IV međunarodni naučni skup

MULTIKULTURALNOST I SAVREMENO DRUŠTVO

MULTICULTURALISM AND CONTEMPORARY SOCIETY

DRUŠTVENO-HUMANISTIČKE NAUKE

PSIHOLOGIJA

ZBORNIK RADOVA

PRAVNE I POSLOVNE
AKADEMSKE STUDIJE
DR LAZAR VRKATIĆ

Izdavač/Publisher:
VISOKA ŠKOLA „PRAVNE I POSLOVNE AKADEMSKE STUDIJE DR LAZAR VRKATIĆ"/"LEGAL AND BUSINESS ACADEMIC STUDIES DR LAZAR VRKATIĆ"
Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, AP Vojvodina – R Srbija
www.useens.net; www.fpps.edu.rs

Za izdavača/For publisher:
Mirjana Franceško

Glavni i odgovorni urednik/Editor-in-chief:
Milan Živković

Uređivački odbor/Editorial Board:
Isidora Wattles, Ivana Marić, Tatjana Glušac

Recenzenti/Reviewers:
Doc. dr Vesna Pilipović, Doc. dr Jasmina Đorđević, Doc. dr Tatjana Glušac, Doc. dr Milan Živković, Doc. dr
Aleksandar Vasiljević, Doc. dr Vojin Pilipović, Prof. dr Veljko Đurić, Prof. dr Duško Radosavljević, Doc. dr Miroslav Milosavljević, Prof. dr Zdravko Skakavac, Prof. dr Slobodan Marković, Prof. dr Ljubo Pejanović, Doc. dr Milan Daničić, Doc. dr Dragomir Jovičić, Doc. dr Milica Radović

Članovi Programskog odbora naučnog skupa/Members of the Program Committee of the Conference:
Doc. dr Milan Živković, predsednik Programskog odbora, Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić", Novi Sad
Prof. dr Triant Flouris, rektor, Hellenic American University, Atina, Grčka
Doc. dr Atanas Kozarev, Fakultet za detektive i kriminalistika, Skoplje, Makedonija
Dr Nevila Xhindi , European University of Tirana, Faculty of Economy, Tirana, Albanija
Prof. As. Dr. Delija Shpresa, prodekan, Faculty of Foreign Languages, Univerzitet u Tirani, Albanija
Doc. dr Nikola Dobrić, Department of English and American Studies, Alpen-Adria Universität, Klagenfurt, Austrija
Doc. dr Aleksandar Vasić, Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić", Novi Sad
Doc. dr Zdravko Skakavac, Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić", Novi Sad
Doc. dr Aleksandar Vasiljević, Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić", Novi Sad
Doc. dr Sanja Đurđić, Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić", Novi Sad
Prof. dr Zoran Sušanj, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Rijeci
Prof. dr Vladimir Takšić, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Rijeci

Dr Wojciech Szczepański, Komisija Balkanistike Poljske Akademije Nauka, Odelenje u Poznanju
Dr Goran Ribičić, Visoka policijska škola, Zagreb

Članovi Organizacionog odbora naučnog skupa/Members of the Organizing Committee of the Conference:
Prof. dr Mirjana Franceško, Doc. dr Milan Živković, Doc. dr Tatjana Glušac, Mr Isidora Wattles, Ivana Marić, MA, Prof. dr Petar Teofilović, Prof. dr Veljko Đurić, Doc. dr Milica Radović, Doc. dr Vojin Pilipović, Jelena Dostanić, MA, Radivoje Jovović, MA, Đorđe Knežević

Prevodioci/Translators:
Marta Ardalić, Sonja Babić, Tea Barić, Jovana Biki, Andrea Bučko, Ivana Cvekić, Jovana Drača, Dunja Đuđić, Stefan Isakov, Teodora Jandrić, Bogdan Kotarlić, Gordana Lilić, Margareta Lotrean, Jelena Lukić, Jelena Marjanac, Andrea Mijatović, Jelena Milosavljević, Živorad Ninković, Sandra Radinović.

Koordinacija i supervizija/Coordination and supervision:
Doc. dr Slobodan Jovanović

Lektura/Proofreading:
Marina Ratkov, Marijana Savatović, Predrag Rajić i Tijana Radnović

Prelom i priprema/Set and Prepress
Štampa/Printing
TAMPOGRAF, Novi Sad

Tiraž/Circulation: 100

SADRŽAJ

UVODNA REČ 8
FOREWORD 9

PLENARNA IZLAGANJA - PLENARY TALKS
Frank J. LaBuda
THE MELTING POT - ASSIMILATION OR ANNIHILATION 17
Predrag Novakov
KULTUROLOŠKI ELEMENTI U PREVODU: SUOČAVANJE SA DRUGIMA 21
Duško Radosavljević
MULTIKULTURALIZAM DANAS - MULTIKULTURALIZAM ZA POČETNIKE U OSNOVNIM CRTAMA 32

DRUŠTVENO – HUMANISTIČKA SEKCIJA - HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES SESSION
Ksenija Butorac, Irena Cajner Mraović
MULTIKULTURALIZAM I DISKRIMINACIJA – TEORETSKE I PRAKTIČNE IMPLIKACIJE 43
Jasmina Karatošić
MULTIKULTURALIZAM, POLITIKA I DRUŠTVO 76
Biljana Maslovarić
INTERKULTURNO OBRAZOVANJE I KULTURNI DIVERZITET 88
Blerjana Bino
POLITICAL REPRESENTATION OF MARGINALISED GROUPS AND THE PUBLIC SPHERE: A CRITICAL APPROACH 99
Bojana Borković
PROBLEM IDENTITETA U POSTMODERNOJ UMETNOSTI 115
Boris N. Kršev
MIGRACIONA POLITIKA AUSTROUGARSKIH I JUGOSLOVENSKIH VLASTI U VOJVODINI KAO OSNOVANJENE MULTIKULTURALNOSTI 127
Duško Radosavljević, Nikolina Matijević, Radivoje Jovović
POLITIČKO I JAVNO PREDSTAVLJANJE NACIONALNIH ZAJEDNICA U VOJVODINI 146
Jelena Maksimović
ETNOGRAFSKA ISTRAŽIVANJA U FUNKCIJI PROUČAVANJA MULTIKULTURALNOSTI 158
Irena Spasić, Katarina Trajković, Olja Lazarević
MULTIKULTURALNOST U SFRJ - SUKOB ILI NAPREDAK 167

Leo Katunarić
KULTURA VIRTUALNE REALNOSTI KAO DIO MULTIKULTURNE ZAJEDNICE ILI MUČENICI DIGITALNE REVOLUCIJE 177
Magdalena Rekść
STEREOTIPI MEĐU NARODIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE I NJIHOVE PROMENE U KOLEKTIVNOM PAMĆENJU 191
Maja Peterlić
KARAKTERISTIKE INSTITUCIONALIZIRANE FRANKOFONIJE KAO MODELA KULTURNE SURADNJE 199
Раиса Цветковић
БАРИЈЕРЕ ПАРТИЦИПАЦИЈЕ РОМСКЕ ДЕЦЕ РАСИНСКОГ ОКРУГА У ОБРАЗОВАЊУ 214
Simone Borile
MULTICULTURILISM AND SECTARISM CULTS: NEW WAYS TO EVASION 230
Слободан Шајноски
МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ И ПЛУРАЛИЗАМ 236
Slobodan Vuletić
MULTIKULTURALNOST - MIT ILI REALNOST? 246
Tijana Vučević, Svetlana Ivanović-Kovačević, Ksenija Kolundžija
MULTIKULTURALNOST U SVETLU SAVREMENIH GLOBALIZACIJSKIH PROCESA - IZMEĐU MITA I STVARNOSTI ..270
Vesna Stanković-Pejnović
LIBERALNA MULTIKULTURALNOST - PRIMJER HRVATSKA 284
Vojćeh Ščepanjski
(NE)MULTIETNIČKO, (NE)MULTIKULTURNO KOSOVO 301
Живорад Миленовић
ОБРАЗОВАЊЕ ВЛАХА У СРБИЈИ 314

SEKCIJA PSIHOLOGIJA – PSYCHOLOGY SESSION
Biljana Mirković
ODANOST ORGANIZACIJI: UTICAJ CRTA LIČNOSTI I ZADOVOLJSTVA POSLOM 331
Dejan Lalović
OD NAUČENE BESPOMOĆNOSTI DO NAUČENOG OPTIMIZMA ILI O VEZI EKSPERIMENTALNE I POZITIVNE PSIHOLOGIJE 347
Mirosava Đurišić-Bojanović
PSIHOLOŠKI USLOVI MULTIKULTURALNOG DIJALOGA 363
Ирена Костова
ГЛОБАЛИЗАЦИЈА СВЕТСКИХ КОМУНИКАЦИЈА 374
Goran Jevtić, Vesna Gojković
NARCIZAM I PRISNOST U PRIJATELJSTVU 385

Ana Kasa, Aniko Kokai, Dušana Šarčević, Aleksandar Vasić
IZRADA I PROVERA MAĐARSKE VERZIJE SKALE MOTIVACIJE ZA POSTIGNUĆE MOP/D-M 393
Vuk Kockar, Vesna Gojković
POVEZANOST SOCIJALNE ANKSIOZNOSTI I NARCIZMA 409
Aniko Kokai, Ana Kasa, Dušana Šarčević, Aleksandar Vasić
KRITERIJUMSKA VALIDACIJA MAĐARSKE VERZIJE SKALE MOTIVACIJE ZA POSTIGNUĆE MOP/D-M 421
Peđa Miladinović, Vesna Gojković
AUTORITARNOST I NARCIZAM 437
Nebojša Petrović
PSIHOLOGIJA I GLOBALIZACIJA: MOGUĆNOSTI I DOMENI SUSRETANJA 445
Ivana B. Petrović, Milica Vukelić, Svetlana Čizmić
KONCEPT ZLOSTAVLJANJA NA RADU U GLOBALNOM KONTEKSTU ...458
Irena Rica, Leposava Vukičević, Veljko Đurić
SAMOPOUZDANJE KAO PREDIKTOR ODNOSA PREMA UPADLJIVOJ POTROŠNJI 467
Ruženka Šimoniová Černáková
PEDAGOŠKI ASPEKTI MULTIKULTURALNOG DRUŠTVA 477
Silvija Ručević
PSIHOPATSKE TENDENCIJE KOD MLADIH IZ HRVATSKE I ŠVEDSKE: KULTURA KAO MODERATOR 489
S.Todoroska-Đurčevska
NEKA RAZMIŠLJANJA O ZATVORSKOJ PSIHOLOGIJI 503
Sanja Stamenković Veljko Đurić
OSOBINE LIČNOSTI I STAV PREMA FALSIFIKOVANOJ FIRMIRANOJ GARDEROBI 515
Zoran Sušanj, Ana Jakopec
ORGANIZACIJSKA PRAVEDNOST KAO MEDIJATOR ODNOSA STILA RUKOVOĐENJA I NAMJERE ZA NAPUŠTANJEM ORGANIZACIJE 524
Dobrila Vujić, Katarina Suvajdžić, Aleksandra Sitarević
UPRAVLJANJE KULTURNIM RAZLIČITOSTIMA I POSLOVNA USPEŠNOST 538

UVODNA REČ

Tema Međunarodnog naučnog skupa „Multikulturalnost i savremeno društvo“ daje širok okvir u kome veliki broj naučnih disciplina može pronaći plodno tlo za istraživanje i prezentovanje novih rezultata. Naučni radovi, koji su pažljivo odabrani u ovom Zborniku, ne konstatuju samo sadašnje stanje stvari u ovoj kompleksnoj oblasti, već predlažu nova rešenja, otvaraju nove horizonte u cilju što potpunijeg sagledavanja ove društvene pojave. To ukazuje da multikulturalnost nije statična stvar već, iznad svega, živ organizam koji se razvija u (ne)određenom pravcu. Multikulturalnost je, nesumnjivo, proces.

Taj proces analiziraju i istražuju naučni radnici, istraživači, iz različitih naučnih oblasti u radovima ovog Zbornika. Ova činjenica predstavlja ogromnu prednost jer samo multidisciplinarni naučni pristup može dovesti do celovitog sagledavanja pojave multikulturalnosti u savremenom društvu. Tako, ovaj Zbornik donosi radove stručnjaka iz oblasti filologije, psihologije, bezbednosti, menadžmenta i ekonomije, prava i drugih društveno-humanističkih nauka, što ukazuje da se ovaj Zbornik sastoji od nekoliko skladno povezanih celina.

Naučni radovi iz filologije donose značajna promišljanja o jeziku, književnosti, prevođenju i metodici nastave kao neodvojivim segmentima kulture i društva, daju zanimljiva viđenja autora koji analiziraju prisustvo multikulturalnosti u udžbenicima za osnovne škole, ispituju razvoj jezika i književnosti u manjinskom ambijentu, te kulturološke i jezičke razlike prilikom prevođenja tekstova, gramatičke posebnosti u komparaciji dva jezika, multikulturalnost kod učenja stranih jezika i drugo. U nekoliko radova predočene su detaljne analize tretiranja mulikulturalnosti u konkretnim književnim delima domaćih i stranih autora, susretu različitih kultura, te komunikacioni problemi u multikulturalnim društvima.

Naučni radovi iz psihologije obuhvataju širok spektar tema koje povezuju ovu nauku s pojavom multikulturalnosti. To se, pre svega, odnosi na razvoj različitih psiholoških aspekata u kontekstu globalizma i multikulturalnosti, kao i uticaja tehnološkog razvoja na ljude. Tako, autori radova iz ove naučne oblasti daju svoja viđenja o postojanju psiholoških uslova za multikulturni dijalog, analiziraju se odnosi među ljudima – pojave anksioznosti, prisnosti, narcizma, autoritarnosti, samopouzdanja. Daje se analiza kulturoloških različitosti u kontekstu poslovne uspešnosti, pojava zlostavljanja na radu u globalnom kontekstu, te se utvđuje mesto psihologije u sveopštoj globalizaciji.

Naučni radovi iz bezbednosti usmeravaju našu pažnju ka pitanjima svih oblika zaštite i sigurnosti u savremenom društvu. To je veoma značajno u cilju adekvatnog i pravovremenog reagovanja društva na različite oblike

FOREWORD

The subject of the international conference Multiculturalism and Contemporary Society establishes a broad framework for enabling a great number of scientific disciplines to encounter a stimulating basis for research while at the same time also offering a significant opportunity for the presentation of new results. Scientific papers, carefully selected for the Conference Proceedings, reflect not only the present state of affairs in this complex arena, but also suggest new solutions, expanding new horizons through a more thorough perception of this perpetually relevant social occurrence. It points out that multiculturalism is not a static subject but, above all, a living organism continually developing in an indeterminate direction. Multiculturalism is, undoubtedly, a process.

This process has been analyzed and researched by scholars and researchers from various scientific fields, and such efforts are manifested in the works of these Proceedings. This meeting point of ideas represents the enormous advantage that only a multidisciplinary scientific approach could enable in trying to address the overall understanding of multiculturalism in contemporary society. Scholars' papers from a wide range of fields that includes philology, psychology, security, management and economy, law and other humanities, attests to how such seemingly disparate fields are harmoniously related through these Proceedings.

Scientific papers from the field of philology present significant considerations regarding language, literature, translation and teaching methods as the inseparable segments of culture and society; these works bring forward the progressively interesting views of authors who analyze the presence of multiculturalism in primary school textbooks, while examining language and literature development in the ethnic minority environment, cultural and linguistic varieties in text translations, grammar particularities in language comparisons, multiculturalism in foreign language learning, etc. In several papers, the treatment of multiculturalism in some literary works of national and foreign authors has been thoroughly analyzed, as have the encounters of different cultures and communication problems in multicultural societies.

Scientific papers from the field of psychology cover a wide range of the subjects in relation to multiculturalism, refering primarily to the development of various psychological aspects in the context of globalism and multiculturalism, as well as to the influence of technological development on people. Also, scholars from this scientific discipline present their views on the existence of psychological conditions for multicultural dialogue, in which the relationships among people have been analyzed – anxiety, intimacy, narcism, authoritativeness, self-confidence. Analyses of cultural diversity in the context of business success have been included, as well as mobbing in a global context. Finally, the place of psychology itself has been examined in the process of globalization.

Scientific papers from the field of security focus our attention on questions stemming from types of protection and security in contemporary society. These themes are critically important in evaluating adequate social reaction to various types of jeopardies confronting human security, ecology and environment, personal and social rights, property, as well as the development of multicultural

ugrožavanja ljudske bezbednosti, ekološke sredine, ličnih i socijalnih prava i sloboda, imovine, pa samim tim i razvoja multikulturalnog društva. Autori radova iz ove naučne oblasti, između ostalog, razmatraju pitanja globalne bezbednosti kroz prizmu multikulturalnosti, ljudsku i ekološku bezbednost u savremenom društvu, bezbednost kao sociološku pojavu, te zaštitu identiteta i privatnosti u multikulturalnom društvu. Pažnja se usmerava i na analizu multikulturalnosti kao bezbednosne šanse ili rizika, probleme trgovine ljudima u savremenom društvu i bezbednosne izazove u regionu.

Naučni radovi iz menadžmenta i ekonomije predočavaju proces razvoja globalnog tržišta u kome kapital ruši sve administrativne granice i nameće jedinstvena pravila ponašanja i vrednovanja. Pojava različitih kultura poslovanja, odnosa prema radniku, radu i kapitalu neminovno otvara mnogobrojna pitanja u kontekstu multikuturalnog savremenog društva. Autori, između ostalog, analiziraju uticaj globalizacije na poslovnu filozofiju u srpskoj privredi, savremene trendove u eri globalizacije, nejednakost u globalnoj ekonomiji, promovisanje multikulturalnosti kroz jedan brend, multikulturalnost kao vojvođanski turistički brend i drugo.

Naučni radovi iz prava otvaraju širok spektar pitanja u vezi sa multikulturalnošću. Između ostalih, tu su i pitanja pravno relevantnih elemenata koncepcije multikulturalnosti, odnosa međunarodnog prava prema ovoj pojavi, pitanja ravnopravnosti i diskriminacije, te konkretne primene propisa značajnih za razvoj multikulturalnosti u praksi. Autori, takođe, daju svoja viđenja o prekograničnoj saradnji među opštinama, pitanjima slobode veroispovesti u kontekstu odnosa multikulturalnosti i američkog pravosuđa, normama ponašanja u multikulturalnom kontekstu, ali i pravu nacionalnih manjina u Vojvodini.

Naučni radovi iz društveno-humanističke sekcije donose različita viđenja multikulturalnosti sa sociološkog, kulturološkog, filozofskog, politikološkog i istorijskog aspekta. Autori se bave pitanjima političkog i javnog predstavljanja nacionalnih zajednica u Vojvodini, interkulturnim obrazovanjem i kulturnim diverzitetom, etnografskim istraživanjima u kontekstu multikulturalnosti, virtualnom realnošću kao delu multikulturne zajednice. Ovde se, takođe, postavlja pitanje multikulturalnosti kao pojave između mita i realnosti, daje istorijski osvrt na migracionu politiku austrougarskih i jugoslovenskih vlasti u Vojvodini kao osnovu njene multikulturalnosti, opisuju određeni stereotipi među narodima bivše Jugoslavije i razvoj multikulturalnog društva.

Sve gore pomenute naučne discipline date su kao posebne celine u ovom Zborniku. To, međutim, nikako ne znači da među njima ne postoji jasna veza u smislu da se one skladno nadopunjuju dajući ogroman i celovit doprinos u proučavanju pojave multikulturalnosti u savremenom društvu.

society. The authors from this scientific field consider the questions of global security through the prism of multiculturalism, human and ecological security in contemporary society, security as a sociological occurence and identity and privacy protection in multicultural society. Attention has been also focused on an analysis of multiculturalism as a potential security risk, problems of human trafficking in modern society and security challenges in the region.

Scientific papers from the fields of management and economy address processes of a global market development in which capital has the capacity to destroy all administrative borders and impose unique rules of behaviour and evaluation. The appearance of various business cultures, as well as novel attitudes towards employees, labour, and capital inevitably provoke numerous questions in the context of multicultural contemporary society. In addition, authors analyze the influence of globalization on business philosophy in the Serbian economy, modern trends in the globalization era, diversity in the global economy, the presentation of multiculturalism through a single brand, and multiculturalism as a tourist brand of Vojvodina, etc.

Scientific papers from the field of law deal with a broad range of developmental questions in relation to the application of multiculturalism. Included within its scope are questions regarding legally relevant elements of multicultural conception, international law and its relation to this issue, matters of equality and discrimination, and concrete law enforcement. Authors also present their views on cross-border cooperation among municipalities, religious liberties in the context of the relationship between multiculturalism and the American judiciary system, norms of behaviour in a multicultural context, and the rights of ethnic minorities in Vojvodina.

Scientific papers from other miscelleaneous humanities fields present various opinions on multiculturalism from sociological, cultural, philosophical, political and historical perspectives. Scholars deal with the issues of political and public presentation of national communities in Vojvodina, intercultural education and cultural diversity, ethnographic research in the context of multiculturalism, and virtual reality as a part of the multicultural community. Multiculturalism has been treated here as the occurrence between myth and reality, and a historical overview of the Austro-Hungarian and Yugoslav migration policy in Vojvodina as the basis of its multiculturalism has also been elaborated upon. The description of certain stereotypes among peoples of the former Yugoslavia and the development of multicultural society have been presented.

All the scientific disciplines mentioned above are given independent standing as separate sections in these Proceedings. By no means does this independence signify that there is not a clear relationship among them, as each component harmoniously complements another, together unified in making an invaluable interdisplinary contribution towards the study of multiculturalism in contemporary society. Nowadays, multiculturalism represents an inseparable part of the modern way of life, on both an individual and social level, and thus must it be regarded accordingly. It can be stated, not without satisfaction, that the scientific papers that make up the body of these Proceedings significantly contribute to furthering the comprehension of the positive and negative sides of

Multikulturalnost danas predstavlja neodvojivi deo savremenog načina življenja uključujući individualni, ali i društveni aspekt, te je tako treba i promatrati. S neskrivenim zadovoljstvom treba konstatovati da su naučni radovi u ovom Zborniku značajno doprineli osvetljavanju pozitivnih i negativnih strana multikulturalnosti, ali i dali potpuno nove ideje u smislu budućih smernica u razvoju ove pojave. Svrha ovog Zbornika biće ispunjena samo ako zaključci i originalna rešenja iz njega budu doprineli razvoju održivih koncepata suživota u veoma složenom savremenom društvu. Bilo bi dobro da radovi iz ovog Zbornika otvore i argumentovane diskusije među autorima iz različitih naučnih disciplina. Ovo je doba velikih ekonomskih, društvenih i političkih previranja, što nesumnjivo predstavlja ogroman izazov razvoju multikulturalnosti.

Prisustvo različitih naučnih disciplina na ovom naučnom skupu, kao i radova u ovom Zborniku, samo po sebi predstavlja veliki doprinos razvoju multikulturalnosti. Mogućnost uvida u originalne radove stručnjaka iz naučnih oblasti filologije, psihologije, bezbednosti, menadžmenta i ekonomije, prava i drugih društveno-humanističkih nauka u okviru jednog Zbornika predstavlja jedinstvenu pojavu i pokazuje međusobno uvažavanje naučnih radnika u kontekstu sučeljavanja različitih pogleda na istu pojavu. To ukazuje da je svest u nauci veoma napredovala i da se naučna dostignuća iz različitih oblasti skladno nadopunjuju, argumentovano sučeljavaju, rečju – vode preko potrebni dijalog. To doprinosi suštinskom napretku čitavog društva u kojem živimo. U tom smislu, nije dovoljno samo prevazići razlike, već ponuditi kvalitetna, dugoročno održiva i pravedna rešenja.

Uveren sam da naučni radovi u ovom Zborniku u velikoj meri ispunjavaju ove kriterijume. Posebno zadovoljstvo predstavlja činjenica da se ovaj naučni skup održava u Republici Srbiji, tačnije njenom delu – Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, koja predstavlja istinski primer međuetničkog suživota, saradnje i trpeljivosti, te jedinstveno mesto gde ljudi različitih verskih i nacionalnih opredeljenja žive jedni s drugima, a ne jedni pored drugih. Na ovu činjenicu možemo biti istinski ponosni, ali i obazrivi, jer i ovo civilizacijsko dostignuće zahteva neprekidnu negu i ogroman napor kako bi se zauvek održalo na ovom prostoru i dalje napredovalo. To pokazuje, uz sve teškoće koje postoje, pravu sliku o tome šta zapravo donosi razvoj multikulturalnosti u jednom društvu trasirajući, pri tom, put kojim treba hrabro koračati u budućnost. Siguran sam da i Zbornik koji je pred nama predstavlja makar jedan korak napred na tom putu.

Milan Živković
Novi Sad, 01.03.2013.

multiculturalism, and also present completely new ideas in assessing the future direction for the development of this contemporary global phenomenon. The purpose of these Proceedings will be fully realized only if its conclusions and original solutions contribute to the development of sustainable concepts and practices for coexistence in a very complex contemporary society. It would be encouraging if the papers from these Proceedings foster clearly argumentated discussion and exchange among authors from many different scientific disciplines. This is an age of great economic, social and political turmoils which may stand as significant hurdles on the path to multiculturalism's development.

The presence of various scientific disciplines at this conference, as exemplified by the papers offered in these Proceedings, provide *per se* the greatest contribution to development of multiculturalism. The possibility of access to these original scholars' works from the scientific areas of philology, psychology, security, management and economy, law and other humanities within a single manifestation, represents a unique occurrence, displaying the importance of mutual respect among scholars who, while holding a myriad of different and opposing views, come together in the spirit of multiculturalism. It proves that scientific awareness has made significant progress, and scientific achievements from different fields harmoniously fulfill and at the same time confront one another through a necessary dialogue. It contributes to the fundamental progress of our entire society. In this sense, it is not enough merely to overcome differences, but also to offer long-term, sustainable and well-intentioned solutions.

I am assured beyond a doubt that the scientific papers in these Proceedings meet these high criteria. It is a particular pleasure to have this conference in the Republic of Serbia, and more precisely, in its northern region – the Autonomous Province of Vojvodina, which is a true example of interethnic coexistence, cooperation and tolerance, a unique place where people live one with another, not one next to another. This is a fact we should be particularly proud of, but remember to nurture as well, for this civilizational achievement requires constant care and enormous effort in order that it maintain its presence on this soil forever while never abandoning the path to further progress. It demonstrates, despite all the existing difficulties, the real picture of what the development of multiculturalism really brings to a society, marking the road we should bravely walk into the future. I am sure that the Proceedings in front of us represent at least one step forward on this road.

Milan Živković

Novi Sad, March, 1st 2013.

PLENARNA IZLAGANJA -

PLENARY TALKS

By Frank J. LaBuda
New York State Judge and Surrogate

THE MELTING POT - ASSIMILATION OR ANNIHILATION

The topic of Internationalism is so important for all of us. Whether you live in Novi Sad, London, Berlin, Vienna, Budapest, Belgrade or New York City, we no longer live in an isolated society. Our societies today are pluralistic with many cultures and traditions. The world is changing, and the old world is not coming back. The world is becoming more of a village, through transportation and communication developments.

As the earth "shrinks" we are all faced with an influx of new peoples and new traditions in our countries. The Americas, and particularly the United States, have had a long history of multiculturalism with new people; new traditions; new religions; coming to our land and making new homes there. New York has been known, not only as "The Big Apple", "The City That Never Sleeps", but also "The Melting Pot."

For over three hundred years, thousands, hundreds of thousands and now millions of immigrants have come to New York. Indeed, the very first Europeans that we now know of who came to America were our Viking brothers from the North. Their stay was short, but those who would follow, would stay forever. The issue that I speak to today is whether New York and the United States continues to be a melting pot, or has it changed to something else.

The issue of who is an American is a question that has always haunted American History and even today has not been answered. Indeed, in the 1700s a visiting French philosopher asked that question as to who is an American. There was no single answer. At that time, our country was new and had new waves of immigrants from Holland, England, Scotland, Germany and France. The languages spoken in the colonies and in the new America had various accents from Europe.

To answer the question of who is an American, we must first ask the questions, who comes to America and for what reasons. These questions are easily answered. Everyone comes to America for the same reasons. They come for economic opportunity. Although the streets are not paved in gold, the streets in New York and in the United States are paved in opportunity. For me this rings so true. My parents and family came from Bohemia during the 1920s, during the era of The Great Worldwide Depression.

They came for the opportunity to work and earn their daily bread. They did so, their son had the opportunity to go to college, law school, become an officer in the United States Army and become an elected Judge of the State of New York.

They come for religious freedom. The history of immigration to the United States shows that many people came to avoid religious persecution in their own countries. In coming here to practice their own religions without fear or government intervention, they became tolerant of others and the principles of religious freedom or all and separation of church and state became well grounded in the American psyche.

They come here for freedom. The freedom to live a lifestyle of their own choosing, freedom to work, to make business. The freedom to vote, the freedom to make a government of the people, by the people and for the people.

However, the question remains, who is an American? What makes a people, a country, a nation? I submit a common language and a common dream. Although, most people who came to America in the last 400 years did not speak English, they learned English, and were united by that common language. Although they came with different traditions, different clothing, and foods, different religions, they became assimilated into the American society, bringing with them their different religions, traditions and cultures, but changing over the years to that common language, common traditions, like Thanksgiving and Christmas Holidays, Labor Day and Mother's Day... And it is in the assimilation not annihilation of these different cultures and traditions that tolerance for others has been the hallmark of this person we call an American. Tolerant of others, tolerant of differences and tolerant of change.

One of the best and, my favorite example of assimilation and not annihilation of traditions, are the different cultural holidays that we celebrate in New York. Today the Fakultet issued to all of us these very colorful green chain ribbons. In a few weeks in New York everyone will be wearing green because of the great Irish Catholic Holiday of St. Patrick's Day. In New York on March 17th, everyone is Irish, even our Jewish friends have green bagels to celebrate this holiday. Everyone drinks green beer, even our German friends. On May 5th, everyone is Mexican as we celebrate Cinco de Mayo, the Mexican Revolutionary Day. Everyone is Mexican for the day. Sombrero hats and Corona Mexican beer flows for all. Then a few months later, on July 4th, everyone is an American as we celebrate our Independence Day.

The changes in multiculturalism in New York in recent years have been astounding. A few statistics from a recent census in New York City will show just how varied and how much change our society is experiencing.

There are approximately eight million people living in New York City. Today less than three million are white or Caucasians. 2.5 million are Hispanic. 1.5 million are Black, or as we say, people of color. With our friends from China and Korea and Japan, as well as our friends from South America, more than two-thirds of the people living in New York City are people of color and non-European. The highest percentage of people in management and professional are French, followed by English, German and Russian, then Korean/or Oriental. The masses of the people of color are not equivalently expressed in terms of the professions and management. Similarly so, the percentage of people with college educations reflect those of the western European cultures and Korean/or Oriental.

Naturally so, the new wave of immigrants, legal or illegal, as for example, from Mexico show the fewest number of college educated and professional people. That is no surprise, however, education in the United States is public and free, so everyone, like myself has the opportunity to study, work hard and follow their dream, whether it's to business or to the bench. It is interesting to note that the highest percentage of ethnic groups that married belong to the Arab and the Korean backgrounds. I don't know what these two backgrounds have in common, accept the fact that they strongly believe in marriage and get married. The highest percentage of unmarried people in New York is black. However, who is an American today? The history has shown us that the different people with different cultures and traditions and religions have always been assimilated into American Society.

The analogy of a "melting pot" is really not a good analogy. Because when things melt in a melting pot, they lose their identity. They become one common substance. I think a better analogy for New York is the salad bowl. What has made America strong over the years has been the ability to take the best from different people, different traditions and mix it all together, but without losing the identity. A salad of just green lettuce, is not as strong, is not as healthy for you, as a salad mixed with cucumbers, red tomatoes and other vegetables. The mixed salad then becomes a strong food for a strong people.

That is the challenge of multiculturalism, not only in the United States, but now in Serbia and other countries throughout the European Union. Novi Sad and its history has been a salad bowl of different people and traditions. The challenge to the future is will America continue to be a salad bowl, or will the vegetables refuse to mix. This is a real issue because we currently see in New York, some groups, some new immigrants, who are not mixing, who do not accept the common language of English, who do not accept a common dream of equal opportunity for all, and who do not accept the necessity of tolerance for all.

This is the challenge that we face together. And it is a challenge that we must meet and that we must overcome so that different peoples, whether living in New York, living in Serbia, living in France, Holland, Belgium can live together in peace and in harmony. This is a challenge we must meet for the sake of our children and our grandchildren.

Predrag Novakov[1]
Odsek za anglistiku, Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

KULTUROLOŠKI ELEMENTI U PREVODU: SUOČAVANJE SA DRUGIMA[2]
CULTURE-RELATED ELEMENTS IN TRANSLATION: AN ENCOUNTER WITH OTHERS

Rezime: *Dobro je poznato da se u okviru kompleksne pojave kao što je jezik prepliće širok spektar komponenti specifičnih za datu društvenu zajednicu i njenu kulturu. Te komponente, više ili manje tipične samo za datu zajednicu, predstavljaju poseban izazov za prevodioca i čine oblast u kojoj prevod može doprineti boljem sagledavanju drugih kultura, odnosno prihvatanju multikulturalnosti koja nas okružuje. Imajući tu činjenicu u vidu, u radu se proučavaju prevodilački postupci povezani sa prenosom kulturoloških elemenata u dva smera: iz engleskog (kao izvornog jezika) u srpski (kao ciljni jezik) i obrnuto, uz primere iz tekstova koji se odnose na društvene nauke, religiju i umetnost. Naime, u centralnom delu rada prvo se navode relevantni primeri iz oblasti sociologije i istorije (odnosno iz knjige američkog autora L. Mamforda „Kultura gradova" čiji je srpski prevod objavljen 2010. godine) koji dobro ukazuju na prevodilačke probleme koji nastaju zbog različitih tradicija izvornog i ciljnog jezika, odnosno zbog specifičnih tradicionalnih pojmova i institucija koje treba „preslikati" iz engleskog jezika u srpski jezik. Nakon toga, navode se primeri u kojima je srpski izvorni, a engleski ciljni jezik; ti primeri se odnose na religiju i religijsku umetnost, oblast u kojoj su kulturološke razlike vrlo izražene. Primeri su preuzeti iz knjige L. Šelmić „Srpsko zidno slikarstvo XVIII veka", čiji je engleski prevod objavljen 2004. godine. Sa izvesne vremenske distance, nakon prevođenja dve pomenute knjige, u radu se komentarišu moguća prevodilačka rešenja za pojedine kulturološki relevantne primere i njihov doprinos boljem razumevanju drugih društvenih zajednica i multikulturalnosti uopšte.*

Ključne reči: *engleski jezik, kulturološke komponente, prevođenje, religija, srpski jezik.*

[1] predragnovakov@sbb.rs

[2] Ovaj rad je napisan u okviru naučnog projekta *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (broj projekta 178002).

Uvod

Nije potrebno posebno naglašavati činjenicu da jezik, kao kompleksna pojava, podrazumeva preplitanje mnogih komponenti koje utiču na njegovu upotrebu u komunikaciji i na tumačenje izgovorenih ili napisanih jezičkih struktura. Osim, naravno, lingvističkih komponenti poput morfosintakse i semantike, neophodno je uzeti u obzir i kulturološku komponentu, čiji se značaj u novije vreme s pravom naglašava, posebno kada se radi o komunikaciji na stranim jezicima. Naime, kako se navodi u relevantnoj literaturi (na primer, Larina 2005: 26), izvorni govornici su obično spremniji da oproste grešku iz oblasti morfosintakse nego neodgovarajuću kulturološku komponentu, na primer način obraćanja. Prema tome, široko shvaćena kulturološka komponenta ima izuzetno značajnu ulogu u uspešnoj komunikaciji, posebno ako se ima u vidu da nije dovoljno samo preneti određenu poruku na stranom jeziku, već je važan i način kako se ta poruka prenosi (Prćić 2005: 33).

Svest o značaju kulturološke komponente u komunikaciji na stranom jeziku posebno je relevantna za komunikaciju na engleskom jeziku ako se uzme u obzir da je taj jezik postao savremeni jezik globalne komunikacije (*lingua franca*). Naime, govornici koji engleski jezik koriste kao strani jezik u komunikaciji ulaze u verbalnu interakciju kako sa osobama kojima je engleski takođe strani jezik, tako i sa osobama kojima je engleski maternji jezik. Učesnici u takvoj komunikaciji zadržavaju odlike svog jezičkog i kulturnog identiteta, ali svakako moraju da vode računa i o kulturološkim obrascima koje imaju govornici drugih jezika. Pošto je opšta tendencija ka globalizaciji putem medija omogućila upoznavanje sa kulturološkim obrascima drugih, postavlja se pitanje da li dolazi do eventualnog ujednačavanja tih obrazaca ili, barem, do boljeg međusobnog razumevanja među sagovornicima u dvosmernoj usmenoj komunikaciji ili između čitalaca i teksta u jednosmernoj komunikaciji. Uz odgovarajuće primere iz nekoliko oblasti, u ovom radu proučiće se komunikacija koju ostvaruju čitaoci kojima je maternji jezik srpski, a upoznaju se sa izvornim engleskim tekstom prevedenim na srpski, kao i komunikacija koju ostvaruje strani (engleski) čitalac kada se upoznaje sa srpskim tekstom prevedenim na engleski. Glavni cilj takvog proučavanja jeste da se sagledaju složene kulturološke komponente značenja izvornih engleskih i srpskih izraza, kao i mogućnost potpunog ili delimičnog prenošenja tih komponenti na drugi (engleski, odnosno srpski) jezik.

1. Prevođenje kulturoloških komponenti

Kulturološka komponenta predstavlja bitan element u višeslojnom procesu prevođenja, onu neophodnu glazuru koja prevod ne čini samo činjenično, već i komunikativno vernim u što je moguće većoj meri, jer, kako navodi B. Hlebec (2009: 90), prevod često ne može biti apsolutno veran po svim parametrima. Da bi se i ta komponenta uspešno integrisala u prevod, prevodilac mora da je sagleda, da prepozna mesto gde je ona posebno naglašena, a da zatim u skladu sa sopstvenim vanjezičkim (enciklopedijskim) znanjem pronađe najbolje rešenje. Pri tome prevodilac, naravno, mora često da sprovede dodatno manje istraživanje da bi se kroz stručnu štampanu literaturu i elektronske izvore upoznao sa segmentom koji treba da prevede; adekvatnim prevodom i eventualnim prevodilačkim napomenama on omogućava da čitalac potpunije razume tekst i upozna se sa elementima drugih kultura, kako onih prošlih, tako i savremenih.

Da bi se takva uloga prevoda u spoznavanju druge kulture ilustrovala, u centralnom delu ovog rada prokomentarisaće se primeri koji podrazumevaju elemente kulture u prevodu; prvo će se navesti nekoliko primera koji se odnose na opštu kulturu i koje u prevodu, po pravilu, nije potrebno dodatno pojašnjavati, a zatim i primeri koji se odnose na pojedine specifične kulturološke komponente uz koje često treba uneti objašnjenje u fusnoti. Ti primeri su preuzeti iz značajne knjige američkog sociologa Luisa Mamforda (Mumford) *Kultura gradova* (*The Culture of Cities*), po prvi put objavljene 1938. godine, koja sadrži kulturološke komponente kako iz oblasti istorije, tako i iz oblasti arhitekture, geografije i drugih oblasti.[3]

1.1. **Prevod i komponente kulture: izvorni engleski tekst**

Pomenuta knjiga Luisa Mamforda odražava veliku erudiciju njenog autora, pa predstavlja dobar izvor primera za proučavanje kulturoloških specifičnosti; ona se bavi razvojem grada prvenstveno u okviru zapadne civilizacije (uz pominjanje primera i iz drugih delova sveta). Ovaj zanimljiv i inspirativan tekst pisan je vrlo stručno, a pred čitaoca – izvornog govornika engleskog jezika, a još više pred stranog čitaoca – postavlja prilično visoke zahteve navodeći veliki broj imena naučnika i istorijskih ličnosti, geografskih pojmova, kao i pojmova koji spadaju u opštu kulturnu baštinu.

Počnimo sa nekoliko izraza koji su deo opšte kulture (izrazi koji se komentarišu su podvučeni, a navode se paralelno izvorni i prevedeni tekst):

[3] Prevod na srpski *Kultura gradova* objavljen je 2010. godine (prevodioci: P. Novakov, D. Prodanović-Stankić i A. Izgarjan).

(1) a) The flood of water cleanses the Augean metropolitan stable... (237)
b) Ova poplava vode za kupanje očistila je Augijeve štale metropole... (268)

(2) a) ...Dickens needed no special powers of invention to create Sir Tite Barnacle and the Circumlocution Office. (227)
b) Dikensu nije trebala nikakva posebna inspiracija da bi stvorio ser Tajta Barnakla i kancelariju za zaobilazne poslove. (255)

(3) a) To the Oblomovs of the world the plan is ... (375)
b) Svim onim Oblomovima širom sveta plan je... (423)

U ovim primerima radi se o dobro poznatom grčkom mitu o Herkulovim podvizima (1a) i o dva poznata književna dela (Dikensovom romanu *Mala Dorit* i romanu Gončarova *Oblomov*) čiji su likovi postali simboli za određeni tip ličnosti, a u slučaju Dikensovog romana naziv date kancelarije slikovito ukazuje na konkretnu pojavu u društvu – komplikovane administrativne procedure i odugovlačenje. Da bi u potpunosti razumeo implikacije koje autor L. Mamford želi da naglasi, čitalac treba da bude upoznat sa konotacijama koja ta imena nose; pošto se očekuje da su ti likovi poznati čitaocu, nije bilo potrebe da se njihov simbolizam objasni u prevodilačkoj napomeni u fusnoti.

Naredni primeri ukazuju na prevodilački problem koji treba prepoznati:

(4) a) ...economy of Charles the Great. (13)
b) ...privredu Karla Velikog. (19) (6)

(5) a) ...the German Emperor, Henry I... (15)
b) ...nemačkog cara Henrika I... (26)

(6) a) ...Francis I provided a meadow near the river for the scholars of the University of Paris. (43)
b) ...Fransoa I je obezbedio dolinu blizu reke za učenjake sa Univerziteta u Parizu. (54)

Naravno, radi se o imenima kraljeva (kao i imenima drugih vladara i ličnosti iz istorije) koja se u većoj ili manjoj meri adaptiraju u skladu sa datom domaćom jezičkom tradicijom (u ovom slučaju engleskom). Prevodilac na srpski treba da prepozna o kome se radi na osnovu konteksta (država, istorijska epoha) i imena navede u obliku koji je odomaćen u srpskom jeziku, jer bi se zadržavanjem engleske varijante u primerima (4a) i (6a) čitalac naveo na pomisao da se možda radi o engleskom monarhu ili velikodostojniku. Dakle, u ovom slučaju kulturološka komponenta u

prevodu podrazumeva „odomaćivanje" imena (odnosno transkripciju prema jeziku naroda/države iz koje potiče ličnost), kao što je to Mamford učinio na engleskom jeziku. Tako se, na primer, na osnovu konteksta zaključuje da se u primeru (4a) radi o Karlu, a ne o Čarlsu, a u primeru (6a) o francuskom kralju Fransoa I, a ne o Frensisu, Francu ili Franji, mada je uz odgovarajući kontekst i ta transkripcija moguća: elektronska pretraga pokazuje da engleska varijanta imena *Francis I* može da se odnosi i na Franju Josifa (ili Franca Jozefa), austrijskog cara.

Sledećih nekoliko primera ukazuju na kompleksnije prevodilačke izazove povezane sa datom kulturom:

(7) a) The popular saying in England about Hardwick Hall – ''more glass than wall''... (38)
b) Popularna izreka u Engleskoj o Hardvik holu - „više stakla nego zida" - ... (49)

(8) a) ...as the Inns of Court in London... (44)
b) ...poput zgrada pravničkih udruženja u Londonu... (54)

(9) a) Consider the monstruous installation of the Pergamon altar in Berlin... (263)
b) Uzmimo za primer monstruoznu instalaciju oltara u berlinskom muzeju Pergamon.. (299)

Ovi primeri već ukazuju na specifičnije pojmove tipične za datu kulturu koji verovatno nisu poznati prosečnom stranom čitaocu (a možda ni svakom savremenom izvornom čitaocu). Naime, da bi čitalac shvatio izreku koja se navodi u primeru (7a), treba da zna da je Hardvik hol poznata vlastelinska kuća iz kasnog 16. veka i da ima veoma velike prozore na fasadi – otuda i izreka koju Mamford pominje. Isto tako, *Inns of Court* (8a) su zgrade u Londonu u kojima se nalaze advokatska udruženja i druge prostorije za advokate. Konačno, u primeru (9a) aludira se na rekonstrukciju oltara iz drevnog grada Pergamona u Maloj Aziji koja se nalazi u navedenom muzeju u Berlinu.

Sledeći primeri, utisak je, takođe zahtevaju pojašnjenje za čitaoca:

(10) a) ...the worship of Five Orders in architecture. (77)
b) ...poštovanje pet stilova u arhitekturi. (89)

(11) a) ...and selling the ground to workmen by so much per front foot. (123)
b) ..te prodajom zemljišta radnicima po tome koliko će metara zauzimati fasada na ulici... (140)

Izraz *five orders* (10a) odnosi se na pet stilova, odnosno pet vrsta vrsta stubova u arhitekturi, kako ih je opisao Đakomo Baroci da Vinjola (da Vignola) u 16. veku (to su toskanski, dorski, jonski, korintski i mešoviti). Za čitaoca koji se ne bavi arhitekturom, odnosno građevinarstvom, taj izraz je netransparentan, pa se postavlja pitanje da li on razume sve nivoe poruke koju autor Mamford želi da prenese. Primer (11a) sadrži izraz *per front foot* koji se zaista mora objasniti u prevodu, bilo u fusnoti bilo kroz opisni prevod, kao što je to učinjeno u (11b); naime, taj izraz označava dužinu u stopama koju zauzima fasada kuće i koja je predstavljala osnovu za obračun površine kuće.

Poslednja grupa primera iz Mamfordove knjige takođe ukazuje na moguće prevodilačke probleme koje treba uočiti i rešiti:

(12) a) ...the Dutch have embodied in their reclamation of the land from the Zuyder Zee. (401)
b) ...imali Holanđani u svom nastojanju da isuše morski rukavac i tako prošire svoju teritoriju... (455)

(13) a) The Schrebergärten movement, which has been... (428)
b) Pokret Šrebergarten, koji je imao... (485)

(14) a) ... the grandiose gestures of a Sargon or an Ozymandias... (434)
b) ...grandiozni potezi Sargona ili Ozimandijasa...(491) (fusnota prevodioca: grčko ime za faraona Ramzesa II; glavni lik Šelijeve poeme „Ozimandijas“)

Značenje holandskog naziva *Zuyder Zee* (12a) može se naslutiti iz konteksta, ali prevod ipak sadrži opisnu frazu (a ne samo transkripciju geografskog naziva) koja čitaocu objašnjava na šta se taj izraz konkretno odnosi. Iz primera (13a) jasno je da se radi o pokretu, ali bi trebalo naznačiti za šta se taj pokret zalagao: u fusnoti se može objasniti da se radi o dodeljivanju parcele pojedincu za nekomercijalnu obradu kako bi se poboljšala ishrana stanovništva, što je bitno znati da bi se potpuno razumeo Mamfordov tekst. Konačno, imena iz primera (14a) takođe nisu bliska prosečnom čitaocu, pa verovatno ni naglašavanje koje Mamford postiže pridevom *grandiozni*. Naravno, Sargon je akadski car koji je osvojio sumerske gradove, a Ozimandijas je deo titularnog imena Ramzesa II, kao što se i navodi u prevodilačkoj fusnoti; za čitaoca je značajno da prepozna imena tih vladara i veličinu njihovih poduhvata.

1.2. Prevod i specifični kulturološki kontekst: izvorni srpski tekst

Kada se radi o kulturološki intoniranom srpskom tekstu koji kroz prevod treba približiti engleskom čitaocu tako da prevod bude i razumljiv i da ukaže na specifičnosti date sredine, jedna od vrlo kompleksnih oblasti svakako je religija, odnosno anglikanski protestantizam i katoličanstvo naspram pravoslavnog hrišćanstva, o čemu je već pisano (up. Novakov 2008a, 2008b). Ovom prilikom navešće se i prokomentarisati nekoliko ilustrativnih primera iz knjige L. Šelmić *Srpsko zidno slikarstvo XVIII veka*[4] koja po prirodi stvari sadrži religijsku komponentu zbog tematike slikarstva koje se opisuje (prizori iz *Biblije*, slike svetaca) i škole vizantijskog ikonopisanja.

Kao što je poznato, uz dugu zajedničku istoriju, katoličanstvo/protestantizam i pravoslavno hrišćanstvo podrazumevaju i bitne specifičnosti koje nisu samo formalne, već često i konceptualne. Zbog toga nije uvek lako naći pravu meru u prevodu – onu koja će tekst učiniti bliskim engleskom čitaocu, a istovremeno zadržati izvorni „kolorit" i diskretno naznačiti da razlike postoje.

Naredni primeri ukazuju na možda najveću prevodilačku dilemu koja se pojavila tokom prevođenja ovog teksta, a to je naziv Isusove majke Marije u katoličkoj/protestantskoj i pravoslavnoj tradiciji. Poznato je da te dve hrišćanske tradicije u nazivu naglašavaju dva različita svojstva Isusove majke: prva akcenat obično stavlja na bezgrešno začeće (*Devica Marija*), a druga na rađanje boga – *Bogorodica* (mada se u *Enciklopediji pravoslavlja* navodi i izraz *Djeva Marija*), što je doslovni prevod grčke složenice *Theotokos*. Zbog toga se postavilo pitanje kako prevesti taj naziv na engleski: uobičajenim izrazom koji se koristi u anglosaksonskoj verskoj i jezičkoj sredini (*The Virgin*) ili učiniti pokušaj da se u prevodu na engleski ipak barem delimično očuva pojam iz srpskog originala. Ovo su tri od većeg broja primera iz pomenute knjige koji se odnose na Bogorodicu:

(15) a) ...posle živopisanja Bogorodičine crkve... (033)
b) ...he painted the walls of the Church of the Virgin... (032)

(16) a) ...prikaz *Krunisanja Bogorodice*... (075)
b) ...presentation of *The Coronation of the Virgin*... (071)

(17) a) ... sa likom Bogorodice koja u naručju drži Hrista... (083)
b) ...icon with the Virgin holding Christ... (080)

U navedenim prevodima zadržan je uobičajeni engleski izraz *The Virgin* umesto mogućeg (nešto dužeg) prevoda *The Mother of God* ili grčke reči *Theotokos,* ali je na drugim mestima u tekstu uz objašnjenje korišćena

[4] Knjiga je objavljena sa paralelnim srpskim i engleskim tekstom, prevod na engleski: P. Novakov.

i reč *Theotokos*. Naime, proučavanjem novijih, uglavnom elektronskih prevoda relevantnih tekstova sa ruskog, i naravno grčkog, na engleski jezik, uočljiva je tendencija da se u prevodu koristi grčka reč *Theotokos* i tako naznači kulturološki specifičan termin koji je engleskom čitaocu nepoznat, ali se prilikom prvog pominjanja može objasniti u fusnoti. Ukoliko bi se takva praksa ustalila, reč *Theotokos* bi mogla da se uvrsti u kulturološke pozajmljenice koje su prepoznatljive u engleskom jeziku.

Navešćemo još nekoliko primera iz ove oblasti koji pružaju priliku da se u prevod unese „kolorit" druge kulture:

(18) a) ...„neki daskal Stefan podigao pripratu..." (031)
b) ...„a *didaskalos* Stefan built the porch.." (028)

(19) a) ...monumentalno naslikanim *Priugotovljenim prestolom*.... (039)
b) ...monumentally painted *Prepared Empty Throne (Hetoimasia)*... (038)

(20) a) ...u crkvi Sv. Arhistratiga u Laćarku... (107)
b) ...in the church of St. Archistratigos in Laćarak... (106)

Kao i u grupi primera povezanoj s Bogorodicom, i u primerima (18a) i (20a) pojavljuju se grčke reči koje odražavaju pripadnost nekadašnjoj vizantijskoj sferi i koje bi trebalo barem pokušati ugraditi u prevod. U navedenim prevodilačkim rešenjima te grčke reči su zadržane: *didaskalos* (ispisan kurzivom da bi se naznačilo da je to reč stranog porekla i nije sasvim integrisana ni u savremeni srpski jezik) preuzeta je iz *Enciklopedije pravoslavlja* (2002) u kojoj postoji odrednica *didaskal* uz koju se navodi da označava teologa, svešteno lice ili verskog učitelja; upisivanjem te reči (u izvornom grčkom obliku) umesto opisnog prevoda engleski čitalac se postavlja u istu ili vrlo sličnu situaciju kao i prosečni savremeni srpski čitalac kome je ta reč nepoznata, a pri tom se naznačava i kulturološki otklon. Reč *arhistratig* iz primera (20a) takođe je grčkog porekla i označava glavnokomandujućeg ili glavnog zapovednika nebeske vojske, a taj naziv se pripisuje arhanđelu Mihailu. U prevodu je zadržana grčka reč, a *Rečnik pravoslavlja* (Vukičević 2004) kao engleski ekvivalent navodi englesku varijantu grčke reči *archstrategist*. Konačno, primer (19a) sadrži izraz *priugotovljeni presto* koji se u *Enciklopediji pravoslavlja* objašnjava u okviru odrednice *hetimasija* – još jedne grčke reči, a označava prazan pripremljeni presto za Isusa Hrista. U ovom slučaju, prevod sadrži sažeti opis izraza *priugotovljeni presto* koji pojašnjava sadržaj tog pojma, a grčki termin dodat je u zagradi kao relevantan stručni pojam koji se koristi u pravoslavnim teološkim krugovima.

Prokomentarišimo još dva primera iz ove oblasti:

(21) a) .... *Obretenje glave sv. Jovana*... (047)
b) ...*Reterieval of St. John's Head* ... (046)

(22) a) ...na platnu *Mučenje Sv. Varvare*... (115)
b) ...on canvass *Martyrdom of St. Barbara*... (114)

Izraz *obretenje glave* (21a) arhaičan je za savremenog srpskog čitaoca i označava pronalaženje odrubljene i zatim tajno sahranjene glave Sv. Jovana Krstitelja. *Rečnik pravoslavlja* (Vukičević 2004) kao ekvivalent te reči navodi englesku reč *finding*, odnosno *finding of the head*; u prevodu je ipak iskorišćena reč *retrieval* koja bolje pokriva semantički sadržaj srpske reči, a donekle zadržava i izvestan otklon od uobičajene reči *nalaženje* (*finding*) koji postoji i u srpskom originalu. Drugi primer (22a) odabran je da ilustruje situaciju kada se uz malo semantičko pomeranje kao prevodni ekvivalent koristi ustaljeni engleski izraz za ovakve ikonografske motive - *martyrdom* umesto doslovnog prevoda srpske reči *mučenje* (*torture).* U tom slučaju nije se narušilo značenje izvornog teksta, a prevod je kulturološki prilagođen ciljnom jeziku. Napomenimo na kraju da je i ime *Varvara* modifikovano u *Barbara* u skladu sa engleskom tradicijom.

2. Zaključak

Imajući u vidu značaj pojma multikulturalnost u savremenom svetu, odnosno potrebu uvažavanja i očuvanja pojedinačnih kultura u globalizovanom okruženju, u ovom radu sagledan je jedan način upoznavanja sa drugim kulturama – prevođenje – koji može da doprinese razvoju svesti o postojanju različitih kulturoloških stanovišta, odnosno o drugima koji gaje sopstvene kulturološke modele, slične našem ili drugačije od njega.

Prevod se, dakle, sagledava kao kompleksna aktivnost koja podrazumeva višestruke kompetencije, od lingvističkih do kulturoloških, a i sama kulturološka kompetencija obuhvata više komponenti koje prevodilac treba da razvije i osvesti. Naime, kada se radi o kulturološkim elementima, osim poznavanja kulturološke komponente svog maternjeg jezika i kulturološke komponente određenog stranog jezika ili stranih jezikâ, prevodilac treba da bude osposobljen da uoči kulturološki relevantna mesta u prevodu i da pronađe odgovarajuća prevodilačka rešenja. Pri tome često mora da ispolji kreativnost i da sam dođe do rešenja, jer ga postojeći priručnici ne nude.

Ovakvi problemi povezani sa kulturološkom komponentom u prevođenju i njihova moguća rešenja razmatrani su uz dve grupe primera: prvo sa stanovišta čitaoca kome kroz prevod treba približiti izvorni engleski tekst koji sadrži znatan broj kulturoloških referenci, a zatim uz komentare

za nekoliko primera iz srpskog teksta koji se odnosi na oblast religije. U oba slučaja konstatovano je da bi u prevodu trebalo – u što je moguće većoj meri – uspostaviti osetljivu ravnotežu između komunikativne razumljivosti za stranog čitaoca i kulturološke obojenosti izvornog teksta. Pri tome, prevodilac treba dobro da proceni do koje mere može da zadrži izvorni „kolorit", a do koje da ga zameni ciljnim ekvivalentom kako bi tekst približio čitaocu. Navedeni primeri ilustruju nekoliko nivoa takvih prevodilačkih intervencija, od relativno jednostavnog odomaćivanja kada se radi o transkripciji ličnih imena, preko zahtevnijih sažetih opisnih prevoda koji treba da objasne elemente izvorne kulture, pa do kompleksnih procena o najpogodnijem prevodnom ekvivalentu za datu kulturološku specifičnost. U svakom slučaju, uloga prevodioca u tom procesu je izuzetno bitna. On u izvesnoj meri predstavlja prizmu kroz koju se prelama izvorni tekst pre nego što bude enkodiran na ciljni jezik; od uspešnosti tog enkodiranja u znatnoj meri zavisi i čitaočevo razumevanje, pa samim tim i prihvatanje kulturološkog obrasca drugog, sa svim njegovim specifičnostima u odnosu na kulturološki obrazac samog čitaoca.

Literatura

Enciklopedija pravoslavlja (2002). Beograd: Savremena administracija.

Hlebec, B. (2009). *Opšta načela prevođenja*. 2. izd. Beograd: Beogradska knjiga.

Larina, T. (2005). Cultural Values and Negative Politeness in English and Russian. *Respectus Philologicus* 8 (13), 25-39.

Mamford, L. (2010). *Kultura gradova*. Novi Sad: Mediterran.

Mumford, L. (1970). *The Culture of Cities*. San Diego: Harvest Book.

Novakov, P. (2008a). On Translating fine arts and religious texts from Serbian into English. U: P. Novakov. *Anglističke teme*. 119-129, Novi Sad: Futura publikacije.

Novakov, P. (2008b). Prevođenje kao dijalog kultura.U: P. Novakov. *Anglističke teme*. 130-137, Novi Sad: Futura publikacije.

Prćić, T. (2005). *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Zmaj.

Šelmić, L. (2004). *Srpsko zidno slikarstvo XVIII veka*. Novi Sad: Galerija Matice srpske.

Vukičević, B. (2004). *Rečnik pravoslavlja*. Beograd: Jezikoslovac.

Predrag Novakov

Culture-related Elements in Translation: an Encounter with Others

Summary

It is a well-known fact that the complex phenomenon like language includes a broad range of components specific for a given community and its culture. These components, more or less typical for the given community only, represent a particular challenge for the translator and provide the area in which the translation can contribute to a better insight into other cultures, that is to accepting multiculturalism surrounding us. Having that fact in mind, this paper discusses translational procedures related to the transfer of culture-related elements in two directions: from English (as the source language) to Serbian (as the target language) and vice versa, with the examples from the field of social sciences, religion and art. Namely, the central part of this paper first lists relevant examples from the field of sociology and history (that is, from the book The Culture of Cities *by L. Mumford, whose Serbian translation was published in 2010) which distinctively point to the translational problems which may occur while transferring cultural components from English to Serbian. After that, the paper discusses examples in which Serbian is the source, and English the target language; these examples are related to religion and religious art, to the field in which cultural differences are particularly pronounced. Examples were excerpted from the book* Serbian 18th Century Wall Painting *by L. Šelmić, whose English translation was published in 2004. Analysing examples from these two books, this paper discusses possible translational solutions for specific culture-related contexts and their contribution to a better understanding of other communities and multiculturalism in general.*

Key words: *culture-related components, English, religion, translation, Serbian*

Prof. dr Duško Radosavljević[1]

MULTIKULTURALIZAM DANAS - Multikulturalizam za početnike u osnovnim crtama[2]

1. Šta je to multikulturalizam?

Multikulturalizam kao ideal skladnog života kulturno različitih grupa, a u kontekstu pluralnog društva, postaje od sedamdesetih godina 20. veka formativno načelo društvenog ustrojstva i razvoja demokratskih zemalja. Takođe, multikulturalizam nije samo određeni teorijski okvir po kojem se evidentna kulturna raznolikost iskazuje kao svojevrsno društveno bogatstvo, već predstavlja i izraženi politički okvir za utvrđivanje društvenih odnosa, na osnovu kojih različite kulture mogu slobodno razvijati svoje vlastite identitete, dok istovremeno učestvuju i u jačanju zajedničkih društvenih i kulturnih institucija.

U osnovi problema uspostavljanja ideje multikulturalizma je nedovoljna izoštrenost korišćenja termina multikulturalizma, kad se on pojavljuje u kontekstu rasprave o državnom ustrojstvu, s jedne, i u društvenom životu, s druge strane. Zato o multikulturalizmu možemo raspravljati u vezi s odnosima manjine i većine, marginalizovanim ili isključenim etničkim ili neetničkim grupama, etničkom pluralizmu, nacionalnom pluralizmu, kulturnim posebnostima etničkih zajednica u sklopu nacionalnih država i slično.

Odnos građanskog statusa i multikulturalizma je više nego značajan jer se reafirmacijom različitosti pokušava, bar delimično, popunjavati praznina nastala fijaskom modernog projekta nacionalne države. Takođe, bitno je uočiti i znatan uticaj globalizacije na odnose moći i mesta, te globalizacijsko urušavnje određenih ideologija, relativno autonomnih nacionalnih kultura, kao i pokretljivost ljudi preko nacionalnih granica, što rezultira heterogenim, kulturno raznolikijim stanovništvom. Nužno

[1] Redovni profesor Visoke škole „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić" u Novom Sadu.

[2] Izlaganje sa plenarne sednice Naučne konferencije „Multikulturalnost i savremeno društvo", održane na Visokoj školi „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić", 01. marta 2013. godine. Podnaslov ovoga teksta sam preuzeo iz naslova jednog poglavlja knjige Milana Mesića, MULTIKULTURALIZAM: DRUŠTVENI I TEORIJSKI IZAZOVI, Zagreb, 2006. Centralni deo izlaganja preuzet je iz teksta napisanog za Društveno-humanističku sekciju konferencije, „Političko i javno predstavljanje nacionalnih zajednica u Vojvodini", koji je napisan zjedno sa Nikolinom Matijević i Radivojem Jovovićem, asistentima na Visokoj školi „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić".

je uočiti odnos multikulturalizma i obrazovanja, religije, rada i roda. Stoga ćemo u „igru" uvesti i pojmove „afirmativne akcije" i „političke korektnosti". Prvi izraz, „afirmativna akcija", pojavio se šezdesetih godina 20. veka u SAD-u, kao deo socijalnih reformi kojima je trebalo da se poboljša društveni položaj diskriminisanih grupa – pripadnika etničkih zajednica i žena. Cilj je bio da se uskladi položaj pripadnika neke grupe u određenom društvenom segmentu sa učešćem u ukupnom stanovništvu. Drugi termin, „politička korektnost", vrlo je višestrukog značenja i nameće se u mnogobrojnim sferama javnog i privatnog života. Uglavnom, smatra se da je politička korektnost način menjanja društvenog položaja manjinskih i ugroženih skupina.[3]

Bili zagovornici ili protivnici koncepta multikulturalizma, ostaje kao činjenica da je multikulturalizam danas jedan od ključnih teorijskih i praktičnih obrazaca za razumevanje modernog sveta, upravo zbog problema različitosti na koje upućuje.

2. Živ je multikulturalizam, umro nije!

Koji su današnji međunarodni izazovi u oblasti multikulturalizma? Krenimo od evropskih iskustava. Evropa je multikulturna, kao mesto susretanja kultura, koje se isprepliću, obogaćuju, nadopunjuju. U poslednje vreme svedočilo se, međutim, i o krizi politike u odnosu na kulturu i identitet velike zajednice Starog kontinenta, gde perspektivno i Srbija traži svoje mesto. Kada govorimo o krizi multikulturnog modela, referiraćemo se na Nemačku, Francusku i Italiju, kao na najizrazitije primere krize multikulturnih društava. Nemačka kancelarka **Angela Merkel,** na sastanku mladih Demohrišćanske unije (CDU), izjavila je kako multikulturni koncept, prema kojem „ljudi žive sretno jedni pokraj drugih"[4], jednostavno nije uspeo u zemlji u kojoj živi oko četiri miliona muslimana. Ukratko, Merkelova je „ustvrdila" smrt multikulturalizma u Nemačkoj.

Takođe, francuska politika prema Romima napravila je radikalan zaokret, predvođena bivšim predsednikom **Nicolasom Sarkozyjem**, pa su tako Francuzi sproveli deportaciju Roma nazad u Rumuniju. Sličan problem je imala i Italija sa divljim naseljima iseljenika iz Rumunije. Zajedničko italijanskom i francuskom problemu jeste to da je kod njih problem sa građanima EU, jer je Rumunija član Evropske unije. **Zato i pitamo – da li je i za koga je multikulturalizam mrtav?**

[3] Po stavovima protivnika, menjanje reči ne podrazumeva i menjanje stavova, nego, ako je i dalje diskriminatoran, njegovo pristojno kamufliranje.

[4] Vidi tekst: „Merkelino poimanje multikulturalizma nije daleko od apartheida", Dnevnik. hr, 15. 11. 2010. godine.

Evropa, koja očigledno i počiva na kulturnim različitostima, teško se nosi s problemom multikulturalizma, međutim, „teško je reći da je multikulturalizam mrtav, posebno u Njemačkoj, kada nije ni bio na djelu. Multikulturalizam je nesumnjivo u Europi postao vrlo nepopularan termin, ali problemi multikulturalnih društava, o kojima govori multikulturalizam ostaju", kaže **Milan Mesić**. „Činjenica jest da je njemačko društvo danas izrazito multikulturalno, a više ili manje, takva su i druga europska društva. Ona jednostavno nisu nacionalno, etnički, vjerski, kulturalno, vrijednosno, itd. homogena", pojašnjava on. Osnovni problem državnog odnosa prema multikulturalizmu jeste fatalni nedostatak jasne politike, koja bi ga podržavala i nadopunjavala. „Službena državna politika nacionalnoga (u državno političkom smislu) identiteta, može svoju multikulturalnost prihvaćati kao pozitivnu stvar, bogatstvo društva, i štoviše aktivno priznavati i podupirati kulturne različitosti. Približno u tom smislu jedino Kanada vodi takvu politiku, koja se onda može nazvati multikulturalističkom", kaže Mesić.[5]

Pogrešno shvatanje multikulturalizma kod njegovih kritičara, zapravo je i dobar deo nesporazuma, te nije čudno da ga Merkelova pojednostavljuje i banalizuje na koncepciju društva u kome će jedna pored druge živeti različite useljeničke grupe, neintegrisane u većinsku i dominantnu maticu društva, što nije daleko od apartheida, a to bi bila želja domaćih i imigrantskih verskih fundamentalista u Nemačkoj. Opet, oni zastupaju isključivost kultura i zajedničkog života, i ne odgovara im integracija kulturno različitih useljeničkih grupa u nemačko društvo. Nasuprot tome, druga strana zagovara integraciju kulturno različitih manjinskih grupa, i to ne putem (nasilne) asimilacije, koja ionako ne može biti efikasna. Za ovu drugu varijantu smatramo da je današnja Nemačka, koja do 90-ih nije službeno priznavala da je imigracijsko društvo, kasnije zbog toga i krenula s politikom integracije, i te kako sposobna.

Drugo naše pitanje je da li je moguće ostvariti jedinstvo u različitosti, odnosno, kako to napraviti. Budući da ništa nije jednostavno usklađivati u društvenim odnosima, pitanje je kako iste uskladiti kada se priča o kulturnoj različitosti. „Ujedinjujuća Europa, potaknuta različitošću koju su u njoj učinili vidljivom upravo imigranti, od sedamdesetih godina 20. stoljeća, službeno izgrađuje interkulturalističku politiku koja je utemeljena na postulatima jednakovrijednosti i nužnog prepletanja različitih kultura", ističe **Jadranka Čačić-Kumpes**. „Jedni to shvaćaju kao zahtjevan projekt za koji su potrebne korjenite institucionalne promjene, osobito na području obrazovanja, a drugi kao nedodirivanje različitih kultura koje sretno žive jedna pored druge, što je Angela Merkel u nedavnom obraćanju mladima

[5] Svi citati iz: „Merkelino poimanje multikulturalizma nije daleko od apartheida", Dnevnik.hr, 15. 11. 2010. godine.

svoje stranke 'definirala' kao multikulturalizam", pojašnjava Čačić-Kumpes. Naravno, treba da budemo svesni činjenice da postoji i treća struja koja zagovara asimilaciju kao zalog jedinstva svih građana u prosperitetnoj državi.

„Iako ni među teoretičarima nema suglasnosti, ipak nitko tko se bavi pitanjima kulturne i etničke različitosti u društvu, nakon svih istraživanja i prinosa na tome području, ni ne pomišlja na negiranje činjenice da se kulture neprekidno dodiruju i prepleću, bilo namjerno, bilo nenamjerno, te da su ti procesi nezaustavljivi", efektno poentira Čačić-Kumpesova[6].

Iz ovoga nam nužno sledi da se kultura i identitet shvataju i razumevaju kao procesi u kojima su jednaki akteri oni brojniji i moćniji, kao i oni u manjini. Ako bi se uspostavili procesi redukovanja odnosa između pripadnika različitih kultura, i to na one koji se moraju prilagođavati, te na one kojima se mora prilagođavati, to bi predstavaljalo ne samo nepriznavanje društvene stvarnost, već zatvaranje očiju pred posledicama koje takvo redukovanje može da ima – u svakom slučaju izvor konflikata u društvu i, sasvim sigurno, civilizacijski sunovrat.

Na osnovu ovog kratkog izleta u određena evropska uskustva, čini nam se da izjave vodećih evropskih političara i njihova dela samo odražavaju njihovo neadekvatno razumevanje problema. Dok je tako, multikulturalizam će im zasigurno predstavljati nesavladivu prepreku, kao i razlog za određene negativne deklaracije. Pošto ovo nije problem koji je nastao preko noći i koji će isto tako brzo i nestati, nego otrežnjavajuća činjenica s kojom svi živimo dugo vremena, moramo se time pozabaviti na adekvatan način. Svi mi moramo da je priznamo i da počnemo da radimo na njezinoj punoj integraciji u društvo. To nam je činiti, to je naša budućnost, a ne crna prognoza, ma ko da stoji iza nje.

3. Izgradnja multikulturalnog društva u Srbiji i Vojvodini na početku 21. veka

Pre 1990. godine, kada je uveden višestranački sistem u Jugoslaviji i Srbiji, manjinske nacionalne zajednice su tvorile specifičan entitet poznat pod nazivom narodnosti, koji je u ustavnopravnom i političkom životu bivše nam države bio izjednačen sa pojmom naroda. Posebno je to bio slučaj u SAP Vojvodini gde je njihov broj bio veoma značajan. U političkoj praksi, kao u svakidašnjem životu, poštovao se komplikovani, ali veoma efikasan sistem „nacionalnog ključa" gde se dosta vodilo računa da u organima političkih organizacija[7], kao i u organima društveno-

[6] Svi citati iz: „Merkelino poimanje multikulturalizma nije daleko od apartheida", Dnevnik.hr, 15. 11. 2010. godine.

[7] Savez komunista Jugoslavije, vodeća snaga države i društva, te Savez sindikata, Savez

političkih zajednica,[8] budu adekvatno zastupljeni pripadnici svih naroda i narodnosti. Tako je, podsetimo, u AP Vojvodini predsednik Predsedništva SAP Vojvodine[9] bio **Nandor Major**, etnički Mađar, a iz redova ne-Srba[10] bilo je više predsednika pokrajinske Vlade, više predsednika Skupštine itd. Svojevrsna idila je trajala do sredine 80-ih godina prošlog veka[11] kada su dovedena u pitanje sva dostignuća bivše zajedničke države, pa tako i rešenja iz oblasti zaštite prava nacionalnih zajednica i bilo je jasno da se koncepcija Jugoslavije, „bratstva i jedinstva" i ravnopravnosti naroda i narodnosti neće održati. Započeli su ratovi koji su kao produkt imali šest plus jednu novoosnovanu državu[12], strahovite ljudske i materijalne žrtve[13], razaranja koja su sama sebi bila cilj, etničku promenu stanovništva, te konsekventno pobedničkim, nacionalističkim politikama svođenje nekadašnjih naroda na status „nacionalne manjine".

Dakle, sistem zaštite pripadnika nacionalnih zajednica u Republici Srbiji razvijan je još za vreme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u kojoj se na kvalitetniji način u odnosu na ostale socijalističke zemlje gledalo na pitanja nacija i etniciteta. Tako je SFR Jugoslavija kroz različite mehanizme obezbeđivala zaštitu prava tzv. narodnosti, pa je Ustav iz 1974. godine definisao položaj nacionalnih manjina i njihova kolektivna prava, a pomenuta jugoslovenska institucija „ključa" omogućavala je, uprkos jednopartijskom sistemu, zastupljenost nacionalnosti u političkom životu. Sledeći ovakvu politiku, sve nacionalne grupe bivše Jugoslavije sa šest konstitutivnih naroda (Srbi, Hrvati, Makedonci, Hrvati, Slovenci, Muslimani), proporcionalno su bile predstavljene na svim nivoima vlasti. Najviši stepen participacije bio je na lokalnom nivou. Pripadnici nacionalnosti imali su prava na službenu upotrebu jezika, autonomiju u kulturi (u smislu osnivanja različitih kulturnih udruženja i institucija kulture), kao i na obrazovanje na svom maternjem jeziku. U vreme *druge* Jugoslavije najveći broj pripadnika manjinskih etnokulturnih grupa živeo je na teritoriji Republike Srbije, konkretno u SAP Vojvodini. Raspadom SFRJ na teritoriji Srbije su se pojavile nove nacionalne grupacije – zajednice, koje

socijalitičkog radnog naroda, Savez boraca i Savez socijalističke omladine.

[8] Opština, autonomna pokrajina, republika, federacija.

[9] Predsedništvo je bilo kolektivni organ. Autonomne pokrajine su po Ustavu SFRJ iz 1974. godine imale isti status kao i republike, pa su tako imale i sve državne organe po ugledu na njih.

[10] Npr. Geza Tikvicki, Franja Nađ, Jon Srbovan...

[11] Vidi više o tome u: Radosavljević, D. (2001). *Elite i transformacija*, Novi Sad.

[12] Srbija ne priznaje nezavinost Kosova.

[13] Ratne aktivnosti su posebno došle do izražaja u Vojvodini, koja osim što je bila svojevrsna „ratna komora" Miloševićevog režima, gde je bilo mobilisano više od 100.000 vojnika za ratove u Hrvatskoj i BiH, pa je u te svrhe opljačkana višegodišnja poljoprivredna proizvodnja, nego su i pripadnici etničkih Mađara, Rusina, Slovaka i Hrvata bili prinuđeni da ratuju protiv svojih sunarodnika u drugima republikama Jugoslavije.

su u okviru prethodne države bile konstitutivni narodi. Sem normativnog problema regulisanja statusa Slovenaca, Makedonaca, Hrvata, Crnogoraca i muslimana/Bošnjaka, u Srbiji je opšta društvena klima bila izuzetno nepovoljna imajući u vidu sankcije međunarodne zajednice, ratove na prostoru bivše države, duboku političku podeljenost i pauperizaciju ogromnog dela stanovništva. Etničke netrpeljivosti su bile izražene uprkos Ustavu iz 1990. godine koji je, u principu, garantovao prava nacionalnim zajednicama koja nisu bila poštovana. U poslednjoj deceniji prethodnog veka razorene su osnove finansiranja manjinskih matica i udruženja i institucija koje su u sistemu javne uprave bile nadležne za ostvarivanje njihovih prava. Etnifikacija politike i populizam, koje je tadašnja vlast koristila kao tehniku mobilizacije birača, sukobi sa susednim narodima bivše Jugoslavije uzrokovali su opštu nesigurnost građana i sve veću distancu, animozitete i nepoverenje između etničkih zajednica u zemlji.

Period od 1990. godine, koji je završen 2000. godine pobedom proevropskih snaga u Hrvatskoj i Srbiji, na velika iskušenja je stavio sposobnost manjinskih zajednica da se održe, očuvaju identite, da se osnaže, da aktivno učestvuju u političkom i javnom životu. Određeni deo nacionalnih elita se nije dobro snašao, određeni deo to nije ni pokušao imajući u vidu agresivni karakter režima u Srbiji, izuzetno nepovoljan po Vojvodinu u celini, kao i prema težnjama manjinskih nacionalnih zajednica. Tako smo imali slučaj da predstavnici određenih zajednica ne žele da aktivno potpomognu napore za demokratsku poromenu vlasti, neke opcije su usko gledale na interese svoje zajednice zanemarujući celinu, neki su se interesovali samo za očuvanje ograničenih nacionalnih interesa (npr. kultura i informisanje), neki su bili eksponenti politika države matice, neki su se odrekli prava na javni i politički angažman prepuštajući svoje probleme za rešavanje političarima zemlje matice, neki su od početka imali čvrst politički stav o neophodnosti promena režima i izgradnje stabilnih demokratskih i institucija za zaštitu ljudskih prava. Ipak, pretežan stav svih tih „olovnih godina" bio je da bi ta pitanja bila lakše rešavana u okviru AP Vojvodine baš zbog velikog broja pripadnika nacionalnih zajednica koje žive u njoj, nego u okvirima R Srbije posebno SR Jugoslavije koja je tada još uvek egzistirala.

U toj atmosferi posle pobede opozicije 2000. godine doneti sa novi zakoni koji tangiraju prava nacionalnih zajednica. Oni nisu naišli na veliko odobravanje ni iz redova nacionalnih zajednica, ni liberalno-demokratske i građanske javnosti. Iako su pravno formalno bili usaglašeni sa stavovima evropskih emisara[14], bilo je očigledno da će njima predviđeni nacionalni

[14] U Srbiji se posle 5. oktobra 2000. godine uvek naglašava visoka saglasnost sa stavovima evropskih delegacija, emisara i institucija, sa posebnim stavom da su naši zakoni *najviši svetski standardi u ovoj oblasti*!

saveti, kao krovne nacionalne institucije, biti pod (pre)velikim uticajem dominantne političke partije unutar nacionalne zajednice, da će biti mali ili nikakav uticaj organizacija civilnog društva u njima, da odredbe tog zakona mogu biti kontraproduktivne, mogu izazivati neželjene (nacionalističke) reakcije unutar samih manjinskih zajednica i, što je mnogo opasnije, nacionalističke reakcije većinske nacionalne zajednice da nisu jednako tretirane „male" i „velike" nacionalne zajednice, da je pisan po meri samo jedne nacionalne zajednice itd. Ali očigledno je želja da se to pitanje brzo reši pretegnula nad po nama opravdanoj bojazni da u praksi može doneti niz problema, posebno kada se neke odredbe neoprezno koriste.

Nakon petooktobarskih promena demokratska vlast Srbije je preduzela neophodne mere da bi se SRJ pridružila Ujedinjenim nacijama, Savetu Evrope i ostalim međunarodnim organizacijama, kao i obaveze u vezi sa međunarodnim standardima zaštite nacionalnih zajednica, odnosno država se obavezala da razvija demokratske institucije i procedure i da uvede posebne mere usmerene ka zaštiti nacionalnih zajednica, da sprovede politiku multikulturalnosti preporučenu kroz dokumenta OEBS-a, Saveta Evrope, Evropske komisije itd. Da podsetimo, Srbija je potpisnica Okvirne konvencije za zaštitu prava nacionalnih manjina i Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima kojima se definišu minimumi zaštite garantovani nacionalnim zajednicama. Položaj nacionalnih zajednica uređuju Ustav usvojen 2006. godine i posebni zakoni, među kojima se izdvajaju Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (donet 2002. godine i nastavio da važi u Srbiji nakon izdvajanja Crne Gore iz zajednice Srbije i Crne Gore), Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja i Zakon o lokalnoj samoupravi (2002/6/7). Srbija ima bilateralne ugovore o zaštiti manjinskih zajednica sa Hrvatskom, Makedonijom, Mađarskom i Rumunijom.

Šta imamo danas? Ulazeći u drugu decenije XXI veka, Srbija je i dalje opterećena problemima u vezi sa etnicitetom, koja su u savremenim društvima apsolvirana ili su na tragu usklađivanja različitih interesa tradicionalnih etničkih zajednica. Određene namere da se iskustvo Srbije uporedi sa slučajevima problematičnih odnosa u zapadnoevropskom regionu, neproduktivne su jer je koren istih sasvim različit. U Evropi su problem vezani za stanovništvo iz nekadašnjih kolonija, u Srbiji su to tradicionalne etničke zajednice. Kada se gleda iz Srbije, trebalo bi se ugledati na države u regionu gde je situacija u vezi sa prirodom multikulturalnosti slična i koje su uspostavile stabilne osnove za razvoj održive demokratije. Sadašnji trenutak u Srbiji nije ohrabrujući, a postojeće stanje je takvo da se u određenom trenutku može izazvati kriza u određenim delovima Srbije. Budućnost koja je pred nama pokazaće da li će odredbe Ustava i ostalih zakonskih tekstova biti mudro primenjivane i kao takve biti i osnova za

kreiranje odgovarajuće politike multikulturalnosti. Za sada smo sigurni da je dosta vremena od donošenja poslednjeg Ustava R Srbije (2006) potrošeno na izgovore zašto da se nešto ne uradi.

U samom naslovu moje teme, koju sam danas hteo da vam izložim, vidim klicu protivrečnosti koju je teško pomiriti, odnosno gledano iz današnje perspektive – nemoguće je stvoriti produktivnu aktivnost koja bi očuvala multietnički identitet Vojvodine sa ovakvom političkom scenom, bez obzira kakva rešenje bila ponuđena ili kreirana u svrhu određene političke reprezentacije nacionalnih zajednica. Tu vidim sledeće probleme:

- Nepostojanje volje političkih aktera, kako na republičkom tako istovremeno i na pokrajinskom nivou, da se pitanje političke reprezentacije nacionalnih zajednica reši na produktivan način i dugoročno;
- (Ne)Legitimnost nacionalnih saveta za vođenje produktivne politike po meri pripadnika zajednice, a ne samo za interes političke klase unutar zajednice; problematičnost izbora nacionalnih saveta;
- Nametanje političkog arbitriranja u nacionalnim savetima; povećana mogućnost izborne manipulacije; vođenje biračkih spiskova od strane fakultativnih organa; vešto krojenje izbornih rezultata od strane određenih političkih grupacija, pokušaj „cementiranja" političke vladavine postojeće političke grupacije mimo izbornih rezultata itd;
- Nepostojanje koncepta razvoja Vojvodine kao multietničkog regiona, te s tim povezana i nemogućnost očuvanja multietničkog identiteta Vojvodine kod nosilaca političkog mandata u AP Vojvodini, ali i u relevantnim političkim opcijama sa centralom u Beogradu; neumešnost u kreiranju istoga i/ili nespremnost da se Vojvodina drugačije sagleda i izgrađuje drugačije, osim kao budžetski trošak - 7% posto budžeta Srbije;
- Nepostojanje šire političke, kulturološke, ekonomske, civilizacijske, pluralističke platforme Srbije kao EVROPSKE, MULTIKULTURNE, državne i političke zajednice, ponuđene od strane BITNIJIH političkih grupa, te nosilaca političkih mandata u Srbiji (parlament, vlada, predsednik), koja bi stvorila pretpostavke za modernizacijski kod Srbije, te u sebi sublimisala i UČEŠĆE NACIONALNIH ZAJEDNICA U IZGRADNJI IDENTITETA SRBIJE, POSEBNO MULTIKULTURNOG IDENTITETA VOJVODINE;
- Beznadežno zastareli koncepti političkih elita u Srbiji i Vojvodini, koji se više baziraju na obezbeđivanju resursa za dugu vladavinu i obezbeđenje interesa partijskog članstva vešto prikrivenih iza tzv. „državotvornih tema", takođe onemogućavaju uspostavljanje adekvatne politike u ovoj oblasti;
- Nemoćnost srpske/vojvođanske političke scene da sebe legitimiše na polaznim osnovama da je puna autonomija ličnosti preduslov za izgradnju moderne političke zajednice, osnovni je problem koji stoji na putu kako uključenja u političke procese nacionalnih zajednica tako i u

izgradnji multikulturnog identiteta Vojvodine, ali i moderne, šire političke zajednice, Republike Srbije.

4. Šta nam je raditi?

Kako je pre mnogo godina ustvrdila velika filozofkinja 20. veka, **Hana Arent**, ljudi nužno, *nezavisno od svoje volje*, žive u određenoj političkoj zajednici – državi. Opet, kao slobodne jedinke, sa punim pravom na *autonomiju ličnosti*, udružuju se u šire društvene sklopove – grupe i kolektive, kako bi sačuvali svoju privatnost, sigurnost, slobodu, ali i identitet. Ti identiteti mogu biti, i jesu, na područjima gde živi više zajednica, višestruki! Kako kaže **Amin Maluf**, „identitet neke osobe nije dodavanje autonomnih pripadnosti jedne na drugu, to nije neki 'pačvork', to je crtež na zategnutoj koži; dotaknemo li samo jednu pripadnost, cela osoba uzdrhti".[15] Na ovim našim područjima – područjima bivše Jugoslavije – mi smo, narodi i narodnosti iste te Jugoslavije, jednu veliku humanističku, evropsku, multikulturnu ideju uspešno likvidirali. Sada, kada živimo u Srbiji i Vojvodini, potrudimo se da ovu multikulturnu sredinu oplemenimo, učinimo efikasnom i prijemčivom za život u različitostima i savladavanju iskušenja zajedničkog života. Za početak na način **Mike Antića** koji je ovako pesmu sastavio:

„ ... pevaj pijano racki, mađarski, totski, vlaški,
makedonski i lički, preko dalekih njiva,
i voleću te uvek, krvavo moje odojče i srećo nova,
jer se ne stidim tvog otegnutog govora i slanine i kudeljnih gaća,
od paorske sam krvi, psovki, radosti, snova...
Razdrlji prsluk i gutaj! Ja ovu zdravicu plaćam!"

[15] A. Maluf. 2003. UBILAČKI IDENTITETI, Beograd, str. 23.

DRUŠTVENO – HUMANISTIČKA SEKCIJA

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES SESSION

Doc. dr. sc. Ksenija Butorac
Visoka policijska škola MUP-a RH
Zagreb[1]

Prof. dr. sc. Irena Cajner Mraović
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu[2]

MULTIKULTURALIZAM I DISKRIMINACIJA – TEORETSKE I PRAKTIČNE IMPLIKACIJE

Rezime: *Pojam i ideja multikulturalizma postali su aktualni odnedavna iako su i u prošlosti bila rijetka etnički i kulturno homogena društva. Osim naglog razvoja komunikacijskih tehnologija, to je rezultat intenzivnih migracija, globalizacije, postkolonijalizma, ponovne afirmacije nacionalnih manjina i društvenih pokreta za priznavanje posebnih identiteta. Za razliku od asimilacijskog i diferencijalističkog modela, u postmodernom društvu multikulturalizam podrazumijeva da se pojedinci i kulturno različite grupe mogu ugraditi u društvo bez gubitka svojih specifičnosti ili mogućnosti da aktivno sudjeluju u širem društvu. Međutim, nerijetko se događa da politika priznavanja različitosti proizvodi i društvene sukobe kad se neke grupe građana, zbog nejednake startne pozicije, izuzimaju iz pojedinih zakona ili se samo za njih donose posebni zakoni. Na drugoj strani kontinuuma su diskriminacija i zločin iz mržnje kojima su glavna obilježja predrasude, pristranost i netolerancija prema određenim grupama u društvu. U radu se problemski razmatra pitanje raširenosti i strukture pojavnih oblika diskriminacije prema zabranjenim diskriminacijskim osnovama Zakona o suzbijanju diskriminacije u Republici Hrvatskoj.*

Ključne riječi: *multikulturalizam, diskriminacija, diskriminacijske osnove, zločin iz mržnje.*

[1] ksenija.butorac@gmail.com
[2] icajner@hrstud.hr

1. Uvod

Većina društvenih zajednica u svijetu danas jest ili ubrzano postaje multikulturna, uslijed naglog razvoja komunikacijskih tehnologija, intenzivnih migracija, globalizacije, ponovne afirmacije nacionalnih manjina i društvenih pokreta za priznavanje posebnih identiteta. Problemi suživota različitih kulturnih, vjerskih, rasnih, etničkih, manjinskih zajednica; migracije i osvajanja stoljećima su prisutni u raznim društvima, ali tek od 1960-ih godina diljem svijeta javljaju se zahtjevi za priznavanjem različitih identiteta, često u vidu društvenih pokreta iza kojih stoje grupe krajnje raznovrsnog porijekla i određenosti (npr. stari i novi imigranti, feministkinje, homoseksualci, zeleni i drugi). Sve se grupe po nekom obilježju više ili manje razlikuju od vladajućih kulturnih obrazaca dominantnog društva koje ih više ili manje odbacuje. Na različite načine one nastoje steći društveno priznanje i afirmaciju svojih posebnosti, smatrajući ih sastavnim dijelom svojih identiteta i poticajnim za osobni razvoj svakog člana grupe.

Pojam identiteta obuhvaća naslijeđena i izabrana obilježja koja ljude svrstavaju u zasebne grupe, bilo da ih važnim doživljavaju sami članovi grupe ili njihovo okruženje (Mesić, 2006:37). Dok prihvaćanje razlika traži zakonske promjene, njihovo poštovanje, prije svega, uvjetuju promjene u uvjerenjima, stavovima i mišljenjima ljudi. O društvenom položaju manjinskih identiteta postoje dva suprotstavljena gledišta: liberalizma i multikulturalizma.

Prema liberalnom modelu, manjine će biti zaštićene ako se njihovim pojedincima zajamče osnovna građanska, socijalna i politička prava bez obzira na društvenu ili kulturnu pripadnost i „unatoč tome što država takvo izražavanje prava ne potiče" (Kymlicka, 2004:9). Multikulturalisti napadaju liberalni model jednakih prava, pripisujući mu težnju za asimilacijom i većinskom dominacijom, jer su ta prava individualna i kao legalno-pravna su etički neutralna. Charles Taylor (1994:25) naglašava kako se „manjinski identitet djelomično oblikuje priznavanjem (*recognition*) ili nepriznavanjem, često pogrešnim priznanjem od strane drugih, tako da osoba ili grupa ljudi može otrpjeti istinsku štetu ili deformaciju ako im okolina ili društvo reflektira ograničenu, ponižavajuću ili prezirnu sliku njih samih". Dakle, identitet nije nešto *eo ipso* dano, nego se već formiran identitet izgrađuje i traži potvrdu kroz odnose s drugima u društvenom okruženju. Uskraćivanje priznanja određenoj manjini može uzrokovati inferiornu i iskrivljenu samopercepciju što praktično znači diskriminaciju manjina. U tom smislu, glavni spor u raspravi o multikulturalizmu vodi se oko pitanja kolektivne zaštite prava manjina. Pri tome treba uzeti u obzir da se u današnjim uvjetima stalnih promjena i intenzivne socijalne refleksivnosti na sceni mogu održati samo kulture sposobne za refleksivnu

samotransformaciju. U tom procesu ljudi stalno preispituju socijalnu praksu i mijenjaju je pod utjecajem novih informacija o samim tim postupcima, čime značajno mijenjaju njihov karakter (Giddens, 1995:54).

2. Kulturalna pluralizacija i koncept multikulturalizma

Većina teoretičara multikulturalizma, s ideološko-normativnog gledišta, razlikuje tri idealno-tipska pristupa pitanjima etnokulturnih različitosti uzimajući pri tome u obzir da se konkretni slučajevi više ili manje približavaju jednom od njih (Inglis, 2003:22). Na jednom kraju kontinuuma su politike zasnovane na modelu asimilacije, usmjerene na potpuno uključivanje pojedinih članova manjina u glavne tokove društva – napuštanjem maternjeg jezika, tradicionalnih normi i drugih specifičnih kulturnih obilježja. Koncept asimilacije utemeljen je na vjerovanju da potpunim apsorbiranjem u maticu društva prestaje postojati osnova za etnički sukob. Uloga države je ograničena jer je pridošlica pojedinačno odgovoran za takvu promjenu. Štoviše, od državnih, pravnih, socijalnih, obrazovnih i drugih institucija ne očekuje se nikakva reforma, a separatističke prakse i institucije mogu biti zabranjene. U takvom socijalnom okruženju nastojanje za očuvanjem kulturnih normi manjinskih grupa podrazumijeva odbacivanje od strane većinske kulture percipirajući to kao prijetnju (Baron & Byrne, 1997, Oudenhoven & sur., 1998).

Na suprotnom kraju kontinuuma je diferencijalistički model koji u raznim verzijama počiva na izdvajanju, segregaciji nepoželjnih pripadnika neke manjine kako bi se izbjegle društvene napetosti ili sukobi. Kontakti s njima se svode na najnužniju mjeru, a do naših dana provođene su i politike „etničkog čišćenja". Političke prakse ovog modela danas se realiziraju u ograničenim oblicima sudjelovanja članova etničkih manjina u dominantnoj društvenoj zajednici. Iako se državne institucije ne prilagođavaju etničkim manjinama, država omogućuje razvoj paralelnih institucija koje imaju marginalizirani status i u minimalnom obliku zadovoljavaju obrazovne, zdravstvene i kulturne potrebe etničkih manjina sa svrhom smirivanja mogućih napetosti.

Kao treći pristup ili pogled na svijet nedavno se pojavio multikulturalizam koji pretpostavlja da se pojedinci i kulturno različite grupe mogu potpuno ugraditi ili adaptirati u društvo, bez gubitka svoje posebnosti ili mogućnosti za punu participaciju u širem društvu. Ovdje je riječ o integraciji kao formi akulturacije koja pogoduje očuvanju manjinske kulture i njenoj adaptaciji, odnosno interakciji s većinskom društvenom grupom (Bochner, 1982). Da bi se članovima kulturno i socijalno različitog zaleđa osigurao jednaki pristup javnom prostoru, ključne su institucionalne promjene šireg obuhvata od restrukturiranja državnih tijela i javnih

ustanova do podrške paralelnim etničkim institucijama koje se smatraju sastavnicom društva. Iako je o problematici multikulturalnosti napisano mnogo teorijskih radova, provedeno je veoma malo empirijskih istraživanja koncepata multikulturnog društva - međuetničkih odnosa, stavova i uzajamnih očekivanja u vezi sa očuvanjem identiteta manjinske kulture, njene prilagodbe dominantnoj kulturi, kao i percepcije diskriminacije (Horenczyk, 1996; van Oudenhoven, Prins & Buunk 1998; Taylor & Lambert, 1996). Nizozemski istraživači su krenuli od osnovne postavke teorije socijalnog identiteta (SIT: Tajfel & Turner, 1986) da je prijetnja grupnom identitetu važan faktor za ispitivanje stavova i ponašanja u ispitivanoj grupi. Naime, načini i odgovori na prijetnju ovise o stupnju grupne identifikacije (vidjeti Branscombe, Ellemers, Spears & Doosje, 1999). Na tom tragu rezultati nizozemskih istraživanja pokazuju da pripadnici većinskog naroda često vide i doživljavaju etničke manjine i njihovu želju za očuvanjem vlastite kulture kao prijetnju nizozemskom društvu i kulturi, dok manjine shvaćaju kulturnu adaptaciju kao prijetnju svom grupnom identitetu. Ovo osobito kad su članovi manjinske zajednice snažno identificirani sa svojom grupom i stoga jače osjećaju da su diskriminirani (van Oudenhoven i sur., 1998; Prins, 1996). Nasuprot tome, ispitivanjem stavova većine u odnosu na njihov proaktivni doprinos integraciji imigranata u Norveškoj, istraživači su ustanovili negativne korelacije prema desnoj, autoritarnoj i društveno dominantnoj orijentaciji, a pozitivne u odnosu na globalni identitet, pri čemu su osobne karakteristike ispitanika neznatno utjecale na stavove ispitanika. Rezultati ovog istraživanja su potvrdili tezu kako razina integracije etničkih manjina može biti veća od razine izražavanja tolerancije od strane većinske kulture. Konkretno, da bi se unaprijedila inkluzija manjine, pripadnici većine bi trebali djelovati aktivnije u integracijskom procesu (Phelps & sur., 2011).

U posljednjim dekadama 20. stoljeća pokazalo se da se upravo najnaprednija postmoderna društva i svijet u cjelini sve više pluraliziraju u etničko-kulturnom smislu jer je „multikulturalizam jedno od djece krize moderniteta“ (Semprini, 1999:134). Modernitet je strogo odvojio političku od etičke paradigme radi potrebe osiguranja slobode pojedinca. Etika se danas sve više infiltrira u javnu sferu, u pravilu se koriste pravna sredstva kao model regulacije društvenih i ličnih odnosa, pa se modernistički koncept jednakosti zamjenjuje pojmom socijalne pravde. Naime, ranije su sukobi poput rasističkih uvreda ili spolnog uznemiravanja ostajali u prikrivenoj zoni privatnog života, izvan formalnog dometa zakonodavstva. Pri rješavanju problema različitosti sada je pravo p(r)ozvano da formalizira i regulira personalne i sociokulturološke sporove. Ne pristajući više na stvarne nejednakosti i nepravdu u privatnoj sferi, potlačeni i marginalizirani na taj način dižu svoj glas i dobivaju svoje glasnogovornike. Valja istaći

da multikulturalizam u žarište bavljenja ne uzima samo etnokulturne različitosti, već i različitosti koje se zasnivaju na spolu (npr. ženski pokreti), na posebnim fizičkim obilježjima (npr. invalidi, stariji), vjerskom ili političkom uvjerenju, spolnoj orijentaciji, socijalnom položaju itd. Multikulturalizam ne obuhvaća samo kulturu kao nužan i neizbježan kontekst ljudskog života, nego i inkluziju, odnosno antiekskluzionističko usmjerenje koje teži ukidanju ili barem smanjenju mehanizma isključivanja, odnosno povećanja mogućnosti uključivanja (Puhle, 1998:255-256). Svojim traženjem legislacije i institucionalizacije, programski multikulturalizam se odnosi na materijalne prilike zahtijevajući uključivanje potlačenih, siromašnih i ranije isključenih manjina svih vrsta, što predstavlja poziv na promjene i drugačije društvo. Nastavno, pogađa zakonski i tradicijski povučene linije koje je neki poredak ustanovio prema deprivilegiranim, prvenstveno u vidu građanskih državljanskih prava (engl. *citizenship*) ili (u američkom slučaju) etniciteta.

Jedan od kritičara multikulturalizma, Arthur Schlesinger (1992), zamjera multikulturalistima fragmentiranje američke nacije, tvrdeći kako se povećavanjem svijesti o razlikama samo potiču postojeće predrasude i antagonizmi. Tvrdi kako se povijest i književnost kao znanstvene discipline ne mogu svesti na terapiju za podizanje samopoštovanja djece, odbija ideju da se bjelačka i crnačka djeca trebaju odvojeno i različito obrazovati jer to u krajnjoj liniji rezultira segregacijom. Smatra da se na taj način multikulturalisti premeću u etnocentričke separatiste i prozivače, koristeći se upravo istim zapadnjačkim metodama koje toliko osuđuju.

Za Alvina J. Schmidta (1997) multikulturalizam je brak kulturnog relativizma i postmodernizma. On, također, kritizira multikulturaliste smatrajući da prešućuju negativne strane drugih kultura, bez obzira što njihove prakse mogu biti disfunkcionalne ili nehumane, a prenaglašavaju nedjela američke kulture, ne kritiziraju npr. položaj žena u mnogim nezapadnjačkim kulturama, u kojima su tretirane neusporedivo gore nego na Zapadu. Za primjere uzima raspad bivše Jugoslavije, modernu Bosnu i Hercegovinu, neuspio kanadski multikulturalistički eksperiment itd. Nadalje, Bryan Barry (2001; prema Mesić, 2006) optira za uniforman sistem liberalnih zakona. Naime, politika priznavanja različitosti proizvodi brojne društvene sukobe i dodaje da neke grupe građana treba, u cilju održavanja njihovog kulturnog identiteta, izuzeti iz pojedinih zakona ili donijeti posebne zakone samo za njih.

Prava i pravdu tradicionalno su štitili i štite nacionalni ustavi i zato su protesti bili artikulirani u okviru građanskih prava i kao takvi upućivani građanskim vlastima. Značajne pritužbe u okviru građanskih prava nastavljaju se iznositi i danas, pogotovo među manjinskim grupama, kao što je borba za očuvanje pozitivne diskriminacije za žene, osobe drugih

rasa i nacionalnih entiteta (npr. SAD, Francuska, Kanada, Australija). U zemljama u kojima nacionalna država nije ustavnopravno dovoljno uređena ili u njoj ne funkcioniraju demokratske, ustavom zajamčene institucije pravne države, diskriminirane grupe se u svom protestu izravno obraćaju nadnacionalnim institucijama, međunarodnim i globalnim organizacijama moći, prebacujući predmet spora s „građanskih prava" na „ljudska prava".

3. Određenje i izvorišta diskriminacije u Republici Hrvatskoj

Diskriminacija je složen pojam što vrlo često uzrokuje nepreciznost i apstraktnost njenog određenja u sadržajnom smislu. Originalno značenje pojma „diskriminacija" potječe iz latinskog jezika, a označava onemogućavanje ili obespravljenje temeljem različitosti ili razlikovanja u pogledu uživanja i opsega prava koje nije dozvoljeno zbog rase, boje kože, spola, vjeroispovijedi, jezika, političkog ili drugog uvjerenja i opredjeljenja, nacionalnog i socijalnog porijekla, obrazovanja, imovine, rođenja ili nekog drugog statusa (Matija, 2011: 162).

Niti pravo Europske unije[3], niti hrvatski krovni antidiskriminacijski Zakon o suzbijanju diskriminacije[4] (u nastavku ZoSD) ne sadrže definiciju ovog pojma jer se zbog velikih razlika između pojedinih oblika diskriminacije, za koje vrijede različita pravila, ne može jednoznačno odrediti definicija koja bi obuhvatila sve oblike diskriminacije. Stoga je diskriminacija definirana u više članaka Zakona o diskriminaciji Republike Hrvatske. Pojednostavljeno, definicija diskriminacije iz Zakona o suzbijanju diskriminacije RH može se odrediti kao postupanje pri kojem su ispunjena dva uvjeta: da se radi o postupanju kojim se osoba stavlja ili je bila stavljena ili bi mogla biti stavljena u nepovoljniji položaj od druge osobe u usporedivoj situaciji, i da je takvo postupanje uvjetovano nekom od zakonom navedenih osnova. Uz Ustav i ZoSD, Hrvatska je još 2003. godine usvojila prvi Zakon o ravnopravnosti spolova, Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji i Zakon o istospolnim zajednicama[5] kako bi se približila europskim standardima zaštite ljudskih prava. Međutim, unatoč dobrim zakonskim rješenjima i nadalje ostaje problem njihove primjene i oživotvorenja važećih pravnih normi.

Jedan od razloga neefikasne primjene postojećih zakona sastoji

[3] *Direktiva* br. 2000/43 o primjeni načela ravnopravnosti osoba bez obzira na njihovo rasno ili etničko porijeklo i *Direktiva* br. 2000/78 kojom se uspostavlja opći okvir za ravnopravnost pri zapošljavanju i radu

[4] *Zakon o suzbijanju diskriminacije*, „Narodne novine", br. 85/08 (stupio na snagu 1.01.2009. godine)

[5] *Zakon o ravnopravnosti spolova*, „Narodne novine", br.116/03; *Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji*, „Narodne novine", br. 116/03; *Zakon o istospolnim zajednicama*, „Narodne novine" br. 116/03.

se u činjenici da se diskriminacija rijetko prijavljuje i teško dokazuje. Tome doprinosi i etiologija diskriminatornih postupanja koja počiva na predrasudama i stereotipima, duboko ukorijenjenima u svakom društvu. Predrasude su površni, neutemeljeni i krajnje subjektivni stavovi prema nekim osobama ili grupama ljudi[6], a stereotipi su iskrivljena znanja, vjerovanja i očekivanja o svojoj ili drugim grupama[7]. Stereotipe usvajamo odrastanjem i usvajanjem kulturnih znanja i vrijednosti, a one negativne najčešće pripisujemo drugim grupama, te kroz njih pogrešnu negativnu percepciju o grupi prenosimo na sve pojedine članove te grupe, odnosno na sve osobe za koje smatramo da su članovi te grupe. Veza između stereotipa, predrasuda i diskriminacije nalazi se upravo u tome što sadržaj predrasuda i stereotipa održava grupne odnose moći, zbog čega se društveno nepoželjne osobine pripisuju pripadnicima marginaliziranih grupa i zajednica. U svakodnevnom životu to znači da prema njima, svjesno ili nesvjesno, postupamo kao da su zaista manje marljivi radnici, osobe sklone nasilju pa, ovisno o vrsti djelatnosti koju obavljamo, odlučujemo ne komunicirati s njima, ne dati im posao, odbiti im zdravstvenu uslugu, odbiti iznajmljivanje stana, a u ekstremnim slučajevima predrasude prema grupama mogu dovesti do zločina iz mržnje. Činjenica je kako se često netrpeljivost prema grupama, proizašla iz stereotipa i predrasuda, ne zadržava samo na stavovima, već se manifestira u diskriminaciji.

Nedavno provedena ispitivanja socijalne distance pokazala su kako su stereotipi i predrasude prisutni u velikoj mjeri i na razini Europe i u Hrvatskoj. Fondacija Friedrich-Ebert-Stiftung je 2011. godine objavila rezultate telefonske ankete provedene u osam europskih zemalja[8]. Istraživanje je pokazalo kako oko polovine Europljana smatra da u njihovoj zemlji ima previše imigranata, oko trećine ispitanika je smatralo kako postoji prirodna hijerarhija etniciteta, polovica ispitanika je osudila Islam kao religiju netolerancije, većina je izrazila stavove koji su patrijarhalni i tradicionalistički po pitanju uloge žena u društvenom životu te, ovisno o zemlji ispitivanja, veliki broj se protivio jednakim pravima za osobe homoseksualne orijentacije. Istraživanje o stavovima i razini svijesti o diskriminaciji i pojavnim oblicima diskriminacije, provedeno 2009. godine u Hrvatskoj,[9] pokazalo je kako bi četvrtini ispitanika bilo neprihvatljivo da

[6] Izvor: Obrazovanje za ljudska prava i demokraciju: interdisciplinarni rječnik, Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO, 2001.

[7] Izvor: Obrazovanje za ljudska prava i demokraciju: interdisciplinarni rječnik, Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO, 2001.

[8] Izvor: "European population's attitudes and beliefs concerning tolerance, diversity and integration"
http://library.fes.de/pdf-files/do/07908-20110311.pdf.

[9] Istraživanje je provedeno kao dio aktivnosti projekta Ureda za ljudska prava Vlade RH „Potpora provedbi Zakona o suzbijanju diskriminacije" kojeg je sufinancirala Europska komisija.

im dijete stupi u brak s osobom druge boje kože, nacionalnosti ili vjere, isto toliki broj bi se osjećao nelagodno da sazna da je netko od kolega na poslu ili susjed osoba homoseksualne orijentacije, oko 30% ispitanika smatralo je kako su starije generacije puno manje sposobne od mladih, a oko 40% kako su mlade generacije neodgojene i bez bilo kakvih moralnih nazora. Istraživanje „Politička pismenost i stavovi o pristupanju Hrvatske Europskoj uniji među učenicima završnih razreda srednjih škola",[10] koje je u 2010. godini provela nevladina organizacija „Gong", pokazalo je da 23% srednjoškolaca smatra kako se muškarci i žene razlikuju pa se treba razlikovati i njihova uloga u obitelji, 45% ih smatra kako se većina poslova može podijeliti na one koji su primjereniji ženama i one koji su primjereniji muškarcima, a 45% ih smatra kako je homoseksualnost neka vrsta bolesti. Sljedeće istraživanje „Gonga", pod nazivom „Raširenost i obilježja diskriminacije na hrvatskom tržištu rada: Anketa medu nezaposlenima i anketa medu poslodavcima"[10] iz 2010. Godine, pokazalo je kako na tržištu rada stereotipi i predrasude oblikuju i utječu na politike zapošljavanja, te kako je diskriminacija na tržištu rada česta pojava.

4. Analiza strukture pojavnih oblika diskriminacije prema zabranjenim diskriminacijskim osnovama Zakona o suzbijanju diskriminacije u Republici Hrvatskoj

S obzirom da su već postojale institucije nadležne za suzbijanje diskriminacije temeljem određenih osnova (pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, pravobraniteljica za djecu, pravobraniteljica za osobe s invaliditetom), Zakonom o suzbijanju diskriminacije pučki je pravobranitelj (ombudsman) određen kao središnje tijelo nadležno za suzbijanje diskriminacije, s posebnim nadležnostima u odnosu na već navedene diskriminacijske osnove iz Zakona o suzbijanju diskriminacije. Statistički podaci iz Izvješća o pojavama diskriminacije Pučkog pravobranitelja[11] proizlaze iz nekoliko izvora: pritužbi građana i nevladinih organizacija, vijesti i informacija iz medija i raznih internetskih portala, sudske prakse, neovisnih istraživanja, te izvješća domaćih i međunarodnih organizacija i institucija.

Za područje nadležnosti pučkog pravobranitelja tijekom 2011. godine otvoreno je 147 novih predmeta po pritužbama, što je na razini prethodne godine kada ih je zaprimljeno 144[11]. U 2011. godini su najbrojnije pritužbe u području rada i zapošljavanja (35%), pravosuđa i uprave (23%), te obrazovanja, a najčešća osnova diskriminacije je pripadnost manjinskim

10 Izvor: http://www.gong.hr/news.aspx?newsID=3446&pageID=1.

11 Izvješća o pojavama diskriminacije Pučkog pravobranitelja za 2010. i 2011. godinu, Zagreb, 2011. i 2012.

etničkim grupama (35%). Ukupna sažeta ocjena za 2010. i 2011. godinu, s obzirom na područja nadležnosti svih pravobranitelja, jeste da su pripadnici nacionalnih manjina, posebno Romi i LGBT osobe, žrtve najtežih oblika diskriminacije poput nasilja i govora mržnje u javnom prostoru. Pored toga, značajno je izražen udio slučajeva po diskriminatornoj osnovi spola (85%), a oko jedne trećine pritužbi odnosilo se na spolno uznemiravanje žena. Vezano uz područja u kojima se diskriminacija prijavljuje, i dalje se najveći broj pritužbi (34.6%) odnosi na područje rada i radnih uvjeta, a kad je riječ o djeci, pritužbe se u pravilu odnose na područje obrazovanja (90%). Građani se često osjećaju diskrimininiranima zbog dugotrajnosti sudskih ali i drugih postupaka, te su pravosuđe i uprava kao područje diskriminacije drugi po broju zaprimljenih pritužbi (23%). Najviše pritužbi invalidnih osoba kontinuirano dolazi u pogledu ostvarivanja radnih i socijalnih prava (40,4%), zatim vezano za socijalnu sigurnost, uključujući i područje socijalne skrbi, mirovinskog i zdravstvenog osiguranja, te osiguranja za slučaj nezaposlenosti (25,5 %).

Aktualna je činjenica da se sve veći broj ekonomski ugroženih osoba nalazi u izrazito nepovoljnom položaju, što, nažalost, ne pobuđuje dovoljnu pažnju medija pa time niti javnosti. Ove osobe sve teže ostvaruju svoja prava i potrebe, što je naročito izraženo u pristupu pravosuđu i uslugama u područjima zdravstva.

I dalje dominirajuće diskriminacijske osnove u postupcima pred hrvatskim prekršajnim sudovima jesu rasa u širem smislu, spolna orijentacija i spol, a najveći broj slučajeva odnosi se na područje zapošljavanja i nasilje prilikom tzv. Parade ponosa u Splitu 2011. godine. Značajan broj upravnih predmeta povezan je s posljedicama rata i raspada bivše države i u 2010. godini je činio oko 20% ukupnog broja pritužbi[10]. Radi se najčešće o pritužbama iz prava na obnovu, stambeno zbrinjavanje, prava iz mirovinskog osiguranja i statusnih prava pripadnika nacionalnih manjina, povratnika i izbjeglica, što ukazuje da postoji ozbiljan raskorak između propisa i proklamirane politike i njihove primjene u praksi.

S obzirom na kriminalitet vezan uz diskriminatorne osnove, u 2011. godini je podneseno 20 optužnica i 10 nepravomoćnih presuda, od kojih je 9 osuđujućih presuda zbog zločina iz mržnje koji su se manifestirali kao kaznena djela prijetnje, teške tjelesne ozljede, nasilničkog ponašanja i otuđenja tuđih stvari. Potrebno je naglasiti kako je imperativ tijela progona, a osobito policije, da tijekom istraživanja i dokazivanja posebnu pozornost posvete postojanju motivacijskog mehanizma kod počinitelja. Ovaj endogeni faktor vezan uz ličnost počinitelja djeluje kao patološki induktor u manifestaciji zločina iz mržnje. Stoga se nameće pitanje koliko je u registriranom klasičnom kriminalu apsorbirano takvih kaznenih djela, a da motivacijski mehanizam nije prepoznat, otkriven ili dokazan (Butorac,

Solomun, 2011). S druge strane, značajan je podatak dobiven istraživanjem Europske agencije za ljudska prava[12] da čak 82% osoba koje smatraju da su bile diskriminirane i viktimizirane ne prijavljuju takve pojave niti jednom nadležnom tijelu.

Iako je proteklo tri godine od stupanja na snagu ZoSD-a u Hrvatskoj, sudska praksa nije razvijena, što je jedan od važnijih razloga zbog kojega žrtve diskriminacije ne poduzimaju radnje u svrhu zaštite svojih prava. Sustav besplatne pravne pomoći nije omogućio jednostavan pristup pravosuđu. Ovo se osobito odnosi na položaj nevladinih organizacija kao davatelja usluga besplatne pravne pomoći, zbog čega je očekivano da će ovaj sustav, pod pritiskom struke i nevladinih organizacija, ipak doživjeti odgovarajuće promjene. Još uvijek je među građanima izraženo nepovjerenje u efikasnost pravosuđa, te je očita neizvjesnost u ishod i trajanje postupaka, a s tim u vezi i rizik snošenja troškova ovih postupaka[10].

Ukupan broj pritužbi pravobranitelju, ali i broj sudskih postupaka koji se vode radi diskriminacije, upućuje na trend skrivanja, prešućivanja i neprijavljivanja diskriminacije u Hrvatskoj, pa se nužno nameće pitanje zašto građani ne prijavljuju diskriminaciju. Neki od razloga su neosviještenost (žrtava) o pravima i zabrani diskriminacije, nepoznavanje sustava zaštite od diskriminacije i raspoloživih sredstava zaštite, nepovjerenje u sustav zaštite (građani smatraju da se niti po prijavi ništa neće dogoditi), mirenje sa okolnostima (diskriminatorna postupanja percipiraju se kao normalna te ih nije potrebno prijavljivati, kao i strah od negativnih posljedica i sekundarne viktimizacije te provociranja daljnjih neugodnih situacija). Problem neprijavljivanja diskriminacije naročito je prisutan među posebno osjetljivim manjinskim grupama (nacionalnim, rodnim i seksualnim i dr.). Jedan od razloga takvog ponašanja je uvjerenje da prijavljivanje diskriminatornog ponašanja neće rezultirati nikakvom reakcijom. Nedostatak povjerenja u sustav često doprinosi i neprijavljivanju kaznenih djela diskriminacije ili govora mržnje kako ih definira kazneno zakonodavstvo.

Sve navedeno govori o potrebi obrazovanja o ljudskim pravima, naročito stjecanja znanja u području suzbijanja diskriminacije. Naime, građani moraju biti informirani o svojem pravu na jednake mogućnosti i život bez diskriminacije kako bi ih mogli ostvariti. Ovo se naročito odnosi na pravosuđe i sva državna tijela, pružatelje besplatne pravne pomoći i na medije. Nužno je provoditi javne kampanje koje bi organizirala država s ciljem širenja spoznaje o pravima potencijalnih žrtava diskriminacije, ali i porukom da se diskriminatorno postupanje neće tolerirati.

[12] Agencija EU za temeljna prava: http://fra.europa.eu

5. Zaključna razmatranja

U suvremenim posttradicionalnim društvima priznavanje različitosti pretpostavlja kontinuirano preispitivanje tradicionalnih identiteta, odnosno demokratsku raspravu u kojoj građani mogu razjasniti svoj odnos prema raznolikim kulturnim tradicijama. Naime, sve je sve više grupa isključenih iz glavnog društvenog toka koje zahtijevaju priznavanje svojih vjerskih, nacionalnih, rodnih i drugih identiteta. Ako se oni dovedu u pitanje, odnosno priznavanje različitosti izjednači s ideološkim svrstavanjem „za" i „protiv" kolektivnih prava manjina, postoji tendencija ka (re)konstrukciji identiteta na fundamentalističkim osnovama (Castells, 2002). Umjesto da se kulturno afirmiraju, manjine će razvijati kulturno samoočuvanje i izolaciju što dovodi do ograničavanja njihovih individualnih sloboda i smanjivanja mogućnosti međukulturnog dijaloga. Prema tome, jednaka prava na suživot moraju biti proizvod sporazumijevanja, što konkretno znači da samo one kulture koje pristaju na demokratski dijalog zaslužuju pravo na priznanje, slobodno udruživanje i nediskriminaciju na način da ne inzistiraju na različitosti kao takvoj, već na suočavanju s različitošću kao prilici za rekonstrukciju univerzalnih vrijednosti i načela (Habermas, 1996). To podrazumijeva da se dominantne i manjinske kulture međusobno intenzivno propituju, prožimaju i uzajamno povratno transformiraju kako bi mogle slobodno razvijati svoje vlastite identitete, istovremeno sudjelujući u jačanju zajedničkih društvenih i kulturnih institucija i u proširenju javne sfere. Stanković (2010:13) naglašava da je nužno osigurati institut „dopunskih prava pripadnicima manjina utemeljenih na zakonskim rješenjima" da bi zbog objektivnih životnih okolnosti u praksi bili jednaki. Cilj takve pozitivne diskriminacije jest omogućiti pripadnicima manjina uživanje, njegovanje i izražavanje svoje nacionalne specifičnosti da se izbjegne asimilacija u većinsku zajednicu.

Polarizacija, diferencijacija i izdvajanje pripadnika neke manjine generiraju različite oblike diskriminacije koji su pokazali porazne efekte na planu ljudskih prava i sloboda. Stoga antidiskriminacijsko zakonodavstvo postaje središnjim elementom socijalne politike na nacionalnom i transnacionalnom planu, ali i državne strategije za unapređenje jednakih mogućnosti potčinjenih društvenih grupa omogućujući jednaki pristup obrazovanju, zapošljavanju, resursima zajednice, privatnom životu i ostalim životnim područjima pojedinca. Kad je riječ o Republici Hrvatskoj, efikasan sustav bi obuhvatio provođenje kampanja o sadržaju Zakona o suzbijanju diskriminacije i osnovnim pojmovima u području zaštite od diskriminacije, kako bi građani znali prepoznati kada su diskriminirani, te kome se obratiti za zaštitu. Ujedno, takve kampanje imaju preventivno djelovanje putem informiranja različitih subjekata o odredbama Zakona.

Pojačana profesionalna edukacija u području prepoznavanja, suzbijanja i sankcioniranja diskriminatornog postupanja također predstavljaju oblik podrške žrtvama diskriminacije. Potencijalne žrtve diskriminacije, a posebno najosjetljivije grupe, moraju biti upoznate s instrumentima zaštite koji su im na raspolaganju, a sustav zaštite mora biti efikasan i bez štetnih posljedica za žrtvu. Naime, kod mnogih je žrtava diskriminacije, a naročito kod zločina iz mržnje kao ekstremnog diskriminatornog oblika nasilja, prisutan strah za vlastitu ekonomsku, a nerijetko i fizičku egzistenciju, što često uzrokuje jednostavno mirenje sa situacijom i neprijavljivanje zakonom zabranjenog ponašanja. Osjećaj ovisnosti, odnosno podređenosti, u svakom slučaju doprinosi pasivnom stavu. Apatija i mirenje s nepravdom često su prisutni upravo među onim grupama koje su najčešće žrtve diskriminatornih postupaka. S druge strane, neprijavljivanje diskriminacije rezultira nedovoljnim poznavanjem pojavnosti diskriminacije u društvu, što rezultira manjkavim odgovorom sustava na diskriminaciju.

Na kraju je prvenstveno potrebno naglasiti kako treba i nadalje razvijati sustav vrijednosti s nultom stopom tolerancije na nasilje i tako stvarati pozitivnu atmosferu u društvu. Ako se pri tom osiguraju uvjeti za jednak pristup javnom prostoru pripadnika svih manjinskih zajednica, postupno će se neutralizirati diskriminacija po svim osnovama. U tome iznimnu ulogu imaju političke elite, akademska zajednica, obrazovni sustav i nezavisni mediji.

MULTICULTURALISM AND DISCRIMINATION - THEORETICAL AND PRACTICAL IMPLICATIONS

Summary: *The notion and the idea of multiculturalism became current in recent times, although the ethnically and culturally homogenous societies were rare even in the past. Apart from the sudden development of communication technologies, that is also the result of the intensive migrations, globalisation, postcolonialism, reaffirmation of national minorities and social movements for acknowledgement of special identities. Contrary to assimilation and differentialistic model, the multiculturalism in the postmodern society implies that the individuals and the culturally different groups can integrate into the society without losing its specificities or possibility for active participation in a wider society. However, what often happens is that the policy of acknowledgement of differences also produces social conflicts when some citizen groups, due to unequal starting position, become exempted from individual laws or if special laws are passed for them. At the other side of the continuum, there are also discrimination and hate crimes whose main features include prejudices, bias and lack of tolerance towards certain groups in the society. The paper presents problematic discussion on the outspread and the structure of the discriminatory occurrences towards the prohibited discriminatory bases of the Anti-Discrimination Act in the Republic of Croatia.*

Key words: *multiculturalism, discrimination, discriminatory bases, hate crime.*

Literatura

1. Baron, R. A., & Byrne, D. (1997). *Social psychology (8th ed.)*. Boston: Allyn & Bacon.
2. Bochner, S. (1982). The social psychology of cross-cultural relations. In S. Bocher (Ed.), *Cultures in contact: Studies in cross-cultural interaction*. Oxford: Pergamon.
3. Branscombe, N. R., Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (1999). The context and content of social identity threat. In N. Ellemers, R. Spears, & B. Doosje (Eds.). *Social identity: Context, commitment, content* (35–58). Oxford, UK: Blackwell.
4. Butorac, K. & Solomun, D. (2012): Police challenges in dealing with hate crime as a form of extremism. Zbornik radova Međunarodne znanstvene konferencije. 28.-29.11.2011., Kemerovo, Rusija *(International Scientific Conference: Socially-legal, gender and political aspects of counteracting of the extremist activity, Section: Theoretical-legal Aspects of Counteraction to Extremist Activity*, *Kemerovo, Russia)*, 100-107.
5. Castells, M. (2002). *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
6. Giddens, A. (1995). *Konsequenzen der Moderne*. Frankfurt a/M.:Suhrkamp.
7. Giddens A. (1990). *The concequences of modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
8. Habermas, J. (1996). *Die Einbeziehung des Anderen*. Frankfurt a/M.: Suhrkamp.
9. Horenczyk, G. (1996). Migrant identities in conflict: Acculturation attitudes and perceived acculturation ideologies. In G. M. Breakwell, & E. Lyons (Eds.), *Changing European identities: Social psychological analyses of social change* (241–250). Oxford: Butterworth-Heinemann.
10. Inglis, K. (2003). Multiculturalism: New policy responses to diversity. *Management of Social Transformations (MOST)*- UNESCO, Policy Paper –No. 4, 1-41.
11. Kymlicka, W. (2004). *Liberalizam, zajednica i kultura*. Zagreb: Deltakont.
12. Matija, I. (2011). Prava, pravda i ljudska prava u svjetlu zabrane diskriminacije. *Policija i sigurnost,* 2, 149-171.
13. Mesić, M. (2006). *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*. Zagreb: Školska knjiga.
14. Oudenhoven, van, Prins, J. P., & Buunk, K. (1998). Attitudes of minority and majority members towards adaptation of immigrants. *European Journal of Social Psychology*, 28, 995–1013.
15. Phelps, J.M., Eilertsen, D.E., Turken, S., & Ommundsen, R. (2011). Integrating immigrant minorities: Developing a scale to measure majority members' attitudes toward their own proactive efforts. *Scandinavian Journal of Psychology*, 52, 4, 404-410.
16. Puhle, K.J. (1998). Multiculturalism, nationalism, and the political consensus in the United States and Germany. In Klaus J. Milich &Jeffrey J. Peck (eds). *Multiculturalism in Transit, A German-American Exchange*

(255-268). New York-Oxford: Berghan Books.
17. Puzić, S. (2004). Multikulturalizam i izazovi posttradicionalne pluralizacije. *Politička misao*, 41, 4, 59-71.
18. Schlesinger, A. M. (1992). *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society.* 2-nd, New York-London: W.W. Norton.
19. Schmidt, A. J. (1997). *The menace of multiculturalism, the Trojan horse in America*. Westport-London: Praeger.
20. Semprini, A. (1999). *Multikulturalizam,* Beograd: CLIO
21. Spajić-Vrkaš, V., Kukoč, M., & Bašić, S. (2001). Obrazovanje za ljudska prava i demokraciju: interdisciplinarni rjecnik, Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO.
22. Stanković Pejnović, V. (2010). Individualna i grupna prava liberalnog multikulturalizma. *Migracijske i etničke teme*, 26, 2, 169-189.
23. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel, & W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (7–24). Chicago: Nelson-Hall.
24. Taylor, D. M., & Lambert, W. E. (1996). The meaning of multiculturalism in a culturally diverse urban American area. *The Journal of Social Psychology*, 136, 727–740.
25. Taylor, C. (1994). The politics of recognition. In: Amy Gutmann (ed.) *Multiculturalism, Examinig the politics of recognition (*25-74). Princeton: Princeton University Press.
26. Direktiva br. 2000/43/EZ o primjeni načela ravnopravnosti osoba bez obzira na njihovo rasno ili etničko porijeklo, preuzeto 10.12.2012. sa http://www.ured-ravnopravnost.hr
27. Direktiva br. 2000/78 kojom se uspostavlja opći okvir za ravnopravnost pri zapošljavanju i radu, preuzeto 10.12.2012. sa http://www.ured-ravnpravnost.hr
28. Izvješće o pojavama diskriminacije Pučkog pravobranitelja za 2010. godinu, Zagreb, 2011, preuzeto 5.12.2012. sa www.ombudsman.hr/hr/izvjesca-o-radu-pravobranitelja.html
29. Izvješće o pojavama diskriminacije Pučkog pravobranitelja za 2011. godinu, Zagreb, 2012, preuzeto 5.12.2012. sa www.ombudsman.hr/hr/izvjesca-o-radu-pravobranitelja.html
30. Zakon o suzbijanju diskriminacije, „Narodne novine", br. 85/08 (stupio na snagu 1.01.2009. godine).
31. Zakon o ravnopravnosti spolova, „Narodne novine" br. 116/03.
32. Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji, „Narodne novine" br. 116/03.
33. Zakon o istospolnim zajednicama, „Narodne novine" br. 116/03.
34. Istraživanje NGO „Friedrich-Ebert-Stiftung": „European population's attitudes and beliefs concerning tolerance, diversity and integration" preuzeto 5.12.2012. sa http://www.gong.hr/news.aspx?newsID=3446&pageID=1.
35. Izvješće Agencije EU za temeljna prava, 2011, preuzeto 5.12.2012. sa http://fra.europa.eu

Душан Достанић
Институт за политичке студије[1*]

ОГРАНИЧЕНОСТИ КОНСОЦИЈАЦИОНОГ МОДЕЛА ДЕМОКРАТИЈЕ У ВИШЕНАЦИОНАЛНИМ ДРЖАВАМА[2*3*]

Резиме: *У овом раду аутор се бави недостацима и ограниченостима консоцијационог модела демократије у вишенационалним државама, полазећи од Лајпхартовог разликовања већинског и консоцијационог модела демократије. При томе се има у виду да је творац тог модела, као и низ других аутора, препоручивао консоцијацију као једини могући облик демократије примењив у вишенационалним државама. У првом делу рада излажу се опште претпоставке консоцијације, док се у другом делу указује на њене мане и ограничења. У преиспитивању Лајпхартових позиција, аутор се користи теоријским анализама његових критичара, као и низом примера из земаља које су прихватиле овај модел демократије. Аутор указује да се у консоцијацијама осећа дефицит демократије, односно да је у консоцијацијама реч о владавини картела елита. Такође, на дефицит демократије утиче и подела моћи, односно широке коалиције чиме се маргинализује опозиција, грађани остају без алтернативе, а владе бивају неодговорне. Након тога прелази се на проблем односа мањине и већине, односно натпредстављености мањина у консоцијацијама. Лоше стране консоцијацијоног решења су и његова неекономичност и неефикасност, које на крају, такође, доводе до међунационалних тензија, јер консоцијација није у стању да створи узајамност, солидарности и преклапајуће идентитете. Из тога следи да консоцијација није у стању да реши основни проблем због кога се она на првом месту и уводи, а то је стварање функционалне државе и демократије без мајоризације и политике асимилације.*

Кључне речи: *консоцијација, демократија, вишенационална држава, националне мањине, елите.*

Однос нације и демократије представља један од важнијих, и све актуелнијих, проблема у политичкој науци. Као што је прогнозирао Аренд Лајпхарт, почетак XXI века представља еру демократизације,

1 *dusan_dostanic@yahoo.co.uk

2 ** Рад је настао у оквиру пројетка бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

али и оштрих етничких конфликата.[4] Како примећују Кимлика, али и други аутори, етнокултурни конфликти су након Хладног рата постали најчешћи извор политичког насиља. То значи да однос између нације и демократије постаје све компликованији у вишенационалним државама које су већ демократске, да би се најтеже решавао у вишенационалним државама које из неке форме недемократског режима прелазе у демократију.[5]

1. Консоцијациони модел демократије

Пре него што се подробније позабавимо демократијом, потребно је прецизирати модел демократије који имамо на уму. Наиме, постоји јасна разлика између већинског модела (који се још назива и вестминстерски) и консесуалног модела или консоцијације, при чему је важно нагласти да Лајпхарт (вероватно највећи заговорник консоцијације) прави разлику између консензус демократије и консоцијације, којом се (мисли се на разлику) на овом месту нећемо подробније бавити. Такође, важно је имати на уму да постоје аутори који не обраћају пажњу на ово Лајпхартово разликовање, па изједначавају ова два типа демократије. Разлика која је у овом раду од значаја јесте разлика између консесуалног и већинског модела демократије. Реч је о толико дубоким разликама да се међу појединим ауторима може чути да „консесуална демократија и већинска демократија јесу два алтернативна скупа политичких институција, али су оне и нешто више од тога јер представљају и оно што Џон Д. Хјубер и Џ. Бингем Пауел (1994) називају – 'две визије' демократије".[6] Због тога је потребно ове две визије демократије одвојити. На овом месту ми се нећемо бавити питањем примене већинског модела демократије у вишенационалним државама. Наиме, полазимо од става да су мане већинског модела демократије у вишенационалним државама у политичкој науци већ мање или више познате. Заправо, уважићемо становиште да је данас већинско мишљење да овај модел демократије у вишенационалним државама даје лоше резултате.

Хоровиц, на пример, указује да у подељеним друштвима већинска владавина значи етнички већинску владавину.[7] У таквим државама

4 Вучина Васовић, „Лајпхартова консоциациона демократија" у Аренд Лајпхарт, *Модели демократије*, Службени лист, Цид, Београд, Подгорица, 2003, стр. 63.

5 Arend Lijphart, „Constitutional Design for Divided Societies", *Journal of Democracy*, Vol. 15, No. 2, 2004, p. 97.

6 Аренд Лајпхарт, *Модели демократије*, „Службени лист", Цид, Београд, Подгорица, 2003, стр. 287.

7 Владимир Гоати, „Дилеме институционалног развоја треће Југославије" у *Посткомунизам и власт*, Југословенско удружење политиколога, Факултет

линије објективних, у овом случају етничких, подела се поклапају са линијама политичких подела. „У подељеним друштвима у средишту политике налази се етнички конфликт.“[8]

Имајући све то у виду, не треба да чуди закључак неких писаца, као на пример Артура Луиса, да већински модел демократије заправо није демократски или, како то примећује Хоровиц, да се ради о томе да постоји много институција које су теоријски компатибилне са демократијом, али све оне не доводе до мултиетничке инклузије.[9] Луис констатује да владавина већине искључује мањину и владавине по моделу влада наспрам опозиције почивају на принципу искључивања.[10] Он такође сматра да демократија значи да сви они на које се одлука односи морају учествовати у њеном доношењу, било непосредно, било преко представника. Управо из тог разлога за Луиса је већински модел демократије недемократски. На крају крајева, чему избори ако то значи замену једне доминације другом доминацијом?

Да би се успоставила демократија у дубоко подељеним друштвима, Луис, а затим и Лајпхарт, препоручују консоцијацију као успешнији модел, а тој идеји приближавају се и Линц и Степан. По њиховом мишљењу, будући да већински модел демократије није у стању да реши проблеме који постоје у вишенационалним државама, неопходна је замена „старе мудрости“ – која предвиђа поклапање граница државе и граница нације – „новом мудрошћу“, односно замена принципа већина принципом консензуса и договора.[11] „Легитимност у важним питањима не постиже се једноставном већином. Потребан је консензус важних већинских или мањинских група.“[12] Тако Шмитер супротставља „дефанзивну“ и „агресивну“ демократију, при чему је агресивна већинска демократија. Ова друга је дефанзивна јер мање угожава етничко-културне и политичке мањине. Она уважава друштво какво јесте не тежећи да политичким средствима (организацијом, процедурама) укине супкултурне расцепе.[13]

Лајпхарт истиче четири принципа на којима почива консоцијација. „Први и најважнији елемент јесте чињеница да је на

политичких наука, Београд, 1993, стр. 91.

8 Donald L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley, 1985, p. 12.

9 Donald L. Horowitz, “Democracy in Divided Societies”, *Journal of Democracy*, Vol. 4, No. 4, 1993, p. 45.

10 Аренд Лајпхарт, *Модели демократије*, „Службени лист“, Цид, Београд, Подгорица, 2003, стр. 97.

11 Alfred Stepan, Juan J. Linz and Yadav Yogendra, “The Rise of ‘State-Nations”, *Journal of Democracy*, Vol. 21, No. 3. 2010, p. 50.

12 Томас Флајнер-Герстер, „Демократија и консензус – правни инструменти и процедуре за спречавање и решавање етничких конфликата“, стр. 168.

13 Гоати, „Дилеме институционалног развоја треће Југославије“, стр. 92.

власти велика коалиција политичких вођа свих значајних сегмената одређеног плуралног друштва. (...) Преостала три основна елемента консоцијацијске демократије су: (1) међусобни вето или начело 'већине истомишљеника' које служи као додатна заштита виталних мањинских интереса, (2) пропорционалност као основно мјерило при одређивању политичке заступљености код именовања државних чиновника и расподјели јавних фондова, те (3) висок ступањ самосталности сваког сегмента у одлучивању о унутрашњим питањима."[14] На овај начин потребно је доћи до чврстих оквира и ригидних правила за обезбеђење заједничког живота. Лајпхарт наглашава да се ова четири конституционална принципа могу испољавати у различитој форми и различитим аранжманима. Такође, те различите форме не морају бити једнако успешне, односно једнако препоручљиве. Треба међутим рећи да консоцијација није нова ствар ни у свом називу, као ни у својој основној идеји. Темеље консоцијације могуће је наћи код Алтузијуса који је у XVII веку употребљавао латинску реч *consociatio*, Ханса Келзена и његовом схватању демократије, као и код аустромарксиста Ота Бауера и Карла Ренера.

Консоцијација, дакле, полази од става да нема никаквог смисла негирати и слабити поделе које постоје, него је потребно признати њихово постојање, а подељене сегменте учинити стваралачким елементима демократије. Тако се неизбежни сукоби решавају на демократски начин уз одржавање мира и стабилности. Другим речима, потребно је прихватање постојања не једног него више демоса (са својим интересима), и према томе више извора политичког легитимитета. Пошто разлике између разних друштвено-културних група у земљи већ постоје, пошто су те групе често територијално сконцентрисане, питање је како измирити те различитости. Линц и Степан наглашавају да је реч о преласку са модела нације-државе на модел државе-нације.[15] Зато бројни аутори, посебно плуралисти, препоручују консоцијацију као једини модел који јамчи опстанак државе и демократије у национално подељеним друштвима. Исти став заступа и Мирјана Касаповић на примеру Босне и Херцеговине. Поред тога, консесуална демократија препоручује се друштвима која нису вишенационална, а поготово новим демократијама. Према Лајпхарту, консесуална демократија показује већи демократски квалитет од већинске демократије, жене и мањине су заступљеније, већи је степен једнакости, више људи излази на изборе, грађани су задовољнији демократијом и већа је блискост између влада и гласача. Такође, у том типу демократије одговорност је већа, а корупција мања.

14 Arend Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Globus, Zagreb, 1992, str. 32.
15 Stepan, Linz, Yogendra, "The Rise of 'State-Nations", p. 54.

Поред осталог, консесуалне демократије су блаже и племенитије од већинских демократија, те се велике наде полажу у овај модел демократије.[16]

У прилог консоцијацијама иде и питање: ако демократија није могућа у вишенационалним државама шта је са демократијама у Швајцарској, Белгији или Индији? Ове државе су, бар на први поглед, успеле да сачувају и демократију и стабилност. Консоцијацију препоручује и питање: која је то држава данас хомогена? Кимлика тврди да је већина политичких заједница током историје била мултиетничка,[17] а тако ће бити и у будућности.[18] У Европи и Америци све је више нових „великих мањина". Реч је о имигрантским заједницама (Кимлика користи назив етничке скупине) које се после неколико генерација, када достигну критичну масу, одређену етничко-територијалну концентрацију, те одговарајућу материјалну и друштвену моћ, враћају својим верским и етничким коренима и грчевито се држе свог културног, етничког и религијског идентитета. У Немачкој је бројна турска мањина, у Француској „велику мањину" чине Арапи, у Британији досељеници из земаља Комонвелта. Жалећи се на системску дискриминацију њихових стилова живота, они испостављају захтеве за признањем. Њих је све више, а све мање су спремни да се асимилују и интегришу зарад високог стандарда. Ако је тачно да су све вишенационалне државе осуђене на неки облик недемократског режима, како то сугерише Мартин Липсет[19], да ли то значи да и старе европске демократије – Британија, Француска, Шведска или Данска – стоје пред избором између неке форме ауторитарне владавине и насилне хомогенизације? Заступници консоцијалне демократије на овако постављено питање одговарају негативно. Они тврде да чињеница да су државе све мање хомогене ипак не значи да су оне завршиле са демократијом.

16 Лајпхарт, *Модели демократије*, стр. 265-277.

17 Will Kymlicka, *Multikulturno građanstvo*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2003, str. 6.

18 Међутим, Кимлика заборавља да већина тих политичких заједница није била либерална, односно демократска. Једна је ствар тврдити да су током историје постојала вишенационална друштва, али сасвим друга када се за та друштва захтевају либерализам и демократија.

19 Гоати, „Дилеме институционалног развоја треће Југославије", стр. 89. Сличну тезу заступао је и Карл Шмит према коме демократија захтева релативно сложно и хомогено становништво. Ако те хомогености нема, партије и демократија само продубљују сукобе и уништавају државу. Карл Шмит, „Духовно-повесни положај данашњег парламентаризма", у *Норма и одлука*, Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 154.

2. Мане консоцијационог модела демократије

Иако заступници консоцијације у њу полажу велике наде, ствари у овом случају стоје знатно компликованије. Треба поставити питање колико је консоцијација успешна, али и колико је консоцијација још увек заправо демократија. Консоцијација почива на принципу што ширег договора, односно консензуса свих група које постоје у држави. Једноставно, уместо начела већине и конфликта, овде се инсистира на инклузији и договору, односно ограниченој легитимности већине.

2. 1. Демократија или олигархија?

Дакле, прво питање је колико консоцијација заправо представља демократију, а колико је реч о олигархији поготово када се зна да консоцијација подразумева, између осталог, превласт елита. Према Лајпхарту, елите су те које једине могу премостити расцепе између друштвених сегмената и својом сарадњом одржати заједницу. Суштинска вредност велике коалиције лежи у томе да вође свих сегмената учествују у управљању плуралним друштвом. Тако, они који се у консоцијацији договарају, нису тек тако узете етничке групе него малобројне националне елите, односно лидери националних партија.

У тим преговорима међу лидерима једно од правила је и тајност. Акомодациони процес мора бити заштићен од јавности.[20] Ово значи да лидери преговарају иза леђа јавности, а таква пракса више је својствена тајној дипломатији апсолутистичких монархија него модерним демократијама. Треба имати у виду да се још од XVII века јавност узима као кључни елемент у борби против корумпиране и апсолутне власти. Поред тајности, у поставци консоцијационог модела, још два елемента играју битну улогу. То су идеологија и олигархија. „У условима када се првенствено оријентишу на договоре са другим лидерима, и то у мање или више тајним договорима, лидери могу добијати лојалност своје базе уз помоћ идеологије и хијерархије.“[21] У оквиру своје нације елите морају постићи што већу хомогенизацију, односно преко идеологије убедити масе да управо они остварују њихове тј. националне интересе. Другим речима, ради се о елитистичкој концепцији демократије, односно о лидерима који манипулишу националним осећањем маса. Ако је комуникација међу националним елитама прагматична, њихова комуникација са масама је идеолошка. Уколико овај приговор важи за политику уопште, он у консоцијацији добија додатно на значају.

20 Васовић, „Лајпхартова консоциациона демократија“ у Аренд Лајпхарт, *Модели демократије*, „Службени лист“, Цид, Београд, Подгорица, 2003, стр. 35.
21 Васовић, *исто*, стр. 38.

Национални лидери имају задатак да преговарају са лидерима друге стране и да у тим преговорима учине и одређене уступке, али да у исто време задрже поверење свих чланова своје групе. Међутим, у таквој ситуацији лидери се међусобно споразумевају по питању властитих интереса, занемарујући вољу и интересе својих бирача. Може се рећи да те елите међусобно имају много више заједничког у смислу статуса, образовања, економских интереса или чак културе, него што имају са својим бирачким базама. Студије етноцентризма показале су да су политичке елите у неким подељеним друштвима мање етноцентричне од припадника скупина које представљају,[22] мада не свуда и не увек. У подељеним друштвима бирачи теже да остану везани за своје националне партије будући да им оне пружају осећај сигурности. Такође, у таквим друштвима бирачи се много јаче идентификују са својом партијом него у друштвима која нису подељена.[23] Тако су спремнији да прихватају недоследности у политици партијских вођа. Дакле, бирачи остају чвршће везани за своје националне партије, чак и онда када не верују да њихове националне елите на прави начин остварују њихове интересе. Другим речима, бирачи могу бити разочарани политиком својих националних вођа, али су релативно мале шансе да ће их казнити на изборима будући да, и поред незадовољства лидерима, остају везани за националну партију.

У том смислу левичарска критика тврди да консоцијација служи да пружи легитимитет моћи малог елитног картела. Са једне стране се, дакле, налазе исувише моћне елите, а са друге пасивне и послушне масе. Другим речима, отвара се питање шта је са механизмима контроле маса над својим елитама, односно не оставља ли се сувише велика моћ у рукама партијских вођа? Штавише, један број аутора указје на примере Белгије и Аустрије, земаља у којима су грађани изоловани и остављени по страни у односу на доносиоце одлука.[24] Ова критика и није толико далеко од мете с обзиром на општи став да „консоцијацијској демократији јако погодује ако постоји масовна потпора начелима владавине картела елита као, примјерице, у Швицарској."[25] Може се поставити питање, ако консоцијација заиста почива на владавини картела елита, систематском искључивању грађана из политике и доношењу одлука у тајности иза затворених врата, колико онда консоцијација још увек има везе са традиционалном представом о демократији као владавини народа?

22 Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, str. 72.

23 Аренд Лајпхарт, *Модели демократије*, „Службени лист", Цид, Београд, Подгорица, 2003, стр. 96.

24 Christalla Yakinthou, *Political Settlements in Divided Societies: Consociationalism and Cyprus*, Palgrave Macmillan, London, 2009, p. 17.

25 Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, str. 54.

Ако се прихвати Волфово становиште да локални лидери не могу бити остављени сами са собом у процесу преговора, него да је потребно да се у њега укључи и „међународна заједница“[26], само доприноси сумњама у демократичност консоцијацијских решења, јер као што је и самом Волфу јасно, институцијама које су плод међународне медијације и међународног притиска мањка флексибилности, демократског легитимитета и ефикасности и зато уживају слабу локалну подршку (Дејтон).[27] На пример, БиХ опстаје не толико захваљујући вољи елита, колико вољи међународног фактора који је све уплетенији у тај проблем, па БиХ све више подсећа на протекторат.[28] Тако се консоцијацији може приговорити да тиме што сувише велики број питања препушта дискреционом праву вођа сегмената или „међународном факутору“ она заправо угрожава демократију, јер какве везе са владавином народа имају осамостаљене елите које „доносе одлуке“ под надзором „међународног фактора“? На истом трагу је и приговор да одржавање система често није циљ подељених нација, али јесте циљ њихових елита или „међународне заједнице“.

Поред осталог могуће је поставити и питање, ако су у консоцијацији сви у влади и учествују у „великој коалицији“, ко је онда у опозицији. Сам Лајпхарт је свестан ове примедбе када каже: „Ако се постојање снажне опозиције држи битним саставним дијелом демократије, консоцијацијска демократија је, по дефиницији, мање демократична од британског обрасца влада насупрот опозиције; великокоалицијска влада нужно значи или релативно малу и слабу опозицију или непостојање било какве формалне опозиције у законодавним органима.“[29] Иако Лајпхарт ову примедбу не сматра у потпуности оправданом, ипак остаје отворено питање демократског карактера консоцијације. Наиме, консоцијацијама се често замера недостатак дискусије и дебате у јавној сфери. Са друге стране, предност модела влада наспрам опозиције јесте у томе да снажна опозиција аргументовано критикује рад владе и стално јој конкурише, те да грађани имају могућност да на изборима опозицију доведу на власт. Грађани незадовољни радом владе могу гласати против ње, а да при томе не гласају против режима. У консоцијацијама ствар стоји знатно компликованије и у случају лошег стања у земљи није лако пронаћи и казнити кривца. Колико је пребацивање одговорности међу коалиционим партнерима заступљено свуда где постоје коалиционе

26 Stefan Wolff, *Ethnic Conflict - A Global Perspective*, Oxford University Press, 2007, p. 152.
27 Wolff, *Ethnic Conflict - A Global Perspective*, p. 137.
28 Ненад Кецмановић, *Немогућа држава: Босна и Херцеговина*, Филип Вишњић, Београд, 2007, стр. 225-230.
29 Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, str. 54.

владе, оно у консоцијацијама постаје још присутније. На крају крајева, могло би се рећи да у консоцијацијама грађани остају без алтернативе, јер ће свака нова влада бити коалиција истих партија. Ако је тако, онда излазак на изборе нема много смисла.

Међутим, без обзира на то колико је оваква олигархијска слика консоцијације заправо демократична, остаје и питање, колико је овакав модел примењив у оним друштвима у којима су елите још етноцентричније од својих база. Будући да се у консоцијацијама тежиште ставља на сарадњу елита, може се рећи да је у том случају читав пројекат осуђен на неуспех у самом старту ако националне елите нису спремне на компромис. Шта се дешава када међу елитама нема консензуса о политичком систему, односно када елите делују протвсистемски? Касаповићева овакво деловање елита запажа на примеру Босне и Херцеговине за коју наводи да су тамо главне националне партије противдржавне или противрежимске или обоје.[30]

Поред тога, остају и друге невоље везане за сувише снажну улогу елита у консоцијацијама. Наиме, овај модел претпоставља постојање јединствене и кохерентне елите на свакој страни и елите која ће извршити рационалан избор. Али ово не мора бити случај. Националне вође неке групе не морају бити јединствене, односно поред оних спремних на компромис и договор може постојати и контраелита која се противи договору. Хоровиц указује на опасност да они који нису спремни на дијалог оптуже толерантне за националну издају. По правилу, овакве оптужбе имају сасвим солидан пријем међу масама. Због тога су умерени политичари под сталним притиском незадовољника и у опасности да изгубе подршку. Такође, умерењаци, и када имају подршку у парламенту, морају радити и на одржању контроле над својим бирачким телом. Решење сукоба у Северној Ирској 1974. године је пропало јер се на крају показало да елите ипак нису имале сталну и стабилну контролу над масама.[31]

2. 2. Повлашћене мањине и подвлашћена већина

Велико је питање и да ли се у консоцијацијама заправо претерује са укључивањем националних група. Ако се стварају велике коалиције и ако је место у влади сачувано и за представнике мањина, у чему је поента победе на изборима? Другим речима, какав је однос између консоцијације и компетиције као једног од основних принципа плуралистичке демократије? Дакле, вође већинске заједнице у

30 Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, str. 181.
31 Wolff, *Ethnic Conflict - A Global Perspective*, pp. 126, 149.

друштву, које применом већинског модела демократије могу имати сву власт, нису мотивисане да деле власт са мањинама. Ако се одбацује решење по коме победник добија све, а губитник ништа, друга крајност је решење по коме и победник и губитник на изборима на крају завршавају са једнаким добитком. Као што каже Хоровиц, једна је ствар тражити да они који су остали у опозицији буду изван владе али не и изван заједнице, али је потпуно друга ствар тражити да не буду изостављени из владе.[32] Додали бисмо да је поготово друга ствар ако се мањини, која не само да не би била у влади, него тешко да би јој се и глас могао чути у парламенту, допусти право вета. Тиме се опет долази у несразмеран однос између мањине и већине и приближава тиранији мањине или мањина. Такође, превише честа употреба вета може довести до блокаде система у целини. Лајпхарт се труди да докаже да опасност од тиранije мањине и пречесте употребе вета није реална, али његови аргументи у том смислу нису превише убедљиви. Неки аутори се питају „да ли сви сегменти треба да имају једнак статус и како уопште институционално имплементирати њихову равноправност или ветирајућу моћ."[33] Мањина је можда сама за себе заштићена од самовоље већине, али да ли је већина заштићена од самовоље мањине или мањина наоружаних правом вета? За Косту Чавошког то значи владавину националних мањина над већином. Он истиче да се по Статуту Војводине Срби као већински народ и у Војводини и у читавој Србији своде на само једну међу „националним заједницама" Војводине. Тако, он налази да су Срби као већина у Војводини дискриминисани.[34]

Ако је консоцијација била једини начин да се држава не распадне, чак и када је таква опасност прошла, групе желе да задрже оно што су једном добиле. То другим речима значи да се у консоцијацијама конфликт исплати. „Тако партије постају мање вољне за компромис који би их натерао да ограничавају своје захтеве".[35]

Дакле, на овом месту може се уочити својеврсни парадокс консоцијације. Са једне стране се посвађане стране приморавају на договор, компримис и међусобне уступке, са друге стране оставља се широк простор за политику ината, уцене и на крају пат позицију. Будући да групе теже да задрже сва стечена права, не постоји виши или барем

32 Donald L. **Horowitz, "Democracy in Divided Societies",** *Journal of Democracy*, Vol. **4, No. 4, 1993, p. 49.**

33 Вучина Васовић, „Дилеме и проблеми уставног и демократског уређења власти у посткомунистичким земљама", у *Посткомунизам и власт*, Југословенско удружење политиколога, Факултет политичких наука, Београд, 1996, стр. 35.

34 Коста Чавошки, „Војводина – држава националних мањина", *Нова српска политичка мисао*, посебно издање бр. 1. Београд, 2005, стр. 212-213.

35 Васовић, „Лајпхартова консоциациона демократија", стр. 43.

неутрални трећи актер који би могао пресудити, пресећи напетост и онемогућити уцењивање. Ако се тај трећи актер инсталира са стране, као некакав високи представник међународне заједнице, то онда води ка протекторату, а не ка одрживој демократији. Зато је легитимно поставити питање, да ли је циљ владе да влада, тј. да доноси одлуке или да верно представља сваки сегмент подељеног друштва? Другим речима, како је уопште могуће очекивати да се у консоцијацијама доносе одлуке? Чак и ако се не претерује са употребом вета, владавина путем велике коалиције заиста подразумева споро и компликовано доношење одлука. Већ и сами преговори око формирања владе трају изузетно дуго. Од свих европских држава Холанђанима и Белгијанцима је потребно најдуже времена да формирају владу. У таквим условима не само што су све велике странке заступљене у власти, него, као што смо већ напоменули, недостаје и права опозиција. Дакле, и поред колебљиве и неефикасне власти не постоји опозиција која би је критиковала. Стога није чудо да „(не)мали број аутора чак мисли да сама широка подела власти доводи до тешкоћа, па и немогућности доношења одлука. Резултат тога су пасивност, имобилизам, ћорсокак, и на крају распад демократије."[36] У том смислу, могуће је навести неуспелу поделу власти на Кипру и проблеме у Северној Ирској који опстају и после договора у Белфасту 1998.[37]

Такође, сразмерна представљеност у консоцијацимама „не ограничава се на представничко тијело, (...) него се шири и на именовања јавних службеника и расподијелу јавних добара".[38] Пропорционалност се, дакле, протеже и на расподелу финансијских субвенција појединим групама, заступљеност у војсци, полицији, правосуђу, државној управи, јавном сектору привреде, јавним медијима... Ово значи именовање јавних службеника „по националом кључу" као што је то био случај у СФРЈ. Оваква мера нужно значи да се начело компетентности, при додели места у јавној управи, замењује начелом пропорционалне представљености свих сегмената, односно понекад начелом паритета. Места се, дакле, не добијају на основу стручности или знања, него на основу националне припадности или везаности за националну партију. То може довести до стварања неефикасне администрације и нестручне државне управе. Имајући ово у виду, не треба да чуди што неки сматрају да је партитократија отелотворена у консоцијацијама. Овим се може постићи делимична стабилизација политичког система, али на рачун његове

36 Васовић, *исто*, стр. 40.

37 Stefan Wolff, *Ethnic Conflict - A Global Perspective*, Oxford University Press, 2007, p. 124-125.

38 Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, str. 63.

делотворности, а такође се учвршћују клијентилистички потенцијали и клијентелистичке мреже. На пример, од државе се очекује не само да одбаци секуларну неутралност према свим религијама, него чак и да финансијски помаже религијске заједнице, како мањине тако и већине.[39] Такође, ова мера против дискриминације мањине, која осигурава њихово учествовање на свим нивоима власти и управљања, ипак може стварати фрустрацију поготово код припадника већинске нације. На ове мере фрустрирана већина може одговорити још већом одбојношћу према мањинама.

Тако на овом месту долазимо до дубљег проблема везаног за консоцијацију. Постоје мишљења да су мањинама потребна нека посебна колективна права како би могле културно напредовати или чак користити класична либерална, индивидуална права.[40] Тако се успоставља једнакост међу националним заједницама, која може да нарушава једнакост између припадника тих заједница. Једнакост појединаца доведена је у питање тиме што јој је претпостављена једнакост друштвених скупина.[41] Принцип етничке равноправности, доведен до својих крајњих консеквенци, долази у сукоб са другим демократским принципима, а пре свега принципом грађанства. Другим речима, етничка равноправност супротставља се равноправности грађана. Тако појединац престаје бити појединац, односно грађанин државе, и добија вредност само као члан националног колективног тела. Група којој појединац припада поставља се између њега и власти, те човек долази у контакт са државом само као припадник националног колектива. Такође, унутар националног корпуса могуће је ограничавање грађанских права и слобода у име колективног идентитета, хомогености и остварења колективних циљева. Стога нису ретка мишљења да консоцијација може вући ка етничком конфедерализму и дезинтеграцији.[42] Заправо, чак и Лајпхарт признаје да консоцијације на краћи рок појачавају плуралну природу плуралног друштва, уз ограду да на дужи рок може довести до разрешавања несугласица међу сегментима и деполитизовати већ постојећа разилажења.[43] Истини за вољу, Лајпхарт не говори о којој дужини рока је реч. Поред тога, постоје примери који му не иду у прилог. Треба имати у виду да консоцијације ни у Северној Ирској ни на Кашмиру, у Квебеку или Македонији нису одстраниле захтеве за независношћу.

39 Alfred Stepan, Juan J. Linz and Yadav Yogendra, "The Rise of 'State-Nations", *Journal of Democracy*, Vol. 21, No. 3. 2010, p. 57.

40 Stepan, Linz, Yogendra, "The Rise of 'State-Nations", p. 56.

41 Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, str. 71.

42 Васовић, „Дилеме и проблеми уставног и демократског уређења власти у посткомунистичким земљама", стр. 35.

43 Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, str. 227.

Такве тежње испливавају с времена на време чак и у Белгији. Такође, остаје неизвесно када успавани захтеви за независношћу могу поново испливати на површину и довести до нестабилности и немира.

2. 3. Економска неисплативност консоцијације

Надаље консоцијација је прескупа и није економична. Аутономија сегмената захтева умножавање броја владиних и административних јединица на свим нивоима, као и оснивање посебних институција за посебне сегменте. Примера ради, у Босни и Херцеговини, у којој живи мање од четири милиона становника, постоји 14 законодавних тела и 14 влада уз више од 200 министарстава на пет нивоа организације. Уз то, постоје три уставна и три врховна суда уз мноштво државних, ентитетских и кантоналних судова разних врста. Овакво умножавање административних тела је типично за консоцијацијске установе.[44] Дакле, поред компликоване, преобимне и грађанима неразумљиве администрације, консоцијације су и скупе. У Северној Ирској највећи послодавац је држава, односно њене службе. Са друге стране, Белгија је дуго времена имала највећи јавни дуг по глави становника у Европској унији.[45] Оправдано је поставити питање да ли је одвајање јефтиније од одржавања стања, односно да ли је консоцијација остварива само у богатим земљама? Валонски део Белгије је слабије развијен и са релативно високим нивоом незапослености, те је федерална власт финансијски зависна од богатијег и развијенијег севера. Тако не треба да чуди да фламански део Белгије сматра да сувише плаћа развој валонског дела, а то је у Белгији изазвало уставни конфликт. Поред културних и језичких права, Фламанци захтевају и већу фискалну и финансијску аутономију.[46] Партија Фламански блок тражи и више од овога, а то значи отцепљење фламанског дела, док Валонци на све захтеве за већом економском аутономијом фламанског дела одговарају негативно. Ово дакле значи да неекономичност може дати нови импулс тежњама за раздавајањем.

Питање економичности консоцијације могуће је повезати и са њеним олигархијским карактером, односно са улогом коју у консоцијацијама имају елите. Наиме, ако се принцип пропорционалности поштује на свим нивоима управљања и ако имамо у виду гломазну администрацију коју захтевају консоцијације, долазимо до закључка да од целог подухвата највише користи имају

44 Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, str. 156.

45 Васовић, „Лајпхартова консоциациона демократија", стр. 42.

46 Kris Deschouwer, „The Unintended Consequences of Consociational Federalism: The Case of Beligium" in: *Power Sharing – New Challenges for Divided Societies*, ed. Ian O'Flynn, David Russell, Pluto Press, London, 2005, p. 100.

вође сегмената, страначке и националне елите и са њима повезано професионално чиновништво, које своје послове пре дугује националном кључу него својој стручности. Другим речима, елите и бирократија, која би у случају одвајања морала да размишља на тржишни начин, нису спремне да се одрекну скупе и неефикасне консоцијације.

Ригидна структура консоцијацијских установа такође ствара проблеме. Наиме, институције су успостављене око једном успостављених етничких подела, али шта се дешава ако се структура подела промени? У том случају консоцијацијске установе не могу рефлектовати промене демографске структуре које настају током времена.

Поред свега осталог, консоцијација није успела да створи веће заједништво и већу интеграцију, солидарност и поверење међу групама. Напротив, консоцијације само замрзавају конфликт. Штавише, тврди се да консоцијационе установе само појачавају етнички идентитет појединаца.[47] Французи и Фламанци у Белгији нису се превише приближили, напротив. Дупли политичко-партијски систем Белгије повећао је и продубио разлике између две заједнице. Не постоји осећај белгијске националне солидарности као ни један стварни политички центар.[48] Исти аутор тврди да систему у Белгији недостаје и легитимност. Другим речима, поставља се питање да ли одржавање Белгије више кошта него што користи. Слично је и у Северној Ирској где, и после свега, само 5% деце иде у мешовите школе, суседства су хомогена, са јасним обележјима по фасадама о чијем се делу града ради, а чак су и активности као што је спорт строго одвојене. Консоцијацијске институције створене после договора у Белфасту нису послужиле сврси будући да нису отклониле опасност од насиља, већ су оснажиле секташтво, тако да екстремистичке партије ДУП и Шин фејн добијају изборе.[49] Са друге стране, умереније партије, које су покушавале привући припаднике обе религијске заједнице, не постижу значајније успехе.

Дакле, са своје стране се за консоцијације може рећи не само да преко пренаглашене улоге елита пате од дефицита демократије, већ и да имају великих проблема са ефикасношћу због превеликог значаја који се даје мањинама те њиховог уцењивачког потенцијала. Поред тога, консоцијације још увек могу водити ка дезинтеграцији државе, а

47 Christalla Yakinthou, *Political Settlements in Divided Societies: Consociationalism and Cyprus*, Palgrave Macmillan, London, 2009, p. 20.

48 Kris Deschouwer, *ucmo*, p. 105.

49 Anthony Oberschall, Kendall Palmer, „The Failure of Moderate Politics: The Case of Northern Ireland" in: *Power Sharing – New Challenges for Divided Societies*, ed. Ian O'Flynn, David Russell, Pluto Press, London, 2005, pp. 89-90.

велика мана им је и неекономичност. Сама консоцијација није у стању да створи дубље социјалне везе и продуби солидарност међу групама. Све то трајно не смирује међуетничке тензије, не успева да створи узајамност, солидарност и преклапајуће идентитете, те може довести у питање како стабилност тако и демократију. У стварности, модел консоцијације доживео је неуспех у Либану где је дошло до грађанског рата 1975. године, затим на Кипру (1963) и у Малезији (1967). Поред тога, пред сталним изазовима се налази у Белгији, Северној Ирској и Македонији, донекле Канади и Индији, а о БиХ да и не говоримо. Далово истраживање нам такође говори да демократија не успева у подељеним друштвима. Дал је установио да од 114 политичких система, полиархија или скоро-полиархија има 58% од оних са ниским степеном супкултурног плурализма, 36% од оних са умереним плурализмом, а 15% оних са наглашеним или екстремним плурализмом.[50] Може се стога рећи да ни консоцијација није у стању да одговори на изазове вишенационалних држава. Дал даље тврди да системи са израженим вишенационалном плурализмом могу понекад бити суочени са несретним, па чак и трагичним избором. Они могу бирати између демократије, која удовољава захтевима свих националних заједница, али која је неефикасна у решавању најважнијих проблема и зато не може обезбедити привржености људи; хегемоније у којој једна заједница проблеме решава репресијом над другим заједницама; и раздвајања и стварања нових држава, ако су нације регионално одређене. Само ова последња опција може обезбедити демократију међу припадницима незадовољне мањине.[51]

Ако нема друге, неки теоретичари прихватају чак и размену становништва. Другим речима, цена опстанка демократије може бити распад држава, а цена одржавања државе може бити ауторитарни режим. Пјер ван ден Берхе, који иначе сматра да су демократије могуће у плуралним друштвима, признаје да су у случајевима крајњег културног плурализма изгледи демократије сасвим смањени.[52] Зато је Волзеров предлог да, ако нације већ не могу опстати заједно у једној држави, боље је да формирају своје националне државе.[53] Слично сматрају и други аутори. Ако се конфликти у плуралним друштвима не могу решити асимилацијом и консоцијацијом, онда је решење разлаз. Другачије речено, свака нација завршава процес самоформирања тако што ствара своју државу. То није карактеристично само за источну Европу нити су међунационалне тензије последица ирационализма,

50 Robert A. Dahl, *Poliarhija: participacija i opozicija*, Političkakultura, Zagreb, 1998, стр. 105.

51 Dahl, *Poliarhija: participacija i opozicija*, стр. 113.

52 Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, str. 234.

53 Кецмановић, *Немогућа држава: Босна и Херцеговина*, стр. 296.

заосталости, атавизма, нарцизма малих разлика и старих мржњи народа насељених на цивилизацијској периферији. Чак ни Велика Британија није поштеђена мањих потреса и то не само у Северној Ирској. Шкотланђани су на изборима показали наклоност према политици партије која се противи три стотине година старим декретима о уједињењу којима је створено Уједињено Краљевство Енглеске, Шкотске и Велса. Велики број Каталонаца и данас, више од тридесет година после демократизације Шпаније, истрајава у захтевима за независност. У Белгији, Канади и Индији опстају сецесионистички покрети. Наравно, ниједна држава не гледа благонаклоно на издвајање дела своје територије, што проблем демократије у вишенационалним државама чини још тежим. Тако несклоност отцепљењима чини да се поједине државе вештачки одржавају чак и онда када то више нема никаквог смисла.

Литература:

Васовић, Вучина, „Дилеме и проблеми уставног и демократског уређења власти у посткомунистичким земљама", у *Посткомунизам и власт*, Југословенско удружење политиколога, Факултет политичких наука, Београд, 1996.

Васовић, Вучина, „Лајпхартова консоциациона демократија" у Аренд Лајпхарт, *Модели демократије*, Службени лист, Цид, Београд, Подгорица, 2003.

Wolff, Stefan, *Ethnic Conflict - A Global Perspective*, Oxford University Press, 2007.

Гоати, Владимир, „Дилеме институционалног развоја треће Југославије" у *Посткомунизам и власт*, Југословенско удружење политиколога, Факултет политичких наука, Београд, 1996.

Dahl, Robert, A. *Poliarhija: participacija i opozicija*, Politička kultura, Zagreb, 1998.

Deschouwer, Kris, „The Unintended Consequences of Consociational Federalism: The Case of Beligium" in: *Power Sharing – New Challenges for Divided Societies*, ed. Ian O'Flynn, David Russell, Pluto Press, London, 2005.

Yakinthou, Christalla, *Political Settlements in Divided Societies: Consociationalism and Cyprus*, Palgrave Macmillan, London, 2009.

Kasapović, Mirjana, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb, 2005.

Кецмановић, Ненад, *Немогућа држава: Босна и Херцеговина*, Филип Вишњић, Београд, 2007.

Kymlicka,Will, *Multikulturno građanstvo*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2003.

Лајпхарт, Аренд, *Модели демократије*, Службени лист, Цид, Београд, Подгорица, 2003.

Lijphart, Arend, *Demokracija u pluralnim društvima*, Globus, Zagreb, 1992.

Lijphart, Arend, „Constitutional Design for Divided Societies", *Journal of Democracy*, Vol. 15, No. 2, 2004.

Oberschall, Anthony, Palmer, Kendall, „The Failure of Moderate Politics: The Case of Northern Ireland" in: *Power Sharing – New Challenges for Divided Societies*, ed. Ian O'Flynn, David Russell, Pluto Press, London, 2005.

Оцић, Часлав, *Економика регионалног развоја Југославије*, Економика, Београд, 1998.

Stepan, Alfred, Linz, Juan J. And Yadav Yogendra, "The Rise of 'State-Nations", *Journal of Democracy*, Vol. 21, No. 3, 2010.

Флајнер-Герстер, Томас „Демократија и консензус – правни инструменти и процедуре за спречавање и решавање етничких конфликата" у *Посткомунизам и власт*, Југословенско удружење политиколога, Факултет политичких наука, Београд, 1996.

Horowitz, Donald L, *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley, 1985.

Horowitz, Donald L, "Democracy in Divided Societies", *Journal of Democracy*, Vol. 4, No. 4, 1993.

Чавошки, Коста, „Војводина – држава националних мањина", *Нова српска политичка мисао*, посебно издање бр. 1, Београд, 2005.

Шмит, Карл, „Духовно-повесни положај данашњег парламентаризма", у *Норма и одлука*, Филип Вишњић, Београд, 2001.

LIMITATIONS OF THE CONSOCIAL MODEL OF DEMOCRACY IN MULTINATIONAL COUNTRIES

Summary: *In this article the author deals with the shortcomings and limitations of consociational model of democracy in multiethnic states, starting from Lijphart's distinction between majoritarian and consociational model of democracy. In doing so, we bear in mind that the creator of this model and a number of other authors recommended the consociation model as the only possible form of democracy which could be applied in multiethnic states. In the first part of the article are presented general principles of consociation, while the second part shows its shortcomings and limitations. In reviewing Lijphart's position, the author uses a theoretical analysis of its critics, as well as numerous examples of countries that have adopted this model of democracy. The author argues that the consociation suffers from democratic deficit, in other words, consociation is actually the rule of elite cartel. Also the deficit of democracy is affected by the power sharing, and a broad coalition, which marginalizes the opposition, leaves people without alternatives, and with an irresponsible governments. Subsequently, the author comes to the problem of minority-majority relations regarding minority privileges in consociation. Also, the disadvantages of consociational solution are its inefficiency and ineffectiveness, which also eventually lead to ethnic tensions, because consociation not able to create mutuality, solidarity and overlapping identities. That means that consociation is not able to solve the fundamental problem which it suppose to solve in the first place, namely the creation of a functioning state and democracy without majorization and politics of assimilation.*

Key Words: *consociation, democracy, multinational state, national minorities, elites.*

MA Jasmina Karatošić[1] (doktorand)
Filološki fakultet u Beogradu

MULTIKULTURALIZAM, POLITIKA I DRUŠTVO

Rezime: *Multikulturalizam predstavlja društvenu realnost mnogih država, pa tako i moderne Srbije, koja je do pre deceniju i po bila učaurena u tipičnu naciju-državu i koja nije previše pažnje poklanjala svom kulturnom diverzitetu, a njena politička elita je u svom sopstvenom interkulturnom i multikonfesionalnom kaleidoskopu prepoznavala opasnost i pretnju.*

Nakon bolnih iskustava s kraja prošlog veka i raspada eklatantnog primera multietničke države, Srbija se okrenula procesu evrointegracija, koji pred nju postavlja mnoge zahteve i uslove. Jedan od njih je i poštovanje kulturne različitosti u domenu svojih granica, koje se najadekvatnije transponuje kroz tretman nacionalnih manjina koje žive na prostoru Republike Srbije.

Evropska unija, inače, stimuliše razvoj multikulturnog okruženja i kod svojih članica, a buduće nastoji da podstakne da kulturni pluralizam tretiraju kao bogatstvo, a ne kao deformaciju nacionalnog identiteta ili prepreku održanju nacionalnog suvereniteta.

Ne samo da će ovo pitanje biti aktuelno, nego će biti i presudno za budućnost Srbije, koja upravo zbog zanemarivanja istog, danas ima problem sa nerešenim statusom Kosova i Metohije i samim tim ulaskom u EU, jer u pozadini toga leži zanemarivanje multikulturnog senzibiliteta zemlje, pa čak i etničke distance i u najgorem slučaju profašističkog stava prema različitima od sebe, naročito od strane predstavnika državne vlasti. Oni su na druge multietničke zajednice „odozgo" nadole vršili različite vrste pritisaka, kako bi ih privoleli na akulturaciju, odnosno asimilaciju.

Dakle, Srbija i njeni građani treba da se što pre oslobode nacionalističkog „jarma" i sagledaju novu Srbiju pod lampom multikulturnog svetla, koja donosi blještavilo kulturnog bogatstva, sveopšteg boljitka i dugo očekivanih evrointegracija.

Ključne reči: *multikulturalnost, društvo, politika, balkanizacija, EU, integracije, nacionalizam, nacija, nacionalne manjine, demokratija, kulturna politika, separatizam, asimilacija, jezik*

Uvod u multikulturalizam

Multikulturalizam je ideja ili ideal o skladnom suživotu različitih etničkih i kulturnih grupa u okviru pluralističkog društva. Osnovna značenja termina odnose se kako na ideologiju, tako i na politiku, odnosno

[1] Adresa autora: jasminakaratosic@yahoo.com

praksu multikulturalizma[2]. Sam termin „multikulturalizam" je, sudeći po enciklopedijskom rečniku *Grand Robert*, prvi put upotrebljen 1971.godine u jednom govoru Pjera Tridoa, tadašnjeg predsednika kanadske vlade[3].

Prema autoru Endruu Hejvudu[4], multikulturalizam se može koristiti i kao opisni i kao normativni pojam. U prvom slučaju, to je pojam koji se odnosi na kulturni diverzitet povezan sa egzistiranjem dveju ili više grupa u okviru društva, čija kulturna praksa dovodi do kreiranja raznovrsnih kolektivnih identiteta, a koji impliciraju etničke, rasne, religijske ili pak jezičke razlike. S druge strane, kao normativni pojam, on predstavlja usvajanje raznolikosti u društvu, bazirano na pravu kulturnih grupa na poštovanje i uvažavanje.

Kulturne vrednosti koje multikulturalizam promoviše podstiču osećaj sopstvene važnosti, samouvažavanja i tolerancije. No, kritičari multikulturalizma su mišljenja da su društva u kojima on opstaje ili je opstajao (bila) nestabilna i najčešće podložna sukobima, a u najgorem slučaju vođenju rat(ov)a. Naime, šezdesetih godina prošlog veka on se pojavio kao koncept suprostavljen ideji nacije kao celine u kulturološkom i političkom smislu. U tom smislu, potrebno je ukratko skrenuti pažnju na razliku između multikulturalizma i nacionalizma. Zapravo, multikulturalizam i nacionalizam predstavljaju dve forme politike identiteta, ali za razliku od nacionalizma, koji društvu daje smernice u smislu samospoznaje, multikulturalizam je taj koji baca akcenat na nivo kulturnog diverziteta u savremenim društvima. Premda se ovaj diverzitet može odnositi na razlike u smislu starosti, društvene klase, pola ili seksualnog opredeljenja, obično se povezuje sa razlikama u etničkom smislu, odnosno rasnom. Multikulturalizam usvaja razlike, propagira njihovo poštovanje i uvažavanje, ali i javnu podršku. Iz ovih razloga, multikulturalizam je prihvaćen prevashodno od liberalnog i antikolonijalnog nacionalizma, dok njegova liberalna varijanta podrazumeva slobodu i toleranciju, koje se odnose na mogućnost individue ili grupe da bude deo sopstvenog kulturnog sistema, a u okviru različitih multikulturnih entiteta. Međutim, između liberalizma i multikulturalizma postoji i velika razlika između njihovih koncepata, u smislu da liberalizam podržava individualnost, odnosno individualni identitet, za razliku od multikulturalizma koji obuhvata identitet zasnovan na etnicitetu. Pristalice multikulturalizma obično smatraju liberalizam sistemom zaštite sistema zapadnih vrednosti, merila i tradicija, čemu se isti u značajnoj meri suprostavlja, ističući u jednakoj meri značaj svake pojedinačne kulture u „melting pot"[5] društvu. Ono što jeste realnost

[2] Semprini, Andrea. *Multikulturalizam,* str.147. Clio, Beograd, 1999.

[3] On je tada rekao: „Termin bikulturalizam ne oslikava dovoljno dobro naše društvo. Reč multikulturalizam je u tom pogledu preciznija."

[4] Hejvud, Endru. *Politika*. Clio, Beograd, 2004.

[5] Metafora koja ilustruje optimističko i homogeno viđenje procesa integracije.

savremenog društva je i činjenica da multikulturalizam, stimulisanjem kulturne raznolikosti, podstiče vitalnost i napredak određenog društva, a motivisanjem dijaloga među „različitima", ostvaruje se i obnavlja kulturno i društveno bogatstvo.

Multikulturalizmu je – po svom izvornom značenju – veoma sličan termin kulturni pluralizam. Lansirao ga je još dvadesetih godina prošlog veka Alen Lok[6]. To znači da je, istorijski gledano, kulturni pluralizam prethodio multikulturalizmu i nije bio vodeće načelo neke nacionalne politike, već jedan od principa kulturne politike UNESCO-a, dok je ova međunarodna organizacija bila prevashodno usmerena na probleme nerazvijenih zemalja koje su se suočavale sa problemima stvaranja nacije. Zato je terminom kulturni pluralizam označavan ravnopravan, tolerantan i otvoren odnos između nacionalnih kultura, a ne kultura koje postoje na subnacionalnom nivou, za šta je rezervisan termin multikulturalizam. Utoliko ima osnova za tvrdnju da je kulturni pluralizam problem zemalja u razvoju, dok se razvijene zemlje suočavaju sa izazovima multikulturalizma[7].

Multikulturalizam i politika

Koliko god uzdizana ili marginalizovana, kultura je oduvek bila neraskidivo povezana sa politikom, koja je u različitim periodima igrala različite uloge u odnosu prema kulturi. Uglavnom je vladalo i vlada mišljenje da je politika ta koja ima superioran položaj u odnosu na kulturu, čijim tokovima, kreatorima i proizvodima upravlja. „Politika i kultura u našem vremenu podjednako su i sredstva ugnjetavanja i poprišta oslobodilačkog angažmana." (*Politika i kultura*, Šuvar Stipe, Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, Beograd, 1978).

Kultura je ključna komponenta u internacionalnim odnosima EU prema svojim članicama, ali i kandidatima za članstvo u EU. EU je posvećena tome da kulturni kaleidoskop integriše u evropski sistem vrednosti, čime EU nastoji da postane kamen temeljac nove kulturne zajednice, obogaćene širokim dijapazonom etničke šarenolikosti. EU namerava da očuva i podrži ovu raznolikost i da je učini dostupnom drugima van svojih granica putem kulture, umetnosti i jezika. Slogan „Ujedinjeni u raznolikosti" odnosi se na ovo autentično kulturno blago EU. Kulturna politika EU je osmišljena tako da očuva i unapredi dijalog između različitih kultura, čije vrednosti EU promoviše putem svojih programa u oblasti kulture.

[6] Jedna od vodećih figura *New Negro Movement*a koji je bio usmeren na afirmisanje crnačke književnosti i likovne umetnosti u SAD-u.

[7] Semprini, Andrea. *Multikulturalizam*, str.149. Clio, Beograd, 1999.

Kulturna politika EU promoviše kulturni pluralizam, a i Lisabonski ugovor iz 2009. godine obavezuje EU da u svim aktivnostima uzima u obzir kulturu, kako bi se unapredilo poštovanje među kulturama i promovisala raznolikost. Pod okriljem EU okupljaju se profesionalne i nevladine organizacije, kulturne institucije, evropske mreže i fondacije iz kulturnog sektora radi podržavanja kreiranja obogaćenih kulturnih politika.

Međukulturni odnosi se popularizuju još od kraja XX veka, a danas predstavljaju jedan od suštinskih uslova za uspostavljanje balansa u multietničkim odnosima u okviru bogatog kulturnog miljea evropskog, pa i srpskog društva. Sve to je preduslov za produbljivanje i pospešivanje procesa koji vode Srbiju ka istinskoj integraciji u okviru multikulturne evropske porodice. EU preporučuje razvijanje snažnih multikulturnih odnosa, kao i unapređenje položaja nacionalnih manjina, ali uz očuvanje uloge države na svim nivoima vlasti i podsticanje inicijative na istim.

Da bi bilo moguće živeti u multikulturnom društvu, pa tako i u Srbiji, generalno se ističe da treba da budu ispunjene sledeće pretpostavke: Ustav je pravna osnova za multikulturno društvo; demokratska participacija je osnova za interkulturalnost zajedničkog života; interkonfesionalni i interreligiozni dijalog je odlučujući za obrazovanje zajedničkih vrednosti koje služe preživljavanju ljudi; zajednički život može funkcionisati samo tamo gde postoji pravedan socijalni poredak; čuvanje i održavanje dobara je interkulturni zadatak; jedinstvo u različitostima se može praktikovati ne samo u različitim građanskim pokretima i na racionalan način, već i molitvama i drugim kulturnim svečanostima.

U oblasti politike, multikulturalizam označava eksplicitnu državnu politiku koja ima dva osnovna cilja:

1. Podržavanje skladnih odnosa između različitih etničkih grupa,
2. Definisanje odnosa između države i etničkih manjina.

Neophodna pretpostavka multikulturnog društva jeste zajednička građanska kultura zasnovana na priznavanju osnovnih institucija pravnog i ekonomskog sistema, ali i prava na kulturnu različitost.

Multikulturalizam i društvo

Koliko god nacije na Balkanu nastojale da se razlikuju od svojih suseda – jezikom, poreklom, religijom, istorijom, itd. – utoliko izgledaju sličnije nekome ko ih posmatra spolja i u odnosu na sve njih ima ekvidistancu. To se može nazvati fenomenom mozaika: što su elementi sitniji, a posmatrač udaljeniji, mozaik izgleda homogeniji i, obratno, ako mu se sasvim približi ili je čak deo njega – slika nestaje, odnosno razlaže se na disparatne elemente.[8]

[8] Semprini, Andrea. *Multikulturalizam*, str.154. Clio, Beograd, 1999.

Balkan je izraziti multikulturni evropski region. Na Balkanu se sudaraju i prepliću tri svetske religije i mnoštvo država-nacija koje su multietnički obojene, pa se izrazita, pa čak i preterana teritorijalno-politička parcelizacija nekog zemljišnog prostora na mnoge nacionalne države definiše terminom balkanizam. Zbog praktične konfliktnosti, zastarele (prošlovekovne) politike „jedna nacija jedna država", međudržavni odnosi balkanskog tipa bliži su uzajamnoj netrpeljivosti nego blagonaklonim međusobnim odnosima. Odnosi unutar Balkana su dodatno otežani verskim razlikama pravoslavlja, islama i katolicizma (takođe u vezi sa problemom Kosova). Religija je, uz kulturu, ovde ostala nezaobilazni kamen spoticanja i sudara kultura.

Generalno govoreći, konstituisanje bilo koje multietničke države, pa i Srbije, zavisi od toga kako je ona strukturisana kao multikulturna zajednica i da li ista obezbeđuje uslove za slobodan razvoj svih svojih konstitutivnih delova, bez stvaranja prepreka postojećim razlikama; da li ona učvršćuje produktivne različitosti i da li ih razvija kroz kontinuirane interakcije. Multikulturna zajednica predstavlja koegzistenciju ili kohabitaciju različitih kultura, ali to nužno ne implicira nihovu međusobnu komunikaciju, koja može ostvariti značajan uticaj na njene konstitutivne elemente. Kada različite kulture međusobno „emituju" svoje uticaje, dolazi do difuzije kulture koja omogućava napredovanje iste. Dakle, multikulturalizam je prostor u kome dolazi do kulturne interakcije, naročito u okviru multikulturnih država. Kao posledica stanja multikulturne zajednice u kojoj nema interakcije, već samo čiste koegzistencije različitih kultura, javljaju se, odnosno mogu se javiti, konflikti i tenzije, umesto kreiranja zajedničkih kulturnih obrazaca na osnovu kojih se odvija kreativna integracija (ne unifikacija) postojećih kultura.

Suština funkcionisanja multikulturne zajednice je u tome da se postojeće kontradiktornosti i protivrečnosti smire i shvate kao neizostavni deo tog istog društva, odnosno kao nešto prirodno. Zajednički kulturni obrazac treba da postoji u smislu zajedničkih kulturnih simbola, normi i vrednosti, kao kriterijuma društvenog ponašanja i akcije, u smislu da je zajednica definisana na osnovu zajedničkih kulturnih vrednosti. Jedan od razloga propadanja ovakvih zajednica bi bila i nesposobnost kreiranja održive multikulturne države, kao i manjkanje zajedničkog kulturnog obrasca koji bi bio osnova za kreativnu integraciju i stimulisanje interkulturne komunikacije.

Ukoliko se određeno multikulturno društvo formira na osnovu etničkog koncepta nacije, odnosno zanemaruje diverzitet svojih kultura i sprečava slobodu odlučivanja pripadnika određene (drugačije) kulture putem slobodne volje ili ugovorima (u vezi sa time da građani multietničkog društva pripadaju naciji koja se posmatra kao etnicitet

kome se pripada automatski – po rođenju), onda dolazi do akumulacije kolektivnih frustracija, zato što su svakoj zasebnoj kulturi njeni sopstveni problemi najbitniji i u ovakvom stanju vidi potencijalnu pretnju, te stoga i ne obraća pažnju na zajedničke vrednosti. Zajednica jednostavno nije jednojezična, sa jednom kulturom, jednim kulturnim nasleđem i jednim interesom. Zajednice koje drugačije misle su zatvoreni entiteti orijentisani prevashodno prema sebi.

Kulturna dezintegracija i dezorijentacija stvaraju osnovu za erupciju nacionalizma zanovanom na osećaju ekskluzivnosti i latentne agresivnosti, koja može voditi, u krajnjem slučaju, u etnički rat. Nesposobnost nekog društva da podrži svoju multikulturnu prirodu zasniva se na nedostatku, odnosno destimulisanju procesa demokratizacije, a stimulisanju procesa homogenizacije i uniformnosti. U multikulturnom društvu, nacionalni fanatizam, odnosno poistovećivanje nacije sa državom, može jedino dovesti do „metastaziranja" razvoja samodestruktivnosti istog i, konačno, do samouništenja. Nacionalistički orijentisane političke elite, koje poistovećuju sve nacije sa jednom nacijom, odnosno naciju sa državom, isključujući zajedničko kulturno nasleđe koje različite kulture određene zemlje dele, stvaraju uslove za događaje koji su se odvijali kao u bivšoj SFRJ devedesetih godina. Krajnji rezultat ovakvog procesa su fragmentacija zajedničke kulture i partikularizam, koji dovode do izolacije i osiromašenja i u ekonomskom i u kulturološkom smislu.

Multikulturni profil Srbije

Kako bi se razmotrila politika multikulturalizma u Republici Srbiji, potrebno je prethodno predstaviti kulturni profil stanovništva u njoj, odnosno njegov multikulturni aspekt. Etnički sastav stanovništva Republike Srbije je vrlo raznovrstan, što je rezultat burnih, sada već istorijskih događaja, koji su, između ostalog, dodatno pokrenuli i uzburkali multikulturne tokove, ponekad izazivajući kulturološke vrtloge i virove, koji su odneli mnogo žrtava u ovom beskrajnom ratu kultura.

Naime, većinsko stanovništvo u RS su Srbi, dok pored njih živi još 37 nacionalnosti, izraženo u procentima, čak 17 posto stanovništa obuhvata pripadnike različitih etničkih zajednica, odnosno nacionalnih manjina. Svi građani imaju ista prava i dužnosti i uživaju punu nacionalnu ravnopravnost, a Ustavom Republike Srbije nacionalnim manjinama su zagarantovana prava po najvišim međunarodnim standardima.

Na osnovu preliminarnih podataka Popisa stanivništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. godine, ustanovljeno je da ima 7.120.666 stanovnika (bez podataka sa Kosova i Metohije). U službenoj upotrebi su srpski jezik i ćirilično pismo, a koristi se i latinično pismo.

Nacionalne manjine imaju zakonsko pravo da svoj jezik i pismo koriste u službenoj upotrebi u područjima u kojima žive. Stanovništvo u Srbiji je najvećim delom pravoslavne veroispovesti, ali osim Srpske pravoslavne crkve, postoje i druge verske zajednice u Srbiji: Islamska, Katolička, Protestantska, Jevrejska i druge. Prema popisu stanovništva, ali iz 2002. godine (bez KiM), u Srbiji je živelo 1.135.393 pripadnika nacionalnih manjina. Među najbrojnije nacionalne manjine spadaju Albanci, Mađari i Bošnjaci.

Republika Srbija je svojim Ustavom i nizom zakona uredila način ostvarivanja ustavno garantovanih prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina. Njima se, pored prava koja su Ustavom zajemčena svim građanima, jemče i dodatna, individualna ili kolektivna prava. Individualna prava ostvaruju se pojedinačno, a kolektivna u zajednici sa drugima, u skladu sa Ustavom, zakonom i međunarodnim ugovorima. Putem kolektivnih prava pripadnici nacionalnih manjina, neposredno ili preko svojih predstavnika, učestvuju u donošenju odluka ili sami donose odluke o pojedinim pitanjima u vezi sa svojom kulturom, obrazovanjem, obaveštavanjem i službenom upotrebom jezika i pisma.

Radi ostvarenja prava na samoupravu u kulturi, obrazovanju, obaveštavanju i službenoj upotrebi jezika i pisma, pripadnici nacionalnih manjina biraju svoje nacionalne savete. Koristeći to pravo, pripadnici deset nacionalnih manjina su oformili svoje nacionalne savete (Bunjevci, Bugari, Bošnjaci, Mađari, Romi, Rumuni, Rusini, Slovaci, Ukrajinci i Hrvati). Zabranjena je bilo kakva diskriminacija zbog pripadnosti nacionalnoj manjini, ali i asimilacija pripadnika nacionalnih manjina. Zabranjena je svaka diskriminacija, neposredna ili posredna, po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog invaliditeta. Takođe se jemči sloboda misli, savesti i veroispovesti, pravo da se ostane pri svom uverenju ili veroispovesti ili da se oni promene prema sopstvenom izboru.

U obrazovnoj, kulturološkoj i informacionoj sferi, Srbija podstiče duh tolerancije i međukulturnog dijaloga i preduzima efikasne mere za unapređenje saradnje među svim ljudima koji žive u njoj, bez obzira na sve različitosti koje oni nose.[9]

No, izuzetan problem i kamen spoticanja na evropskom putu Srbije pradstavlja nerešen status Kosova i Metohije, koji takođe negativno utiče i na osmišljavanje koncepta politike multikulturalizma, koja predstavlja jednu od krucijalnih obaveza na putu ka kulturno šarenolikoj evropskoj Srbiji.

[9] www.srbija.gov.rs

Prema autoru Goranu Bašiću, koncept multikulturalnosti se zasniva na dva fundamentalna principa: priznanju različitosti i priznanju identiteta. Isti autor ističe pojam etnicitet kao osobito važan, naročito u kontekstu specifičnih političko-ekonomskih i istorijskih okolnosti (raspad SFRJ), zbog kojih je došlo do stvaranja etničke distance i etnifikacije politike. Isti procesi su doveli do vrlo specifične situacije u međukulturnom prostoru Srbije, o čemu će više biti reči u daljem toku rada.

Politika Srbije prema multikulturalnosti u perspektivi EU

„Unija se zasniva na vrednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika manjina. Ove vrednosti su zajedničke državama članicama u društvu u kome preovladavaju pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i jednakost između žena i muškaraca", predviđa član 2 Ugovora o Evropskoj uniji.[10]

Jedan od glavnih političkih zadataka moderne Srbije odnosi se na primenu politike multikulturalizma u postojećem društvenom sistemu, a u cilju podržavanja integracionog procesa Republike Srbije na putu ka EU. Evropsko kulturno nasleđe je zasnovano na ujedinjenoj raznolikosti, a ne razdvojenom jedinstvu. Velika kulturna dostignuća možda pripadaju određenoj zemlji ili regionu, ali ona takođe predstavljaju zajedničko kulturno nasleđe Evrope.

Pre nego što se objasne aktuelna situacija i uslovi koje EU postavlja pred Srbiju, potrebno je pomenuti jednu veoma važnu činjenicu. Naime, juna 1993, Evropski savet je u Kopenhagenu izneo zaključak da do pristupanja EU može doći kada zemlja pokaže da je u mogućnosti da preuzme obaveze članstva, zadovoljavajući postavljene ekonomske i političke kriterijume. Takođe, članstvo zahteva da konkretna zemlja ostvari stabilnost institucija koje garantuju demokratiju, vladavinu prava i poštovanje ljudskih prava i zaštitu manjina, što mnogo govori o trenutnom kotiranju Srbije kao multikulturne Srbije.

Pa ipak, ljudska prava se generalno poštuju u Srbiji. Zakonski i strateški okvir za zaštitu ljudskih prava i prava manjina u Srbiji je, generalno, u skladu sa evropskim standardima. Takođe, zakonski okvir za borbu protiv diskriminacije znatno je poboljšan i razvijeni su mehanizmi kojima se prati njegovo sprovođenje, što je još uvek u ranoj fazi. Pravni i institucionalni okvir za očuvanje i zaštitu prava manjina uspostavljen je u Srbiji, ali nije dosledan u potpunosti. Ustavom se garantuju posebna prava pripadnicima nacionalnih manjina, uz prava koja se garantuju svim građanima, i obezbeđuje zakonski okvir za formiranje Saveta nacionalnih manjina, čime

[10] http://www.seio.gov.rs

je obezbeđena politička zastupljenost nacionalnih manjina. U daljem toku rada, a pre davanja konačnog zaključka, koncept multikulturalizma će biti vizuelno pojednostavljen, ali i detaljno analiziran putem SWOT analize, u kome će biti iznesena sva četiri elementa analize koncepta multikulturalizma kao pojave: prednosti, nedostaci, šanse i pretnje.

Swot analiza multikulturalnosti u Srbiji

Prednosti
Socijalni i kulturni diverzitet (prisustvo različitih naroda, odnosno kultura u okviru jednog društva)
jezičko i kulturno bogatstvo (brojnost jezika i kultura na relativno maloj teritoriji)
kosmopolitski potencijal (tolerancija, razumevanje i interkulturna komunikacija)
socijalna i kulturna dinamika (sociokulturne promene i kretanja koja prožimaju sve sfere)
interkonfesionalni dijalog (saradnja među pripadnicima različitih religija u okviru jednog društva)
interkulturni dijalog (interkulturna komunikacija, saradnja, zajedničke aktivnosti i procesi)
međuetnička kooperativnost (npr. političko-ekonomska i kulturna saradnja)
kulturni kontakt (organizovanje projekata i aktivnosti radi većeg prožimanja kultura)
izvor spontane socijabilnosti (nemogućnost izolovanosti iz multikulturnog prostora zemlje)
uslov za akumulaciju socijalnog kapitala (udruživanje radi ostvarenja zajedničkih ciljeva)
kulturološka **„oplodnja" (prožimanje i hibridizacija različitih kultura).**

Nedostaci
Socijalna i kulturna dezintegracija (razjedinjavanja na osnovu postojanja različitosti)
etnički monopol (kulturna dominacija srpskog naroda kao većinske etničke grupe)
etnička netrpeljivost (tenzije i napetosti usled zasnovane na nacionalnoj osnovi)
akulturacija i asimilacija (uglavnom neminovni procesi sa različitim stepenom razvoja)
konflikti identiteta (sukobi bazirani na etničkoj, verskoj, jezičkoj ili nekoj drugoj osnovi)
„detonator" konflikta (izvor sukoba, potencijalno ratnog; problemi u vezi sa autonomijom)

Šanse
Građenje multietničke koegzistencije u etničkom društvu (društvo u stanju kulturne kohabitacije)
politička stabilnost - *modus vivendi* (harmonični međuetnički odnosi vode miru)
ekonomski i međukulturni razvoj (povezivanje različitih naroda na raznim osnovama)
razmenjivanje kulturnih iskustava (obogaćivanje kroz razmenu informacija i proizvoda kulture)

Pretnje
Separatizam (npr.problem Kosova, potencijalne pretnje za priznavanje autonomije **„drugih")**
etničke predrasude (da je jedan od naroda bolji od nekog drugog, npr. Srbi od Mađara)
komadanje na patuljaste monoetničke i monoreligijske državice (potencijalan separatizam koji bi finalno vodio cepanju države)
srbofobičnost (zaziranje od bliskosti sa srpskom kulturom kao dominantnom)
nacionalna megalomanija (ekspanzija i isticanje superiornosti na nacionalnom nivou)
visoka svest o izuzetnostima sopstvene kulture (razvijanje nacionalizma zarad sticanja kulturnog monopola)
preuveličavanje značaja, snage i moći sopstvene nacije (zamena pojmova nacionalizam i patriotizam)
etnocentrizam (usmerenost isključivo na sopstvene potrebe, ciljeve i interese)
„strahovi od dodira" (zaziranje od komunikacije sa drugim kulturama i posledica iste)
težnja za etničkom **„čistotom" (stvaranje potencijalno „čiste" nacije)**
interkulturni konflikt (konflikt između pripadnika barem dve različite kulture)
etnološki aparthejd (direktno ugrožavanje prava jedne kulture i ekskomunikacija iz društva)
genocid?/ „kulturocid"? (krajnji ishod međuetničkog/međuetničkih sukoba)
atomizacija/balkanizacija društva (raspad celokupnog društva i države kao posledica prethodnih aktivnosti i procesa)

Zaključak

Iako teoretski, Srbija je oduvek pripadala regionu koji je slovio za multietnički, ali koji je danas, u mraku loše propaganda, u svetu predstavljen na sasvim suprotan način. Srbija je na putu da promeni taj kurs, ali joj je potrebna ogromna pomoć i podrška državnog aparata, koji treba da podrži politike razvoja multikulturnog života, ali ne kroz formalne mere i postupke, već kroz konkretnu podršku i stimulaciju multikulturne kohabitacije.

To je ujedno i jedan od uslova za nastavak pregovora za ulazak u EU, koji dugoročno utiče na političku stabilnost Srbije, a koja mora prestati da se osvrće preko ramena svoje prošlosti i pogledati novoj (multikulturnoj) realnosti, prigrliti je i živeti sa njom, koja bi trebalo da se zasniva barem na međusobnom poštovanju i ekonomskoj saradnji.

Iako u Srbiji živi 37 nacionalnih manjina, ne može se reći da je Srbija multikulturna zemlja u pravom smislu te reči (zbog ispunjavanja formalnih uslova za to), jer u njenom narodu ne postoji razvijena svest o multikulturalizmu kao kulturnom bogatstvu, na njega se generalno gleda kao na društvenu anomaliju i prihvataju ga retki pojedinci, koji razmišljaju dugoročno o Srbiji kao velikoj porodici koja bi mogla da nastavi odavno započet put koji je utrla, i na kraju obrušila bivša Jugoslavija.

Ali doći će dan kada će Srbija morati ozbiljno da razmotri svoje postupke i aktivnosti na tom polju, jer bi zanemarivanje multikulturnog pitanja moglo, na kraju, da dovede do razaranja zemlje snažnim separatističkim pokretima, koji bi pokidali njenu, inače već ranjivu teritoriju, jer svako ignorisanje rađa frustracije koje mogu dovesti do nesagledivih posledica.

Literatura:

Fukujama, Frensis. *Sudar kultura*. ZUNS. Beograd, 1997.

Golubović, Zagorka. *The Fall of a multicultural community – the Yugoslav case. Paper for International Scientific Conference.* University of Belgrade. June 2nd, 1994.

Jakšić, Božidar. *Interkulturalnost u multietničkim društvima*. IP „Hobisport" Yu. Beograd, 1995.

Krešić, Andrija. *Fragmenti o ratu i vjerama u BiH.* – Balkanizam i religija. Referat za međunarodni naučni skup. 2.jun 1994.

Lečner, Frenk, Dž.B. *Kultura sveta*. Clio, Beograd, 2006.

Lepenis, Volf. *Kultura i politika*. Geopoetika. Beograd, 2009.

Đordano, Kristijano. *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*. Biblioteka XX vek. Zemun, 2001.

Semprini, Andrea. *Multikulturalizam*, Beograd, Clio, 1999.

MULTICULTURALISM, POLITICS AND SOCIETY

Summary: *Multiculturalism represents social reality of many countries, therefore of modern Serbia as well, which until a decade ago was cocooned in a typical nation-country not paying too much attention to its cultural diversity, while its political elite recognized danger and threat in an intercultural and multiconfessional kaleidoscope. After the painful experiences at the end of the previous century and the collapse of the SFRY as an obvious example of multiethnic state, Serbia turned towards European integration processes, which are demanding and making a lot of conditions, one of such being the respect of cultural differences, best seen in the treatment of national minorities living in the territory of the Republic of Serbia (37). This requirement will not only be continually present in the future, but it will be crucial for the future of Serbia, which today has the problem exactly because of neglecting the condition – the problem of unresolved status of Kosovo and Metohija and therefore the problem of joining the EU; in the background the word is of neglecting of the country's multicultural sensibility, creating an ethnic distance, and in the worst case having a discriminative attitude towards those who are different, with the purpose of implementation of political acculturation, i.e. assimilation.*

Key words: *ulticulturalism, society, politics, balkanization, integrations, nationalism, nation, national minorities, emocracy*

Doc. dr Biljana Maslovarić[1]
Univerzitet Crne Gore
Filozofski fakultet, Nikšić

INTERKULTURNO OBRAZOVANJE I KULTURNI DIVERZITET

Rezime: *Kada pragmatičnost obrazovnih sistema u prihvatanju znanja, usvajanju stavova i vještina prevlada ljudsku različitost i ignoriše je kao nedovoljno važnu, onda se ne može govoriti o slobodnim građanima/kama, a još manje o razvoju čovjekovih kreativnih potencijala. Naravno, ovakva vrsta diskriminacije povlači sa sobom odgovornost za kršenje osnovnog ljudskog prava - prava na kvalitetno obrazovanje. Škola u savremenom obrazovanju ima posebnu moć ne samo da pruži savremeno znanje, već i da izvrši uticaj na čovjekove individualne sposobnosti, ujedno i da otkrije i razvije snagu svake ličnosti. Ovakva međuzavisnost vrijednosti igre i učenja dešava se i u „međuprostoru" koji se zove kultura, u najširem smislu riječi. Pod uticajem socijalnih, političkih, kulturnih i/ili ekonomskih revolucija, pokreta za ljudska prava, najprije razne etničke grupe i rizične populacije počinju da traže jednakost, što je dovelo do stvarnog kulturnog pluralizma koji danas živimo i to bez obzira na stepen razvijenosti društva.*
Kada se uspostavi stalni dijalog u multikulturnom društvu, onda se taj dijalog između kultura naziva interkulturalizmom, a on teži da prevaziđe pasivnu koegzistenciju kultura ka ostvarivanju razvijenog zajedničkog života u multikulturnom društvu. Zato je uloga obrazovnih instutucija, prije svih, da pored poučavanja o znanjima i vrijednostima različitih kultura, uspostavi i omogući kontinuiranu interakciju kultura kako bi se postigao cilj interkulturnog vaspitanja i obrazovanja.

Ključne riječi: *obrazovanje, kultura, multikulturnost, interkulturalnost, društvo.*

1. Uvod

Odgovor na složenost kulturnog diverziteta u modernoj društvenoj teoriji označava se i definiše kao pokret multikulturnosti. On se nalazi u razvojnoj fazi u kojoj se više ne postavlja pitanje da li se multikulturnost prihvata kao poželjni društveni koncept, već se samo razmatraju oblici/modaliteti u kojima se može dalje razvijati. Multikulturnost u društvenoj ravni proizilazi iz aksioma da su sve kulture podjednake vrijednosti, što

[1] e-mail: biljanam@ac.me;
biljanam@pccg.co.me

predstavlja osnovu za priznavanje i poštovanje osnovnog ljudskog prava - prava na ispoljavanje kulturnog identiteta. Ispoljavanje kulturnog identiteta podrazumijeva različite sadržaje i oblike: jezik, kulturu i kulturno nasljeđe, kao i osjećaj pripadanja naciji/ama.

U vrijednosnom, ali i filozofsko-sociološkom smislu, kada se razlikama pristupa na konstruktivan način, na različitost se gleda kao na nešto što je po sebi vrijednost. Polazi od nekoliko ključnih elemenata: društvenu i kulturnu realnost predstavlja konglomerat različitosti/ diverzitet; razlike unutar jedne kulture nijesu prepreka suživotu i saradnji sa pripadnicima sopstvenog i drugačijeg kulturnog kruga, čak naprotiv, veze uspostavljene s pripadnicima drugačijih kultura obogaćuju osobe koje uspostavljaju takve odnose, kao i društvene zajednice kojima one pripadaju; svako društvo i kultura imaju šta da nauče iz drugih društava i kultura, ali jednako i da im ponude vrijednosti za razmjenu. Obrazovni sistem kroz multikulturno obrazovanje trebalo bi da na sistemski i na održiv način uspostavi i/ili osnaži dijalog između svih postojećih kultura, njihovo međusobno poštovanje, promovisanje i prožimanje.

1.1.Multikulturno obrazovanje - ideja o jednakosti kultura i demokratija

Obrazovanje za demokratiju je tijesno povezano sa multikulturalizmom. Prihvatanjem postojanja različitih vrijednosti, stavova i gledišta podržava se demokratska ideja o jednakim pravima i šansama ljudi, nezavisno od njihovih rasnih, polnih, etničkih, nacionalnih, socijalnih razlika, što Kimlika (Will Kymlicka, 2004) definiše državom socijalne pravde. Poštovanje različitosti je osnova konstituisanja demokratskog modela u obrazovanju. Danas je široko prihvaćeno stanovište da u nastavnim programima treba da budu sadržaji koji se odnose na različite kulture, tradiciju, istoriju - ukupan etos zajednica. Multikulturalnost obuhvata upoznavanje različitosti i sličnosti kultura i naroda čime se podstiče tolerancija prema različitom, što je jedan od uslova kvalitetnijeg zajedničkog života. Kritičari multikulturalnosti (Artur Šlesinger/Arthur Schlesinger, Alvin Šmit/Alvin Schmidt, Mihael Novak/Michael Novak itd.) uglavnom osporavaju i optužuju praktičare da pojednostavljuju uvjerenja i da se učenicima nude takvi sadržaji iz drugih kultura koji im ne pomažu u suštinskom razumijevanju različitosti. Uprkos svemu, cilj multikulturne nastave trebalo bi da bude upoznavanje učenika/ca sa onim što je različito u drugim kulturama, sa drugačijim rješenjima u umjetnosti, tumačenje činjenica u istoriji i nauci uopšte, te njihovo podsticanje u kreativnosti, kritičkom mišljenju, demokratskim odnosima i slično.

Obrazovanje se pojavljuje i kao uslov demokratije i kao njen sastavni dio. Jednu od najvećih prijetnji demokratiji čini upravo

nedostatak kvalitetnog obrazovanja. Demokratija zahtijeva prosvećene ljude, kompetentne i sposobne da ispituju probleme i ocjenjuju situacije. Bez kvalitetnog obrazovanja pojedinci neće biti u stanju da adekvatno koriste svoja demokratska prava i odgovornosti što može biti pogubno za demokratiju. Jednakost među ljudima ili društvo socijalne pravde, iako nažalost najšešće samo proklamovani, ostaće virtuelni ako ljudi ne budu podjednako informisani, ako ne budu sposobni da rasuđuju i ne budu spremni za ukupnu društvenu razmjenu.

Usudili bismo se da tvrdimo da središnji pojam demokratije čini princip multikulturalnosti u čijem se dijelu nalazi „novi" princip - princip poštovanja i vrednovanja različitosti (ali i identititeta). Ovdje je različitost shvaćena, kako je definiše S.Semprini (2004: 9), da je ona „konkretna realnost, jedan ljudski društveni proces, ona se ostvaruje kroz ljude u praksi njihovog svakodnevnog života, a otjelotvorena je i u istorijskim procesima...". Isti autor nastavlja dalje, pa zaključuje da je „škola jedino od mjesta čija je misija obrazovanje pojedinca i njegova intergracija u zajednicu jednakih. Upravo zahvaljujući njoj pojedinac može da prevaziđe svoje porodične, etničke ili običajne okvire i da u sebi izgradi osjećaj pripadnosti mnogo širem entitetu - naciji. Obrazovanju je takođe dodijeljena i misija sazrijevanja pojedinaca. Pružajući mu mogućnost izgradnje kritičkog duha i izbora autonomnog i samo njemu odgovarajućeg mišljenja među mnogim različitim pravcima, škola dovodi do drugog oslobađanja pojedinaca. Pošto ga je oslobodila od njegovih starih socijalnih veza, ona oslobađa i njegov duh i od njega čini i slobodnog i odgovornog čovjeka." (Ibid: 37).

Američki teoretičar multikulturalnosti Benks (Banks) navodi da se obrazovanje za multikulturalnost od vremena uvođenja do danas razvijalo i mijenjalo prolazeći kroz četiri jasno određene faze.

Prvobitno se obrazovanje za multikulturalnost u Americi, kao i drugdje, sastojalo od etničkih studija. Vjerovalo se da će studije tog tipa doprinijeti osnaživanju i unaprjeđenju statusa Afroamerikanaca. Ostale rasne manjinske grupe (uključujući tu i Indijance, Amerikance porijeklom iz Meksika, Portorika i Azije) ubrzo su bile uključene u takva američka kretanja, pa su etničke studije prerasle u obrazovanje za multietničnost, što Benks označava kao drugu fazu. On navodi da su ciljevi obrazovanja za multietničnost bili „donošenje strukturalnih i sistemskih promjena... koje su osmišljene tako da uvećaju obrazovnu ravnopravnost. Dalje, žene i lica sa posebnim potrebama zahtijevala su uključenje u proces, što je izazvalo promjenu ka formiranju obrazovanja za multikulturalnost" (Cameron White & Roger Openshaw, 2005:18). Četvrta faza obrazovanja za multikulturalnost, smatra Benks, „sastoji se iz razvoja teorije, istraživanja, kao i prakse koja povezuje rasne, klasne i polne različitosti" (Ibid: 19).

Usvajanjem rezolucije „Evropska dimenzija obrazovanja: obrazovna

praksa i sadržaj programa" (1991) proširen je proces razvoja i usavršavanja evropskog obrazovanja. Potrebu za uvođenjem evropske dimenzije obrazovanja nametnulo je buduće multikulturno i multilingvalno evropsko društvo koje zahtijeva „razumijevanje i toleranciju među različitim nacionalnim zajednicama etničkog ili migracionog porijekla". U tom društvu će na rad, učenje i slobodno vrijeme uticati stalna svakodnevna pomjeranja stanovništva, promjene i komunikacije. Da bi se evropska dimenzija brže primijenila u obrazovnoj praksi, Rezolucija definiše elemente koji treba da se uključe u ciljeve obrazovanja evropskih država i načine primjene u obrazovnim programima. Ciljevi obrazovanja treba da obuhvate i potrebu međusobnog zbližavanja evropskih država i naroda. Obrazovanje će mladima pomoći da prihvate njihov evropski identitet koji ih neće lišiti svjetske pripadnosti, niti nacionalnih ili regionalnih ili lokalnih korijena. Prema stavovima iz Rezolucije, sve nastavne oblasti u školskim programima mogu u principu doprinijeti evropskoj dimenziji obrazovanja u učenju i tumačenju osnovnih obrazovnih pojmova u međunarodnom razumijevanju. Mladi treba da budu inicijatori formiranja Evrope prema vrijednostima koje su proizašle iz njihovog zajedničkog nasljeđa. To je i suština pojma evropske dimenzije. Drugim riječima, obrazovanje mladih treba da bude orijentisano ka formiranju „evropske svijesti" zasnovane na zajedničkom duhovnom nasljeđu, humanističkoj osnovi i slobodarskoj kulturi inspirisanoj istorijom Evrope. Evropska dimenzija je obuhvatila inoviranje ciljeva obrazovanja, programa obrazovanja; drugačije orgnizovanje razmene učenika/ca i nastavnika/ca. To konkretno znači da ciljevi obrazovanja koji proizlaze iz evropske dimenzije obuhvataju:

- pružanje mladima znanja, kompetencija i stavova koji su im potrebni da bi bili spremni za glavne izazove evropskog društva;
- pripremu mladih za dalje obrazovanje i mobilnost, rad i svakodnevni život u višekulturnoj i višejezičkoj Evropi;
- osposobljavanje mladih da sačuvaju zajedničko kulturno nasljeđe i ispune svoje odgovornosti kao građani Evrope.

S druge strane, kada je u pitanju američki obrazovni sistem, Vard Čerčil (Ward Churchill, 1998: 337-38) kao jedan od predstavnika kritičara multikulturalnosti, u pristupu multikulturalnosti kao simplifikovanom društvenom dodatku kako ga je vidio, mišljenja je da je on još uvijek zarobljen u paradigmi evrocentrizma i to ne samo po osnovu nastavnih sadržaja koliko po svojoj metodologiji i strukturi, te ga naziva „bjelačkim studijima". Razlozi koji ga, između ostalih, opredjeljuju u ovom stavu su ti da američka istorija počinje „otkrićem" Amerike 1492. godine, pri čemu se tek samo uzgred spomninje da su prethodno na njenom tlu živjeli indogeni

narodi i da se o pretkolumbovskom vremenu više govori iz antropološke, a ne istorijske dimenzije. Zato se Judit Grin (Judit Green, 1998: 434), kao predstavnica kritičke demokratske multikulturalističke pedagogije zalaže za integrisani relacioni pristup programu koji se razlikuje od tekućih multikulturalističkih obrazovnih praksi po tome što se promjene dešavaju u cijelom programu, u pedagoškoj normi, institucionalnom etosu i odnosima u zajednici. Predstavnici ovog pravca zalažu se za takvo učenje koje će biti usmjereno na problem sa kreativnim rezultatima, a ne na „pasivnu apsorbciju mjerenu u terminima prediktabilnih, repetitivnih rezultata" (Milan Mesić, 2006: 321). Danas je u nekim američkim državama multikulturalnost dobila i formalno-zakonsku podršku. Naime, Florida je 1991. donijela zakon kojim traži da učenici i studenti cijene druge kulture i da bi trebalo „eliminisati lični i nacionalni etnocentrizam" radi boljeg razumijevanja „da bilo koja kultura nije intrinzično superiorna ili inferiorna nekoj drugoj" (Ibid: 324).

Može se izvesti zaključak da današnji svijet ne prihvata kulturnu isključivost i da će veću mogućnost za opstanak imati kulture, posebno one koje dolaze iz manjih zajednica, koje će biti u stanju da se fleksibilno prilagođavaju i modernizuju. Vodeću ulogu u ovim promjenama, ali i očuvanju postojećih nosi obrazovanje i to samo ono koje je multikulturalističko.

2. Obrazovanje, kultura, multikulturalnost i interkulturalnost

> „Obrazovanje je ono što ostaje kada se zaboravi sve ono što se učilo."
>
> Jan Amos Komenski

Kada pragmatičnost obrazovnih sistema u prihvatanju znanja prevlada ljudsku različitost i ignoriše je kao nedovoljno važnu ili nepostojeću, onda ne možemo govoriti o oblikovanju slobodnih građana, a još manje možemo govoriti o razvoju čovjekovih kreativnih potencijala. Naravno, ovakva vrsta diskriminacije povlači za sobom odgovornost u kršenju osnovnog ljudskog prava - prava na kvalitetno obrazovanje. Škola[2] u savremenom obrazovanju ima posebnu moć ne samo da pruži savremeno znanje, već i da izvrši uticaj na čovjekove individualne sposobnosti, a ujedno i da otkrije i razvije snagu svake ličnosti. Ovakva međuzavisnost vrijednosti igre i učenja dešava se i u „međuprostoru" koji se zove kultura u najširem smislu riječi. Pored više stotina naučno relevantnih definicija kulture, jednu

[2] Misli se na sve nivoe školovanja.

od takvih čini i viđenje Zigmunda Baumana (Zygmunt Bauman) koji je kulturu vidio kroz plural tj. po njemu se uvijek radi o kulturama, kao onome što je zajedničko svim ljudima i čini neotuđiv atribut ljudske vrste. Takođe, kultura je istorijski izgrađen način egzistencije jedne zajednice kako po tome što je čini sličnom, tako i po onome što je razlikuje od drugih zajednica. U kulturi svake ljudske zajednice skuplja se sve najvrjednije i ona jeste i „selekcioni kompleks nagomilanih iskustava". Ovaj „dokazani" kulturni pluralizam smatra se bliskim sintagmi multikulturalnosti. Naime, 20-ih godina u SAD, Alen Lok (Alain Locke) je s namjerom da afirmiše tamošnju crnačku književnost i likovnu umjetnost, terminom multikulturalnost[3] označio ravnopravan i tolerantan odnos između nacionalnih kultura i to u razvijenim društvima u kojima ravnopravno egzistira više kultura. O stepenu dostignute ravnopravnosti između kultura danas u svijetu, bez obzira o kom društvu govorili, zajedničko je to da se uvijek radi o procesu kojeg je potrebno stalno podsticati i ohrabrivati. Naime, pod uticajem socijalnih, političkih, kulturnih i/ili ekonomskih revolucija, pokreta za ljudska prava, najprije razne etničke grupe i rizične populacije počinju da traže jednakost što je dovelo do stvarnog kulturnog pluralizma (Sleeter, 1991) koji danas živimo i to bez obzira na stepen razvijenosti društva.

Kristina Inglis (Christina Inglis, 2003: 2) definiše multikulturalnost kao „odgovor demokratske politike na kulturne i socijalne različitosti". Po njoj, pitanja multikulturalnosti se sistematizuju u tri ravni: demografsko-deskriptivnoj, ideološko-normativnoj i programsko-političkoj (Ibid, 2003: 7). Multikulturalnost je po Hans-Jurgenu Puhle (Hans Jürgen Puhle, 1998: 225-56) reformatorski ili reformistički radikalni projekat koji se ne tiče samo kulture, već se on u svojoj osnovi odnosi i na inkluziju i ekspanziju s jednim antiekskluzivističkim usmjerenjima i otuda se tiče odnosa moći i dominacije. Emi Gutman (Amy Gutmann, 1994: 24) ističe da nijesu samo društva multikulturna nego, u sve većoj mjeri, mnogi pojedinci oblikuju svoje identitete pod uticajem više kultura. Multikulturalnost se, prema Merviu (W. Merwe van der, 1998: 201-2), odnosi na paradoksalnu prirodu sadašnjice, globalizirajuću, kasno modernu ili „postmodernu" kulturu koju istovremeno obilježavaju procesi homogenizacije i pluralizacije. Prema M. Mesiću (2006: 67), evropski istraživači i kulturni praktičari koji se bave pitanjima afirmacije kulturnih različitosti, multikulturalnost shvataju kao priznavanje činjenice kulturnog (etničkog) pluralizma i prava različitih društvenih grupa (u prvom redu novih imigranata) na zadržavanje svojih kulturnih specifičnosti. Iz te perspektive multikulturalnost može biti pozitivna samo ukoliko naspram isključivosti i (prisilne) asimilacije zagovara suživot manjinskih i deprivilegovanih grupa s dominantnim društvom.

[3] Pojam mulikulturalnosti se veže za kanadskog političara Pjera Tridoa (Pierre Trudeau) i njegov politički govor održan 1971.g. u Kviveku (Quebecu).

Nasuprot mogućoj manifestaciji zatvorenog oblika multikulturalnosti (koja najčešće počiva na ugnjetavanju žena), po njoj se postavljaju koncept i politika interkulturalnosti koja referira otvorenim modelima kulture, podsticanju njihovih kontakata i prožimanjima.

Naime, kada se uspostavi stalni dijalog u multikulturnom društvu, taj se dijalog između kultura naziva interkulturalnost i on teži da prevaziđe pasivnu koegzistenciju kultura i ostvarivanju razvijenog zajedničkog života u multikulturnom društvu. Zato je uloga obrazovnih instutucija, prije svih, da pored poučavanja o znanjima i vrijednostima različitih kultura (vrijednosti igre i učenja) uspostavi i omogući kontinuiranu interakciju kultura kako bi se postigao cilj interkulturnog vaspitanja i obrazovanja, a to je zdrava, prirodna i društvena kohezija raznolikosti koje su prisutne u određenom društvu, a da se pri tom očuvaju i sve kulturne i nacionalne vrijednosti koje pripadaju porijeklu individue (Milić, 2011: 20).

U kojoj mjeri će pojedinac biti spreman na odgovornost, toleranciju, saradnju, razumijevanje i uspostavljanje humanih odnosa sa onima koji su različiti od njega zavisi od socijalnog okruženja i sistema vaspitanja u kojem se pojedinac razvija, izgrađuje i formira vlastiti pogled na društvo i svijet koji ga okružuje. Cilj multikulturne nastave bi trebalo da bude upoznavanje učenika/ca sa onim što je različito u drugim kulturama, sa drugačijim rješenjima u umjetnosti, nauci ili svakodnevnom životu, kao i podsticanje kreativnosti učenika/ca. Škola sa pristupom koji omogućava učenicima da razumiju, poštuju i cijene kulturne razlike i sličnosti, u kojoj učenici prepoznaju dostignuća različitih etičkih i društveno-ekonomskih grupa, na putu je uspostavljanja, po Freiru (Paulo Freire) i tzv. transformativnog pristupa koji omogućava ugradnju različitih kulturnih obrazaca u kurikulum sa ciljem stvaranja pravednijeg društva. Posjedovanje znanja o različitosti je potrebno ne samo kao vrijednost, već služi i kao polazna osnova od koje se kreće u traganju za odnosom i iskustvom. Uvažavanje i podržavanje različitosti u svim oblastima ljudskog života samo su jedna od dvije ključne dimenzije interkulturnog obrazovanja. Drugu dimenziju čini snažno promovisanje ravnopravnosti i ljudskih prava. Djeca koja komuniciraju sa drugima iz različitih kultura uče se uspostavljanju interaktivnog odnosa sa pripadnicima različitih vjera, nacija i jezika. Tako se stiče interkulturna kompetentnost, sposobnost da se prepoznaju i koriste kulturne razlike kao jedan od resursa za učenje. Interkulturna kompetentnost se prepoznaje kao vještina saradnje i komunikacije sa pripadnicima različitih kultura koja se manifestuje kroz određene saznajne aktivnosti, empatiju i motivaciju za prilagođavanje, a takođe i kao fleksibilan odnos prema drugačijem viđenju stvarnosti. Ovdje je različitost shvaćena, kako je definiše S. Semprini (2004: 9), da je ona „konkretna realnost, jedan ljudski društveni proces, ona se ostvaruje kroz ljude, u praksi njihovog svakodnevnog života, a

otjelotvorena je i u istorijskim procesima...". Isti autor zaključuje dalje da je „škola jedno od mjesta čija je misija obrazovanje pojedinca i njegova intergracija u zajednicu jednakih". Stoga, interkulturalnost u obrazovanju teži uravnoteženju razlika između pojedinaca, etničkih, nacionalnih, kulturnih i religijskih zajednica. Ona je stimulans dijalogu, prihvatanju i pravednosti. Zato učenje za interkulturalnost podrazumijeva bolje razumijevanje sebe i svog pogleda na svijet; upoznavanje i razumijevanje drugih i njihovih realnosti, kao i konstruktivan pristup razlikama - gledanje na različitosti kao na nešto pozitivno. Razvoj interkulturne osjetljivosti prolazi kroz niz faza (Milton Benet / Milton Bennett), od etnocentrizma do etnorelativizma i to: *poricanje* (poricanja postojanja kulturnih razlika koje najčešće nastaje kada nije omogućen kontakt sa kulturnim različitostima); *otpor* (sve što je različito od sopstvene kulture etiketira se negativno, ali se i javlja pretpostavka o superiornosti sopstvene grupe - kulture); *minimalizacij*a (posljednja faza etnocentričnog stadijuma tj. pokušaja da se jedinstvenost okruženja i različitosti „sakriju" u ime sličnosti); *prihvatanje* (različitosti se ne vrjednuju - jednostavno se prihvata njihovo postojanje); *adaptacija* (tzv. kulturni pluralizam kao sposobnost da se poistovjetimo sa dvije ili više kultura, njihovih vrijednosti, normi i pogleda na svijet) i *intergracija* (ne samo osjetljivost za druge kulture, već i stanje u kojem je moguća distanca na bilo koji kulturni kontekst, uključujući vlastiti).

Zato interkulturno obrazovanje nije puko dodavanje interkulturnih sadržaja u kurikulum, već se od njega zahtijeva multiperspektivnost - učenje o jezicima, istoriji i kuturama manjinskih grupa u društvu. Otuda i Uneskova Međunarodna komisija za obrazovanje za 21. vijek ističe četiri stuba obrazovanja: *učiti da znam* (opšte obrazovanje koje nam omogućava kontakt i komunikaciju sa drugim jezicima i oblastima znanja[4]); *učiti da uradim* (profesionalne vještine znače i steći kompetencije za snalaženje u različitim situacijama, kao i kompetencije za rad u timu); *učiti da živimo zajedno sa drugima* (znači razvijati razumijevanje za druge, uvažavanje i poštovanje vrijednosti pluralizma[5]) i *učiti da budem* (znači biti u stanju da se djeluje sa najvećim stepenom autonomije, prosuđivanja i lične odgovornosti koji moraju biti zasnovani na pravu na različitost).

2.1. Aktivistički pristup za multikulturno obrazovanje

Multikulturalnost u oblasti obrazovanja trebalo bi da predstavlja temeljno ukidanje svih oblika asimilatorskih modela, pa samim tim i svih onih modela koji proističu i nameću monokulturni pristup. S druge strane, mulikulturni pristup u obrazovanju, *per se*, ne dokida sve oblike asimilacije,

[4] Pročitati citat na početku ovog poglavlja.

[5] Pogledati fazu integracije kod etapa u interkulturnoj osjetljivosti datih na prethodnoj strani ovog dokumenta.

kulturni relativizam, naprotiv, može u manifestacionoj ravni da se svede na tzv. slavljeničku dimenziju (proslave različitih kultura, umjetnosti i religija). Mišljenja smo da je neophodno razviti cijeli niz politika koje se pozivaju na multikulturalnost, a i koje bi morale biti posvećene njenoj implementaciji (australijski model otpočeo sedamdesetih godina prošlog vijeka, modeli u Kanadi, Švedskoj).

Obrazovanje koje doprinosi uspostavljanju demokratije moralo bi da posveti pažnju razvijanju navika, sposobnosti, osjećanja i svijesti koja će djeci omogućiti saznanja da su oni aktivni učesnici/ce društva. Ovo podrazumijeva razvijanje sklonosti za prihvatanje i uvažavanje drugačijeg stava, korišćenje kritičkog mišljenja, saradnju sa drugim članovima zajednice, kao i sposobnost izražavanja razlika uz istovremeno uvažavanje drugih, kao ravnopravnih članova zajednice i razvijanje interesa za socijalne teme. Svako dijete jeste individua, ali ono je i član društvene grupe koja potiče iz određenog kulturnog miljea što oblikuje osjećanje identiteta i pripadnosti, kao i sistem vrijednosti kod djeteta. Zato je neophodno kreirati takvo obrazovno okruženje koje priznaje i prihvata sve ljude, a jednako važno, da i svako dijete sebe prihvati takvim kakvo jeste.

Iz svega navedenog, osnaživanje i razvijanje koncepta jednakosti i inkluzije kroz razvoj interkulturnog obrazovanja i učenja trebalo bi da se razvija u nekoliko pravaca djelovanja, te stoga predlažemo neke od njih: a) odbijanje svake forme diskriminacije kroz obrazovni sistem; b) promovisanje pristupa manjina redovnom i kvalitetnom sistemu obrazovanja; c) prepoznavanje značaja umrežavanja, širenje znanja i kompetencija; d) promovisanje aktivnog učešća učenika u interkulturnim inicijativama; e) škola treba da odigra glavnu ulogu u povećanju uključenosti porodica u školske aktivnosti i javne inicijative itd.

Razlozi za ovako predložene afirmativne akcije proizašli su od teoretičara liberalne političke provenijencije (Dworkin, prema M. Mesić) da cijelo društvo ima od njih koristi, a ne samo njeni korisnici. Zato, prijedlozi za sprovođenje navedenih programa/akcija kroz obrazovni sistem predstavljaju i legitiman način za širenje pokreta za građanska prava u cilju unaprjeđenja interakcije, inkluzije i ukidanja bilo koje vrste segregacije u društvu.

Literatura:

Banks, J.A.(1999). *An Introduction to Multicurtural Education* (2nd edition). Boston: Allyn&Bacon.

Churchill, Ward (1998). *White Studies: The Intellectual Imperialisam of US Higher Education*, Madlen and Oxford:Blackwell Publishers.

Delors, Jacques: Learning: The Treasure Within-*Report to UNESCO of the International Commision on Education for the Twenty-first Century*, UNESCO, 1996.

Gutmann, Amy (1994). Multiculturalism, *Examining the Politics of Recognition*, Princeton:Princeton University Press.

Inglis, Christina (2003). Multiculturalism: *New Policy Responses to Diversity, Managment of Social Transformations (MOST)*-UNESCO, Policy Paper-NO.4, 1-41

Interkulturno obrazovanje i razumevanje. Beograd (2007). Grupa Most.

Kimlika, Vil (2004). *Multikulturnost*, CID Podgorica, Jasenski i Turk, Zagreb.

Maslovarić, Biljana (2009). Indikatori multikulturnosti u predmetnim programima, priručnicima i udžbenicima nastavnog predmeta Građansko obrazovanje, *Zbornik radova sa naučnog skupa "Elementi multikulturnosti u nastavnim planovima, programima udžbenicima u Crnoj Gori", 7*5-85.

Medenica, Veselin i Maksimović, Iskra (2006). *Evropsko obrazovanje na pragu stoleća.* Preuzeto sa http:// www.er.rs/forum/index.php?topic=384.0;wap2

Merwe van der, William (1998). *Africa Philosophy and the Contextualization of Philoshopy in Multicultural Society*, NY-London:Routledge.

Mesić, Milan (2006). *Multikulturnost*, Školska knjiga, Zagreb.

Milić, Saša (2011). *Indikatori razvoja multikulturnosti i građanske svijesti u ranom djetinjstvu (predškolstvo i prvi ciklus osnovne škole) u obrazovnom sistemu Crne Gore*. Nikšić: Filozofski fakultet u Nikšiću.

Puhle, Hans Jürgen (1998). *Multiculturalism, Nationalism and the Political Consensus in the United States and in Germany*, A German-American Exchange, NY-Oxford:Berghan Books, 255-68.

Semprini, A. (2004). *Multikulturnost*, Agora, Izdavačka kuća Clio, Beograd.

Sleeter, C. (1991). *Empoverment throught Multicultural Education*, State University of New York Press, Albany.

White, Cameron & Openshaw, Roger (2005). *Democracy at the crossroards*, PO Box 317, Oxford OX29RU, United Kindom.

SUPPORT OF CULTURAL DIVERSITY FOR INTERCULTURAL EDUCATION

Summary: *When pragmatism of educational systems in acceptance of knowledge, adoption of attitudes and skills overcomes human diversity and ignores it as not important enough, then we cannot talk about free citizens and even less we can talk about the development of human creative potentials. Of course, this kind of discrimination entails responsibility in the violation of the basic human right: the right for quality education. School in contemporary education has got a special power not only to offer up-to-date knowledge but also to influence human individual capabilities, at the same time to reveal and develop the strength of every personality. This kind of interdependence of the play and study happens also in the "interspace" whose name is culture in the broadest sense of that word. Under the influence of social, political, cultural and/or economic revolutions, of human rights movement, in the first place, different ethnic groups and populations at risk begin their quest for equality which has created the real cultural pluralism (Sleeter, 1991) that we are living in today no matter how developed a society is. By establishing a perennial dialogue in a multicultural society a dialogue between cultures is reached whose name is interculturalism, its goal being to overcome a passive coexistence of cultures towards achievement of a developed co-existence in a multicultural society. That is the reason why the role of educational institutions is, more than anything else, that besides teaching about the knowledge and values of different cultures they should establish and enable continuous interaction of cultures in order to reach the goal of an intercultural upbringing and education.*

Key words: *education, culture, multiculturalism, interculturalism*

Blerjana Bino, PhD Candidate[1*]
Queen Mary, University of London
European University of Tirana

POLITICAL REPRESENTATION OF MARGINALISED GROUPS AND THE PUBLIC SPHERE: A CRITICAL APPROACH

Summary: *This paper is concerned with the challenges of multiculturalism, cultural diversity and political representation of marginalised groups drawing from a critical approach. The paper is informed by my previous research on multiculturalism and public sphere and my current research project on the ways in which political representation of marginalized groups can enable and empower them to resist multifaceted marginalization and exclusion from a dominant mainstream transcript (ideology, policy and discourses). The political representation of marginalized groups is explored through the critical analysis of two main concepts, identity and public sphere. In this sense, this paper breaks down the conceptualisation of political representation based on essentialized notions of group identities, emphasising the relativity of group identities and exploring the assumptions embedded in the concept of the public sphere. The concept of public is a relevant starting point for thinking about political representation of marginalized groups in political institutions and media. Nonetheless, this paper argues that the concept of the public sphere as presented by Habermas (1989) is not adequate when addressing theoretically and politically issues of political representation of marginalized groups in terms of: identity and difference, discourse and the dichotomy public versus private, rationality and consensus in public deliberation. This paper does not seek to tackle in detail the specific issues related to each and every group nor propose 'a solution' to the questions of their political representation. The paper aims at arguing in which aspects Habermasian model of public sphere is conceptually flawed and how is this related to the challenges of political representation in lieu of a dominant discourse of multiculturalism.*

Key words: *public sphere, multiculturalism, representation, identity and difference, discourse, dichotomy public versus private, rationality and consensus in public deliberation*

[1] * blerjana.bino@uet.edu.al

Introduction

The theory, discourses, policy and practice on multiculturalism and political representation are interrelated with the principle idea and premises of the public sphere concept, which is normatively important for conceiving political representation in democratic theories as well as in critical social theory. It is a relevant starting point for thinking about political representation of marginalized groups and the ways in which they are represented in political institutions and media. This paper argues that even though it is a significant starting point, the concept of *the public sphere* as presented by Habermas (1989) is not adequate when addressing theoretically and politically issues of political representation of marginalized groups in terms of: identity and difference, discourse and the dichotomy public versus private, rationality and consensus in public deliberation. It is not within the scope of this paper to tackle in detail the specific issues related to each and every marginalised group or propose 'a solution' to the questions of their political representation. The main aim of this paper is to elaborate on the merits and limits of the Habermasian model of public sphere.

However, the first difficulty to encounter when addressing such issues is that of the use of language. On one hand, the approach presented in this paper, building upon the work of Young (1990, 2002), Phillips (2008; 2009), Laclau and Mouffe (1999, 2001), is very critical of essentialist concepts of group identities. On the other hand, from a theoretical point of view, it is impossible to use a 'neutral', non-discriminatory language when referring to social and cultural groups. While presenting a short overview of the Habermasian model of the public sphere and the arguments in this paper, I do acknowledge the difficulty of using an innocent and completely non-discriminatory language when referring to marginalized groups. The paper is organised as follows: the first section, elaborates on the concept of multiculturalism and its implications for political representation; the second section discusses the concept of the public sphere as developed by Habermas (1989); the following section concentrates on the critical approach to the Habermasian model of the public sphere in terms of identity and difference, discourse and the dichotomy public versus private, rationality and consensus in public deliberation.

Multiculturalism and political representation

Multiculturalism as a paradigm, stance, discourse, policy and practice is associated with the politics of identity and the narrative of 'recognition', i.e. as recompense to historically marginalized groups who have suffered

multifaceted exclusion and discrimination from the mainstream transcript (ideology, policy and discourses). Multiculturalism is thus embedded in the demand for recognition of marginalised groups such as ethnic and cultural minorities based on their group identity. This conceptualisation of multiculturalism entails an embodiment with essentialist notions of group identity as already-formed or pre-given identity. This paper takes a critical stance on essentialized conceptualisation of group identities as it fails to capture the dynamics and complex interrelations between '*unconscious identifications, conscious alliances and strategic affiliations that shape many people's experiences today*' (Cornell & Murphy, 2002: 421). In terms of political representation, Laclau and Mouffe (2001) argue that there is more to representation than a transparent reflection of already formed and pre-given identities interest and wills. According to this perspective, political representation must be considered as a site of political struggle. A major contribution in the conceptualization of multiculturalism and political representation is that of Anne Phillips (2008; 2009) which will be reviewed below and followed by the elaboration of the merits and limits of the concept of public sphere in regards to political representation of marginalized groups.

Phillips (2009) attests to a non-corporatist notion of multiculturalism which rejects essentialized conceptions of culture and identity and gives priority to the needs and rights of individuals, rather than groups. In this sense, Phillips (2009: 9) concentrates on the role of human agency and challenges the dominant discourses on multiculturalism that overemphasizes the group by defining individuals through their cultures. The dominant discourses on multiculturalism promote cultural stereotypes by exaggerating the extent of cultural differences and referring to highly homogenized conceptualization of culture (Martineau & Squires, 2010: 147). These discourses have highlighted the relevance and legitimacy of cultural diversity in order to point out the inequalities, exclusion and marginalisation along cultural and ethnic lines that marginalised groups encounter. Whereas the non-corporatist conceptualization of multiculturalism questions the explanation of human behaviour through invoking cultural explanatory variables and maintains that actions can be explained in '*cross-cultural and human terms*' (Phillips, 2009: 47). In this light, Phillips (2009: 165) argues for a '*multiculturalism without culture, i.e. in developing a case for multiculturalism, it is the rights of individuals, and not the rights of groups, that matter*'. The implication here is the rejection of an over-emphasised notion of culture and cultural differences and the understanding of culture more in terms of human agency and rights of the individual. There is a tension in the attempt to advocate for multiculturalism without culture and at the same time to assert that culture is still relevant

and it matters because it describes the ways in which we inhabit our world (Martineau & Squires, 2010: 149). The tension is theoretically overcome by Phillips (2009) as she points to a coherent account of multiculturalism that is suspect of essentialized and reified conceptions of culture and group identity. The theory on multiculturalism, cultural diversity and group identity affects the ways in which political representation of marginalized groups functions in practice.

The non-corporatist notion of multiculturalism, i.e. multiculturalism without culture as developed by Phillips (2008; 2009), entails practices and mechanisms for political representation of marginalized groups that focus on the individuals rather than on the unity of the group. Phillips is in favour of instruments that seek to increase the representation of marginalized groups, while '*avoiding imposing unity upon disparate groups and installing representatives as the definitive voice of "their" group*' (Phillips, 2008: 558). The acknowledgement that there is a need for greater political representation of marginalised groups couched in terms of individuals is informed by the idea that the 'interests of the group' do not reflect and encompass the diverse range of identities, interests and perspectives that individuals within a group hold (Phillips, 2009: 166). The 'group' is not a homogenous and unified entity; rather it is characterised by internal disagreements which cannot be underestimated. In this sense, while a non-corporatist notion of multiculturalism supports mechanisms for increasing the political representation of marginalised groups, it rejects the attempt to emphasise the group rights over the individual ones. This is so based on non-essentialized and reified conceptions of culture and group identity. Martineau and Squires (2010: 151) raise the question of whether it is politically effective to reject essentialized and reified conceptions of culture and group identity and yet continue to promote a version of multiculturalism. The attempt to endorse political representation of marginalized groups drawing from a 'multiculturalism without culture' may in practice reproduce the essentialist accounts of multiculturalism based on group identity. The concept of the public sphere is relevant in this discussion as it implies some key aspects such as public associations, discussions, consensus, identity and difference.

Habermasian model of public sphere

Habermas (1974) defines the public sphere as the realm where all citizens come together as private individuals to form the public opinion. Access is guaranteed to all citizens, as well as the freedom of assembly and association and the freedom to express and public their opinion on matters of general interests. In the words of Habermas: '*the bourgeois public sphere*

may be conceived as the sphere of private people come together as a public… to engage them in a debate over the general rules governing relations in the basically privatized but publicly relevant sphere of commodity exchange and social labor. The medium of this political confrontation was: people's public use of their reason' (Habermas, 1989: 27). The public sphere mediates between society and state, whereby the public organizes itself as the bearer of public opinion. The Habermasian public sphere is based on the Enlightenment paradigm and the unfinished project of modernity and its main premises are: (i) access to the public sphere is guaranteed to all citizens as well as freedom of association and freedom to express and public ones opinions; (ii) private individuals come together as a public body to discuss matters of general interest, not private issues or private interests; (iii) individuals are formed in the private realm, which is the realm of freedom and has to be protected from the dominance of the state authority.

Habermas conceives bourgeois public sphere as a category that is typical for an epoch that cannot be abstracted from the unique developmental history of that 'civil society' originating in the European High Middle Ages (Calhoun, 1992:6). According to Habermas the concept of public sphere and public opinion were introduced for the first time in the eighteenth century and they arose from certain historical conditions of the bourgeois society (Habermas, 1974:50). The bourgeois public sphere emerged as the sphere of private individuals assembled together into a public body, who used intellectual newspapers against the public authority. The bourgeois public sphere institutionalized not just a set of interests and an opposition between the state and society, but a practice on rational critical discourse on political matters. The very idea of the public was based on the notion of general interest and the discourse about it needed not be distorted by private interests (Calhoun, 1992). According to Habermas the concept of public sphere, the medium of public discussion was unique and without historic precedents: people's public use of their reason. The means of the bourgeois public sphere were: newspapers, journals, pamphlets, coffee shops, salons. Britain, France and Germany served as the model of the development of the public sphere. As per this model of public sphere, at that time (19th century), newspapers and the press in general remained institutions of the public itself, effective in the manner of mediator and intensifier of public discussions. They were not just mediums for spreading the news and not yet the medium of a consumer culture.

The Habermasian model of public sphere is considered to be a liberal model for it conceives the public sphere as mediating between society, as a sphere of private autonomy, and the state, restricted to a few functions. Habermas (1989) argues that the liberal model of the public sphere cannot be applied to the conditions of the advanced industrialized societies which

are organized in the form of welfare state mass democracy. The conditions in which the public sphere emerged were transformed in the twentieth century in the following main ways: (i) the sharp delineation of state and society has become blurred and individuals have become increasingly dependent upon the state; (ii) the relationship of the individual to the state has increasingly become one of the client or consumer of services, rather than citizen; (iii) political debate and discussions in the public sphere are not based on consensus and rationality, but on utilitarian discussions about distribution of resources and private interests. In addition the debate is monopolised by professional politicians and public relations experts and not the citizens; (iv) the meaning of public opinion has been reduced to merely statistical results of polling surveys. Under the influence of Adorno and Horkheimer critique on culture of mass production and consumption, Habermas (1974; 1989) argues that public opinion is no longer the ultimate authority, but an object and target of intervention strategies designed to manipulate and control it.

Consequently, the historical conditions of the emergence of the public sphere have been transformed in the contemporary political systems. The new developments at that time related to the capitalist economy and national state led to an idea of society separated from state and of private realm separated from the public (Calhoun, 1992:7). When this clear separation began to be undermined by the development of welfare social state mass democracy, the bourgeois public sphere started its decline, to which Habermas (1974) refers to as the degeneration of the bourgeois public sphere or as *Refeudalization*. The structural transformation of the public sphere came about as state and society became interlocked, thus undermining the very condition of the bourgeois public sphere: the separation between private and public realm (Habermas, 1989:175-176). However, the public sphere may be instructive for contemporary political systems in terms of its requirements for information to be accessible to the public. Habermas is concerned with the social conditions for a rational-critical debate about public issues conducted by private individuals. Therefore, the concept of the public sphere is relevant to the political representation and democratic theories. In Habermasian terms, public discourse as communicative action is a mode of coordination of human life as well as market economies and state power. The main difference is that state and market economy are non-discursive mode of coordination, while public sphere is a discursive mode of human coordination (Habermas, 1989). The importance of the concept of the public sphere lies in its potential as a mode of societal integration.

Critiques of Habermasian model of public sphere can be divided in two main perspectives: historical and conceptual. Many scholars (Dahlgren, 1997; Sparks, 2001; Fraser, 1993; Benhabib, 1992, 1996) have criticized the

historical perspective of the Habermasian public sphere. Drawing from revisionist historical investigations, Fraser maintains that Habermas does not take into account other public spheres that existed in the XVIII-XIX century: non liberal, non bourgeois competing public spheres (Fraser, 1993:7). However, the main aim of this essay is to focus on the conceptual criticism on Habermas, rather than on the empirical or historical one. Within the conceptual criticism of Habermasian model of public sphere I will make a distinction between two levels of critical commentaries. On one hand, there are scholars (Fraser, 1993, Benhabib 1992, 1996) who remain within the Enlightenment paradigm of rationality and agreement. On the other hand, one may identify scholars (Laclau & Mouffe 2001; Mouffe, 1999, 2000; Foucault, 1978) who reject the Enlightenment approach.

Identity, difference and the public/private dichotomy

The central presuppositions of Habermasian model of the public sphere that will come under critical assessment in this paper are: (i) the metaphor of the sphere; (ii) issues of identity and bracketing difference; (iii) the dichotomy of public versus private realm; (iv) issues of language and reaching agreement; (v) the issue of consensus and rationality within the paradigm of unfinished project of modernity. Addressing the model of the public sphere in quantitative terms implies dealing with the issue of openness and accessibility, boundaries and limits of participation. While a qualitative addressing implies dealing with the issues of identity of the (non)participants, of bracketing or thematizing difference.

In academia, public sphere is understood as an abstract notion, not a venue. As Hartley and McLee have argued the public sphere is not a sphere, it is a metaphorical term that is used to describe the virtual space where people can interact (McLee, 2004:4). Furthermore Sparks claims that '*public sphere as a reality does not exist and has not existed in the past, the only justification for retaining the concept in circulation is its normative status*' (Sparks, 2001:76). Even though it is neither a sphere nor a concrete place, the metaphor of *the sphere* is very relevant to the discussion about the flaws of the concept of public sphere. The idea of the sphere presupposes, drawing from geometry, that there is a centre from which every other point is equidistant and that the sphere has an internal symmetry. As Gitlin argues the metaphor of 'the public sphere' is based on the suppositions that: (i) it is singular, *the* sphere, not *a* sphere; (ii) it has a unity image; (iii) the sphere has a perfect symmetry, it permits no privileged vantage point; (iv) no direction is superior to any other direction (Gitlin, 1998:68). This way of conceptualizing the space of interaction and communication between individuals as a sphere, a closed entity with an internal perfect symmetry,

is problematic. From an empirical or historical point of view one may argue that the public sphere has never been a unified all-inclusive space of interaction (Dahlgren, 1997; Sparks, 2001; Fraser, 1993; Benhabib, 1992, 1996). From a normative point of view one may say that this metaphor of the sphere is not even desirable, for it does not embodies the diversity and the dimension of differences in society, which are crucial points in the discussions about marginalized groups.

Many scholars criticize Habermas' model of a singular, overarching public sphere, where all citizens enter as private individuals to discuss matters of general interests. Taking this as a starting point, scholars like Fraser, Benhabib, Asen move towards multiplicity and they discuss about public spheres not *the* public sphere. Asen (2000) points out that the conceptual movement toward multiplicity of public spheres recognizes the social complexity and sociocultural diversity, which were ignored by the model of a singular encompassing public sphere. In the same line is also Benhabib (1996), who rejects the notion of a singular, overarching public sphere in favour of a 'plurality of modes of association', but, who is, as Dahlberg (2005) points out, one of the sympathetic critics of Habermas, who attempt to develop, rather than discard, the Habermasian public sphere. In addition, rather than deconstructing the Habermasian model of the public sphere, Fraser (1993) critically examines it and then reconstructs the model as a valid category for theorizing the limits of actually existing democracy. Fraser uses the term *subaltern counterpublics* to refer to the alternative publics of subordinated groups: 'they are parallel discursive arenas where members of subordinated social groups invent and circulate counter discourses, so as to formulate oppositional interpretations of their identities, interests and needs' (Fraser, 1993:14).

Fraser's reading of *Structural Transformation of the Public Sphere* is first of all concerned with the issue of bracketing status differentials in public deliberation. Fraser (1993) claims that the problem with the Habermasian model is that it requires the bracketing of inequalities and status differentials rather than their elimination. Her main point is that for participatory parity in the public sphere, elimination of social inequalities is required. While Fraser has a good point when arguing against the bracketing of inequalities and differences and claiming for their thematization, the conclusions she draws are also problematic. As Goode (2005) suggests, the claim for substantive social justice is a noble one, but it is based on an undifferentiated notion of equality and it is oversimplified in Fraser's critique, for it does not embrace a wider discussion about justice and equality. Fraser's inferences from her critique on bracketing differential positions and inequalities do not offer an adequate alternative to the flaw of Habermasian conception of identity issues and difference.

Concepts of individual and social identity, difference and plurality are salient to the issues of political participation and representation of marginalized groups in political institutions and media. The way issues of identity and difference are elaborated in the Habermasian model represents another conceptual flaw, which consequently is inappropriate for addressing theoretically and politically matters of marginalized groups. Habermas' conception of individuals as fully constituted and shaped in the private realm before participating in the public deliberation in the public sphere, omits the impact of language and discourse in constituting identities.

Habermas is right when he claims for a model of public sphere, where quality of discussion and the issue of openness and accessibility matter. As Calhoun argues 'a public sphere adequate to a democratic polity depends upon both the quality of discourse and the quantity of participation' (Calhoun, 1992:2). However, the flaw rests upon the way Habermas conceives the quality of discussion and the quantity of participation. In the Habermasian model of the public sphere the quality of discourse refers to the rational critical debate, in which the best arguments are essential, rather than personal statutes, identities or social differential positions. First, this conception, as mentioned above, leads to the exclusionary character of the public sphere, for rational critical discussion was conducted by educated and property-owner men of the European society of that time. Most importantly the emphasise on rational-critical debate in the public sphere falls short to adequately consider issues of identity and difference.

A valid observation is made by Calhoun (1992), who maintains that in the Habermasian model individuals are understood to be formed in the private realm, which is considered as a realm of freedom to be defended against the state intervention. Calhoun argues that the treatment of identities and interests as settled within the private world and then brought fully formed into the public sphere, impoverishes the Habermas' own theory (Calhoun, 1992:35). Habermas ignores the possibility that individuals' interests, opinions or identities might be challenged, influenced or even changed by the discourse in the public sphere. Public deliberation is not only about already established interests or common good, it is a way of clarification of the common good (Fraser, 1993) or even constitution of interests and identities (Calhoun, 1992). Referring to Wittgenstein's philosophy of language, one may argue that social identities are artificial constructs, created by language and discourse, that is by the perspective of the world that language and discourse offer. This is why, contrary to Habermas perspective, individuals who enter the public sphere to discuss matters of general interests are affected by public deliberation. As Mouffe rightly argues 'political practice in a democratic society does not consist in defending the rights of preconstituted identities, but rather in constituting those identities themselves' (Mouffe, 1999:753).

Habermas' distinctions between justice and good life, public matters of norms as opposed to private matters of value, public interest versus private needs, are reflected in the distinction between public and private realm. In the public sphere participants discuss about issues of justice, not of good life, issues of public interests not of private needs, issues of norms not of values. This dichotomy presents another conceptual flaw when addressing issues of political participation of marginalized groups, for it has been part of a discourse of domination, which excludes certain issues from the arena of public deliberation. Fixing an already established ordering of public and private often advantages those in power by silencing the concerns of excluded persons and groups. Moreover the dichotomy 'public' versus 'private' assumes *a priori* distinctions between 'public' and 'private', but 'public' and 'private' are not fixed, content-specific categories that structure the public sphere prior to discourse. Rather, 'public' and 'private' emanate from social interaction and discussion (Asen & Brouwer, 2001).

Another implication of this perspective is that these distinctions are external to deliberation in the public sphere, the participants in the public sphere deliberate within this given framework of these dichotomies. Consequently, differentiation between 'public' and 'private' does not allow for questioning and discussing the notion itself of what is a public or a private issue (Benhabib, 1992). Participants in the public sphere do not discuss or question these distinctions themselves, they are pre-defined before entering the discussion in the public sphere. Another constraint implies the question of who define which issues are of public interests and which are not. The difficulty is where to draw the line between 'public' and 'private' and who has the legitimate power to draw such a line. One may argue that those who make this decision have the power of excluding from the public deliberation important issues only by considering them as private. This is a particularly sensitive issue for marginalized groups, for it implies the possibility for a discourse of domination, which confines marginalized groups' issues as private, thus legitimizing their oppression. Instead, Benhabib (1992) claims that one of the most important function of public debate is to challenge and redefine conceptions of common good and what constitutes general interests. However, her conception of public sphere is still within the paradigm of rational agreement: '*central to practical rationality is the possibility of free public deliberation about matters of mutual concern to all*' (Benhabib, 1996: 87). Contrary to this, a critical approach to rationality and consensus of the public sphere has been developed by other scholars drawing from the critical social theory.

Rationality, consensus and the Enlightenment paradigm

Scholars (Asen and Brouwer, 2001; Laclau and Mouffe, 2001) who criticize Habermas on a more fundamental level would deal with his conceptions of rationality and consensus. Scholars argue that consensus needs not to be viewed as the end of discourse in the public sphere. Besides deliberation oriented toward agreement, discourse in the public sphere may serve a number or purposes, including expressing identity, raising awareness, celebrating difference, enabling play (Asen and Brouwer, 2001:12). Also McCarthy points out the tension between the reality of multiple value-perspectives and the ideal of rationally motivated consensus (McCarthy, 1992:63). Political participation of marginalized groups in public deliberation is closely linked to the recognition of difference, plurality, multiple viewpoints and differential contexts. These sensitive issues are ignored in the Habermasian model of deliberation in public sphere, which is based on rationality and which aims at consensus and reaching agreement. Laclau and Mouffe's criticism on Habermas offer a more adequate perspective to deal with political participation of marginalized groups.

Habermas elaborates a communicative notion of rationality, whose focal points are dialogue, the force of the best argument and the exchange of reasons. Habermas' conception of rationality is developed within the framework of the 'unfinished project of modernity', which allows him to make a claim for the emancipatory potential of the rational, that is he considers Enlightenment and the process of rationalization as potentially more enlightened and democratic way of organizing society (Roberts & Crossley, 2004:7). Contrary to the Habermasian perception that the critique of Enlightenment universalism and rationality will undermine the modern democratic project, is Laclau and Mouffe's deconstruction of universal values and rationality as perceived in the Enlightenment paradigm.

Mouffe refers to Wittgensteinian perspective on language as a form of life and agreement on the use of language as a way of deconstructing the basic assumptions of Habermasian model of public sphere: consensus and the procedures of reaching rational agreement. Wittgenstein argues that in order to have agreement in opinions, we must agree on the use of the language and this implies agreement in forms of life. Wittgenstein (1953) conceives language as a "form of life", it is what we do, what we are, how we behave that gives meaning to the language, so the meaning of the word is just a way it is used in a language game. Following Wittgenstein, Pleasants, similar to Mouffe, criticizes the Habermasian conception of communication and reaching rational agreement. He argues that Habermas perceives the idea of rationality as intrinsic in the structure of language: rationality is

understood to be purely procedural (Pleasants, 1999:156). On the contrary, to Wittgenstein (1953) agreement does not mean Habermasian rational consent, it means 'language games'. Wittgenstein says that agreement is not based on grounds; it is not reasonable or unreasonable. It is there like our life. '*It is what human beings say that is true or false, and they agree in the language they use*' (Wittgenstein 1968: 241, quoted in Pleasants, 1999: 156). As Mouffe (1999) argues, this implies to reintroduce in the deliberation scene the rhetorical dimension, which Habermasian discourse model tries to discard. Wittgenstein's conception of agreement on the use of language is at odds with Habermasian idea that people reach agreement/understanding before they can mean anything at all.

Mouffe' critique then turns to the 'ideal speech situation'. While Habermas and his followers consider the limitations of the 'ideal speech situation' to be empirical, due to limitations of social life, Mouffe counter argues that these limitations are in fact ontological. Mouffe (1999) draws from Lacan approach, to conclude that one has to give up the Habermasian idea that discourse is non-authoritarian, based on intersubjectivity communication free of constraints where only the best argument wins out, that is the free and unconstrained public deliberation is a conceptual impossibility.

Habermasian conception of rationality and consensus are closely related to issues of power and discourse in public sphere. Habermasian model of public sphere, which implies the elimination of power and reaching consensus through rational debate in public deliberation, can be strongly criticized by the Foucauldian conception of power as constitutive of the political and that cannot be dismissed. Foucault suggests that power is co-extensive with the social body, that there are multiple forms of relations of power and that there are no relations of power without resistance (Foucault, 1998: 142). Contrary to Habermas and based upon the work of Foucault on power relations, Laclau and Mouffe (2001) would argue that power need not be eliminated, but it should be acknowledged as constitutive of the social. By asserting the hegemonic nature of social order, Laclau and Mouffe (2001) are claiming, in opposition to Habermas, that power is not necessary a threat to democratic project. Their concept of hegemony, which entails the link between legitimacy and power, is very useful when discussing about deliberation of marginalized groups in the public sphere. This implies a reference to Laclau and Mouffe's interpretation of Gramsci's concept on cultural hegemony: the domination of a discourse that tries to transform the values of the 'dominant' group in universal ones, through a common language, a public space and a dominant discourse.

Mouffe's critiques on Habermas, based on a post-structuralist approach, are of particular importance for the discussion of political

participation of marginalized groups. Contrary to Habermas, who excludes passions from rational debate in the public sphere, Mouffe recognizes the role of passions in public deliberation and defends a conception of public sphere as '**multiplicity of voices and complexity of power structures in society**' (Mouffe, 1999: 757). **What is at stake for Mouffe's agonistic democracy, as** an alternative to Habermasian deliberative democracy, is '*to acknowledge the existence of relations of power and the need to transform them, while renouncing the illusion that we could free ourselves completely from power*' (Mouffe, 1999:753). Mouffe recognizes the role of passions in public deliberation and defends a conception of public sphere as '*multiplicity of voices and complexity of power structures in society*'**(Mouffe, 1999:753).** Mouffe is very critical of the rationalistic and universalistic approach of Habermas and his followers. She claims that democratic theory and practice is on the wrong track because they are based on the belief that a universal rational consensus is possible. She maintains that universal ration consensus is impossible even from a conceptual point of view. Instead of designing institutions which would reconcile all conflicting interests and values, the task for democratic theorists and politicians should be to envisage the creation of a vibrant agonistic public sphere of contestation where different hegemonic political projects can be confronted.

Conclusions

The paper argued **that even though the public sphere is a key** concept for democratic theories and democratic political practice, the model elaborated by Habermas is conceptually flawed and it is not adequate when addressing issues of political representation of marginalized groups, for: (i) it presupposes a metaphor of sphere as an enclosed entity with internal symmetry; (ii) by considering individuals as fully formed in the private realm before entering the public sphere, it discounts the impact that discourse have in creating meanings and constituting identities; (iii) the separation between 'public' and 'private' has been part of a discourse of domination, which excludes certain issues from the arena of public deliberation, mostly those concerning marginalized groups; (iv) rationality and procedures of rational debate as are conceptually impossible. Habermas does not consider that deliberation in public sphere may have other functions expect of reaching agreement; (v) power and conflict cannot be eliminated, for they are constitutive part of the 'political'.

Habermasian model of the public sphere was assessed from two main levels of normative criticism: for and against the Enlightenment paradigm. Even though Fraser and Benhabib follow the Enlightenment paradigm of rationality, it is worth mentioning two important critical points of their

respective commentaries on Habermas - Fraser's critique on bracketing difference and Benhabib's critique on the dichotomy 'public' versus 'private' – which are significant for the discussion of political participation of marginalized groups. Mouffe's main point is that Habermasian model of public sphere and deliberative democracy is missing the dimension of the political and the relevance of passions and conflicts in politics, thus it is not able to offer a good understanding of democratic practices. In conclusion, the two levels of criticism deal with relevant issues for the discussion about political representation of marginalized groups such as: identity and difference, discourse and dichotomy public versus private, rationality and consensus in public deliberation.

References

Asen, R., and Brouwer, D. C. 'Introduction: Reconfigurations of the Public Sphere', in Asen, R., and Brouwer, D. C. (Eds) (2001) *Counterpublics and the state*. New York: State University of New York Press. pp. 1-35.

Asen, R. (2000). 'Seeking the "Counter" in Counterpublics.' *Communication Theory*. Vol., 10, No. 4, pp. 424 – 446.

Benhabib, S. (1992). 'Models of public sphere: Hannah Arendt, the liberal tradition and Jurgen Habermas', in Calhoun, Craig. (Eds) (1992) *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge: The MIT Press. pp. 73 – 99.

Benhabib, S. (1996). 'Towards a deliberative model of democratic legitimacy', in Benhabib, S. (1996). *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton University Press. pp. 67-95.

Bennett, W. L., & Entman, R. M. (2001). *Mediated Politics. Communication in the Future of Democracy*. Cambridge University Press.

Calhoun, C. (1995). *Critical Social Theory*. Oxford UK: Blackwell.

Calhoun, C. (1992). 'Introduction: Habermas and the Public Sphere', in Calhoun, Craig. (Eds.) (1992). *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge: The MIT Press. pp. 1-48.

Calhoun, C. (1994). 'Preface', in Calhoun, C. (Eds.) (1994). *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford UK: Blackwell. pp. 1-9.

Calhoun, C. (Eds.) (1994). *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford UK: Blackwell. pp. 10-37.

Cornell, D., & Murphy, S. (2002). 'Anti-racism, multiculturalism and the ethics of identification'. *Philosophy Social Criticism. Vol.* 28, No 4, pp. 419–449.

Dahlberg, L. (2005). 'The Habermasian public sphere: Taking difference seriously?'. *Theory and Society*. Vol. 34, pp. 111–136.

Dahlgren, P. (1997). 'Introduction' in Dahlgren, P. and Sparks. C. (Eds.) *Communication and Citizenship: journalism and the public sphere*. London/New York: Routledge, pp. 1 – 27.

Foucault, M. (1998). *Power/Knowledge. Selected Interviews*. New York: Harvester Wheatsheaf.

Fraser, N. (1993). 'Rethinking the Public Sphere: A contribution to the Critique of

Actually Existing Democracy' in Robbins, B. (1993). *The Phantom Public Sphere*. Minneapolis: University of Minnesota Press. pp. 1-33.
Gitlin, T. (1998). 'Public sphere or public sphericules?', in **Liebes, T. and Curran, J.** (Eds.) (1998). *Media, Ritual and Identity*. London and New York: Routledge. pp. 168 – 174.
Goode, L. (2005). *Jürgen Habermas: Democracy and the Public Sphere*. London: Pluto Press.
Habermas, J, (1974). 'The public sphere: an encyclopaedia article'. *New German Critique*. Vol. 1, No. 3, pp.49-55, Telos Press Ltd.
Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: Polity Press.
Habermas, J. (1981). 'Modernity: An Unfinished Project', in **D'Entrèves, M. P., &** Benhabib, S. (Eds). (1996). *Habermas and the Unfinished Project of Modernity*. Cambridge: Polity Press. pp. 38-59.
Karppinen, K. (2007). 'Against naïve pluralism in media politics: on the implications of the radical-pluralist approach to the public sphere'. *Media, Culture & Society*. Vol. 29, No. 3, pp. 495–508.
Laclau, E., & Mouffe, Ch. (2001). *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. 2nd Edition. London: Verso.
Martineau, W., & Squires, J. (2010). 'Reviving multiculturalism, reviewing representation', *Economy and Society*. Vol. 39, No. 1, pp. 146-154.
McCarthy, T. (1992). 'Practical Discourses: On the relation of morality to politics', in Calhoun, Craig. (Eds.) (1992). *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge: The MIT Press. pp. 51- 73.
McLee, A. **(2004).** *The Public Sphere: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
Mouffe, Ch. (1999). 'Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?'. *Social research*. Vol. 66, No. 3, pp. 745 – 758.
Mouffe, **Ch. (2000).** *The Democratic Paradox*. London: Verso.
Phillips, A. (2008). 'More on culture and representation'. *Social and Legal Studies*. Vol. 17, No. 4, pp. 555-568.
Phillips, A. (2009). *Multiculturalism without culture*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Roberts, M., & Crossley, N. (2004). 'Introduction', in **Crossley, N., & Roberts, M.** (Eds.) (2004). *After Habermas: New Perspectives on the Public Sphere*. Oxford: Blackwell Publishing/The Sociological Review. pp. 1-28.
Robbins, B. (1993). 'Introduction: The Public as Phantom' in Robbins, B. (Eds) *The Phantom Public Sphere*. Minneapolis: University of Minnesota Press. pp. vii-1.
Sparks, C. (2001). 'The Internet and the Global Public Sphere' in Bennett, W. Lance. & Entman, R. M. (2001). *Mediated Politics. Communication in the Future of Democracy*. Cambridge University Press.
Young, I. M. (1990). 'The ideal of community and the politics of difference' in Nicholson, Linda J. *Feminism/Postmodernism*. New York and London: Routledge. pp. 300 – 324.
Young, I. M. (2002). *Inclusion and Democracy*. Oxford University Press.
Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical Investigations*. Blackwell Publishing.

POLITIČKO ZASTUPANJE MARGINALIZOVANIH GRUPA I JAVNA SFERA: KRITIČKI PRISTUP

Rezime: *Ovaj rad se bavi izazovima multikulturalizma, raznolikošću među kulturama i političkim zastupanjem marginalizovanih grupa, a zasniva se na slučaju romske zajednice u Albaniji. Rad je potkrepljen mojim prethodnim istraživanjem o multikulturalnosti i javnoj sferi i mojim trenutnim istraživačkim poduhvatom o načinima na koje političko zastupanje marginalizovanih grupa može omogućiti i osnažiti grupe da se odupru višestrukoj marginalizaciji i isključenosti iz preovladavajućeg popularnog šablona (ideologija, politika i diskursi/načini nastupanja). Političko zastupanje marginalizovanih grupa je istraženo kroz kritičko razmatranje dva glavna koncepta, a to su identitet i javna sfera. U tom smilu ovaj rad razlaže poimanje politčkog zastupanja na osnovu društvenih identiteta iz post-strukturalističkog pristupa, naglašavajući relativnost društvenih identiteta i ulogu diskursa u stvaranju identiteta. Pojam javnosti je bitna polazna tačka za razmišljanje o političkom zastupanju marginalizovanih grupa u političkim institucijama i u medijima. Pored toga, ovaj rad tvrdi da pojam javne sfere kao što je i predstavio Hebermas (1989) nije prigodan kada se misli na teorijske i političke probleme zastupanja marginalizovanih grupa u pogledu identiteta i različitosti, diskursa i javne podeljenosti naspram privatne, razumnosti i saglasnosti u javnim raspravama. Ovom poduhvatu nije za cilj da u detalje razlaže određena pitanja u vezi sa svakom grupom, niti da predloži „rešenje" za problem njihovog političkog zastupanja. Rad teži da raspravi u kojim delovima je Hebermasov model javne sfere konceptualno pogrešan i kako je ovo povezano s izazovima političkog zastupanja umesto s preovlađujućim diskursom multikulturalizma.*

Ključne reči: *javna sfera, multikulturalizam, zastupanje, identitet i različitost, diskurs, javna podeljenost naspram privatne, razumnost i saglasnost u javnim raspravama*

Bojana Borković
Filozofski fakultet u Novom Sadu[1]

PROBLEM IDENTITETA U POSTMODERNOJ UMETNOSTI

Rezime: *Cilj ovog rada je da istraži savremene i aktuelne tendencije pojma identiteta u postmodernoj umetnosti. Usled pojave novih, hibridnih identiteta koji više ne cene jednostruke i specifične kulturno-umetničke standarde, već slave sinkretičnost i pluralizam, savremeni čovek je primoran da konstantno redefiniše sam sebe i pronalazi nova značenja u postmodernom moru beznačajnosti. Identitet više nije zatvorena, konačna niti statična kategorija, već predstavlja jedan krajnje otvoren, dinamičan i promenljiv proces u kome, kako to primećuje čuvena književna teoretičarka Hačion, marginalno i ekscentrično (bilo u klasi, rasi, polu, seksualnoj orijentaciji ili poreklu) dobija novo značenje u svetlosti implikovanog shvatanja da naša kultura nije homogeni monolit (da je srednjeklasna, muška, heteroseksualna, belačka, zapadna) (Hačion, 1996). Razmatrajući sam pojam identiteta kao društveno-kulturne i umetničke paradigme, ovaj rad ispituje i paradoks pojave svojevrsne identitetske histerije u savremenom društvu, sa teoretskim osvrtom na savremene umetničke tendencije kao što su queer teorija i feminizam, koje ne samo da stavljaju pojam identiteta u sam centar svojih razmatranja, već ukazuju i na globalnu krizu identiteta u društvu u kome je pojedinac primoran da proizvede i utvrdi alternativna značenja koja će adekvatnije prikazati novonastale okolnosti savremenog života i društva.*

Ključne reči: *identitet, postmodernizam, feminizam, multikulturalni feminizam, „queer" teorija.*

1. Identitetska histerija

Pojam identiteta danas predstavlja jedan od nezaobilaznih koncepata svih društvenih nauka. Katrin Halpern upravo započinje svoju studiju *Identitet(i)* iz 2004. godine pitanjem zašto se danas toliko govori o identitetu, do te mere da se ponekad smatra da je pojam kompromitovan? Da bismo odgovorili na ovo pitanje potrebno je ne samo odrediti kada je i na koji način nastao višeznačni koncept, već i utvrditi šta zapravo predstavlja pojam identiteta[2].

[1] bojana567@yahoo.com

[2] Iako je Erik Erikson odgovoran za uvođenje pojma ličnog identiteta i njegovu popularizaciju unutar humanističkih nauka, te ga s pravom nazivaju „ocem identiteta" u modernom smislu reči, ovaj koncept postoji koliko i sam čovek. Počevši od presokratovskih filozofa Heraklita

Sam izraz *identitet* pojavljuje se prvi put šezdesetih godina prošlog veka u Sjedinjenim Američkim Državama i njegovo značenje bilo je obojeno političkim kontekstom, prevashodno usled afirmacije afroameričke manjine. Ovakva političko-društvena situacija će doprineti da sedamdesetih godina u SAD značajno poraste broj, kako to kaže američki sociolog, Rodžers Brubejker, *identitetskih zahteva*:

> Iskustvo koje su imali Afroamerikanci o rasi kao nametnutoj kategorizaciji i istovremeno kao samoidentifikaciji, bilo je odlučujuće ne samo unutar sopstvenih okvira, no je unutveć i kao model za identitetske zahteve svih vrsta, počev od onih koji se odnose na pol ili seksualnu usmerenost, do onih koji su zasnovani na etničkoj pripadnosti ili rasi (Halpern, 2009: 21).

Jedna od zanimljivih posledica ovakvih političkih previranja unutar društvenih nauka i akademskih krugova jeste pojavljivanje različitih univerzitetskih odseka kao što su afroameričke, ženske, gej, jevrejske ili postkolonijalne studije koje problem identiteta postavljaju u samo središte svojih razmatranja. Danas smo svedoci masovnog povećanja broja „identitetskih zahteva" gde gotovo svaki oblik društvenog grupisanja, bilo ono političko, ideološko, religijsko, društveno, nacionalno, etničko, rasno, klasno ili rodno, iziskuje sopstvenu definiciju pojma identiteta, što dovodi do nemogućnosti jasnog i jednoznačnog definisanja identiteta do te mere da su, kako je kazao Brubejker, „ne samo društvene i humanističke nauke kapitulirale pred rečju identitet, već smo danas svedoci svojevrsne identitetske histerije" (Halpern, 2009: 26-27).

U tom moru višeznačja, Majstorović u delu *U traganju za identitetom* pokušava da iznađe adekvatnu definiciju identiteta, upravo polazeći od semantičkog porekla same reči. Od lat. *idem* ili isti, prko francuske imenice *identité,* termin *identitet* prešao je u mnoge jezike, a mogao bi se prevesti kao istovetnost i poistovećivanje, drugim rečima utvrđivanje istovetnosti fizičkih, duhovnih, psihičkih obeležja ljudi i grupa (Majstorović, 1979). Uprkos činjenici da je reč identitet danas postalo glavno oružje u odbrani svakojakih ličnih i društvenih fenomena, stavova i afiniteta, ono u čemu se slažu gotovo svi analitičari današnje „identitetske histerije" jeste da identitet nikako nije satično i završeno stanje, već dinamičan proces koji se menja i gradi tokom celog života, a njegova izgradnja se uvek odvija kroz odnos sa okolinom i sa drugima, u okviru grupa, užih i širih, ugovornih ili nametnutih (Halpern, 2009). Svakako treba razlikovati induvidualni identitet od grupnog. Pri tome, većina ovih analitičara su saglasni da

i Parmenida, preko Hegela i nemačke filozofske škole, pa sve do savremenih filozofa postmoderne, gotovo da ne postoji teorija koja ne razmatra pitanja ličnog identiteta ili – filozofskim rečnikom – pitanja *sopstva*.

grupni identitet označava istovetna i zajednička svojstva pojedinaca unutar različitih referentnih grupa (kao što su rasa, nacija, politička opredeljenost, religija, seksualna orijentacija, itd.), dok definicija ličnog identiteta ostavlja mnogo više prostora za manevrisanje usled preplitanja raznovrsnih psiholoških, filozofskih i sociioloških svetonazora, gde savremeni kulturno-umetnički tokovi postmoderne igraju odlučujuću ulogu.

U socijalnoj psihologiji, na primer, svest o našem - sopstvenom identitetu označava suštinu našeg odnosa prema životu i svetu. Ona proizilazi iz jednog složenog procesa izgradnje identiteta „kroz dvostruko kretanje izjednačavanja i razlikovanja, identifikacije[3] sa drugima i razlikovanja u odnosu na njih" (Halpern, 2009: 42). Edmond Mark ističe da na taj način identitet može da se menja u mnoge komponente:

> identitet za sebe i identitet za drugog, osećanje o sebi (način na koji sebe osećamo); slika o sebi (način na koji sebe vidimo, na koji sebe zamišljamo); predstava o sebi (način na koji sebe možemo opisati); samopoštovanje (način na koji sebe vrednujemo); sopstveni kontinuitet (način na koji se osećamo sličnim ili promenljivim); intimno *ja* (kakvi smo iznutra) / društveno *ja* (kakvim se prikazujemo drugima); idealno *ja* (kakvi bismo želeli da budemo) / doživljeno *ja* (kakvi osećamo da jesmo) (Halpern, 2009: 42).

Sa druge strane, filozofska misao nalaže da ako ličnost podrazumeva svest koju pojedinac ima o sebi, onda pamćenje mora da igra presudnu ulogu u izgradnji identiteta. Engleski filozof Džon Lok postavlja jednostavno pitanje, da li smo ista osoba sada i kada smo npr. imali osam godina? Hoćemo li kroz trideset godina biti ista osoba kao i sada? Šta se dešava sa identitetom ljudi koji su iz određenjih razloga doživeli amneziju? Odgovore na ova pitanja Lok pronalazi ukazujući na takozvani *transvremenski* identitet, koji se sastoji od sposobnosti svake ličnosti da „sačuva u svesti sve uzastopne faze svog života, kao i sve stalne osobine koje je definišu psihološki i društveno" (Halpern, 2009: 38).

Očigledno je da nas svaki pokušaj definisanja identiteta dovodi u more višeznačnosti. Ako uzmemo u obzir da se pojava pojma identiteta pojavljuje paralelno sa pojavom postmodernizma, onda je jasno da moderna značenja ovog pojma, kao i sva prateća problematika, moraju biti istraženi upravo unutar ove savremene i nadasve „višeznačne" kulturno-umetničke tekovine.

[3] Frojd koristi termin „identifikacija" da označi proces pomoću koga se dete poistovećuje sa predmetima ili spoljnim ličnostima, dok isti ovaj termin otvara svoj put u svetu sociologije pedesetih godina prošlog veka i to preko teorije uloga i teorije o referentnoj grupi.

2. Postmoderni identitet

Da bismo razumeli šta sam pojam postmodernizma predstavlja, potrebno je odrediti širi istorijsko-društveni kontekst u kojem on nastaje. U delu *Iluzije postmodernizma*, Teri Iglton ukazuje na razliku između pojma postmodernizma, kao oblika savremene kulture, i postmoderniteta koji definiše kao specifičan istorijski kontekst koji ujedno predstavlja svojevrstan nastavak, odnosno radikalizaciju osnovnih pretpostavki modernosti, ali i njeno kritičko ispitivanje. Postmodernitet karakteriše „sumnja u klasične pojmove istine, razuma, identiteta i objektivnosti, u ideju univerzalnog progresa ili emancipacije, u jedinstvene okvire, velike naracije i konačna objašnjenja. Nasuprot ovim prosvetiteljskim normama, on svet vidi kao nepredvidiv, nezasnovan, divergentan, nestabilan, neodređen, kao skup neobjedinjenih kultura ili interpretacija – što rađa skepticizam u odnosu na objektivnost i istinu, istoriju i norme, datost priroda i koherentnost identiteta. Ovaj pogled na svet...ima stvarnu materijalnu podlogu; on potiče iz istorijskog prelaska Zapada u jedan novi oblik kapitalizma – u efemerni, obesredišteni svet tehnologije, u konzumerizam i kulturnu industriju gde uslužne, finansijske i informatičke delatnosti trijumfuju nad tradicionalnom proizvodnjom, a klasična politika klase se povlači pred difuznim spektrom „politike identiteta“ (Iglton, 1997: 5).

Ta promena težišta sa objekta na subjekat i objektivnog na subjektivno svedoči o činjenici da pitanja identiteta zauzimaju centralnu ulogu u postmodernoj umetnosti. U svim humanističkim naukama postoji gotovo neutaživa potreba da se objasne ljudska priroda i sve specifičnosti čovekovog unutrašnjeg sveta. Dok u psihologiji preovladavaju psihoanalitičke teorije Frojda i Lakana, koje stavljaju pitanja subjektiviteta i identiteta u centar razmatranja, savremena filozofska misao posmatra postmodernizam kao kritiku razuma. Doskora neprikosnoveni Dekart i njegovo čuveno *Mislim, dakle postojim!* dobija novo značenje usled saznanja da više ne postoje jedina objektivna teorija - epistemologija ili, kako je to čuveni Liotar rekao, „veliki narativi“ koji bi pružili pojedincu smisao i orijentir. Postmodernizam poriče mogućnost stvaranja kompleksnog sistema spoznaje, pa samim tim i kompleksne ideologije kao ključa za rešenje problema koji predstavlja čovek. Sada su na ceni, tvrdi Liotar, „mini narativi“, priče koje se ne bave univerzalno bitnim, već lokalnim i nepristrasnim događajima, a karakteriše ih privremenost, relativnost mišljenja i skeptičnost, a često i nedostatak smislenosti i nihilizam. Sa druge strane, ovaj teoretičar tvrdi da se promenila i uloga umetnika. „Umetnik ili pisac postmoderne u položaju je filozofa: tekst koji piše i delo koje stvara nisu vođeni već uspostavljenim pravilima, pa se o njima ne može suditi na osnovu jednog određenog suda, odnosno da se na tom tekstu i delu

primene poznate kategorije. Ta pravila i te kategorije su ono za čim samo delo traga" (Hačion, 1996: 35).

Nepoverenje u institucije, ali i nepoverenje u moć intelekta, nepostojanje estetskih i moralnih normi koje bi pojedincu pomogle da definiše svoje mesto u svetu i konstituiše pitanja sopstvenog identiteta i u postmodernističkoj književnosti će prouzrokovati pravu identitetsku histeriju. Gotovo po pravilu, teme kojima se bave postmodernistički pisci govore o paradoksalnom pokušaju pojedinca da utvrdi, definiše, redefiniše sve ono što ga čini posebnijim od drugih, da makar pokuša da pronađe smisao i vrednost u običnosti, na marginama svakodnevnice. Ralf Glaser navodi da je uslov postojanja ličnog identiteta, u savremenom smislu reči, samopotvrđivanje onoga ko smo mi, što je evidentno u svakom našem izboru, stavu ili delanju. Prema Glaseru, odlučujuću ulogu u izgradnji ličnog identiteta u modernom vremenu igraju dva činioca: uzor i slobodno vreme (Majstorović, 1979). To nas navodi da zaključimo da se prvi problem utvrđivanja identiteta u postmodernoj umetnosti nalazi upravo u činjenici da uzora zapravo i nema. Naime, potrošački mentalitet vladajućeg kapitalizma označava „kraj razmimoilaženja vrednosti umetničke sfere i vrednosti svakodnevice" (Koković, 2005), u kojoj se vrednost jednog crtanog filma izjednačava sa vrednošću Nabokovljevog romana ili Mikelanđelovog Davida:

> Sve ima vrednost, sve je kultura. Na delu je novi kulturni pluralizam, proces preispitivanja kulturnih dostignuća koja su tradicionalno ocenjivana kao manje vredna. Nastupa proces totalne kulture – od kulture roka do kulture sporta (Koković, 2005: 508).

Uzrok ovakvog kulturnog relativizma postmoderne, gde ne postoje pouzdani načini i merila za razdvajanje dobre i loše kulture, dobrog i lošeg ukusa, dobrog i lošeg uzora jeste u činjenici da su i kultura i umetnost, kao i uzori koje one nude postali roba. Umetnost sada sledi pravila tržišta, a kako to Glaser navodi, „visoka potrošačka religija prikazuje prolazne uzore željenog identiteta, vezane za novu sintetičku aristokratiju – nacionalne heroje pop-kulture, sporta, poslovnog sveta, čak i sveta kriminala" (Majstorović, 1979: 222). Slobodno vreme u potpunosti prati ovaj trend. Iako teoretski još uvek vlada gotovo romantičarski stav da slobodno vreme treba da bude izraz obogaćivanja života i iskustva ličnosti, danas odnos pojedinca prema slobodnom vremenu oslikava tržišni karakter ponude i potražnje, pri čemu je bitno se ono ispuni kvantitativno, a ne kvalitativno. Televizija, internet, video igrice i socijalne mreže poput Fejsbuka i Tvitera stvaraju jedan privid povezanosti, ispunjenosti i umreženosti sveta i društva, dok zapravo doprinose otuđenju pojedinca od stvarnih društvenih tokova. Ta vrsta dvostruke ili virtuelne (simulirane) stvarnosti, prema francuskom

filozofu Bodrijaru, čak i ne imitira stvarnost, već nudi jedan novi, paralelni svet:

> Ne radi se više o imitaciji, ni o dupliranju, pa čak ni o parodiji. Radi se o zamenjivanju stvarnog njegovim znacima tj. o jednoj operaciji odvraćanja od svakog stvarnog procesa njegovim operativnim dvojnikom, metastabilnom, programatskom, nepogrešivom označavajućom mašinom, koja nudi sve oznake stvarnog i ostvaruje kratke spojeve svih njegovih peripetija. Stvarno neće imati nikad više priliku da se proizvede... (Bodrijar, 2001: 6)

Postmodernistička kultura jeste medijska kultura, kultura šou-biznisa. Ona pridaje ogroman značaj nastupu, imidžu i formi. Događaj se nije ni desio ukoliko nisu bili prisutni mediji. Sve je prenaglašeno, pa i realnost dobija odlike hiperrealnog; mediji pružaju intenzivnije i sveobuhvatnije doživljaje nego prizori iz banalnog svakodnevnog života. Kako onda, pitamo se, pristupiti pitanjima ličnog identiteta u svetu u kom slike nekog događaja zamenjuju neposredno iskustvo? Ako smo prihvatili činjenicu da se, prema rečima Ruano-Borbalana, „induvidualni identitet gradi na osnovu sasvim pojedinačnog iskustva", te se podrazumeva „da je pojedinac uključen u institucije koje kanališu njegove aktivnosti i pružaju mu simboličke dokaze" (Halpern, 2009: 5), šta u svari predstavljaju ti simbolički dokazi u svetu u kojem su i same institucije socijalizacije, o kojima govori Ruano-Borbalan, zapravo virtualna simulacija njihove stvarne funkcije? Sama problematika svedoči o globalnoj krizi identiteta, bilo da govorimo o ličnom ili o kolektivnom identitetu. Pokušaj pojedinca da pronađe adekvatna značenja u svetu hiperstvarnosti globalnih medijskih poruka i banalnosti svakodnevnice isuviše podseća na donkihotovsku borbu sa vetrenjačama.

Sa druge strane, i pored globalizacije i univerzalnosti poruka koje nam šalju masovni mediji, svedoci smo nekih, krajnje paradoksalnih tendencija postmodernizma. Postavlja se pitanje kako to da u eri globalizacije, medija, interneta i drugih velikih tehnoloških inovacija, u kojoj postmodernizam i nastaje, jača induvidualno, lokalno, regionalno, nacionalno? Šta je uzrok potrebe pojedinca da uporedo sa širenjem univerzalnog i kosmopolitskog duha neumoljivo potvrđuje svoju posebnost i lični i grupni identitet? Mogući odgovor na ovo pitanje, Majstorović nalazi u Sergejevoj studiji o otuđenosti:

> Savremeni doživljaj otuđenja izražava silno i nezaustavljivo buđenje ličnosti, kaže Sergejev, koja se sve više oseća odgovornom za postojanje otuđenog sveta. Pomankanje moći, koje pojedinac sve dublje i sve snažnije doživljava, ne može biti drugo do praznina koja se može ispuniti samo većim društvenim angažovanjem.

> Doživljaj pomankanja ili gubitka moći istovremeno je i potreba za moći. Osećanje teskobe zbog oduzetih moći nagoni zato pojedinca da se udružuje (Majstorović, 1979: 325).

Afirmacija kulturnih manjina, kao što su afroamerička (i bilo koja nebelačka), gej, feministička i sl., svedoči da je pojam identiteta dobio novo značenje usled pojave novih, hibridnih kulturnih identiteta koji više ne cene jednostruke i specifične kulturne i umetničke standarde, već slave sinkretičnost i pluralizam. Identitet više nije zatvorena, konačna ili statična kategorija, već predstavlja jedan, krajnje otvoren, dinamičan i promenljiv proces, a kako to čuvena teoretičarka postmodernizma, Linda Hačion primećuje „marginalno i *ekscentrično* (bilo u klasi, rasi, polu, seksualnoj orijentaciji ili poreklu), dobija novo značenje u svetlosti implikovanog shvatanja da naša kultura nije homogeni monolit (da je srednjeklasna, muška, heteroseksualna, belačka, zapadna)" (Hačion, 1996: 31). Stoga, neophodno je razmotriti neke od alternativnih postmodernističkih teorija i tendencija koje pojam identiteta postavljaju u centar svojih razmatranja.

2.1. Feminizam i identitet

Dobar primer teorija koje naveliko razmatraju pitanja identiteta jesu feminističke teorije. Iako se identitet kao termin pojavljuje 60-ih godina prošlog veka[4], dakle, paralelno sa početkom drugog talasa feminizma, ne znači da on nije imao značajnu ulogu za feministkinje prvog talasa, jer, kako navodi Julija Kristeva, ono što se danas označava tim pojmom zapravo se podrazumevalo u prvom talasu feminizma. Naime, Kristova tvrdi da je zahtev za jednakošću sa muškarcima, u pogledu osnovnih političkih i ekonomskih prava, prva generacija feministkinja, odnosno sifražetkinja, zasnivala na logici identifikacije (Duhaček, 2011). U duhu postmodernističkih teorija u kojima nastaju, feministkinje drugog talasa tragaju za alternativnim mogućnostima mišljenja, kritikujući sve univerzalističke i esencijalističke stavove, poput binarnih modela mišljenja (subjekat-objekat, čovek-žena, pozitivno-negativno, racionalno-iracionalno) na kojima počiva misao Zapada. Dijalektički diskurs postaje meta dvostruke kritike unutar feminističkih krugova, jer ne samo da tipično postmodernistički ukazuju na nemogućnost koherentnosti, totaliteta i banalnost formiranja bilo kakavih epistemoloških kategorija, već ukazuju na činjenicu da je njihov odnos

4 Termin *identitet* je za feminizam eksplicitno najavljen u knjizi Beti Fridan (Betty Friedan) *Mistika ženstvenosti* (*The Feminine Mystique*) iz 1963. godine, kojom počinje drugi talas feminizma, a jedna od osnovnih teza ove knjige jeste kriza identiteta kroz koju su žene prolazile i koja je u knjizi iskazana kao 'problem bez imena' (Duhaček, 2011: 360).

hijerarhijski određen, a jedna strana je uvek privilegovana u odnosu na drugu, odnosno unutar savremenog, patrijarhalnog društva ta inferiornost je pripisana ženskom rodu.

Sa druge strane, treći talas feminizma obeležava temeljno preispitivanje kategorije identiteta. Feministkinje sada razdvajaju polni identitet od rodnog, ukazujući da rod predstavlja kategoriju koja nije samo biološki uslovljena, već u sebi sadrži i jezičku, kulturnu, društvenu, istorijsku i političku dimenziju bez kojih ne može ni biti razmatrana. Rod je, dakle, nešto dinamično i nije dato kao „priroda", nešto što prethodi politici i delovanju, a time i polu (Blagojević et al., 2011). U jednom od najvažnijih istraživanja na polju identiteta u feminističkoj filozofiji, u knjizi Džudit Batler (*Judith Butler*) *Nevolje s rodom. Feminizam i subverzija identiteta* (*Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, 1990), autorka ukazuje na neka od najznačajnih pitanja koja proizilaze unutar kategorije roda, kao i da je preduslov, da bi se razrešila ta pitanja, definisanje okvira ženinog identiteta, čime zalazimo u filozofske teorije o subjektivitetu (Duhaček, 2011). Nadalje, definisanje identiteta žene na tragu tradicionalne *mainstream* kategorije subjektiviteta, navodi Duhaček, nedvosmisleno vodi jednom, krajnje specifičnom modelu heteroseksualne žene srednje klase unutar zapadnoevropskog sistema, što isključuje sve one žene koje to nisu:

> Bez obzira na utemeljujuće priče koje podupiru poimanje subjekta u pretpostavci da pojam *žene* označava neki zajednički identitet, feminizam nailazi na politički problem...Ako 'jeste' žena, to zacijelo nije sve što jeste; izraz nije iscrpan...zato što se rod ne konstruira uvek koherentno i konzistentno u različitim povijesnim kontekstima, te zato što se ukršta s rasnim, klasnim, etničkim, spolnim i regionalnim modalitetima diskursivno konstruisanih identiteta. Na kraju, postaje nemogoće izdvojiti 'rod' iz političkih i kulturnih stjecišta u kojima se stalno proizvodi i održava (Butler u Duhaček, 2011: 363).

Ovakva shvatanja doprinela su stvaranja posebne feminističke paradigme koja se naziva multikulturalni feminizam. Kako to Izgarjan primećuje, multikulturalni feminizam prati savremene društvene tendencije pod uticajem globalizacije, što uključuje i jačanje specifičnih kulturnih identiteta, prevashodno se orijentišući na položaj žena iz manjinskih i/ili diskriminisanih etničkih grupa u okviru zapadnih multikulturalnih društava, kao što su SAD, Kanada, Australija i zapadnoevropska društva, te kritikuju uklanjanje žena koje se često doživljavaju kao suviše drugačije iz feminističkog diskursa (Izgarjan, 2011). Pojava multikuluralnog feminizma ujedno i označava početak trećeg talasa feminizma kada feministkinje počinju da kritikuju svoje prethodnice zbog poistovećivanja

pojma žene sa dominantnim konceptom bele, heteroseksualne žene, pripadnice zapadnoevropskog društva. „Multikulturalne teoretičarke ističu da je od ključne važnosti činjenica da, iako počivaju na biološkoj uslovljenosti, rod, kao i rasa i etnicitet jesu društveno uslovljene kategorije, jer je društvo to koje im daje stepen važnosti i time stvara hijerarhije. Time što u svoj fokus dovode uticaj društava na oblikovanje kategorija kao što su rod, rasa i etnicitet, multikulturalne feministkinje pokazuju da je moguće uticati na promenu poimanja kategorija binarnih opozicija kroz društveno angažovanje i promenu ustaljenih percepcija" (Izgarjan 2011: 218). Feministkinje trećeg talasa, dakle, ističu da je ne samo neophodno ukazati kako na globalnu, tako i na lokalnu percepciju iskustva žene gde etnička i rasna pitanja gotovo da prethode pitanjima patrijarhata, te smo, kako to Izgarjan navodi, svedoci stvaranja različitih vrsta multikulturalnog feminizma kao što su: feminizam Afroamarikanki, Čikana feminizam, azijsko-američki feminizam, feminizam američkih Indijanki, pa čak i muslimanski feminizam. Sve ove pravce karakteriše borba za autentičnost dok ukazuju na dvostruku marginalizaciju usled rasne, etničke i kulturne 'drugosti'.

Zanimljivo je i to da uporedo sa jačanjem feminizma dolazi do (prema Andeu Rošu) kulta i opadanja muževnosti. Popularna kultura prvi put u istoriji pokušava da obriše razlike između muškog i ženskog stvarajući kult *unisex* industrije[5], a nove uloge koje sada preuzimaju i žene i muškarci takođe zahtevaju redefinisanje identiteta. Roš primećuje da se samo u roku od dva veka „prešlo sa društva u kojem je dominantan model zemljišnog vlasništva, u kome je porodica predstavljala osnovnu ekonomsku ćeliju i gde je reprodukcija (osoba, način života, rang u društvu, itd.) bila najvažnija, na društvo u kom dominiraju proizvodnja, inovacija, pokretljivost, preduzetnički duh i inicijativa. U središtu ovih promena odigravaju se nove muške uloge. Promena identiteta, statusa i slike muškarca u društvu ulazi u krizu u trenutku kada nestaju stare odrednice" (Halpern, 2009: 82).

2.2. *Queer* teorija i identitet

Pored feminističih teorija neophodno je pomenuti jedan od zanimljivijih, ali i ekstremnijih postmodernističkih fenomena tzv. tendenciju „nastranosti" (*queer*). Nastala iz feminističkih studija, konkretnije iz homoseksualnih pokreta, ova nadsve postmodernistička umetnička

5 Svedoci smo preplavljivanja tržišta sa različitim unisex proizvodima, od odeće, parfema, čime se stvara i jedan specifičan model ponašanja. Modna industrija sve više plasira androgeni izgled koji briše razlike između muške i ženske mode. Uzmimo stoga u obzir da je „jedna" od naplaćenijih „manekenki" u svetu mode danas u stvari muškarac. Nadalje, uporedo sa razvojem medicine i posebno plastične hirurgije, operacije promene pola postaju sve više stvar ličnog izbora, a ne tabu.

struja suprotstavlja se naturalizaciji društvenih odnosa i esencijalističkih težnji. Glavna osobina ove tendencije jeste da tražeći pravo na priznavanje sopstvenog, specifičnog identiteta, aktivisti *queer* pokreta takođe zahtevaju pravo na sve druge, moguće identitete, odnosno „da se dublje razmisli o odnosima u seksualnom ponašanju, erotskim identitetima, izgradnji načina, oblicima znanja, režimima izražavanja, logici predstavljanja, načinima izgradnje sebe i prakse u zajednicama tj. da se ponovo izgrade odnosi između vlasti, istine i želje" (Halpern, 2009: 88). *Queer* identitet, dakle, nije suštinski definisan onim što on jeste, već onim što on menja. Teoretičari ove tendencije se u mnogo čemu oslanjaju na teorije Mišela Fukoa. U prvom tomu veoma uticajnog dela *Volja za znanjem. Istorija seksualnosti I* iz 1976. godine, Fuko primećuje da se pojam identiteta, počevši od 18. i 19. veka, sve više vezuje za pojam seksualnosti. Ispitujući postojanje različitih seksualnih identiteta, uključujući pitanja homoseksualnih identiteta, on istražuje njihovo poreklo, istoriju, načine konstruisanja, te ukazuje na prirodu njihovog represivno-oslobađajućeg potencijala. U pomenutom delu, Fuko posebno iznosi hipotezu o „represiji seksualnosti" koja najbolje karakteriše zapadno društvo, a čije korene pronalazi počevši od 17. veka (posebno u 19. veku, u doba Viktorijanizma), pa sve do danas. Međutim, on ističe da i moderno doba nastavlja tu tradiciju stavljajući seksualnost u naučno okrilje, klasifikujući različite vrste seksualnosti, ohrabrujući ljude da slobodno govore o seksu, da bi se tobož saznala prava „istina" o ovom aspektu čovekovog identiteta. Savremeno društvo, zapravo, doprinosi pojavi jednog specifičnog, nezaobilaznog „seksualnog diskursa" sa kojim je postalo gotovo opterećeno i koje je, na taj način i dalje izmešteno van prirodnih okvira, a njegov represivni karakter seksualnosti je ne samo produžen, već i naglašen (Fuko, 2006).

Nadalje, čuvena *queer* teoretičarka Iv Kosofski-Sedžvik (*Eve Kosofsky Sedgwick*) ističe da *queer* teorija, u suštini, predstavlja pokušaj identifikacije različitih vrsta seksualne želje i načina na koje ih kultura definiše, kao i da je nemoguće razumeti veze između žena i muškaraca, ukoliko ne razumemo odnos između ljudi istog roda, uključujući mogućnost seksualne veze između njih (Sedgwick u: Smit, 2010). To znači da, prema *queer* teoretičarima, seksualni identiteti, ali rod, pol, pa i sama seksualnost nisu samo društveno konstruisani već i istorijski. Džefri Viks navodi da je sama seksualnost istorijska konstrukcija koja spaja mnoštvo različitih bioloških i mentalnih mogućnosti – rodni identitet, telesne razlike, reproduktivne sposobnosti, potrebe želje i fantazije – koji se ne moraju dovoditi u međusobnu vezu niti su dovedeni u drugim kulturama (Ančić, 2010).

3. Zaključak

Ovo mnoštvo novih identiteta i specifičnih različitosti, koje se jednakom žestinom bore za svoju jedinstvenost i ravnopravnost, vrlo lako dovodi postmodernu svest u stanje nihilističkog relativizma. U doba globalizacije suočeni smo i sa globalnom krizom identiteta, a pojedinac je konstantno primoran da proizvede i utvrdi alternativna značenja koja će adekvatno prikazati novonastale okolnosti savremenog života. Postmoderna kultura možda jeste oslobodila pojedinca veza koje su ga nekada stezale u okvire jakih društvenih hijerarhija i represivnih moralnih zakona (koji su mu obećavali konačan spas na nebu), ali je čovek postmodernog doba izgubio ono što Čarls Tejlor naziva „horizonti smisla" ili „horizonti značenja" (Halpern, 2009). Postmoderna induvidualnost se, prema Tejloru, gradila na osnovu „afirmacije svakodnevnog života", odnosno vrednovanja materijalnog života, rada i slobodnog vremena i klanjala se isključivo bogu konzumerizma, dok je globalizacija kroz medijsku i virtuelnu kulturu dovela do sveprisutne alijenacije pojedinaca i društva. Filozofi i pisci postmoderne postali su gotovo opterećeni pitanjima individualnog identiteta, u večnoj potrazi za onim dubljim, skrivenim i intimnim *ja* koje sada, po rečima Tejlora, poseduje i svojevrstan emancipatorski karakter (Halpern, 2009). Primetno je, međutim, da ovakve trvdnje u poslednje vreme sve više dovode teoretičare postmoderne do pokušaja redefinisanja modernog tj. postmodernog identiteta, kao nadasve dijalektičkog procesa koga uslovljava njegov odnos sa *drugim* (bilo da govorimo o drugom pojedincu ili većim društvenim grupama), jer kao što to primećuje Dortije, citirajući Hegela:

> Misao se uvek formira kroz dijalog – ponekad nevidljiv – sa sagovornikom. Ne može se utemeljiti smisao života izvan veze sa drugim, jer „potpuna sloboda bi bila isprazna i ne bi vredelo truda ostvariti je, ništa ne bi vredelo da sebi pripišemo neku vrednost. *Ja* koje dobije svoju slobodu, odstranjujući sve spoljne prepreke i smetnje, lišeno je karaktera pa, prema tome, i svakog objektivnog cilja." (Halpern, 2009: 119)

Ta sloboda, koju je konačno osvojio moderni pojedinac, ponovo počinje da otvara vrata *drugom,* pri tome otvarajući možda vrata sledećoj umetničkoj epohi koja bi mogla da relativistički nihilizam postmoderne konačno ostavi za sobom.

Literatura

1.Ančić, D. (2010). Reč priređivača. *Časopis za kvir teoriju i kulturu, godina I, broj 1-2*, 9 – 13.

2.Bodrijar, Ž. (2001). *Simulakrum i Simulacija*, Novi Sad, Svetovi.

3.Blagojević, J., & Lončarević, K. (2011). *Postmoderni feminizam.* U: I. Milojević i S. Markov. *Uvod u rodne studije*. 203 – 214. Novi Sad: Mediterran publishing.

4.Duhaček, D. (2011). *Rod i identitet.* U: I. Milojević i S. Markov. *Uvod u rodne studije*. 359 – 367. Novi Sad, Mediterran publishing.

5.Fuko, M. (2006). *Volja za znanjem. Istorija seksualnosti I*. Loznica, Karpos.

6.Hačion, L.(1996). *Poetika postmodernizma*. Novi Sad, Svetovi.

7.Halpern, K. (2009). *Identitet(i)*. Beograd, Clio.

8.Iglton, T. (1997). *Iluzije postmodernizma*. Novi Sad, Svetovi.

9.Izgarjan, A. (2011). *Multikulturalni feminizam.* U: I. Milojević i S. Markov. *Uvod u rodne studije*. 215 – 230. Novi Sad, Mediterran publishing.

10.Koković, D. (2005). *Pukotine kulture*. Novi Sad, Prometej.

11.Majstorović, S. (1979). *U traganju za identitetom*. Beograd, Slovo ljubve.

12.Smit, D. (2010). *Rađanje „queer teorije"*. Časopis za kvir teoriju i kulturu, godina I, broj 1-2, 210 – 215.

THE PROBLEM OF IDENTITY IN POSTMODERN ART

Summary: *The aim of this work is to investigate into the contemporary and current tendencies of the concept of identity in postmodern art. Due to the appearance of new, hybrid identities that do not any longer value single and specific cultural and artistic standards, but rather celebrate syncretism and pluralism, the modern man is forced to continually redefine himself and to find new meanings in the postmodern ocean of insignificance. Identity is not a closed, terminal or static category any more, but it rather represents one totally open, dynamic and variable process in which, as noticed by the famous literary theorist Hutcheon, "marginal and ex-centric (in either category, race, gender, sexual orientation or origin) gets a new meaning in the light of implicit understanding that our culture is not a homogeneous monolith (it is middle-class, male, heterosexual, white, western)" (Hutcheon, Poetics of Postmodernism, 1996). Considering the notion of identity itself as a socio-cultural, however also a literary paradigm, this work investigates into the paradox of the phenomena of a kind of identity hysteria in almost all aspects of modern society, in this pointing to the global identity crisis in the society where individual is forced to produce and determine new meanings, which will more adequately display the newly produced circumstances of modern life.*

Key words: *postmodernism, identity, identity hysteria, contemporary society, literature*

Prof. dr Boris N. Kršev[1]
VŠ Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

MIGRACIONA POLITIKA AUSTROUGARSKIH I JUGOSLOVENSKIH VLASTI U VOJVODINI KAO OSNOVA NJENE MULTIKULTURALNOSTI

Rezime: *Rad se bavi analizom migracione politike na prostoru današnje Vojvodine, koju su sprovodile različite vlasti u zavisnosti od njenog državno-pravnog statusa. Iako su migracije, a pre svega kolonizacije, bile uglavnom politički motivisane, u cilju supremacije ili egalitarizacije pojedine etničke zajednice sa ostalim zajednicama, neretko su imale pored vojno-strateške i ekonomsku i socijalnu ulogu. Kako je u radu obuhvaćen jedan širi vremenski period, duži od tri veka, apostrofirani su samo ključni događaji koji su uticali na pojavu tzv. migracionih talasa, koji su zapravo doprineli da danas o Vojvodini govorimo kao o multikulturnoj evropskoj regiji.*

Ključne reči: *stanovništvo, migracije, agrarna reforma, kolonizacija, Vojvodina.*

Pod pojmom migracija (lat. *migratio* – selidba) podrazumevamo prostorno kretanje stanovništva (preseljenje) iz jednog mesta boravka (emigracija) u drugo mesto (imigracija). Postoje tri osnovna faktora (razloga, uzroka ili motiva) njihovog nastanka:

- prirodni (klimatske promene, epidemije, kataklizme i dr.),
- društveno-politički (ratovi, verski prozelitizam, nacionalna isključivost),
- ekonomski (agrarna prenaseljenost, dugotrajne krize, nezaposlenost i siromaštvo).

Pored ove podele postoji i podela migracija prema njihovom karakteru, budući da mogu biti legalne i nelegalne, državne (institucionalne) i privatne (neinstutucionalne), organizovane i neorganizovane, unutrašnje i spoljašnje, dobrovoljne i prisilne, stalne i privremene i pojedinačne i kolektivne.

Zahvaljujući svom geografskom položaju i neiscrpno plodnom zemljištu, teritorija današnje Vojvodine već od početka XVIII veka predstavljala je jedno od najdinamičnijih imigracionih područja u Evropi. Jer, u Vojvodinu se tradicionalno useljavalo iako su postojali (doduše retki) istorijski trenuci kada se iz nje i iseljavalo. Otuda Vojvodina, u etničkom smislu, danas predstavlja jednu od najraznovrsnijih regija u Evropi, u kojoj vekovima živi vise od 25 različitih nacija.

[1] krsevboris@sbb.rs

Izučavanje ovog jedinstvenog fenomena pretpostavlja, između ostalog, i istoriografski pristup budući da se etnička raznovrsnost Vojvodine ne može u dovoljnoj meri razumeti bez poznavanja relevantnih istorijskih okolnosti u kojima su se odvijali migracioni procesi. Od navedenih faktora koji su najviše uticali na formiranje ovakve etničke slike Vojvodine ističu se društveno-politički i to prvenstveno ratovi nakon kojih je najčešće dolazilo do promena demografske strukture. Pri sagledavanju ove konstatacije izdvajaju se četiri ratna ciklusa koji započinju Velikim bečkim ratom (1683-1699), preko Prvog (1914-1918) i Drugog svetskog rata (1941-1945) okončavaju se tzv. ratovima za *jugoslovensko nasleđe* (1991-1999).

Pored ratova, na demografska kretanja u Vojvodini u XVIII veku veliku ulogu su imale i zarazne bolesti (malarija), a naročito epidemija kuge koja je harala tokom Rakocijevog ustanka (1703-1711), za vreme i posle trećeg austro-turskog rata (1738-1741), a okončala se sa čuvenom „iriškom" kugom 1795. godine.[2]

Takođe, na etničku raznolikost uticao je i sam reljef, s obzirom na to da Vojvodina kao integralni deo panonskog basena nije omeđana geografskim - prirodnim granicama i da je upravo zbog svoje *otvorenosti,* ali i tradicionalnog (nečijeg) pograničnog (perifernog) pojasa bila predmet relativno čestih državno-statusnih promena. Tako period od Karlovačkog mira (1699) do potpisivanja Nagodbe (1867) pripada epohi austrijske političke dominacije - kada dolazi do naglašene germanizacije i kolonizacije nemačkog stanovništva budući da se na *južne zemlje* gledalo kao na *patrimonium Domus Austriacae*. Period od Nagodbe do kraja Prvog svetskog rata okarakterisan je izrazitom ugarskom političkom dominacijom koju prirodno simboliše pojačana mađarizacija i naseljavanje mađarskog življa, jer se Vojvodina tretirala kao *provinciale et politicum Hungariae*. Epohe prve i druge jugoslovenske državno-pravne dominacije ogledaju se u kolonizaciji Vojvodine nakon okončanja svetskih ratova (1919-1931 i 1945-1948), kada je u sklopu agrarnih reformi izvršena *slovenizacija* Vojvodine - dovođenjem raznovrsnih agrarnih interesenata, ali prvenstveno *nacionalno svesnih* kolonista.[3] Ratovi za *jugoslovensko nasleđe* iskorišćeni su za tzv. srbizaciju Vojvodine, jer su okolnosti u regionu (pre svega u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu) primorale tamošnje Srbe na emigraciju, od kojih je većina za svoje novo boravište izabrala Vojvodinu.

*

Sve do kraja XVII veka prostor današnje Vojvodine predstavljao je svojevrsnu *terra incognitu*, pustu i nekultivisanu oblast. U njoj ne postoje

[2] N. L. Gaćeša, Radovi iz agrarne istorije i demografije, Novi Sad, 1995, str. 526-538. (Zarazne bolesti vladale su i u narednom stoleću – kolera u prvoj polovini i tuberkuloza u drugoj polovini XIX veka.)

[3] A. Forišković, O nekim istorijskim pretpostavkama relevantnim u obličavanju etničke slike današnje Vojvodine, Zbornik za istoriju Matice srpske 2, Novi Sad, 1970, str 156-161.

veće i dugotrajnije naseobine jer je, usled čestih ratova, stanovništvo proređeno, zemljište zapušteno, močvarno i ritsko. Ne bez razloga, u tadašnjim geografskim kartama krajevi severno od Dunava i Save označavaju se kao *desertum primum* i *desertum secundum*, u kojima živi svega oko 3.000 poreskih domova.[4]

Demografska ekspanzija Vojvodine započinje za vreme i posle okončanja austro-turskih ratova (1683-1699; 1716-1718 i 1737-1739) kada su Turci konačno potisnuti sa prostora Srema, Bačke i Banata. Prvi značajniji migracioni talas predstavlja Velika seoba Srba (1690) pod patrijarhom Arsenijem III (1633-1706), kada je na poziv austrijskog cara Leopolda I (1640-1705) *kolektivnu useljeničku vizu* dobilo oko 37.000 srpskih porodica (računa se da je jedna porodica u proseku brojala oko 10 članova). Povod migracije nije bilo samo carevo - *litterae invitatoriae*, nego pre svega neuspeh srpskih koalicionih snaga u Velikom bečkom ratu da poraze tursku vojsku u njenom povlačenju. U strahu od odmazde, glavnina srpske populacije napustila je svoja vekovna ognjišta na Kosovu i Metohiji i preselila se u južnu Ugarsku.[5]

Naselivši jedan, dosta širok pojas od Fruške gore do Sent Andreje, Srbi su na osnovu Leopoldovog *pozivnog pisma* i drugih privilegija dobili potpunu slobodu za lokalnu samoupravu, a bili su oslobođeni i poreskih i drugih obaveza uz jedinu dužnost da štite granicu od turskih upada. O realizaciji narodno-crkvenih prava i dužnosti institucionalno se brinula Karlovačka mitropolija. Kuriozitet ovih povelja predstavlja činjenica da su Srbi prvi put nazvani svojim pravim imenom (a ne kao Raci, Iliri, Vlasi ili grčko-nesjedinjeni šizmatici) i da im se priznaje status naroda koji će živeti na određenoj teritoriji, na kojoj će organizovati svoju vlast. Nekoliko godina kasnije (1697), sever Bačke i Baranju naseljavaju veće aglomeracije Bunjevaca i Šokaca koje su prema nekim podacima brojale oko 30.000 duša.[6]

Gotovo više od pola veka od Velike seobe, vojvođanski prostor nije predstavljao *dobro mesto za život* - česti ratovi s Turskom predodredili su da ovo područje postane Vojna granica. Nakon ugušenja Rakocijevog ustanka (1711), te Požarevačkog (1718) i Beogradskog mira (1739), postepeno dolazi do demilitarizacije i uspostavljanja čvrste granice na Savi i Dunavu. Sa delimičnim ukidanjem vojne krajine menja se osnovna namena ovih južnih zemalja, s obzirom da u novonastalim *pacifikovanim* okolnostima, bečki dvor namerava da prostor Bačke, Banata i Baranje kultiviše izgradnjom velikih irigacionih sistema - kanalske mreže koja bi regulisala rečne tokove,

[4] D. J. Popović, Srbi u Vojvodini 1, Novi Sad 1990, str. 170-171.

[5] S. Čakić, Velika seoba Srba 1689/1690 i patrijarh Arsenije III Crnojević, Novi Sad, 1982, str. 155-164.

[6] D. J. Popović, Slika Vojvodine u XVIII veku, Vojvodina II, Novi Sad, 2008, str. 87-88.

isušila močvarno tlo i omogućila intenzivan razvoj poljoprivrede. Ideja centralne vlasti je da od južnih županija stvori „agrarnu bazu napretaka čitave Monarhije".[7] Međutim, za realizaciju ovih planova ona ne računa na Srbe, jer se ovaj narod „držao više oružja nego motike", nego na Nemce, pre svega, ali i na ostale narode „nakrcane u Nojevoj barci zvanoj Austrija". Tako dolazi do druge organizovane kolonizacije koja će ne samo promenuti demografsku sliku Vojvodine, nego i pravni (i privilegovani) položaj Srba u njoj.[8]

Srpske privilegije su davane na principu personalnog pravnog partikularizma – narodu i crkvi, a ne na principu teritorijalnog pravnog partikularizma, što je omogućavalo da se s njima manipuliše u pravcu postepenog sužavanja da bi početkom XX veka i *de iure* bile ukinute. Sa postepenim ukidanjem srpskih povlastica započinje se za vreme vladavine Marije Terezije (1717-1780). U roku od pet godina, u periodu između 1745. i 1750. godine, dolazi do razvojačenja Osiječkog generalata, kojim je ukinuta Posavska i Podunavska vojna granica, a ubrzo zatim i Segedinskog generalata, kojim je ukinuta Potiska i Pomoriška vojna granica. Reforme unutar pojasa „Vojne krajine" nisu imale strateški karakter, nego im je cilj bila promena demografske strukture i privilegija koje su uživali krajišnici.[9]

Nakon ukidanja vojne granice pristupilo se uređenju školskog sistema u nameri „da se od svakog podanika, bez obzira na versku i nacionalnu pripadnost, stvori aktivni - produktivni subjekt, sposoban da se uključi u državnu privredu i odbranu zemlje", odnosno da se obezbedi pomoćni administrativni kadar za potrebe odgovarajućih nacionalnih sredina. Gotovo u svakom većem naseljenom mestu osnivaju se nemačke „Norme" - škole u cilju obrazovanja budućeg vojnog kadra. Inicijativu za otvaranje novih škola i unifikaciju nastavnih programa od Karlovačke mitropolije postepeno preuzima država, što će u budućnosti dovesti do otvorenih sukoba između ove dve institucije.

Na udaru *terezijanskih* reformi prvo se našao Banat, s obzirom na namere dvora da ga pretvori u zemlju sa većinskim nemačkim - katoličkim stanovništvom. Pokušaji temišvarskog i vršačkog vladike Vićentija Jovanovića Vidaka i Jovana Georgijevića da jurisdikciju nad pravoslavnim „trivijalnim" školama u Banatu zadrže u nadležnosti Karlovačke mitropolije, nisu uspeli. Crkva je u svojim školama videla sredstvo za očuvanje pravoslavlja od svih inovernih infiltracija i garanta za najispravnije moralno vaspitanje srpske mladeži. Za razliku od nje, država kroz unifikaciju školskog sistema vidi mogućnost za egalitarizaciju stanovništva i unošenja utilitarističkog

[7] D. Jankov, *Vojvodina – Propadanje jednog regiona*, Novi Sad, 2005, str. 18.

[8] D. Boarov, *Politička istorija Vojvodine*, Novi Sad, 2001, str. 31.

[9] B. Kršev, *Pravna osnova srpske narodno-crkvene autonomije u južnoj Ugarskoj*, Pravo i politika 3, Novi Sad, 2008, str. 37-52. (Marija Terezija donosi 1763. godine *Patent o kolonizaciji*, kojim se regulišu prava i obaveze doseljenih Nemaca na prostore južne Ugarske).

elementa u cilju jačanja privrede i odbrane zemlje. Mešanje državnih organa u poslove „narodnog prosvećivanja" poprimilo je takve razmere (često i uz primenu sile) da su crkvene vlasti bile primorane da odustanu od svakog oblika dalje borbe.[10]

Namera Beča je da na nanovoosvojenim teritorijama kolonizuje što više Nemaca kako bi se razbila dotad zatečena etnička kompaktnost prevashodno srpskog stanovništva i izvršila svojevrsna nacionalna egalitarizacija. Za ostvarenje ove kolonizacione politike rezervisana je čitava oblast Banata u koju bi se uselio nemački živalj iz Bavarske, Pfalca, Badena i Švapske. Veliku ulogu u tome odigrao je grof Klaudio Mersi (1666-1734), vojni upravnik Banata u prvoj polovini XVIII veka, koji je bio francusko-italijanskog porekla, a vaspitavan u nemačkom duhu, tako da je po svojoj prirodi već bio predodređen da upravlja višenacionalnim sredinama. Kako je cilj njegove uprave bila hidroregulacija vodenih tokova, on sprovodi organizovanu kolonizaciju kvalifikovane i strane radne snage. Otuda su za njega ovi procesi istovetni - paralelno sa osnivanjem novih naselja on organizuje i radove na izgradnji kanalske mreže (već 1728. bio je prokopan Begejski kanal kojim je uspostavljen plovni put od Temišvara do Titela, nakon čega se kanalska mreža proširila po čitavoj Vojvodini). Za vreme njegove dvodecenijske vlasti u Banat se doselilo oko 15.000 Nemaca i 8.000 Mađara, pa čak i nekoliko stotina Francuza, Italijana i Španaca (u Bečkereku je postojao kvart pod nazivom Nova Barcelona). Sa stvaranjem boljih uslova za život kolonizacioni talas je dobijao na intenzitetu.[11]

---

[10] В. Кршев, Место и уloга Srpske pravoslavne crkve u školovanju i obrazovanju Srba u južnoj Ugarskoj, Obrazovanje i uloga učitelja u srpskom društvu kroz istoriju - zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, Sombor 2009, 83-98. (Reforma školstva bila je u nadležnosti *Ilirske dvorske deputacije*, koja je osnovana 1747. godine u cilju rešavanja „srpskih poslova". Deputacija, koja će kasnije **prerasti u kancelariju, do kraja XVIII veka** izdala je nekoliko dokumenata kojima su narodno-crkvena prava „šizmatičke nacije" postepeno sužavana. **Jedan od prvih akata te vrste bio je tzv. Regulament (***Regulae directive*) ili Zakon o uređenju srpske pravoslavne crkve iz 1770, u okviru kog je dato Uputstvo za poboljšanje rada u pravoslavnim školama. Nakon toga izdata je 1774. Opšta školska uredba (*Allgemeine Schulordnung*), a dve godine kasnije i Školski ustav (*Schulsystem*), na osnovu kog je donet Zakon za škole Ugarske i pridruženih joj zemalja od 22. avgusta 1777. Ovim pravnim aktom su sva narodna učilišta stavljena pod državni nadzor, a teritorija Kraljevine podeljena je na devet školskih distrikta. Terezijanske reforme završavaju se izdavanjem tzv. Deklaratorija (*Rescriptum Declaratorium Illyricae Nationis*) od 16. jula 1779. kojim je otpočela sekularizacija svih najbitnijih narodno-crkvenih prava i institucija koje su dotad bile u nadležnosti Karlovačke mitropolije).

[11] Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату до краја XVIII века*, САНУ-Етнографски институт, књ. CCXXXII, Београд 1955, стр. 49-51. (U Banatu je bilo evidentirano 56 naseljenih mesta, u kojima pored kolonizovanih Nemaca i Mađara živelo oko 50.000 Srba).

S. Jordan, *Die keiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München 1967, s. 21-22.

Kultivacija zemljišta i stvaranje velikih zemljišnih poseda omogućili su da i njihovi vlasnici organizuju useljavanje strane radne snage za rad na njima. Dolazi do nove seobe Srba kada je zajedno sa srpskim građanstvom odluku da napuste Tursku i pređu u Austrijsku carevinu donelo i nekoliko hiljada Cincara, Grka, Jermena i Jevreja, kao i veća grupa albanskih Klimenata.

Od sredine XVIII veka primat preuzima tzv. privatna kolonozicaja u režiji najvećih veleposednika poput Mihajla Čarnojevića i braće Stratimirović koji naseljavaju Petrovac, Gložan, Kulpin i Pivnice s 10.000 Slovaka iz tadašnjih severnih ugarskih županija.[12] Istovremeno, baron Pejačević naseljava Rumu s preko 5.000 Nemaca, dok to isto čini Arpad Sečenji u Temerinu. Od druge polovine XVIII veka u Bačku se useljavaju u većem broju i Rusini iz Ukrajine.[13] Tako je već tokom osamdesetih godina XVIII veka stvorena nacionalna, verska i jezička šarolikost današnjeg vojvođanskog prostora, kao konstanta i osnovna karakteristika njene demografske strukture.

Veliki uticaj na ovakav masovni odziv kolonista svakako je imao Edikt o toleranciji (*Toleranzpatent*) Josifa II (1741-1790) donet 13. oktobra 1781, kojim su pored svih hrišćanskih konfesija i Jevreji dobili slobodu veroispovesti i izgradnje crkava i sinagoga. Josifov akt o verskoj toleranciji bio je u duhu njegove celokupne vladavine „prosvećenog apsolutizma" koji je odisao idejama prosvetiteljstva i liberalizma.[14] Svi novopridošli kolonisti u Bačkoj i Banatu bili su oslobođeni poreza na rok od 10 godina ukoliko se bave poljoprivredom, a na 15 godina ukoliko se bave zanatstvom. Iako je namera bečkog dvora bila jasna ipak nije bilo dozvoljeno bilo kakvo ispoljavanje nacionalne netrpeljivosti i proterivanja jedne etničke grupe za rad interesa druge. Za vreme vladavine Josifa II broj stanovnika u Banatu uvećao se osmostruko, a u Bačkoj šest puta u odnosu na broj koji su ove oblasti imale za vreme vladavine njegove majke.[15]

Podaci o ukupnom broju populacije koja živi na prostoru današnje Vojvodine prvi put su objavljeni 1828. godine u Budimu na zahtev Ugarskog namesničkog veća. Podatke je prikupio Ludovik Nađ, član ovog tela, na osnovu evidencije iz crkvenih šematizama prema kojima je na teritoriji današnje Vojvodine tada živelo 1,090.886 stanovnika ili 12% ukupne

[12] J. Сирацки, *Словаци у Војводини као историјско-етнографски феномен*, Зборник за историју Матице српске 5, Нови Сад 1972, стр. 109-117. (Slovaci se naseljevaju u Banat počev od 1782, na veleposede Kristifora Naka, Gabriela Butlera i Isaka Kiša).

[13] Е. Цуња, *О досељењу првих Русина у Војводину и њиховом животу*, Гласник Историјског друштва Војводине, Нови Сад 1951, стр. 47-53. (Rusini se naseljavaju od 1751. na komorske posede pod upravom Franca Jozefa de Redla. Prema državnom popisu iz 1787. u Krsturu ih je bilo oko 2.200, a u Kucuri oko 1600).

[14] Ј. Х. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад 1998, стр. 266-267.

[15] V. Jojkić, Nacionalizacija Bačke i Banata, Novi Sad, 1931, str. 12-13. (Prema podacima broj kolonizovanih Nemaca u Banatu u tom periodu iznosio je čak 60.000).

populacije Kraljevine Ugarske. Od ukupnog broja stanovnika, katoličke veroispovesti je bilo 65,5%, pravoslavne 24%, protestantske 9% i jevrejske 1,5% stanovništva.[16]

*

Od potpisivanja austrougarske Nagodbe 1867. godine, Pešta intenzivno vrši kolonizaciju Bačke, Banata, pa čak i delova Srema mađarskim življem. Ovim merama ona želi da uspostavi „etničku ravnotežu" sa slovenskim i germanskim stanovništvom, sa svim atributima mađarizacije nemađarskih naroda. Migraciona politika se vodi pod okriljem državnih vlasti koju prati zakonska regulativa kojom se kolonizacija legalizuje (zakoni od 1868, 1875, 1894, 1897. i 1911. godine). Pored zakonske regulative, useljavanje Mađara potpomognuto je i fiskalnim merama (oslobađanjem od poreza) i posebnom kreditnom politikom (osnivanjem banaka koje bi povoljnim kreditima finansirale naseljavanje južnih delova zemlje).[17] Broj stanovnika u Vojvodini od tada beleži permanentni rast što pokazuju i mađarski statistički izveštaji.

Kretanje broja stanovnika u Vojvodini 1869-1910[1]				
Godina	Bačka	Banat	Srem	Ukupno
1869.	507.723	463.674	188.180	1,159.577
1880.	532.373	455.651	199.429	1,187.453
1890.	603.319	503.588	237.813	1,344.791
1900.	648.233	532.040	263.458	1,443.371
1910.	682.876	522.887	290.141	1,525.904

Najprisutniji su Mađari iz Balatona i Bukovine (Rumunija) koje privlači niska cena zemljišta u Bačkoj i Sremu i izuzetno visoke nadnice. Osim toga, oni imaju i lični problem budući da još uvek nemaju rešeno

[16] B. Jankulov, Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku, Novi Sad, 1961, str. 93. (Prema podacima koje donosi Samu Borovszky (Bács-Bodrog vármegyé, Budapest 1909; Torontal vármegyé, Budapest 1911), broj sveslovenskog stanovništva kretao se između 400.000 i 420.000).

Z. Đere, Stanovništvo Bačko-bodroške županije prema popisu Ludovikusa Nađa iz 1828. godine, Zbornik Matice srpske za istoriju 42, Novi Sad 1990, str. 143-149.

[17] B. Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad, 1998, str. 35. (Centralne vlasti iz Pešte osnivaju privilegovane banke za finansiranje raznovrsnih aktivnosti mađarskih doseljenika. Tako Sveopšta - kreditna banka (*Altalanos Hitelbank*) dobija monopol za kreditiranje stanovništva na prostoru svih zemalja krune Sv. Ištvana, postavši "bankar mađarske države", Trgovačka banka (*Kereskedelmibank*) postaje glavni finansijer izgradnje železnice, dok Hipotekarno-kreditna banka (*Jelzalog Hitelbank*) preuzima na sebe finansiranje opština putem davanja zaloga na nekretnine. Mađarskim Trgovačkim zakonom iz 1875. godine predviđeno je i osnivanje novčanog zavoda koji bi imao podružnice u svim privrednim centrima i većim mestima u Južnoj Ugarskoj - sa zadatkom da poboljša kreditnu sposobnost sitnih trgovaca i zanatlija. **Ovakav zavod se osniva 1898. godine pod imenom Centralna** kreditna zadruga (*Kozponti hitelszovetkezet*)).

pitanje kmetstva. U cilju rešavanja tih socijalnih problema, peštanske vlasti donose odluku o formiranju novih naselja tako da su do kraja XIX veka osnovana ukupno 43 nova naseljena mesta (Budisava, Telečka, Mužlja, Jermenovci i dr.) u koja se uselilo oko 100.000 pripadnika mađarskog naroda.

Kraj XIX i početak XX veka obeležili su i prvi veliki emigracioni talasi iz Vojvodine budući da su i ovi prostori bili zahvaćeni ekonomskom krizom u koju je zapao kapitalizam na prelasku iz liberalne u monopolsku fazu. Niži i srednji društveni slojevi relativno brzo su gubili materijalnu osnovu svoje egzistencije jer nedovoljno razvijena privreda nije bila u stanju da apsorbuje stalni priliv i višak radne snage. Nagomilani problemi nisu se mogli efikasno rešiti, te se mnogi odlučuju na imigraciju u razvijenije zemlje. Prema nekim procenama, računa se da je Vojvodinu u tom periodu napustilo oko 150.000 njenih žitelja[18]

Iz Bačke većinu iseljenika čine siromašni seljaci i bezemljaši. Prema podacima Bačko-bodroške županije iseljeničke dozvole za 1901. dobilo je 2.992 osobe, za 1902. taj broj se udvostručio i iznosio je 6.319, a za 1903. godinu iznosio je čak 7.678.[19] Prema izveštajima Torontalske županije, iz Banata se u periodu 1904-1906. iselilo 29.832 stanovnika i to uglavnom pripadnika nemačke nacionalne zajednice.[20] I iz Srema se u prvoj deceniji XX veka trajno iselilo 12.290 stanovnika - uglavnom Nemaca (30%).[21]

[18] L. Rakić, Iseljavanje iz Vojvodine krajem XIX i početkom XX veka, Zbornik za istoriju Matice srpske 23, Novi Sad, 1981, str. 149-159.

[19] Š. Mesaroš, Radnički pokret u Bačkoj 1890-1918, Novi Sad, 1975, str. 109-110.

[20] Wochenblatt, 23. februar 1907.

[21] A. Radenić, Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja 19. veka do 1914, Beograd, 1958, str. 143-144.

Nerešene socijalne i ekonomske probleme pratila je i nestabilna politička situacija. Srpska autonomija je bila u dubokoj krizi izazvanoj mađarskim zakonodavnim ograničenjima i sukobima interesnih grupa koje su jedna drugoj osporavale primat u vođenju srpske nacionalne politike. Crkveno-školska autonomija ponovo se našla na udaru 1907. godine kada je Ugarski sabor usvojio XXVII zakonski član (poznatiji pod nazivom „Aponjijeva uredba"), po kom su sve narodne škole podvrgnute kontroli državnih prosvetnih organa sa obavezom vaspitanja učenika u duhu pripadnosti mađarskoj državi i „političkoj naciji". A kada su se odnosi između Austrougarske i Srbije do te mere zaoštrili (izazvani Majskim prevratom, topovskim pitanjem, Carinskim ratom, Aneksionom krizom i dr.), samo je bilo pitanje vremena kada će između njih izbiti rat. U takvim okolnostima 1912. godine doneta je odluka Ugarskog sabora o ukidanju svih prava i privilegija koje su uživali Srbi u okviru svoje crkveno-školske autonomije.[22]

*

Demografski razvoj Vojvodine posle završetka Prvog svetskog rata odvijao se u izmenjenim istorijskim okolnostima, s obzirom na to da je ona ušla u sastav novostvorene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslavije). Kraj rata obeležila su revolucionarna previranja i veliki socijalni nemiri započeti u Rusiji i Nemačkoj koji su se ubrzo preneli u Mađarsku i Italiju s velikim izgledima da uzdrmaju stabilnost upravo stvorene državne zajednice. Kako su već s početka jeseni 1918. ustalasane mase nezadovoljnog seljaštva predvođene „zelenim kadrom" bile prisutne u Hrvatskoj i Slavoniji - bojazan da će se talas bunta proširi na čitavu zemlju primorala je tadašnje nosioce vlasti da pribegnu oprobanom metodu smirivanja naroda - agrarnoj reformi i kolonizaciji stanovništva iz privredno nerazvijenih oblasti na prostore pogodnije za život, a pre svega u Vojvodinu.

Agrarna reforma i kolonizacija predstavljale su suplementarne procese koje je prva jugoslovenska država preduzimala ne samo u cilju smirivanja zategnutih socijalnih odnosa i izmene zatečene strukture zemljišnog poseda (kako u pogledu vlasništva, tako i u pogledu njegove veličine), nego i iz političkih razloga - kako bi se stvorila nova demografska slika Vojvodine. Zapravo, ideja je bila da zemlju dobiju oni koji je obrađuju i da u posedovnoj strukturi prevagne državotvorni, nacionalni (jugoslovenski) element u odnosu na stanje kakvo je bilo pre rata.[23]

Veličajući sitni posed, protagonisti agrarne reforme nastojali

[22] L. Rakić, Radikalna stranka u Vojvodini *1902-1919*, Novi Sad, 1983, str. 121-130. (Mnogobrojni poverljivi austrougarski izveštaji iz toga vremena svedoče da se nakon ukidanja autonomije u lojalnost Srba više nije moglo verovati, kao i da se za vreme balkanskih ratova (1912-1913) njihov separatizam sve više ispoljavao).

[23] B. Kršev, *Uporedne karakteristike agrarnih reformi u Vojvodini u XX veku*, Kultura polisa 16, Novi Sad, 2011, str. 117-130.

su da dokažu da će ekonomska, a samim tim i politička stabilnost prve jugoslovenske države zavisiti od zadovoljenja potreba najbrojnije seoske populacije koja je činila više od 75% od ukupnog broja stanovništva.[24] Država je zauzela stav da je bolje imati i pad proizvodnje u poljoprivredi i biti dvostruki gubitnik za oduzetu zemlju, nego doživeti socijalne nemire s nesagledivim posledicama.[25]

Na drugoj strani, isključivanjem pripadnika neslovenskih naroda (pre svega Nemaca i Mađara, iako su imali status povlašćenih nacionalnih manjina) kao korisnika reforme, državne vlasti su jasno istakle njeno nacionalno obeležje. Obrazlažući njenu nacionalnu osnovu, reforma se pravdala ekonomskim oslobođenjem južnoslovenskih naroda i početkom stvaranja nove državne zajednice.[26] Smatralo se opravdanim da nova vlast preko agrarne reforme i kolonizacije izlazi u susret najširim interesima seljaštva i na taj način ih trajno vezuje za poredak i vladajuću dinastiju.[27]

Realizacija ciljeva proklamovanih agrarnom reformom trebala se izvršiti uspešnom kolonizacijom. Naročito je nacionalni sadržaj reforme uticao da kolonizacija otpočne i pre no što će Ministarstvo za agrarnu reformu izvršiti neophodne pripreme za transport i doček porodica kolonista. Međutim, kako ni u ovom slučaju zakonska regulativa nije blagovremeno pratila migracione procese, oni su sve više poprimali elemente „stihijskog" naseljavanja.

Kolonizacija kao složen proces, pretpostavljala je postojanje prethodno razrađenog plana koji je trebao omogućiti nužan smeštaj kolonistima, izvršiti deobu parcela koje se otuđuju i obezbediti minimum poljoprivrednog inventara. Sa nepripremljenim planom i preuranjenim izjavama „da je sve spremno", vlada je pokrenula koloniste i njihove porodice iz unutrašnjosti, obezbeđujući im samo besplatan prevoz. Usled toga, česti su bili slučajevi da se na stotine porodica pojave u nekom selu – zavedene obećanjima poverenika, a da ih tamo nije čekala ni zemlja, a kamo li kuće i poljoprivredni inventar. Da bi zaustavili „kolonizatorski stampedo" državne vlasti novembra 1919. godine donose odluku o privremenom obustavljanju daljeg podnošenja zahteva za kolonizaciju, dok se postojeća rešenja stavljaju van snage.[28]

Trebalo je da prođe gotovo godinu dana da vlada usvoji *Uredbu o naseljavanju* od 24. septembra 1920. godine, kojom se pravno reguliše kolonizacija. Ovom odlukom, kolonizirana lica u Vojvodini sticala su puno pravo svojine nad dodeljenim zemljištem posle deset godina od dana naseljavanja, kao i da se zemlja ne sme otuđiti, niti opteretiti dugovima (u

[24] M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo, 1958, str. 288.
[25] V. Korać, *Agrarna reforma i njeni "prijatelji"*, Radničke novine, Beograd 22. avgust 1922.
[26] O. Frangeš, *Agrarna reforma i naša odbrana*, Narodna odbrana, Beograd 1928, str. 273.
[27] D. Turk, *Osnovi naše agrarne politike*, Zagreb 1923, str. 19.
[28] *Политика*, 5. новембар 1919.

smislu davanja pod hipoteku) - sve dok ne postane gruntovno uknjiženo vlasništvo. Takođe, kolonisti su na osnovu ove uredbe bili oslobođeni plaćanja svih poreza i prireza – prvo na rok od 3 godine, a zatim je neplaćanje neposrednih poreza produženo da važi još 5 godina.[29]

U Vojvodinu se do 1921. doselilo ukupno oko 94.000 dobrovoljaca, boraca, optanata i kolonista iz Like, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, i to u Bačku 30.000, Banat 55.000 i Srem oko 9.000. Broj stanovnika u Vojvodini je prema popisu iz 1921. iznosio 1.537.000. U novonastalim okolnostima broj Srba pojedinačno gledano u odnosu na broj ostalih naroda koji su živeli u Vojvodini znatno je porastao. Naime, više od jedne trećine vojvođanske populacije činili su Srbi sa 534.000 stanovnika (ili 35% od ukupnog broja), zatim Mađari sa 363.500 (23%), Nemci sa 335.900 (22%), Hrvati sa 130.000 (8,5%), Rumuni sa 67.700 (4,4%), Slovaci sa 59.500 (4%), Jevreji sa 19.500 (1,3%) i Rusini sa 13.600 (0,9%).[30]

Kako su kolonisti bili pretežno siromašni seljaci iz dinarskih predela, navikli na ekstenzivno stočarstvo, a ne na intenzivnu zemljoradnju, problem njihove akomodacije javio se već prvih dana po dolasku u vojvođansku ravnicu. Vlasti su se zanosile idejom da će problem prilagođavanja rešiti asimilacijom kolonista sa domicilnim stanovništvom. Ali ta predviđanja nisu bila realna, ne iz nacionalne surevnjivosti, nego usled agrarne prenaseljenosti, tako da i kada bi se čitav veleposed razdelio (a ne samo delimično), on ne bi mogao zadovoljiti sve agrarne interesente. Otuda se gotovo u svim naseljenim mestima na koloniste gledalo kao na povlašćene uzurpatore („dođoše"). Kao kompromisno rešenje i izlaz iz konfliktnih situacija, tadašnje vlasti donose odluku o osnivanju novih mesta u koja se naseljavaju isključivo kolonisti. Tako je osim etničke, socijalne i demografske strukture, izmenjena i topografska slika Vojvodine, koja je u periodu od 1919. do 1931. dobila 130 novih naselja (64 u Bačkoj, 42 u Banatu i 24 u Sremu).[31]

Agrarna reforma nije izmenila odnose na selu, niti je dovele do promene odnosa države prema poljoprivredi. Ona je samo izmenila nacionalno-demografsku sliku i strukturu zemljišnog poseda koji više nije bio u stanju da izvrši ni prostu, a kamo li proširenu ili složenu reprodukciju. Tako je u Vojvodini nakon likvidiranja agrarne reforme (1931), od ukupnog broja poljoprivrednih domaćinstava (215.650) ispod 2 ha imalo 71.950, onih

[29] S. Živkov, *Agrarno zakonodavstvo Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad 1976, str. 97-103. (Zakonska regulativa iz juna 1931. godine, omogućiće da kolonisti budu oslobođeni plaćanja poreza punih deset godina – upravo na onoliki rok, koliko mu je i trebalo da postane gruntovni vlasnik dodeljenog zemljišta.)

[30] С. Ћурчић, *Промена броја становника Војводине током последњих сто година*, Зборник радова Природно-математичког факултета 9, Нови Сад 1979, стр. 629-633.

[31] Н. Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој*, Нови Сад 1968.
Н. Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату*, Нови Сад 1972.
Н. Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Срему*, Нови Сад 1975.

koji su imali između 2 i 5 ha bilo je 58.850, a od 5 do 10 ha 43.550 i između 10 i 20 ha 27.425, dok je preko 20 ha obradivog zemljišta posedovalo 13.875 gazdinstava.[32]

*

Evidentan neuspeh agrarne reforme rezultirao je trajnim nezadovoljstvom upravo onih kojima je bila namenjena. Ovo nezadovoljstvo iskoristili su u prvom narednom velikom društvenom prevratu, kakav je bio Drugi svetski rat, protagonisti komunističkih ideja, koji su razočaranom seljaštvu ponudili zemlju, a zatim i ukudanje svih dugova. Zasigurno je da su ova obećanja doprinela da se ovaj sloj najmasovnije odazove i uključi u narodnooslobodilačku borbu i dá najveći doprinos pobedi socijalističke revolucije. Još u toku trajanja rata pokrajinski NOO kao nosioci privremene vlasti u Vojvodini, pokazali su spremnost da se nakon oslobođenja zemlje problemi na selu reše u duhu proklamovane ideološke parole „zemlja seljacima".[33]

Prve konkretne mere za raševanje sve prisutnijih zahteva za novom i pravednijom agrarnom reformom usledile su nakon odluke Predsedništva AVNOJ-a od 21. novembra 1944. kojom u državnu svojinu prelazi sva imovina nemačkog Rajha i njihovih državljana, kao i sva imovina lica nemačke narodnosti – izuzev onih Nemaca koji su učestvovali NOR-u ili su podanici neutralnih država, a lično se nisu držali neprijateljski za vreme okupacije. Osim ove imovine, konfiskovana je i imovina i svih ostalih ratnih zločinaca i njihovih pomagača (domaćih izdajnika). Na ovaj način državne vlasti u Vojvodini su nacionalizovale preko 68.000 poseda, odnosno konfiskovano je skoro 390.000 ha (ili 677.000 kj) obradivog zemljišta.[34]

Uoči oslobođenja zemlje, privremena vlada DFJ usvojila je 9. marta 1945. deklaraciju u kojoj se ističe da će se „u najkraće moguće vreme pristupiti rešavanju pitanja u pogledu seljaštva, kao što su agrarna reforma i kolonizacija, kako bi siromašni slojevi seljaštva dobili na uživanje zemlju sa potrebnim inventarom". A da će doista tako i biti, dokazala je nova - „narodna" vlast već 23. avgusta 1945. usvajanjem *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji*, kojim se menjaju agrarno-posedovni odnosi uspostavljanjem zemljišnog maksimuma (na 25 ha obradive i 45 ha neobradive zemlje) i davanjem iste bezemljašima i siromašnim seljacima u trajno vlasništvo.

---

[32] F. Čulinović, *Ekonomsko i političko stanje Jugoslavije od 1921 do 1929*, Iz istorije Jugoslavije 1918-1945 (zbornik predavanja), Beograd 1958, str. 191-206.

[33] Б. Петрановић, *О променама у друштвено-економској структури Југославије у току народноослободилачке борбе* (1941-1945), Прилози за историју социјализма 6, Београд 1969, стр. 61-63.

[34] С. Нешовић, *Привредна политика и економске мере у току ослободилачке борбе народа Југославије*, Београд 1964, стр. 145-154.

Prema idejnoj zamisli, reforma je trebala da se sprovede u tri faze.

U prvoj, koja je trajala do marta 1946, trebalo je utvrditi broj agrarnih subjekata, kao i izvršiti pored nacionalizacije i eksproprijaciju veleposedničkog i zemljišta iznad propisanog maksimuma, kako bi se stvorio dovoljan fond, koji bi podmirio sve interesente. Sagledavajući broj interesenata i zemljišne lokalitete, *Odeljenje za agrarnu reformu* je dalo predlog da se u Vojvodini podigne još 14 novih naselja.

U drugoj fazi koja je otpočela krajem marta 1946. i koja je trebalo da prati sam proces kolonizacije (donošenjem *Uredbe o redu prvenstva u dodeljivanju zemlje* i *Uredbe o postupku za izvršenje unutrašnje kolonizacije*), trebalo je izvršiti podelu oduzete zemlje najpre unutrašnjim, a zatim spoljašnjim kolonistima vodeći računa pri tome da se svakom licu kome je nacionalizovana ili eksproprisana zemlja, ostavi 5 ha „za nužno izdržavanje". Uredbama su definisane kvote tako da je kolonista do šest članova porodice dobijao 6 kj zemlje, a za svakog narednog člana još 0,6 kj (maksimum 9 kj). Za razliku od njega, kolonista koji bi odlučio da se naseli u ataru (na salašu), dobijao je za porodicu do pet članova 8 kj oranice i takođe za svakog daljeg člana još 0,6 kj, s tim da je u njegovom slučaju maksimum iznosio 12 kj.

Treća faza agrarne reforme trebalo je da se okonča do kraja 1948, a sastojala se u uknjižbi prava vlasništva na dodeljenoj zemlji.[35]

Sprovođenje kolonizacije, takođe nije prepušteno slučaju i stihiji, nego se i u tom segmentu agrarne reforme pristupilo planski i institucionalno. U cilju njene organizacije i pripreme, počev od prevoza do prihvatanja i smeštaja kolonista, formirano je Ministarstvo za kolonizaciju u kom je posebno važno mesto zauzimao Agrarni savet. O značaju tog tela govori i činjenica da je njegov predsednik bio Moša Pijade, kao i da su u njegovom radu učestvovali i ministar za kolonizaciju – Sreten Vukosavljević i ministar poljoprivrede – Vasa Čubrilović.[36]

Jedna od najznačajnijih odluka *Agrarnog saveta* bila je utvrđivanje tzv. naseljeničkih kvota, odnosno broja boračkih porodica iz drugih republika koje bi se kolonizirale u Vojvodini i razdelile 500.000 kj zemlje predviđene za „spoljnu kolonizaciju". Na sednicama Saveta od 3. i 4. septembra 1945. predloženo je da se na područje Bačke i Banata naseli ukupno 39.000 porodica i to 12.000 iz Bosne i Hercegovine, 9.000 iz Hrvatske, 7.000 iz Crne Gore, 6.000 iz Srbije, 3.000 iz Slovenije i 2.000 iz Makedonije. Međutim, borci iz Slovenije nisu izrazili preveliku želju da napuštaju svoju republiku (svega se 460 porodica kolonizovalo), dok je vojvođanskim „unutrašnjim kolonistima" smanjena ranije predviđena kvota za 2.400 mesta, tako da je komisija početkom 1947. usvojila nov raspored,

[35] Н. Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948*, Нови Сад 1984.

[36] Н. Л. Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, н.д. стр. 450-477.

po kom se u Vojvodinu useljava 14.500 porodica iz Bosne i Hercegovine, 10.200 porodica iz Hrvatske, 7.200 iz Crne Gore, 6.900 iz Srbije i 2.400 iz Makedonije (što ukupno čini 41.400 porodica, iako je prema zvaničnom popisu kolonizaciju dobilo 37.616 porodica „spoljnih kolonista").

Druga, takođe suštinska odluka Agrarnog saveta odnosila se na utvrđivanje tzv. naseljeničkih rejona (odnosno naseljenih mesta i slobodnih kuća u njima za useljenje). Na osnovu *Uredbe o sprovođenju naseljavanja boraca u Vojvodini*, usvojene 8. septembra 1945. određeno je da se bosansko-hercegovački kolonisti nasele u Banatskom Depotovcu, Katarini (Banatskom Topolovcu), Lazarevu, Nakovu, Martinici (Lukićevu), Šupljaji (Krajišniku), Česteregu, Sečnju, Kleku, Sarči (Sutjeski), Svetom Hubertu - Solturu - Šarlevilu (Banatskom Velikom Selu), Hajfeldu (Novim Kozarcima), Mokrinu, Perlezu, Bočaru, Ostojićevu, Bačkoj Palanci, Bukinu (Mladenovu), Titelu, Obrovcu, Bačkom Jarku, Kaću i Budisavi. Rejoni za naseljavanje kolonista iz Hrvatske određeni su u Bačkom Brestovcu, Doroslovu, Sonti, Filipovu (Bačkom Gračacu), Bezdanu, Kolutu, Krnjaji (Kljajićevu), Prigrevici, Riđici, Stanišiću, Čonoplji i Bajmoku. Za useljenike iz južne i istočne Srbije određene su prazne kuće u Karavukovu, Parabuću (Ratkovu), Odžacima, Deronjama, Srpskom Miletiću, Banatskom Karlovcu, Omoljici, Banatskom Brestovcu, Mramorku, Kovinu, Pločici, Beloj Crkvi, Starčevu, Bavaništu i Plandištu. Crnogorski borci dobili su kolonizaciju u Bačkom Dobrom Polju, Veprovcu (Kruščiću), Kuli, Vrbasu, Starom i Novom Sivcu, Torži (Savinom Selu), Kucuri, Crvenki, Sekiću (Lovćencu), Feketiću i Zmajevu. I na kraju, za makedonski naseljenički rejon predviđena su mesta u Glogonju, Jabuki, Kraljevićevu (Kačarevu), Knićaninu, Gudurici, Velikom Središtu, Hajdučici i Starom Lecu.[37]

Po nacionalnom sastavu, iz jugoslovenskih pokrajina se u Vojvodinu najviše uselilo Srba 71,97% ili 26.963 porodice koje su ukupno brojale 162.447 članova. Na drugom mestu su Crnogorci (17,8%), odnosno 6.696 porodica sa 40.176 članova. Broj makedonskih kolonista i njihovih članova porodica se uzimao aproksimativno - oko 2.000 (tj. 12.000 članova), što ih svrstava na treće mesto po zastupljenosti u kolonizaciji. Zatim slede Hrvati sa 1.189 kolonista i 7.134 članova njihovih porodica i na kraju Slovenci sa 460 useljenika (odnosno 2.091 članova) i Muslimani koji su brojali 308 kolonista sa 1.848 članova njihovih porodica. Do 1948. godine u Vojvodinu se ukupno uselilo 37.616 kolonističkih porodica, odnosno 258.405 osoba.[38]

Proces prilagođavanja kolonista novoj sredini bio je složen i zavisio je od niza faktora - socijalnih i psiholoških do geografskih i klimatskih.

[37] V. P. Đurić, *Geografski raspored novokolonizovanog stanovništva u Vojvodini*, Glasnik Etnografskog instituta SANU 2-3/1953-1954, Beograd, 1957.
[38] V. Stipetić, *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ 1945-1948*, Zagreb, 1954.

Kako bi predupredili doista oskudno znanje i iskustva u poljoprivrednoj proizvodnji (usled nesnalaženja vratilo se u „stari kraj" tokom 1946. godine više od 3.000 porodica), državne vlasti otpočinju proces osnivanja seljačkih radnih zadruga, organizuju se kursevi i tečajevi za instruktore SRZ, dok u okviru *Slobodne Vojvodine* počinje da izlazi podlistak *Kolonist* u cilju podizanja nivoa opšte kulture i informisanosti. Pored doseljenih kolonista u seljačke radne zadruge ulaze i „politički svesni seljaci, koji su najvećim delom učestvovali u oslobodilačkom ratu i vaspitavali se da kolektivnim snagama savlađuju teškoće".[39] Na drugoj strani, asimilacija između „starosedelaca" i „došoša" tekla je dosta sporo. Naročito je bila izražena kod zaključenja brakova koji su u početku bili sklapani samo od ženika iz sopstvene sredine ili se odlazilo po mladu u stari zavičaj. Vremenom su se počeli sklapati mešoviti brakovi gde su se „lalinke" udavale za kršne Dinarce, ali i „lale" za stasite Bosanke.[40]

Prema popisu iz 1948. broj stanovnika u Vojvodini iznosio je 1,640.757. Srbi su činili polovinu populacije - 827.296, dok je broj Mađara bio upola manji - 428.750 (26%). Na svojevrsni egzodus bili su primorani pripadnici nemačke nacionalne manjine čiji se broj sveo na njih 29.300. Prema istom popisu broj Hrvata u Vojvodini iznosio je 132.893 (8,2%), Slovaka 73.442 (4,5%), Rumuna 57.999 (3,5%), Crnogoraca 29.684 (1,8%) i Rusina 22.082 (1,3%). [41]

Privredni razvoj druge jugoslovenske države uslovio je nova migraciona kretanja u Vojvodini koja (iako se dešavaju u istovetnim istorijskim ulovima) imaju dvosmeran pravac. Naime, usled neuspele privredne reforme započete 1965. dolazi do prvog velikog imigracionog talasa nezaposlenog stanovništva u razvijene zapadnoevropske zemlje. Do 1981. godine Vojvodinu je (preko biroa za zapošljavanje) napustilo 65.591 lice ili 3,2% u odnosu na tadašnji broj stanovnika od 2,034.772. Na drugoj strani odvijala se veoma intenzivna unutrašnja kolonizacija individualnog karaktera i u privatnoj režiji, ali ipak primetna i prisutna na svakom koraku. Broj imigranata iz pasivnih krajeva Bosne i Hercegovene i delova Hrvatske doprineo je da Srbi postanu apsolutno najbrojniji narod u Vojvodini. Prema statističkim podacima iz 1981. Srbi u Vojvodini su činili većinu koja je iznosila 54,4% od ukupnog broja ili 1,107.375 stanovnika. Istovremeno primetno se smanjuje broj pripadnika ostalih naroda i nacionalnih manjina koji su živeli u Vojvodini. Tako Mađara prema popisu iz 1981. ima 385.356 (18,9%), Hrvata 109.203 (5,4%), Slovaka 69.549 (3,4%), Rumuna 47.289 (2,3%) i Rusina 19.305 (0,9%). Posebnu specifičnost ovog multietničkog

[39] D. Tošić, Kolektivizacija *u Jugoslaviji 1949-1953*, Beograd, 2002, стр. 17.

[40] R. Rakita, *Kolonizacija iz mrkonjićgradskog kraja u Vojvodinu 1945-1948*, Zbornik Matice srpske za istoriju 57, Novi Sad, 1998, стр. 185-222.

[41] Pokrajinski zavod za statistiku, *Društveni i ekonomski razvoj SAP Vojvodine*, Novi Sad, 1985.

prostora u navedenom periodu čini pojava *Jugoslovena*, koji su produkt mešovitih brakova, a čiji je broj prema popisu iz 1981. iznosio 167.215, što čini 8,2% od ukupnog broja stanovništva u Vojvodini.[42]

*

Prvi znaci krize druge jugoslovenske države javljaju se u proleće 1981, kada počinju masovne demonstracije u južnoj srpskoj autonomnoj pokrajini. Nemiri u Prištini i Trepči bili su organizovani sa zahtevom „Kosovo - republika", što se pak nije moglo u načelu realizovati bez promene Ustava. Zahtev za promenu statusa u osetljivom federalnom balansu neminovno je vodio ka raspadu Jugoslavije. Zato je kosovsku krizu Beograd želeo da iskoristi za rekonstrukciju Srbije - iz složene federativne jedinice u jedinstvenu republiku bez autonomnih pokrajina. Pritisak na ustavnu samostalnost autonomnih pokrajina pojačao se nakon dolaska Slobodana Miloševića (1941–2006) na čelo CK SK Srbije. Na ključnoj VIII sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije od 23. septembra 1987. godine odlučuje se da se krene u proces rasformiravanja pokrajina i da konačno „Srbija iz tri dela bude cela". Na drugoj strani, kosovska kriza produbljuje se svakodnevnim incidentnim situacijama, a njeni akteri ne žele da sednu za pregovarački sto kao što ni ostale republike (članice federacije) nemaju razumevanja za zbivanja u južnoj srpskoj pokrajini.

Pod parolom „Jaka Srbija, jaka Jugoslavija" utire se put srpskom jedinstvu snagom zakona i snagom ulice (institucionalno i vaninstitucionalno). Na tom putu prva se na udaru našla SAP Vojvodina. Ukidanjem autonomije Vojvodini započeo je proces raspada Jugoslavije. Međunarodna zajednica je pokušavala u nekoliko navrata da očuva Jugoslaviju sve do leta 1991. godine kada je britanski diplomata, lord Karington izneo plan o SFRJ kao savezu država (labavoj konfederaciji u kojoj su date samo neke uzajamne garancije za prava manjinskih naroda između potpuno suverenih država na *eks (ex)* jugoslovenskom prostoru). Milošević je odbio da prihvati ovaj plan, a prinudio je i Crnoj Gori da povuče već datu saglasnost na ovaj dokument. On je odbio i evropski plan da se Srbija podnošenjem zahteva međunarodno prizna kao nezavisna država rukovodeći se principom njenog kontinuiteta sa bivšom državom. Otuda se pristupilo stvaranju treće Jugoslavije - Savezne Republike Jugoslavije, koju su činile dve republike, Srbija i Crna Gora. Ustav treće Jugoslavije usvojen je 27. aprila 1992. godine.[43]

U međuvremenu, jugoslovenski prostor postaje poprište stravičnog građanskog rata koji će se etapno okončavati sve do 10. juna 1999. kada je potpisan tzv. Kumanovski sporazum kojim je završen rat na Kosovu. Rat nije prouzrokovao samo žrtve i materijalna razaranja, nego i talase

[42] *Ibidem*.
[43] B. Kršev, *Nacionalna pravna istorija*, Novi Sad, 2010, str. 182-188.

migracija i ogroman broj izbeglih i raseljenih lica koji će u znatnoj meri uticati i na demografsku sliku Vojvodine na početku trećeg milenijuma. Prema podacima Pokrajinskog zavoda za statistiku, u Vojvodini je na osnovu popisa stanovništva iz 2002. evidentirano skoro 190.000 lica koji su imali status izbegle osobe.

Vojvodina je prema popisu stanovništva iz 2011. imala 1,931.809 stanovnika, među kojima su najbrojniji Srbi – 1,289.635 (66,8%), zatim Mađari 251.136 (13%), Slovaci 50.321 (2,6%), Hrvati 47.033 (2,4%), Romi 42.391 (2,2%), Rumuni 25.410 (1,3%) i Crnogorci 22.141 (1,2%). No, bez obzira na više nego dinamična migraciona kretanja u Vojvodini u XX veku koja su, uglavnom, bila politički motivisana a neretko i prisilna, između njenih žitelja i etničkih zajednica razvila se i održala tradicija zajedničkog života i uzajamnog poštovanja. Vojvodina je bila i ostala višenacionalna i multikonfesionalna sredina i narodi koji žive u njoj moraju prevladati sopstveno nasleđe prošlosti, jer da citiramo Fernana Brodela (1902-1985): „Zemljina kugla se stalno smanjuje i više no ikad su ljudi pod istim krovom primorani da žive zajedno, stisnuti jedni uz druge, a usled takve bliskosti moraju da dele čak i zajedničke predrasude".

MIGRATION POLICY OF THE AUSTRO-HUNGARIAN AND YUGOSLAV AUTHORITIES IN VOJVODINA AS THE BASIS OF ITS MULTICULTURALISM

Summary: This paper deals with the analysis of migration policy on the territory of Vojvodina conducted by different authorities, depending on its state status. Although migration and colonization primarily mainly politically motivated, to supremacy or equalizing a particular ethnic community with other communities, often had next to military-strategic and economic and social roles. As in the work covered a broader time period, more than three centuries, have been singled out only the key events that have influenced the emergence of the so-called. "Waves of migration", which are actually contributed to the Vojvodina today as we talk about multicultural European region.

Keywords: population, migration, agrarian reform, colonization, Vojvodina

LITERATURA:

- Čulinović, F. (1958). *Ekonomsko i političko stanje Jugoslavije od 1921 do 1929*, Iz istorije Jugoslavije 1918-1945 (zbornik predavanja), Beograd: Nolit.
- Boarov, D. (2001). *Politička istorija Vojvodine*, Novi Sad.
- Erić, M. (1958). *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo.
- Frangeš, O. (1928). *Agrarna reforma i naša odbrana*, Beograd: Narodna odbrana.
- Jankov, D. (2005). *Vojvodina – Propadanje jednog regiona*, Novi Sad: autorsko izdanje.
- Jordan, S. (1967). *Die keiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München: R. Oldenbourg.
- Korać, V. (1922). *Agrarna reforma i njeni „prijatelji"*, Beograd: Radničke novine.
- Kršev, B. (1998). *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad: Prometej.
- Kršev, B. (2008). *Pravna osnova srpske narodno-crkvene autonomije u južnoj Ugarskoj*, Pravo i politika 3, Novi Sad: Fakultet za evropske pravno-političke studije.
- Kršev, B. (2010). *Nacionalna pravna istorija*, Novi Sad: USEE – Prometej.
- Kršev, B. (2011). *Uporedne karakteristike agrarnih reformi u Vojvodini u XX veku*, Kultura polisa 16, Novi Sad.
- Stipetić, V. (1954). *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ 1945-1948*, Zagreb.
- Turk, D. (1923). *Osnovi naše agrarne politike*, Zagreb.
- Živkov, S. (1976). *Agrarno zakonodavstvo Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad: Matica srpska.
- Гаћеша, Н. Л. (1968). *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој*, Нови Сад: Матица српска.
- Гаћеша, Н. Л. (1972). *Аграрна реформа и колонизација у Банату*, Нови Сад: Матица српска.
- Гаћеша, Н. Л. (1975). *Аграрна реформа и колонизација у Срему*, Нови Сад: Матица српска.
- Гаћеша, Н. Л. (1984). *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948*, Нови Сад: Матица српска.
- Гаћеша, Н. Л. (1995). *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад: Матица српска.
- Ђере, З. (1990). *Становништво Бачко-бодрошке жупаније према попису Лудовикуса Нађа из 1828. године*, Зборник Матице српске за историју 42, Нови Сад.
- Ђурић, В. П. (1957). *Географски распоред новоколонизованог становништва у Војводини*, Гласник Етнографског института бр. 2-3/1953-1954, Београд: САНУ,
- Јанкулов, Б. (1961). *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад.
- Јојкић, В. (1931). *Национализација Бачке и Баната*, Нови Сад.
- Кршев, Б. (2009). *Место и улога Српске православне цркве у школовању и образовању Срба у јужној Угарској*, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју - зборним радова са међународног научног скупа, Сомбор: Педагошки факултет.
- Месарош, Ш. (1975). *Раднички покрет у Бачкој* 1890-1918, Нови Сад: Матица српска.
- Нешовић, С. (1964). *Привредна политика и економске мере у току ослободилачке борбе народа Југославије*, Београд.
- Петрановић, Б. (1969). *О променама у друштвено-економској структури Југославије у току народноослободилачке борбе (1941-1945)*, Прилози за историју социјализма, бр. 6, Београд.

- Покрајински завод за статистику (1985). *Друштвени и економски развој САП Војводине 1980-1984*, Нови Сад.
- Поповић, Д. Ј. (1955). *Срби у Банату до краја XVIII века*, Етнографски институт, књ. CCXXXII, Београд: САНУ
- Поповић, Д. Ј. (1990). *Срби у Војводини* 1, Нови Сад: Матица српска.
- Поповић, Д. Ј. (2008). *Слика Војводине у XVIII веку,* Војводина II, Нови Сад: Прометеј.
- Раденић, А. (1958). *Положај и борба сељаштва у Срему од краја XIX века до 1914*, Београд: САНУ.
- Ракита, Р. (1998). *Колонизација из мркоњићградског краја у Војводину 1945-1948*, Зборник Матице српске за историју 57, Нови Сад.
- Ракић, Л. (1981). *Исељавање из Војводине крајем XIX и почетком XX века*, Зборник за историју 23, Нови Сад: Матица српска.
- Ракић, Л. (1983). *Радикална странка у Војводини 1902-1919*, Нови Сад: Матица српска.
- Сирацки, Ј. (1972). *Словаци у Војводини као историјско-етнографски феномен*, Зборник за историју 5, Нови Сад: Матица српска.
- Тошић, Д. (2002). *Колективизација у Југославији 1949-1953*, Београд.
- Ђурчић, С. (1979). *Промена броја становника Војводине током последњих сто година*, Зборник радова Природно-математичког факултета 9, Нови Сад.
- Форишковић, А. (1970). *О неким историјским претпоставкама релевантним у обличавању етничке слике данашње Војводине*, Зборник за историју 2, Нови Сад: Матица српска.
- Чакић, С. (1982). *Велика сеоба Срба 1689/1690 и патријарх Арсеније III Црнојевић*, Нови Сад: Добра вест.
- Цуња, Е. (1951). *О досељењу првих Русина у Војводину и њиховом животу*, Гласник Историјског друштва Војводине, Нови Сад.
- Швикер, Ј. Х. (1998). *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад: Гутенбергова галаксија и Матица српска

(Footnotes)

1 *Magyar statistikai Közlemények*, 1901-1910, Budapest 1913.

Prof. dr Duško Radosavljević[1]
Nikolina Matijević, master[2]
Radivoje Jovović, master[3]

POLITIČKO I JAVNO PREDSTAVLJANJE NACIONALNIH ZAJEDNICA U VOJVODINI

Rezime: *Srbija je u ovom trenutku "nedovršena država" (**M. Podunavac**) koju odlikuje određena politička restauracija. Nju čine blokovi političke moći novoustanovljene vlasti sa političkom tehnologijom oslonjenom na eksplozivnu i opasnu mešavinu nacionalnog i socijalnog populizma, sa deinstitucionalizacijom poretka prava i politike, užurban i nasilan otklon u odnosu na "bivši rezim" što ne samo da podseća, već i uveliko obnavlja formativne principe "staroga režima".*

Kako su prve aktivnosti novih vlasti dosta začinjene ideološkim aromama, ostaje nada da u javni život neće biti vraćene one aktivnosti kojima je Srbija bila obeležena u poslednjoj deceniji XX veka, a koje i danas ostavljaju ožiljke na krhkom demokratskom telu Srbije, u javnom životu, posebno u oblastima od našeg interesa - politici prema nacionalnim zajednicama, njihovom političkom i javnom predstavljanju u Vojvodini.

Ključne reči: *nacionalne zajednice, političko i javno predstavljanje, Vojvodina.*

Uvod

Pre 1990. godine, kada je uveden višestranački sistem u Jugoslaviji i Srbiji, manjinske nacionalne zajednice su tvorile specifičan entitet poznat pod nazivom narodnosti, koji je u ustavnopravnom i političkom životu bivše nam države bio izjednačen sa pojmom naroda. Posebno je to bio slučaj u SAP Vojvodini gde je njihov broj bio veoma značajan. U političkoj praksi, kao u svakidašnjem životu, poštovao se komplikovani, ali veoma efikasan sistem "nacionalnog ključa" gde se dosta vodilo računa da u organima

1 Redovni profesor VŠ Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić u Novom Sadu. E-mail: dradosavljevic@useens.net.

2 Nikolina Matijević, asistentkinja VŠ Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić u Novom Sadu. E-mail: nikolina_matijevic@yahoo.com.

3 Radivoje Jovović, asistent VŠ Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić u Novom Sadu. E-mail: radivojejovovic@gmail.com.

političkih organizacija[4] kao i u organima društveno-političkih zajednica[5] budu adekvatno zastupljeni pripadnici svih naroda i narodnosti. Tako je, podsetimo, u AP Vojvodini predsednik Predsedništva SAP Vojvodine[6] bio **Nandor Major**, etnički Mađar, više predsednika pokrajinske Vlade su bili iz redova ne-Srba[7], više predsednika Skupštine itd. Svojevrsna idila je trajala do sredine 80-ih godina prošlog veka[8] kada su dovedena u pitanje sva dostignuća bivše zajedničke države, pa tako i rešenja iz oblasti zaštite prava nacionalnih zajednica i bilo je jasno da se koncepcija Jugoslavije, „bratstva i jedinstva" i ravnopravnosti naroda i narodnosti neće održati. Započeli su ratovi koji su kao produkt imali šest plus jednu novoosnovanu državu[9], strahovite ljudske i materijalne žrtve[10], razaranja koja su sama sebi bila cilj, etničku promenu stanovništva, te konsekventno pobedničkiml, nacionalističkim politikama svođenje nekadašnjih naroda na status „nacionalne manjine".

Dakle, sistem zaštite pripadnika nacionalnih zajednica u Republici Srbiji razvijan je još za vreme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u kojoj se na kvalitetniji način u odnosu na ostale socijalističke zemlje gledalo na pitanja nacija i etniciteta. Tako je SFR Jugoslavija kroz različite mehanizme obezbeđivala zaštitu prava tzv. narodnosti, pa je Ustav iz 1974. godine definisao položaj nacionalnih manjina i njihova kolektivna prava, a pomenuta jugoslovenska institucija "ključa" omogućavala je, uprkos jednopartijskom sistemu, zastupljenost nacionalnosti u političkom životu. Sledeći ovakvu politiku, sve nacionalne grupe bivše Jugoslavije sa šest konstitutivnih naroda (Srbi, Hrvati, Makedonci, Hrvati, Slovenci, Muslimani), proporcionalno su bile predstavljene na svim nivoima vlasti. Najviši stepen participacije bio je na lokalnom nivou. Pripadnici nacionalnosti imali su prava na službenu upotrebu jezika, autonomiju u kulturi (u smislu osnivanja različitih kulturnih udruženja i institucija kulture), kao i na obrazovanje na svom maternjem jeziku. U vreme *druge* Jugoslavije najveći broj pripadnika manjinskih etno-kulturnih

[4] Savez komunista Jugoslavije, vodeća snaga države i društva, te Savez sindikata, Savez socijalitičkog radnog naroda, Savez boraca i Savez socijalističke omladine.

[5] Opština, autonomna pokrajina, republika, federacija.

6 Predsedništvo je bilo kolektivni organ. Autonomne pokrajine su po Ustavu SFRJ iz 1974. godine imale isti status kao i republike, pa su tako imale i sve državne organe po ugledu na njih.

[7] Npr. Geza Tikvicki, Franja Nađ, Jon Srbovan,...

[8] Vidi više o tome u: Radosavljević, D. (2001). *Elite i transformacija*, Novi Sad.

[9] Srbija ne priznaje nezavinost Kosova.

[10] Ratne aktivnosti su posebno došle do izražaja u Vojvodini, koja osim što je bila svojevrsna „ratna komora" Miloševićevog režima gde je bilo mobilisano više od 100.000 vojnika za ratove u Hrvatskoj i BiH, pa je u te svrhe opljačkana višegodišnja poljoprivredna proizvodnja, nego su i pripadnici etničkih Mađara, Rusina, Slovaka i Hrvata bili prinuđeni da ratuju protiv svojih sunarodnika u drugima republikama Jugoslavije.

grupa živeo je na teritoriji Republike Srbije, konkretno u SAP Vojvodini. Raspadom SFRJ na teritoriji Srbije su se pojavile nove nacionalne grupacije - zajednice, koje su u okviru prethodne države bile konstitutivni narodi. Sem normativnog problema regulisanja statusa Slovenaca, Makedonaca, Hrvata, Crnogoraca i muslimana/Bošnjaka, u Srbiji je opšta društvena klima bila izuzetno nepovoljna imajući u vidu sankcije međunarodne zajednice, ratove na prostoru bivše države, duboku političku podeljenost i pauperizaciju ogromnog dela stanovništva. Etničke netrpeljivosti su bile izražene uprkos Ustavu iz 1990. godine koji je, u principu, garantovao prava nacionalnim zajednicama koja nisu bila poštovana. U poslednjoj deceniji prethodnog veka razorene su osnove finansiranja manjinskih matica i udruženja i institucija koje su u sistemu javne uprave bile nadležne za ostvarivanje njihovih prava. Etnifikacija politike i populizam, koje je tadašnja vlast koristila kao tehniku mobilizacije birača, sukobi sa susednim narodima bivše Jugoslavije uzrokovali su opštu nesigurnost građana i sve veću distancu, animozitete i nepoverenje između etničkih zajednica u zemlji.

Period od 1990. Godine, koji je završen 2000. godine pobedom proevropskih snaga u Hrvatskoj i Srbiji, na velika iskušenja je stavio sposobnost manjinskih zajednica da se održe, očuvaju identite, da se osnaže, da aktivno učestvuju u političkom i javnom životu. Određeni deo nacionalnih elita se nije dobro snašao, određeni deo to nije ni pokušao imajući u vidu agresivni karakter režima u Srbiji, izuzetno nepovoljan po Vojvodinu u celini, kao i prema težnjama manjinskih nacionalnih zajednica. Tako smo imali slučaj da predstavnici određenih zajednica ne žele da aktivno potpomognu napore za demokratsku poromenu vlasti, neke opcije su usko gledale na interese svoje zajednice zanemarujući celinu, neki su se interesovali samo za očuvanje ograničenih nacionalnih interesa (npr. kultura i informisanje), neki su bili eksponenti politika države matice, neki su se odrekli prava na javni i politički angažman prepuštajući svoje probleme za rešavanje političarima zemlje matice, neki su od početka imali čvrst politički stav o neophodnosti promena režima i izgradnje stabilnih demokratskih i institucija za zaštitu ljudskih prava. Ipak, pretežan stav svih tih "olovnih godina" bio je da bi ta pitanja bila lakše rešavana u okviru AP Vojvodine baš zbog velikog broja pripadnika nacionalnih zajednica koje žive u njoj, nego u okvirima R Srbije posebno SR Jugoslavije koja je tada još uvek egzistirala.

U toj atmosferi posle pobede opozicije 2000. godine doneti sa novi zakoni koji tangiraju prava nacionalnih zajednica. Oni nisu naišli na veliko odobravanje ni iz redova nacionalnih zajednica, ni liberalno-demokratske i građanske javnosti. Iako su pravno formalno bili usaglašeni sa stavovima

evropskih emisara[11], bilo je očigledno da će njima predviđeni nacionalni saveti, kao krovne nacionalne institucije, biti pod (pre)velikim uticajem dominantne političke partije unutar nacionalne zajednice, da će biti mali ili nikakav uticaj organizacija civilnog društva u njima, da odredbe tog zakona mogu biti kontraproduktivne, mogu izazivati neželjene (nacionalističke) reakcije unutar samih manjinskih zajednica i, što je mnogo opasnije, nacionalističke reakcije većinske nacionalne zajednice da nisu jednako tretirane "male" i "velike" nacionalne zajednice, da je pisan po meri samo jedne nacionalne zajednice itd. Ali očigledno je želja da se to pitanje brzo reši pretegnula nad po nama opravdanoj bojazni da u praksi može doneti niz problema, posebno kada se neke odredbe neoprezno koriste.

Nakon petooktobarskih promena demokratska vlast Srbije je preduzela neophodne mere da bi se SRJ pridružila Ujedinjenim nacijama, Savetu Evrope i ostalim međunarodnim organizacijama, kao i obaveze u vezi sa međunarodnim standardima zaštite nacionalnih zajednica, odnosno država se obavezala da razvija demokratske institucije i procedure i da uvede posebne mere usmerene ka zaštiti nacionalnih zajednica, da sprovede politiku multikulturalnosti preporučenu kroz dokumenta OEBS-a, Saveta Evrope, Evropske komisije itd. Da podsetimo, Srbija je potpisnica Okvirne konvencije za zaštitu prava nacionalnih manjina i Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima kojima se definišu minimumi zaštite garantovani nacionalnim zajednicama. Položaj nacionalnih zajednica uređuju Ustav usvojen 2006. godine i posebni zakoni, među kojima se izdvajaju Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (donet 2002. godine i nastavio da važi u Srbiji nakon izdvajanja Crne Gore iz zajednice Srbije i Crne Gore), Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja i Zakon o lokalnoj samoupravi (2002/6/7). Srbija ima bilateralne ugovore o zaštiti manjinskih zajednica sa Hrvatskom, Makedonijom, Mađarskom i Rumunijom. Nastojaćemo da prikažemo osnovne akte koji uređuju položaj nacionalnih zajednica.

Ustavna i zakonska određenja kojima se štite prava nacionalnih zajednica

Ustav Republike Srbije iz 2006. godine je osnov za razvijanje politika zaštite nacionalnih zajednica i njime se, u najširem smislu, uređuje njihov položaj i štiti njihov identitet i integritet. Različiti članovi ovog akta odnose se na garantovana ljudska i manjinska prava. Ustavom su regulisana pitanja jednakosti građana, sloboda izražavanja nacionalnog identiteta,

[11] U Srbiji se posle 5.-og oktobra 2000. godine uvek naglašava visoka saglasnost sa stavovima evropskih delegacija, emisara i institucija, sa posebnim stavom da su naši zakoni *„najviši svetski standardi u ovoj oblasti*"!

zabrana diskriminacije, zabrana izazivanja rasne, verske i nacionalne mržnje, pravo na različitost, pravo na očuvanje posebnosti, kolektivna prava nacionalnih zajednica (informisanje, kultura, obrazovanje, službena upotreba jezika), pravo na samoupravu, razvijanje duha tolerancije, mere afirmativne akcije, stečena prava, ravnopravnost u vođenju javnih poslova, nadležnosti autonomnih pokrajina u vezi sa ostvarivanjem prava nacionalnih zajednica, zabrana nasilne asimilacije, pravo na udruživanje, pravo na saradnju sa sunarodnicima iz drugih država i neposredna primena zajemčenih prava.

Međutim, za razliku od prethodnog Ustava iz 1990. godine, Srbija je definisana kao *demokratska država svih građana koji u njoj žive*, dok je po Ustavu iz 2006. godine, koncept građanske države izmenjen, a Srbija je definisana kao *država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive* i insistira se na službenoj upotrebi srpskog jezika i ćiriličnog pisma, dok su državni simboli u upotrebi (zastava, himna i grb) vezani isključivo za srpsku nacionalnu tradiciju. Prava nacionalnih zajednica se prema Ustavu razrađuju posebnim zakonima.

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (2002/9) bazični je akt kojim se uređuje status nacionalnih zajednica. On je donet na saveznom nivou za vreme egzistiranja Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora), da bi nastavio da važi u Srbiji i nakon referenduma kojim se 2006. godine Crna Gora izdvojila iz državne zajednice sa Srbijom. Zakon će nastaviti da bude na snazi sve dok Skupština Srbije ne usvoji novi zakon o nacionalnim zajednicama. U Zakonu su preuzeti standardi ustanovljeni kroz dokumenta Saveta Evrope, kao što su Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina i Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima. Ovim zakonom je otvoren pristup definisanja manjinskih identiteta, što znači da se različita shvatanja identiteta mogu u najširem smislu podvesti pod opšti pojam nacionalne zajednice. Da bi se određena zajednica smatrala nacionalnom neophodno je da to bude grupa koja je u dugotrajnoj i čvrstoj vezi sa ovom teritorijom, koja poseduje obeležja po kojima se razlikuje od većine stanovništva, kao što su: jezik, kultura, nacionalna ili etnička pripadnost, poreklo ili veroispovest. Osnovna načela na kojima se zasniva sistem zaštite nacionalnih zajednica su: zabrana diskriminacije, mere za obezbeđivanje ravnopravnosti, sloboda nacionalnog opredeljivanja i izražavanja, saradnja sa sunarodnicima u zemlji i inostranstvu, obaveza poštovanja ustavnog poretka, načela međunarodnog prava i javnog morala i zaštita stečenih prava. Kolektivna prava nacionalnih zajednica ostvaruju se kroz kulturnu autonomiju. Bit *kulturne autonomije* je pravo na očuvanje posebnosti, zaštita njihovog kolektivnog identiteta kroz garantovanje prava na korišćenje jezika i pisma, školovanje na maternjem jeziku, pravo na korišćenje imena i prezimena, osnivanje privatnih obrazovnih institucija,

informisanje itd. Očuvanje posebnosti obuhvata mere kojima se neguju i razvijaju jezik, religija, kultura i uvode u upotrebu nacionalni simboli (isti ne smeju biti identični nacionalnim simbolima države matice). Suštinu kulturne autonomije čine: pravo na službenu upotrebu jezika (ukoliko u opštini živi više od 15% stanovništva određene nacionalne zajednice), obrazovanje, kultura i informisanje. Zakon je predvideo i osnivanje manjinskih samouprava - nacionalnih saveta koji predstavljaju nacionalnu zajednicu u oblasti službene upotrebe jezika, obrazovanja, informisanja i kulture, a koje bira elektorska elektora, koji se biraju da bi se osiguralo pravo na kulturnu autonomiju. Isti su i izabrani predstavnici manjinskih samouprava, a u njihove nadležnosti spadaju praćenje položaja nacionalnih zajednica i pokretanje inicijative za donošenje odgovarajućih zakona, odluka i mera. U prvom periodu formiranja nacionalnih saveta dolazilo je do određenih anomalija u njihovom izboru (koje nisu još sasvim prevladane) jer se građani nisu izjašnjavali neposredno na lokalnom nivou, pa je bio predominantan uticaj političkih partija nacionalnih zajednica sa direktnim uticajem na izbore manjinskih samouprava u oblasti kulturne autonomije. Stvorena je takva situacija da zajednice koje su politički dobro organizovane imaju po pravilu jednopartijski sastav nacionalnih saveta što nije najoptimalnije rešenje. Takođe, zakonom nisu precizno definisane nadležnosti, kao ni finansiranje iz budžeta. Prvi nacionalni savet formirali su Mađari, a nakon njih to su učinili Rusini, Rumuni, Hrvati, Slovaci, Bunjevci, Bugari, Ukrajinci, Romi, Bošnjaci, Nemci, Egipćani, Grci, Makedonci i Vlasi.

Značajan problem predstavlja i to što pripadnici zajednica udaljeniji od tradicionalnih centara nacionalne zajednice teško mogu imati bilo kakav uticaj na kulturnu politiku. Ostaje, pak, da je najveći problem u radu nacionalnih saveta taj što manjinske političke partije imaju preveliki uticaj na njih zbog pristupa medijima, finansiranja i zbog toga što spajaju javne funkcije koje obavljaju i dužnosti u oblasti manjinske samouprave.[12] Kako uglavnom postoje jedna ili dve uticajne političke partije nacionalne zajednice onemogućeno je postojanje bilo kakve konkurentne koncepcije kulturne politike i ideje ili alternativnog pravca kulturne autonomije i njenog razvoja.

Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma predviđa da u jedinicama lokalne samouprave u kojima žive pripadnici nacionalne

[12] Tako su visoki funkcioneri pokrajinske administracije, potpredsednica Skupštine AP Vojvodine Ana Makanova Tomanova, visoka funkcionerka Demokratske stranke u Vojvodini i Danijel Petrović, doskorašnji regionalni mnistar poljoprivrede i funkcioner Lige socijaldemokrata Vojvodine, predsednici Slovačkog, odnosno Rumunskog nacionalnog saveta. Visoki funkcioner Saveza vojvođanskih Mađara i dugogodišnji član pokrajinske Vlade, Tamaš Korhec predsednik je najbolje oragnizovanog Mađarskog nacionalnog saveta.

zajednice njihov jezik i pismo obavezno budu u službenoj upotrebi, ukoliko u ukupnom stanovništvu opštine sačinjavaju više od 15%. Podrazumeva se da se jezik nacionalne zajednice koristi:

a) u upravnom i sudskom postupku;

b) u komunikaciji s organima koji imaju javna ovlašćenja;

c) prilikom upisa ličnih imena u javne knjige i službene evidencije;

d) u radu predstavničkih tela;

e) prilikom isticanja naziva jedinica lokalne samouprave, naseljenih mesta, trgova, ulica i toponima.

Prema Zakonu o ličnoj karti iz 2006. godine predviđeno je da se obrazac lične karte štampa na jeziku i pismu nacionalne zajednice. Od 45 vojvođanskih opština samo je u sedam srpski jezik jedini koji je u službenoj upotrebi (Inđija, Irig, Opovo, Pančevo, Pećinci, Ruma i Sremski Karlovci). Istovremeno, u slučaju da neka zajednica ne ispunjava uslove da njen jezik bude u službenoj upotrebi na nivou čitave opštine, njen se jezik uvodi u službenu upotrebu u naselju u kom je manjinska zajednica naseljena u velikom procentu. Tako su to neke opštine učinile kada su u pitanju slovački, hrvatski, mađarski, rumunski i rusinski jezik, a neke još uvek nisu ispunile tu obavezu. Mađarski jezik i pismo su u službenoj upotrebi u 27 opština, slovački u 10, rumunski u 8, rusinski u 5, hrvatski u jednoj opštini, a češki na teritoriji opštine Bela Crkva. U AP Vojvodini pretežno postoji razvijen sistem ostvarivanja prava na službenu upotrebu jezika. Centralna Srbija je ovo pravo samo delimično implementirala.

Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2009) predviđeno je da je cilj obrazovanja osim razvijanja svesti o državnoj i nacionalnoj pripadnosti i negovanja srpske tradicije i kulture i negovanje tradicije i kulture nacionalnih zajednica čiji se pripadnici mogu obrazovati na svom jeziku ili dvojezično. Ako se nastavni plan izvodi na srpskom jeziku omogućena je nastava maternjeg jezika sa elementima nacionalne kulture. Zakon određuje koliki je broj učenika neophodan da bi se održavala nastava na maternjem jeziku zajednice. Za nastavu na jeziku nacionalne zajednice u jednom razredu potrebno je da bude 15 učenika, ali uz dozvolu ministra prosvete taj broj može da bude i manji. Prema Zakonu, obavezno je i učenje srpskog jezika. Postoji mogućnost da u školama u kojima je nastava dvojezična, učenici koji je pohađaju na srpskom mogu učiti i jezik određene zajednice. Kada pripadnik manjinske zajednice odluči da pohađa nastavu na srpskom škola mu obezbeđuje i pohađanje maternjeg jezika sa elementima nacionalne kulture. Tako se u Vojvodini u osnovnim školama nastava odvija na šest jezika (srpski, mađarski, slovački, rumunski, rusinski, hrvatski), na mađarskom u 78 osnovnih škola, na slovačkom i rumunskom u 18, na rusinskom u tri, a na hrvatskom u pet osnovnih škola. Kao i u

predašnjem slučaju, standardi u Vojvodini su viši od onih u školama u centralnoj Srbiji.

Zakon o lokalnoj samoupravi (2002/7) uvodi u praksu nove mehanizme participacije građana čime otvara i mogućnosti predstavljanja nacionalnih zajednica u lokalnoj samoupravi. U članu 18. Zakona predviđa se nadležnost opština u implementaciji prava nacionalnih zajednica. Ovi mehanizmi zaštite na lokalnom nivou trebalo bi da dovedu do stabilnih odnosa i prevazilaženja različitih međuetničkih animoziteta. Lokalne samouprave treba da osiguraju uslove za očuvanje i unapređenje identiteta nacionalnih zajednica koje žive na datoj teritoriji. Na lokalnom nivou se vodi računa o pravima nacionalnih zajednica (osnivanje i rad obrazovnih institucija, zaštita kulturnih dobara, obezbeđivanje javnog informisanja, uvođenje jezika i pisma u javnu komunikaciju, rad biblioteka, muzeja i ustanova kulture). Lokalne samouprave obezbeđuju uslove da se Ustav i zakoni sprovode u praksi. U članu 63. istog Zakona predviđeno je osnivanje saveta za međunacionalne odnose u multietničkim opštinama tj. u onim opštinama u kojima jedna nacionalna zajednica čini više od 5% od ukupnog broja stanovnika ili više takvih zajednica čine više od 10% stanovništva. Ovako koncipirani saveti, kao mehanizmi kontrole vlasti na lokalnom nivou, zaduženi su da prate događanja, te da se bave pitanjima ostvarivanja, zaštite i nacionalne ravnopravnosti. Trebalo bi da budu mehanizam koji će omogućiti razvijanje skladnih međuetničkih odnosa u lokalnim sredinama. Analogno nejasnim rešenjima, kao u slučaju nacionalnih saveta i ovde imamo nejasno definisanje načina izbora članova i nadležnosti, a određene se nadležnosti prepliću sa nadležnostima nacionalnih saveta. Saveti za međunacionalne odnose su nadležni da analiziraju svaku odluku skupštine opštine koja se odnosi na nacionalne zajednice koje tu žive. Međutim, pokazalo se da postoje određeni problemi koji se tiču rada ovih saveta usled manjkavosti zakona koji eksplicitno ne definiše nadležnosti, ni izbor članova, pa se način funkcionisanja ovih tela razlikuje od opštine do opštine. U nekim ga opštinama (članove saveta) predlažu grupe građana, u nekima Srpska pravoslavna crkva ili druge verske zajednice, u nekima odbornici u aktuelnom sazivu skupštine opštine i tako dalje. Naravno da su članovi saveta koji su izabrani na osnovu predloga političkih partija (pre)često pod uticajem političkih partija. Priklanjamo se stavu da bi optimalnije rešenje za članove saveta bilo da u njemu budu ugledni građani - nestranačke ličnosti. Ovakvi saveti trebalo bi da budu osnovani u 68 opština u Srbiji, ali to dosad nije urađeno u svakoj od njih. Dosadašnja praksa je pokazala da se ovi saveti veoma retko sastaju, da opštine ne sarađuju u dovoljnoj meri sa njima. Isto tako nijedan savet za međunacionalne odnose dosad nije pokrenuo postupak pred sudom ili nekim drugim državnim organom, a koji se tiče odluka određene skupštine opštine.

Na kraju, uloga saveta trebalo bi da bude izgradnja poverenja među etničkim zajednicama koje žive u Srbiji, odnosno na teritoriji određene lokalne zajednice što je veoma bitno, imajući u vidu poremećenost međuetničkih odnosa tokom devedesetih godina XX veka.

Zaključak o politici zaštite prava nacionalnih zajednica i njihovom predstavljanju u političkom i javnom životu

Ulazeći u drugu deceniju XXI veka Srbija je i dalje opterećena problemima u vezi sa etnicitetom koji su u savremenim društvima apsolvirani ili su na tragu usklađivanja različitih interesa tradicionalnih etničkih zajednica. Određene namere da se iskustvo Srbije uporedi sa slučajevima problematičnih odnosa u zapadnoevropskom regionu su neproduktivne jer je koren istih sasvim različit. U Evropi su problemi vezani za stanovništvo iz nekadašnjih kolonija, a u Srbiji su to tradicionalne etničke zajednice. Treba se ugledati, kad se gleda iz Srbije, na države u regionu gde je situacija u vezi sa prirodom multikulturalnosti slična. Dakle, na one države koje su uspostavile stabilne osnove za razvoj održive demokratije. Sadašnji trenutak u Srbiji nije ohrabrujući, a postojeće stanje je takvo da se u određenom trenutku može izazvati kriza u određenim delovima Srbije. Budućnost koja je pred nama pokazaće da li će odredbe Ustava i ostalih zakonskih tekstova biti mudro primenjivane i kao takve biti osnova za kreiranje odgovarajuće politike multikulturalnosti. Zasad smo sigurni da je od donošenja poslednjeg Ustava R. Srbije (2006) potrošeno dosta vremena na izgovore zašto da se nešto ne uradi.

U samom naslovu našeg rada vidimo klice protivrečnosti koje je teško pomiriti, odnosno nemoguće je, gledano iz današnje perspektive, stvoriti produktivnu aktivnost koja bi očuvala multietnički identitet Vojvodine sa ovakvom političkom scenom, bez obzira kakva rešenja bila ponuđena ili kreirana u svrhu određene političke reprezentacije nacionalnih zajednica. Tu vidimo sledeće probleme:

- nepostojanje volje političkih aktera kako na republičkom nivou, tako i na nivou Pokrajine da se pitanje političke reprezentacije nacionalnih zajednica reši na produktivan način, te dugoročno;
- (ne)legitimnost nacionalnih saveta za vođenje produktivne politike po meri pripadnika zajednice, a ne samo za interes političke klase unutar zajednice; problematičnost izbora nacionalnih saveta;
- nametanje političkog arbitriranja u nacionalnim savetima; povećana mogućnost izborne manipulacije; vođenje biračkih spiskova od strane fakultativnih organa; vešto krojenje izbornih rezultata od strane određenih političkih grupacija, pokušaj *cementiranja* političke vladavine postojeće političke grupacije mimo izbornih rezultata itd;

- nepostojanje koncepta razvoja Vojvodine kao multietničkog regiona, te s tim u vezi, nemogućnost očuvanja multietničkog identiteta Vojvodine kod nosilaca političkog mandata u AP Vojvodini, ali i u relevantnim političkim opcijama sa centralom u Beogradu; neumešnost u kreiranju istoga i/ili nespremnost da se Vojvodina drugačije sagleda i izgrađuje drugačije, osim kao 7% odsto budžeta Srbije;

- nepostojanje šire političke, kulturološke, ekonomske, civilizacijske i pluralističke platforme Srbije, kao EVROPSKE, MULTIKULTURNE, državne i političke zajednice, ponuđene od strane BITNIJIH političkih grupa, te nosilaca političkih mandata u Srbiji (parlament, Vlada, predsednik), koja bi stvorila pretpostavke za modernizacijski kod Srbije, te u sebi sublimirala i UČEŠĆE NACIONALNIH ZAJEDNICA U IZGRADNJI IDENTITETA SRBIJE, POSEBNO MULTIKULTURNOG IDENTITETA VOJVODINE;

- beznadežno zastareli koncepti političkih elita u Srbiji i Vojvodini koji se više baziraju na obezbeđivanju resursa za dugu vladavinu i interesa partijskog članstva vešto prikrivenih iza tzv. državotvornih tema, takođe, onemogućavaju uspostavljanje adekvatne politike u ovoj oblasti;

- nemoćnost srpske/vojvođanske političke scene da sebe legitimiše na polaznim osnovama da je puna autonomija ličnosti preduslov za izgradnju moderne političke zajednice, osnovni je problem koji stoji na putu kako uključenja u političke procese nacionalnih zajednica, tako i u izgradnji multikulturnog identiteta Vojvodine, ali i moderne, šire političke zajednice Republike Srbije.

Literatura:

A/ Dokumenti

Ustav R. Srbije, 1990.

Ustav SR Jugoslavije, 1992.

Ustav R. Srbije, 2006.

Statut AP Vojvodine, 2009.

Zakon o lokalnoj samoupravi, 2007.

Zakon o utvrđivanju određenih nadležnosti Autonomne Pokrajine, 2010.

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, 2009.

Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, 2009.

Zakon o kulturi, 2009.

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, 2011.

Zakon o osnovnoj školi, 2009.

Zakon o srednjoj školi, 2009.

Zakon o visokom obrazovanju, 2009.

Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma, 2010.
Zakon o javnom informisanju, 2010.
Zakon o dijaspori i Srbima u regionu, 2009.
EUROPEAN PARLIAMENT RESOLUTION ON THE DEFENCE OF MULTY-ETHNICITY IN VOJVODINA. (2005). Strasbourg
IZVEŠTAJ POKRAJINSKOG OMBUDSMANA ZA 2010. GODINU, Novi Sad
IZVEŠTAJ POKRAJINSKOG OMBUDSMANA – DVE GODINE PRIMENE ZAKONA O NACIONALNIM SAVETIMA NACIONALNIH MANJINA, (2011). Novi Sad.
Pokrajinski sekretarijat za demografiju, porodicu i društvenu brigu o deci. (2003). ANALIZA O DEMOGRAFSKOJ SITUACIJI U AUTONOMNOJ POKRAJINI VOJVODINI PO POPISU STANOVNIŠTVA 2002. GODINE, Novi Sad.
Republički zavod za statistiku, (2003). Saopštenje br. 295, Beograd.

B/ Studije i članci

Agencija lokalne demokratije. (2001). OGLEDI O REGIONALIZACIJI, Subotica.
Bašić, G. i Crnjanski, K. (2006). *Politička participacija i kulturna autonomija nacionalnih manjina u Srbiji.* Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
Borojević, T. (2011). *Praktikum za izradu strateškog plana nacionalnog saveta nacionalne manjine.* Original, Beograd.
Briza, J., Biševac, S., Žigmanov, T., Ilić, V., Biserko, S., Lazović, K. (2000). *Manjine u Srbiji.* Zagorac, Beograd.
Dimitrijević, V. (2010). *Ljudska prava u Srbiji 2009 - pravo, praksa i međunarodni standardi ljudskih prava.* Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
Gojković, N. (rukopis), SISTEM ZAŠTITE MANJINA U REPUBLICI SRBIJI, Otvoreni univerzitet. (2000). AUTONOMIJA I MULTIETNIČKA DRUŠTVA, Subotica.
Položaj nacionalnih manjina u Srbiji – Knjiga CXX. Naučni skupovi – Međuodeljenski odbor za proučavanje nacionalnih manjina i ljudskih prava, SANU, Beograd, 2007.
Radosavljević, D. (2001). ELITE I TRANSFORMACIJA, Novi Sad.
Radosavljević, D. (2006). DIJAGNOZA MEĐUETNIČKIH ODNOSA U VOJVODINI, u: ETNICITET I MEDIJI, Spens media centar, Novi Sad.
Radosavljević, D. (2011). VOJVODINA I USTAVNI IDENTITET SRBIJE, u: USTAV I DEMOKRATIJA U PROCESU KONSOLIDACIJE (ur. M. Podunavac), Beograd.
Radosavljević, D. (2012). POLITICAL REPRESENTATION OF MINORITIES AND PRESERVATION OF MULTIETHNIC IDENTITY OF VOJVODINA, Beograd.
Samardžić, M. (1999). POLOŽAJ MANJINA U VOJVODINI, Beograd.
VOJVOĐANSKI IDENTITET Zbornik. (2006). Helsinški odbor, Beograd.

POLITICAL AND PUBLIC REPRESENTATION OF NATIONAL COMMUNITIES IN VOJVODINA

Summary: *At this moment, Serbia is an "incomplete country" (**M.Podunavac**), characterized by a certain kind of political restoration. It consists of several blocks of political power, which belong to the newly established authority, whose political technology is based on an explosive and very dangerous combination of national and social populism, with its uninstitutionalisation of the system of law and politics.*

Since the first activities of the new political power are quite flavored with ideological aromas, there is a hope that the activities which marked Serbia in the last decade of the 20th century will not be brought back into public life, especially considering the fact that there are still scars which they left on the fragile democratic body of Serbia, on its public life in general, and particularly on our fields of interest - the policy on national communities, and their political and public representation.

Key words: *National communities, political and public representation, Voivodina.*

Doc. dr Jelena Maksimović
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

ETNOGRAFSKA ISTRAŽIVANJA U FUNKCIJI PROUČAVANJA MULTIKULTURALNOSTI[1]

Rezime: *Intenzivnija potreba i interesovanje za sprovođenjem etnografskih istraživanja počinje u XX veku, kada se razvija mišljenje da bi istraživanja trebalo smestiti u njihovo prirodno okruženje gde su procesi proučavanja i ponašanja jednako važni kao i ishodi. Etnografska istraživanja omogućavaju da shvatimo uzroke tumačenja i ponašanja pojedinaca i grupa, a njegova kvalitativna orijentacija omogućava holistički pristup shvatanju i ponašanju koje istražujemo uzimajući u obzir relevantne aspekte. Kvalitativnost pruža etnografima prodiranje duboko u informacije i u izvore podataka, u ljude i životne stvarnosti što predstavlja naučno umeće. U etnografskim istraživanja akcenat je na razumevanju mišljenja ljudi, značenja tog mišljenja, osećanja, uverenja i akcije i to na način kako se one javljaju u prirodnom okruženju. Od istraživača etnografa traži se da dobro poznaje problem istraživanja jer ga to usmerava na kriterijume za izbor sredine za istraživanje. U radu je ukazano na specifičnost primene etnografskih istraživanja u sklopu drugih metoda i tehnika u proučavanju multikulturalnosti i njenih ishoda. Sve to doprinosi opravdanosti učestalijeg sprovođenja etnografskih istraživanja i otvara perspektivu multikulturalnosti u modernom društvu.*

Ključne reči: *etnografska istraživanja, etnografska metoda, kvalitativna istraživanja, etnometodologija, multikulturalnost.*

Poslednjih dvadesetak godina prisutno je značajno interesovanje za etnografska istraživanja u humanističkim naukama. Sve više se govori o etnografskoj metodi kao istraživačkom pristupu koji ima široku primenu, a pomoću koga se mogu proučavati mnogobrojne pojave u stvarnosti (načini prenošenja radnih navika, prihvatanje socijalnih navika i običaja, pojmova, etičkih normi, porodično vaspitanje, multikulturalnost). Etnografsko istraživanje je poslednjih godina priznato i u izvesnoj meri dobrodošlo, kao alternativna istraživačka strategija za izučavanje multikulturalnosti. Teško je zamislivo da će se etnografija ikada otrgnuti iz gvozdenog stiska

[1] Napomena: članak predstavlja rezultat rada na projektu „Pedagoški pluralizam kao osnova strategije obrazovanja“ broj 179036 (2011–2014), čiju realizaciju finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

statističkih metodologa, ali je utešno primetiti trenutnu prijemčivost među naučnicima za drugačijim načinima pitanja i drugačijim načinima posmatranja. Danas se među naučnicima često čuju diskusije o *etnografiji* ili o *etnografskim pristupima*. Činjenice da predavači koriste izraze kao što su etnografija i etnografski pristup, naravno, ne osiguravaju da oni imaju jasnu predstavu kako etnografi zaista sprovode svoje istraživanje ili šta etnografsko istraživanje ima zajedničko sa srodnim pristupima kao što su učesničke studije posmatranja, terenske studije ili studije slučaja.

Mnogi istraživači u etnografskim istraživanjima pronašli su most kojim će povezivati interdisciplinarne zahteve problema i predmeta istraživanja stavljajući tako u središte pažnje subjekte i društvene grupe. Posmatrajući različite savremene metode, postupke i istraživanja u oblasti humanističkih nauka, možemo konstatovati da se interes za etnografska istraživanja proširio izvan njenog istorijskog korena u antropologiji, tj. u proučavanju ljudi i njihovih kultura.

MEĐUZAVISNOST ETNOGRAFSKIH ISTRAŽIVANJA I MULTIKULTURALNOSTI

Ideja da bi istraživanja trebalo smestiti u njihovo prirodno okruženje, u kojem istraživači ne proveravaju već stvaraju hipoteze, pronašla je uporište upravo u oblasti etnografije. Etnografska istraživanja u funkciji proučavanja multikulturalnosti mnogi autori izjednačavaju sa empirijskim istraživanjima za koja je karakteristično da se sastoje od opisa događaja koji se javljaju unutar grupe sa posebnim osvrtom na strukturu grupe, ali i na ponašanje pojedinaca kao članova grupe.

Etnografska istraživanja jesu slika načina života neke prepoznatljive grupe ljudi. Podrazumeva se da bi ti ljudi mogli biti bilo kog društvenog položaja, u bilo koje vreme, na bilo kom mestu. U prošlim vremenima grupa je bila uglavnom mala, netaknuta, suštinski samodovoljna društvena jedinica i uvek je bila grupa posebno čudna posmatraču. Svrha istraživača bila je da se upozna, zapisuje i na kraju oslika kulturu druge grupe. Etnografi proučavaju ljudsko ponašanje u pogledu kulturnog konteksta. Posebni pojedinci, običaji, ustanove ili događaji od etnografskog su interesa kada se odnose na opšti opis načina života socijalno interaktivne grupe. Ipak, kultura je sama po sebi uvek apstrakcija bez obzira da li neko misli na kulturu uopšte ili na kulturu određene društvene grupe (Wolcott, 1988).

U smislu razumevanja zadatka etnografa, skrećemo pažnju na jednu definiciju kulture (Goodenough, 1976: 5): „(...) kulturu svakog društva čine koncepti, verovanja i principi delovanja i organizacije koje je etnograf pronašao, a mogli bi se uspešno pripisati članovima društva u kontekstu njegovih kontakata sa njima".

Ako kulturu poistovetimo sa multikulturalnošću nailazimo na niz zamerki ovoj definiciji u čijoj osnovi etnograf kulturu „pripisuje" društvu. Ta ideja služi kao podsetnik jednog broja kritičnih tačaka. Krajnji test etnografije leži više u adekvatnosti objašnjenja nego u moći svoje metode. Drugo, kultura se ne može posmatrati, može se samo zaključiti. Treće, preokupacija kulturom po sebi, probiranjem njenih komponenti i njenih međusobnih odnosa u bilo kom društvu kako bi se izrazile eksplicitne izjave o njima, predstavlja profesionalni zadatak koji su etnografi izabrali za sebe (Pink, 2001; Atkinson & Hammersley, 1998; Wolcott, 1988).

Termin *etnografsko istraživanje* koristi se paralelno sa terminima *proučavanje slučajeva*, *terensko istraživanje*, *posmatranje ispitanika*, a ponekad i *komparativno istraživanje*. Pod etnografskim istraživanjem podrazumeva se opisivanje društvenih događaja ili grupa kako bi se stekao uvid u predmet proučavanja i predstavila slika o obrazovnim aktivnostima.

Etnografska istraživanju nam omogućavaju da shvatimo uzroke tumačenja i ponašanja pojedinaca i grupa, a njihova kvalitativna orijentacija omogućava holistički pristup shvatanju i ponašanju koje istražujemo uzimajući u obzir relevantne aspekte. Kvalitativnost pruža etnografima prodiranje duboko u informacije, izvore podataka i u ljude i životne stvarnosti što predstavlja naučno umeće. U etnografskim istraživanjima akcenat je na razumevanju mišljenja ljudi, značenja tog mišljenja, osećanja, uverenja i akcije i to na način kako se one javljaju u prirodnom okruženju. Etnografsko istraživanje obrazovanja počinje sa nagoveštajem problema (Savićević, 1996: 248), a to obuhvata pitanja o učesnicima, mestu, vremenu, događajima (šta se dogodilo, zašto se dogodilo, na koji način se dogodilo). Od istraživača etnografa traži se da dobro poznaje problem istraživanja jer ga to usmerava na kriterijume za izbor sredine za istraživanje.

KVALITATIVNI PRISTUP ETNOGRAFSKIM ISTRAŽIVANJIMA

Kvalitativna istraživanja uključuju različite teorijske paradigme i metode prikupljanja i analize materijala, „... od konstruktivizma i interpretizma, kritičke teorije, fenomenologije, etnometodologije i akcijskih istraživanja do dubinskog intervjua i sudjelujućeg promatranja" (Halmi, 2003: 14). U opseg metoda koje se koriste u okviru kvalitativnih istraživanja uključuju se i etnografija, etnologija, usmena predaja, fokusne grupe, konverzacijska analiza i portretisanje. U tome je naročito etnografija pozicionirana kao relevantna istraživačka metoda koja je zadržala aktuelnost i u savremenom trenutku. To prevashodno duguje svojim karakteristikama koje su inherentno kvalitativne, a brojni aspekti unutar etnografske metode artikulišu njenu kvalitativnost. Etnografska istraživanjima u pedagogiji

imaju korene u antropologiji i u Čikaškoj školi u sociologiji (Adler & Adler, 1994). Etnografi, pre svega, za predmet istraživanja biraju specifičnu kulturnu grupu, a karakteristika etnografske metode je ta što se grupa ne bira po statističkim kriterijumima, već zbog svoje posebnosti, raznolikosti, zanimljivosti i značaja, što samo po sebi daje kvalitativno obeležje istraživanju. Kvalitativni pristup u naučnim istraživanjima podrazumeva ispitivanje značenja i interpretacije od strane ispitanika. Etnografska istraživanja usmerena su na ljude, na određene grupe kojima su zajednički: kultura, obrazovanje, vaspitanje, verovanja, prostor na kome žive, životna iskustva i slično.

U društvenim naukama kvalitativna istraživanja predstavljaju širok pojam pod kojim se podrazumeva istraživanje o tome na koji način pojedinci i grupe gledaju i shvataju stvarnost čime je ta vrsta istraživanja orijentisana prema naraciji. Pristalice kvalitativnog pristupa polaze od shvatanja da je stvarnost višestruka tj. da ne postoji samo jedna realnost već više njih (Guba & Lincoln, 1988: 81). Predstavnici ovog pristupa ne poriču postojanje konkretnih procesa u realnosti, ali interesovanje usmeravaju na njihovo značenje i interpretacije. U procesu istraživanja istraživač nije odvojen i nezavisan od predmeta saznanja, već je uključen u oblikovanje situacije koju istražuje svojim prisustvom i angažovanjem u njoj. Na osnovu toga, istraživač doprinosi i kreiranju rezultata koje će istraživanjem dobiti, jer glavni izvor saznanja predstavlja čovekova interpretacija vlastite konstrukcije stvarnosti (Gibbons & Sanderson, 2002: 9). Ljudi pomoću konstrukata kao što su kultura, jezik i društveni kontekst grade sopstveno viđenje stvarnosti. Istraživanja koja se ostvaruju u okviru kvalitativnog pristupa podrazumevaju korišćenje malih i namernih uzoraka, ne rezultiraju čvrstim brojkama koje bi mogle biti statistički reprezentativne u odnosu na populaciju koja se istražuje. Njihov cilj je da što temeljnije uđu u istraživačku problematiku i da time generišu što više ideja i koncepata. Pošto je cilj da se razume subjektivno viđenje stvarnosti konkretnog pojedinca ili grupe, važno je da se obezbede ispitanici koji poseduju dosta informacija.

Karakteristika etnografskih istraživanja jeste da istraživač pozicionira sebe unutar istraživanja. Boravak na terenu traje dugo i prolongira se, a istraživači se uglavnom služe posmatranjem i intervjuima kao izvorima podataka. Prema tome, etnografska metoda je izrazito kvalitativana jer je usmerena na razumevanje određene kulturne grupe i načina na koji ta grupa postoji, radi i deluje. Etnografi moraju imati sposobnost kritičkog razmišljanja, brzih promena i poteza, u zavisnosti od istraživane situacije. Etnografske metode, kao deo pomenutih kvalitativnih istraživanja, dopuštaju izučavanje i onih aspekata života koji su u kvantitativnim istraživačkim pristupima u potpunosti zanemareni, jer dok kvantitativna istraživanja naglašeno ističu potrebu testiranja hipoteze,

etnografski pristupi nastoje formulisati istraživačke probleme i istraživačka pitanja koja su osnova etnoistraživanja.

Ono što posebno obeležava etnografska istraživanja jeste da se istraživač približava ispitanicima uglavnom se oslanjajući na njih tako da on postaje *insider*. U nekim slučajevima etnografskih istraživanja istraživač se koristi i *gatekeeperom* kako bi ostvario bliskost sa grupom, olakšao sebi ulazak u nju i lakše identifikovao relevantnost sadržaja na koje nailazi pri posmatranju ili intervjuisanju.

Temeljna načela koja predstavljaju okosnicu kvalitativnih istraživanja odnose se i na etnografska istraživanja i mogu se bolje objasniti ako se postave u obliku postulata: 1) predmet kvalitativnih istraživanja uvek su ljudi i oni moraju biti polazište i cilj istraživanja; 2) na početku svake kvalitativne analize mora postojati precizan i opsežan opis predmeta; 3) predmeti istraživanja nikada nisu u potpunosti jasni i otvoreni, pa su zbog toga pristupačniji kroz proces razumevanja i interpretacije; 4) predmeti istraživanja moraju se proučavati u svom prirodnom okruženju; 5) generalizacija rezultata istraživanja ne uspostavlja se nakon finalne analize, već indukcijom koja započinje na pojedinačnom slučaju.

Imajući u vidu navedene postulate, Linkoln i Guba (Lincoln & Guba, 1985: 39-43) izdvajaju sledeće elemente kvalitativnih istraživanja: istraživanje treba smestiti u njihovo prirodno okruženje; ljudi su instrument istraživanja; kvalitativne metode pristaju uz pojam čoveka kao instrumenta bolje od kvantitativnih metoda; nameran odabir uzorka omogućuje da se istraži čitav raspon problema; analiza podataka je induktivna, a ne deduktivna; teorija se pojavljuje, ali nije unapred određena; nacrti istraživanja pojavljuju se tokom vremena i tako se odabir uzorka menja tokom vremena; o ishodima istraživanja se nagađa; prirodni oblik izveštavanja je studija slučaja; nomotetičko tumačenje zamenjuje se idiografskim tumačenjem; primene su pragmatične; fokus istraživanja određuje njegove granice.

S obzirom na navedene činjenice, možemo konstatovati da etnografska istraživanja zahtevaju od istraživača stalnu refleksivnost i dobro organizovano beleženje kako bi prikupljanje i analizu podataka učinio verodostojnijim. Pri interpretaciji rezultata etnografska istraživanja zahtevaju rigoroznost i sistematičnost, ali poseduju i određena ograničenja zbog naglašene subjektivnosti istraživača.

Etnografska istraživanja odvijaju se interakcijski i situacijski. Istraživači koji sprovode etnografska istraživanja na temelju ličnog iskustva razmišljaju refleksivno i biografski. Kvalitativno istraživanje uokvireno je dominantnom paradigmom tako da postavlja epistemološka i metodološka pitanja koja se odnose na prirodu istraživanja, prirodu saznanja i načine dolaženja do tih saznanja. Etnometodolozi su, pre svega, usmereni na proces istraživanja i zanima ih smisao i značenje ljudskih akcija, zbog čega

i jesu sve vreme uključeni u terenski rad. Etnografska istraživanja obiluju bogatim deskripcijama predmeta i procesa proučavanja, a kvalitativno istraživanje je induktivni postupak u toku koga istraživači razvijajau teorijske koncepte i hipoteze iz samih podataka. Samim tim, kvalitativni etnografski pristup zahteva veliku fleksibilnost i otvorenost za promene u odnosu na usko fokusiran kvantitativni pristup.

METODOLOŠKE OSNOVE ETNOGRAFSKIH ISTRAŽIVANJA

Metodološke osnove etnografskih istraživanja uključuju prikupljanje deskriptivih podataka kao temelja za izvođenje interpretacija i generalizacija o istraživanim pojavama. Otuda predstavljaju dinamičnu sliku načina života jedne interaktivne socijalne grupe (Halmi, 2005: 226). Etnografi su u antropološkim studijama prerađivali kulturne informacije prikupljajući iz prve ruke podatke o načinima na koje su članovi neke grupe ili zajednice uređivali svoje živote (Malinowski, 1922).

Etnografska istraživanja uključuju posmatranje, triangulaciju, intervjuisanje, kvalitativnu analizu i interpretaciju podataka sa ciljem dubljeg razumevanja uzroka ponašanja subjekata koji su predmet istraživanja. Poznato je da je etnografsko istraživanje u suštini naturalističko i interpretativno, pa je uloga istraživača u tom kontekstu veoma specifična. Tako je Gold (Gold, 1971) opisao četiri karakteristične uloge istraživača u toku etnografskih istraživanja: 1) potpuni učesnik, 2) učesnik posmatrač, 3) posmatrač učesnik i 4) potpuni posmatrač.

Većina istraživača (Pink, 2001; Atkinson & Hammersley, 1998; Hammersley, 1992; Hammersley, 1990; Wolcott, 1988) saglasna je da su projekti etnoistraživanja najčešće podeljeni u tri faze: *inicijalna faza* (u kojoj istraživač prikuplja podatke, proučava problem i predmet istraživanja), *druga faza* (koja utiče na reformulisanje inicijalne faze) i *treća faza* (u kojoj se vrši prikupljanje podataka važnih za proces modelovanja etnografskog projekta). Ono što etnografsko istraživanje čini specifičnim i što ga odvaja od ostalih istraživanja jeste da su glavna istraživačka pitanja, hipoteze i nacrti istraživanja usko povezani i isprepletani postupci koji se postepeno nadograđuju u procesu stvaranja projekata istraživanja. Vodeće hipoteze su ključno oruđe u procesu stvaranja projekata istraživanja i služe kao temeljni okvir za postavljanje pitanja. U istraživačkom procesu te hipoteze mogu biti prihvaćene ili odbačene što vodi precizom definisanju i formulisanju problema.

Kao što vidimo iz prethodnih činjenica, etnografskim istraživanjima ne odgovara kauzalni proces istraživanja koji je specifičan u eksperimentalnim projektima i empirijskim studijama. Etnografski terenski rad započinje odabirom etnografskog projekta, prikupljanjem

etnografskih podataka, etnografskim snimanjem, analizom etnografskih podataka i pisanjem etnografskog izveštaja. Temu istraživanja etnograf ne bira tako što formuliše problem istraživanja, već tako što je otkriva u toku trajanja istraživačkog procesa. Etnografski terenski rad započinje širokim deskriptivnim opservacijama pomoću kojih istraživač dobija kompleksan pregled istraživane situacije. Međutim, nakon višestrukih analiza i ponovljenih opservacija na terenu posmatrač sužava svoje polje istraživanja. Konstrukcija etnografskih zapisa obuhvata izradu dnevnika terenskog rada, raznih protokola, beleški, fotografija i ostalih tehnologija za prikupljanje podataka. Analiza terenskih beleški je neophodna nakon svakog perioda terenskog rada kako bi se utvrdilo šta je tačno potrebno tražiti u sledećoj etapi istraživanja. Pisanje izveštaja etnografskog istraživanja je nerazdvojni deo istraživačkog ciklusa, a postoji i kompjuterski program koji omogućava intenzivniju i pregledniju analizu podataka (ethnograph, hyper RESEARCH i sl.).

Na osnovu svega izloženog moguće je konstatovati da u etnografskim istraživanjima projekat upućuje na donošenje višestrukih odluka tokom istraživačkog rada. Ne postoji određeni model na osnovu kog bi se sprovodilo etnografsko istraživanje, ali se svaka etnostudija izvodi prema određenim orijentacionim šemama koje se bitno razlikuju od empirijskih istraživanja. Ta usmerenja svode se na sledeće aktivnosti u projektu (Halmi, 2005: 28): problem interpretacije istraživane grupe ili akcije, naglašavanje procesa, istraživanje prirodnog okruženja, proučavanje socijalnih fenomena u njihovom kontekstu, pretpostavke o postojanju više perspektiva ili multiplicitet pristupa i korišćenje višestrukih tehnika i metoda.

ZAKLJUČAK

Etnografija se nalazi u stalnim preobražajima, kao i društvena zajednica koja predstavlja predmet etnografskih istraživanja. Ona se kreće od tradicionalnog terena prema multiterenskim lokalitetima i digitalnim prostorima. Iako je teško izbeći pojmove *teren* i *terenski rad*, činjenica je da se radi o drugačijim područjima. Živimo u eri kada nas dostupnost tehnike i interneta ne ograničava samo na terenski rad kao nekada. U etnografskim istraživanjima nijedna konstatacija, interpretacija i zaključak ne smatra se krajnjom, već se tretira kao radna hipoteza za dalja istraživanja koja mogu, ali i ne moraju, biti etnografska. Posebno ova vrsta istraživanja može biti korisna u onim slučajevima gde postoji malo znanja o problemima koji se proučavaju i gde nema adekvatne teorijske osnove koja bi bila od pomoći u sagledavanju osnova tih problema.

Dugoročno posmatranje sa učestvovanjem na ograničenom prostoru daje prednost neposrednim vezama, a zanemaruje posredne oblike interakcije; daje prednost trajnom boravku, a zanemaruje kretanja; daje prednost razlikama, a zanemaruje veze i povezanost (Wittel, 2000: 3). Dok je pre sto godina terenski rad u prirodnom okruženju imao veliku prednost zbog uključivanja konteksta, dogmatizacija terenskog rada u savremenoj etnografiji postiže suprotan efekat - isključuje kontekst ljudi koje istražujemo. U veku tehnike, tehnologije, kompjutera, interneta i ostalih mogućnosti, savremeni etnografi često nisu prisutni na terenu tokom istraživanja. Oslanjajući se na činjenice prikupljene *online* putem, oni pišu izveštaje i donose zaključke o grupi, a da nisu ostvarili neposredan kontakt. Ako terenski rad prestane biti osnovno obeležje pomoću kojeg opisujemo etnografska istraživanjima, šta nam onda preostaje? Kako da sprovodimo etnografska istraživanja bez dugotrajnog boravka na terenu? Etnografska praksa znači učestvovanje, istovremenu prisutnost etnografa i društvene situacije koju posmatra.

LITERATURA

1. Adler, P. A. & Adler, P. (1994). *Observational techniques*, in Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (eds), *Handbook of Qualitative Research*, Sage, London, p. 377-392.
2. Atkinson, P. & Hammersley, M. (1998). Ethnography and Participant Observation, in Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (eds), *Strategies of Qualitative Inquiry*, pp. 110-36. London: Sage.
3. Gibbons, T. & Sanderson, G. (2002). Contemporary Themes in the Research Enterprise, *International Educational Journal*, vol. 3, number 4, p. 1-22.
4. Guba, G. E. & Lincoln, S. Y. (1988). Naturalistic and Rationalistic Enquiry in Keeves, J. (ed): *Educationa Research, Methodology and Measurement*, Pergamon Press, Oxford, p. 81-85.
5. Hammersley, M. (1990). *Classroom ethnography: empirical and methodological essays*. Philadelphia: Open University Press.
6. Hammersley, M. (1992). *What's Wrong With Ethnography*? London: Routledge. Ch. 5: The Generalisability of Ethnography.
7. Le Compte, M. Preissle, J. (1993). *Ethnography and Qualitative Desing in Educational Research*, Academic Press, London.
8. Lincoln, S. Y. & Guba, G. E. (1985). *Naturalistic Inquiry*, Sage Publications, Beverly Hills.
9. Maksimović, J. (2009). Mogućnosti etnografskih istraživanja u pedagogiji, *Radovi Filozofskog fakulteta*, broj 11, knjiga 2, Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Pale, str. 265-277.
10. Pink, S. (2001). *Doing Visual Ethnography*. London: Sage.
11. Radulović, L. (2004). *Etnografski pristup istraživanju* u: Pešić, M. i saradnici: *Pedagogija u akciji*, Institut za pedagogiju i andragogiju, Beograd, str. 32-57.
12. Savićević, D. (1996). *Metodologija istraživanja u vaspitanju i obrazovanju*, Učiteljski fakultet, Vranje.

13. Halmi, A. (2005). *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*, Naklada Slap, Zagreb.
14. Cohen, L. & Manion, L. (2000). *Research methods in education*, Routledge-Falmer, London, New York.
15. Wittel, A. (2000). *Ethnography on the Move From Field to Net to Internet. Forum: Qualitative Social Research (On line Journal)* 1 (1). www.qualitative- research.net/texte/1/00wittel-e.htm.
16. Woods, P. (1985). *Ethnography and Theory Construction in Educational Research*, *Field Methods in the Study of Education*, The Farmer Press, London.
17. Wolcott, H. F. (1988). Ethnographic research in education. In R. M. Jaeger (Ed.), *Complementary methods for research in education* (pp. 187-249). Washington, DC: American Educational Research Association.

ETHNOGRAPHIC RESEARCH IN THE STUDY OF MULTICULTURALISM

Summary: *More intense need and interest in conducting ethnographic research beginning in the twentieth century, when developing an opinion that research should be placed in their natural environment, where they are studying the processes and behaviors as important as the outcome. Ethnographic research allows us to understand the causes and interpretation of individual and group behavior, and its qualitative approaches to a holistic approach to understanding and exploring the behavior of taking into account relevant aspects. Qualitatively provides ethnographers penetrate deep into the information and data sources, the people and the realities of life, which is the scientific input. In ethnographic research emphasis is on understanding people's opinions, meaning that opinion, feelings, beliefs and actions in a way that they occur in the natural environment. Researchers from the ethnographer seeks to have good knowledge of the research problem because it is directed to the middle of the selection criteria for the study. The paper points out the specific application of ethnographic research as part of other methods and techniques in the study of multiculturalism and its outcomes. All this contributes to the justification of frequent implementation of ethnographic research and opens up prospects of multiculturalism in modern society.*

Keywords: *ethnographic research, ethnographic methods, qualitative research, ethnomethodology, multiculturalism.*

Irena Spasić
Katarina Trajković
Olja Lazarević
Univerzitet u Nišu[1]

MULTIKULTURALNOST U SFRJ - SUKOB ILI NAPREDAK

Rezime: *Predmet rada je sagledavanje multikulturalnosti u odnosu na interkulturalizam i druge srodne i oprečne pojmove koji su prisutni u savremenom društvu. Multikulturalnost kao relativno nova pojava pratilac je savremenog čoveka i karakreristika doba u kom živimo. Namera je dati osvrt na ovu temu, koju svakako ne treba zanemariti, jer je aktuelna i sve više prisutna u svetu, ali i u našoj zemlji koja je mesto mešanja različitih kultura, nacija, religija i visokog diverziteta. Svedoci smo raspada bivše SFRJ zbog postojanja velikih razlika među stanovništvom koje su dovele do mnogobrojnih krvavih sukoba zbog nepoznavanja i nepoštovanja različitih kultura i ljudi. To nas navodi da analiziramo temu uspešne komunikacije među pripadnicima različitih kultura i načine kako da se izbegnu mogući konflikti i problemi. To je važan aspekt problema multikulturalnosti jer je uspešna komunikacija neizostavna, ukoliko se teži ostvarivanju međuljudskih odnosa i harmoniji u zajedničkom životu različitih pojedinaca u jednom društvu.*

Ključne reči: *multikulturalnost, interkulturalizam, etnocentrizam, komunikacija.*

1. Komunikacija – osnova čovekove egzistencije

Balkan je područje na kojem žive mnogobrojni narodi, gde se mešaju njihove kulture, tradicije i običaji i jezici. Stoga je ova teritorija primer komunikacije i uzajamnog i neminovnog uticaja različitosti jednog naroda na druge.

Komunikacija je vrlo star fenomen, prisutan u svakodnevnom životu. Široko je značenje i shvatanje ovog pojma. Komunikacija nije prisutna samo među ljudima, ne svodi se samo na razmenu glasovnih poruka između primaoca i pošiljaoca. Reč *komunikacija* potiče od latinske reči *communicatio*, što znači opštenje i saobraćanje. Latinski glagol *communicare* odnosi se na saopštavanje. Nauka koja se bavi izučavanjem komunikacija zove se komunikologija.[2] Dakle, reč je o kompleksnom pojmu,

[1] irenaspasic@live.com; kata1988@live.com; oljaslash@gmail.com
[2] Simka Deletić, Milivoje Pejčić „Poslovne komunikacije", str. 18.

naročito imajući u vidu da ljudi stalno komuniciraju. To komuniciranje vrši se na više načina (npr. neverbalna komunikacija koja često nije toliko svesna i teže se kontroliše nego verbalna komunikacija), sa drugim ljudima i generalno, sa okolinom i svetom koji nas okružuje.

Bez komunikacije ne bi bilo napretka za čoveka, samim tim ni za društvo. Ljudi se razvijaju, usavršavaju, duhovno uzdižu, edukuju, nadograđuju svoje veštine, saznanja i iskustva zahvaljujući upravo veštinama komuniciranja, prenošenju i saopštavanju informacija. Bez komunikacije ne bi bilo ni ljudske egzistencije.

1.1. Masovna komunikacija – obeležje savremenog društva

Komunikacija se ne može ostvariti ukoliko nema uspostavljenog odnosa i razumevanja između osoba koje komuniciraju. To je čest slučaj kada je prisutna velika različitost između aktera komunikacije. Postoji i poseban vid komunikacije, tipičan za savremeno društvo, u kom mediji igraju važnu, ako ne i najvažniju ulogu u informisanju, ali i formiranju stavova publike. Reč je o masovnoj komunikaciji. Masu čini mnogo različitih pojedinaca i ona stvara heterogenu publiku kojom se lako može manipulisati. Masovni mediji, koji su mnogobrojni i sveprisutni u svakodnevnom životu prosečnog građanina, dobar su alat u indoktrinaciji i serviranju selektovanih informacija koje publika, kao pasivni učesnik i konzument, uglavnom bespogovorno usvaja.

Ovde je reč o komunikaciji koja ima sasvim drugačiji cilj - manipulacija i indoktrinacija masama od strane malog broja aktera na vrhu koji upravljaju procesom komunikacije. Takva situacija više je nego poznata na prostorima raznolikih etničkih kultura gde mediji veoma utiču na uspešnost komunikacije.

2. Interkulturalizam i svest o razlikama kao ključevi uspešne komunikacije

Za razliku od intrakulturalnog komuniciranja, koje podrazumeva komuniciranje osoba unutar iste kulture, interkulturno komuniciranje je interakcija između naroda i ono predstavlja susretanje različitih kultura. Interkulturalnost naglašava odnos između kultura i neophodnost međusobne interakcije. Kulture se mogu međusobno razlikovati po jeziku, pismu, kulturnoj tradiciji, običajima, religijama...

Interkulturno komuniciranje sadrži elemente društvenog komuniciranja, odnosno konjuktivne elemente, kao što su: empatijsko sporazumevanje, interakcija između ljudi, integracija u nove zajednice, mogućnost sporazumevanja i saradnje. To su svakako pozitivne strane

ovog komuniciranja jer podrazumevaju sporazumevanje među ljudima, zajedništvo, uvažavanje potreba i interesa partnera u komunikaciji. S druge strane, interkulturno komuniciranje može da sadrži mnoge disjunktivne elemente: razne oblike konflikta, rasnu diskriminaciju, odnose nadređenosti i podređenosti, itd. Ovi elementi mogu biti agens dezintegracije. Prefiks *inter* (među, između) u terminu interkulturno komuniciranje ne znači jednostavno prisustvo, slučajno mešanje kultura, već mogućnost upoređivanja različitih mišljenja, ideja i kultura na jednom prostoru. Ovo komuniciranje odvija se na mnogobrojnim područjima: naučnom, diplomatskom, političkom i na području turizma. Ono podstiče razmišljanje o razlikama psihospoznajne, etničke, kulturne, religiozne prirode, o borbi protiv predrasuda, stereotipa, o mirnoj koegzistenciji naroda različitog porekla. Komunikatori u interkulturalnim komunikacijskim odnosima nose određene poglede na svet, stavove o životu, smrti, čovečanstvu, kosmosu, određene ideje i religije, sisteme vrednosti i pravila ponašanja. Sve to spada u kulturni referentni okvir koji im služi kao „odbrambeni mehanizam" koji ih štiti od uticaja drugih ideja i kultura, jer u interkulturalnom komuniciranju, kao što je navedeno, svakako dolazi do suočavanja dve kulture, pri čemu se interakcija može razviti u empatijsko sporazumevanje, mada mnogo češće dolazi do interkulturalnog konflikta. „Ukoliko se životno iskustvo jednog partnera što više podudara sa životnim iskustvom drugog (podudaranje krugova životnog iskustva), tim više se oba partnera približavaju onom delu kontinuuma koji određuje ideal homogene intrakulturalne komunikacije. Ako se krugovi životnog iskustva podudaraju samo minimalno, tada će takva komunikacijska situacija biti sličnija interkulturalnom komuniciranju (susretanju ljudi različitih kultura."[3]

Samo suočavanje kultura može dovesti do nesigurnosti, frustracija i stresa. Postoji dosta prepreka kao i uzroka konflikta, a jedna od njih je razlika u jeziku, jer one mogu da izazovu napetu situaciju između pripadnika različitih kultura. Različiti pogledi na svet, sistem vrednosti, razmišljanja, životna filozofija, kulturna tradicija, vidovi verbalnog i neverbalnog izražavanja mogu izazvati nerazumevanje i sukob. Saznajni procesi svojstveni su svakoj kulturi. Evropljani koriste metod definisanja, analize i sinteze činjenica, logičko razmišljanje i empirijsko posmatranje. S druge strane, u azijskoj civilizaciji preovladava intuicija, odnosno, intuitivno otkrivanje istine s osloncem na meditaciju i koncentraciju. To su veoma krupne razlike u kognitivnim procesima i međusobno nerazumevanje za različite pristupe može izazvati konflikt. Osim toga, uzrok konflikta mogu biti drugačije motivacijske orijentacije. Društvo Zapada nagradu i ličnu satisfakciju nalazi isključivo u novcu i materijalnim vrednostima. Vaspitanje, kultura i sistem vrednosti su takvi da ih okreću prolaznim materijalnim

[3] 3 France Vreg „Demokratsko komuniciranje", str. 281.

zadovoljstvima. Kao velika razlika ističe se ideologija orijentalnih, azijskih naroda i njihovih kultura, koji nagradu dobijaju kroz duhovno zadovoljenje i unutrašnji mir. Okrenuti su duhovnim vrednostima i spoznaji sebe samih.

3. Etnocentrizam, predsrasude i stereotipi kao bitni problemi i prepreke u ostvarivanju komunikacije

Razlike jačaju etnocentrizam tj. veličanje vlastite kulture, verovanje u njenu superiornost u odnosu na druge. Etnocentrizam je osnovni činilac koji sprečava razumevanje drugih kultura i naroda. „Etnocentrizam predstavlja ceo jedan sistem stavova i mišljenja i redovno ne postoji negativan stav prema samo jednoj grupi nego prema većem broju grupa, u načelu prema svima onima koji se ocenjuju kao stranci."[4] Osim toga, pomenute razlike povećavaju i stereotipizaciju (uglavnom negativno generalizovanje pojedinca, grupa ili naroda). Do nastanka predrasuda dolazi zbog nepoznavanja kulture drugih. „Mogli bismo ih definisati kao logički neosnovan, uporno održavan i izrazitim emocijama praćen odnos prema različitim objektima."[5] Primer za to je slučaj „zatezanja" međunarodnih odnosa između kulture Zapada i islamskog sveta, kada su danske novine „Jyllands-posten" u septembru 2005. godine objavile karikaturu proroka Muhameda gde je predstavljen kao terorista. Razlog tome jeste nepoznavanje islamske kulture po kojoj je strogo zabranjeno prikazivanje Muhameda slikom i likom, da ne bi njegov lik postao predmet obožavanja umesto Boga. Uostalom, vernici poštuju njegovo delo i misao i prevashodno njegovu poslaničku dužnost, a za to nije potrebno prikazivanje njegovog lika. Zato treba doći do promena u shvatanju i viđenju sveta oko sebe. Ovakva promena ne može se ostvariti samo učenjem o kulturi domaćina ili životom u okvirima dotične kulture. Ona podrazumeva i sposobnost prilagođavanja.

Međutim, predrasude i stereotipi ne moraju nužno biti prepreka u komuniciranju. Osoba koja ulazi u proces interkulturalnog komuniciranja i koja poseduje negativna mišljenja i predstave o partneru u komunikaciji, može potisnuti svoje stavove. Komunikacija će se sprovesti do kraja, obaviće se poslovna saradnja i ništa više od toga. Neće doći do konflikta, jer će se sagovornici suzdržavati od ispoljavanja svojih ubeđenja. Ipak, neće doći do promene nakon komunicionog čina jer sagovornici i dalje imaju iste predrasude kao i pre.

Za uspešno interkulturalno komuniciranje važno je da partneri u komunikaciji uvažavaju i prihvataju kulturnu tradiciju i vrednosti jedan drugog. Komunikacija će biti uspešnija ukoliko partneri imaju sličnije poglede na svet, tzv. homogenost pogleda na svet i ukoliko prihvataju

[4] Nikola Rot „Osnovi socijalne psihologije", str. 340.
[5] Ibid. str. 418.

međusobne razlike. Uspešnost interkulturalnog komuniciranja zavisi i od vrste komunikacijskog odnosa. Ukoliko je on kooperativan i prijateljski doći će do razmene informacija. Više učesnika mogu proizvesti tenzije, napetost i frustracije usled novih razlika i nepoznatih situacija a s druge strane, smanjuje se mogućnost empatijskih odnosa tj. pronicanja u interese, stavove, potrebe, stanja i osećanja komunikacijskih partnera. Zbog toga je broj učesnika važan u interkulturalnom komuniciranju. Pored toga, bitan je i kanal komuniciranja. Sa svakim dodatnim medijem povećana je mogućnost pogrešne interpretacije poruke. Ovaj problem se rešava ukoliko se upotrebi više kanala i obezbedi sistem povratnih petlji.

Kako je suština interkulturalnog komuniciranja poznavanje i razumevanje drugih kultura i uspostavljanje pozitivnih odnosa razmene i uzajamnog obogaćivanja među različitim kulturnim komponentama, tako je obrazovanje za interkulturalnu kompetentnost nužnost savremenog sveta. Bitno je tek usvajanje i prihvatanje mnogih kulturnih vrednosti partnera u interkulturalnoj komunikaciji i bitna je tolerancija. Upućenošću i poznavanjem kulture partnera može se izbeći nesporazumevanje, što i jeste jedna od osobina interkulturalne kompetentnosti. Međutim, ovo neće moći da uvidi neko ko u interakciju ulazi sa negativnim stereotipima. Interkulturalno kompetentni pojedinci su ljudi širokih vidika, savremenih shvatanja, ljudi koji razumeju, prihvataju i poštuju razlike. Ovde se govori o psihološki sigurnoj, stabilnoj osobi, sposobnoj da se suoči sa mnoštvom različitosti, o osobi koja se fleksibilno suočava sa društvenim problemima i koja veruje u zajedništvo, integraciju i jedinstvo čovečanstva. Ipak, poznavanje je bitna, ali ne i jedina komponenta. Poznavanje je registrovanje postojanja različitog, što ne obavezuje i na definisanje sopstvenog odnosa prema tom različitom. Onaj ko poznaje kulturu svog sagovornika ne mora je i uvažavati.

4. Kulturne razlike - osnovni motiv neptrpeljivosti

Savremene civilizacije se manje ili više razvijaju pod uticajem sličnih kulturnih, političkih i ekonomskih događaja. Taj uticaj uveliko potpomaže proces globalizacije koji se uvlači u sve pore društva i najzabačenijih zemalja. U zavisnosti od toga koliko zemlje prihvataju ili ne prihvataju te događaje, podležu ili ne podležu uticajima, utoliko je veća razlika ili sličnost među njima. Ta šarolikost u veri, kulturi i naciji može da bude presudna i da dezintegriše ili integriše, može da predstavlja okosnicu za dalju saradnju, prosperitet i mir ili da rezultuje neprijateljstvom i netrpeljivošću.

4.1. Multikulturalnost – fenomen savremenog sveta

Ovde se susrećemo sa pojmom *multikulturalnosti* koji, najjednostavnije rečeno, podrazumeva ideju o zajedničkom životu različitih grupa ljudi u jednoj zajednici. Reč je o grupama ljudi koje se razlikuju u etničkom, kulturalnom, jezičkom, religijskom pogledu. Dakle, multikulturalnost je ideal o njihovom harmoničnom odnosu u svakodnevnom životu u jednom pluralističkom društvu. „Sam termin *multikulturalnost* je, sudeći po francuskom enciklopedijskom rečniku *Le Grand Robert*, prvi put upotrebljen 1971. godine u jednom govoru Pjera Tridoa, tadašnjeg predsednika kanadske vlade. On je tada rekao: 'Termin bikulturalizam ne odslikava dovoljno dobro naše društvo. Reč *multikulturalnost* je u tom pogledu preciznija.'"[6]

Mnoge razvijene svetske zemlje, koje imaju raznolika društva tj. više manjinskih zajednica sa svojim kulturama, suočavaju se sa ovim savremenim fenomenom. Dakle, u savremenom dobu manjinske zajednice sve više nastoje da zadrže svoje odlike uprkos dominantnoj kulturi društva u kom žive. Naravno da su i ranija društva, države i carstva imala heterogenu populaciju, ali tek u novije vreme manjinske zajednice pokušavaju da sačuvaju svoj identitet, suprotstavljajući se nametanju pravila i normi i trudeći se da odbace doskorašnji podređeni status u društvu. Nameće se zaključak da je multikulturalnost povezana sa odnosom moći i dominacije. „Ako se multikulturalnost ne želi da ograniči na samo deklarativno priznavanje postojanja više kultura unutar istog društva, nužno se susreće sa problemom društvene moći, odnosno dominacijom jednih društvenih grupa nad drugima u ostvarivanju vlastitih ekonomskih i političkih interesa."[7] Osim nacionalnih manjinskih zajednica, multikulturalnost se tiče i rodnih, klasnih, seksualnih i drugih subkulturnih razlika. Osnov funkcionisanja društava Zapada temelji se na demokratičnosti i poštovanju različitosti tako da multikulturalnost i jeste pojava sa kojom se susreću upravo ova razvijenija zapadna društva, iako im je često i teško da se suoče sa svim problemima koje ovaj moderni fenomen donosi. Glavna pretpostavka multikulturalnosti jeste mogućnost uključivanja raznovrsnih manjinskih zajednica u društveni život celokupne zajednice i njenog sistema, uz očuvanje i negovanje manjinskih obeležja.

Svedoci smo velikih sukoba na tlu bivše SFRJ gde vlada velika kulturološka, nacionalna i verska raznolikost. Umesto da se taj pluralizam poštuje i tretira kao bogastvo, često je uzrokovao ratove, krvava ubijanja i masakr. To nam govori da na ovim prostorima ne postoji dijalog i poštovanje multikulturalnosti.

[6] Branimir Stojković „Identitet i komunikacija", str. 75.
[7] Branimir Stojković „Identitet i komunikacija", str. 76.

Na prostorima bivše Jugoslavije dugo je bio potiskivan kulturni, nacionalni i verski identitet, a sve to sa ciljem da se održi „bratstvo jedinstvo". Međutim, kao da je to u jednom trenutku eksplodiralo i dovelo do mnogobrojnih razaranja i do „narcizma malih razlika", kako tu pojavu naziva Frojd. Posle raspada Jugoslavije, kao da su sve bivše članice želele da potvrde svoje identitete tako što su ukazivale i na najmanje razlike koje bi ih odvojile od naroda sa kojim su dotad živele u „bratstvu".

Čini se da se na ovim prostorima obistinilo ono što je S. Hantington opisao u knjizi „Sudar civilizacija". Naime, on je ukazao na to da je kulturni, ali prvenstveno "religijski indentitet" najbitniji za ljude, te se prema njemu oni najčešće udružuju u grupe ili imaju prijateljski odnos prema nekoj zajednici koja je iste veroispovesti. To se desilo i nakon raspada jugoslovenskog zajedništva, pa su se članice okretale onima koji imaju istu kulturu, veru, jezik, običaje i vrednosti, a udaljavale od onih koji su im različiti, gradeći prema njima negativan i neprijateljski odnos. Kasnije je to dovelo do ratova, etničkih čišćenja i razaranja, kao i do međuetničke i međukulturalne netolerancije i ksenofobije.

5. Liberalizacija društva u cilju smanjenja kulturalnih diverziteta

SFRJ je oduvek bila poprište različitih uticaja jer ima vrlo primamljiv geostrateški položaj. Nepoštovanju multikulturalnosti, multietničnosti i multikonfesionalnosti na Balkanu, konkretno na prostoru SFRJ, uveliko su doprineli i mediji, kako domaći tako i svetski. Političari su medije često zloupotrebljavali u svojim borbama i pomoću njih „raspaljivali" mase kako bi ostvarivali svoje ciljeve umesto nacionalnih.

Postavlja se pitanje, da li je moguće ostvariti međukulturalnu komunikaciju i kada postoji velika razuđenost u pogledu veroispovesti, kulture i nacije? Odgovor na ovo pitanje je pozitivan, a primer za to možemo naći u evropskim državama ili u Severnoj Americi. Švajcarska je jedna od najstabilnijih zemalja. To ne znači da je etnički čista, već da postoji kompromis i da njeni članovi (njeno stanovništvo) poseduju isti sistem vrednosti, bez obzira što dolaze iz različitih kultura. Sličan primer postoji i u Americi koja predstavlja mešavinu svih mogućih nacionalnosti i rasa. Ovaj fenomen se u literaturi naziva *melting pot* što bi u bukvalnom prevodu značilo *lonac za topljenje nacija*.

Ovi primeri nas navode na to da se na prostorima bivše Jugoslavije moraju formirati liberalno-demokratska društva u kojima će čoveka poštovati zbog toga što je čovek, a ne na osnovu njegove političke, verske, nacionalne ili neke druge socijalne pripadnosti. Mora se stvoriti sistem koji je oslobođen ideologije, morala i religije, odnosno sistem koji poštuje

čoveka kao individuu. Liberalna država je sekularna i ona prestaje da se meša i propisuje pomenute socijalne komponente smatrajući da je to lična stvar pojedinaca. Jedino se na taj način može ostvariti međukulturalno komuniciranje zaraćenih strana i jedino se na ovaj način može proizvesti poštovanje drugoga i drugačijeg od sebe.

U demokratskoj državi svi građani moraju da imaju jednaka prava, pa se i nacionalnim manjinama ta prava moraju obezbediti. Neka od tih prava su: pravo na upotrebu maternjeg jezika i pisma, pravo na obrazovanje, pravo na informisanje, pravo na političko opredeljenje, itd. Sva ova prava omogućavaju nacionalnim manjinama da imaju slobodu izbora i ravnopravan položaj u odnosu na većinski deo stanovništava. Autonomna Pokrajina Vojvodina je jedna od retkih teritorija na prostoru Jugoslavije koja se može pohvaliti nacionalnim, verskim i političkim pluralizmom i gde se ta raznolikost tretira kao društveno bogatstvo. To nam potvrđuju podaci da u njoj skladno živi 26 različitih nacija sa 34 veroispovesti i 10 jezika u službenoj upotrebi. Za razliku od Vojvodine, Kosovo i Metohija nikada nije uspela da izgradi multietničku zajednicu. Uvek su se ti pokušaji, ako ih je nekada i bilo, završavali ratovima, genocidima i međusobnim razaranjima tako da međukulturalno komuniciranje nikada nije dovelo do nekih pregovora kojim bi se izbegli sukobi. Ovaj diverzitet i netolerancija predstavljali su hendikep u pregovorima i dijalogu, a sve to je opet dovodilo do još veće netrpeljivosti i mržnje između dveju zaraćenih strana, što je dodatno smanjilo izglede za mogućnost komuniciranja.

5.1. Demokratija kao rešenje uspešne međukulturne komunikacije

„Po nekim procenama, u svetu postoji preko 5.000 nacija sa oko 800 jezika sabijenih u oko 190 država.“[8] Na osnovu tih podataka teško je zamisliti mogućnost da postoje etnički čiste zajednice. To samo dodatno treba da nas motiviše ka međusobnoj toleranciji, saradnji i uvažavanju. Ovakav međukulturni odnos može se izgraditi samo u onoj demokratskoj zajednici gde se poštuju prava svih njenih članova.

Na prostorima bivše Jugoslavije još traje oporavak od socijalističkog režima. Zemlje se nalaze u procesu tranzicije što, na neki način, sputava međukulturalnu komunikaciju i saradnju. Demokratska društva na Balkanu tek treba da se razviju i dostignu nivo takve međukulturalne komunikacije kakav postoji u zemljama zapadne Evrope. „Ne treba zaboraviti da su se regresivna vrednosna skretanja ka nacionalizmu, autizmu i ksenofobiji

[8] Branislav Stevanović „Politička kultura i kulturni identitet u Srbiji i na Balkanu“, str. 232.

pojavila i u svim drugim 'tranzitornim' zemljama istočne Evrope koje su pošle putem demokratizacije i tržišne ekonomije."[9]

Boljoj komunikaciji i upoznavanju kultura između zemalja jugoistočne Evrope svakako bi doprinela i ekonomska saradnja ili turizam. Prijateljski odnosi u trgovini utiču na bolje međuljudske odnose i na veću toleranciju između država. Poboljšanje ekonomskih odnosa umnogome doprinosi većoj fleksibilnosti, adaptibilnosti, toleranciji, prijateljskom odnosu i prosperitetu.

U bivšim članicama SFRJ, koje su i dalje u tranziciji i koje još tragaju za sopstvenim identitetima, vrlo je teško ostvariti bilo kakvu komunikaciju. Podučene lošim iskustvom i dalje su nepoverljive prema svakome, a naročito prema susednim zemljama sa kojma su direktno bile u sukobu. Međutim, dosta je vremena od tada prošlo i vreme je da se nove generacije edukuju, a pojedinci postanu demokratske ličnosti koje poštuju univerzalna prava i vrednosti svih podjednako. Ovo je teško ostvariti, ali nije i nemoguće. „Može se zaključiti da osnovni preduslov za uspešno funkcionisanje demokratije u višenacionalnim, viševerskim i višejezičkim zajednicama leži kako u formalno pravnoj jednakosti svih građana, tako i u razvijenoj političkoj kulturi koja više nego sve drugo podrazumeva toleranciju, dijalog, zajedničku saglasnost oko nekih bazičnih vrednosti, kao i međusobno uvažavanje."[10]

Zaključak

Duhovno-kulturne integracije i mnogobrojna politička dešavanja samo su još više pospešili diverzitet i polarizaciju stanovništva na ovim prostorima. Činjenica je da se ne može preko noći „presaditi" liberalni tip demokratije ili sistem vrednosti kakav poseduju zemlje zapadne Evrope, ali uz veliko strpljenje i na tlu Balkana (uprkos velikim međukulturnim razlikama) moguće je ostvariti demokratiju koja će biti prilagođena duhovnom i kulturnom stanju društva. Uvođenjem demokratskih reformi mora se stvoriti solidarnost, trpeljivost, odgovornost i inicijatnivnost, a smanjiti netolerancija, autoritativnost, ksenofobija, etnocentrizam, kao i militarizam u međudržavnim i međuljudskim odnosima.

Proces demokratizacije na prostorima nekadašnje SFRJ nije nimalo lak zadatak. Verovatno se radi o procesu koji će trajati godinama, možda i decenijama. Svakako je vredan svaki pokušaj da se izmire zavađene strane kao i mogućnosti da one žive u miru, saradnji i međusobnom uvažavanju.

[9] Branislav Stevanović „Demokratski principi i političko-kulturne vrednosti", str.126.
[10] Branislav Stevanović „Demokratski principi i političko-kulturne vrednosti", str. 128.

Literatura:

- Deletić, S., Pejčić, M. (2008). *Poslovne komunikacije*, Elektronski fakultet u Nišu.
- Rot, N. (2008). *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd, 12. izdanje.
- Stevanović, B. (2008). *Demokratski principi i političko-kulturne vrednosti*. Niš, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu.
- Stevanonvić, B. (2008). *Politička kultura i kulturni identitet u Srbiji i na Balkanu.* Niš, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu.
- Stojković, B. (2002). *Identitet i komunikacija*. Beograd, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
- Vreg, F. (1991). *Demokratsko komuniciranje, prilog pluralističkoj paradigmi u komunikacijskoj nauci*. Sarajevo, BiH, Narodna i univerzitetska biblioteka, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.

MULTICULTURALISM IN SFRY – CONFLICT OR PROGRESS

***Summary**: The aim of this paper is to look at the term multiculturalism in relation to interculturalism and other similar but conflicting notions present in this modern society. Although a relatively new concept, multiculturalism is one of the characteristics of the era in which we live, as well as one of today's man's companions. This paper intends to take a look at this topic which should not be ignored due to its presence in the modern world as well as in this country, which is a place of cultural, national and religious diversities. We have been witnesses of the disintegration of SFRY due to existence of major differences in the population, which led to numerous bloody conflicts caused by not knowing and disrespecting different cultures and people different from our own selves. All this led us to deal with the topic of successful communication among the people belonging to different cultures. It also initiated us to try and find the ways of avoiding possible problems and conflicts. This is the key aspect of multicultural issues because successful communication is of utmost importance if we want to have harmonious interpersonal relations in our coexistence with those belonging to different cultures.*

Key words: *multiculturalism, interculturalism, ethnocentricism, communication*

Leo Katunarić[1]
Filozofski fakultet, Zagreb

KULTURA VIRTUALNE REALNOSTI KAO DIO MULTIKULTURNE ZAJEDNICE ILI *MUČENICI DIGITALNE REVOLUCIJE*

Rezime: *Na primjerima novih političkih pokreta nastalih 2010. godine – „Arapskog proljeća" i „Ocuppy Wall Streeta", možemo iščitati jedinstvenu novu pojavu, stvaranje žive i samoregulirajuće kulture, a koja je zapravo inspirirana pravilima digitalne stvarnosti tj. virtualnom kulturom digitalnih komunikacija. Ovdje nije riječ samo o analizi upotrebe moderne tehnologije u službi organiziranja društvenog pokreta, niti o tehnologiji kao nekom novom alatu koji služi akciji u fizičkoj realnosti, nego je riječ o uvidu u sasvim novu kulturnu stvarnost, a koja povezuje fizičku i digitalnu realnost do te mjere da se gube granice razlikovanja. Neprestano osciliranje između stanja direktne političke akcije jasnih ciljeva i stanja povlačenja u digitalnu analitičku sigurnost, omogućuje onima koji u tome sudjeluju život u oba svijeta istovremeno. Taj dvostruki, tjelesni i digitalni život snažno utječe na kreiranje i razvoj nove kulture, a u kojoj se komforno osjećaju pripadnici svih rodova, nacija, političkih opredjeljenja, religija i svih ostalih diskursa. Ta nova kultura jasno upotrebljava registar određenih umjetničkih formi kako bi kreirala svoje metode i kako bi opstala istovremeno u dva svijeta, fizičkom i digitalnom. Osobito je primjetan utjecaj elemenata performansa, u smislu žrtvovanja tijela radi promjene stanja svijesti svih uključenih. Iako smo tek na početku tog novog doba u kojem ljudski i mašinski svijetovi stvaraju sasvim novu zajedničku kulturu, ipak već sada možemo locirati pravce u kojima se ta kultura rastvara u vremenu, kao i mehanizme koji joj daju sigurnost opstanka.*

Ključne riječi: *virtualnost, Facebook revolucija, digitalni performans, mučeništvo cyber-prostora*

1. Kultura digitalnog u fizičkoj realnosti

Umjesto aseptičnog stanja mašinske civilizacije, početak dvadeset prvog stoljeća kreira stanje neočekivanog vitaliteta, začudan spoj ljudske i mašinske kulture. Na ulicama velikih gradova odvijaju se demonstracije i sukobi kojih registar prepoznajemo iz historija, ali istovremeno prepoznajemo i začetke i tragove koji te historije kontekstualiziraju kao

[1] leokadele@gmail.com

nešto sasvim novo i nepoznato. Suvremenici smo procesa razotkrivanja mogućnosti opstanka različitih kultura u prostoru, ali prostoru toliko velikom i toliko raznovrsnog identiteta da samo njegovo postojanje revalorizira načine i procese koji su do sada tradicionalno formirali nove. Taj prostor, u nedostatku definitivnog termina označavamo ga pojmom *digitalnost*[2], nije fizički, ali nije ni sasvim bez fizičkog. Koegzistencija različitih kultura u istom društvenom prostoru zapravo je dinamičan proces interakcije. Proces i posljedice takve kulturne interakcije najčešće opisujemo pojmom akulturacije. Promjene kulturnih kodova, ponašanja i moralnih vrijednosti, koje nastaju kontaktom i suživotom pripadnika različitih kultura, transformiraju i dominantnu i manjinsku kulturu. Phinney, opisujući modele analize etničkog identiteta, navodi *bipolarni model*, a u kojem jačim uključivanjem u dominantnu kulturu slabi etnički identitet i *dvodimenzionalni model* gdje je pojedinac istovrijedno vezan za dvije kulture, dominantnu i manjinsku. Kod dvodimenzionalnog modela osobito je zanimljiv tip orijentacije prema stupnju identifikacije sa manjinskom i dominantnom grupom, a koju Phinney naziva „marginalizacijom" tj. slabom identifikacijom sa bilo kojom kulturom (Phinney, 1990: 502). Takva slaba identifikacija i sa dominantnom i sa manjinskom kulturom te „boravak" u svojevrsnom kulturnom području „marginalizacije", podsjeća na karakteristike *proto-cyberkulture* osamdesetih kada se tek pojavljuju naznake budućih virtualnih zajednica. Hutcheon, u opisivanju postmodernih stanja upotrebljava termin *ex-centric*, igru riječi koja znači i „biti izvan centra" i „biti ekscentrik", u ovom kontekstu onaj sa ruba, marginaliziran u odnosu na centralnu, dominirajuću kulturu (Hutcheonm, 2000:35). Takva kultura „ex-centra" snažno djeluje prema dominantnoj kulturi često je uspješno transformirajući ili čak zamjenjujući. „Ex-centar" je uvijek u nezavidnoj poziciji tj. mora upotrebljavati strategije koje su zapravo odraz kulture koju želi promjeniti, npr. mora biti političan kako bi promjenio dominaciju političnosti u društvu. Time dovodi u opasnost sam svoj smisao, riskira da postane ono što naizgled mijenja. Sličan problem poznat je i kod političkih revolucija u povijesti, a kada npr. privremena „diktatura proletarijata" postaje permanentna društvena stvarnost, u svojoj biti slična ili ista društvu (npr. buržoaskom) kojeg je revolucionarno mijenjala. Ni „permenentna revolucija" Lava Trockog, kao ni anarhističke tendencije za dinamičkom kontrolom vlasti nisu dale zadovoljavajuće rezultate u rješenju tog problema. Stoga, ne čudi da današnje *cyberkulture* u svojem konačnom izlasku na pozornicu preispitivanja svoje dosadašnje marginalizacije, smatraju korisnijim oruđa poput parodije ili iskustva praksi umjetničkih

[2] Digitality, pojam koji se upotrebljava da bi lakše označili sve aspekte kulture koja raste na trenutačnosti i svedostupnosti digitalnih komunikacija. Možda je derivat naslova knjige "Being digital", Nicholasa Negropontea iz 1995.

performansa umjesto direktne političke ili vojne konfrontacije sa centrima moći. Parodija je i jedan od osnovnih modela postmoderne poetike, a koja je prema Hutcheonu „dijaloška relacija između identifikacije i distance" (Hutcheon, Ibid). Upravo nove relacije između identifikacije i distance jesu prepoznatljiv element i virtualne cyberkulture, a koja danas aktivno djeluje u nama, lako prepoznatljivoj „kulturi fizičke realnosti". Akcije „Arapskog proljeća" ili američkog „Ocuppy Wall Streeta" pronalaze svoj smisao u svojevrsnoj javnoj izvedbi amalgama revolucionarnog pastiša, političke direktnosti, ali koja se u svakom trenutku izbjegava definirati, sigurnosti u stalnu opstojnost i komunikaciju virtualnog modela, ali istovremeno i spremnosti na potpuno žrtvovanje tijela i identiteta, kao i svjesnost mogućnosti da uzrokuju prijelaze u krvave sukobe, rat ili destrukciju. Na ulicama, u fizičkim akcijama kao da se konstruira novi oblik političnosti budućnosti, a koji svoju kodifikaciju najlakše pronalazi u prostoru između realnog i virtualnog.

2. Međukultura

Jedna od posljedica akulturacije jest kreacija određene zajedničke kulture, amalgam konstruiran od prepoznatih zajedničkih interesa i običaja. Još 1950. američki sociolog Ruth Hill Usseem uvodi termin *treća kultura* ili *dijete treće kulture* kako bi opisala pojedince koji značajan dio života provode u različitim kulturama, konkretno opisuje kulturu djece koja su odrasla u jednoj, a onda se sa roditeljima vraćaju u drugu kulturu, obično originalnu kulturu roditelja (Ussem, 1993: Passim). Takva, treća kultura zapravo je u neprestanom stvaranju već zbog samog načina života svojih pripadnika, a koji je nomadski, višekulturalan, višejezičan. Može li takva kultura, ona u neprestanom stvaranju i nevezana, poslužiti kao model kojim bolje razumijevamo kulturu digitalnosti, ili je ona sama ta kultura? „To je pitanje odnosa intenziteta kroz kojeg subjekt prelazi na tijelo bez organa, proces koji ga uvlači u postajanja, uspone i padove, migracije i raseljavanja", objašnjavaju Deleuze i Guattari današnji, novi intenzitet shvaćanja društvenih i osobnih procesa, a koji po sebi nisu novi (Deleuze i Guattari, 1983: 84). U globalnom svijetu sve je veći broj pojedinaca koji se ne osjećaju pripadnicima nijedne tradionalne kulture, koji se stoga nalaze u području „marginalizacije". Danas je to digitalnost, područje u kojem stvaraju nove, sasvim neobične kulture, svojevrsne memorije svijetova iz kojih dolaze, memorije koje im služe kao znakovi u beskrajnim kreacijama mogućnosti. Povezujući se međusobno, otkrivaju moć novih medija i strojnog proizvođenja novih realiteta, pa se namjerno „vraćaju" u svijet dominantnih tradicionalnih kultura, obogaćeni svojim transformiranim kulturama, pružajući nam već sada pogled u stanje čiju punu realizaciju tek iščekujemo, buduće stanje nekog „virtualiteta". Iz naizgled marginalnih nusprodukata akulturacijskih „trenja" kreira se mreža

koja je istovremeno simbolično utočište generalne svjetske kulture i čvrsti medij koji svoje postojanje dokazuje utjecajem na društvene promjene. McLuhanova „Tehnologija kao produžetak našeg živčanog sustava" susreće McLuhanov medij koji svojim postojanjem mijenja više nego poruka koju nosi (McLuhan, 2008: 68, 303 i Passim).

3. Koegzistencija stvarnosti

Neprestana „aktualizacija" ili postajanje/*becoming* (Deleuze i Guattari, Ibid) stvara i određene kulturne efekte, ali pravi zamah u društvenom procesu daje mogućnost osvještavanja koegzistencije različitih stvarnosti. Takvo osvještavanje danas je javno i masovno, a ne tajno znanje elita kao u prošlosti, jer tu masovnost i javnost osigurava virtualizacija i digitalna tehnologija. Promotrimo primjere kroz koje je vidljivo da se prema fizičkoj stvarnosti i ne možemo odnositi kao jedinoj i jedinstvenoj. Na primer eksperiment „odgođene stvarnosti". Kada David Egelman[3] kaže: „Kada pomislite da se neki događaj događa, on se zapravo već dogodio", zapravo opisuje opite u neuroznanosti koji dokazuju kako živimo u svojevrsnom stanju konstruirane stvarnosti (Muesser, 2011). Realno vrijeme nije identično sa neuralnim vremenom našeg mozga. Naše reakcije kasne za dijelić sekunde u odnosu na realno događanje. Dr Egelman provodi eksperiment, popularno nazvan *flash lag effect*[4] kojim dokazuje da naš um konstruira vlastito vrijeme i percipira događanja u takvom vremenu posve neobjektivno (Muesser, Ibid). Očito je da živimo u svijetu odgođene stvarnosti, da je za našu percepciju važniji proces u nama nego sam objektivitet stvarnosti. Uronjeni danas u stvarnost mašinske percepcije vidljivo je kako je i ona modelirana prema gore opisanim kognitivnim realnostima. Današnja virtualna realnost i dominacija računalnih ekrana, u kojima se pojavljuju informacije i njihove vizualizacije u bezbrojnim varijantama, podsjeća nas na pravo stanje stvarnosti, beskrajne varijacije odgođenosti.

3.1. Obogaćene stvarnosti

Danas je u računalnim aplikacijama popularno sudjelovati u „obogaćenoj stvarnosti" tj. možemo u direktnoj snimci neke ulice ili lokaliteta vidjeti i male ekrane i ikonice koji nam pružaju informacije o sadržajima prisutnima na lokaciji, a koji su inače skriveni našem ljudskom,

[3] Američki neuroznanstvenik i autor, Baylor College of Medicine

[4] Slično "Jet lag effectu" koji osjećaju u avio prevozu putnici kroz više vremenskih zona, a koji opisuje vidljivi napor tijela i uma da se prilagodi novoj vremenskoj zoni, tj. da promjenu uvjeta stvarnosti prihvati kao realnost.

fizičkom pogledu. Slično obogaćivanje stvarnosti Baudillard objašnjava tvrdnjom, parafrazirajući naslov Giroduxove drame[5], kako Zaljevskog rata nije ni bilo jer da je deterencija[6] zapravo istinska ratna mašinerija, a koja ne operira samo u srcu događaja, već operira i u našim glavama. Informacija ima duboku funkciju zavođenja. Malo znači ono o čemu informira, njezino pokrivanje događanja ne znači puno jer je upravo samo to, pokrivanje, svrha mu je pružiti konsenzus (Baudillard, 1995: 68). Slika rata koju dobijamo kao objektivnu informaciju jest konstruirana masovnim medijima, nije „realna". Desetljeće poslije, mi sudjelujemo u događanjima fizičke realnosti, iako smo i danas medijski manipulirani, ali sada imamo i svojevrsni pogled iz „ptičje perspektive" na sve sastavne elemente procesa, svjesni smo manipulacije. To se događa zbog nemogućnosti kontrole ili usmjeravanja informacija u digitalnosti, naša stvarnost je obogaćena npr. Baudillardovim objašnjenjem, stalno je prisutan dodatni ekran na kojem možda piše „Pazi, manipulacija!". Dobijamo poziciju onoga koji odlučuje, bar nam je pružen takav osjećaj, jer smo sada svjesni „proširene realnosti" u kojoj jesmo. Svi dodatni elementi te realnosti mogu biti i isključeni, poput lebdećih elemenata sa informacijama i ilustracijama u tzv. *smartphone* aplikacijama obogaćene/proširene stvarnosti[7]. Isključenje „obogaćene spoznaje" ne znači i automatski povratak na staru, fizičku realnost, na jednostavno društvo u kojem je sve jasno i kategorički određeno. Naša kultura je bitno promijenjena činjenicom da smo individualno spoznali postojanje različitih slojeva realnosti, različite mogućnosti tumačenja, tako da i kada spoznajemo manipulaciju ne urušavamo automatski njeno postojanje i efekte njezinog djelovanja. Mi od svih informacija, memorija i prebacivanja iz jednog u drugo stanje, neprestano kreiramo nove diskurse. Danas nije više začudno to što mediji kreiraju sliku o nepostojećem ratu, a koju mi prihvaćamo kao realnost. Začudno je to što sve sa takvom obogaćenom informacijom možemo kreirati sujdelujući u manipulaciji memorijama i konstruktima.

[5] Giraudox, Jean (1935). *Trojanskoga rata neće biti*, drama.

[6] Odvraćanje kao ratna tehnika, postupak zastrašivanja, npr. nuklearnim oružjem koje se doista neće upotrijebiti.

[7] Aplikacije pomoću kojih korisnik na ekranu svojeg uređaja, najčešće smartphonea vidi i dodatne informacije, objekte i vizualizacije koje su umetnute u sliku realnog prostora, npr. zgrade prema kojoj je uperio kameru uređaja i koju gleda na svojem ekranu. Ti dodatni elementi najčešće su korisne informacije, ali mogu biti i različiti objekti, poput onih u umjetničkom radu "Augmented city" (You tube / http://www.youtube.com/watch?v=3TL80ScTLlM).

4. Singularitet

Umjesto sinteze ljudskog i virtualnog (u osnovi mašinskog), futurolog Raymond Kurzwell najavljuje trenutak *singulariteta*, svojevrsni *big bang* nove civilizacije, a kada superiorna mašinska *umjetna inteligencija* preuzima daljnji razvoj društva na našoj planeti i kada prestaju važiti dotadašnji prirodni i društveni zakoni povezani sa ljudskom rasom. Termin *singularitet* posuđen je iz astrofizike gdje referira na točku u prostor/vremenu, npr. unutar crne rupe, gdje zakoni nama poznate fizike prestaju djelovati. Kurzwell, čak, precizira 2045. kada bi strojevi trebali preuzeti civilizaciju, a takvu preciznost opravdava matematičkim izračunima, na tragu Mooreovog zakona[8], koji uzimaju u obzir eksponcijalni, ne linearni razvoj tehnologije i rastuću snagu računala, paralelnu sa smanjenjem troškova (Grossman, 2011: 4). Ovdje nije ključno da li će se Kurzwellovi izračuni pokazati vremenski preciznima. Važna je sugestija kako će se preokret dogoditi u jednom trenutku i kako će biti sveobuhvatan tj. isključiti ljude i njihovu kulturu iz bilo kakve, spomena vrijedne aktivnosti civilizacije tj. svođenje ljudskog društva na čopor. Takvom retorikom sugerira se razvoj društva u linearnom povijesnom toku, a koji kao takav povremeno dovodi do velikih revolucija koje mijenjaju sve, pa bi tako trebalo biti i sa revolucijom 2045. kada će strojevi nadrasti svoje tvorce - ljudski rod. Da je tehnologija unesena u ljudsku civilizaciju izvana onda bi se, po istom modelu, mogao očekivati takav preokret. Naprotiv, tehnologija je ono što je omogućilo naš opstanak i razvoj, ono što nas od početaka možda i čini bićima i društvom kakvi jesmo, a čiji je razvoj ekponencijalan i oscilirajući, radije nego linearan. Pierre Levy u *Metafori udara* podcrtava kako su ljudske aktivnosti oduvijek interakcija između živih, mislećih bića i prirodnih i umjetnih materijalnih entiteta, ideja i reprezentacija. Ljudski rod je tehnologičan do srži, kaže Levy, i u istom tekstu napominje da tehnologija ne dolazi sa drugog planeta, nije projektil koji udara u postojeće društvo, nego je izmišljena i reinterpretirana za upotrebu ljudskog roda (Levy, 2010: 3,4).

5. Volja za delegiranjem identiteta

5.1. Umjetni pomagači

Putem mobilnih komunikacijskih platformi danas normalno razgovaramo sa strojnim osobnostima, poput *Siri* na *Apple iphone* platformi. Kreiranje digitalnih osobnosti počelo je još sa *chaaterbootsima*, računalnim

[8] Broj tranzistora koji mogu biti smješteni na integriranu pločicu računala, a da je to komercijalno isplativo, udvostručuje se svake dvije godine. Zakon do danas funkcionira, iako se predviđa usporavanje i revizija udvostručenja tranzistora na svake tri godine.

programima koji imitiraju ljudsku osobnost razmjenjujući tekstualne poruke sa fizičkom osobom, korisnikom. Istim efektom privremene suspenzije nevjerice, kojim sebi omogućujemo uživanje u filmskoj iluziji, od algoritama konstruiramo osobnosti. Primarno je zadovoljenje naših ljudskih potreba, od komunikacije do rješenja određenog problema, a ne tko je taj koji nam u tome pomaže.

5.2. SMS komunikacija

Mogućnost instantnog slanja i primanja poruka - SMS tehnologija mobitela, zapravo je avangardna situacija današnje digitalne komunikacijske stvarnosti. Od samog početka svoje upotrebe, sms tehnologija je korištena za kreiranje uličnih akcija koje su okupljale međusobno nepovezane ljude u činu naizgled besmislene izvedbe, najsličnije nekom umjetničkom performativnom činu. Aktivnost nosi ime *flash mob*, derivat naziva pronađenog u romanu američkog pisca Larrya Nivena[9], koji je opisao društvo budućnosti u kojemu je pomoću jednostavne tehnologije moguće trenutno teleportirati grupe ljudi. Tu tehnologiju stanovnici koriste ne samo za svakodnevne obaveze, nego i za naglo okupljanje radi političkih demonstracija i brzog nestanka nakon njih.

5.3. Kinect

Kinect je infracrveni dekoder kretnji fizičkog tijela, popularan kao dodatak *Microsoftovim* igračkim konzolama *Xbox*. Korisnik *Kinecta*, zapravo je istovremeno prisutan u dva tijela, svojem fizičkom tijelu i svojem digitalnom tijelu kojeg gleda na ekranu. *Kinect* je samo posrednik, ne mijenja svoja svojstva već omogućuje da fizičko tijelo postane digitalno i tako zadobije dodatne funkcije. Korisnik je automatski prebačen u „posebno" stanje, između dvije realnosti, a što automatski kreira nove identitete, čak i svijest o različitim mogućnostima postojanja, koegzistenciji različitih stvarnosti.

5.4. Prevoditelj

Microsoft u trećem kvartalu 2012. godine predstavlja svojeg prevoditelja, računalni program koji u realnom vremenu prevodi sa jednog jezika na drugi i to upotrebljavajući glas izvornog govornika. Program može istovremeno „govoriti" i prikazivati tekst originala i prijevoda (javna demonstracija je svoj efekt proizvela upotrebom engleskog i mandarinskog). Implikacije ovog najnovijeg tehnološkog prodora mogu biti dalekosežne,

[9] Roman "Flash Crowd" iz 1973. godine.

pa i na tragu Kurzweillove težnje prijenosa ljudskog uma u elektronske sklopove. Za sada fascinira kako ispunjavamo našu davnu težnju za multipliciranjem identiteta, povjerenjem u konstruirane, pa i privremene identitete, prepuštanjem dijela identiteta digitalnim realnostima i sl.

Iako nabrojani primjeri izgledaju kao oživotvorenje Viriliovog predviđanja kako se priprema prepuštanje analize objektivne stvarnosti stroju (Virilio, 2009: 1), navodim ih upravo zbog obrnutog efekta tj. označavanja stanja neprestane ljudske interakcije sa strojem i ljudske hrabrosti da se upusti u područja neizvjesnosti kako bi sebe osnažio. Stoga, ako strojevi i „preuzmu" svijet u 2045. godini (po Kurzweillu), mogućnost je da to bude na način koji opisuje Williams govoreći o komunikacijskim sustavima: „...svi su oni bili predviđeni, ne na utopijski, već na tehnički način, prije nego što su ključne komponente razvijenih sustava otkrivene i usavršene. Ovdje nipošto nije riječ o povijesti komunikacijskih sustava koji bi stvorili novo društvo ili nove društvene uvjete" (Williams, 1975: 12).

6. Facebook revolucije

Prosvjedi na Tahrir trgu u Egiptu krajem 2012. godine zapravo su ponovljeni prosvjedi, svojevrsni *re-enactement* prosvjeda 2011. i početka 2012. Ne postoji hijerarhija političkih ciljeva, ne postoji čak ni jasnoća definicije postignuća. Pitanje je da li uopće ima nade za trajnijom demokratizacijom i prosperitetom društva. Zašto su onda demonstracije tako uporne, beskompromisne i sveprisutne? Namjerno ponavljanje prošlosti, Deleuze opisuje kao transformaciju sadašnjosti u budućnost i kaže da, čak, nije bitno što filozofija znači nago što čini, kako transformira probleme koji transformiraju naše mišljenje (Colebrook, 2002: 64). Vidimo li kulturu digitalnosti na djelu u našem „realnom", fizičkom svijetu, odvija li se već sada sinteza ljudske i algoritamske kulture, svjedočimo li kiborškoj kulturi u akciji? Haraway opisuje kiborge kao one koji ne osjećaju poštovanje, ne sjećaju se kozmosa. Sumnjičavi su prema holizmu, ali osjećaju potrebu za povezanošću - čini se da imaju prirodnu potrebu za politikom ujedinjene fronte, ali bez avangardne stranke (Haraway, 1999: 36). Masovni mediji (Taylor, 2011) prosvjede na Bliskom istoku 2010. i 2011. nazivaju *Facebook revolucijom*. Spoznaja da se demonstracije i akcije dogovaraju digitalnim, virtualnim društvenim mrežama poslužila je za kreiranje novinskih naslova umjesto za analizu novog stanja društvene svijesti. Sam termin *Facebook revolucija* podsjeća na sličnu mitologizaciju u prošlosti kada je trebalo publici medijski približiti određene društvene događaje, osobito one vezane uz razvoj popularne kulture. Tako nam je objašnjeno da su antiratni protesti 1968. zapravo šarena „djeca cvijeća", a žestoke protuberance radničkog otpora nesnosnom buržoaskom licemjerju

sedamdesetih, postaju simpatično otkačen popularni glazbeni pravac „punk". Kada je 2011. godine digitalno *lajkanje, tweetanje, smsiranje* i *chatanje* preplavilo iz područja marginalizacije u područje fizičke realnosti, te je samom svojom (upornom) prisutnošću pokrenulo nekoliko ratova, prevrata, revolucija, svrgavanja diktatora i sl, masmedijske konstrukcije su kliznule prema još jednostavnijoj mitologizaciji i od tada imamo *Arapsko proljeće*.

7. Ocuppy Wall Street

U Sjedinjenim Američkim Državama nastaje akcijski pokret *Ocuppy Wall Street*, a koji se direktno inspirira *Arapskim proljećem*. „Mi koristimo revolucionarne taktike *Arapskog proljeća* da postignemo svoje ciljeve i ohrabrimo upotrebu nenasilja kako bi maksimizirali sigurnost svih sudionika" (Occupy, 2012). Kakve su to revolucionarne taktike koje „maksimiziraju sigurnost svojih sudionika"? Revolucije su do sada malo marile za nečiju sigurnost. Sam pojam *revolucija* danas je općeprihvaćena metafora za pokušaj nasilnog prevrata, iako je jasno da ima i mnogobrojna druga značenja i upotrebe. Zašto se onda tvrdi da ove današnje *Facebook revolucije* postižu ciljeve bez svojevoljnog prakticiranja nasilja? Ako današnji demonstranti u memoriji imaju slike prošlih neuspjeha nasilnih revolucija, ili još gore, izopaćenja revolucionarnih ciljeva nakon pobjede ili iskorištavanje žrtvovanih revolucionara u oportunističkim maskenbalima izgradnji „boljih društava", mogu li mirne savjesti krenuti u još jednu nasilnu revoluciju? Takvu stalno prisutnu i upozoravajuću memoriju osigurava danas stanje virtualnosti, tehnologijom induciran realitet gdje se permanentno susreću oni koji svoj identitet ne mogu više vezati za jednu određenu tradiciju ili kulturu. Taj međurealitet, digitalnost, izuzetno je snažan medij. Snagu mu daje neprestana oscilacija, a koja se opet može promatrati i kao oblik permanentne revolucije. Pojedinci stalno ulaze i izlaze, izbjegavajući označavanje. Antropolog, Victor Turner objašnjava nešto slično na primjeru inicijacijskih obreda gdje se pojedinac oslobađa jedne statusne uloge da bi primio novu ulogu. On boravi u stanju *prima materie* (Turner, 1989: 256), neutralnom području iščekivanja, tamo gdje je sve moguće. Prava opasnost unutar tog neutralnog područja jest imenovanje, a što Turner objašnjava tendencijom vodiča (gurua, šamana) da utiskuje znak i završi obred (Turner, Ibid). Takvim označavanjem kandidat postaje određen, izlazi iz neutralnog stanja u fizički realitet sada sa ulogom koja mu je dodijeljena i koju će nositi do kraja života koji od tada ima svoj rok trajanja i predvidljivi tok. Ostati što dulje u stanju prijelaza, *prima materie* kao da je cilj i izvor snage današnjih revolucija. Spoznaja da vas se želi označiti i tako doživotno definirati, kontrolirana je od spoznaje

kako takva označavanja do sada nisu nikada dobro završavala. Spoznaja da bez jasnog definiranog cilja ne možete ništa postići kolidira sa spoznajom da cilj nije potrebno definirati jer već sama prisutnost postiže sve. Takvo izbjegavanje označavanja u oscilaciji, osobito od vanjskog autoriteta do sada smo uspijevali održati samo u izvedbenim procesima (umjetničkim ili protestnim), bilo kao izvođači, bilo kao gledatelji. Interakcijom sa virtualnom realnošću kao da želimo komunicirati sa samim sobom, ili bar sa *sobom* koji proizlazi iz nas samih. A takva komunikacija nije zatvorena u neku petlju jer je konstruirana od elemenata koji uključuju sve dosadašnje iskustvo, mrežnu realnost i sav onaj kompleks koji Manovich smješta pod dva odvojena sloja od kojih se sastoje novi mediji, kulturalnog i računalnog (Manovich, 2006: 20), a koji međusobno utječu i ne dozvoljavaju izoliranost.

8. Digitalni mučenici i problem fizičkog tijela

Mučenik Facebook revolucije zvuči kao parodija mučeništva ili parodija pojma revolucije. Činjenica je kako *Facebook revolucija* započinje nimalo virtualnim samospaljivanjem Mohameda Bouazizija u Tunisu 2010. To nas podsjeća kako *Arapsko proljeće* nije samo prisutnost i demonstriranje na trgovima, vodilo se i vodi se nekoliko krvavih oružanih sukoba sa stotinama i tisućama poginulih i ranjenih, smjenjuju se stari režimi i postavljaju novi, milioni ljudi osjećaju konkretne posljedice na svojim životima. Samospaljivanja se u 2011. i 2012. godini masovno prakticiraju kao politički protest i među tibetanskim budističkim redovnicima, populaciji gdje se žrtvovanje tijela u ime političkog cilja najmanje očekuje. Zašto je danas prisutno to požrtvovanje tijela, pripremljenost individualca na prestanak postojanja? Postoji li razlika između *mučenika Facebooka* i mučenika u ime religijskih ili političkih ciljeva u prošlosti kada nije bilo digitalnosti? Tijela danas posjeduju novu kvalitetu, nisu više nezamjenjiva, ne odlaze u potpuno ništavilo ili u nesigurne prostore vječnosti koje obećavaju religije. Samožrtvovanje danas postaje dio digitalnosti, izmjerljivog i dostupnog virtualnog prostora koji apsorbira tijelo u konačnom pokretu, ali istovremeno posljedice tjelesne akcije bilježi i vraća natrag u fizičku realnost. Naše tijelo i njegova sudbina nisu više nevažni, dobili smo sigurnost povezanosti, umreženosti, znamo da ono što radimo utječe na sve drugo što jest. Digitalnost jest naše najbliže približavanje osjećaju da doista postoji neki drugi realitet. Virtualnost je možda naš pokušaj da konstruiramo mehanički raj, a otkada smo krajem razdoblja modernizma shvatili kako nismo uspjeli u konstruiranju mehaničkoga boga. Upravo spremnost da se realna, fizička tijela žrtvuju ili ponište, iako nam je pružena mogućnost komforne distance simuliranim sudjelovanjem u svjetskim trendovima

putem računalnih algoritama, potvrđuje već konstituirano područje simbioze ljudskog i strojnog. Sa postmodernom, kao njegovim uputama za upotrebu. Tijelo prestaje biti robom u potrošačkom smislu i postaje virusom u *cyberkulturnom* smislu. Samospaljivanje tibetanskih redovnika jedva da je popraćeno od tradicionalnih masovnih medija, iako se događa tu i sada i to u zastrašujuće velikom broju. Tijela mladih demonstranata kreću se svjesno prema fizičkom uništenju, bez razmišljanja o poruci takvog čina ili dugoročnoj simbolici žrtvovanog. Tijela koja izgaraju, tijela koja postaju krvave mrlje, tijela koja se ozljeđuju, sve su to tijela digitalnosti, sigurna u obnovu jer djeluju poput računalnog virusa, stapaju se svojim tjelesnim činom sa okolinom i tako je transformiraju.

Virtualna realnost, bar ona vrsta prema kojoj smo krenuli, kako nam pokazuju trendovi opstanka određenih tehnologija, remedijacija je problema identiteta tijela koje je osviješteno u, kako to naziva teoretičarka izvedbe, Erika Fischer-Lichte, „performativnom obratu šezdesetih". Primjerice, publika je prenesena u posebnu situaciju u koju je prenosi performer pomoću svojeg tijela, kojim ne igra ulogu već izvodi realnu radnju. Tjelesnost djelovanja dominira nad znakovitošću (Fischer-Lichte, 2008: 10). Tijelo je u trenutku postalo upitno, identitet gledatelja se raslojava i on više nema povjerenja u vlastito *Ja*, a ta nesigurnost potiče ga da traži mjesto ili vrijeme u kojem će biti *subjekt*. Započinje igra, uživo ili virtualno. Žižek normalnost proglašava reguliranim ludilom..."jer je lud i čovjek koji misli da je direktno čovjek, koji osjeća tijelo direktno kao svoje" (Žižek, 1997: 183). Iz toga može proizaći svojevrsna kiborška perspektiva, koju u jednoj varijanti nudi Haraway, gdje je kiborgov svijet nastavak socijalnih i tjelesnih realiteta u kojima se ljudi ne boje ujedinjenih aktivnosti sa mašinama ili životinjama, ne boje se permanentnih parcijalnih identiteta i kontradiktornih stajališta (Haraway, 1999: 38). Kao da se nalazimo u nekom dobu *između,* gdje to *između* definiraju naši ambivalentni stavovi o konačnim rješenjima.

9. Izvedbeno

Još Aristotel u *Poetici* kaže kako naraciju artikulira akcija, a ne karakter. „Jer tragedija je oponašanje, ne ljudi, nego čina i života...", a sve u svrhu postizanja značenja koje je zapravo temelj tragedije/radnje (Aristotel, 1977: 17). Kako je moguće da demonstranti u Egiptu ili New Yorku postižu velike političke i društvene promjene pukom prisutnošću, upornim izvođenjem svojeg okupljanja i samoorganiziranja? Podsjeća li to na efekte koje proizvode umjetnički performansi čiji je osnovni cilj „promjena stanja gledatelja" u realnom svijetu, a koja se postiže neuobičajenim, ekscentričnim stanjima i radnjama tijela u prostoru. Slavni

avangardni francuski kazališni teoretičar i praktičar, Antoin Artaud govori o nekoj vrsti nevidljivog kazališta, primjeru kojega je predvidio u budućoj virtualnoj realnosti. U knjizi proročanskog naslova, *Kazalište i njegov dvojnik* opisuje kugu, ali ne kao užasnu bolest nego kao proces, svojevrsnu higijenu društva. Artaud opisuje izbijanje kuge u jednoj francuskoj luci i tvrdi da posljedice te bolesti, ma kako bile užasne, zapravo imaju svojevrsni terapeutski učinak na zajednicu. Preživjeli se ponašaju kao da se ništa nije dogodilo i nastavljaju sa životom dalje. Iako izvana to tako ne izgleda, ipak su svi oni promijenjeni, moglo bi se reći da su sasvim drugi ljudi i sasvim druga zajednica (Artaud, 2000: Passim).

10. Parodija revolucije ili postmoderna revolucija

Revolucije o kojima ovdje govorimo kao da su planirane prema nekom, za sada nepostojećem pravilniku za postupanje u postmodernim društvima. To nas ne treba čuditi ako se prisjetimo Hassanovog opisa kako postmoderni tekst, verbalni ili neverbalni, priziva performans: želi biti pisan, revidiran, odgovoren, odigran (Hassan, 1986: 507). Isti autor objašnjava kako jezici rekonstituiraju univerzum u znakove svojeg vlastitog činjenja, pretvaraju prirodu u kulturu, a kulturu u jedan imanentni semiotički sistem (Hassan, 1986: 508). *Facebook revolucije* moraju se služiti jezicima kako bi uopće funkcionirale, istovremeno su svjesne vlastite vulnerabilnosti upravo zbog toga što jezik kojim se služe zahtjeva kulturu a ne prirodu, ne izvornost, već rafiniranost. Ono što facinira jest da revolucinari tako dugo izdržavaju u osciliranju između upotrebe jezika i bijega od značenja koja takva upotreba rađa. Ruši se diktator, ali nitko iz mase ne pretendira biti novi. Protestira se na ulicama New Yorka sa crvenim zastavama, ali nitko ne želi biti siguran da li je to boja krvi ili parodija prvomajske parade. Ili ironija kojom se dočekuju svi komentari na re-enactment prvomajske parade. Hutcheon ističe kako kroz dvostruki proces instaliranja i ironiziranja, parodija signalizira kako današnje reprezentacije dolaze iz prošlih i koje ideološke konzekvence deriviraju i iz kontinuiteta i različitosti (Hutcheon, 1989: 93). Hassan u svojoj *Cateni*, opisujući jedanaest karika postmodernizma, navodi i nesebičnost, koja je vrlo važan element i za opisivanje naših *postmodernih revolucija* (Hassan, 1986: 505). Ta je nesebičnost na tragu onoga što Nietzche kaže kada deklarira subjekt samo fikcijom. „Ego o kojem govorimo kada cenzuriramo egoizam ne postoji uopće" (Nietzche prema Hassan 1986b: 19). Ulazimo, dakle, u novo stanje, u kojem su naša tijela produžetak tehnologije i medija. Istih onih medija (i cjelokupne tehnologije) koje smo sami stvorili kao produžetak nas samih, našeg živčanog sustava (McLuhan, 2008: Pasim). Dovođenjem naših fizičkih tijela u stanja *re-enactmenta* stvarnih, revolucionarnih, protestnih i uopće životno opasnih situacija,

a podvrgavajući se tehnološkim protokolima i utjecajima u rasporedu kretanja takvih izvedbi, svjedočimo kako je digitalna kultura - *digitalnost* utjecala na stvaranje nove, zajedničke kulture ljudi i strojeva, a koja zapravo jača ljudsko u nama, umjesto da nas održava u stanjima u kojima smo samo pasivni konzumenti prerađenih informacija.

LITERATURA

Aristotel. (1977). *Nauk o pjesničkom umijeću*. BiblioTeka, Zagreb.
Artaud, A. (2000). *Kazalište i njegov dvojnik*. Hrvatski centar ITI, Zagreb.
Baudillard, J. (1995). *The Gulf War did not take place*. Indiana University Press. Bloomington, S.A.D.
Bolter, J. D. & Grusin, R. (2000). *Remediation – Understanding New Media*. London/Cambridge, MIT Press.
Colebrook, C. (2002). *Critical thinkers Gilles Deleuze*. Routledge, New York, S.A.D.
Deleuze, G. i Guattari, F. (1983). *Anti Oedipus, capitalism and schizophrenia*. University of Minnesota Press Minneapolis. S.A.D.
Fischer-Lichte, E. (2008). *The Transformative Power of Performance. A new Aesthetics*. New York: Routledge.
Grossman, L. (2011). *2045. Godina u kojoj Čovjek postaje besmrtan*. Time magazin, 02. 2011. American edition, New York City.
Hanson, R. (2008). *Mass Communication – Living in a Media World*. Washington D.C , CQ Press.
Haraway, D. (1999). *Kiborški manifest: Znanost, tehnologija i socijalistički feminizam dvadesetog stoljeća*. Književna smotra, br. 114 (4). Zagreb.
Hassan, I. (1986). *Pluralism in Postmodern Perspective Critical Inquiry*. Vol. 12, No.3. The University of Chicago Press.
Hassan, I. (1986b). *Pluralism in Postmodern Perspective. Exploring Postmodernism:* Selected Papers Presented at a Workshop on Postmodernism, By Matei Călinescu.
Hutcheon, L. (1989). *The Politics of Postmodernism*. Routledge.
Hutcheon, L. (2000). *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. Routledge
Levy, P. (2010). *Metafora udara*. Tvrđa sv. 1-2, iz *Cyberculture*. trans. R. Bononno, The University of Minnesota Press.
Manovich, L. (2001). *The Language of New Media.* The Cambridge press.
McLuhan, M. (2008). *Razumijevanje medija*. Golden marketing/Tehnička knjiga. Zagreb.
Musser, G. (2011). *Time on the Brain: How You Are Always Living In the Past.* Preuzeto sa: http://blogs.scientificamerican.com/observations/2011/09/15/time-on-the-brain-how-you-are-always-living-in-thepast-and-other-quirks-of-perception/ POSJEĆENO 20. 10. 2012.
Occupy. (2012). Preuzeto sa: http://occupywallst.org/ POSJEĆENO 20. 10. 2012.
Phinney, J. (1990). *Ethnic identity in adolescent and adults: review of research.* Psychological Bulletin, 108. Volume 3. American Psychological Association. S.A.D.
Turner, V. (1989). *Od rituala do teatra*. August Cesatrec, biblioteka Mixta. Zagreb.

Taylor, C. (2011). *Why not call it a Facebook revolution?* Preuzeto sa: CNN /http:// articles.cnn.com/2011-0224/tech/facebook.revolution_1_facebook-wael-ghonim-social-media?_s=PM:TECH POSJEĆENO 20. 10. 2012.
Ussem, R. (1993). *TCK World The Official Home of Third Culture Kid.s* Preuzeto sa: http://en.wikipedia.org/wiki/Third_culture_kid POSJEĆENO 20. 10. 2012.
Virilio, P. (2009). *Stroj za gledanje.* Treći program Hrvatskog radija, iz studije T*he Vision Machine*. Bloomington: Indiana University Press.
Williams, R. (1975). *The Technology and the Society.* (u *Television. Technology and cultural form*). Hanover, N.H.: Wesleyan University Press.

THE CULTURE OF VIRTUAL REALITY AS A LEGITIMATE PART OF THE MULTICULTURAL COMMUNITY

Summary: *Realizing the new quality of performative processes in the course of political public demonstrations, generally called "the Facebook revolution", provides insight into the manners of operation of different cultures in one area. Apart from the usual considerations of multiculturalism as a relation / connection / balance of the national cultures and traditions of other cultures, I propose here the introduction of the virtual register of cultures as a more stable participant in the physical, social processes. The examples of street protests like "Occupy Wall Street" in New York, or "The Arab Spring" in the Middle East tell us about how we have already created a culture / an amalgamation that uses without opposition cognitively adopted register from the digital virtual reality environments as operational discourse actions in the real, physical environment. The presence of some kind of memory trace provides, for example, a new context for the May Day parade in New York, similar to the Marx's explanation of the existence of the political mark on things and occurrences which is the result of usefulness. The performative is here preserved and derived in the virtual reality, and enriched in such a way it returns into physical, connects with the ritual of the group, and includes the balance between mythologizing and revolutionary. The first indications that the human society has adopted the forms of behavior inspired by the digital reality are found back in the actions of flash mob from the beginning of the century. Although in the massive use there is barely fifteen years of the digital communication technology, it is obvious that the autonomous cultural mechanism has arisen from the virtual environment which is a legitimate part of the virtual society.*

Key words: *virtual culture as the part of multicultural, political protests and flash mob, digital society of autonomy and rights, memory as a cultural register, performative derived through virtual, myth and culture simultaneous revolution*

Magdalena Rekść
Univerzitet u Lođu

STEREOTIPI MEĐU NARODIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE I NJIHOVE PROMENE U KOLEKTIVNOM PAMĆENJU

Rezime: *Stereotip kao pojam može biti interpretiran na mnogo različitih načina, u zavisnosti od profila stručnjaka, kao i istraživanog aspekta. Najčešće se govori o šematskom, skraćenom stavu i generalizacji, kao i nerefleksivnom pripisivanju određenih odlika. Poznato je da se u nauci javljaju dva pristupa - individualni i kolektivni. Pošto se ovaj rad koncentriše na društvenom nivou, autorka se ograničava na razmatranje promena stereotipa u kolektivnim prostorima. U kolokvijalnom shvatanju stereotipa najčešće se raspravlja o njegovim negativnim funkcijama, te se tako eksplicitno govori o društvenim podelama i mrežama. Ipak, svaka zajednica gradi svoj identitet uz pomoć stereotipa, ali činjenica je da kreiranje takvih konstrukcija ne vodi ka ratovima. Ljudi ne mogu živeti bez stereotipa, čak ni na Zapadu, jer šematsko smatranje realnosti predstavlja veoma shvatljivu, jednostavnu interpretacijsku platformu. Cilj ovog rada jeste da se prikaže proces evolucije stereotipnih predstava. Nažalost, u kratkom tekstu nema dovoljno mesta za duboku analizu naslovnog problema, te će se autorka pozicionirati na izabrane stereotipne predstave: međusobne relacije Srba i Albanaca, te viđenje Albanaca u srpskom diskursu.*

Ključne reči: *stereotip, Srbi, Slovenci, Albanci, jugosfera, kolektivno pamćenje.*

Stereotip kao pojam može biti interpretiran na mnogo različitih načina, u zavisnosti od profila stručnjaka, kao i istraživanog aspekta. Najčešće se govori o opšte raširenom uverenju, šematskom, skraćenom stavu i generalizacji, kao inerefleksivnom, nekritičnom pripisivanju određenih odlika. Poznato je da se u nauci javljaju dva pristupa - individualni i kolektivni. Pošto se ovaj rad koncentriše na društvenom nivou, autorka se ograničava na razmatranje promena stereotipa u kolektivnim prostorima. Polazeći od Halbvaksove pretpostavke o društvenoj konstrukciji sveta (Halbwachs, 2008: 168), valja istaći da društveno pamćenje stimuliše individualni način shvatanja sveta. Opisivanje kategorije stereotipa sa takvog stanovišta zasnovano je na tvrdnji da razdvajanje realnosti na „nas"

i „njih" postoji u prirodi ljudskog bića i potiče iz potrebe razgraničavanja sveta na ono što je naše i ono što je tuđe, kao i simplifikaciji složenosti i stavljanja u okvire poznatosti (Mackie, Hamilton, Susskind, Rosselli, 1996: 44-46). Stoga je jasno da svaka zajednica ima svoje konglomerate stereotipa i autostereotipa koji igraju određene uloge.

U kolokvijalnom shvatanju stereotipa najčešće se raspravlja o njegovim negativnim funkcijama, te se tako eksplicitno govori o društvenim podelama i mrežama. Što se tiče balkanskog primera, opštepoznata je teza da su krajem XX veka idejnopolitičke, emotivne naracije služile kao tlo političkih sukoba i da su uspešno pomogle da se rasvetle tadašnja zbivanja (Mac Donald, 2002: 39-40). Austrijski novinar Norbert Mapes-Nidek navodi znatan broj etničkih stereotipa na prostoru SFRJ u periodu raspada zajedničke države (Mappes- Niedek, 2005: 39-41). Pa ipak, kako smo već zapazili, svaka zajednica gradi svoj identitet uz pomoć stereotipa (i autostereotipa), na primer u italijanskom unutašnjem diskursu nalazimo mnogo šematskih predstavljanja rođaka iz drugih regiona, ali činjenica o njihovom postojanju ne vodi ka ratovima (Maass, Arcuri, 1996: 213). Činjenica je da ljudi ne mogu živeti bez stereotipa, čak ni na Zapadu, jer šematsko smatranje realnosti predstavlja veoma shvatljivu, jednostavnu interpretacijsku platformu. Kako tvrdi Raul Žirarde, svaki politički mit poseduje celovitu i precizno ugrađenu viziju kolektivne sadašnjosti i budućnosti (Žirarde, 2000: 207). Ovde treba zapaziti da stereotip predstavlja posebnu vrstu mita. Stoga, proces stereotipiziranja definitivno nije strateški izvor agresivnosti, nego konstituiše u svakoj zajednici neophodan okvir tumačenja i opisivanja realnosti. Treba istaći da porazna većina ovih diskursivnih konstrukcija funkcioniše u postjugoslovenskim društvima i danas. Opštije posmatrano, isti stereotipi su bili duboko ukorenjeni i u vreme Titovog „bratstva i jedinstva" kada su se pripadnici raznih naroda družili i zajedno „gradili socijalističku državu".

Tek u krajnjem slučaju, pomoću stereotipa mogu se podgrevati kolektivne emocije: strahovi, nade, očekivanja i trivijalna je konstatacija da je takva situacija nastala u vreme izbijanja jugoslovenske krize. O ovoj temi postoji bogata literatura i ima dosta intresovanja, tako da se autorka neće zanimati ovom problematikom. Treba samo podvući društvenu snagu mitskih naracija u procesu mobilizacije masa (Čolović, 2007: 98-99). U to vreme bilo je potrebno uspostaviti jasne granice i nedvosmislene identitete u veoma pomešanom stanovništvu (Dejzings, 2005: 53-54). Naravno, kako prikazuje Pol Kolsto, diskurs sam za sebe ne određuje političke ishode, ali je „jedan od mnogobrojnih faktora koji odlučuju o pitanjima rata i mira (Kolsto, 2008: 15). Onda nema ničeg čudnog u tome što je takozvani *govor mržnje* stimulisao ljudsku determinaciju.

Cilj ovog rada ipak nije da se analizira fenomen eksplozije nacionalističkih naracija tokom procesa raspada bivše Jugoslavije, nego da se prikaže proces evolucije stereotipnih predstava. Teza autorke je da su stereotipi duboko ukorenjeni u kolektivnom pamćenju, ali istodobno nisu konstantni. Njihova osnova je uvek ista, ali sadržaj i emotivni naboj se stalno menjaju. Uzimajući u obzir popularnu klasifikaciju na pozitivne, negativne i neutralne stereotipe (mada autorka smatra poslednju kategoriju vrlo problematičnom, jer granica između pozitivnog/negativnog i neutralnog nije nikad u suštini izričito definisana), može se reći da su isti stereotipi ponekad pozitivni ili negativni, čak i neutalni, u zavisnosti od društveno-političkog konteksta. Drugim rečima, kolebljivost političke situacije utiče na profil stereotipa i njegovu afektivnu sferu.

To se može lepo objasniti kroz primer uzajamnih predstava Srba i Slovenaca o drugoj naciji. Poznato je da su Srbi tokom raspada Jugoslavije kreirali sliku Slovenaca kao škrtih, hladnih, neosetljivih ljudi lišenih emocija i smisla za humor, čiji mentalitet se ne slaže sa balkanskim načinom života i ponašanja. Slovenija je bila opisivana kao unutrašnji Zapad Jugoslavije, ali je Zapad u tom kontekstu označavao suprotnost pozitivno vrednovanom balkanizmu. Tako je npr. jedan od koraka protiv Ljubljane bio poziv na bojkot slovenačke robe (Prošić-Dvornić, 2000: 328). Zanimljivo je da je isti argument bio upotrebljen kad je Slovenija priznala nezavisnost Kosova (http://forum.b92.net/topic/42917-poziv-na-bojkot-slovenacke-robe/page-38).

Istovremeno su i Slovenci odbacivali afinitet prema Balkanu, te su optuživali „južni, lenji" narod za eksploatisanje slovenačke ekonomije (Skrbiš, 2008: 141). Mnogi su dokazivali da njihova kultura pripada Evropi i zapadnom svetu, često se govorilo o evropeizaciji Slovenije, imajući na umu činjenicu ponovnog vraćanja u veliku „evropsku porodicu". Politički proces pridruživanja imao je svoje ideološko tlo koje je bilo otvoreno za snažnu kampanju za potvrđivanje večnog pripadanja Zapadu (Velikonja, 2007: 42-48). U taj diskurs spada jedna od slovenačkih varijanti mita antemurale - „predstava o braniku Evrope od nedefinisanog, varvarskog Balkana i od mnogo bolje definisanog, neevropskog komunizma", kako prikazuje Tanja Petrović (Petrović, 2012: 54). Iz ovih kratkih razmatranja očigledno je da su Slovenci u vreme rekonstrukcije nacionalnog identiteta uporno odbacivali bilo koje veze sa Balkanom i Jugoslavijom.

Pa ipak, u našim istaživanima centralno mesto zauzima pitanje promena stereotipa, tako da treba da se pitamo kako se promenio već pomenuti stav po kom postoji očigledna granica između Slovenije i „južnih teritorija". To je, na primer, vidljivo u filmu *Kajmak in Marmolada*, gde se vidi da se slovenački i balkanski mentaliteti ne mogu složiti (Mlekuž, 2007: 183-184). Grotesku takvog pristupa naslikao je Goran Vojnović u knjizi *Čefuri raus* (Vojnović, 2010).

Kako prikazuje Ivo Žanić, u vreme stabilizacije političke situacije mit bedema je zastupljen mitom mosta (Žanić, 2003: 194-195). Tako je i u slovenačkom diskursu došlo do promene stava prema zapadnom Balkanu. Novi okvir definisanja strateških, političkih i ekonomskih dugoročnih ciljeva se fokusira na područje bivše Jugoslavije, a tamo Slovenija može da igra ulogu bitnog regionalnog aktera. Često se spominje zajednička prošlost koja je u ovom trenutku pozitivno revalorizovana (Petrović, 2012: 32-35).Ovde treba podvući i psihološki motiv. Naime, prirodna crta svakog čoveka, te društvene grupe jeste težnja ka povećanju sopstvenog značaja. Ljudi jednostavno ne žele da vode život tiho i bešumno, već pokušavaju da pronađu dublje značenje svoje egzistencije, da otkriju i označe svoju posebnu misiju.

Za Slovenca Srbija predstavlja bogat izvor potencijalnih turista, a to je neizmerno važno u uslovima svetske ekonomske krize. Tako je država započela intenzivnu kampanju na turističkoj promociji. Direktor jedne turističke organizacije izjavio je da su „gosti iz Srbije uvek dobrodošli", a prednosti odmora u Sloveniji su „blizina i zajednička istorija, bliskost jezika i razumevanje" (Glas javnosti, 27.05.2009). Nema nikakve sumnje da je ovaj pristup zasnovan na pozitivnim emocijama prema zajedničkoj prošlosti. Saznajemo, takođe, da su Srbi i Slovenci prilično bliski rođaci, čiji su maternji jezici tako slični da postoji mogućnost međusobne komunikacije. Pozitivna valorizacija balkanske kulture ima svoje posledice u predstavljanju Srba, ili preciznije, srpskih turista kao reprezenata srpske nacije. Balkanski način života i sklonost ka intenzivnom uživanju i zabavi imaju doprinos u daljem razvoju slovenačke ekonomije. Tako se potvrđuje stara teza, na kojoj je bio zasnovan i proces evropskih integracija, da novac postaje najbolje sredstvo prevazilaženja etničkih podela.

Naravno, postoji i druga strana iste priče, jer i Slovenci sve češće dolaze u Srbiju. Ildiko Erdei piše da se izveštaji o velikom broju slovenačkih turista mogu tumačiti kao prepoznavanje i visoko cenjenje srpskog mentaliteta. Prema takvoj interpretaciji, Slovenci su „pronašli u Srbiji svoje (izgubljeno) uživanje" (Erdei, 2009: 254). Takav način mišljenja odomaćuje Slovence koji se isto doživljavaju kao stranci, ali istovremeno kao dobri, prijateljski ljudi, fascinirani srpskom kulturom i zajedničkom, jugoslovenskom prošlošću. Ipak, treba pamtiti da stereotip, kao svako kolektivno sećanje, nikad nije stabilan. Stalno se menja u zavisnosti od različitih faktora: političkih, ekonomskih, društvenih... Mnogobrojni stručnjaci navode da dinamika stereotipa potiče iz raznih reakcija u sistemu „naše" grupe (Yzerbyt, Carnaghi, 2012: 32-33).[1] Onda treba očekivati da

[1] Na engleskom jeziku, uglavnom u oblasti sociologije i psihologije, koriste se pojmovi: ingroup and outgroup. **Ingroup označava grupu sa kojom se identifikujemo dok sa** outgrupom se ne možemo identifikovati.

buduća kolebanja, fluktuacije i promene situacije utiču na oblik vladajućih stereotipa.

Kako smo već zapazili, stereotipi su nepobedivi, oni su tako duboko ukorenjeni u kolektivnom pamćenju da njihovo potpuno prevazilaženje izgleda prilično nemoguće. Ali različite su okolnosti interpretiranja priča zasnovanih na istom fundamentu. Pomenuti primer pokazuje radikalnu promenu afektivnog profila priče – od negativnog do pozitivnog. U našim istraživanjima sledeću egzemplifikaciju teorije o ambivalentnosti emotivnog naboja stereotipa predstavlja srpska slika Albanaca.

Poznato je da su predrasude Srba prema Albancima najnegativnije. Deo objašnjenja svakako leži u krvavom etničkom sukobu i stalnim polemikama oko nezavisnosti Kosova. Po stereotipnim naracijama, Albanci se najčešće javljaju kao necivilizovani, nerazvijeni i nekulturni ljudi sa visokim natalitetom, ponekad i kao teroristi (Balcer, 2002: 52-53). Taj način mišljenja bio je široko razprostanjen i u vreme komunističke Jugoslavije (Rajevac 2010), ali i krajem osamdesetih godina, kada je reprodukcija negativnih stereotipa dostigla svoj vrhunac. Došlo je do stvaranja i utvrđavanja ekstremnih predrasuda, te i animalizacije drugih – lišavanja neprijatelja čovečanstva. Ivan Čolović piše da „satanizacija neprijatelja znači njegovo isključivanje iž ljudskog sveta" (Čolović, 2007: 99). Tako su sve češće objavljivani izveštaji o tendencioznim planovima demografske ekspanzije (Kaplan, 2010: 83), kao i seksualnom nasilju nad Srpkinjama, motiv koji je zabeležen u romanu Vuka Draškovića *Ruski konzul*. Ovde dolazimo do složenog pitanja kulture žrtve i njene uloge u podsticanju uzajamnog antagonizma naroda (Luketić, 2009: 101-102), koji je kreiran na mehanizmu: pošto smo postali žrtve, treba da se vrati zlo neprijatelju. Iz ovako zasnovanih emocija dolazi motivacija za realizaciju određenih činova, jer su oni prikazani kao pravični i moralno opravdani. Preterano naglašavanje naracija o stradanju pokazalo se kao dobar mobilizator masa.

To što, međutim, zadržava našu pažnju u ovom radu jeste evolucija stereotipnih slika među narodima bivše Jugoslavije, dakle treba da se pitamo kako se pomenuti stereotip izmenio. Činjenica je da su Albanci još uvek predstavljeni u negativnom svetlu, kao loši, manje civilizovani ljudi, ali ove naracije nisu izuzetno dramatične, te i retorika nije prepunjena nezdravim emocijama.

Umesto priča o sadističkim silovanjima raspravlja se o visokom natalitetu koji isto ugrožava Srbe (Zenderowski, Wiśniewski, Zarzecki, 2012: 388-89), ali očigledno je da je takav pristup manje agresivan i, što je verovatno najvažnije, ne zahteva osvetu. Sve u svemu, samo jezgro fabule ostaje slično, a to je seksualna nadmoć Albanaca. Tako se i u ovom trenutku bavimo problemom promenljivosti sadržaja stereotipa, ali na nivou negativnih emocija.

Uz to, po psihološkoj teoriji stereotipa, grupe pripisuju drugim grupama osobine na kojima im zavide (Forsyth, 2006: 427). Sa ove tačke gledišta, suočeni sa demografskom krizom, Srbi bi želeli da imaju veći natalitet i u stvari zbog toga zadirkuju Albanace. Ovu hipotezu podvrđuje još jedan primer prikazivanih, u srpskom diskursu predominantnih osobina pripadnika albanske nacije. Spominje se često grupna solidarnost kao dokaz njene zatvorenosti (Zenderowski, Wiśniewski, Zarzecki, 2012: 380-381), koja po ovoj interpretaciji ima za cilj sprečavanje integracija sa Srbima. Ovu tvrdnju možemo smatrati odgovarajućim tumačenjem skrivene zavisti i netrpeljivosti prema dubokim porodičnim vezama. Pa ipak, u ove debate spadaju i već pomente predstave „nas" i „njih" na liniji Srbi – Slovenci. Po takvom mišljenju može se reći da Srbi žale za bogatstvom i stabilizacijom, te Slovenci sanjaju o pravom „balkanskom" uživanju.

Vraćajući se temi promena emotivnog naboja stereotipa valja zapaziti da se ove mentalne konstrukcije mogu smatrati lakmusom političke situacije. Trivijalna je dijagnoza o stabilizaciji i poboljšavanju međuetničkih odnosa na prostoru bivše Jugoslavije. Onda nije ni čudno da se transformiše profil stereotipnih predstava. Analizirali smo ukratko dva primera takvih metamorfoza. Pozitivnu relaciju na liniji Srbi-Slovenci tumače ekonomska saradnja i politička aktivnost, kao i restauracija popularne kulture (Jergović, 2010: 287-288). Sve češće se priča o povratku zajedničkog južnoslovenskog prostora, uglavnom na društveno-kulturnom nivou. Britanski novinar Tim Džuda, koji je skovao pojam j*ugosfera*, izjavio je da je iz ovog područja donekle izuzeto Kosovo (Džuda, 2011). Međusobni odnosi Srba i Albanaca su obeleženi negativnim stereotipima. Nema sumnje da je presudnu ulogu u tome imao dugi politički konflikt i kontroverze oko deklaracije nezavisnosti Kosova. Te teškoće su povezane i sa specifičnostima funkcionisanja kosovske države, uglavnom sa pitanjem srpske manjine. Sve u svemu, treba podvući da se i ova stereotipna slika promenila i da se delimično izgubio ksenofobičan profil. Treba tako očekivati i dalju transformaciju stereotipa na prostoru bivše Jugoslavije. Konačno, valja još jedanput podvući da je osnova stereotipa uvek ista, jer stereotipi su nepobedivi, te se menja jedino njihov sadržaj i emotovni profil, ali fundamenti ostaju slični.

Literatura:

Balcer, A. (2002). *Rola religii w konflikcie albańsko-macedońskim* u: B. Zieliński, ur., *Wokół Macedonii: siła kultury – kultura siły*. 43-57. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Čolović, I. (2007). *Bordelratnika. Folklor, polityka, rat*. Beograd, Biblioteka XX vek.

Dejzings, G. (2005). *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd, Biblioteka XX vek.

Erdei, I. (2009). *Za tango je potrebno dvoje. Ekonomija i identiteti Srba i Slovenaca u postsocijalizmu*, u: I. Čolović, ur., *Zid je mrtav, živeli zidovi! **Pad Berlinskog zida** i raspad Jugoslavije*. 236-258. Beograd: Biblioteka XX vek.

Forsyth, D. R. (2006). *Group Dynamics*. Wadsworth: Cengage Learning.
Halbwachs, M. (2008). *Społeczne ramy pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
Jergović, M. (2010). *Zagrebačke kronike*. Beograd, Biblioteka XX vek.
Kaplan, R. D. (2010). *Bałkańskie upiory. Podróż przez historię*. Wołowiec: Czarne.
Kolsto, P. (2008). *Diskurs i nasilnisukob. Predstave o „sebi" i „drugom" u državama nastalim posle raspada Jugoslavije* u: G. Đerić, ur., *Intima Javnosti. Okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategie i stereotip ikonstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV, film*. 13-39. Beograd, Fabrika knjiga.
Luketić, K. (2009). *Prošlost je naša budućnost* u: I. Čolović, ur., *Zid je mrtav, živeli zidovi! Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*. 76-106. Beograd, Biblioteka XX vek.
Maass, A., Arcuri, L. (1996). Language and Stereotyping u: C. N Mac Rae, C. Stangor, M. Hewstone, ur., *Stereotypes and Stereotyping*. 193-226. New York: Guilford Press.
MacDonald D. B. (2002). *Balkan holocausts?: Serbian and Croatian Victim-Centred Propaganda and the War in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press.
Mackie, D. M., Hamilton, D. L., Susskind, J., Rosselli, F. (1996). Social Psychological Foundations of Stereotype Formation u: C. N Mac Rae, C. Stangor, M. Hewstone, ur., *Stereotypes and Stereotyping*. 41-78. New York: Guilford Press.
Mappes-Niedek, N. (2005). *Die Ethno-Falle. Der Balkan-Konflikt und was Europa darauslernenkann*. Berlin: Ch. Links Verlag.
Mlekuž, J. (2007). *Burek, nein danke! The Story of an Immigrant Dish and Nationalist Discourse* u: M. Drnovšek, ur., Historical and Cultural Perspectives on Slovenian Migration. 173-201. Ljubljana, Založba.
Petrović, T. (2012). *Yuropa. Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*. Beograd, Fabrika knjiga.
Prošić- Dvornić, M. (2000). *Serbia. The Inside Story* u: J. M. Halpern, D. A. Kideckel, ur., *Neighbors at War: Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*. 316-336. University Park, Penn State Press.
Skrbiš, Z. (2008). *„The First Europeans" Fantasy of Slovenian Venetologists: Emotions and Nationalist Imaginings* u: M. Svašek, ur., *Postsocialism: Politics and Emotion in Central and Eastern Europe*. 138-158. Oxford, New York: Berghahn Books.
Velikonja, M. (2007). *Evroza. Kritika novog evrocentrizma*. Beograd, Biblioteka XX vek.
Vojnović, G. (2010). *Czefurzyraus*, Gdańsk: Międzymorze.
Yzerbyt, V., Carnaghi, A. (2012). Stereotype Change in the Social Context u: Y. Kashima, K. Fiedler, P. Freytag, ur., *Stereotype Dynamics: Language-Based Approaches to the Formation, Maintenance, and Transformation of Stereotypes*. 29-58. New York - Oxon: Psychology Press.
Zenderowki, R., Wiśniewski, R., Zarzecki, M. (2012). Religia (prawosławna) w konflikcie etnicznym w tzw. Dolinie Preszewa i Miedwiedzi: wyniki badań terenowych u: R. Zenderowski, ur., *My już jesteśmy zjedzeni… Rola i znaczenie prawosławia w konflikcie etnicznym w Dolinie Preszewa*. 349-436. Warszawa: Instytut Politologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
Žanić, I. (2003). *Simbolični identitet Hrvatske u trokut u raskrižje – predziđe - most* u: H. Kamberović, ur., *Historijski mitovi na Balkanu*. 161-202. Sarajevo, Institut za istoriju.
Žirarde, R. (2000). *Politički mitovi i mitologije*. Beograd, Biblioteka XX vek.

Internet stranice:
Poziv na bojkot slovenačke robe: http://forum.b92.net/topic/42917-poziv-na-bojkot-slovenacke-robe/page-38, pristup: 20.12.2012.
27.05. 2009 Slovenija i Hrvatska u žestokom i otvorenom turističkom ratu. Borba za „dio Jadrana i dio Srba", „Glas Javnosti", http://www.glas-javnosti.rs/clanak/svet/glas-javnosti-27-05-2009/borba-za-dio-jadrana-i-dio-srba, pristup: 15.05.2012.
6.12.2010. Rajevac, Etnički stereotipi Srba o Albancima. Nekulturni i rezervisani., Preko ramena.
http://www.prekoramena.com/t.item.82/etnicki-stereotipi-srba-prema-albancima.html, pristup: 22.12.2012.
23.06.2011. Džuda T., Šta je to Jugosfera, Vreme, br. 1068. http://www.vreme.com/cms/view.php?id=996979, pristup: 23.12.2012.

STEREOTYPES IN THE NATIONS OF THE FORMER YUGOSLAVIA AND THEIR CHANGES IN THE COLLECTIVE MEMORY

Summary: *The concept of stereotype can be examined in many different ways depending upon the scientific discipline involved and on the aspects which are approaching. Predominat interpretations concentrate on schematic, simplified attitude, generalizations as long as unreflective characterisctics ascribed to the groups or individuals. It is to say that the issue of strereotype can be deliberated at both and collective levels. Since this paper deals with the social issues, itfocuses on the transformation of the stereotype in thecollective imagination. The colloquial understanding of stereotype takes into consideration mainly its negative functions, such as social divisions and hatred. One have to bare in mind that every group creates its identity through a process of stereotyping and the fact that stereotypes exist does not lead to war. People can not live without stereotypes. Also in the West the schematic interpretation of the reality seems to be very attractive for the majority of the population. The aim of the paper is to analyse the evolution of stereotypes in collective memory. In such a short text it is impossible to clarify this comprehensive problem. That is why the author decided to concentarte to some examples: mutual relation between Serbs and Slovenians and the image of Albanians in Serbian discourse.*

Key words: *stereotype, Serbs, Slovenians, lbanians, Yugosphere, collective memory*

Maja Peterlić
Filozofski fakultet, Zagreb[1]

KARAKTERISTIKE INSTITUCIONALIZIRANE FRANKOFONIJE KAO MODELA KULTURNE SURADNJE

Rezime: *Ovaj rad pokušava ustvrditi učinkovitost institucionalizirane Frankofonije kao primjerne organizacijske tvorevine za promicanje tolerancije i jačanja solidarnosti, poglavito putem njezinoga posebnog shvaćanja jezika kao kulturnog sredstva za ostvarenje međunarodnog dijaloga i to u svim svojim razvojnim periodima.*

Svojom misijom, konstitucijom i idejama, ona ispada „učinkovit institucionalni sistem prikladan za uređenje kulturnog suživota" (Wolton, 2006, 96), što se i u vremenu njezinog nastanka, 1970. godine i danas, u vremenu tzv. treće globalizacije, postavlja kao jedan od najvažnijih zadataka na svjetskoj razini. Kao takva, institucionalizirana Frankofonija predstavlja osobit oblik modernoga humanizma, povezujući iznimno različite narode, religije i kulture s pet kontinenata, stvarajući pri tome „jedinstveni „transnacionalni" prostor susreta, razmjenjivanja ideja i protoka dobara. (Farandjis, 1996: 18)

Tijekom rada razmatraju se najrazpoznatljivije odlike Frankofonije, objašnjava se značenje samoga pojma, te opisuje njezina institucijska struktura. Pri tome, stavlja se naglasak na njezinu najveću osobitost - poseban odnos prema vlastitome jeziku (odnosno jezicima), uz razmatranja funkcioniranja jezika unutar institucije ovakvoga tipa, te njezine sličnosti, odnosno razlike sa sličnim institucionaliziranim grupacijama. Potom se predočava njezina povijest, idejni začetnici, te tijek njezina ustoličenja, razvoja i rada. Utvrđuje se zbog čega institucionalizirana Frankofonija ispada solidno osmišljenom tvorevinom, te može li se, sukladno njezinom djelovanju, o njoj govoriti kao poželjnom modelu kulturne suradnje. Izvodi se da je institucionalizirana Frankofonija ostvarivi model kulturne suradnje, cilja promicanja tolerancije i težnje za uspješnim međukulturnim dijalogom, a s obzirom na izraženo zalaganje za solidarnost među svojim članicama i poticanja napretka, da dokazuje da:

1. nije neokolonizatorski pokret neke nove francuske jezične hegemonije jer se zalaže za otvaranje francuskoga jezika prema drugim jezicima svojih članica čime dobiva novu dimenziju – onu „višejezičnog posrednika". Time svjedoči o svojoj konstruktivnoj viziji kulture. (Čime je uspjela pridobiti pojedince i narode naglašenog zazora od neokolonijalizma);

[1] majapeterlic@yahoo.com

2. u svojim ciljevima izrazito je humana i moguće sredstvo za ostvarenje kulturnog suživota i organiziranja kulturne raznolikosti, ne samo zbog usklađivanja spomenute višejezičnosti, nego i objedinjavanja svih članica bez obzira na njihov status u svijetu, materijalno stanje, vjeru, kulturu i povijest.

Zaključno se pokazuje da Frankofonija, institucionalno provodeći svoju misiju, ne ostaje na razini idealističkih snova o tolerantnoj uniji različitih kultura, već da jest produktivna organizacija koja ostvaruje težnje svojih proklamatora.

Ključne riječi: *Frankofonija, OIF, francuski jezik, velike jezične zone, kulturna suradnja.*

ŠTO JE FRANKOFONIJA?

Pod pojmom Frankofonija obično se misle dvije stvari:

1) u širem, najopćenitijem smislu, ona je shvaćena kao grupa ljudi i zemalja koji se koriste francuskim jezikom. Smatra se da je prva osoba koja je upotrijebila taj pojam francuski geograf i političar Onésime Reclus u tekstu „France, Algérie et colonies" iz 1880, opisujući pri tome karakteristike pojedinih afričkih zemalja. Bilo je i drugih autora koji su upotrebljavali taj ili neki sličan pojam: André Wautier dvadesetih je godina 20. stoljeća koristio termin *francité* u svojim pismima jednom belgijskom aktivistu govoreći o karakteristikama „svega što je francusko". Taj su pojam preuzeli brojni intelektualci: švicarski pisac Henri de Ziegler upotrebljava ga u romanu „Aller et retour", Jean-Marc Léger u člancima za montrealski dnevni list „Le Devoir", Gérard Tougas u svojem djelu „La Francophonie en péril" iz 1967. Roland Barthes poziva se na nj u knjizi „Mythologies" iz 1957, a glavni urednik kultne revije „Esprit", Jean-Marie Domenach 1962. godine posvećuje cijeli broj francuskom jeziku u kojemu suvereno rabi pojam Frankofonija. No svi koji se do sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća koriste tom riječju podrazumijevaju prvenstveno dio svijeta koji se koristi francuskim jezikom, te sam skup njegovih korisnika. Pojam Frankofonija polako počinje evoluirati, mijenja svoje usko značenje i po prilici početkom sedamdesetih dolazi do očitih spoznaja da se radi o neusporedivo složenijem terminu, mnogo širem od onoga isključiva smisla, „onoga što govori francuski". Pojam se jasno počinje odnositi i na „ono što se odnosi na Frankofoniju" i to u više smislova, čime će početi označavati i institucionaliziranu frankofonsku tvorevinu, a uskoro i vrijednosti koje ona metaforizira, zadobivajući i svojevrsna „transcendentalna" značenja.

2) u užem smislu, odnosi se na međunarodnu organizaciju država s francuskim kao materinjim ili službenim jezikom, u kojemu je znatna većina onih koji su ili frankofoni ili osobito povezani s francuskim jezikom i kulturom. Odnosno, pojam se u svojem drugom značenju odnosi na tzv. institucionaliziranu Frankofoniju.

Institucionalizirana Frankofonija (*Organisation internationale de la Francophonie – OIF*) specifična je tvorevina što podrazumijeva jezičnu i političku zajednicu država članica, te zajednicu vrijednosti i dijeljenih ideja. Radi se o institucionaliziranom tijelu čije se područje djelovanja proteže po površini jedne cijele velike jezične zone koja zauzima dijelove čak pet kontinenata, a čija se misija utemeljuje na osobenom statusu kojega igra njezin jezik koji je, uz engleski, jedini jezik koji se predaje u cijelom svijetu i jedan od jedina dva radna jezika u Ujedinjenim narodima i u Vijeću Europe.

Institucionalizirana Frankofonija originalna je i u nekim drugim vidovima: ona ujedinjava i vrlo bogate (kao što su to Švicarska i Belgija) i vrlo siromašne svjetske zemlje (poput Konga i Komora). Nadalje, ona nije regionalna i ne polazi (kao npr. Arapska liga ili Organizacija Islamske konferencije) od zemljopisnih i vjerskih afiniteta; ona, naprotiv, okuplja čitav kulturni universum i na neki način „sve koje žele biti dio nje", neovisno o stupnju bliskosti s frankofonskom poviješću i zastupljenosti francuskog jezika unutar određene zemlje (o čemu svjedoči činjenica da je u današnjoj Frankofoniji francuski materinski jezik samo dvanaest zemalja članica).

Za razliku od svoje najsrodnije tvorevine, Commonwealtha of Nations, Frankofonija je drugačije koncipirana i vidno različita, iako su je neki zagovornici (primjerice, bivši tuniški predsjednik Habib Bourguiba) bili prozvali „francuskom inačicom" Commonwealtha („Commonwealth à la française" ili „Commonwealth francophone"). Naime, Commonwealth of Nations, nastao 1931. godine Westminsterskim statutom, okuplja na volonterskoj bazi zemlje - bivše engleske kolonije i one koje su pod njezinim izravnim utjecajem, koje priznaju autoritet engleske kraljice. Dakle, grupacija je to od pedeset i tri zemlje, što čini više od milijardu i sto milijuna ljudi i to samo zemalja koje potječu od britanskog carstva (iako, doduše, nisu sve zemlje nekadašnjeg carstva članice, poput Pakistana), bilo da se radi o bivšim kolonijama, zemljama s britanskim protektoratom ili naprosto britanskim teritorijem. Međutim, usprkos proklamiranom zalaganju za svjetski mir, slobodu, ljudska prava, slobodnu trgovinu i jednakost, Commonwealth of Nations bitno je ekonomska i politička udruga koja ne polazi od kulture, a time ni od jezika, iako je on veliki faktor unifikacije i kohezije: unutar zemalja engleski je jezik shvaćen isključivo kao sredstvo komuniciranja, a ne kao promicatelj nekih u sebi sadržanih vrijednosti. Također, engleski se jezik ne uzima ni kao kriterij pripadnosti,

odnosno anglofonija ne odgovara Commonwealthu. Njegove članice nisu ni Sjedinjene Američke Države, ni Irska, ni Južnoafrička Republika.

Njegova matična zemlja, Velika Britanija gleda na Commonwealth kao na neminovnu tvorevinu u realnosti, integrirajući u nj nužno i dio svoje povijesti, osjeća ga kao dio svoje obitelji s podrazumijevanim vezama prema sebi. Francuskoj je, pak, Frankofonija važna, iako je „dodatna" stvar. Bilateralni odnosi čuvaju veze s bivšim kolonijama potpuno neovisno o frankofonskoj instituciji kao i veze s drugim zemljama iz francuskog govornog područja. Dapače, unutar prosječnoga francuskoga miljea na nju se gleda kao na san lingvista, političara i intelektualaca, tim više što su današnji Francuzi „…ne osjećajući se identitetno ugroženi, pomalo ravnodušni, pa i popustljivi u pogledu Frankofonije" (Wolton, 2006: 16).

Frankofonija je, stoga, mnogo otvorenija tvorevina. Ona okuplja na bazi jednakosti sve zemlje koje se koriste istim zajedničkim jezikom i ističe kao osnovni (iako ne jedini) cilj očuvanje i promociju kulturnih veza među svojim članicama. Tako ona nije sastavljena samo od zemalja nekadašnjih kolonizatora i njihovih bivših kolonija, već okuplja i Švicarsku, Rumunjsku, Bugarsku i druge nekolonijalne zemlje.

Unatoč spomenutim razlikama neupitno je da Frankofonija i Commonwealth dijele brojne sličnosti kao što su: briga za ekonomski razvoj članica, poštivanje i promocija njihovih kultura, te vezano uz općeljudske težnje, zalaganje za napredak čovječanstva i očuvanje mira. Isto tako, na razini njihovih specijaliziranih upravnih tijela postoje zamjetne podudarnosti u njihovom ustroju, kao i u pojedinim razvojnim programima (na primjer, frankofonska organizacija sedamdesetih se godina pridružila Fondu tehničke suradnje Commonwealtha of Nations).

Frankofonija, na sebi svojstven način, inkarnira uniju jedinstva i raznolikosti i nudi politički ideal koji povezuje solidarnost u poštivanju jezičnog i kulturnog pluralizma. Ona je nastala „kao proizvod francuskog jezika koji danas nastoji konkretizirati jednu ideju, dok se engleski prilagođavao razvoju carstva, što je rezultiralo Commonwealthom of Nations" (Tétu, 1987: 62).

ODNOS FRANKOFONIJE PREMA FRANCUSKOM JEZIKU

Francuski jezik jedan je od najvećih svjetskih jezika s oko 175 milijuna govornika na pet kontinenata. Od toga je materinski za oko 100 milijuna ljudi, a službeni je u dvadeset i devet zemalja. Do sredine dvadesetog stoljeća, francuski je isključiv jezik diplomacije, te *lingua franca* pripadnika visoko obrazovanih europskih klasa. Usprkos činjenici da je danas u sjeni engleskog - jezika potpune prevlasti u modernom svijetu i neoborivom

jeziku ekonomije, politike i znanosti, francuski nije izgubio svoju snagu, nego je ostao jedan od prvih deset najjačih i najrasprostranjenijih svjetskih jezika, uz one ostale s više od sto milijuna govornika – mandarinski kineski, engleski, bengalski, španjolski, portugalski, ruski, hindi, arapski i japanski.

Francuska jezična zona iznimno je zemljopisno rasprostranjena - proteže se na pet kontinenata: Europu, Aziju, Afriku, Sjevernu i Južnu Ameriku, te na Oceaniju (dok se, primjerice, bengalska proteže isključivo unutar indijskog potkontinenta i njegovog neposrednog susjedstva, mandarinska kineska na svom istočnoazijskom terenu, a luzofonska na tri, uz azijski Istočni Timor). Kao druga važna osobitost stoji činjenica da je riječ o jezičnoj zoni iznimno vezanoj uz svoju kulturalnu prošlost prema kojoj se odnosi s kultnim statusom; idejno je više negoli bilo koja druga jezična zona vezana za svoju ishodišnu zemlju, Francusku, koja je dodijelila takav status vlastitoj kulturi, poglavito jeziku.

Još je jedna karakteristika specifična za nju: frankofonska raznolikost nema veliku lingvističku raznolikost, što nije slučaj kod anglofonije (engleski u Gani, Keniji, Indiji i brojnim drugim zemljama vrlo su udaljeni derivati britanskog engleskog). Francuski jezik, bez obzira na znatan broj kreolskih jezika (gvajanski, haićanski, antilski, tayo) i neospornog utjecaja drugih jezika na nj u pojedinim zemljama (quebeški francuski i onaj iz ostalih dijelova frankofonske Kanade, sadrži mnogo različith riječi od francuskog francuskog), uvijek ostaje na neki način „nepromijenjen". U svakoj je zemlji korišten i uvažavan u svojem „kanoniziranom" obliku, čvrsto određenih gramatičko-sintaktičkih pravila još od doba prosvjetiteljstva.

Unutar današnje institucionalizirane Frankofonije, francuski je službeni jezik u 32 članice i to kao jedini u 13 zemalja, a jedini je službeni i radni jezik sastanaka. Sama organizacija svoju je misiju utemeljila na želji za kulturnim povezivanjem ljudi upravo posredstvom francuskog jezika shvaćenim ne samo kao pukim sredstvom komunikacije, već i kao kulturnom pojavom koja širi humane vrijednosti. Takvo shvaćanje francuskoga nije nova stvar: od vremena prosvjetiteljstva taj je jezik smatran jezikom elegancije, čistoće i uljuđenosti, te najprikladnijim za apstraktno razmišljanje. Francuska revolucija i postrevolucionarna Francuska u njemu su vidjeli oličenje slobode i jednakosti što je već tada pribavilo francuskom ideološku, gotovo transcendentalnu dimenziju, pripisujući mu sadržaje moralnih vrijednosti. Te su ideje zaživjele unutar velikog broja ljudi u frankofonskom prostoru, oduševljenih proklamiranim idejama. Usprkos činjenici da se pri tome radi o čistom idealizmu „...po moralnim vrijednostima koje odgovaraju religijskom shvaćanju...dolazi se do toga da se francuski razmatra kao inkarnacija svetosti i privilegirano sredstvo da se pristupi božanskom." (Dumont, 2004: 22). Francuski jezik neosporno je jedan od rijetkih karizmatičnih jezika koji je do današnjih dana zadržao

opisane osobine. Njegovu „plemenitost" uvidjeli su i intelektualci iz francuskih kolonijalnih zemalja, osobito oni koji su tridesetih godina 20. stoljeća stvorili kulturni pokret *Negritude*, Léopold Sédar Senghor (poznata je njegova misao: „Frankofonija je integralna čovječnost protkana po cijeloj Zemlji...simbioza uspavanih energija svih kontinenata i rasa koje se bude u uzajamnoj toplini" (Senghor, 1962: 844)), Aimé Césaire i drugi koji su ga popularizirali slaveći vlastite kulture upravo kroz njega.

Osim promocije francuskog, Frankofonija je odredila i proklamirala težnju koju nije niti jedna druga slična kulturna organizacija - ona je od samog institucionalnog početka počela isticati jednake vrijednosti SVIH svojih članica, podupirući time sve njihove jezike. Time je stvorila poseban „*compagnonnage linguistique* karakterističan samo za nju…vrstu prolaza jednoga jezika u drugi" (Farandjis, 1996: 17). Zbog toga se Frankofonija, ako se shvati kao lingvistički aparat, može opisati kao sudar jezične raznolikosti i tradicije univerzalnosti francuskog jezika. Ona tako uspjeva stvoriti transnacionalni prostor u kojemu vlada suživot drugih jezika okupljenih u francuskome. Time jasno pokazuje da:

1) francuski jezik MOŽE povezivati vrlo različite i udaljene ljude upravo posredstvom jezika jer je u svojoj zamisli iznimno human i kulturan;

2) ona nije monopolna institucija jedne kulture i tradicije (konkretno francuske, što je u pojedinim zemljama još uvijek prevladavajuće mišljenje, na primjer, u Alžiru, bivšoj francuskoj koloniji koja iz tog razloga nikada nije postala članom Frankofonije), već da pripada svim svojim zemljama otvarajući se svim jezicima, ističući ih i podržavajući. Dakle, njezin je karakter multikulturan i sasvim tolerantan. Time ona postaje univerzalni prostor razmjene ideja.

POVIJEST INSTITUCIONALIZRANE FRANKOFONIJE

Konkretne ideje o stvaranju institucionalizirane Frankofonije javljaju se po završetku Drugog svjetskog rata, kada se općenito javljaju težnje o udruživanjima velikih skupina s ciljem promoviranja solidarnosti. Tri su tadašnje ugledne osobe zagovarale formiranje Frankofonije:

1. general Charles de Gaulle koji je, iako nije smjerao na osnivanje neke konkretne institucije, zagovarao osnivanje zajednice koja bi dijelila spomenuti jezik među afričkim, azijskim i kanadskim zemljama. Kao čovjek dekolonijalizacije branio je slobode naroda, a i sam je pokrenuo stvaranje Francuske unije 1946. godine, zajednice koja je trebala povezivati zemlje bivših kolonija a koja se, nedovoljno stabilna, tijekom procesa dekolonijalizacije ugasila. Godine 1957. na njegovu je inicijativu stvorena takozvana *Communauté* koja je povezala Francusku i afričke države, no

također kratka vijeka. Kao i u pogledu Afrike, general je bio jedan od prvih francuskih političara koji je podržavao održavanje veza svoje domovine s Kanadom.

2. Léopold Sédar Senghor, političar, pjesnik, esejist i prvi predsjednik nezavisnog Senegala 1962. godine u članku za reviju *Esprit*, razradio je svoje shvaćanje pojma „Frankofonija" kvalificiravši ga kao poseban vid humanizma, a 1982. bio je jedan od osnivača *Association France* i potpredsjednik Visokog vijeća Frankofonije.

3. Habib Bourguiba, prvi predsjednik Tunisa, vidio je u vezi s francuskim govornim krugom priliku za moderniziranje Tunisa i pospješenje francusko-tuniških odnosa. Osim sa samom francuskom, njegove su inicijative zbližile i zemlje sjeverne, takozvane „bijele" Afrike s frankofonskim zemljama „crne", podsaharske Afrike.

Nakon 1945. godine, kada počinju nastajati velike svjetske organizacije poput Ujedinjenih naroda, jača želja da se ustoliči međunarodna frankofonska zajednica. Već je krajem 19. stoljeća bilo francuskih organizacija na svjetskoj razini poput *Alliance française* i *Mission laïque*, čiji je cilj uglavnom bio širenje obrazovanja na francuskom jeziku te širenje francuskog utjecaja izvan matične zemlje. Po Drugom svjetskom ratu nastaju konkretne organizacije koje će iznjedriti buduću Frankofoniju:

Union internationale des journalistes de la presse de langue française (UPF) 1952. godine (prvotno se zvavši *Association internationale des journalistes de la presse de la langue française*). Njezin je cilj suradnja među medijima francuskog jezika.

Union culturelle française (preimenovana u *Union culturelle et technique de langue française*) nastala je u Monacu 1954. Imala je ambiciju postati francuski UNESCO, no ubrzo je izgubila snagu.

Association des universités partiellement ou entierement de langue française (AUPELF) mnogo je bila prestižnija. Osnovana je u Montréalu 1961. u svrhu jačanja suradnje na frankofonskim fakultetima. I danas je aktivna, djeluje u sedamdesetak država preimenovana u *Agence universitaire de la francophonie*.

Association internationale des parlementaires de langue française (AIPLF) svrhe povezivanja frankofonskih parlamenata.

Conseil international de la langue française (CILF) nastao je u Parizu 1968. u svrhu održavanja jedinstva francuskoga jezika u svijetu. Njegov rad podrazumijeva i izdavanje jezičnih alata, rječnika i sl.

Fédération intérnationale des professeurs de français (FIPF) nastala je 1969. godine u Québecu i danas je aktivna, okuplja oko 165 udruženja profesora francuskog diljem svijeta, odnosno više od 70.000 nastavnika.

Sve nabrojene organizacije, usprkos neospornom značaju i postignućima ostale su na razini malih, raspršenih organizacija koje nisu mogle stvoriti jednu čvrstu cjelinu, tako da su šezdesete godine prošle u znaku napora da se stvore poveznice među njima, ne bi li se stvorila koherentna cjelina. Krajem šezdesetih osobito jača želja da se krene za stvarenjem takve organizacije i to naročito u Africi (nakon dekolonijalizacije i neuspjeha *Communauté* 1958-1961) iz želje da se održe veze s Francuskom, sa zemljama frankofonske Afrike i Québecom nakon "Tihe revolucije" koja se odvila usred potrebe za nacionalnom afirmacijom te pokrajine.

Godine 1961. nastala je *Union Africaine et Malgache* (UAM) koja je okupila zemlje frankofonske Afrike. Bila je to prva konkretna tvorevina koja je izrazila želju za frankofonskom suradnjom. Sličnih ciljeva 1963. godine nastaje *Organisation de l'Unité Africaine* (UAM se, nedovoljno jak, raspao). To je prethodilo 1966. godini kada u Antananariveu nastaje *Organisation Commune Africaine et Malgache* (OCAM), dotada najvažnija organizacija za razvoj Frankofonije, zalažući se za pokretanje kulturnih, političkih i tehničkih projekata. Te je godine OCAM iznio takozvani „Avant-projet" koji po svojim stavkama predstavlja sam začetak organizacije. U njemu je iznesena želja za ostvarivanjem kulturne suradnje preko AUPELFA i za formiranjem zajednice naroda koja bi okupljala Francusku, Afriku i Madagaskar, uz zemlje Magreba, Libanon i Indokinu, te Kanadu, Belgiju, Francusku, Švicarsku i Luxemburg.

Težeći da im se priključi, Francuska je ipak ostala rezervirana jer se bojala da je se ne označi kao neokolonizatora. Prvi put kada ona odlučuje krenuti u frankofonsku suradnju zbilo se nakon De Gaulleovog posjeta Québecu 1967, kada je, na poziv quebeškog premijera, prisustvovao Svjetskoj izložbi pristajući sudjelovati u stvaranju organizma multilateralne suradnje.

Sama organizacija Frankofonije nastaje 20. ožujka 1970. godine u Niameyju pod imenom *Agence de la cooperation culturelle et technique* (ACCT) (datum njezine proklamacije 20. ožujka, slavi se kao Dan Frankofonije). Tom je prilikom dvadeset i jedan predstavnik vlada potpisao da se radi o:

1. međunarodnoj organizaciji zemalja koje koriste francuski jezik, sa ciljem afirmacije i razvoja multulateralne suradnje u obrazovanju, kulturi, znanosti i tehnici,

2. organizaciji koja se odnosi na rad na temelju nove solidarnosti za promociju kultura i nacionalnih jezika, znanstvene i tehničke suradnje, obrazovanja i ekonomskog razvoja. Ugovorilo se i održavanje sastanaka najmanje jednom u dvije godine.

Usprkos entuzijazmu i zacrtanim ciljevima, ACCT je u početku nailazio na teškoće i kritike. Po mnogima je to bio neokolonijalistički potez za razbijanje afričkih jezika u korist francuskog i odvraćanje afričkih

država od luzofonih i anglofonih susjeda („Machine de guerre montée par l'impérialisme français", što je gotovo postala protivnička krilatica). S druge strane, zagovarateljima frankofonske multilaterale ACCT se činio kao preslabo rješenje neznatnog budžeta. 1975. godine ACCT je predstavio posebni program razvoja za tehničku podršku članicama za izobrazbu kadrova i financiranje ugovorenih projekata. Otvorena je i Frankofonska škola u Bordeauxu te Centar za kulturnu razmjenu uz još neke druge projekte. Tako ACCT ostaje krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih vladina osovina frankofonske misli koja je poradila na kanalu informacija i akcija, iako teško i ne naročito plodno. No bilo kako bilo, ACCT jest bila prva konkretna tvorevina izrasla iz svih ideja o stvaranju Frankofonije. Sedamdesetih godina niču i druge frankofonske organizacije, nevladine udruge poput CIRTEF-a, AIMF-a, ADELF-a, AFAL-a i IDEF-a. Tada i unutar same Francuske nastaju organizmi koji podupiru francuski jezik - Komisarijat francuskog jezika, Državni sekretarijat Frankofonije, a srodna tijela nastaju i u Švicarskoj, Belgiji i Kanadi. Godine 1974. u Québecu je održana prva umjetnička manifestacija *Super-Franco Fête* koja je okupila umjetnike iz svih zemalja članica ACCT-a (i otada se svake godine održava *Festival d'été de Québec*). Na njezinom principu rodile su se slične manifestacije u raznim zemljama (vrlo je uspješan međunarodni festival u La Rochelle).

Trebalo je petnaest godina da se ACCT razradi i postane jezgra nove Frankofonije. Tada se, naime, dogodio važan događaj kojim je Frankofonija započela drugu razvojnu etapu: tada se prvi put u Parizu održao sastanak državnih čelnika i vlada pod prepoznatljivim imenom „Conférence des chefs d'Etat et de gouvernements des pays ayant en commun l'usage du français". Uz pripreme koje su potrajale gotovo godinu dana, francuski predsjednik François Mitterrand je samoinicijativno od 17. i 19. veljače 1986. u Parizu održao sastanak na kojemu je prisustvovalo četrdeset i jedan predstavnik zemalja (nisu se odazvali Alžir zbog stava o neokolonijalizmu, Kamerun, jer nije želio javno pripadati Frankofoniji, te Kambodža). U samoj Francuskoj bilo je podijeljenih mišljenja oko održavanja sastanka. Bilo je dosta onih koji su ga podržavali, naročito pripadnika socijalističke stranke videći u tome borbu za pomoć Africi i sredstvo za otvaranje Francuske svijetu. Već prije početka bili su određeni ciljevi sastanka, ideja za stvaranjem foruma za dijalog između sjevera i juga s ciljem jačanja solidarnosti, otkrivanje izazova vezanih uz tehnologije budućnosti i približavanje frankofonskih zemalja naprednijima. Debatiralo se i oko svjetske politike i ekonomije, te o budućnosti multilateralnih frankofonskih institucija. Postavila su se pitanja vezana uz korištenje zajedničkog jezika u međunarodnim organizacijama, u nefrankofonskim zemljama i pri interkulturnim susretima, kao i korištenje drugih jezika u tim prilikama.

Ovim je prvim sastankom državnih čelnika ACCT pokazao da ima koordinaciju na najvišoj razini. Bio je to dotada najvažniji događaj institucionalizirane Frankofonije.

Sljedeći sastanak održan je u Québecu iduće godine, tematski posvećen ekonomiji. Od tada se svakih nekoliko godina održavaju sastanci u raznim zemljama Od njih je važno istaknuti neke: 1993. na Mauricijusu se prvi put govorilo o političkoj ulozi koju Frankofonija treba igrati na međunarodnoj sceni. Tada je generalni sekretar Ujedinjenih naroda, Boutros Boutros-Ghali, pozvao sudionike da podrže akciju vezanu uz sukobe u crnoj Africi. Organizaciji su tada određene nove orijentacije, kao i promjena imena sastanka u „Conférence des chefs d'Etat...ayant le français en partage.". Od tada se oni počinju spominjati kao sastanci Frankofonije, a od sljedećega, onoga u Cotonou, i službeno se zovu sastanci Frankofonije. U Hanoiju je 1997. godine stvorena *Organisation internationale de la Francophonie*, a za generalnoga sekretara imenovan je Boutros Boutros-Ghali. Tada se isprecizirala piramida vodećih funkcija: sastanak predstavlja vrh, nakon njega OIF kojega vodi generalni sekretar na kojega se nadovezuje pet izvršitelja od kojih je glavni ACCT koji mijenja ime u *Agence intergouvernementale de la Francophonie* (AIF). Tom prilikom je i AUPELF postao AUF i utvrđuje se rad kanala TV5. Savjetodavni organ sastanka postaje AIPLF. Na sastanku u Monctonu isprecizirala se politička uloga OIF-a, a 2002. u Beyrouthu, kada senegalski predsjednik Abdou Diouf naslijeđuje Ghalija, reafirmirana je uloga interkulturnog dijaloga shvaćenoga kao instrumenta mira, demokracije i ljudskih prava. U Bukureštu se 2006. godine govori o primjeni novih tehnologija. U Francuskoj se iste godine održava festival *Francofffonies*. Posljednji sastanak održan je 2012. godine u Kinshasi.

Današnja *Međunarodna organizacija Frankofonije* broji 57 članova i 20 članica promatrača (među kojima su i Hrvatska i Srbija). Organizacija ima Vijeće koje čine predstavnici svih njezinih država članica, a čija je najvažnija zadaća pripremanje nadolazećih sastanaka. Organizacija ima i međuvladin ured sjedišta u Parizu, a koji je izvršitelj kulturnih, znanstvenih, tehničkih i ekonomskih programa. Ured ima i podružnice u Librevilleu, Loméu i Hanoiju. Njezini su ciljevi jasno određeni: po povelji Frankofonije donesnoj prilikom sastanka u Antananarivu 2005. njezina osnovna zadaća jest promocija francuskog kao međunarodnog jezika, te promocija svjetske kulturne i jezične raznolikosti u vremenu ekonomske globalizacije. Time se ona jasno opredjeljuje za djelovanje s ciljem demokracije i ljudskih prava.

U ciljevima današnja institucionalizirana Frankofonija nije mnogo različita negoli prethodna: njezina je misija samo u skladu s potrebama današnjeg vremena. Naime, konvencija ACCT-a iz 1970. iznijela je da joj je cilj „...promocija i širenje kultura svojih članica i intenziviranje kulturalne

i tehničke suradnje među njima. ACCT treba biti izraz nove solidarnosti i dodatni faktor zbližavanja ljudi trajnim civilizacijskim dijalogom." Kao funkcije istaknula je „...pomaganje državama članica da osiguraju promociju i širenje vlastite kulture i...financijsko potpomaganje zemljama članicama za ostvarenje programa kulturnog i tehničkog razvoja koji su korisni organizaciji kao cjelini ili većini njih, te poziv članica da udruže ljudske i tehničke resurse u tu svrhu."

ACCT je pozivao na razvoj multilateralne suradnje u područjima kulture, obrazovanja, znanosti i tehnike ističući „potpuno poštivanje suvereniteta država članica, njihovih jezika i kultura, neutralno se odnoseći prema ideologiji i politici." Iz tih su postavki očite dvije stvari: zaobilaženje bilo kakvog oblika jezične i kulturne hegemonije čime se organizacija odmiče od davnih ideologija njezinih članica bivših kolonizatora, te jasna želja za multilateralnom suradnjom na svim područjima. Time se izbjegavaju preferiranja pojedinih zemalja ili isticanje političke prevlasti neke od članica; zemlje se „uzimaju" onakve kakve jesu, bez obzira na njihov položaj u svijetu i povijesnu pozadinu. ACCT je time ostvario oblik institucionaliziranog interkulturnog sistema, kakvoga su priželjkivali Senghor i istomišljenici. Situacija današnje međunarodne frankofonske organizacije idejno je bliska onoj staroj, prilagodivši svoj program i ciljeve današnjoj situaciji.

SITUACIJA U SUVREMENOM SVIJETU I ODNOS OIF-a

Prvo desetljeće 21. stoljeća teško je ukratko opisati. Obilježeno je lokalnim ratovima, strahom od terorizma, ekonomskim debalansima, neriješenim problemima vezanima uz migracije, te brojnim drugima koji su stvorili neugodnu sliku čovjekove svakodnevice i osvijestili da globalno selo, bez obzira na nesumnjive pozitivne strane, nije uspjelo riješiti neke krucijalne probleme. Određenije, nalazimo se, kako to navode brojni stručnjaci, u vremenu takozvane Treće globalizacije koja, uz „rezimiranje" svojih neospornih dostignuća, povlači i neke nove probleme: istina je da globalizacija u današnjem obliku ima brojne pozitivne karakteristike: ona u prvom redu simbolizira kraj fizičkih udaljenosti, „otvorila" je svijet i uredila je „sjajnu mobilnost kapitala, ljudi i ideja, iako uglavnom onih sa Sjevera, odnosno, onih bolje materijalne situacije" (Wolton, 2006: 27). Zbog olakšanja razmjene i protočnosti, ona je pogurnula razvoj učinkovitih sistema komunikacije i novih tehnologija koji su stvorili iznimnu medijsku informiranost, neviđenu do prije tridesetak godina. Dakle, globalizacija nije samo ekonomska, već je podjednako humana i komunikaciona, što se osobito vidi u slučaju postkomunističkih zemalja koje suvereno kroče k zapadnim, kapitalističkim zemljama. Međutim, očite su i njezine negativne

posljedice. One su dovele do problema ekonomske racionalizacije povezane sa zakonima tržišta i koncentracijom kapitala (to se najjasnije vidi kod razlika istok-zapad i sjever-jug), te destabilizacije (kulturne) u smislu otvaranja društava jednih prema drugima, budući da se neke zemlje bitno bogatije, odnosno siromašnije od drugih, te potonje nisu u stanju slijediti korak s prvima.

S time u vezi, još su se u devedesetima javili jaki antiglobalizacijski pokreti koji su je zbog svega navedenoga kritizirali, kao i zbog prevlasti tzv. njezinog zapadnjačkog modela, te nedostatka političkog projekta koji bi ublažio ekonomske razlike i nejednakosti koje je ona sama potaknula. To bi se odnosilo i na probleme koji su se pojavili na svjetskom kulturnom planu (a što povlači i religijski, te jezični plan).

S obzirom na globalizaciju kulture postoje dva proturječna stajališta - ona koja u tom procesu vide obećanje demokratske planete ujedinjene jednom univerzalnom kulturom i ona druga koja u tome vide neizbježan gubitak kulturnih identiteta zemalja. S time u vezi, javila se potreba za premošćivanjem razlika među kulturama jer je jasno da globalizacija na kulturnoj razini povlači dva osnovna problema:

1. gubitak kulturnog identiteta jednog naroda ili zemlje (što povlači proces nazvan uniformizacija kulture),

2. jačanje nesnošljivosti (pa i agresije) naroda protiv naroda.

Globalizacija u svojoj posljednjoj fazi pokazuje potrebu za poštovanjem svih kultura i pronalaskom rješenja koje bi uredilo njihov neminovni „suživot", čime ona ulazi u područje politike u kojemu se otvaraju pitanja kulturnog karaktera. Danas je, stoga, kultura shvaćena kao politička činjenica s ciljem rješenja koje bi ublažilo negativne posljedice globalizacije po nju. Zato se javljaju težnje rada na očuvanju kulturne raznolikosti (o čemu svjedoči UNESCO konvencija iz 2005. godine) i jačanju/poticanju interkulturnog dijaloga (što pokazuje tzv. Bijela knjiga o interkulturnom dijalogu Vijeća Europe, te proglašenje 2008. godinom interkulturnog dijaloga).

Također, radi se i na stvaranju organizama koji bi povezivali ljude, organizirali kulturnu raznolikost. To se postavlja kao neminovna stvar, jer je odavno postalo jasno da učinkovitost sistema komunikacije nije sinonim za pospješivanje kulturne komunikacije. Dominique Wolton jedno od rješenja vidi u velikim jezičnim zonama po kojemu bi one bile glavni operateri kulturne raznolikosti. Naime, on u knjizi „Demain la francophonie" navodi da je „Frankofonija, paralelno s globalizacijom, ušla u svoju treću fazu u kojoj se ona otvara svijetu i postoji *izvan zidina*, u jednoj velikoj jezičnoj zoni u kojoj sve globalizacijski *cirkulira*... čime Frankofonija sutrašnjice postaje frankosfera" (Wolton, 2006: 190). Kao takva, ona je pogodna za stvaranje svjetskih mjesta susreta i razmjene, više nego bilo koja pojedinačna država.

Time današnja Frankofonija ističe ulogu kulture u očuvanju mira.

Ovakva razmatranja upućuju da se razvojni put institucionalizirane Frankofonije u 21. stoljeću pomaknuo od prvotnih misija institucije, naime vrednovanja i branjenja svojih jezika na šire područje - na očuvanje kulturne raznolikosti što je jedna od najaktualnijih tema unutar međunarodnih političkih krugova zaokupljenih problematikom funkcioniranja i očuvanja kulture.

ZAKLJUČAK

Može li se o Frankofoniji govoriti kao o idealnoj institucionalnoj tvorevini za jačanje solidarnosti i promicanje tolerancije na svjetskoj razini, onoj iz vremena svojega nastanka i o današnjoj, koja egzistira u bitno različitom vremenu od onoga od prije četrdesetak godina?

ACCT i OIF, dvije tvorevine institucionalizirane Frankofonije, svojim proklamiranim idejama i ostvarenjima predstavljaju poseban vid humanizma današnjice jer su dokazale da su sposobne osloboditi se najveće predrasude vezane uz općeniti pojam Frankofonije - stvaranja pritajenog neokolonijalizma nametanjem francuskoga kao isključivog sredstva komunikacije i širenja njegove kulture. Naprotiv, obje su organizacije već u svojim statutima istaknule da podupiru sve jezike (i time kulture) svih zemalja članica što nikada nisu opovrgle, a svojom informiranošću, projektima i suradnjom s međunarodnim tijelima s područja kulture, tehnike i znanosti to potvrđuju.

Institucionalna Frankofonija svoj humanizam pokazuje učinkovitim organiziranjem kulturne raznolikosti unutar svoje jezične zone ističući težnje za napretkom i približavanje vodećim zemljama. Kao takva, ona ispada idealno sredstvo za očuvanje mira i demokracije, sljedeći svoj moto *égalité, complémentarité, solidarité.*

Kao rješenja za njezino očuvanje i razvoj, Dominique Wolton smatra da ona treba ojačati institucije i poraditi na zadobivanju većeg medijskog prostora, vrednovati svoja postignuća (učvršćujući edukacijske sisteme i promotivna tijela), kritički se osvrnuti na svoju prošlost (i prebroditi neugodne kolonijalne trenutke) i ne ispuštati iz vida sve svoje članice. Frankofonija bi, ukratko, trebala nastaviti ustrajati na ostvarivanju zagovarnih ideja, čime će sve više postajati interkulturalni dijalog na djelu, i to onaj s obilježjima univerzalnoga, kako je to bio zamislio L.S. Senghor (govoreći u *Un arbre à palabre des Francophones*: „Treba se ukorijeniti, ali istovremeno i otvoriti toj civilizaciji simbioze, toj civilizaciji univerzalnoga - Frankofoniji".

LITERATURA:

1.Dumont, P. (2004). L'Interculturel dans l'Espace Francophone, L'Harmattan

2.Senghor, L-S. (1986). **L'Arbre à palabre des francophones, colloque des cents** 1986.

3.Tétu, M. (1987). La Francophonie, histoire, problématique et perspectives, Hachette.

4.Warnier, J-P. (2007). La mondialisation de la culture, La Découverte.

5.Wolton, D. (2006). Demain la Francophonie, Flammarion.

6.Francophonie et mondialisation, CNRS Editions (2008)

7.La mondialisation, une chance pour la Francophonie (colloque au Sénat le 27 et le 28 avril 2006)

8.L'année francophone intérnationale, CIDEF et AFI, (2006).

9.La Francophonie, Frèsque et mosaïque, Haut Conseil de la Francophonie (1996).

Članak iz časopisa:

1. Léopold Sédar Senghor (1962), *Le français, langue de culture*, *Esprit*, 311, 844.

Web referenca:

1. www.francophonie.org

CHARACTERISTICS OF INSTITUTIONALIZED FRANCOPHONY AS A MODEL OF CULTURAL COOPERATION

Summary: *The following essay tries to trace and prove the efficiency of an institutionalized Francophony being perceived an exemplary institution for both the promotion of tolerance as well as the enhancement of solidarity in the first place by interpreting language as cultural good for establishing international contact and dialogue during all its periods of existing. By its mission, constitution and ideas it proves „an efficient institutionalized system adequate for organizing cultural coexistence" (Wolton, 2006, 96), which has remained since the time of its establishing in the 1970s until nowadays during the period of the so-called Third globalization one of its foremost goals on a global scale. Being thus established, institutionalized Francophony represents a peculiar form of modern humanism connecting very different peoples and nations, religions and cultures from five continents creating thus a unique "transnational" space of contact, the exchange of ideas and circulation of goods." (Farandjis, 1996, 18) During the essay the most remarkable features of Francophony will be considered: the meaning of the term itself will be explained and its institutional structures will be described. By this the stress*

will be on its foremost characteristic – the special relationship towards its own language (respectively languages).

The functioning of language within institutions of such a type, the similarities of organisation, respectively its differences from similar institutionalized groups will also be considered. Afterwards its history, ideological forerunners as well as the process of its implementation, development and work will be considered. It will be shown why institutionalized Francophony proves a successfully perceived construction as well as posing the question if it can be considered an exemplary model of cultural cooperation, the promotion of tolerance and the pursuit of successful intercultural dialogue advocating strong solidarity among its members. Likewise will be shown:

1. That it is not a neo-colonial movement trying to promote some kind of new French linguistic hegemony due to the fact that it propagates the opening of the French language towards the languages of its members, thus getting the new dimension of a „multilingual mediator". By this it testifies its constructive vision of culture. (Due to this it succeeded recruiting individuals and peoples which strongly disapprove of neo-colonialism).

2. That it is a strongly human and possible means of fulfilling cultural coexistence and the organisation of cultural differences, not only due to the arrangement of the already mentioned multilingualism but also by unifying its members, no matter which religion or culture they belong to, the status they have in the world or their material background.

To sum it up, it is evident that Francophony by fulfilling its mission in an institutionalized frame surpasses all idealistic dreams of a tolerant union of different cultures by being a productive organization which fulfils the pursuit of its advocates.

Key words: *Francophony, OIF (Organisation Internationale de la Francophonie), the French language, large language zones, multiculturalism, cultural cooperation*

Мр Раиса Цветковић[1]
Учитељски факултет у Призрену Универзитета у Приштини, Србија

БАРИЈЕРЕ ПАРТИЦИПАЦИЈЕ РОМСКЕ ДЕЦЕ РАСИНСКОГ ОКРУГА У ОБРАЗОВАЊУ

Резиме: *Роми су етничка заједница грађана, настањени у свим регионима Србије. Њима је омогућено равноправно образовање као, уосталом, српском становништву у целини и другим мањинским заједницама и етничким групама у Републици Србији. Но без обзира на то, осим у највећим градовима у Србији, није им омогућено и једнако право на образовање зато што се настава изводи на српском језику који није њихов матерњи. Сматрају се најугроженијом мањинском заједницом у Србији. Поред тога, ромска етничка заједница не фаворизује образовање, па су спроводећи самосегрегацију и недовољно образовани. И на подручју Расинског округа Роми су недовољно укључени у образовању. Скоро да нема ромске деце у васпитним групама предшколских установа. Не похађају ни припремну предшколску групу. Има и оних који не иду у школу или у исту полазе са навршених 10 и више година. Није занемарљив ни број оних који не заврше основну школу, док је број уписане ромске деце у средњим школама назнатан. Да би се утврдили разлози недовољне партиципације ромске деце у образовању, у месецима октобар-новембар 2012. спроведено је истраживање на узорку од 106 родитеља ромске деце на подручју Града Крушевца и приказано је у овом раду. Подаци прикупљени скалером ORRO, обрађени су факторском анализом са „Direct oblimin" ротацијом којом су издвојили фактори који указују на најчешће баријере партиципације ромске деце у образовању. Најзначајнији резултати истраживања приказани су у форми закључка и дате су педагошке импликације.*

Кључне речи: *образовање, Роми, ромски језик, баријере партиципације у образовању, самосегрегација.*

Уводно објашњење

Према службеном попису из 2002. године 108.193 Рома живи у Србији, што чини 1,44 одсто укупног становништва. Деца ромске националности чине 37,5% (40.554) укупне популације Рома (108.193). У становништву старијем од 15 година основну школу завршио је сваки трећи пописани Ром, средњу школу 7,13%, а високу

[1] vinica@ptt.rs

и вишу 0,28%. Већина Рома одустаје од школовања у релативно раним фазама, тако да је 2009. године према подацима из Владиног Извештаја о инклузији, на Универзитету у Београду било уписано само 182 Рома (Статистички годишњак за 2011. годину). Сваки пети Ром обухваћен пробним пописом је без школе и 37% њих је школу напустило пре завршетка, најчешће (у више од 40% случајева) после четвртог разреда, а 18,89% је неписмено, при чему је удео неписмених међу женама 26,69%.

По истом попису, 1.746 становника са територије Крушевца изјаснили су се као Роми, али истраживачи и добри познаваоци ромских прилика процењују да у Крушевцу тренутно живи између 4.000 и 5.000 Рома, а да Ромкиње чине половину укупне ромске популације. На евиденцији Националне службе за запошљавање 91,5 одсто Рома је без икаквог образовања, док остатак често има завршену специјалну школу.

У Расинском округу питање дискриминације и сегрегације ромске деце у сфери основношколског образовања отвара углавном идентичне проблеме. Школе које похађа већи број ромске деце маркирају се као „циганске школе“ и родитељи неромског већинског становништва исписују из њих своју децу. Дешава се да то чине и ромски родитељи јер сматрају да такве школе не пружају задовољавајући и квалитетан образовни ниво. Без обзира на то што родитељи Роми имају могућност да упуте жалбу надлежном министарству, из различитих разлога (неупућеност, несналажење у бирократској процедури, неповерење у државу и власт) ретко користе такву могућност. Уосталом, практично и нема забележених случајева враћања ромске деце из „специјалне“ у редовну школу. Дакле, проблем није увек уочљив уколико школска администрација сегрегацију ромске деце објашњава као избор и жељу њихових родитеља да школују децу у посебним школама или разредима.

Иако не постоје јавни докази о постојању сегрегације у општеобразовним установама свих нивоа на територији Републике Србије, постоје сведочанства која указују на њено постојање. У разматрању ове проблематике можемо говорити о њеним скривеним облицима. Најчешћи облици скривене сегрегације су: а) сегрегација деце у посебна одељења у редовним школама и б) сегрегација деце у специјалну школу за ментално недовољно развијену децу ШОСО *Веселин Николић* у Крушевцу, као последица неадаптираних процедура категоризације. Наиме, како их понуђени садржаји у специјалној школи не могу мотивисати (јер и нису прилагођени здравој популацији), таква деца се углавном не концентришу на наставу, ометају је чиме болесној деци ускраћују могућност да **квалитетно прате наставу, а себи право**

на адекватно образовање. По завршетку таквог школовања недовољно описмењени и професионално обучени обично постају зависни од разних социјалних примања. Са пунолетством престају да буду брига друштва (у смислу смештаја у институцијама) што доводи често до асоцијалних и девијантних понашања. Због неадекватног образовања, а тиме и незапошљавања следи и сиромаштво и низак квалитет живота. Проблеми се генерацијски преносе и умножавају и тако умножени представљају све већи проблем и за целокупну заједницу.

Такође, из разлога васпитне, хигијенске и социјалне запуштености специјалне школе постају места где њихова стања регресирају што касније прераста у проблем и за њих и за читаво друштво. Честа је појава да деца ромске националности буду категорисана и упућивана на школовање по посебно прилагођеном програму за децу ометену у развоју. У годишњем извештају Лиге за декаду Рома из 2006. године наводи се да скоро 50% родитеља Рома не шаљу своју децу у школу из разлога лошијег материјалног стања, а наредних 20% имају проблеме у стицању следећих докумената: а) јединствени матични број грађана; б) изводи из матичних књига рођених, умрлих, венчаних; в) уверења о држављанству; г) пријава боравка и пребивалишта и д) личне карте и радне књижице. Поред тога, 39,5% Рома нема важећа документа. Доста Рома је и расељено, а немају ни легитимацију интерно расељених лица. Уочљиво је да из бројних разлога Роми Расинског округа или не остварују, или у недовољној мери остварују право на образовање.

У Закону са наводи да школска администрација није правомерна да откаже упис детета ромске националности због недостатка докумената. Али у стварности приступ образовању деце Рома у Расинском округу је отежан или потпуно онемогућен уколико директори школа нису у обавези да представе органима контроле образовања потпуну документацију за свако дете. Такво стање веома често доводи до дистракције из образовног процеса деце Рома без потпуне документације. Директори школа налазе се у тешком и зависном положају: са једне стране принуђени су да извршавају бројне инструкције свог непосредног руководства о комплетној документацији за свако дете, а са друге, не уписујући дете ромске националности у образовну установу крше Закон о општем обавезном образовању. Ипак, деца са непотпуном документацијом могу да се упишу у предшколску или општеобразовну установу ако постоји добра воља управе школе. Без обзира што су органи руковођења општеобразовним установама упознати са постојећом ситуацијом, ипак најудобнијим изласком сматрају могућност елиминације проблематичне деце ромске националности из процеса образовања. Образовне институције често

имплицитно развијају механизме који демотивишу родитеље Роме и елиминишу из образовања децу ромске националности.

Одређени број ромске деце из 15 крушевачких ромских насеља, од којих се 11 налази у крушевачком атару, а четири у општинама Трстеник и Варварин, уписује основно образовање на почетку школске године, али један део напушта школовање пре њеног завршетка. Један од помињаних разлога је непознавање језика на коме се изводи настава што условљава школски неуспех ромских ученика и ставља их у неравноправан положај у односу на ученике већинске популације. Ромски ученици не разумеју у довољној мери учитеља кад објашњава или проверава знање. Друго, отежано се изражавају. Зато и добијају слабије оцене. Уз то ученици Роми потичу из средине која и сама не фаворизује образовање. Стога, ученици Роми се одлучују за социјалне стратегије повлачења и изолације (Бабовић, 2006).

Дакле, уколико дете не познаје језик средине и није било обухваћено предшколским образовањем, у ситуацији тестирања приликом уписа у први разред ствара се озбиљна језичка препрека. Ромска деца нормалне интелигенције категорисана су као ментално заостала (псеудозаостала) и упућују се у специјалне школе. Чињеница је да деца Роми чине од 50% до 80% деце која се уписују у специјалне школе. Удружење грађана и родитеља деце са посебним потребама сачинило је предлог експерименталног програма који би помогао да се проблем неправедног разврставања ромске деце реши, као и да се оформи радно тело које ће вршити надзор над радом Комисије за категоризацију, а које ће чинити представници невладине организације и то они који су квалификовани да дају коментар или сагласност за свако решење. Организација *Save the Children* и *Центар за права детета* износе процену да међу ученицима који похађају наставу у специјалним школама има и до 80% ромске деце.

Други разлог су минимални образовни капацитети ромских породица. Такве породице нису у стању да пруже помоћ деци у усвајању наставних садржаја. Недостатак образовања је последица, а истовремено и узрок тешког материјалног положаја Рома. Сиромашне породице са бројном децом не могу материјално да издрже школовање деце и тиме се сиромаштво преноси на нове генерације. Трећи разлог је што сами ромски родитељи нису мотивисани за слање деце у предшколске и основношколске образовне установе. Разлоге је потребно тражити и у различитим облицима дискриминаторног понашања од стране наставног особља и ђака. Наиме, ромска деца су често жртве нехуманог и понижавајућег третмана у облику вербалног и физичког малтретирања на родној и етничкој основи од стране остале деце и наставника.

Предшколско и основно образовање и васпитање ромске деце Расинског округа

У Расинском округу одређени број деце Рома није припремљен за основношколско образовање и немају потребна знања и вештине јер нису била обухваћена предшколским образовањем. У оквиру васпитнообразовног рада утемељеног у *Основама програма предшколског васпитања и образовања* не постоји адаптирани образовни програм на ромском језику; основе предшколског програма нису довољно разрађене нити прилагођене раду са ромском децом предшколског и школског узраста; само неколико школа сарађује са ромском асистентом. Није регулисан ни статус ромског асистента у настави који доприноси бољем, квалитетнијем и лакшем раду са ромском децом. Поред тога, ни уџбеници нису прилагођени за децу ромске националности. Нема ни двојезичне наставе. Није познат ни број ромске деце који је обухваћен предшколским образовањем и васпитањем због сталних миграција ромског становништва.

Највеће ромско насеље у Крушевцу је *Марко Орловић* са више од 2.000 Рома. Остала насеља су: *Читлук 1 и 2* - са по 200 Рома; *Партизанских курира*, *Пањевац, Дедина, Лазарица* и приватан смештај Модрица 1 и 2. Од поменутих, једино у насељу *Марко Орловић* ради један дечји вртић у Крушевцу намењен деци Рома у коме се активности изводе на ромском језику.

У пројекат *Истраживање стратегије за унапређивање положаја Рома* укључена је ШОСО *Веселин Николић* у Крушевцу са већим бројем ромске деце која је досад показала иницијативу у области унапређивања образовања Рома у оквиру тог пројекта. У школској 2008/2009. години од укупно 145 ученика Специјалне школе „Веселин Николић“ у Крушевцу, 91 ученик био је из ромске популације, слична ситуација са мањим одступањима присутна је годинама уназад. Постоји само незнатан број ромске деце која су пребачена из крушевачких редовних школа у ШОСО „Веселин Николић“ што говори о прогресу у напредку у остваривању једнаке доступности квалитетног образовања за Роме и знатно побољшање учешћа у образовању и квалитета образовања припадника заједница Рома.

У ШОСО „Веселин Николић“ у Крушевцу у последње три школске године уочљив је мали број уписане деце: шест у школској 2009/10, четири у школској 2010/11. и три у школској 2011/12. години. Такође, најбитнији разлог ниског обухвата деце и младих ромске националности на свим нивоима образовања у Расинском округу често је сиромаштво. Према Уницефовом извештају о стању деце у Републици Србији из 2006. године, готово 70% ромске деце је

сиромашно, а преко 60% ромских домаћинстава са децом живи испод границе сиромаштва. Трошкови школског прибора, одеће, превоза (куповина месечне карте) постају превисоки за већину ромских породица. Родитељи Роми сагласни су са предлогом школског педагога да се њихова деца шаљу у специјалне школе (иако са психолошких и педагошких аспеката не постоје разлози за упућивање детета ромске националности у специјалну школу) зато што те школе делимично или потпуно преузимају бригу о деци и растерећују родитеље економских трошкова образовања (деци је обезбеђен бесплатан школски прибор, превоз, оброк, па чак и смештај у дому). Локална самоуправа Града Крушевца финансира бесплатан превоз ученика средњих школа ромске националности. Дакле, често као последица неприкладних процедура категоризације ствара се скривена сегрегација – упућивање ментално и физички нормално развијене ромске деце у специјалне школе за ментално и недовољно развијену децу.

У оквиру програма *Образовна инклузија Рома* Град Крушевац је започео са реализацијом пројекта *Заједно за знање*. Циљеви тог пројекта, чији је носилац Град Крушевац, су: а) потпуни обухват деце ромске националности у образовању, б) минимизирање њиховог осипања из образовног система, в) заустављање сегрегације и спречавање дискриминације и г) добијање квалитетног образовања у складу са њиховим потребама и способностима. Пројекат се спроводио од 1.5.2011. до 30.6.2012. године. Реализован је учешћем следећих партнера: ПУ *Ната Вељковић*, ОШ *Нада Поповић*, ОШ *Драгомир Марковић* и НВО *Друштво Ром*. Остварује се кроз тимски рад у установама и на терену, кроз мотивацију и едукацију родитеља, наставника и ученика, предвиђа заједничке активности и дружења, учешће ромских асистената, куповину прибора за учење, обезбеђивање ужина.

Од 15.3. до 15.4.2012. године одржане *су* презентације у три оновне школе у Крушевцу: *Вук Караџић, Бранко Радичевић* и *Драгомир Марковић*, као и у основним школама *Деспот Стефан* у Горњем Степошу и *Велизар Станковић-Корчагин* у Великом Шиљеговцу о специфичним проблемима дискриминације и смањивању предрасуда са којима се ромска деца суочавају током одрастања и образовања. Ове активности су део развојног плана образовно-васпитних установа Расинског округа у оквиру одређених области рада које су изабрали као приоритетне: израде локалних акционих планова за унапређивање образовања Рома, обуке за подизање компетенција за рад с децом из осетљивих група где спадају и деца ромске националности, израда програма превенције и решавања случајева дискриминације. ОШ *Драгомир Марковић* у Крушевцу има већи број ромске деце и досад је показала иницијативу у области унапређивања образовања Рома.

Основну школу *Драгомир Марковић* у Крушевцу похађа значајан број ромске деце. У првом разреду укупно је уписан 21 ученик, у другом 24, у трећем 18, у четвртом 14, у петом 10, у шестом шест, у седмом 14 и у осмом разреду седам ученика ромске националности. Ученици су кроз планиране активности у школи укључени у програм *Заједно до знања* где стичу неопходна знања о својој култури, традицији, идентитету, фолклору и обичајима. Промовишу се и култура значаја и потребе укључивања ромске деце у образовне активности, а реализују се и друге бројне активности од значаја за васпитање и образовање ученика ромске националности.

Методолошки приступ проблему истраживања

1. Предмет истраживања. У ширем приступу, предмет истраживања је проучавање образовања припадника ромске заједнице на подручју Расинског округа, а у ужем, предмет истраживања су баријере партиципације ромске деце Расинског округа у образовању.

2. Циљ истраживања. Полазећи од предмета рада циљ истраживања је да се идентификују процене родитеља ромске деце на подручју Расинског округа о најчешћим баријерама партиципације њихове деце у образовању.

3. Задатак истраживања. Према предмету и циљу рада, задатак истраживања је да се идентификују фактори који указују на најчешће баријере партиципације ромске деце у образовању на подручју Расинског округа.

4. Хипотезе истраживања. Општа хипотеза гласи да деца ромске националности на подручју Расинског округа недовољно партиципирају у образовању иако им је омогућено равноправно учешће у образовању и под једнаким условима као и осталој деци већинске, српске националности. Фактори који указују на најчешће разлоге недовољне партиципације деце ромске националности у образовању су: неједнаки услови образовања, утицај средине и недостатак материјалних средстава.

*5. Варијабле истраживања. З*ависну варијаблу представљају процене родитеља ромске деце о баријерама партиципације њихове деце у образовању. Испитиване су на скалеру *OPPO*. Независну варијаблу чине родитељи ромске деце.

6. Поступци, медоте, технике и инструмент истраживања. Примењен је историјски поступак у приказивању прошлости и трансферзални поступак у приказивању садашњег стања. Коришћене су историјска, трансферзална, дескриптивна и метода анализе документације. Истраживачка техника је скалирање. Истраживање је

спровдено применом скале *процена родитеља ромске националности о недовољној партиципацији њихове деце у образовању* (скалер *OPPO*). Скалер је Ликертовог типа и тростепени је. Састоји се од 15 тврдњи. Након сваке тврдње, у зависности од степена сагласности с истом, следила је скала интензитета сагласности: а) слажем се, б) нисам сигуран/а и не слажем се. Конструисана је за ово истраживање. На самом истраживању провераване су метријске и друге карактеристике скалера када је и извршена његова корекција.

7. Популација и узорак. Популацију чине сви родитељи ромске деце Расинског округа у месецима октобар-новембар 2012. године. У узорку су 106 родитеља ромске деце који су обухваћени истраживањем. Узорак је случајан и репрезентативан је за предвиђену популацију.

8. Организација и ток истраживања. Истраживање је спроведено на подручју Града Крушевца у месецима октобар-новембар 2012. године.

9. Обрада података. Подаци прикупљени скалером обрађени су факторском анализом са *Direct oblimin* ротацијом и паралелном анализом. Осим фрекевенције (N) и процената (%), рачунато је следеће: Кронбахов алфа коефицијент (α), КМО показатељ, ХИ квадрат тест (χ^2), степени слободе (df) и приближна значајност разлике (p). Подаци добијени истраживањем приказани су табелама и графиконом.

Дискусија и анализа резултата истраживања

Прегледом корелационе матрице (Correlation Matrix), која због своје обимности није приказана у раду, утврђено је да 184 од укупно 225 коефицијената има вредности које су 0,30 или веће. Подаци потврђују адекватност узорка истраживања, указују на факторабилност матрице и оправданост факторске анализе.

Табела 1. *КМО показатељ и Бартлетов тест сферичности*

КМО		,637
Бартлетов тест сферичности	χ^2	1197,380
	df	105
	p	,000

Кронбах алфа коефицијент је задовољавајући (α-0,637). То указује на значајну поузданост инструмента. Бартлетов коефицијент сферичности показује статистичку значајност на нивоу p<0,001 (p-0,000) (Табела 1). На овај начин, потврђена је адекватност узорка истраживања.

Табела 2. *Процене родитеља ромске деце о разлозима недовољне партиципације њихове деце у образовању (Communalities).*

ТВРДЊЕ	Иницијал	Вредност
ф1 Када би се настава у средњој школи, као и у основној изводила на ромском језику, већи број ромске деце ишао би у школу.	1,000	,790
ф 2 Роми формално имају једнако право на образовање, али не и једнаке услове за школовање као већински српски народ.	1,000	,867
ф3 Деца ромске националности углавном завршавају само основну школу зато што је она једина обавезна.	1,000	,821
ф4 Мало је родитеља Рома који контролишу да њихово дете редовно иде у школу.	1,000	,627
ф5 Наставни садржаји нису прилагођени традицији и култури Рома, па су зато и незанимљиви ромској деци.	1,000	,665
Ф6 Ромска деца изложена су подсмеху и порузи од остале деце у школи, па због стида беже из школе.	1,000	,788
ф7 И када би се више школовали то не би значајније променило квалитет грађанског живота Рома.	1,000	,778
Ф8 Већина Рома нема довољно материјалних средстава за школовање своје деце.	1,000	,837
ф9 Многа ромска деца не полазе на време у школу, па зато и не постижу добре резултате у учењу.	1,000	,631
ф10 Без ромских асистената у школи ромска деца не би могла успешно да прате наставу.	1,000	,631
ф11 Учитељи и и наствници имају одбојан став према деци ромске националности, па зато деца и нередовно иду у школу.	1,000	,813
ф12 И кад заврше школу, Роми се слабо запошљавају, па зато и немају разлоге да иду у школу.	1,000	,806
ф13 Ромску децу која не иду редовно у школу руководство школе обично пребацује у специјалну школу где им није место, па зато и избегавају да иду у такву школу.	1,000	,735
ф14 Већина ромске деце, не зна довољно добро да говори српским језиком, па зато и не иду редовно у школу	1,000	,795
ф15 Ромска средина не фаворизује образовање у довољној мери.	1,000	,845

На адекватност узорка истраживања указују и подаци о израчунатим појединачним Кронбаховим алфа коефицијентима. Све вредности веће су од 0,60. Најмању вредност има фактор четири – *Мало је родитеља Рома који контролишу да њихово дете редовно иде у школу.* Овај фактор има вредност Кронбаховог алфа коефицијента 0,627. Највећа вредност Корнбаховог алфа коефицијента израчуната је код фактора два - *Роми формално имају једнако право на образовање, али не и једнаке услове за школовање као већински српски народ.* Код

овог фактора израчуната вредност Кронбаховог алфа коефицијента износи 0,867 (Табела 2).

Табела 3. *Процене родитеља ромске деце о разлозима недовољне партиципације њихове деце у образовању (Total Variance Explained).*

Вари-јабла	Иницијали сопствених вредности			Вредност суме квадрата засићења		
	Укупно	% варијансе	Збирно %	Укупно	% варијансе	Збирно %
1	4,735	31,567	31,567	4,735	31,567	31,567
2	3,216	21,441	53,008	3,216	21,441	53,008
3	1,894	12,627	65,634	1,894	12,627	65,634
4	1,587	10,577	76,211	1,587	10,577	76,211
5	,843	5,623	81,834			
6	,684	4,560	86,394			
7	,461	3,074	89,468			
8	,395	2,631	92,099			
9	,312	2,078	94,177			
10	,262	1,744	95,921			
11	,207	1,377	97,298			
12	,156	1,038	98,336			
13	,114	,763	99,099			
14	,092	,615	99,714			
15	,043	,286	100,000			
16						
17						
18						
19						
20						

Применом Кајзеровог критеријума издвојени су фактори чије су вредности веће или једнаке 1,00. У Табели 3. приказани су фактори који задовољавају поменути критеријум. Издвојена су четири фактора првог реда који објашњавају 76,211 % укупне варијансе. Они су: 1) фактор два - *Роми формално имају једнако право на образовање, али не и једнаке услове за школовање као већински српски народ.* Вредност Кронбаховог алфа коефицијента овог фактора износи 0,867 и објашњава 31,567 % укупне варијансе; 2) фактор 15 - *Ромска средина не фаворизује образовање у довољној мери.* Вредност Кронбаховог алфа коефицијента овог фактора износи 0,845 и објашњава 21,441 % укупне варијансе; 3) фактор осам - *Већина Рома нема довољно материјалних*

средстава за школовање своје деце. Вредност Кронбаховог алфа коефицијента овог фактора износи 0,837 и објашњава 12,627% укупне варијансе и 4) фактор три - *Деца ромске националности углавном завршавају само основну школу зато што је она једина обавезна.* Вредност Кронбаховог алфа коефицијента овог фактора износи 0,821 и објашњава 10,577% укупне варијансе.

Графикон 1. *Процене родитеља ромске деце о разлозима недовољне партиципације њихове деце у образовању (Scree Plot).*

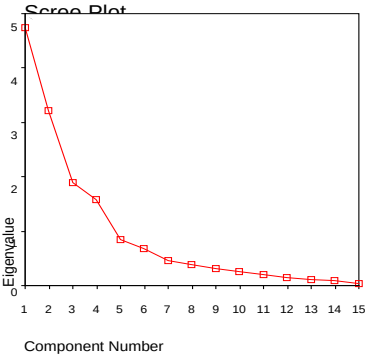

Прегледом дијаграма превоја (Графикон 1) уочљива је тачка превоја између шестог и седмог. Ипак, најизраженија тачка превоја је између четвртог и петог фактора. Уочљива је тачка и између трећег и четвртог што би могло да представља и коначан одабир броја фактора који указују на најчешће процене родитеља ромске доце о баријерама партиципације њихове деце у образовању. Но без обзира на то, као фактори другог реда за даље истраживање задржана су сва четири фактора првог реда: два, 18, осам и три.

Табела 4. *Карактеристичне вредности добијене на скалеру OPPO и вредности прага добијених паралелном анализом.*

Редни број компоненте	Стварна карактеристична вредност на скалеру *OPPO*	Вредности добијене паралелном анализом	Одлука
1.	4,735	1,9346	прихватити
2.	3,216	1,8217	прихватити
3.	1,894	1,7894	прихватити
4.	1,587	0,9997	одбацити

Да би се одредио коначан број фактора који указују на процене родитеља ромске деце о разлозима недовољне партиципације њихове деце у образовању, рађена је паралелна анализа. Анализом 15 фактора према 106 лица из узорка, израчунате су средње вредности 100 узорака случајних бројева. Да би се потпуније схватила паралелна анализа, у разматрање су узета четири фактора другог реда. Паралелном анализом издвојена су три фактора: два, 15 и осам (Табела 4).

Табела 5. *Процене родитеља о доприносу њихове сарадње са васпитачима у остваривању васпитно-образовног процеса у дечјем вртићу (Patern Mamrix)*

	Компонента			
	1	2	2	3
f15	,897	,104	-,037	-,155
f12	,850	-,133	-,057	,042
f9	,803	,032		,083
f15	,755	-,153	-,069	,041
f11	-,059	,891	,052	-,132
f14	-,076	,882	-,031	-,076
f13	,158	,857	,081	,084
f14	-,136	,732		,116
f8	-,229	-,292	-,911	
f13	,221		-,818	
f16	,231		-,793	
f17	-,136	,531	-,675	,169
f10	,318	,055	-,640	-,118
f2	-,060	,079		-,938
f1		,063		,880

У Табели 5. приказане су све факторске тежине које имају коефицијенте који су већи од 0,30. Компонента један има 14, компонента два 13, компонента три 11 и компонента четири 12 факторских тежина. Подаци показују да није задовољено правило идеалног решења, да свака компонента има по три факторске тежине са коефицијентима већим од 0,30. То потврђује оправданост одлуке да се у овом истраживању издвоје три фактора који указују на процене родитеља Рома о најчешћим баријерама партиципације њихове деце у образовању.

Први је фактор два - *Роми формално имају једнако право на образовање, али не и једнаке услове за школовање као већински српски народ.* Вредност Кронбаховог алфа коефицијента је 0,867 и назван је

неједнаки услови образовања. Други је фактор 15 – *Ромска средина не фаворизује образовање у довољној мери.* Има вредност Кронбаховог алфа коефицијента 0,845 и назван је *утицај средине.* Трећи је фактор осам - *Већина Рома, нема довољно материјалних средстава за школовање своје деце.* Има вредност Кронбаховог алфа коефицијента 0,837 и назван је *недостатак материјалних средстава.*

Резултати истраживања су показали да ромска деца недовољно партиципирају у образовању. Разлози су бројни. Овим истраживањем издвојени су фактори коју указују да ромска деца Расинског округа најчешће недовољно партиципирају у образовању због неједнаких услова у образовању. Ромска деца формално имају исто право на образовање као и остала деца већинског српског народа. Немају, међутим, једнаке услове за образовање. То се, пре свега, односи на школовање на српском језику, који није њихов матерњи. Ромима је, додуше, омогућено право школовања на матерњем језику, међутим то је случај само у појединим одељењима редовних основних школа (Миленовић и сар., 2011). Нема, међутим, школовања деце ромске националности на матерњем језику у средњој школи. Све то значајно доприноси да се ова деца недовољно укључе у процес образовања. Ромима се у основној школи не посвећује пажња у довољној мери. Међутим, има и деце која су изнад просека, али те њихове способности обично остају непримећене јер се не подстичу и не развијају (Лапат и Марушић, 2011; Šućur, 2000; Magdalenić, 1998). Поред тога, многа ромска деца се због слабог успеха у школи пребацују у специјалне школе иако им тамо није место.

Родитељи ромске деце даље наводе да се њихова деца недовољно укључују у образовање зато што сама ромска средина не фаворизује образовање у довољној мери. То су, уосталом, показала и друга бројна истраживања у којима је утврђено да становништво у срединама које не фаворизују образовање, недовољно и партиципира у образовању (Кулић и Деспотовић, 2010). Управо таква је ромска средина. Многи Роми примарно образовање завршавају са основном школом. Има и оних који упркос чињеници да је основно образовање једино и обавезно, не завршавају чак ни основну школу (Save the Children, 2009). Уочљиво је да је образовање ромске популације у Србији и даље недовољно развијена пракса (Татић Јаневски, 2006). На готово свим народним универзитетима у Србији знатан број одраслих Рома завршава основну школу по посебном и убрзаном програму.

Као трећи најчешћи фактор недовољне партиципације њихове деце у образовању, родитељи Роми наводе недостатак материјалних средстава. Мали је број Рома данас запослен у привредним и државним и јавним установама (Тодоровић, 2007). Изузетак су јавна комунална

предузећа у којима су у свим градовима у Србији, углавном запослени Роми. Стога, ромска деца су још од најранијег детињства често приморана да се сналазе за минимум материјалних средстава која су им неопходна за живот. У свим већим местима доста ромске деце се одаје скитничарењу, ситном криминалу и просјачењу, а девојке и проституцији (Mitrović, 1990; Đorđević, 2000, 2004). Све то се дешава на јавним местима: у трговачким објектима, парковима и на улици. Дешава се пред очима локалних власти, полиције, инспекција... И ретко да неко предузима икакве мере да би се њихов проблем решио, осим што их понекад само удаље са улице, а шта даље са њима обично никога не занима. Онда се не треба чудити чињеници што значајан број ромске деце недовољно партиципира у образовању и једноставно не иде у школу.

Закључак

Резултати овог теоријско-емпиријског истраживања су показали да је учешће Рома у образовању и даље недовољно. То узрокује средина у којој живе Роми, а која не фаворизује образовање. Поред тога, ученици Роми не познају језик већинске популације на коме се настава изводи. Немају увек ни подршку породице. А понекад у довољној мери ни школе и учитеља. Делимично условљена бројним историјским разлозима, сегрегација ромског становништва у савремено доба изражава обострану жељу – већине (неромског становништва) и мањине (особа ромске националности). Обострана изолација такође је маркирана социјално-економским разлозима. Разлике се садрже у особинама перцепције и разумевању принципа и норми социјално- културног живота ромске националне мањине.
Сумирајући изложено, може се закључити да већинско становништво има развијене позитивне и негативне стереотипе и предрасуде према Ромима које настају због опште нетолеранције на различитост, недостатка личних контаката са Ромима, одсутности знања о њиховој историји, култури и традицији. Овим теоријско-емпиријским истраживањем баријера партиципације деце ромске националности Расинског округа у образовању утврђено је да без обзира на то што деца ромске националности имају једнако право, недовољно партиципирају у образовању. Сами Роми, као разлоге недовољне партиципације наводе бројне разлоге субјективне и објективне природе. Најчешће помињани су: школовање под неједнаким условима, школовање на српском језику који није њихов матерњи, ригидан став школског и наставног особља према њима, неприхваћеност од осталих ученика већинске српске националности, недостатак материјалних средстава.

Ипак, као најчешће и најзначајније разлоге недовољне партиципације у образовању Роми наводе немогућност запошљавања, па стога и немају разлог да се више образују. Поред тога, ни сама ромска средина не фаворизује образовање у мери у којој би требало, па зато Роми генерално и недовољно партиципирају у образовању. Да би се овакво стање променило неопходно је садејство друштвене заједнице, са ромском заједницом и школама у циљу проналажења путева за превазилажење уочених проблема у образовању деце ромске националности.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Бабовић, М. (ур.) (2006).** *Изазови нове социјалне политике. Социјална укљученост у ЕУ и Србији*. Београд, Досије студио.
2. **Ђорђевић, Д. (ур.) (2004).** *Роми од заборављене до мањине у успону*. Ниш: Одбор за грађанску иницијативу.
3. **Ђорђевић, Д. (ур.) (2000).** *Роми – социолошки увид.* Ниш: Пеликан принт.
4. **Кулић, Р., Деспотовић, М. (2010).** *Увод у андрагогију.* Београд: Свет књиге.
5. **Лапат, Г., Марушић, Т. (2011).** *Талентирани ученици Роми у основној школи.* У: T. Varjú Potrebić, J. Lepeš (ур.) (2011). Зборник радова са 3. научне конференције са међународним учешћем *У служби талента*, одржане у Кањижи, 19.03.2011. године (стр. 163-167). Кањижа: Регионални центар за професионални развој запослених у образовању.
6. **Magadalenić, I. (1998).** *Asimilacija, integracija, mimikrija – o društvenom položaju Roma.* Zagreb: Centar za zaštitu ljudskih prava.
7. **Mitrović, A. (1990).** *Роми на границама сиромаштва.* Београд: Научна књига.
8. **Миленовић, Ж., Лапат, Г., Александровић, М. (2011).** *Улога учитеља у идентификацији и развоју изнадпросечних способности ученика Рома у млађим разредима основне школе.* У: C. Géza (ур.) (2011). Зброник радова са научне конференције са међународним учешћем *Методика рада с талентованим ученицима,* одржане у Суботици, 03-05.11.2011. године (стр. 1831). Суботица: Учитељски факултет у Суботици.
9. **Републицчки завод за статистику (2011).** *Статистички годишњак за 2011. годину.* Београд: Републички завод за статистику.
10. **Save the Children (2009).** *Стратегија за унапређење инклузивног образовања ромске и друге маргинализовне деце у општини Нови Београд за период од 2010-2014.* Нови Београд: Save the Children.
11. **Татић Јаневски, С. (2006).** Прилог унапређивању образовне праксе с ромском децом. *Настава и васпитање*, (4), 461-472.
12. **Тодоровић, Д. (2007).** *Друштвена удаљеност од Рома (Етничко-религијски оквир).* Ниш, Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Stylos.
13. **Šućur, Z. (2000).** Romi kao marginalna grupa. *Društvena istraživanja,* 9(1), 211-228.

BARRIERS TO ROMA CHILDREN PARTICIPATION IN EDUCATION ON THE TERRITORY OF THE RASINSKI DISTRICT

Summary: *The ethnic community of Roma citizens is residing in all regions all over Serbia. They are entitled to equal education opportunities provided to both the Serbian population and all other minorities and ethnic groups in the Republic of Serbia. Regardless of that, except in larger Serbian cities, the Roma are not entitled to equal rights in education since the entire teaching process is conducted in the Serbian language, which is not their native language. They are considered the most threatened minority group in Serbia. Apart from that, the ethnic community of the Roma is not very keen on education contributing thus to their own segregation being not educated enough. The territory of the Rasinski district is no exception – the Roma are not sufficiently included in education. There are almost no children in preschool groups and preparatory programmes. Some children do not go to school at all, or they start going to school at the age of ten or later. Furthermore, those who do not complete an elementary education at all as well as those attempting a secondary education are rather numerous. In order to determine the reasons for the insufficient participation of Roma children in education, during October and November 2012, a sample of 106 parents of Roma children on the territory of the city of Kragujevac was analysed. The results have been presented in this article. The data were gathered based on ORRO and processed by a factor analysis based on the Direct Oblimin rotation. After identifying the factors, the most common barriers to Roma children participation in education could be determined. The most important results of the research as well as the pedagogical implications have been presented in the form of a conclusion.*

Key words: *ducation, Roma, Roma language, barriers to participation in education, self-segregation*

By Professor Simone Borile
University of Interpreting and Translation CIELS[1]

MULTICULTURILISM AND SECTARISM CULTS: NEW WAYS TO EVASION

Summary: *Modern society is more often characterized by new needs searching for in new cults, new forms of aggregation purposed aimed at integration. Sectarism is a new anthropological phenomenon that responds to these tendencies all over Europe. Affiliation is an anthropological perspective of integration in a contemporary civil context, but is this the right answer for a new integration of different culture and behaviours? The study of "why" and "what happens" during sectar ritual reflects an interesting support of anthropological investigation of what people tend to address to find out new responses to their social needs.*
The multicultural scenario plays an important role in terms of isolation and cooperation of new sects and new cults, above all by considering the percentage of foreign affiliates destined to increase more and more in the next few years.
Key words: *sectarian cults, satanism*

SEKTE I KULTOVI U MULTIKULTURNOM DRU ŠTVU

Rezime: *Moderno društvo sve češće odlikuju nove potrebe za čijim se ispunjenjem traga u novim kultovima, novim oblicima sjedinjavanja, sa svrhom i ciljem uključivanja u društvo. Sektaštvo je nova antropološka pojava koja ispunjava ove težnje širom Evrope. Pripadnost je antropološki pogled na integraciju u savremenom društvenom kontekstu, ali da li je to pravi način za približavanje ljudi različitih kultura i obrazaca ponašanja? Proučavanje onoga što se odigrava tokom sektaških rituala i razloga zašto se odigrava, pruža zanimljivu potvrdu antropološkog istraživanja o tome čemu se ljudi okreću kako bi pronašli nove odgovore na svoje društvene potrebe. Multikulturalnost igra važnu ulogu u izdvajanju i saradnji novih sekti i kultova, uzimajući u obzir, iznad svega, procenat stranih članova koji će se sve više povećavati u narednih nekoliko godina.*
Ključne reči: *sektaški kultovi, satanizam.*

How can a culture define itself both cultural integrated and integralist? If so, how does it integrate in the social context showing both shared actions and non-shared actions? In order to formulate a convincing

[1] info@unimediazione.it

scientific hypothesis, it is necessary to ask yourself on migratory phenomena which has characterized the last 20 years in the European Continent.

Inside of the borders of the most industrialized countries, thanks to new European Legislation (Schengen Agreement) the migratory flows from one European country to another has became an easy deducible permanent feature, both from a legal perspective and an anthropological-economic one. Each country has implemented social policies aimed at integrating immigrants providing them with (if they are employed) a place of residence and services offered by the hosting community.

So the creation of cultural islands inside a continent, where each individual asserts oneself as a possessor of rights and duties, develops its own dimension which is linked with the American Diffusionist school of thought. According to it, the cultural activities in a specific place would be produced by cultural borrowings that had been caused by cultural contaminations and migratory phenomena of active people. But if the cultural borrowing can represent the cultural preservation of a cultural group, how can the hosting society already structured represents a process of integration? And how can it accept different cultural customs and traditions?

In this regard integralism provides a very interesting social anthropological framework, as on the one hand the cultural and professional activity of a minority group represents a glimpse of integration, on the other hand, the will of keeping our own different cultural identities became more and more prevailing.

Among the most popular forms of integralism in the European continent, the practice of religious ideologies represents a rising phenomenon. A brief analysis underlines the reasons deriving from the growing development of sectarian worships that can basically depend on different elements:

- First of all the presence of policies which easily permit free associations of religious and cultural forms of aggregation.
- On the other hand, the lack of regulations which limits and regulates the so-called forms of aggregation.
- The weakness of the state religion not always adequate to give answers to the new demands of the believers (accordingly to most people).
- Sometimes, the attitude toward the closure in accepting different worships from the prevailing though.
- The cultural heritage brought from the descendants in the new hosting country
- Moreover the role of new followers justifies the belonging to sectarian worships in case one or more of the following reasons are present:

- The need to continue and to maintain its own roots.
- The religion represents a bond with the original cultural group.
- The religion represents the only possible answer to the ideological and social demands of new followers.
- The religion of the hosting country is wrong and intentionally misleading.
- The belonging to any sect gives the possibility to the individual to share thoughts and behaviors with other counterparts. In doing so, he can develop emotional state of satisfaction and sharing.

As the sect-affiliation represents a continuum with the culture of the country of origin and shows a non-integration attitude against the new culture of the hosting country, the research has also to focus on others elements that caused the affiliation:

- Desire and sexual impulse
- Authoritarian behavior and Leader syndrome
- Submission behavior

We can also recognize others strictly psychological and scientific elements which characterize the participation to sectarian worships. Some of them are:

- Emotional insecurity
- Personological instability
- Poor social context
- Unstable family context
- Social and psychological isolation

The relapse for those who want to leave it behind are strictly linked with clinical disorders influencing moreover the sexual sphere (sectarian worships' victims hardly reacquire pleasure and will in the sexual sphere), the communicative sphere (these are individuals who want and look for a social and communicative isolation) and of course the social sphere.

In this phenomenon very different individual, domestic, social experiences merge and for that reasons many researchers of different branches of knowledge have specialized in it.

Sociologists have proposed theories and types that analyze the phenomenon in its organizational component as a group, inserted in a society which reacts using forms of marginalization against what it is considered perverted.

Since the thirties anthropologists have studied in particular millenarian movements and their similarities with other social movements with political implications, in the different societies following a perspective that takes into account problems related to acculturation problems.

Psychiatrists have contributed thanks to the research on individual and groups, but the results are contrasting with a particular attention to a crucial element that is the different theoretical training of the same researchers that directs the research itself on the discriminating factor of normality. This concept, already explained, is statistical but uncertain in practice.

In the study of emerging or sectarian worships the first commitment is to think about what religion means and about the related consequences and last but not least about the meaning of the relation between state and church or religion. An analytical definition of religion is given by Burkholder:

"Religion is the demonstration in the human action of beliefs, aptitude to engagements toward what it is considered supreme empirically. These demonstrations are symbolized in cultural plots institutionalized by the society and interiorized by the personality"

This sociological analysis explains the concept of "fides" which not only specifies what we call faith but actually defines a social organization, characterized by "the participation of rituals, symbolic practices, relationships between men, between them and nature, between them and the divine".

"A religion is a sequence of respectful behaviors shared by a contractual community and the authority of the group is entrenched in the normative repetition of this proper conduct" says Texler, academic of history in the Renaissance Florence.

As we have already seen in the history of the Criminology and the Forensic Psychopathology in ancient times, the religion is an aspect of the values of the social order, the religious rules are strictly bind to the legal regulations and both constitute the social order. Other required element in order to have consciousness of the religion as a "set of rules" is that this has to be founded on transcendent sanctions otherwise if the regulation covers just the social aspect, the movement will identify itself on the legal system and not on the religious one.

Indeed it is important that the religion arises in groups and is put into effect in regulations. This type of aggregation regarding social organizing makes sure that the religion is not philosophy but politics actively realized. It is a power that wants and has to be put in action and needs a different freedom, broader than the freedom of thoughts necessary for the "plain" philosophical conception.

In the Modern Age, with the Protestant Reformation the relation between State and Church cracks. The Calvinistic Church, for instance, rejects any regulation of divine right. The State becomes aware of its sovereignty, imposing the State religion, not because true but because it is the Prince's religion. Then, in more recent historical periods, some sects reject the compatibility between State and Church, whereas others increase

the anti-catholic controversy up to fight any confession that corresponds with a regulation or earthly society.

So it begins to be outlined the conception according to which it is no necessary the alliance between State and Church, but it is possible a collaboration without any institutional constraint. From the 18th century it begins to talk about freedom of conscience and as Voltaire says:

"A Government has the right to fight the human errors just if they are crimes that upset the society"

A men, who is reasonably religious, lives following the value of his time among which the religious freedom is essential. The concept of truth suffered from a profound change, first in the conception of scientists then in that of the average man. The relativity of truth substituted the concept of absolute truth.

We need to think that often this kind of common thought that supports the idea of "everything is relative" hides the trap of the Social Relativism which produced nothing, as nothing is set down. The Catholic Church can be considered an pre-national institution, a natural society, only partly changeable from the State, other confessions benefit from the simple religious freedom and the State has the power to grant the institutionality case-by-case. At this point we should ask ourselves if there is more strength in the freedom of the church or in the principle of religious freedom.
As Del Re affirms:

"The answer lies in the social conscience"

Indeed if the substantial values of an institutionalized religion are accepted and heard by everyone, the problem related to a regulation conflict does not exist, on the other hand if the prestige of the institution is more important than the adhesion of the associates to its intrinsic values, in that case the antinomy of the rule cannot find a solution from a logical point of view.

We should notice, however, that the presence of new ethnic groups with strong religious roots, shared by the membership group, sometimes are in contrast with the prevailing religious and the laws of the Italian State. The Muslim religion, also monotheistic, presents among its tendencies, alternative religious movements, sectarian groups which cannot clash against the Italian State, as currently the Islamic religion is not identified with the State.

Currently the social conscience recognizes as a fundamental value the religious freedom that is guaranteed by the Constitution. Religious freedom, however, does not exist if we admit the existence of faculty of profession and association (Del Re). On the other hand the religion, as it is not philosophy, concretes only in collective life , like the satisfaction of religious needs of human beings and citizens.

In the profound need of religion, it is not important for the human being to be pigeonholed in the official confession, nor to know that it exists a dividing line between good and evil, the crucial thing is to find in the religion a way out, a consolation, if it is impossible to accept the human condition.

The multiculturalism represents without any doubts an added value from a perspective of integration and sharing: some lacks of integration (integralist) reveal a background that could determine forms of associations aimed at sharing cultural and ideological identities inside minority groups. The multiculturalism connected with social phenomena of Integralism and with the research of its own cultural identities, promoted by complex and deviant Personality Dynamics, represents a favorable context for the development of associations that propose new criminogenetic worships with absolutely significant anthropological implications.

Др Слободан Шајноски[1]
Европски универзитет
Р. Македонија

МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ И ПЛУРАЛИЗАМ

Резиме: *Мултикултуралност као политички концепт и као друштвена пракса у независној Републици Македонији манифестује једну константу која се може означити као редукција мултикултуралности на албанско, а тиме и на муслиманско питање. При томе, губи се из вида ширина проблематике која обухвата и питања статуса осталих етничких заједница, однос државе према старима, правни статус запослених жена, начин на који се држава односи према ЛГБТ популацији итд. На овај начин успостављена је специфична бикултуралност као последица редукованог демократског политичког плурализма који се манифестује као бипартизам - и то двоструки бипартизам: две водеће партије у македонском политичком блоку и две водеће партије у албанском политичком блоку.*

Кључне речи: *мултикултурализам, плурализам, устав, унитаризам, држава*

1. Појмови и проблеми

Познато је да се мултикултуралност односи на мултикултурну структуру популације, односно на постојање више културних група у оквирима једне политичке заједнице. Мултикултуралност се дефинише као политички концепт који путем одређеног правног оквира утврђује начине и механизме за признавање и поштовање културних разлика тих група и реализује њихова културна права. То је идеја и идеал за заједнички суживот различитих етничких и културних група у оквирима једног плуралистичког друштва.

Мултикултуралност, у том смислу, означава експлицитну државну политику која има два основна циља:

- подршку хармоничном односу између различитих етничких група,
- дефиницију односа између државе и етничких мањина.

Тако се у оквиру дискурса о мултикултуралности отварају следећа питања:

- Како пронаћи прави баланс између основних начела мултикултуралности а да се при томе не наруши политичко јединство заједнице?

[1] E-mail: slobodan.shajnoski@gmail.com

- Како неговати културни идентитет различитих заједница, а истовремено развијати осећај припадности и заједништва?
- Како деловати инклузивно а да се при томе избегне асимилација?
- Како пронаћи баланс између јединства и различитости?[2]

Плурализам описује идеју о мирном суживоту људи различитих интереса, вера и начина живота. Насупрот тоталитаризму плурализам претпоставља различите интересе и политичке позиције. Плурализам подразумева индивидуалну егзистенцију, индивидуално заступништво, те артикулацију разних позиција и сматра то легалним и пожељним.

Када се каже да је неко друштво мултикултурно, онда се мисли на културне разлике тог друштва. Таква употреба концепта једнака је значењу културног плурализма.

Нормативно значење мултикултуралности односи се на могуће начине друштвеног организовања по принципу културне различитости. У контексту политичко-правне теорије, посебно у либералној политичкој теорији, мултикултурни дискурс темељи се на премиси да мањинске културе, односно њихов начин живота нису довољно заштићени правима њихових припадника и сходно томе, требало би да буду заштићени специјалним колективним правима и одређеним привилегијама.

Овај став брани се аргументом да културни идентитет има суштинску улогу у конституисању личног идентитета појединца. Имајући у виду да култура, односно културна заједница имају фундаменталан значај за животе њених припадника, културна пракса мањинских културних заједница треба да буде заштићена. Према Декларацији о мултикултурном друштву и европском културном идентитету (Палермо, 1990), таква политичка акција има три циља:

- да осигура адекватну употребу заједничког културног наслеђа целокупном становништву Европе и подстакне на учешће у развоју те заједничке културе;
- да креира социјални простор за појединца и групе у којем су осигурани слобода изражавања и стил живота, чиме се ослобађа идентитет а ограничава једино на поштовање других;
- да охрабри на акције које су усмерене на сарадњу и реципрочно обогаћивање различитих култура.

Све то отвара питање односа државе и демократије према мултикултуралности. Може ли либерална демократија, која се заснива на појединцу и његовим правима, бити потпора у остваривању колективних права заједница. Постоји ли мултикултурна држава или мултикултурно друштво?

2 Цветанова, Г. (2007). *Културните разлики и општествената интеграција*. Охрид: Институт за економски стратегии и међународни односи.

2. Држава и либерална демократија

Масовно прихватање идеје и институције либералне демократије (посебно у источној Европи) било је означено као светска либерална револуција будући да су и комунистичка *левица* и ауторитарна *десница* банкротирале у сфери озбиљних идеја.[3] На тај начин је (и у много убедљивијим условима) тријумфално истакнута савршеност либералне демократије као израз људске заједнице у којој су задовољене најосновније, али и најдубље потребе. Истовремено, тиме је означен и крај у историји развоја темељних принципа и институција јер су сва велика питања решена. Овај тријумф свакако да је идеолошке природе и заснован је на Хегеловом схватању краја историје остваренога са либералном државом, као и на прогнозама Маркса о крају класне борбе и одумирању државе у комунистичком друштву. Ипак, реалан проблем свакако остаје, као и разрешење односа држава - цивилно друштво, без обзира на светски процес који води ка модерној, либералној демократији. Дакле, остаје проблем државе и у условима функционисања модерне либералне демократије. Опасности од силне државе (проблем мегалотимије) либерална демократија је разрешила путем сложеног низа институционалних мера (принципа народног суверенитета, развоја људских права, принципа законитости, принципа поделе власти итд.).

То је универзални проблем у свим политичким системима у којима функционише држава. Граница између функционисања државе и тржишних механизама била је предмет великих политичких и интелектуалних битки и расправа у двадесетом веку. Данас је тај сукоб далекосежан и обиман и доноси промене на светском нивоу.[4]

Које су одговорности државе у области економије и какву заштиту она нуди својим грађанима? Шта је исправно одлучивање и која је одговорност појединца? Историјско искуство показује да је у системима који су по дефиницији либерални, посебно у току двадесетог века, држава била надмоћна јер је имала утицај на тржиште. У основи такве позиције државе било је убеђење да тржиште иде у крајност и лако може да пропадне, да су ризици велики, као и могућности за злоупотребе.

Током глобалног реструктурирања македонског друштва централни део су биле тржишне реформе засноване на два стуба економске идеологије слободног тржишта - на слободној економији и минималној, али јакој правној држави.

---

3 Френсис Фукујама (1994). *Крајот на историјата и последниот човек*. Скопје: Култура.

4 Jergin, D. & Stanislav, J. (2004). *Komandni visovi.* Beograd: Narodna kultura.

То ново разумевање односа тржишта и државе, решење противречности државе и друштва налази се у афирмацији тржишних механизама, а одбацује економску интервенцију државе у регулисању тржишних противречности.

Држава, према томе, мора да буде пасивна (она је резултанта економских интереса појединца) и неутрална (нема неких посебних аутономних општих интереса). Држава мора да да правни оквир за слободно деловање тржишта, односно да сваки субјект има слободан избор између алтернативних могућности, с тим да је једино ограничење слободна тржишна акција другог.

Многе чињенице указују на то да држава напушта позицију обезбеђивања једнаке сигурности и закона за све, а јача позиције актера који се боре за део организованих друштвених интереса.

Враћање државе на њено право место (правна држава) више је него очигледно. У сфери државне власти она мора бити максимално јака; држава која има енергију, ресурсе и одлучност да прогони и санкционише прекршиоце закона и обезбеђује сигурност њених грађана на целој територији. Држава мора минимално да буде присутна у контроли и управљању економијом.

Државни минимализам мора да следи либерални концепт нације и колективних права. За разлику од примордијалистичке концепције, која у свом јасном виду не имплицира динстикцију између обичајне и политичке заједнице јер ову последњу посматра као нешто што има корене у оној првој, либерално схаватање усмерено је управо ка томе да политичку заједницу треба ослободити те зависности од обичајне заједнице. То подразумева успостављање јасних разлика, бар кад је реч о начинима конституисања тих заједница. Пошто се обичајна заједница интегрише на основу заједничког порекла, традиције и језика, то онда значи да политичка заједница не може свој идентитет изводити из заједничких етничких и културних обележја својих чланова, те да се њени конститутивни принципи не могу доводити у везу са културно-етничким терминима. Доследност у праћењу тих захтева нужно води дефинисању политичке заједнице у чисто формалним терминима, те њеном постављању као заједнице чија је бит дата универзалном процедуром.[5]

По либералима, процедура је независни критеријум правде и истовремено гарант правичности. Процедурализам је карактеристичан либерални поглед на државу, демократију, права и правду. Што су државне процедуре формалније и сиромашнијег садржаја, то су ближе либералном идеалу универзалности који се може најбоље

5 Divjak Slobodan, *Savremeni multikulturalizam i liberalizam kao spor između dve koncepcije prava i nacije*, www.kczr.org./download/okrugli/01_divjak

исказати појмом празне универзалности. Тако се отварају могућности да се држава појави као формализована структура у којој су изражена универзална правила и која је отворена за све идеологије, религије и етничке припадности. Заједничка правила су неутрална према сваком посебном садржају и утолико отворена за идеолошке, религиозне, моралне и друге разлике.

3. Партијски монизам

Македонско друштво је после конфликтне 2001. године остало и даље етнички дубоко подељено. Постоји оштра подела по етничкој, језичкој, културној и религиозној линији. Друштво је етничко-политички организовано, интересне групе имају етнички предзнак као што су то образовне институције и медијуми за комуникацију. Неке реформе, предвиђене Охридским оквирним уговором потписаним после конфликта 2001. иду у прилог мултиетничности (пропорционално представљање у јавном сектору), док су друге повећале етничку дистанцу (децентрализација и високо образовање на албанском језику). Још више, последњи догађаји везани за конфликте из 2001. године (давање помена палим борцима ОНА од стране министра одбране - етничког Албанца и супротна реакција, предлог закона о бранитељима) тумаче се као ново бојно поље, а не место сусрета (Такаки). Проглашавањем победника и поражених у борби разлика као да се желе представити те разлике као извори бескрајних сукоба који заједнички живот чине немогућим (Хантингтон). То је стање или тенденција коегзистенције, као форма толеранције: постоји сагласност за легитимно залагање сваке групе за своје циљеве, но ниједна група није мањина и све имају приближан реципроцитет моћи.

Етничка дистанца, са аспекта нове територијалне организације и децентрализације, користи се у политици као аргумент за нека територијална решења. Постоје мишљења да политика у Македонији има федералну форму и да постоји као џентлменска неформалност - Албанци владају Албанцима, а Македонци својима.[6] Отуда, највећа дилема која произилази из Охридског оквирног уговора јесте да ли би се Македонија боље суочавала са изазовима преко децентрализације или преко федерализације. Насупрот томе, постоје гледишта да је грађанска дужност политичких представника Албанаца у Македонији да промовишу унитарни карактер Македоније. Македонија је мултикултурно друштво и она тежи да заштити права свих мањина које живе на њеној територији.

6 Deutsche Welle, 13.10.2012, *Federalizacija – mit ili igra.*

Владајуће политичко мишљење је да Албанци остају посвећени имплементацији Охридског уговора, но ако се било ко усуди да поништи његове принципе, успостављајући мајоризацију по етничкој основи, онда је логично да ће Албанци тражити нове механизме одбране - став је владајуће партије Албанаца.

Неки, пак, иду и даље од тога: Охридски оквирни уговор није крајњи циљ Албанаца у Македонији. Развија се концепт за институционалну или нетериторијалну федерализацију Македоније. Заговорници те идеје сматрају да то није у супротности са аспирацијама Македонаца да имају националну државу. Та би држава истовремено била и држава албанског народа у Македонији. Споразумном демократијом би се доносиле стратегијске одлуке за развој замље, за регионалне паритете и за већу аутономију на локалном нивоу. Тражи се функционисање буџета по етничким (територијалним) принципима. То је по многима увод у федерализацију.

4. Демократски плурализам

Мултикултуралност ипак не мора бити политичка ноћна мора. Мултикултурна друштва могу да буду прави изазов ако одбацимо традиционалну преокупацију културном хомогеношћу и ограничени систем владања омогућавајући, при томе, да се мултикултуралност реализује преко одговарајућим институционалних форми, модела управљања, моралних и политичких врлина (Парек).

Овде је можда најзначајнији природни, демократски потенцијал грађана. То најбоље показује истраживање македонског Центра за међународну сарадњу које показује став грађана Македоније у вези са решавањем питања статуса бранитеља, припадника ОНА и статуса цивилних жртава конфликта 2001. године. За политичку елиту међу Албанцима и Македонцима то питање је "бити ил' не бити!". Владајућа партија Албанаца је поднела више од 15.000 амандмана на Предлог закона о бранитељима чиме је блокирала рад парламента. Истраживање је спроведено на репрезентативном узорку од 1.100 испитаника.[7]

Ево како је изражена подршка Закона о бранитељима:
Укупно – 79,7 %
Македонци – 87%
Албанци – 61,2%
Други – 78,3%

7 Нова Македонија, 29.10.2012.

Подршка Закона о припадницима ОНА:
Укупно – 33%
Македонци – 12,2%
Албанци – 89,7%
Други – 25,4%

Подршка Закона о цивилним жртвама:
Укупно – 83%
Македонци – 79,1%
Албанци – 95%
Други – 77,2%

Резултати истраживања показују очигледну супротност у ставовима политичких елита и грађана. Посебно је индикативан проценат од 61% Албанаца који подржавају Закон о браниоцима. То у великој мери релативизује радикалност ставова политичке елите Албанаца и показује неоснованост тог радикализма.

Велика подршка грађана Закону о цивилним жртвама показује њихову спремност за прихватање решења која се тичу проблема ширег друштва, насупрот решењима политичких елита која се односе на парцијалне проблеме.

Истраживање македонског Центра за међународну сарадњу о међуетничким односима у Македонији[8] показује да грађани мисле да политичке партије имају негативан ефекат (60,7%) на међуетничке односе. На питање да ли политичке партије треба да буду мултикултурне, већина грађана (65,7%) је потврдно одговорила - Македонци (65%) и Албанци (60,2%). На побољшању мултикултурних односа лично би се ангажовало 66,3% грађана, а не би њих 26,9%.

5. Грађани маргинализовани у локалном одлучивању

Неучествовање грађана у локалној демократији у општинама у Македонији је исто тако реалан проблем. Законска решења и покретање иницијатива и предлога грађана формално су добро установљени, али се тешко примењују.

Инструменти директне и јавне партиципације не употребљавају се често у пракси због слабог грађанског друштва, недостатка одговарајуће свести и недовољних финансијских средстава у општинама. Грађани захтевају скупове, референдуме, трибине, директне контакте, но не постоји права спона између грађана и локалних представника/саветника и градоначелника. Још горе, у великом броју општина грађани се не консултују и остају маргинализовани при доношењу одлука.

8 www.mcms.org.mk/images/docs/2o11

Саветници наступају у своје име или заступају мишљење само своје партије. Од 100 саветника колико их има општина Тетово, њих 70 има партијску залеђину. По мишљењу грађана, саветници доносе одлуке по принципу партијских директива и компромиса.

6. Контроверзан однос мањинских заједница

Успостављање етничког колективизма, као главне политичке одреднице, доводи до елиминације простора за различите политичке идеје и акције. Уносећи ултранационалну реторику у политичку комуникацију, партије ефективно бришу све социјалне и економске теме са терена политичких сукобљавања.

Оно што је посебно карактеристично јесте да мањинске заједнице, које од друштва захтевају толеранцију већинског окружења, врло често не показују исти степен толеранције према припадницима већинске заједнице, као ни према сопственим мањинским заједницама. Упадљив пример те двоструке контроверзе је непоштовање Бадинтеровог принципа од стране албанске заједнице у општинама где она чини већину (промена назива улица и јавних објеката без сагласности мањинских заједница), као и однос већине албанских муслимана према македонским, турским и босанским муслиманима (изјава поглавара Исламске верске заједнице у Македонији о Божјој вољи о великој Албанији).

7. Закључак

Питање реализације концепта мултикултуралности је *par excellence* питање развоја политичке демократије и политичке културе.

Не може се игнорисати чињеница да се традиционалне друштвене структуре у 21. веку распадају. У том процесу расте утицај расних, етничких, религиозних и других мањина, као и других дискриминисаних група. Мањине, на пример, данас чине 36% од 311 милиона становника САД што је процентуално идентично и у Македонији. Први црни амерички председник је на последњим изборима привукао 93% гласова Афроамериканаца. Ромни је освојио само 6% тих гласова. Председник је добио подршку Азијата за 27% више него кад је победио 2008. године. Актуелни председник Републике Македоније исто тако је победио захваљујући гласовима већине мањинских заједница. Истовремено, избори у САД су обезбедили рекордан број жена у сенату. Две највеће политичке партије имале су више жена кандидата за конгрес (укупно 184 *републиканских* и *демократских* жена се кандидовало, у односу на 2001. када су се кандидовале 152 жене). Слично је и учешће жена у македонском парламенту: тридесет од укупног броја и 30% од укупног броја парламентараца мањинских заједница. Куриозитет је то што

на последњим локалним изборима није изабрана ниједна жена за градоначелника.

Модернизација и редефинирање међуљудских односа, али и односа према екологији и технологији стављају под знак питања традиционалне политичке моделе. Нови модели и њихове институције, међутим, тешко функционишу и тешко се уопште успостављају. Искуство револуционарних промена у оквиру *арапског пролећа* још једном нам је потврдило тезу да све промене почињу са захтевима и тежњама ка демократији, а завршавају са традиционалним уставима и још горим институцијама.

Концепт и пракса мултикултуралности у Македонији оптерећени су вишком национализма, а мањком демократије и демократског плурализма. Етнички и национални популизам је привлачна тема за политичаре који се боре за власт. Истовремено, то је и једна врста бекства људи од њихових реалних проблема, сиромаштва, економске немоћи и немања перспективе. Реално решење су евроинтеграције. Но, треба имати у виду да је и сама Европска унија суочена са великим тешкоћама и проблемима сепаратизма и сумњама у функционалност мултикултуралности. У случају Македоније и са малом дозом империјализма (Пуховски).

Литература:

1.Цветанова, Г. (2007). *Културните разлики и општествената интеграција*. Охрид: Институт за економски стратегии и меѓународни односи.
2.Хобсбаум, Е. (1993). *Нациите и национализмот по 1870*. Скопје: Култура.
3.Шнапер, Д. (2003). *Заедница на граѓани*. Скопје: Слово.
4.Атанасов, П. (2003). *Мултикултурализмот како теорија, практика и политика*. Скопје: Евро-Балкан.
5.Малеска, М. (1997). *Етничкиот конфликт и прилагодувањето*. Скопје: Култура.
6.Мултикултурализмот во Македонија (2005). Скопје: ИОО.
7.Divjak, S. *Savremeni multikulturalizam i liberalizam kao spor izmedju dve koncepcije prava i nacije*, www.kczr.org./download/okrugli/01_divjak
8.Jergin, D. & Stanislav, J. (2004). *Komandni visovi.* Beograd: Narodna kultura.

MULTICULTURALISM AND PLURALISM

Summary: *Multiculturalism as a political concept and as a social practice in independent Republic of Macedonia manifests one constant which could be deemed as reduction of multiculturalism to the Albanian question and with that to the Muslims question. Doing so, the wideness of this issue is not taken into consideration which actually encompasses the issues of the other ethnic communities, the attitude of the state towards the elderly, the legal status of the working women, the state's attitude towards the LBGT community, etc. This way specific biculturalism has been established as a result of the reduced democratic political pluralism which manifests as bi-party system, i.e. double bi-party system: two leading parties in the Macedonian block and two leading parties in the Albanian block.*

Key words: *Multiculturalism, pluralism, constitition, unitarism, state*

Slobodan Vuletić
Fakultet za kulturu i medije[1]

MULTIKULTURALNOST - MIT ILI REALNOST?

Rezime: *Intenzivnost društvenih promena neophodno je pratiti i naučno analizirati sa više različitih aspekata kako bi se sagledala celovitost i postigla objektivnost. U ovom radu pojam multikulturalnosti razmotren je sa geopolitičkog, pedagoškog i komunikološkog teorijskog aspekta. Multidisciplinarnim pristupom analizirani su status i kapaciteti Srbije za multikulturalnost u savremenom društvu, imajući u vidu različite identitete i socio-kulturnu interakciju/komunikaciju među njima. Interkulturna i politička komunikacija, kao i druga obeležja društvene interakcije, analizirani su sa komunikološkog aspekta, imajući u vidu značajan uticaj medija masovnog komuniciranja... U zaključnom delu učinjen je osvrt na multikulturalnost u Srbiji, u kontekstu i perspektivi. Čitaocu je ostavljen izbor da se na osnovu datih činjenica opredeli za mit ili realnost.*

Ključne reči: *Multikulturalnost, socio-kulturna interakcija, geopolitika, mediji, komunikacija.*

1. Uvod

Predmet ovog istraživanja je multikulturalnost. Tu društvenu konstrukciju trebalo bi analizirati i sagledavati adekvatnim multidisciplinarnim pristupom. U prilog toj hipotezi ide činjenica da postoje brojni aspekti istraživanja kao i paradigme kroz koje se multikulturalnost posmatra.

Razloge za naučnim istraživanjem iste trebalo bi tražiti u fragmentaciji multikulturalnosti koja se analizira u okvirima istraživačkih polja: sociologije, politikologije, kulturologije i komunikologije i drugih, društveno-humanističkih nauka. Između ostalog, određeni stereotipi i mitološki karakter ove pojave zahtevaju analizu komunikacionog sistema ljudskog ponašanja (od individualnog do kolektivnog) u okvirima kulture i društveno političkih aktivnosti, kako bi se postigla celovitost i objektivnost, odnosno odredio značaj multikulturalnosti u savremenom društvu.

Multikulturalnost se shvata i kao obeležje sporazumevanja i interakcije, odnosno komunikacije između dva ili više identiteta, različitih u kulturnim, socijalnim i psihološkim ravnima. Iz ovako širokog spektra trebalo bi izdvojiti najvažnije kategorije identiteta koje se mogu posmatrati

[1] slovu79@gmail.com

u adekvatnim diskursima. *Egzistencija i interakcija različitih identiteta* na zajedničkom životnom prostoru zahtevaju, stoga, složeniju analizu koja zalazi i u polje socijalne ekologije. Sa druge strane, mogućnosti političke i socio-kulturne interakcije postavljaju pred nauku ne samo otkrivanje njenih činilaca, već i pitanje njene transformacije, posmatrane u okvirima globalnih društvenih zbivanja.

2. Cilj i zadaci istraživanja

Cilj ovog eksplorativnog istraživanja jeste upoznavanje pojave *multikulturalnosti* i utvrđivanje njenog značaja za savremeno društvo. Da bi se ostvario cilj istraživanja, moraju se realizovati sledeći zadaci:

1. Istražiti demografske kapacitete Repulike Srbije, imajući u vidu geografske, etničke i kulturološke osobenosti različitih identiteta koji u njoj egzistiraju;
2. Ustanoviti kolika je uloga medija masovnog komuniciranja u kreiranju i promovisanju svesti o multikulturalnosti;
3. Istražiti kakve su pedagoške implikacije obrazovanja za multikulturalnost;
4. Utvrditi postoje li stereotipi ili "mitski" elementi u shvatanjima multikulturalnosti.

3. Metode i tehnike istraživanja

Metodom posmatranja, kao sistematizovanog i usmerenog delovanja, prikupljeni su podaci o društvenim shvatanjima multikulturalnosti u društvu, kao i o uticajima medija o ovom problemu. Takođe, metodom analize sadržaja sagledano je shvatanje po pitanju *multikulturalnosti* u domaćoj naučnoj literaturi. Sa više aspekata razmatrana su shvatanja i objašnjenja ove društvene pojave.

4. Definisanje problema

Šta multikulturalnost znači za jedno društvo, sta ona jeste, a šta nije? Problem multikulturalnosti koji treba istražiti jeste *uklopljenost koncepata kulturalne raznolikosti u svakodnevnom životu građana.*

Kao deo problema, posebno treba ispitati povezanost političke i kulturne, obrazovne i medijske sfere u promociji multikulturalnih vrednosti. Da bi se problem multikulturalnosti pravilno sagledao, neophodno je definisati osnovne pojmove koji se koriste u ovom radu. Upotrebljeni pojmovi su: multikulturalnost, socio-kulturna interakcija, interkulturna

medijacija i komunikacija. *Multikulturalnost* se smatra kao „prožimanje i zajednički život više kultura, više oblika kulturnog života u jednoj sredini, zemlji ili državi" (Klajn, Šipka, 808: 2006). Po pitanju ove definicije, takva "prostorna blizina", određena geografskim prostorom, ne mora da znači i određenu socio-kulturnu bliskost (što se po uobičajenom shvatanju značenja multikulturalnosti nekako podrazumeva). Ona u sebi nosi snažan potencijal za dobre socijalne odnose i komunikaciju, prijateljstvo, saradnju, toleranciju i integraciju, ali i za pojmove potpuno suprotne datim.

Zato se dimenzija multikulturalnosti proširuje na socijalne i kulturalne interakcije, koje nastaju i kao komunikacija različitih identiteta. *Socio–kulturna interakcija* je interakcija između ljudi različitog geografskog i socio-kulturnog porekla. Kao takva, ona podstiče razvoj komplementarnih delatnosti, podiže kulturni i obrazovni nivo lokalne zajednice, doprinosi očuvanju i afirmaciji lokalne kulturne baštine, afirmiše građansku solidarnost i participativnost u kulturnim dešavanjima lokalne zajednice, te predstavlja interakciju koja se odvija na više nivoa. *Interkulturna komunikacija* je utemeljena u konceptu kulturne raznolikosti unutar pojedinih evropskih zemalja, a posebno jugoistočne Evrope. Osnovno obeležje interkulturalne komunikacije čini njen dinamički međuodnos, prenos i razmena kulturnih vrednosti, kao i uzajamno delovanje različitih kultura i njihovih predstavnika.

Interkulturna medijacija je sredstvo za poboljšanje komunikacije u nekoj sredini i određuje se kao *posredovanje* u interkulturalnom dijalogu. Taj dijalog se eksplicitno odvija putem umetničkog aktivizma ili programa socio-kulturne animacije, ali i implicitno putem političkih aktivnosti, kao i dugoročnih medijskih projekata. U određenom smislu, medijsko prenošenje ili medijacija može predstavljati i svojevrsno „prevođenje" vrednosti, ideja i poruka ostvarenih u raznim kulturnim i umetničkim formama, na jezik blizak nekoj društvenoj grupi, odnosno građanstvu, kao široj kulturnoj javnosti. Konkretna sredstva eksplicitne interkulturalne komunikacije i odnosi s javnošcu uključuju: ulične karnevale, projekte, murale i skulpture u javnom prostoru, kao i rasprave u medijima, analizu i evaluaciju medijskog prikaza pojedinih društvenih grupa, javne debate, serije intervjua, pozorišnih i filmskih projekata. Ove akcije i nastojanja obično su propraćeni i nizom implicitnih političkih aktivnosti kao i delovanjem na autoritete u području kulturne, obrazovne i medijske sfere, a sve u cilju podrške multikulturalizmu i *interkulturnoj komunikaciji i medijaciji.*

5. Geopolitički aspekti istraživanja multikulturalnosti

Moderna multikulturna društva poput Evropske unije, oslonjena su u svojoj istorijskoj bazi na *individualne identitete.* Najpre treba definisati

pojam identiteta u datom geopolitičkom kontekstu. "Još od vremena antičke Grčke, pojam identiteta se vezuje za činjenicu zajedničkog porekla pripadnika jedne političke zajednice i osećanja prijateljstva i ljubavi među građanima koji taj identitet dele (grčki pojam *tautotes* i latinski ekvivalent *identitas*)" (Despotović, 109: 2011). Posebno važan pojam je i *kolektivni identitet* koji se shvata "kao oblik svesti i emocija, zasnovan na osećanju pripadnosti jednoj široj zajednici, nasuprot neosporene individualne perspektive identiteta" (Despotović, 109:2011). Tome u prilog govori i činjenica da svaku zajednicu čine dva ili više identiteta (naroda) sa sopstvenom istorijom, kojom se objašnjavaju njihove migracije (ili prelivanja) i kretanja sve do perioda sadašnjosti. Faktor zajedništva je u konceptu multikulturalnog društva vrlo važan iz više razloga, ali on ima ambivelantan karakter koji treba opisati. Kao prvo, proces globalizacije u nekim krajevima širi "modu" takozvanih podregionalnih identiteta odnosno, prekrajanje već postojećih teritorijalnih identiteta, pronoseći duh liberalizma kao snažnog diskursa i ideologije. U tom slučaju, vrlo je jasan primer Kosova i Metohije koji poručuje da uvek postoji potencijalna opasnost od jačanja centrifugalnih sila i iredentističkih pokreta, koji kulturne i socijalne razlike brzinom metka pretvaraju u nepremostive političke razlike.

Stoga, multikulturalnost treba sagledavati i razvijati demokratskim sredstvima, ali ne samo kroz prizmu transcedentalnosti, nego oslanjajući se na realne primere i modele, imajući u vidu geopolitički položaj. Ako se realni problem identiteta prenese na nacionalni nivo, imajući u vidu geografski prostor, onda se može govoriti o *nacionalnoj kulturnoj emancipacipaciji i o multikulturalnosti.* Pojedini autori (Despotović, 2011) ističu, da bi jedan narod doživeo nacionalnu emancipaciju potrebno je da prođe kroz nekoliko faza (istorijska povezanost sa državom i postojanje kompaktne kulturne elite (nacionalne književnosti i jezika). Osim toga, nesumnjivo je važna i moć oslobađanja od dominacije. Na primeru moćne kolonijalne sile Francuske može se primetiti da se pojam multikulturne nacije doživljava kao *kolektivno političko telo* više ljudi, udruženih zajedničkim zakonima, dok su istovremeno sastavljeni od više etniciteta. Ovo danas i predstavlja otvoreni društveni koncept održive demokratije koji je postao tipičan za moćne kapitalističke države, ujedinjene uprkos jakim diskursima koje održavaju snažna ekonomija i duh liberalizma. Slična situacija se predstavlja u medijima i po pitanju građana SAD. Društveni prostor u kojem čovek živi deli se na taj način na jednu centralnu „monokulturnu" zonu u kojoj na promenljivim nivoima učestvuju sve grupe i individue. Kao održiv model čini se naizgled Kimlikov *multikulturalni liberalni model* koegzistencije, kohezije i fragmentacije. Drugi model koji je interesantan jeste *maksimalistički multikulturan model, koji* poriče svaku mogućnost postojanja jedne zajedničke sfere, ma kako ona bila uređena. Njega zastupaju

i podržavaju grupe kojima je stalo do odvajanja, otcepljenja i ostvarivanja potpune, pre svega, političke autonomije. Po pitanju drugih sfera, poput građanske i svega onoga što ona jeste, individualna prava i slobode, stvari se obrću i na prvo mesto se stavljaju različite vrste *kolektivnih* identiteta: rasni, etnički, verski (Despotović, 115: 2011) i zahtevi za njihovim priznavanjem. Taj diskurs se ne zadržava samo na tome, on ide dalje jer krajnji rezultat takvih nastojanja može biti svet sastavljen od mnoštva *monokulturnih* entiteta. Izvan ove transcedentalne konstrukcije treba se baviti realnim modelima koji su mogući u našoj zemlji.

5.1. Demografski status Republike Srbije

U Republici Srbiji živi više naroda koji su zbog duge zajedničke istorije oduvek živeli na ovim prostorima. Srbi čine većinu od 82, 86% stanovništva, zatim slede Mađari 3, 91%, Bošnjaci 1, 82%, Romi 1, 44%, Jugosloveni 1, 08%, Hrvati 0, 94%, Crnogorci 0, 92 %, Albanci 0,82%, zatim Slovaci, Vlasi, Rumuni, Makedonci, Muslimani, Bugari, Bunjevci, Rusini, Ukrajinci, Slovenci, Goranci, Nemci, Rusi, Česi, Turci i drugi.

Prema popisu iz 2011. godine, koji nije sproveden na teritoriji Kosova i Metohije a koji, takođe, nije obuhvatio ni Albance sa juga Srbije jer su ga bojkotovali, broj stanovnika Srbije iznosi 7,120.666. Taj broj predstavlja značajan pad od 377.335 u odnosu na prethodni popis iz 2002. godine. Procenjuje se da na jugu Srbije živi još oko 36.000 Albanaca koji nisu učestvovali u popisu, a da u severnom delu Kosova živi još oko 68.000 stanovnika. Službeni jezik je srpski, a pismo ćirilica. Na području AP Vojvodine i AP Kosova i Metohije, u skladu sa Ustavom, pored srpskog koriste se i jezici nacionalnih manjina: mađarski, slovački, hrvatski, rumunski, rusinski i albanski. U ovim okolnostima najveći stepen mulitikulturnih ciljeva (po slobodnoj proceni) ostvaruje se na teritoriji AP Vojvodine, zahvaljujući demokratskim kapacitetima i tolerantnoj životnoj atmosferi.

6. Pedagoški aspekti multikulturalnosti

Imajući u vidu demografski status Republike Srbije, a posebno AP Vojvodine, izuzetno važan kulturni obrazac stiče se tokom školovanja od najranijih dana. Zato društvo konačno treba da se okrene rešavanju problema pedagoške prakse u *multikulturnim sredinama*, koristeći dobre primere. U Vojvodini nastava se u pojedinim školama odvija dvojezično. U sredinama gde ima značajan broj pripadnika nacionalnih manjina omogućeno je da se deca školuju na maternjem jeziku. Međutim, nisu svi programi usaglašeni sa tom idejom. Na velikim državnim univerzitetima većina programa se odvija na srpskom jeziku. Pripadnici manjina (npr.

Mađari, Slovaci, itd.) moraju izučavati studije na nematernjem jeziku. Za pojedince to može da predstavlja veći problem, pogotovo što se društvene nauke i uspeh u tim oblastima nalaze u snažnoj korelaciji sa poznavanjem jezika. U tom smeru, trebalo bi da se traže realni modeli školovanja, ako se polazi od prava zagarantovanih Ustavom Republike Srbije. Značajan korak ka razvoju multikulturalnosti čine tekstovi stranih autora u dečjim čitankama i časopisima. Oni omogućavaju *interkulturnu medijaciju* i *komunikaciju* koje obogaćuju vaspitnu stvarnost kako najmlađih, tako i starijih vaspitanika, pa i nastavnika i doprinose shvatanju multikulturalnosti. Brojni kulturno-umetnički projekti i programi kao što su: *prestave, likovni konkursi, festivali,* itd. mogu da se realizuju u školama jer ostavljaju mogućnost ostvarivanja ciljeva humanog i demokratskog vaspitanja koje crpi snagu kulturnih sadržaja iz života. U takvoj atmosferi i socijalno koherentnoj grupi, učenik kao pojedinac povremeno biva upoznat sa različitostima koje čine deo života i ostavljaju mu se na razmišljanje o sebi i o drugim vrednostima, odnosno o životu sa jednakim šansama za sve pripadnike društva.

Tako snažna interkulturna razmena bazirana je na konceptu multikulturalnosti. Deca koja se susreću sa štampom (slikovnicama, knjigama, udžbenicima, časopisima, enciklopedijama, novinama) od najranijih dana, a posebno tokom školovanja, u planiranim pedagoškim situacijama imaju mogućnost da se putem tih medija upute u koncept multikulturalnosti. Uopšteno govoreći, datim obrazovnim medijima zajedničko je to da poseduju vizuelne, verbalne ili ikoničke poruke *različitih kulturnih vrednost*i putem obrazovnih sadržaja. Zato bi trebalo koristiti što različitije sadržaje, imajući u vidu bogatstvo drugih naroda. Masovni elektronski mediji kao što su televizija, radio, internet i kompjuterska mreža, danas su ne samo tehnološka sredstva, nego i *agensi socijalizacije i akulturacije* u širem smislu.

7. Komunikološki aspekti istraživanja multikulturalnosti

Osim gore navedenih mogućnosti *interkulturne medijacije i komunikacije* sa ciljem unapređenja multikulturalnosti, čini se da mediji najviše ostvaljaju prostora za taj vid komunikacije. Ako bismo pošli od definicije "komuniciranje je ponašanje" (Bogdanić, 1996: 62), možemo shvatiti da se svaki vid ponašanja može protumačiti i kao komuniciranje. Uloga televizije kao medija u savremenom društvu je izuzetna. RTV jeste nezavisan, javni radiodifuzni servis građana Vojvodine, koji na srpskom jeziku i jezicima nacionalnih zajednica proizvodi i emituje visokokvalitetan multimedijalni program. Pomoću njega se građani Vojvodine informišu, obrazuju i zabavljaju, odražavajući jedinstvenu raznolikost regiona. Ova televizija jeste dobar primer medija koji, shodno raznolikosti regiona, u

programskoj koncepciji ističe lepotu života i *kulture* na ovom prostoru. Međutim, šta je zapravo kultura i kako se ona shvata? Pojam kulture podrazumeva: „(1a) sveukupnost materijalnih i duhovnih vrednosti u istoriji čovečanstva; (1b) skup znanja, običaja i postignuća određenog društva ili određene epohe; (2) viši, razvijeniji odnos prema nečemu, savršeniji vid vladanja nečim, istančanost, prefinjenost; (3) nivo društvenog i duhovnog razvitka ličnosti, obrazovanost, prosvećenost, lepo ponašanje, lepo vaspitanje..."(Klajn, Šipka, 2008: 687). Pojam *kultura*, kao što se vidi iz ove definicije, podrazumeva određeni sistem vrednosti, obrazaca, skup običaja, duhovnih i materijalnih dostignuća čovečanstva. Ona podrazumeva i negovanja *kulturnog identiteta, navika i ponašanja* koji vode do uzvišenih osećanja uz prefinjenu estetsku komponentu. Važno je istaći da je kultura dinamičnog karaktera, te da se kao takva stalno neguje i razvija i sa sobom nosi karakteristična obeležja određene epohe i civilizacije.

Zato mediji masovnog komuniciranja (pogotovo internet) imaju veliku ulogu, ako ne i ključnu, u nastajanju masovne kulture nove epohe (Vuletić, 2012). Po pitanju mogućnosti razvoja multikulturalnosti treba imati u vidu određena komunikološka saznanja o karakterističnim procesima kod publike. Zaključeno je da se masovne komunikacije odnose na pojedinca kao člana neke grupe i reakcija na saopštenje medija biće u skladu sa reakcijom grupe. Na osnovu tih nalaza razvijena je *teorija referentnih grupa*. Po toj teoriji pojedinac gradi obrasce komunikacijskog ponašanja u interakciji sa svojim grupama i usklađuje ih sa komunikacijskim obrascima grupe. Po pitanju interkulturne komunikacije putem masovnih medija treba imati u vidu činjenicu da su pojedinci pripadnici određenih *primarnih grupa*. Zato svaki učenik treba, u skladu sa svojom referentnom grupom, da gradi kulturne obrasce. Konstatovano je da su opažanja pojedinaca skoro identična sa reakcijama članova porodice ili prijatelja, odnosno sa grupama sa kojima je pojedinac u kontaktu. Utvrdilo se da su primarne grupe izuzetno homogene i da stvaraju homogenizovano kolektivno telo koje se "informiše", „razmišlja", „deluje" i „odlučuje" na kolektivnoj bazi. Ova istraživanja su se pokazala naročito značajnim u izbornim kampanjama jer su se one usmeravale prema grupama kao kolektivnom telu javnosti sa kolektivnim osobinama. U realnom životu to bi značilo da pripadnici jedne grupe ili manjine gledaju sadržaje putem medija (recimo o kulturi drugih naroda), ali konačne stavove donose u skladu sa pripadnicima svoje referentne grupe. U ovom slučaju, multikulturalnost zavisiće od podrške primarne grupe, odnosno od članova porodice. Sa komunikološkog aspekta ovo je značajno jer je ustanovljeno da se među ljudima u primarnoj grupi odvijaju specifične socijalne interakcije. Reč primaran, potiče od latinske reči *primarius* i označava početni, prvobitni, iskonski ili deo koji je glavni po važnosti. Primarna grupa je vrsta grupe koja ima presudan i dalekosežan

udeo u *socijalizaciji i akulturaciji pojedinca*. U primarnoj grupi relativno je mali broj članova okupljen oko istih zajedničkih ciljeva, vrednosti, stavova i interesa, a čvrsto ih spajaju iste potrebe, emocije i sentimenti, kao i prihvatanje i poštovanje zajedničkih ideala, običaja i normi ponašanja. Najpoznatije primarne grupe su: porodica, grupa prijatelja, grupa vršnjaka, susedi, razred, radni ili sportski tim, itd.

8. Zaključak

U ovom radu razmatrana je uloga medija, škole, porodice kao i demografski status države i mogućnosti uklapanja kulturnih raznolikosti i uticaja u kreiranju multikulturnog društva.

Istraživanjem smo došli do vrlo interesantnih zaključaka koje u ovom delu iznosimo. Razmatrajući demografske kapacitete Repulike Srbije, imajući u vidu geografske, etničke i kulturološke osobenosti različitih identiteta koji u njoj egzistiraju, utvrđeno je da više od 23 različita naroda dele zajednički životni prostor širom teritorije ove zemlje. Bogatstvo različitih kultura je evidentno počevši od pisma, jezika, muzike, pa do spomenika i drugih kulturnih vrednosti. Interkulturna komunikacija ima velike potencijale da se putem medija ostvari. Analizirajući ulogu medija masovnog komuniciranja u kreiranju i promovisanju svesti o multikulturalnosti značajan doprinos daje RTV u severnom delu zemlje. Na RTV-u se emituje više programa sa obiljem *multikulturnih sadržaja*. U pogledu multukulturalnosti, država bi preko medija i primarnih grupa trebalo da "utiče", što bi značilo da je potrebno uraditi određenu medijsku strategiju kako bi ideje multikulturalnosti podržale porodice i škole kao primarne grupe, a to bi doprinelo usvajanju vrednosti *drugih kulturnih identiteta*. Samim tim, ciljevi multikulturalnog obrazovanja bi se ostvarili u skladu sa porodicom. Ako bi se pošlo od hipoteze da svaku skupinu karakterišu određene norme i da postoji specifična motivacija u komunikološkom smislu, ova teza naglašava da grupe ljudi karakterišu selektivni odnosi prema medijskim sadržajima o svemu, pa i o multikulturalnosti. Na određeni način komunikacioni centri ovo treba da imaju u vidu i da deluju na vođe primarnih grupa: roditelje, nastavnike i druge, ovako shvaćene uticajne komunikatore. O delovanju medija na razvoj mulikulturalnosti trebalo bi uraditi posebna empirijska istraživanja, te ovo ostavljamo kao problem za dalja istraživanja. O određenim stereotipskim ili "mitskim" elementima (inače prisutnim u medijima) u shvatanjima društvenih pojava takođe treba uraditi posebna istraživanja, jer se sadržaji o multikulturalnosti ne smeju plasirati putem medija na iskrivljen način, niti se sme vršiti medijska manipulacija. Na kraju, možemo odgovoriti na

pitanje šta u Vojvodini znači biti multikulturan. To znači živeti sa svima u miru i slozi, uz poštovanje kulturnih, polnih, ekonomskih i etničkih osobenosti različitih identiteta. Multikulturalnost može da živi kao održiv koncept *samo dok se ne ističu posebnosti u stereotipnim značenjima.* Takođe, određene predrasude, mitove i stereotipe o pripadnicima manjina treba suzbijati obrazovanjem, adekvatnim medijskim saopštenjima, razmenom kulturnih dobara, očuvanjem i uvažavanjem "druge strane". Vrednosti svakog čoveka nalaze se upravo u onoj netaknutoj prirodnosti koju treba upoznati i tako predstavljati i razumevati. Multikulturalnost je civilizovana ideja, koncept i konstrukt koji može da živi, jer nosi u sebi duboke humanističke ciljeve. Mnoga pitanja o multikulturalnosti ostaju predmet budućih multidisciplinarnih istraživanja.

9. Literatura

1. Branković, S. (2009). *Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava,* Megatrend univerzitet, Beograd.
2. Bogdanić, A. (1996). *Komunikologija*, *vodeći pravac*, Čigoja, Beograd.
3. Despotović, Lj. (2011). *Geopolitika identiteta*, "Logos", Kultura polisa, Bačka Palanka.
4. Đerić, I., Studen, R. (2006). *Stereotipi u medijima i medijsko opismenjavanje mladih,* "Zbornik instituta za pedagoška istraživanja", Beograd, Godina 32, broj 2. 456 - 471, decembar.
5. Klajn, I., Šipka, M., (2008). *Veliki rečnik stranih reči i izraza,* Prometej, Novi Sad.
6. Radojković, M., Miletić, M. (2008). *Komuniciranje, mediji, društvo*. Učiteljski fakultet, Beograd.
7. Vreg, F. (1975). *Društveno komuniciranje*, Biblioteka komunikacijske znanosti, Zagreb.
8. Vuletić, S., Todorović, V. (2012). *Uticaj medija na kulturni život dece,* Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije, Megatrend univerziteta (in print).

Web adresa

- http://www.rtv.rs/ posećeno 20.12.2012.
- http**://www.mpn.gov.rs/userfiles/Mladi%20NSada_Multikulturalnost.** ppt**#308,11,** "Наша школа, мултикултурална учионица", posećeno 15.12.2012.

MULTICULTURALISM – MYTH OR REALITY?

Summary: *In this paper, the concept of multiculturalism is considered with the geopolitical, pedagogical and theoretical aspects of Communications. Multidisciplinary approach and analyzed the status of Serbia's capacity for multiculturalism in contemporary society, bearing in mind the different identities and socio - cultural interaction / communication among them.. Intercultural communication and political as well as other features of social interaction are analyzed from the aspect of Communications, bearing in mind the significant influence of mass media. The last part was made in reference to multiculturalism in Serbia in the context and perspective. The reader is left to the choice based on the given facts to determine the myth or reality.*

Keywords: *Multiculturalism, social-cultural interaction, geopolitics, media, communication.*

Tatjana Vujović
Filozofski Fakultet u Nikšiću
Odsjek za sociologiju

SOCIJALNA I ETNIČKA DISTANCA KOD STUDENATA U CRNOJ GORI (PREGLED ISTRAŽIVANJA)

Rezime: *U radu se daje određenje pojma socijalne distance i razmatraju rezultati raspoloživih istraživanja vrijednosnih orijentacija i etničke distance kod studenata u Crnoj Gori. (Univerzitet Crne Gore, 2001, CEDEM, 2004). Glavni cilj ovih istraživanja bio je utvrđivanje distanciranosti studenata prema pripadnicima različitih etničkih grupacija. Rezultati ovih istraživanja pokazuju znatnu distanciranost i nepovjerenje studenata prema određenim etničkim grupama. Podaci o rasprostranjenosti socijalne distance su od posebnog značaja za stvaranje programa za razvijanje tolerancije u multinacionalnom društvu. Sistematsko istraživanje etničke distance u crnogorskom društvu ima poseban značaj, što implicira neophodnost za dugotrajnijim čvrsto metodološki zasnovanim istraživanjima.*

Ključne riječi: *socijalna distanca, etnička distanca, stavovi, predrasude, studenti.*

UVOD

Društveni život kao primarna stvarnost pojedinaca, predstavlja u biti mrežu njihovih međusobnih odnosa. Pojedinci - članovi društva nijesu usamljene individue, već pripadaju određenim društvenim grupama koje predstavljaju rezultat društvenog grupisanja po različitim osnovama. Svaki konkretan totalitet ima svoju istoriju, kulturu, oblike socijalne organizacije, stratifikacijske mehanizme i čitav niz ključnih i akcidentalnih mehanizama koji su odgovorni za društveno grupisanje. Isto tako, odnosi između pripadnika različitih društvenih grupa mogu biti različiti. U neizdiferenciranom društvu, hipotetički, svi pojedinci bi bili pripadnici jedne bazične društvene grupe, ili drugim riječima ključna odlika ovog društva bila bi *istost* između njenih članova. Moderno društvo je, međutim, izdiferencirano po čitavom nizu kriterijuma. U modernom društvu sociološki primarno razlikujemo pripadnike različitih klasa,

različitih slojeva i interesnih skupina koje se nalaze međusobno u različitim odnosima. Takođe, društvo je nerijetko diverzifikovano i po kulturološkim i istorijskim kriterijumima, tako da na ovaj način prepoznajemo pripadnike različitih nacionalnih i religijskih grupacija. Odnosi između ovih društvenih grupa i pojedinaca koji te grupe sačinjavaju, mogu biti različiti. Tačnije, oni mogu biti manje ili više bliski i tolerantniji ili manje tolerantni itd.

Razlozi za socijalnu koheziju ili pak socijalnu dezintegraciju mogu biti različiti i oni se kreću u dijapazonu od istorijskih premisa, preko vrijednosnih i ideoloških razlika do određenih mikrosocioloških uslova. Prema tome, pozadina problema društvenog grupisanja jeste opasnost od međugrupnih konflikata društvene dezintegracije, ili drugim riječima, u uslovima kada postoje značajne sociološke i kulturološke razlike između društvenih grupa postoji latentna opasnost od gubljenja mehanizama socijalne kohezije koji su ključni za funkcionisanje čitavog društva kao totaliteta. U tom svijetlu, jedan od važnih zadataka društvene nauke jeste utvrđivanje odnosa između društvenih grupa, odnosno pripadnika koji te grupe sačinjavaju. Ti odnosi se u realnom društvenom životu pojavljuju kao spremnost na uspostavljanje manje ili više bliskih odnosa sa pripadnicima drugih društvenih grupa. Upravo je ovo ključna ideja za pojam *socijalne distance*.

Kada govorimo o socijalnoj distanci, prvenstveno podrazumijevamo *mjeru* odnosno *stepen* u kome se određene socijalne grupacije distanciraju jedne od drugih u društvenom prostoru, odnosno stepenu kome su pripadnici jedne grupe spremni da uspostavljaju konkretne odnose sa pripadnicima drugih grupa. Kriterijumi za (ne)prihvatanje pripadnika drugih društvenih grupa jesu stavovi koje pripadnici jedne društvene grupe imaju prema drugim društvenim grupama. Sami stavovi su rezultanta velikog broja društvenih faktora na kojima su zasnovani i kao takvi predstavljaju dispozicije tj. odlikuje ih određena čvrstina zasnovana kako na znanjima, tako i na emotivnim i voljnim sadržajima. Svaki stav u osnovi predstavlja *uvjerenje* koje, nerijetko, počiva na mehanizmu simplifikacije i stereotipne percepcije. Ovo su ključni razlozi usljed kojih između društvenih grupa postoje prlično *solidni* (čvrsti i dugotrajni) stavovi koji određuju prirodu i dubinu njihove međusobne komunikacije i odnosa.

Odredjenje pojma etnička distanca

Socijalna distanca podrazumijeva različite stepene razumijevanja i osjećanja intimnosti koji se javljaju u različitim socijalnim situacijama i socijalnim odnosima. Kada govorimo o socijalnoj distanci, prvenstveno podrazumijevamo *mjeru* odnosno *stepen* u kome se određene socijalne grupacije distanciraju jedne od drugih u društvenom prostoru, odnosno

stepen u kome su pripadnici jedne grupe spremni da uspostavljaju konkretne odnose sa pripadnicima drugih grupa. Kriterijumi za (ne)prihvatanje pripadnika drugih društvenih grupa jesu stavovi koje pripadnici jedne društvene grupe imaju prema drugim društvenim grupama. Sami stavovi su rezultanta velikog broja društvenih faktora na kojima su zasnovani i kao takvi predstavljaju dispozicije tj. odlikuje ih određena čvrstina zasnovana kako na znanjima, tako i na emotivnim i voljnim sadržajima. Svaki stav u osnovi predstavlja *uvjerenje* koje, nerijetko, počiva na mehanizmu simplifikacije i stereotipne percepcije. Ovo su ključni razlozi usljed kojih između društvenih grupa postoje prilično *solidni* (čvrsti i dugotrajni) stavovi koji određuju prirodu i dubinu njihove međusobne komunikacije i odnosa.

Etnička distanca je samo jedan od oblika socijalne distance. Podrazumijeva spremnost da se prihvate ili odbiju karakteristični socijalni odnosi. Tačnije, etnička distanca jeste vrsta horizontalne socijalne distance u situaciji kada su referentne društvene grupe etničke zajednice. U višenacionalnom društvu etnička distanca je posebno važna jer se njenim mjerenjem može utvrditi nivo socijalne kohezije i mogućnost potencijalnih konflikata na nacionalnoj/etničkoj osnovi. Problem socijalne distance u psihologiju je uveo američki psiholog Bogardus, koji je za teorijski okvir svoje skale socijalne distance uzeo pojam koji je definisao američki sociolog R. Park. Autor čuvene skale sa sedam odnosa, E. Bogardus, odredio je socijalnu distancu kao „različite stepene razumijevanja i osjećanja koji postoje između grupa". Još jednostavniju definiciju socijalne distance nalazimo kod J. P. Čaplina koji smatra da je socijalna distanca „stepen u kome su pojedinac ili grupa voljni da se pridruže drugom pojedincu ili grupi". Bogardus je konstruisao skalu socijalne distance sa osnovnom namjerom da mjeri prirodu razumijevanja i osjećaja koje ljudi imaju u međusobnim interakcijama. Parkovu definiciju socijalne distance, kao stepen i meru razumevanja i intimnosti koji karakterišu predsocijalne i socijalne uopšte (Park, po Havelki i sar. 1998), Bogardus donekle reformuliše i pravi test koji bi trebalo da izmeri ovu pojavu preko konkretnih odnosa u koje pripadnici različitih grupa mogu da stupaju.

Metodološki, ključna ideja mjerenja etničke distance jeste sistem dvovalentnih pitanja, pri čemu svako sljedeće pitanje predstavlja veći stepen bliskosti sa stanovišta potencijalnih odnosa između pojedinaca koji pripadaju različitim društvenim grupama. Ajtemi su sistematski dati na način da u nekoliko (7-9) pitanja pripadnici jedne društvene grupe izražavaju *bliskost* odnosno *distancu* sa pripadnicima drugih društvenih grupa. Princip je da ispitanici u istraživanju prihvataju ili odbijaju socijalne veze sa pripadnicima neke od etničkih skupina. Na taj način, svi ajtemi sačinjavaju jedinstvenu (Bogardusovu) skalu koja izražava kumulativno odnos između

pojedinih etničkih skupina. U originalnoj verziji Bogardusova skala je imala sedam pitanja. Kasnije su brojni istraživači modifikovali Bogardusovu skalu, uvodeći nove ili drugačije ajteme. Modifikacija Bogardusove skale se pokazala nužnom jer je svako društvo u kulturološkom smislu specifično tj. socijalni relati koji definišu *bliskost* iz kulturoloških razloga mogu biti drugačiji. Na prostoru bivše Jugoslavije, istraživanje etničke distance prvi put su realizovali Rot i Havelka (1973) i oni su koristili modifikovanu Bogardusovu skalu koja se sastoji iz sljedećih ajtema:

1. da stalno živi u mojoj republici,
2. da stanuje u mom susjedstvu, istoj zgradi ili ulici,
3. da se družim s njim kao sa prijateljem,
4. da moja sestra (brat) stupi u brak,
5. da ja stupim u brak,
6. da mi bude pretpostavljeni na poslu,
7. da ima rukovodeći ili neki drugi važan položaj u mojoj republici.

PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA U CRNOJ GORI

Istraživanja etničke i socijalne distance u Crnoj Gori nemaju dugu tradiciju. Početkom 90-ih godina, buđenjem nacionalne svijesti i potragom za sopstvenim nacionalnim identitetom, povećava se interesovanje za istraživanjima socijalne distance. Nacionalizam, ksenofobija, diskriminacija kao socijalni model ponašanja, doveli su do etničkog animoziteta i netolerancije i među ljudima. Pregled dosadašnjih istraživanja etničke i socijalne distance pokazuje da je u Crnoj Gori veoma malo istraživanja etničke i socijalne distance kod studentske populacije. U posljednjoj deceniji sprovedena su svega tri istraživanja i to: istraživanje vrijednosnih orijentacija studenata Univerziteta Crne Gore, koje je sprovedeno u okviru Nansen dijalog centra. (Pavićević, Uljarević, 2001); istraživanje vrijednosnih orijentacija i etničke distance opšte populacije, koje je sprovedeno u okviru Centra za demokratiju i ljudska prava (CEDEM, 2004), u okviru kojeg su izdvojeni podaci o stepenu socijalne distance i vrijednosnih orijentacija mladih. Gotovo identičnog istraživačkog dizajna uzorka sprovedeno je istraživanje 2007. godine (CEDEM, 2007). Glavni cilj ovih istraživanja bio je utvrđivanje distanciranosti studenata prema pripadnicima različitih etničkih grupacija.

Metodologija istraživanja

Istraživanje vrijednosnih orijentacija studenata Univerziteta sprovedeno je u junu 2001. godine. Osnovni uzorak predmetne sondaže javnog mnjenja definisan je kao stratifikovani dvoetapni slučajni uzorak. Uzorkom je obuhvaćeno 491 od planiranih 500 studenata, od čega 87 (17.7%) sa Pravnog fakulteta, 92 (18.7%) sa Ekonomskog, 116 (23.6%) sa Fakulteta tehničkih nauka, 110 (22.4%) sa Filozofskog (svih usmjerenja), 23 (4.7%) sa Fakulteta umjetnosti u Cetinju i 63 (12.8%) sa Fakulteta za pomorstvo i turizam u Kotoru. Veličina uzorka iznosila je 9.3% od ukupnog broja redovnih studenata (uključujući i tzv. samofinansirajuće studente) Univerziteta Crne Gore. Iskazano kroz pojedina osnovna strukturna obilježja ispitanika, realizovani uzorak čine: po polu 49.9% studentkinje, odnosno 50.1% studenti; po starosnoj strukturi 53.2% je u grupi od 18 do 21 godine, 38.7% od 22 do 25 godina i 8.1% preko 25 godina; po godinama studija 24.2% su studenti prve, 31.6% druge, 19.6% treće i 24.6% su studenti četvrte godine studija i apsloventi; po mjestu stalnog boravka 39.9% ima prebivalište u centralnom dijelu Crne Gore, 14.7% žive u njenom južnom dijelu, 31.2% u sjevernom dijelu, 11.6% je stalno nastanjeno van Crne Gore, dok 2.6% nije dalo podatak u kojoj opštini ima prebivalište; u pogledu nacionalne pripadnosti u uzorku je učestvovalo 47.2% Crnogoraca, 36.5% Srba, 5.1% muslimana, 1.8% Hrvata i 5.3% Jugoslovena (ostatak do 100% čine pripadnici ostalih nacionalnosti 0.2%, među kojima nema Albanaca, kao i oni ispitanici, njih 3.9%, koji nijesu iskazali svoju nacionalnu pripadnost).

Istraživanje etničke i socijalne distance (CEDEM, 2004.) obavljeno je u periodu od 15. do 23. maja 2004. godine. Što se tiče metodologije istraživanja sprovedenog 2004. godine primijenjen je Cedemov standradni dvoetapni stratifikovani uzorak. Ukupno je anketirano 1.005 ispitanika iz devet opština: Pjevalja, Berana, Bijelog Polja, Podgorice, Nikšića, Cetinja, Herceg Novog, Bara i Ulcinja. U istraživanju je korišćena modifikovana Bogardusova skala etničke distance koja sadrži devet ajtema:

1. da stalno živi u mojoj državi,
2. da stanuje u mom susjedstvu (u istoj zgradi ili ulici),
3. da mi bude saradnik na poslu,
4. da mi bude pretpostavljeni na poslu,
5. da bude vaspitač mojoj djeci,
6. da se s njim družim i posjećujem,
7. da ima rukovodeći položaj u mojoj državi,
8. da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođacima,
9. da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili braka djece.

Ista skala je primjenjena i 2007. godine u istraživanju koje je sproveo CEDEM. U ovom istraživanju je korišćen identičan dizajn uzorka.

Rezultati istraživanja vrijednosnih orijentacija i etničke distance studenata Univerziteta (Pavićević, Uljarević, 2001)

Kada je u pitanju vezanost za naciju, zapažaju se razlike u stavovima. Ovdje je data distribucija odgovora s obzirom na godine studiranja, vrijednosti, odnosno uticaja neposrednog okruženja na formiranje stavova. Ukoliko vezanost za naciju kao jedan od dva osnovna aspekta nacionalne svijesti posmatramo sa stanovišta godina studija, odnosno fakulteta na kojem studiraju naši ispitanici, dolazimo do sljedećih pokazatelja (vidjeti Tabelu 1.). Detaljni pregled disperzije odgovora po osnovu varijabli *godina studija*, odnosno *fakultet i mjesto studiranja*, metodološki se objašnjava kao pokušaj da se korisniku ove analize pruži uvid u moguće razlike u stavovima koje bi mogle biti rezultat sticanja novih saznanja, procesa usvajanja novih vrijednosti tj. uticaja neposrednog okruženja na formiranje stavova.

U pogledu ostalih strukturnih obilježja ispitanika, intezitet identifikacije sa nacionalnom grupom natprosječno (iznad 56.21%) se registruje kod sljedećih kategorija: muškaraca (62.60%), starosne grupe iznad 25 godina (60.53%), studenata koji imaju prebivalište van Crne Gore (63.16%), odnosno u opštinama iz sjevernog dijela Crne Gore (60.78%), onih koji se u nacionalnom pogledu iskazuju kao Srbi (69.27%), pristalica NS (67.44%) i SNP (63.93%).

Obilježje Ispitanika	VEZANOST ZA NACIJU				
	Veoma	Donekle	Malo	Nimalo	Ne zna
GODINA STUDIJA					
Prva	50.42	22.69	13.45	5.88	3.36
Druga	61.29	19.35	7.10	4.52	5.81
Treća	56.25	26.04	8.33	5.21	1.04
Četvrta	53.85	25.64	10.26	5.13	2.56
Apsolvent	56.10	20.73	10.98	3.66	2.44
FAKULTET / MJESTO STUDIJA:					
Pravni - Podgorica	50.57	22.99	11.49	4.60	6.90
Ekonomski - Podgorica	56.52	23.91	13.04	2.17	2.17
Tehnički - Podgorica	58.62	22.41	8.62	4.31	1.72
Filozofski - Nikšić	69.09	18.18	4.55	2.73	2.73
Umjetnički - Cetinje	39.13	17.39	13.04	17.39	8.70
Pomorstvo i turizam - Kotor	42.86	26.98	12.70	9.52	3.17
T o t a l:	56.21	22.20	9.78	4.89	3.46

Tabela 1. Vezanost za naciju

Otvorenost prema kulturama

Rezultati istraživanja pokazuju da otvorenost prema kulturama dominira kao većinski stav.

U Tabeli 2. najveći broj ispitanika tj. 51,6 % se slaže sa tom tvrdnjom, dok 20,7% se u potpunosti slaže sa tom tvrdnjom. Moglo bi se reći da kod studentske populacije vlada mondijazam, gdje se na svijet gleda kao na globalnu ljudsku zajednicu. Međutim, mondijazam ne mora nužno da znači suprotnost nacionalnoj svijesti. Mondijalističko opredjeljenje može da obuhvati i nacionalnu identifikaciju tako što je nacionalno opredjeljenje prisutno na jednom, a mondijalističko na drugom nivou.

Tvrdnja / obilježje ispitanika	*Prema drugim nacijama treba uvijek biti oprezan i uzdržan. čak i kad su nam prijatelji*				
	Uopšte se ne slaže	Ne slaže se	Slaže se	Potpuno se slaže	Ne zna
GODINA STUDIJA					
Prva	9.24	32.77	35.29	5.88	10.08
Druga	16.77	25.81	32.90	10.97	11.61
Treća	6.25	33.33	29.17	13.54	14.58
Četvrta	15.38	33.33	25.64	12.82	10.26
Apsolvent	21.95	31.71	14.63	13.41	15.85
FAKULTET / MJESTO STUDIJA:					
Pravni - Podgorica	11.49	22.99	28.74	11.49	22.99
Ekonomski - Podgorica	14.13	40.22	23.91	9.78	9.78
Tehnički - Podgorica	16.38	36.21	25.00	14.66	6.03
Filozofski - Nikšić	5.45	27.27	37.27	12.73	12.73
Umjetnički - Cetinje	17.39	26.09	30.43	4.35	17.39
Pomorstvo i turizam - Kotor	23.81	23.81	30.16	3.17	11,11
T o t a l:	13.65	30.55	29.12	10.79	12.42

Tabela 2. Otvorenost prema drugim kulturama

Značaj i uloga određenih faktora variraju u zavisnosti od uticaja pojedinih situacionih varijabli koje determinišu globalni socijalni okvir u kome pojedinac funkcioniše kao segment datog društva. Međutim, tvrdnje *prema drugim nacijama treba uvijek biti oprezan i uzdržan*; *čak i kad su nam prijatelji*, treba tumačiti kao iskaze na osnovu kojih se ispoljava snažna nacionalna distanca, odnosno nacionalna isključivost, jer i jedna i druga impliciraju diskriminatorski odnos prema drugim nacionalnim zajednicama. Rezultati istraživanja pokazuju da se 29,12 % ispitanika slaže sa tom tvrdnjom, dok 10,79 % se potpuno slaže. (Tabela 3.)

Tvrdnja / obilježje ispitanika	*Neophodno je da svaka nacija bude otvorena prema svijetu i uticaju drugih kultura*				
	Uopšte se ne slaže	Ne slaže se	Slaže Se	Potpuno se slaže	Ne zna
GODINA STUDIJA					
Prva	2.52	7.56	47.06	26.89	11.76
Druga	6.45	7.74	54.19	19.35	9.03
Treća	5.21	10.42	63.54	10.42	8.33
Četvrta	5.13	12.82	43.59	28.21	7.69
Apsolvent	7.32	10.98	51.22	23.17	6.10
FAKULTET / MJESTO STUDIJA:					
Pravni - Podgorica	5.75	10.34	52.87	16.09	10.34
Ekonomski - Podgorica	5.43	8.70	55.43	21.74	3.26
Tehnički - Podgorica	8.62	8.62	53.45	21.55	6.90
Filozofski - Nikšić	2.73	8.18	58.18	13.64	15.45
Umjetnički - Cetinje	4.35	8.70	39.13	26.09	21.74
Pomorstvo i turizam - Kotor	3.17	11.11	44.44	34.92	3.17
T o t a l:	5.30	9.16	52.95	20.77	8.96

Tabela 3.

Analiza rezultata istraživanja (CEDEM, 2004)

Rezultati istraživanja pokazuju da je ukupna distanca prema Crnogorcima najmanja (oni su najbrojnija nacionalna skupina), ali odmah uz njih su i Srbi ili može se reći da u trenutku kada je istraživanje realizovano, po istom kriterijumu, nije postojala etnička distanca prema Srbima. Dalje se vidi redosljed od Italijana do Roma, u odnosu na koje je registrovana najveća ukupna distanca. Treba primijetiti da su razlike između Italijana, Bošnjaka i Rusa male, a isto tako razlika u ukupnoj distanci od Francuza do Amerikanaca nije velika, dok se odnos prema Albancima i Romima bilježi kao visoki nivo ukupne distance. (Tabela 1.)

Vrijeme istraživanja	**Uzorak istraživanja**
maj 2004.	1.005 ispitanika

Tabela 1. Ukupna etnička distanca - opšta distribucija u % DA odgovora

Tvrdnje	Crnogorac	Srbin	Bošnjak	Albanac	Hrvat	Rom	Amerikanac	Francuz	Rus	Njemac	Englez	Italijan
Da stalno živi u mojoj državi	97,9	95,6	83,4	69,0	75,2	77,9	64,7	72,0	75,3	66,2	67,5	76,6
Da stanuje u mom susjedstvu	97,1	94,5	77,3	60,9	70,4	63,3	65,3	72,8	75,7	67,4	68,0	76,7
Da mi bude saradnik na poslu	96,7	93,7	80,0	63,3	72,9	61,8	69,9	74,1	76,3	72,4	71,3	78,1
Da bude vaspitač mojoj djeci	92,7	87,2	57,9	43,3	51,7	39,3	50,5	54,9	56,2	52,6	53,5	57,2
Da se s njim družim i posjećujem	97,4	95,3	79,8	60,4	70,5	57,0	69,2	75,0	77,6	70,0	70,4	78,8
Da ima rukovodeći položaj u mojoj državi	95,1	82,6	52,7	39,3	44,4	35,7	36,8	38,5	41,1	38,4	36,6	40,0
Da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođacima	87,4	83,2	44,6	30,8	42,8	23,1	52,2	55,0	56,5	51,4	51,2	58,6
Da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili braka djece	84,8	79,8	38,8	24,9	35,3	17,7	45,7	47,6	49,0	43,9	44,8	51,5

Kada je u pitanju međunacionalna distanca, uočljivo je da su najnegativniji stereotipi prema Romima, dok su najpozitivnije okarakterisani Srbi. (Tabela 2.)

Romima su kao pozitivne osobine dodjeljene: komunikativnost, osjećajnost i gostoljubivost. Međutim, Romi se opisuju i kao prljavi, nekulturni, primitivni, nepošteni, drski, lijeni itd. Crnogorci su najnetolerantniji prema Romima, zatim prema Albancima, dok prema Srbima ispoljavaju malu distancu. Nacionalno deklarisani kao Srbi, posle Albanaca najveću distancu ispoljavaju prema Amerikancima, zatim Englezima i Romima. Ukupna distanca Srba prema svim narodima je veća u odnosu na ostale pripadnike etničkih zajednica u Crnoj Gori. Hrvati su najtolerantniji. Muslimani ispoljavaju najveću distancu prema Rusima. Dvije nacionalne manjine su u pricipu tolerantnije, ali treba obratiti pažnju

na Bošnjake koji iskazuju relativno visoku distancu u odnosu na Albance i tzv. zapadnjake. Hrvati su generalno najtolerantniji, a muslimani iskazuju najveću distancu prema Rusima. (Tabela 2a.)

Interesantno je, međutim, analizirati parove. Tako npr. možemo primjetiti da Crnogorci imaju visoku distancu u odnosu na Albance, ali da Albanci nemaju visoku distancu u odnosu na Crnogorce. Isto tako Albanci pokazuju mnogo manju distancu prema muslimanima/Bošnjacima, nego obrnuto. Kao što se vidi iz Tabele 2, Albanci pokazuju najveću distancu prema Rusima, a treba imati u vidu da je period u kome je rađeno istraživanje karakterističan po tome da su se Rusi u međunarodnoj zajednici jasno usprotivili nezavisnosti Kosova. Veoma niska distanca u oba smjera, između Srba i Crnogoraca, ukazuje da ove dvije grupacije jednu drugu doživljavaju kao pripadnike istog etničkog korpusa i zaključujemo da, bez obzira na politički rascjep, između njih etnički rascjep još uvijek ne postoji.

Tabela 2.

Nacionalnost ispitanika	Narod					
	Crnogorci	Srbi	Bošnjaci muslimani	Albanci	Hrvati	Romi
Crnogorac	0,17	0,97	3,31	4,42	3,29	4,67
Srbin	0,62	0,16	4,20	5,87	5,06	5,06
Bošnjak	1,11	1,60	0,04	2,11	2,09	2,85
Albanac	1,45	2,76	2,31	0,35	2,08	4,55
Musliman	1,13	1,43	0,09	3,87	2,73	4,10
Hrvat	0,09	1,64	1,73	1,82	0,18	3,09

Tabela 2a.

Nacionalnost ispitanika	Narod					
	Amerikanci	Francuzi	Rusi	Njemci	Englezi	Italijani
Crnogorac	3,15	2,86	2,92	3,20	3,02	2,57
Srbin	5,40	4,50	3,32	4,95	5,6	4,25
Bošnjak	2,24	2,69	2,98	2,42	2,29	2,35
Albanac	1,90	2,20	3,65	1,90	2,18	1,71
Musliman	3,28	3,28	3,94	3,37	3,33	2,86
Hrvat	1,82	1,73	2,73	2,18	2,09	1,64

Istraživanje je takođe pokazalo da različite socijalne grupacije karakteriše veća/manja etnička distanca, izraženo koeficijentima koji mjere ukupnu distancu. U vezi sa tim, utvrđivanjem ukupne distance na osnovu godina ispitanika kao kriterijuma, može se reći da u Crnoj Gori postoje značajne razlike (Grafikon 1.). Podaci pokazuju da mlađe kategorije stanovništva u koje spadaju i studenti (18-34 godina), pokazuju najveću distancu prema domicilnim nacionalnim skupinama u Crnoj Gori (Bošnjaci/muslimani, Albanci, Hrvati i Romi) i, u tom smislu, znatno veću distancu u odnosu na nacije iz zemalja zapadnog kulturnog kruga. Nasuprot njima, stariji ispitanici (preko 55 godina) su znatno tolerantniji prema nacionalnim grupama koje žive u Crnoj Gori i u poređenju sa mlađim kategorijama netolerantniji prema *strancima* (F = 3,78, df, 2, p.0,05).

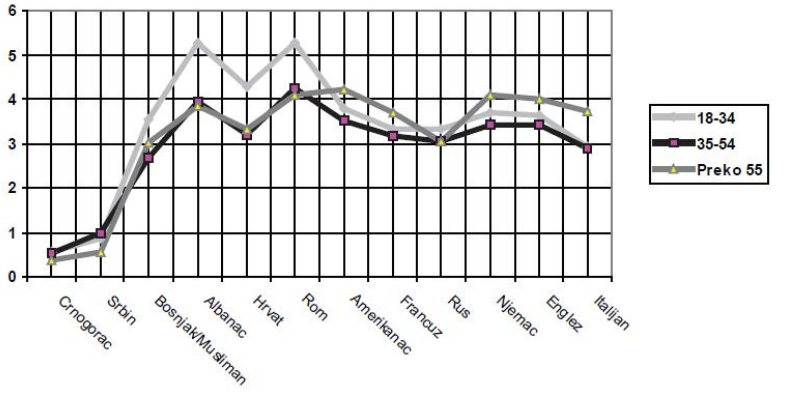

Kada je riječ o obrazovnim kategorijama stanovništva (Grafikon 2.), uočava se da neobrazovanije kategorije ispitanika pokazuju veću distancu u odnosu na obrazovanije kategorije, a ovo je posebno izraženo kada je riječ o nacionalnim grupacijama koje pripadaju zemljama zapadnog kruga. (F = 6,41, df, 2, p .0,01).

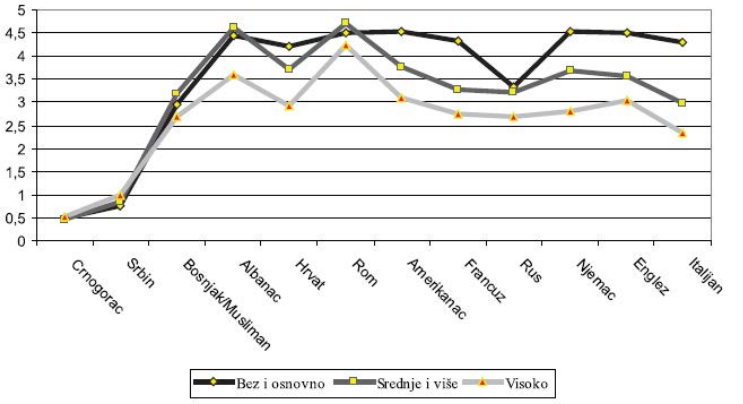

Istraživanje iz 2004. godine, na osnovu kojeg prezentiramo rezultate mjerenja etničke distance, obuhvatilo je i mjerenje vrijednosnih orijentacija u Crnoj Gori. Istraživanje je pokazalo da između stavova o etničkim grupacijama i vrijednosnih orijentacija postoji uslovljenost, ili drugim riječima, stavovi prema pripadnicima različitih etničkih grupacija jesu sastavni dio šire strukture stavova koji proističu iz vrijednosnih orijentacija. U istraživanju vrijednosnih orijentacija, u navedenom radu pažnja istraživača usmjerena je na tri ključne dimenzije, a to su: tradicionalizam, etatizam/egalitarizam i građanska svijest/liberalizam. Svaka dimenzija je metodološki operacionalizovana u odgovarajuću skalu, a svaka skala se sastoji od većeg broja tvrdnji (iskaza) koje su manje-više identične tvrdnjama koje se koriste u većem broju naučnih istraživanja ovog tipa. Same tvrdnje predstavljaju petostepene ordinalne skale Likertovog tipa, kako je to i uobičajeno za istraživanje vrijednosti. Izbor ovih vrijednosnih orijentacija nije nimalo slučajan. Tradicionalizam kao vrijednosna orijentacija, logičan je izbor s obzirom na činjenicu da je slom realnog socijalizma doveo do snažnog procesa retradicionalizacije društva. Ovo nije samo slučaj sa Crnom Gorom, već gotovo sa svim društvima u tranziciji. Rezultati pokazuju da veći stepen etničke distance korespondira visokim skorom na skalama tradicionalizma i etatizma, dok sa druge strane, što je skor građanske svijesti veći, utoliko je i ukupna distanca manja (F = 25,3, df, 2, p 0,01). (Grafikon 3.)

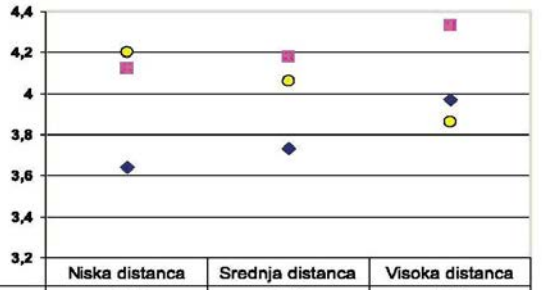

	Niska distanca	Srednja distanca	Visoka distanca
Tradicionalizam	3,64	3,73	3,97
Etatizam	4,12	4,18	4,33
Gradjanska svijest	4,2	4,06	3,86

Zaključna razmatranja

Rezultati prethodnih istraživanja ukazuju na potrebu za razvijanjem obrazovnih programa za interakciju multikulturne perspektive. Naš obrazovni sistem ne obezbjeđuje interkulturalnost među različitim kulturama već, moglo bi se reći, podržava paralelno egzistiranje više različitih kultura. Sistematsko istraživanje etničke distance u crnogorskom

društvu ima poseban značaj što implicira neophodnost za dugotrajnijim čvrsto metodološki zasnovanim istraživanjima. Etničke grupacije i njihovi odnosi u velikoj mjeri određuju sveukupnu društvenu dinamiku, a poremećaj u ovim odnosima predstavlja jedan od ključnih indikatora koji prijete sveukupnoj društvenoj koheziji. Mjerenje etničke distance korišćenjem Bogardusove skale, na način koji je prezentovan u ovom radu, u tom smislu ima i posebnu analitičku vrijednost. Naime, osim što se na ovaj način može utvrditi etnička (ne)tolerancija na nivou ukupne populacije, moguće je izmjeriti distancu i u pogledu svakog posebnog oblika socijalne komunikacije koji je predmet mjerenja. Rezultati istraživanja etničke distance pružaju mogućnost da institucije sistema formiraju niz instrumenata koje mogu uspješno da implementiraju u funkciji jačanja socijalne kohezije na putu izgradnje tolerantnog građanskog društva. U izgradnji multikulturnog obrazovanja može poslužiti inovativna praksa multikulturnog obrazovanja iz drugih zemalja u cilju povećanja osjetljivosti i kompetencija u oblasti interkulturalnosti.

LITERATURA

1. Brown, R. (2003). *Međugrupni odnosi*. U: M. Hewstone i W. Stroebe (Ur.), *Uvod u socijalnu psihologiju: evropske perspektive*. Naklada, Slap.
2. Bešić, M., Pavićević, V. (2004). *Vrijednosne orijentacije i etnička distanca*, Centar za demokratiju ljudska prava (CEDEM), Podgorica.
3. Cadinu, M., Reggiori, S. (2002). Discrimination of a low-status outgroup: the role of ingroup threat. European Journal of Social Psychology, 4, 501-515.
4. Dušanić, S. (2007). *Religiozna orijentacija i naučena bespomoćnost adolescenata*. Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak.
5. Eliot, R. and D.M.Mackie (2000). Social Psychology. Philadelphia, PA: Taylor and Francis.
6. Kuzmanović, B. (1994). *Socijalna distanca prema pojedinim nacijama.* U: M. Lazić (Ur.) *Razaranje društva* (pp. 225-241). Beograd: Filip Višnjić.
7. Kuzmanović, B. (2001). *Etnička distanca u Crnoj Gori,* u: Đukanović, B. Kuzmanović, B. Lazić, M. Besić, M. *Nacija i država* (istraživanje nacionalne svijesti stanovništva o državi u Crnoj Gori). Podgorica: CID i SoCEN.
8. Jilek, M. (1990). *Deca krize.* Beograd: Institut društvenih nauka i Centar za politikološka istraživanja.
9. Pennington, D.C. (2002). *The social Psychology of Behavior in Small Groups*, Psyhology Press.
10. Rot, N. Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.*

SOCIAL AND ETHNIC DISTANCE AMONG STUDENTS IN MONTENEGRO (RESEARCH REVIEW)

Summary: *This paper introduces the concept of social distance and discuss the results of available research value orientation and ethnic distance among Montenegro students. (University of Montenegro, 2001, CEDEM, 2004). The main objective of the study was to determinate the dissociation students toward different ethnic group. The results indicate a considerable distance and distrust of students towards certain ethnic groups. Data on the prevalence of social distance are of particular importance for the creation of a program for the development of tolerance in a multi-national research society. Systematic exploration of ethnic distance in Montenegro society has specific meaning that implicate necessity for long-term and firmly based methodological research.*

Key words: *social distance, ethnic distance, attitudes, prejudices, students*

Tijana Vučević
Svetlana Ivanović-Kovačević
Ksenija Kolundžija
Klinika za psihijatriju[1]
KCV

MULTIKULTURALNOST U SVETLU SAVREMENIH GLOBALIZACIJSKIH PROCESA - IZMEĐU MITA I STVARNOSTI

Rezime: *Tektonski poremećaji, koji su poslednjih nekoliko decenija prošlog veka zahvatili svet, uveliko su promenili konfiguraciju epohe, a globalizacija je postala zbirno ime za sve vrtoglave promene društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih struktura. Kao takva, globalizacija postaje jedan od najkontroverznijih društvenih fenomena današnjice, čija kontroverza upravo proizilazi iz širokog spektra značenja koja se pod njom podrazumevaju. Svojevrsna nemogućnost da se odredi ovaj „sveprisutan" pojam ne treba da iznenadi, jer i u okviru akademskih rasprava i diskusija o globalizaciji postoje suštinska neslaganja u vezi sa tim šta je globalizacija, od kada datira i ka čemu vodi. Uprkos tom neslaganju, de fakto je da su se u poslednjih pola veka desile, a i dalje se dešavaju brojne, intenzivne i brze promene gotovo u svim segmentima savremenog društva. Činjenica je da se u naučnom diskursu, uglavnom, daje prednost razumevanju i analizi političke i ekonomske dimenzije globalizacije. Međutim, globalizacija ima i svoju kulturnu dimenziju, koja je u najmanju ruku sporna, protivrečna i zaslužuje posebnu pažnju. Rad ima za cilj da sociolški problematizuje pitanje globalne kulture koja predstavlja polje danas možda najžučnijih teorijskih rasprava koje se kreću od shvatanja da konzumeristička kultura kruži planetom, stvarajući posvuda istost i homogenizaciju, iznoseći na videlo blaziranost i 'dosadu' univerzalnosti, do onih teorijskih shvatanja koja, nasuprot tome, ističu raznolikost, razlike, heterogenost kao glavne karakteristike savremene globalne kulture oličene, pre svega, u multikulturalnosti.*

Ključne reči: *globalizacija, multikulturalnost, interkulturalnost, globalna kultura, kulturne promene.*

Teško je danas naći termin koji se više koristi u masovnim medijima, političkim govorima i teoretskim razmatranjima, a za koji postoji toliko malo saglasnosti šta zapravo znači. Shvatanja o pojmu globalizacije kreću se od njenog veličanja kao stvaranja novog, vrlo globalnog sveta i istorijskog raskršća u ljudskoj istoriji, preko stanovišta da se radi o pukom mitu, pa do potpunog negiranja postojanja ovog procesa. Prisutni su stavovi da

[1] tijanavucevic@yahoo.com, kkolundzija@sezampro.rs, svetlanaivankov@gmail.com

globalizacija nije nov proces, već da je svet duže od veka integrisan u globalno selo zahvaljujući migracijama radnika, pokretljivosti investicija, kapitala i trgovine preko nacionalnih granica. Teškoće do kojih se dolazi pri pokušaju da se definiše pojam globalizacije, uzrokovane su različitim shvatanjima karakteristika tog procesa, odnosno različitim a često i suprotnim aspektima iz kojih se taj proces sagledava. U tekstu *Debate o globalizaciji*, Dejvid Held primećuje da se iza opšteg slaganja o stvarnoj ili očekivanoj intenzifikaciji globalnih međuzavisnosti nalazi suštinsko neslaganje oko pitanja, na koji način globalizacija najbolje može biti konceptualizovana, kakva je njena uzročna dinamika i kako bi trebalo okarakterisati njene strukturne posledice, ako ih ima. Debata o ovim pitanjima je razvijena, smatra Held, u okviru tri široke i različite škole mišljenja koje označava kao *hiperglobalizam, skepticizam i transformacionizam* (Held, 2003: 48)[2]. Treba reći da je sociologija, kao opšta fundamentalna i teorijska nauka o društvu, najpozvanija da govori o globalizaciji. Budući da je za sociologiju karakterističan globalni pristup, iz sociološke perspektive se najsvestranije i najcelovitije može sagledati jedan tako složen i protivrečan proces kao što je globalizacija. Međutim, kao i većina društvenih procesa i globalizacija je u savremenoj sociologiji podložna različitim tumačenjima.

Hiperglobalisti globalizaciju posmatraju kao primarno ekonomski fenomen, odnosno kao pojačanu integraciju globalne ekonomije. U takvoj globalnoj ekonomiji položaj nacionalnih država i kultura je marginalizovan. Predstavnici ove škole tvrde da ekonomska globalizacija doprinosi „denacionalizaciji" ekonomija kroz stvaranje transnacionalnih mreža proizvodnje, trgovine i finansija. Za hiperglobaliste globalizacija predstavlja istorijsku nužnost u kojoj nacionalne ekonomije, države i samosvojne kulture postaju deo prošlosti.

Nasuprot entuzijazmu hiperglobalista nalaze se stavovi skeptika, koji smatraju da savremeni nivo ekonomske političke i kulturne međuzavisnosti nije bez presedana u istoriji. Oni naglašavaju da istorijski podaci u najboljem slučaju govore samo o porastu internacionalizacije, odnosno interakcije između dominantnih nacionalnih vlada, a ne o globalizaciji. Skeptici hiperglobalističku tezu vide kao nepotpunu i politički naivnu, pošto ona potcenjuje postojanost moći nacionalnih vlada u regulaciji međunarodne ekonomske političke i kulturološke aktivnosti. Globalizaciju tj. internacionalizaciju ne posmatraju kao neminovan proces (smatraju da teza o globalizaciji počiva na mitovima), već smatraju da su globalna vlada i rastuća internacionalizacija projekti Zapada smišljeni da održavaju njegov primat u svetskim okvirima. Mišljenje je skeptika da internacionalizacija

[2] Sličnu podelu stavova o globalizaciji navode Aberkrombi i Vard, koji ističu da se u naučnoj literaturi mogu prepoznati tri pogleda na savremene globalizacijske procese: globalni entuzijasti, globalni pesimisti i globalni skeptici (prema: Milošević, 2004:145-146)

nije praćena nestankom nejednakosti između bogatih i siromašnih društava, kao i da je na delu rastuća marginalizacija većeg dela država Trećeg sveta. Tvrde da globalizacija predstavlja politički pogodnu racionalizaciju za uvođenje nepopularnih ortodoksnih, neoliberalnih strategija (Held, 2003: 52-55).

Transformacionisti smatraju globalizaciju jedinstvenim istorijskim procesom bez presedana u istoriji i ističu potrebu da se vlade i društva prilagode svetu u kojem više ne postoji jasna podela između međunarodnih i domaćih, spoljašnjih i unutrašnjih poslova. Naglašavaju, takođe, da je reč o suštinski kontigentnom istorijskom procesu punom protivrečnosti, te da su zato posledice koje globalizacija nosi neizvesne. Za transformacioniste globalizacija je povezana sa novim obrascima globalne stratifikacije u kojoj neke države, društva i zajednice postaju više uključene u globalni poredak, dok druge postaju marginalizovane. U središtu njihovog shvatanja je verovanje da savremena globalizacija rekonstruiše ili „ponovo stvara" moć, funkcije i autoritet nacionalnih vlada i kultura. Tvrde da je globalizacija povezana ne samo sa novim režimom suvereniteta, nego i sa pojavom novih moćnih neteritorijalnih oblika ekonomske, političke i kulturne „organizacije" na globalnom planu, kao što su multinacionalne korporacije, transnacionalni društveni pokreti, globalna kultura oličena u vidu „globalnog sela" itd. (Held, 2003: 55-58).

Za svako od pomenutih stanovišta moglo bi se reći da je izraz jednostranog pogleda na složene globalizacijske procese. Međutim, iz navedene „debate" možemo da uočimo nekoliko karakteristika globalizacije: 1) proces globalizacije nesporno utiče na transformaciju nacionalnih ekonomija; 2) globalizacija se odvija u ideološkim okvirima (neoliberalna ideologija); 3) ona utiče na moć i autoritet nacionalnih država, suočavajući ih sa moćnim nadnacionalnim organizacijama i 4) reč je o procesu koji je sa stanovišta posledica veoma neizvestan i protivrečan.

Termin *globalizacija*, prema Daglasu Kelneru, u većini slučajeva nije ni nevin ni neutralan i po njegovom mišljenju često služi da zameni starije diskurse kao što su „imperijalizam" ili „modernizacija" (Kelner, 2003: 61). Pojam globalizacije je, prema ovom autoru, teorijska konstrukcija koja sadrži različita tumačenja i različite modulacije i koja je prema njima otvorena. Ovaj pojam može biti opisan pozitivno ili negativno ili, kako Kelner predlaže, multivalentno da bi se označili veoma kompleksni i multidimenzionalni procesi u ekonomiji, politici, kulturi i svakodnevnom životu. Njegova teza je da diskurs globalizacije može biti artikulisan kako u okviru moderne, tako i u okviru postmoderne teorije zato što se trenutno nalazimo u interregnumu između vremešne modernosti i nastajuće postmoderne ere. Međutim, Skot ukazuje na to da globalizacija ne treba da figurira prosto kao sinonim za novu fazu modernizacije ili za pozapadnjačenje,

odnosno vesternizaciju (Skot, 2003:76). Jednostrani vrednosni aspekti sa kojih se posmatra i razmatra ovaj složen proces, ukoliko im se potpuno priklonimo, mogu nas usmeriti ka pogrešnom shvatanju globalizacije. Sa druge strane, mnogobrojne protivrečnosti ovog procesa nećemo moći sasvim da sagledamo i razumemo ako ta jednostrana vrednosna stanovišta ignorišemo.

U tom smislu, značajno je razumevanje razlika između *globalnosti, globalizacije i globalizma* na koje ukazuje Urlih Bek. Globalnost, po Bekovom mišljenju, znači da već dugo živimo u svetskom društvu, odnosno da je zamisao zatvorenih prostora postala iluzorna i da od sada ništa što se dešava na našoj planeti nije više ograničen lokalni događaj. Globalizacijom Bek označava procese putem kojih transnacionalni akteri sa različitim izgledima na moć, orijentacijama, identitetima i mrežama, potkopavaju nacionalne kulture i države. On naglašava da globalizacija ne označava svetsku državu, nego svetsko društvo. Svetsko društvo nije meganacionalno društvo koje sadrži i rastvara sva nacionalna društva unutar sebe, nego svetski horizont koji karakteriše višestrukost i neintegrisanost koja se razotkriva kada je stvorena i sačuvana u komuniciranju i delanju. Gledište da svetsko tržište eliminiše ili potiskuje političko delovanje tj. ideologiju neoliberalizma, Bek označava kao globalizam. To gledište smatra monokauzalnim jer svodi multidimenzionalnost globalizacije na jednu, ekonomsku dimenziju, koja je i sama shvaćena na linearan način. Ako se uopšte pominju druge dimenzije globalizacije – ekologija, kultura, građansko društvo, one se samo stavljaju pod prevlast svetsko-tržišnog sistema. Vladimir Vuletić u svom ogledu skreće pažnju moguća dva tipa tumačenja globalizacijskih tendencija, na one koji globalizaciju shvataju kao *proces* i na one koji je doživljavaju kao određeni *projekat*. Zagovornici prve teze uglavnom su pobornici globalizacije. Logično, zagovornici druge teze uglavnom joj nisu naklonjeni i sami predlažu različite alternativne projekte kao modele razvoja društva, bilo da su oni čiste utopije ili pozivi na vraćanje „starom dobrom" državnom protekcionizmu. Vuletić, međutim, uviđa da izgleda veoma teško pomiriti neke ideje onih koji globalizaciju shvataju kao projekat. „Zagovornici ideje da je globalizacija projekat, mada i među njima ima onih koji kao glavnog aktera vide svetski kapitalistički sistem, dopuštaju ili bi bar logički trebalo da dopuštaju mogućnost da se taj projekat zameni drugim. Ostaje, međutim, nerešeno pitanje kakav bi to alternativni projekat globalizaciji mogao da se nametne, a da istovremeno budu očuvani temelji i logika kapitalističkog sistema. Upravo zato se u ovoj grupi autora tendencijski mogu razlikovati zagovornici ili levih ili desnih, ali u svakom slučaju antikapitalističkih ideja." (Vuletić, 2003: 86). A kapitalizam je svakako *conditio sine qua* non svih globalizacijskih napora, nešto što se razume samo po sebi, što se ni u jednom trenutku ne dovodi u pitanje, osim ako ne želimo dovesti u pitanje

samu globalizaciju. Ova dva načina (pod)razumevanja imaju svoje uporište i u dva različita pogleda na svet. Ne može se reći da je to pitanje marginalno, pa ćemo ga ovde samo ukratko napomenuti. Treba reći da pomenute razlike možda dolaze i od shvatanja prioriteta same svrhe ljudske prirode, da li nam valja kao prvenstveni cilj zacrtati isključivo tehnološko-kapitalističke osnove ljudskog života ili, osim njih, postoje i drugi, više humanistički, na razvoj ljudske ličnosti usmereni prioriteti. Verovatno je da će od rešenja ovog pitanja, od načina na koji na njega bude odgovoreno, zavisiti mnogo toga, a najviše pravac kojim će se naša civilizacija u skorijoj budućnosti kretati.

O globalizaciji se počelo govoriti početkom 1970-ih godina, intenzivno od 1990-ih, a mnogi autori su saglasni u mišljenju da je to proces koji je započeo mnogo ranije. Globalizacija zapravo nema oblik neprekinute, mirne evolutivne putanje. Prvi veliki talas globalizacije podudarao se sa rađanjem modernog evropskog društva u 16. veku. Drugi talas se vezuje za industrijsku revoluciju, dok treći talas započinje završetkom Hladnog rata, padom Berlinskog zida i predstavlja eru „turboglobalizacije", čije je suštinsko obeležje dvostrukost, progres i regres, tamna i svetla strana, autoritarni i demokratski lik. Sve u svemu, nesporno je da je globalizacija složen društveni, ekonomski, kulturološki, politički, odnosno multidimenzionalni proces koji se ne može podvesti pod jednodimenzionalnu stvarnost niti jednostrano tumačenje.

Globalna kultura/kultura kapitalizma

Činjenica je da se u naučnom diskursu uglavnom daje prednost razumevanju i analizi političke i ekonomske dimenzije globalizacije. Međutim, globalizacija ima i svoju kulturnu dimenziju koja je, u najmanju ruku, sporna, protivrečna i zaslužuje posebnu pažnju. Rad ima za cilj da sociolški problematizuje pitanje globalne kulture koja predstavlja polje, danas možda najžučnijih teorijskih rasprava, koje se kreću od shvatanja da konzumeristička kultura kruži planetom stvarajući posvuda istost i homogenizaciju, iznoseći na videlo blaziranost i „dosadu" univerzalnosti, do onih teorijskih shvatanja koja, nasuprot tome, ističu raznolikost, razlike i heterogenost kao glavne karakteristike savremene globalne kulture oličene, pre svega, u multikulturalizmu.

Kultura je, dakle, postala novi izvor konflikata i važna dimenzija sukoba između lokalnog i globalnog. Kultura i nacionalizam predstavili su se kao trajniji, dublji i fundamentalniji fenomeni nego što se očekivalo, a sukobi između lokalnog i globalnog i različitih nacionalnih kultura jedne sa drugom nastavili su da opsedaju globalizovani svet. S druge strane, globalizacija je istovremeno najvidljivija i najočiglednija u oblasti kulture. Kulturnu globalizaciju mnogi autori definišu kao „kokakolonizaciju" ili pak

kao „hibridizaciju" kultura i kulturni pluralizam. Kulturna globalizacija se posmatra sa različitih stanovišta širokog raspona, od ocene kao progresivne i oslobađajuće do gledišta da ugrožava, preti i uništava lokalne kulture. Ono što je nesporno jeste da se uticaj zapadnjačke potrošačke kulture raširio svetom zahvaljujući prvenstveno novim medijskim tehnologijama, globalnoj medijskoj infrastrukturi, muzici, modi, itd. Prvi put se dešava da je gotovo nemoguće da jedinka izostane van uticaja kulturne globalizacije, bez obzira gde živi. Globalna kultura postaje kultura bogata „globalnim informacijama" (Pečujlić, 2002: 76-77). Dolazi do homogenizacije životnih stilova, zabave, odevanja, a njeno glavno obeležje postaje „mekdonaldizacija", čiji osnovni principi „efikasnost, kalkulativnost i predvidivost" osvajaju svet. Od kada su kapitalizam i industrijalizacija postali glavne društvene snage koje oblikuju društva i kulture, „glavna značajka tog perioda je eksponencijalna brzina društvenih i kulturnih promjena" (Šporer, 2001: 3).

S obzirom na činjenicu da je modernizacija istorijski kontekst globalizacije, bitno je uočiti veze između kulturnih aspekata kapitalizma i modernosti. Zapravo, središnji je problem iskazati prirodu kapitalizma kao kulturnog sistema. Zadnjih četrdeset godina kulturna praksa potrošnje se nalazi u središtu analize kapitalističke kulture. S tim u vezi, neko može primetiti da sva živa bića u svim kulturama troše. To je tačno, ali ono što je bitno u ideji „potrošačke kulture" ili tzv. „konzumerizma" jeste činjenica da je reč o kulturi kojoj je središnja preokupacija potrošnja. Zasigurno, potrošnja je postala kulturni *telos* kapitalizma. Međutim, naglasak nije na jednostavnoj činjenici visokog stepena potrošnje u razvijenim kapitalističkim društvima, već na njenom kulturnom značenju (Tomlinson, 1992: 122). Naime, iskustvo življenja u takvoj kulturi nameće i pitanje značenja koje ljudi pridaju praksama potrošnje, kao i značenju takvih praksi za ljudski osećaj smisla, sreće, identiteta itd. Naravno, ove prakse nisu statične i menjaju se kroz vreme. Ono što se u društveno-kulturnim istraživanjima često ignorisalo jeste dinamička priroda kulture. Život nije statički niz okolnosti, već je proces (strujanje). Tako npr. politički diskurs o nacionalnoj kulturi i nacionalnom identitetu zahteva da taj proces zamislimo kao "zaleđen". Zamrzavanje krije složen istorijski proces, u kom razvrstavanje definitivnih karakteristika "naše kulture" postaje veoma problematično, jer ono "što smatramo 'našom kulturom' u bilo koje vreme biće oblik 'totalizacije' kulturne memorije do te tačke" (Tomlinson, 1992: 90). Tako se sadržaji "naše kulture" stalno pomiču u vremenu. Stoga, "naša kultura" nikad nije samo "lokalni proizvod", već uvek sadrži tragove pređašnjih kulturnih posuđivanja ili uticaja koji su deo "totaliziranja" i koji su postali "naturalizovani". Najbolji primer je jezik - prepun uvezenih idioma koji na kraju postaju "naturalizovani" i uzimaju se kao deo standarda, pri čemu će se buduće "invazije" kritikovati. Naime, danas nam se nameću kao problem i pitanje - kako razmišljati o

kapitalizmu kao kulturi? Jer, kapitalizam, kako ga je svojevremeno video Marks, sigurno je više od „načina proizvodnje". On je kulturni totalitet tehničko-ekonomskih, političkih, društvenih, iskustvenih i simboličkih delova. Zato se i danas govori o kulturnom imperijalizmu kao globalnoj dominaciji kapitalističke kulture. U vezi s tim, neki smatraju da ono što danas zamenjuje „imperijalizam" jeste globalizacija (Tomlinson, 1992: 175). Ipak, globalizaciju možemo razlikovati od imperijalizma jer je manje koherentan ili kulturološki neposredan proces. O globalnoj kulturi možemo govoriti i u smislu procesa globalne kompresije prema kojem svet postaje toliko ujedinjen da se smatra jednim mestom (Robertson, 1990). Učinci globalizacije slabe kulturnu koherentnost svih individualnih nacionalnih država, uključujući i ekonomski moćne „imperijalističke sile" prošlih vremena (Tomlinson, 1992: 175). Dakle, postoji globalizacija ekonomskih, društvenih i političkih odnosa koji su potkopali koherentnost, celovitost i jedinstvo individualnih društava i kultura. Taj razvoj uključuje rast multinacionalnih korporacija (čiji godišnji promet premašuje nacionalni prihod mnogih država), povećanje sredstava masovne komunikacije, ali i mogućnost tehnoloških katastrofa koje ne poznaju nacionalne granice (Urry, 1989: 97).

Prema tome, kapitalizam ne samo da definiše i strukturira globalnu političku ekonomiju, nego određuje i globalnu kulturu, pa ga zato valja razmotriti kao globalnu kapitalističku kulturu. Međusobno približavanje i standardizacija očiti su u kulturnim dobrima u celom svetu, od odeće do hrane, muzike, televizije, filma, arhitekture, itd. Ne možemo ignorisati činjenicu da određeni stilovi, brendovi, ukusi i prakse imaju globalnu vrednost i mogu se susresti svugde u svetu. Kulturne prakse su postale komodificirane tj. pretvorene u robu (stvari) koja se kupuje i prodaje. Tako nastaje homogenizacija kulturnog iskustva putem komodifikacije, što je pretnja tzv. trećem i četvrtom svetu i njihovom bogatstvu i raznovrsnosti kulturnih praksi. Kulturno iskustvo ljudi zatečenih u ovim procesima slično je zbunjenosti, nesigurnosti i percepciji nemoći. Naime, kad ljudi spoznaju da im živote sve više i više kontrolišu snage izvan uticaja nacionalnih institucija koje stvaraju percepciju njihovog specifičnog „političkog poretka" - erodira njihov propratni osećaj pripadnosti sigurnoj kulturi. Naše svakodnevno iskustvo neophodno je lokalno, a ipak se sve više oblikuje globalnim procesima. Globalni kulturni prostor je onaj na koji se stalno referiramo, posebno putem masovnih medija, ali i onaj putem kojeg je veoma teško odrediti naše lično iskustvo. Jer, današnja globalna kultura nije vezana ni za jedno mesto ili razdoblje. Ona nema konteksta i „prava je mešavina različitih komponenti, izvučenih odasvud i niotkud, rođenih pod modernim kolima globalnih telekomunikacijskih sistema" (Smith, 1990: 177). Široko raširena u prostoru, globalna kultura je „odsečena" od

bilo koje prošlosti. Ona je ovde, sada i svuda, a prošlost joj jedino služi za pružanje nekog dekontekstualizovanog primera ili elementa za svoju kosmopolitsku slagalicu. Ovaj osećaj bezvremenosti snažno je naglašen nadmoćno tehničkom prirodom njenog diskursa. Dakle, eklektička, univerzalna, bezvremena i tehnička - globalna kultura je „konstruisana" kultura (Smith, 1990: 171-191).

Dok se nacije mogu shvatiti kao istorijski identiteti ili kao blisko proizašli iz njih, globalna kultura se ne uspeva povezati s nekim takvim povesnim identitetom. Za razliku od nacionalnih kultura, globalna kultura je kultura bez sećanja. Nema svetskih sećanja koja se mogu iskoristiti da bi ujedinila ljudskost, a najglobalnija iskustva do danas, kolonijalizam i svetski ratovi, jedino nas mogu podsećati na naše istorijske raskole. Zato, ako se tvrdi da nacionalisti pate od selektivne amnezije kako bi stvorili svoje nacije, stvaraoci globalne kulture trebalo bi da pate od potpune amnezije da bi imali šanse za uspeh (Smith, 1990:180). Dakle, poteškoća bilo kom projektu koji stvara globalni identitet, a time i globalnu kulturu, jeste kolektivni identitet jer se temelji na podeljenim sećanjima i osećaju kontinuiteta među generacijama. Verovati da će tehnoekonomska sfera osigurati uslove, podsticaj i sadržaj globalnoj kulturi znači još jednom biti zaveden istim ekonomskim determinizmom koji sledi rasprava o „industrijskoj konvergenciji" i previd o vitalnoj ulozi *zajedničkih istorijskih* iskustava i sećanja u oblikovanju identiteta i kulture. Još uvek smo daleko od prikazivanja vrste globalne kulture i kosmopolitskog ideala koji istinski može doniknuti svet nacija, od kojih svaka neguje svoj poseban istorijski značaj i otkriva svoje nacionalne mitove, sećanja i simbole. Jer, svet takmičarskih kultura, koji želi unaprediti svoja komparativna statusna rangiranja i povećati svoje kulturne izvore, pruža usku osnovu za kulturne globalne procese, uprkos tehničkim i lingvističkim infrastrukturnim mogućnostima (Smith, 1990: 188). Stoga, za razumevanje savremenih, važnih kritičkih diskursa o kulturnom imperijalizmu, čine nam se značajni problemi koji se odnose na globalizovani kontekst kasne modernosti. Naime, o protestima protiv kulturnog imperijalizma možemo razmišljati kao o zahtevima za ljudskom razinom kulturnog iskustva u globalizovanom sistemu. U vezi s tim, zanimljivo je uočiti da mnogi kritičari povezuju procese globalizacije s kulturnim zahtevima za *lokalizacijom*. Kao što je poznato, neki autori za ovu povezanost i kombinaciju globalnog i lokalnog uvode poseban termin *glokalizacija* (Hampton i Wellman, 2000). Naime, ni sama potrošnja nije tako izravna. Globalni artikli kulturne industrije uvek se suočavaju s ljudima u lokalnim kulturama. Zato je potrošnja uvek susret između materijalnosti kulturne robe i kulturnog oblikovanja potrošača i događa se u pojedinačnom (zasebnom) kontekstu. Međutim, iako lokalne stvarnosti danas ne možemo više promišljati izvan globalne sfere uticaja, promatrati

globalizaciju samo kao proces izvoza jednakosti, znači prevideti mnogo toga što se zaista zbiva (Storey, 2003: 112-113). Shodno tome, neki smatraju da je globalizaciju bolje shvatiti kao proces „hibridizacije koji uzrokuje globalnu mešavinu" (Nederveen Pie-terse, 1995: 45). Jer, promatramo li je samo kao homogenizaciju, previđamo protiv struje – i uticaj koji nezapadne kulture imaju na zapad i uticaje koje nezapadne kulture imaju jedne na druge. Ipak, može se reći da globalizacija stvara dva kontradiktorna efekta, *jednakost* i *razliku*, tj. osećaj da svet postaje sličan pod pritiskom vremensko-prostorne kompresije, ali ga takođe, označava i sve veća svesnost o razlici (Storey, 2003). S obzirom na impersonalne globalne snage, postoji i novo traženje identiteta i različitosti koje vodi novim nacionalnim i etničkim zahtevima (Tomlinson, 1992: 178-179). Njima se, pre svega, zahteva radikalna, strukturalna reorganizacija načina na koji se ljudski kulturni ciljevi definišu i propisuju. To podrazumeva dekonstrukciju „autonomiziranih" globalnih institucija kasne modernosti. Međutim, koliko god nam te institucije izgledale „autonomizirane" i apstraktno moćne, „ne možemo dopustiti da razmišljamo o njima kao nepromenljivim" (Tomlinson, 1992: 178). Naposletku, oblik ljudskog sveta treba shvatiti kao funkciju kulturne volje, jer područje istorije na kraju je uvek područje ljudskog delovanja.

Stoga se i glavne kulturne strategije razlikuju i rekombinuju prema specifičnostima i globalne i lokalne socio-kulturne pozicije. U vezi s tim, treba promatrati i procese tzv. *glokalizacije* tj. povezanosti i kombinaciju globalnog i lokalnog. Jer, prisetimo se, na globalnom nivou postmodernizam ne znači samo preporod neoromantičnog zanimanja za egzotičnim „drugim", nego i činjenicu da drugi sada odgovara i dovodi u pitanje tvrdnje o onome što se nekad pretpostavljalo da su univerzalna kulturna središta sveta, a sada se smatraju samo središtima ograničenog zapadnog projekta modernosti (Featherstone, 1991:147).

Ono što nam se ovde čini važnim za naglašavanje, jeste praktično i teorijsko odbijanje onih globalističkih i univerzalističkih koncepcija razvoja istorije koje su partikularne interese i vizije dizale na nivo opštevažećih principa (Mikecin, 1995). Prema tome, danas narodi trećeg i četvrtog sveta svojom povesnom praksom i afirmacijom vlastitih identiteta, ali i svojim angažmanom u borbi protiv kvazi-univerzalizama i kvazi-humanizama, postaju ravnopravni subjekti savremene istorije, dajući svoj doprinos univerzalnoj kulturnoj baštini. Stoga, ako se savremene humanističke i društvene nauke (posebno etnologija, antropologija i sociologija) moraju prilagoditi stvarnostima savremenog sveta, moraće pristupiti i proučavanju različitih društava i kultura različitim motrištima, jer na njih utiču različiti interesi i potrebe.

Globalizacija i multikulturalnost: homogenizacija i/ili različitost

U skladu sa rečenim, bitno je napomenuti da jedno od velikih pitanja koje multikulturalnost postavlja jeste pitanje različitosti. Kako posmatrati različitost? Koje mesto joj dodeliti unutar jednog društvenog sistema? Da li je različitost osiromašenje ili obogaćenje? U kakvom odnosu stoji multikulturalnost i globalna tendencija univerzalnosti? Da bi se samo ovlaš skicirao odgovor na ta pitanja, važno je podsetiti se da različitost nije jednostavno i nije samo jedan filozofski koncept, niti samo jedna semantička forma. Različitost je, pre svega, jedna konkretna realnost, društveni i kulturni proces, ona se ostvaruje kroz ljude, u praksi njihovog svakodnevnog života, a otelotvorena je i, kao što je već napomenuto, u istorijskim procesima. Da bi se omeđile konture mnoštva ovih pitanja, neophodno je napraviti razliku između političke i kulturološke interpretacije multikulturalnosti. U prvom slučaju, analiza se odnosi prevashodno na zahteve koje manjine postavljaju kako bi stekle posebna prava unutar nacionalne države. U drugoj interpretaciji multikulturalnosti prednost je data njenoj posebnoj kulturološkoj dimenziji[3]. U njoj je pažnja usmerena na zahteve grupa koje nisu neophodno objektivno etnički, politički ili nacionalno zasnovane. To su pre socijalni pokreti, strukturirani oko sistema zajedničkih vrednosti, oko stila homogenog života, oko osećanja identiteta ili kolektivne pripadnosti, ili oko zajedničkog iskustva marginalizacije. Ovo drugo značenje služi kao model za analizu proisteklu iz interpretativne antropologije ili iz struje *Cultural Studies*. Međutim, razlika između političke i kulturološke interpretacije donekle je nezadovoljavajuća. Ona samo sažima suprotnosti između politike i kulture, između građanskog i privatnog, koje multikulturalnost nanovo preispituje.

Multikulturalnost je zapravo ideja ili ideal o skladnom suživotu različitih etničkih i kulturnih grupa u okviru pluralističkog društva. Osnovna značenja termina odnose se kako na ideologiju, diskurs multikulturalnosti, tako i na politiku tj. praksu multikulturalnosti. Jedna druga podela insistira na razlikovanju interaktivne i segregativne multikulturalnosti. Zagovornici interaktivne multikulturalnosti smatraju da različite kulture u određenom društvu imaju slobodu razvijanja i uzajamne komunikacije, što može da dovede do mešane kulture. Ovaj tip multikulturalnosti se poziva na model „multikulturnog građanstva" koji se zasniva na tezi da su pojedinci i grupe slobodni da žive unutar sopstvene kulture, ali i da budu slobodni da iz drugih kultura preuzmu sve što žele i da na taj način izgrade novu kulturu.

Segregativna multikulturalnost ne dopušta interakciju kultura koja bi mogla da dovede do mešane kulture. Naime, sve kulture su

[3] U ovom drugom stavu, posmatranom iz različitih perspektiva, nadahnuće pronalaze autori kao što su : Benjamin Baber, Allan Bloom, Todd Gitlin.

uzajamno odvojene i ravnopravne. Odvojenost ovde ima za svrhu da spreči kako dominaciju jedne kulture, tako i asimilaciju manjinske u većinsku, dominantnu kulturu.

Devedesetih godina prošlog veka veliki broj novih teorija našao je svoje mesto u okvirima multikulturalnosti. Ovakav način razmišljanja afirmisao je razlike i suprotnosti i počeo je poklanjati pažnju marginalizovanim, manjinskim i opozicionim grupama koje su ranije bile isključene iz društvenog dijaloga. „Multikulturalnost je takođe dovela do novih kulturoloških ratova, budući da su konzervativci branili zapadnu kulturu i njene (uglavnom) muške i evropske kanone od ove, multikulturne ofanzive. Tako su, napadajući multikulturalnost, konzervativci (re)afirmisali monokulturalnost, što je dovelo do novog kruga intenzivnih teorijskih i kulturoloških ratova koji još uvek traju" (Kelner, 2004: 41). Međutim, multikulturalnost nije osnovni problem teorije kulture, već je i u funkciji rešavanja problema određene kulturne politike. Ovom konceptu se suprotstavlja koncepcija „melting pota", koja je označavala dugogodišnju politiku asimilacije, pre svega u SAD.

Često se stiče pogrešan utisak da je multikulturna koegzistencija jednostavna i da sa sobom ne nosi nikakve probleme. Takva vizija uglavnom je samo vizija dekora, folklora, egzotike, slika jedne multikulturne idile koju stvaraju reklama, mediji i intelektualci. Shvatanja, koncepti i vizije ove vrste postuliraju multikulturalnost „od dole", koja nastaje uz neznatne intervencije „od gore", a možda i bez njih. Pri tome, svesno se prenebregava ili previđa da je multikulturalnost jedan složen fenomen koji uvek ide ruku pod ruku sa diferencijacijama i koji opet uslovljava napetosti i sukobe između odgovarajućih kolektiva jednog društva. Kulturni pluralizam savremenih društava, kao politika koja prvenstveno teži ravnopravnom koegzistiranju različitih kultura, gotovo je neostvarljiv zbog svoje statičnosti i previđanja stvarne suštine ljudskih kontakata. S obzirom na to da je prepoznat kao statički pristup, multikulturalnost podrazumeva da već uspostavljena hijerarhija kultura umutar neke zemlje ne može biti promenjena i transformisana. I stoga, naglasak nije na razmeni postignuća i vrednosti među kulturama, već upravo obrnuto - na njihovoj zaštiti (koja varira od načela pozitivne diskriminacije, preko kulturne autonomije do manjinskih prava u najužem smislu). Uprkos nekim nesumnjivim pozitivnim posledicama takve politike, ipak je uočeno da ona u prvoj fazi dovodi do kulturne izolacije, pa sve do getoizacije.

Kao kritika i reakcija na statičku prirodu multikulturalnosti i njegovog pristupa, javlja se nova mogućnost u vidu interkulturalističkog prožimanja, odnosno interkulturalnost, kao kulturna politika usmerena prema interkulturnom društvu, u kojem se sve više kultura nalazi u fazi dijaloga i traganja za novom kulturnom sintezom. Sam izraz *inter* (lat.

između) upućuje na dinamiku i dijalog, dok izrazi *multus-plures* (lat. mnogo, više njih) impliciraju tek istovremeno postojanje više elemenata, u ovom kontekstu više kultura. U tom smislu, interkulturalnost se zalaže za jednaka prava i mogućnosti dijaloga za sve kulturne grupe u dodiru.

Sam interkulturalnost nastaje kao kritika multikulturalnosti i pokušava prevladati kulturni relativizam i statički funkcionalizam. Interkulturni koncept, međutim, tek traži načine prerastanja savremenog društva iz multikulturnog u interkulturno. Kulturna raznolikost je sve veća i o njoj ne treba razmišljati kao o nečemu što je samo po sebi dobro, već pre kao o neophodnom sredstvu za ostvarenje cilja. Prerastanje multikulturnog stanja u proces zahteva razvijanje strategije interkulturalnosti, koja nije samo cilj po sebi, nego sredstvo za stvaranje jednakog izgleda za uspeh i optimalnog uključivanja manjinskih kultura. Interkulturalnost je ostvarljiva ako se razvija kao praksa proizašla iz života društvenih zajednica, stvarne okrenutosti ljudskim potrebama, a ne kao projekat „zaštite, očuvanja i umirivanja" manjina, čiji pripadnici počinju iskazivati svoje duboke ljudske potrebe za ukorenjenošću, sigurnošću, prihvaćenosti, dostojanstvom i vrednovanja ličnosti i kulture. Interkulturalnost ne postaje stvarnost kao spoj dobre volje intelektualne manjine, već kao stvarni način života zajednice.

Interkulturno društvo pretpostavlja pomeranje interkulturalnosti sa margine društvenog života u središte društvenog delovanja. Isto tako, ona naglašava međudelovanje, isključujući pri tom stapanja i podređenost. Njena pretpostavka je komunikativna i sociokulturna integracija. Globalizacijski procesi ponovo u prvi plan postavljaju pitanje koliko su današnje nacije/države spremne za otvorene kulturne kontakte, bez bojazni za svoj identitet. Činjenica je da evropske države još uvek funkcionišu kao čvrsto strukturirane i integrisane države nacije. One brane nacionalni državni interes jer se plaše narušavanja ravnoteže. Nacionalni sistem obrazovanja, mediji i jedinstvena tržišta teže homogenizaciji društvenog i kulturnog života kroz celine čiji su okviri u najmanju ruku nacionalni. Bez obzira što se u mnogim istraživanjima govori da su tvorevini država/nacija odbrojani dani, da je njen suverenitet u opadanju pod pritiskom transnacionalnih veza, još uvek je prisutna konzervativnost tog konglomerata, njegovih dominantnih kultura i kulturnih grupa koje i dalje „ljubomorno" čuvaju svoju „čistu" kulturu.

Sigurno je da iskustvo različitosti dovodi do napetosti i otpora koji bi mogli da budu analizirani u jednoj isključivo društveno-političkoj perspektivi, kao konflikti za preraspodelu moći, ekonomskih bogatstava, sredstava proizvodnje, društvene kontrole... Multikulturalnost, ipak, postavlja mnogo bitnija pitanja. Ona se tiču sposobnosti jednog društvenog sistema za integraciju autentične različitosti, koja ne bi bila dirigovana

„od gore" niti formatirana da bude kompatibilna (Semprini, 2004: 141). Glavni modeli multikulturnog društvenog prostora pokazuju samosvojnu poteškoću uključivanja različitosti. Čak i sam maksimalistički model predlaže samo, a ne prevazilaženje problema. Monokulturalnost nije sasvim napuštena, ona je pre svedena i primenjena na svaku pojedinu grupu. Postavljajući globalizaciji pitanje prava na različitost, multikulturalnost prevazilazi specifičnost svakog pojedinačnog nacionalnog konteksta i svim savremenim društvima upućuje veličanstven civilizacijski izazov.

Literatura

Bek, Urlih (2003) *Virtuelni poreski obveznici* u: Vuletić Vladimir (prir), *Globalizacija-mit ili stvarnost*?, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str. 129-142.
Featherstone, Mike (1991). *Consumer Culture and Postmodernism.* London: Sage
Hampton, Keith i Berry Wellman (2000). *Cyberspace and Everyday Life*, Annual Meeting ASA, Washington DC, (August 12-16).
Held, Dejvid (2003) *Debate o globalizaciji*, u : Vuletić Vladimir (prir), *Globalizacija-mit ili stvarnost*?, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str. 48-60.
Kelner, Daglas (2003). *Globalizacija i postmoderni zaokret*, u : Vuletić Vladimir (prir), *Globalizacija-mit ili stvarnost*?, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str. 61-70.
Koković, Dragan (2005). *Pukotine kulture*, Prometej, Novi Sad.
Milošević, Božo (2004). *Umeće rada*, Prometej, Novi Sad.
Nederveen Pieterse, Jan (1995). *Globalisation as Hybridisation*. International Sociology 9/2:161-184.
Pečujlić, Miroslav (2002*). Dva lika globalizacije*, Gutenbergova galaksija, Beograd.
Robertson, Roland (1990). *Maping the Global Condition: Globalization as the Central Concept*. Theory, Culture & Society 7/2-3:15-30.
Semprini, Andrea (2004). *Multikulturalnost,* Clio, Beograd.
Smith, D. Anthony (1990). *Towards a Global Culture*?, Theory, Culture & Society 7/2-3:171-191.
Skot, Alan (2003). *Globalizacija: Društveni proces ili politička retorika?*, u : Vuletić Vladimir (prir), *Globalizacija-mit ili stvarnost*?, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str. 73-91.
Storey, John (2003). *Inventing Popular Culture*. London: Blackwell.
Tomlinson, John (1992). *Cultural Imperialism*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
Urry, John (1989). *The End of Organised Capitalism,* U S. Hall i M. Jacques: *New Times: the Changing Face of Politics in the 1990s*. London: Lawrence and Wishart.
Šporer, Željka (2001). *Protuslovlja globalizacije*, u: *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*. Matko Meštrović, ur. Zagreb: Ekonomski institut.

MULTICULTURALISM IN LIGHT OF MODERN GLOBALI ZATION PROCESSES : BETWEEN FACT AND FICTION

Summary: *The tectonic shifts that shook the world in the last couple of decades of the past century altered the configuration of the epoch and globalization has become the common name for all swift changes in the social, political, economic and cultural structures. Globalization, as such, is becoming one of the most controversial social phenomena of today, the controversy of which stems from vast specter of meanings attached to it. A certain inability of defining this "omnipresent" term should*
not surprise, since even in the academic debates and discussions on globalization there is an essential disagreement on what globalization is, when it emerged, and where it is headed. Despite the disagreement, the fact is that in the last fifty years many intensive and swift changes have happened, and are still happening, to almost every part of the contemporary society. Even though the scientific community primarily emphasizes the political and economical analyses of globalization, it also has a cultural dimension which is at least questionable, contradictory and worthy of special attention. The aim of this paper is to sociologically problematize the question of global culture which is a field of most fierce contemporary theoretical debate, which goes from views that a consumerist culture is sweeping the globe creating same and homogenous things everywhere showing a dull and boring side of universality to such views that, conversely, emphasize diversity, difference and heterogeneity as key features of the modern global culture, visible especially in multiculturalism.

Key words: *globalization, multiculturalism, interculturalism, culture-related changes, global culture*

Vesna Stanković-Pejnović[1]
MIT Univezitet, Skoplje

LIBERALNA MULTIKULTURALNOST - PRIMJER HRVATSKA

Rezime: *U području manjinskih prava EU promovira norme liberalne multikulturalnosti koje nemaju uporište u zakonodavstvu EU i koje nisu dio pravne stečevine EU. Limiti uvjetovanosti implementacije manjinskih prava koje EU promovira vidljivi su u mehanizmu praćenja te implementacije, uključujući i redovna izvješća Evropske komisije o napretku zemlje ka EU koja prate manjinske probleme u političkom kontekstu neke zemlje. Izvješća se baziraju na Kopenhagenškim kriterijima o zaštiti manjina. Potrebni su ozbiljni napori u implementaciji zakonskih normi manjinskih prava. Nekoliko faktora utiče na implemenatciju: konfuzija oko pravne prirode zaštite manjinskih prava, neodređenost formulacije standarda i koristi koje bi njihovim provođenjem neka zemlja imala. Kako svi ti faktori ne bi doprinosili daljnjoj nedorečenosti, EU mora ujednačiti i jasno definirati standarde manjinskih prava, uvjeravajući vlade da postojanje manjinskih grupa obogaćuje društvo, a mjere usmjerene na očuvanje njihove specifičnosti utječu na smanjenje rizika od konflikta. Iako se na primjeru Hrvatske može vidjeti da su promjenom zakonodavstva usvojene mnoge evropske norme zaštite manjina, iz izvješća Evropske komisije najbliže je moguće vidjeti i njihovu limitiranost tj. neprimjenjivanje zakona u realnosti. Izvješća Evropske komisije o napretku prikazuju da manjinski problem nije prioritet EU u pristupnim pregovorima, te poteškoće EU u praćenju napretka u nedostatku jasno definiranih mjerila u području manjinskih prava.*

Ključne riječi: *liberalna multikulturalnost, manjinska prava, EU, Hrvatska.*

UVOD

Međunarodna zajednica promovira liberalni oblik multikulturalnosti i manjinskih prava jer u svojim temeljima ima liberalne vrijednosti slobode, jednakosti i tolerancije (Kymlicka, 2007). Možda taj model nije najsavršeniji i najprihvatljiviji novim pa čak i starim zemljama članicama EU, ali to je nov model i prerano je zaključiti je li njegov koncept najbolji ili kamo on vodi. Model liberalne multikulturalnosti zastupa kanadski filozof Will Kymlicka koji, unatoč kritikama, nastoji pokazati utemeljenje svoje filozofije zaštite manjinskih prava u liberalizmu, te izgradnji pravednosti

[1] vesna.stankovic.pejnovic@gmail.com

bez remećenja dominantne kulture i ustroja nacionalne države. Will Kymlicka govori o multikulturalnosti terminologijom grupnih prava koja se odnose na zakonska prava koja država daje članovima zajednice s etničkim određenjem grupe, ali je korisnik prava pojedinac.

Ljudska i manjinska prava se trebaju tretirati zajedno, kao podjednako važne komponente pravednog društva. „Kulturne različitosti" u javnom prostoru izražene u „politici priznavanja" u konceptualnoj su suprotnosti s univerzalističkom logikom liberalne ideje društvene pravde, neutralne države i nacionalno homogenog društva. Usprkos različitim gledištima, UN je 1992. donio neobavezujuću Deklaraciju o posebnim pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih manjina, a EU je 1993. godine ustanovila političke uvjete koje zemlje koje žele pristupiti moraju poštovati; između ostaloga, zaštita manjina kao preduvjet pristupa. Pod promicanjem kulturne različitosti međunarodna zajednica podrazumijeva zaštitu i promicanje ljudskih prava pripadnika nacionalnih manjina. Iz toga proizlazi da je etnos „postao žarišni koncept koji izražava način na koji se kultura veže uz društveni kontekst" (Katunarić, 1994).

U posljednih 15 godina svjedoci smo prave revolucije (Kymlicka, 2007) u relacijama države i nacionalne manjine. Stari modeli asimilacije manjina se zamjenjuju „novim" multikulturnim modelima države i građanstva, koji daju kulturne i religijske pogodnosti manjinama, teritorijalnu autonomiju i jezična prava. Nove demografske i povijesne okolnosti prouzročile su internacionalizaciju manjinskih prava. U skladu sa „novim" mjerilima, tadašnji generalni sekretar Vijeća Evrope, Daniel Tarschys, izjavljuje da je poštivanje manjina fundamentalno mjerilo „moralnog progresa" neke zemlje.

Prema Statutu Vijeća Evrope, svaka država koja poštuje vladavinu zakona, ljudska prava i osnovne slobode je kvalificirana za članstvo u EU. Takvi neodređeni uvjeti morali su dobiti određenije i obavezujuće regule. Unutar Vijeća Evrope, osnovana je OESS sa primarnim mandatom zaštite mira i sigurnosti, čije ideje je u potpunosti usvojilo Vijeće Evrope. OESS je prvo tijelo unutar EU koje je nastojalo napraviti službenu deklaraciju o manjinskim pravima. Kopenhagenški dokument iz 1990. smatra se najznačajnijim događajem za zaštitu manjina u okviru OESS-a i on danas predstavlja osnovni dokument EU kojim su utvrđeni standardi zaštite nacionalnih manjina, uspostavljajući direktnu vezu između demokracije, ljudskih prava, prevencije sukoba i zaštiti manjina.

Standardi međunarodne zajednice za zaštitu manjina uspostavljaju pravila koje nacionalna država mora poštivati stvarajući svoju viziju nacionalne homogenizacije. Tako koncipirani standardi vide različitost kao realnost i definiraju buduća politička djelovanja utemeljana na toleranciji, te principima individualne slobode i jednakosti. Svi novi međunarodni

diskursi i norme zaštite manjinskog prava su liberalnog karaktera, te u skladu sa teorijom liberalne multikulturalnosti. Taj novi koncept počiva na politici priznanja i poticanja etničke i kulturne različitosti koji mogu proširiti ljudske slobode, učvrstitti ljudska prava, srušiti etničke barijere i produbiti demkraciju.

1. Liberalna multikulturalnost

Kymlicka razlikuje dvije vrste ograničenja manjinskih prava kao „grupna prava", ali s bitno različitim posljedicama po slobodu pojedinaca. Prve naziva „unutarnjim ograničenjima", a druge „vanjskim zaštitama". „Unutarnja ograničenja" podrazumijevaju odnose unutar grupe, pri čemu etnička ili nacionalna skupina može upotrijebiti državnu moć radi ograničenja slobode svojih pripadnika promicanjem pravednog odnosa među grupama, ali i odbacivanje unutarnjih ograničenja koja ograničavaju prava pripadnika grupa na osporavanje i revidiranje tradicionalnih autoriteta. Većina liberalnih demokracija čini izvjesne pokušaje prilagođavanja etničkih i nacionalnih razlika. Taj prelazak na više „multikulturnu" javnu politiku stvar je prihvaćanja vanjskih zaštita.

Kymlicka proširuje Rawlsovo shvaćanje o vezama koje pojedinci imaju s vlastitom kulturom, koje su „previše jake da bi se napustile", kao sloboda kretanja unutar jedne socijetalne kulture i izbor kulturnih svojstava vrijednih razvoja. (Kymlicka, 1995: 114)

Prema političkoj tezi, pripadnost nacionalnoj kulturi i kontinuirano postojanje te kulture moraju biti politički zaštićeni. Kymlicka, kao i Raz, smatra da se prava manjina mogu implementirati na dva načina: prava na autonomiju i polietničkog prava. Po Razu, pravo na autonomiju imaju grupacije koje čine većinu (unutar velikog teritorija) dovoljnu za političku neovisnost, a one koje nemaju teritorijalnu kompaktnost dovoljnu za političku neovisnost moraju se zadovoljiti polietničkim pravima (Raz, 1994: 178). Sličan stav zastupa i Kymlicka, koji vjeruje da autonomija mora biti zajamčena nacionalnim grupama koje žive u svojoj domovini (Kymlicka, 1995: 95). Putem javnih institucija, država se brine za obrazovanje svih svojih građana na službenom jeziku. Primarno, tipičan proces izgradnje nacije obuhvaća jedinstveni obrazovni sustav koji prenosi slične, ako ne i iste vrijednosti generacijama građana. Proces je nazvan „izgradnja nacije" jer stanovništvo zemlje stvara sliku ljudi ujedinjenih u jedinstvenu naciju. Sukladno tomu, postoje službeni jezik nacije, jedinstveni zakoni, zastava i himna prihvaćeni u cijeloj državi. Politika „izgradnje nacije" sadržava i jedinstveni nacionalni obrazovni sustav, državnu pomoć nacionalnim medijima, prihvaćanje nacionalnih simbola i službenog jezika, te državljanstvo. Unutar procesa izgradnje nacije, kroz nacionalni jezik i

kulturu jača proces demokratizacije društva. S jedne strane, svi građani bez obzira na svoje etničko i regionalno porijeklo, vjeroispovijest i spol, dobivaju mogućnost sudjelovanja u demokratskim procesima unutar države. Ako se unatoč zahtjevima manjine javno promiču jezik i kultura većine, a manjine ne, krši se liberalni princip jednakosti građana. Brojni su razlozi zbog kojih bi liberali trebali poduprijeti tzv. liberalnu izgradnju nacije, proces koji uzima u obzir interese pripadnika nacionalnih manjina koji žele sačuvati svoj jezik i kulturu. Pripadnost kulturnoj zajednici stvar je osobnog izbora, ali to nužno ne implicira da su pojedinci osobno izabrali biti pripadnicima manjinske zajednice. Taj im je status nametnut (Tamir, 1993).

Država ne može tvrditi da pripadnici manjinskih zajednica, koji žele pomoć države u očuvanju svog materinjeg jezika i kulture, traže nešto više od ostalih pripadnika zajednice ako u isto vrijeme neizbježno podupire većinski jezik i kulturu kroz proces izgradnje nacije. Tretiranje pripadnika manjinskih zajednica različito od drugih građana neutemeljeno je s moralnog stajališta jer ljudi nisu odgovorni za svoju rasu, spol, dob ili nacionalnost. Temeljem liberalne ideale jednakosti i slobode, te polazišta liberalne izgradnje nacije, država mora podupirati zahtjeve pripadnika nacionalnih manjina da njeguju svoje kulture. Poštujući načelo jednakosti, država je dužna pomoći pripadnicima nacionalnih manjina jer se oni nalaze u nejednakom položaju u odnosu na pripadnike većinske nacije, čiji su jezik i kultura u javnoj uporabi. Iris Marion Young smatra da je ideal univerzalnoga građanstva u multikulturnim društvima uziman kao razlog pokušaja procesa asimilacije u dominantnu kulturu jer se „različitost" potiskuje u sferu privatnosti, a stvara se homogeni politički prostor (Young, 2005). Logikom identiteta, razlike se svode na jedinstvenost radi promoviranja dominantne kulture, te je pravo to egalitarno načelo neutralnog interesa, po Kymlicki, političko načelo koje osigurava javni pristanak u društvu koje je raznoliko. Nepriznavanjem različitosti opravdavana je briga za stabilnost liberalne demokracije. Kymlicka naglašava da je veliki problem liberalnih teorija u tomu što počinju pričom o moralnoj jednakosti svih pojedinaca, a završavaju pričom o jednakosti građana, pri čemu ne objašnjavaju proces prijelaza ili promjene. Ostajući dosljedan svome liberalnom promišljanju, Kymlicka slijedi načela Rawlsa i Dworkina u ostvarivanju pravednosti u liberalnodemokratskom društvu, te ih primjenjuje u obrani posebnog statusa manjinskih grupa. Po Kymlicki, teorija pravednosti u multikulturnom društvu treba uključivati i opća prava i slobode svih pojedinaca, bez obzira na to kojim grupama pripadaju, ali i određena grupna prava ili posebni status za manjinske grupe. Politika liberalne multikulturalnosti „priznavanja razlike" tj. razlike na temelju grupne pozicije, politika je uvažavanja socijalnih i političkih nejednakosti ljudi u društvu, smanjivanja razlika. Primarni zahtjevi pravde, prema

Young, više su nego kulturne razlike između pojedinaca i grupa, usmjereni na strukturalnu nejednakost. Koncept kulture središnji je koncept njezina shvaćanja pravednosti, prema kojem pravedno društvo traži međusobno poštovanje i ravnopravnost između pripadnika društva (Young, 2005: 112). Prema Kymlicki, nije posrijedi biranje između manjinskih i ljudskih prava, ili davanje prioriteta jednima u odnosu na druge, već naglašavanje njihove podjednake važnosti. Ljudska prava i prava manjina trebaju se tretirati zajedno kao podjednako važne komponente pravednog društva. Najvažnija grupna prava koja teže olakšavanju položaja manjinskih grupa jesu posebna grupna predstavnička prava unutar političkih institucija, koja osiguravaju participiranje manjine u donošenjima odluka na široj osnovi, te samoupravna prava koja prepuštaju ovlasti manjim političkim jedinicama. Ta prava manjinama osiguravaju položaj u kojemu ih većina ne može nadglasati ili podcijeniti, a tiču se odluka od najveće važnosti za njihovu kulturu - obrazovanja, imigracije, razvoja resursa, jezika i obiteljskog prava. Politička prava štite specifične vjerske i kulturne prakse, koje postojeće zakonodavstvo često namjerno ometa (Kymlicka, 2004: 58). Individualna prava daju pravnu snagu pojedincima; grupna prava daju također prava pojedincima, ali kao pripadnicima određenih grupa. Suprotno individualnim pravima, pojedinci koji su pripadnici etničkih grupa ne moraju se koristiti grupnim pravima. Politika grupnih prava može se etablirati tako da etničkoj ili nacionalnoj zajednici dâ pravnu strukturu javnog društva koje je ovlašteno za reguliranje važnih interesa pripadnika manjina kao što su obrazovanje i kultura. To može izdvojiti pojedince koji ne žele biti tretirani kao pripadnici etničke grupe i žele se osloboditi pripadnosti etničkoj zajednici.

Prvi i osnovni zahtjev koji postavljaju sve manjine jest da se pripadnici manjina tretiraju kao jednakopravni članovi zajednice. To je zahtjev za ravnopravnosti i nediskriminacijom. No, ni potpuno ispunjenje tog zahtjeva ne rješava probleme manjina. Budući da se pripadnici manjine razlikuju od ostalih, dosljedna primjena principa jednakosti dovela bi ih u neravnopravan položaj. Jednako treba tretirati jednake građane, a različito grupe, te ih upravo u ime jednakosti treba tretirati nejednako. Upravo poštujući princip jednakosti, grupe i pojedinci ne smiju se tretirati jednako, te se temeljem jednakosti zahtijeva da se pripadnicima manjina priznaju neka grupna prava, jednaka, ali drugačija od onih koje uživa većinsko stanovništvo. Jednaka prava na etičku slobodu obavezuju državu na osiguranje jednakog pristupa kulturnim dobrima svakom građaninu koji ih treba za razvoj i održanje svog identiteta (Habermas, 2005: 20).

Grupna prava, kojima se manjine mogu koristiti, odnose se na teritorijalnu autonomiju, zajamčeno predstavljanje u središnjim državnim institucijama, isticanje naziva mjesta i ustanova na jeziku i pismu manjine,

pravo na uporabu svoga jezika, te pravo na kulturu i obrazovanje. Pravo na upotrebu materinjeg jezika tipično je grupno pravo jer se jezik ne može upotrebljavati individualno. To je grupno pravo i većinske i manjinske grupe. Posebno mjesto zauzima pravo na obrazovanje na vlastitom jeziku, odnosno uvođenje u nastavni program sadržajâ iz povijesti i kulture na manjinskom jeziku. Grupnim pravima ne mora se štititi samo kulturni identitet, u novije se vrijeme čuju zahtjevi da se kao posebno grupno dobro zaštite i način života, te institucije autohtonih manjina. Korištenjem tim pravima ispravljaju se nejednakosti manjinskog položaja u društvu i manjinama pružaju istovjetne mogućnosti rada i življenja u vlastitim kulturama. Ona su kompenzacija za neravnopravne okolnosti kojima su pripadnici manjina izloženi i to je jedno od područja u kojem istinska jednakost ne zahtijeva istovjetan tretman, već različit radi prilagođavanja različitim potrebama.

Manjine se često žele koristiti sredstvima kojima se koristila i većina radi promoviranja vlastite nacije. Primjerice, manjine traže kontrolu uporabe jezika u obrazovnom programu u školama na svome državnom teritoriju, te uporabe jezika prilikom zapošljavanja u državnoj službi. Kako bi to postigle, traže neke oblike autonomije. Sve je jasnije da se bitni oblici autonomije mogu ostvariti unutar granica veće države (Kymlicka, 2001: 31). Zbog toga raste interes za istraživanje drugačijih oblika autonomije, kao što su personalna autonomija, regionalna autonomija i federalizam.

Kulturna ili personalna autonomija se zasniva na činjenici da se pripadnicima nacionalnih manjina omogući biranje posebnog identiteta, te da u skladu s tim steknu određena prava i obaveze. Za razliku od zapadnih modela višenacionalnog federalizma, kulturna autonomija ne uključuje teritorijalnu autonomiju, te zahtijeva ne samo da kultura bude slobodna od vanjskih utjecaja koji bi mogli utjecati na pojedinca, već i da bude determinirana autonomnim izborom svojih članova (Murrey, 1999).

Zahtjev da manjine budu priznate kao poseban subjekt u okviru države/nacije izaziva različite reakcije. Odgovori država na zahtjeve manjina kreću se od potpunog negiranja do ustavnog jamčenja položaja nacionalnih manjina. Nepriznavanje može biti dvojako motivirano. Ako je riječ o nacionalnoj državi, nepriznavanje vodi asimilaciji manjina i stvaranju homogene nacije. Ako je riječ o građanskim državama, u njima nema ni ustavom privilegiranoga etničkog naroda, pa samim tim ni nacionalnih manjina. U multietničkim sredinama takav stav može dovesti do diskriminacije pripadnika manjina, unatoč pravnoj jednakosti. Stanje se popravlja donošenjem antidiskriminacijskih propisa, te izgradnjom institucija i instrumenata kojima se diskriminacija suzbija.

U građanskim državama s etnički izmiješanim stanovništvom rješenje se nalazi u implicitnom priznanju. Manjinama se ne priznaje poseban status ni u ustavu ni u međunarodnim ugovorima, ali se njihova

grupna prava štite posebnim zakonima kojima je reguliran položaj manjina, a njihovo postojanje implicitno priznaje. U mnogim je državama položaj manjina reguliran međunarodnim ugovorima. Multilateralnim se ugovorima položaj manjina uređuje općenito, a u bilateralnima se druga država (matična država) priznaje kao „zaštitnica" manjina. Najviši oblik priznanja javlja se kao ustavno reguliranje položaja manjina. Država se ustavom definira kao nacionalna država većinskog naroda, a manjinama se priznaje status nacionalne manjine. Danas su prisutne tendencije prema traženju rješenja kojim bi se manjinama osigurala autonomija, a da to ne ugrozi jednakost građana i cjelokupne nacije. Jedan od glavnih smjerova u kojem se takva rješenja traže jest regionalizacija i decentralizacija vlasti.

2. Evropska pravila usmjerena ka promoviranju liberalne multikulturalnosti

Godine 1993. EU je objavila da je poštivanje manjinskih prava jedan od uvjeta „pristupnih kriterija" koje zemlje moraju poštivati u cilju priključenja Uniji. Mehanizam praćenja napretka prikazuju redovni godišnji izvještaji Evropske komisije o napretku, koji daju prikaz odnosa zemlje kandidata prema manjinskom problemu, te se u njima mogu vidjeti limiti uvjetovanosti normi koje EU nalaže u području manjinskih prava. Kelley smatra da postsocijalističke zemlje neće samim uvjeravanjem međunarodne zajednice usvojiti standarde zaštite manjina, već jedino pod prijetnjom neprimanja u EU i NATO (Kelley, 2004).

Pod uvjetovanošću implementacije manjinskih prava se podrazumjeva „demokratska promocija" i „evropeizacija". Pojam evropeizacije obuhvaća način djelovanja koji je definiran i integriran u proces donošenja odluka EU, te ugrađen u logiku unutarnjeg diskursa, identiteta, političke strukture i javne politike EU (Radaeli. M. Claudio, 2000).

Svaka država sebi postavlja za cilj balansiranje između unutarnje i vanjske motivacije za promjenom političkog djelovanja. Kako efikasna može biti uvjetovanost EU za promjenom unutarnjeg zakonodavnog ustroja države? Definiranje uvjetovanosti treba biti shvaćeno kao postizanje usuglašavanja normi i pravila i njihove implementacije unutar EU i van nje, te mehanizam provedbe koji će osiguravati kredibilitet, dosljednost i kontinuitet tokom vremena (Sasse, 2008). Manjinska prava su upravo pravi test za ispitivanje te uvjetovanosti i postignuća.

Ipak, kroz pristupne pregovore manjinski „zahtjevi" imaju ispred sebe nekoliko problema jer u EU zakonodavstvu nedostaju čvrsti temelji zahtjeva za manjinskim pravima i nepostojanje jasnih kriterija; manjinska prava nikad nisu bila prioritet unutarnje politike EU, a unutar EU postoje velike razlike o tome što je to uopće „nacionalna manjina", te o prirodi

manjinskog prava u međunarodnoj politici i pravu.

Norme i standarde manjinske zaštite oblikuju zapadni stručnjaci na temelju iskustava zemalja svog porijekla. Koristeći teminologiju Checkela, međunarodne organizacije stvaraju norme („norm-makers"), a za zemlje u svijetu se očekuje da budu primatelji tih normi („norm-takers") (Checkel,1999). U mnogim dijelovima svijeta, norme u ime međunarodne organizacije nailaze na odbijanje budući da se smatraju predrasudama zapadnih zemalja koje svoj ustroj žele preslikati na ostatak svijeta. To je ključ razumjevanja paradoksa nove međunarodne politike raznolikosti.

Evropska komisija je glavni instrument praćenja i vrednovanja napretka zemlje kandidata ka EU. Izvještaji Evropske komisije o napretku u svojoj strukturi slijede Kopenhaške kriterije, ali korištenjem izraza kao što su demokracija, vladavina prava, poštivanje prava nacionalnih manjina daju širok spektar interpretaciji. Oni svoje kriterije temelje najviše na Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, zatim na glavnim dokumentima OESS-a iz 90-ih godina, te UN-ovoj Općoj deklaraciji o ljudskim pravima. Okvirna konvencija o pravima manjina iz 1995. godine glavni je instrument prevođenja manjinskih kriterija u praksu, iako je nekoliko zemalja nije ni potpisalo, npr. Francuska i Velika Britanija.[2] Okvirna konvencija je od samog svog donošenja izazvala više kritika nego odobravanja, a jedna od glavnih kritika je nepostojanje potpune definicije nacionalne manjine u samoj Konvenciji. Ali usprkos svojoj nesavršenosti smatra se jednom od glavnih preduvjeta u poboljšanju manjinskog pitanja jer je ona prvi međunarodni zakonski obavezujući dokument.

3. Primjena evropskih standarda liberalne multikulturalnosti u Hrvatskoj

Manjinske zajednice postoje na cijelom području Hrvatske, s brojnim zajednicama koje su koncentrirane u Baranji, Baniji, sjevernoj Dalmaciji, Istri, Kordunu, Lici, istočnoj i zapadnoj Slavoniji. Migracije manjina su postojale u mnogim periodima tokom povijesti i pod različitim uvjetima. Popisom stanovništva prema narodnosti 2001. godine evidentirani su statistički podaci za dvadeset i dvije manjinske zajednice prema etničkoj pripadnosti.[3]

Usporede li se rezultati popisa stanovništva iz 2001. godine s nekoliko dosadašnjih popisa, kod svih nacionalnih manjina osim kod Albanaca, Roma

[2] Npr. Belgija je potpisala Okvirnu konvenciju za zaštitu manjina 2001, ali je nije ratificirala, Grčka je potpisala 1997, ali je također nije ratificirala, Council of Europe, Framework Convention for the Protection of National Minorities,http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/Table_en.asp#France

[3] Podaci Državnog zavoda za statistiku, http://www.dsz.hr Najbrojnija manjina u Hrvatskoj je srpska s 201.631 pripadnikom ili 4.54% udjela u ukupnom broju stanovnika Hrvatske, zatim Bošnjačka 0,5%, Talijani čine 0,4%, Mađari 0,4%, Albanci 0,3%, Slovenci 0,3%, Česi 0,3%, Romi 0,2%, Slovaci 0,2% Makedonci 0,1% i Nijemci 0,1%.

i Nijemaca, uočeno je opadanje broja njihovih pripadnika. Najdrastičnije smanjenje je prisutno kod najbrojnijih nacionalnih manjina - srpske, mađarske, češke i talijanske.[4] Takva značajna promjena demografske strukture rezultirala je drugim promjenama relevantnim za manjinsku problematiku. Danas su u Hrvatskoj manjine raspršene - ne postoji teritorijalno homogena nacionalna manjina. Niti jedna manjina ne može tražiti participiranje u vlasti *(power-sharing)* kao obliku rješavanja njihova statusa. Manjine koje imaju izvjesnu razinu teritorijalne autonomije, inzistiraju na ostvarenju svojih prava preferirajući zaštitu identiteta, a ne sudjelovanje u vlasti. (Minority Rights Group International Report, internet)

3.1. Promjene u zakonodavstvu

Kako bi stekla status kandidata, Hrvatska je u svoje zakonodavstvo morala ugraditi set političkih prava nacionalnih manjina, te je bilo potrebno donijeti zakonske mjere zaštita manjina, posebno srpske koja je u prijašnjem zakonodavstvu imala status konstitutivne nacije, prvenstveno *Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina* 1998. godine, koja se smatra važnom prekretnicom u zaštiti manjina, prvog dokumenta zakonodavno obavezujućeg karaktera. Kao nadopunu Okvirnoj konvenciji, Hrvatska je prihvatila *Evropsku povelju o regionalnim i manjinskim jezicima,* na temelju koje je donesen *Zakon o upotrebi jezika i pisma nacionalnih manjina*. Pozivajući se na Evropsku povelju, ugovorne strane se obavezuju da će u pogledu obrazovanja, sudstva, uprave i javnih službi, javnih medija, kulturnih aktivnosti, ekonomskog i socijalnog života na područjima na kojima se materinji jezici koriste (talijanski, mađarski, srpski, češki, slovački, rusinski, ukrajinski) kao službeni, omogućiti ostvarivanje prava na materinjem jeziku. Mišljenje Savjetodavnog odbora Vijeća Evrope bilo je od presudne važnosti za donošenje Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina. (Council of Evrope, Resolution on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Croatia, internet) Savjetodavni odbor iskazao je žaljenje zbog spore implementacije Okvirne konvencije. Upućene su preporuke o hitnim mjerama poboljšanja zaštite nacionalnih manjina, posebice u sferi zapošljavanja, te daljnje mjere za boljim pristupom medijima.[5]

Godine 1991. Sabor je donio *Ustavni zakon o ljudskim pravima i pravima etničkih i nacionalnih manjina.* Prihvaćajući međunarodne standarde, Hrvatska je ugradila visoku razinu zaštite manjina u svoje

[4] Smanjenje broja pripadnika nacionalnih manjina u odnosu na rezultate iz 1991. godine evidentirano je kod Srba - 65%, Slovenaca – 41%, Rusina – 28%, Mađara – 25%, Ukrajinaca – 20%, Slovaka – 15%, Talijana – 7%, dok se povećanje bilježi kod Roma za 41%, Albanaca 25% i Nijemaca za 10%. Prema približnim demografskim procjenama u tom razdoblju je oko 45.000 ljudi više umrlo nego što ih se rodilo.

[5] Postoci zaposlenika u tijelima državne uprave: Srba, 2,87 %; Talijana, 0,16 %, Mađara, 0,16 %, Čeha, 0,16 %, Muslimana, 0,39 %, Slovenaca, 0,30 %, Makedonaca, 0, 10 %.

zakonodavstvo. Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina u Hrvatskoj ima centralnu ulogu u ostvarivanju općeg okvira zaštite specifičnih manjinskih prava, uključujući i pitanje participacije manjina u procesima odlučivanja na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini. Godine 2002. je donesen novi *Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina*[6], na čije se donošenje Hrvatska obavezala i Sporazumom o stabilizaciji i priključivanju EU, a tek joj se njegovim usvajanjem otvorio put prema podnošenju kandidature za punopravno članstvo u EU. Njegovim donošenjem je završen proces stvaranja cjelovitog normativnog okvira za ostvarivanje prava nacionalnih manjina. Prema njemu, država osigurava ostvarivanje posebnih prava i sloboda pripadnicima nacionalnih manjina, obuhvaćajući zaštitu od direktne i indirektne diskriminacije, te promoviraje sljedećih manjinskih prava: upotrebu manjinskog jezika u javnoj ili službenoj upotrebi, odgoj i obrazovanje na jeziku i pismu kojim se služe, upotrebu vlastitih zastava i simbola, kulturnu autonomiju - održavanjem, razvojem i iskazivanjem vlastite kulture, te očuvanje i zaštitu svojih kulturnih dobara i tradicije, pravo iskazivanja vjerske pripadnosti, pristup sredstvima javnog informiranja, samoorganiziranje, zastupljenost u predstavničkim tijelima na državnoj i lokalnoj razini, te u upravnim i pravosudnim tijelima, zaštitu od nemogućnosti ostvarivanja prava i sloboda nacionalnih manjina. Ovim zakonom je osigurano poštivanje međunarodnih standarda o ljudskim pravima kao i preporuka iz Lunda o sudjelovanju nacionalnih manjina u javnom životu koju je promovirao Visoki predstavnik OESS-a za nacionalne manjine. OESS je naglasio da je potrebna njegova puna implementacija, te daje preporuku o manjinskom predstavljanju u parlamentu kao i nužnost participacije manjina u javnoj upravi na lokalnoj i regionalnoj razini. Za OESS je Ustavni zakon pozitivan doprinos interetničkim relacijama u Hrvatskoj i u široj regiji, ali i u široj zaštiti nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Izbornim zakonom srpska manjina je dobila zagarantirana tri mjesta u parlamentu, te je osnovan Savjet za nacionalne manjine. Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina (usvojen u prosincu 2002. godine) u svom članu 22. stavak 2. i 3. nacionalnim manjinama, koje na nekom području imaju pravo na proporcionalnu zastupljenost u predstavničkim tijelima lokalne i regionalne samouprave (čine najmanje 15 % stanovništva), garantira i pravo na zastupljenost manjina u tjelima državne uprave, sudskoj vlasti i administaraciji lokalne samouprave.

[6] Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkim i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj, „*Narodne novine*"br. 65/1991, 27/1992 - pročišćeni tekst, 51/2000, 105/2000 – pročišćeni tekst

3.2. Političko predstavljanje

Hrvatska je jedna od rijetkih zemalja, poput Slovenije i Rumunjske, koja pripadnicima nacionalnih manjina ne osigurava samo zaštitu nacionalnog i kulturnog identiteta, već i posebna mjesta u Saboru. Dakle, manjine imaju pravo na političko predstavljanje i usklađivanje svojih specifičnih interesa, iako je limitiran broj predstavnika simboličnim utjecajem na državnu politiku. Unutar Sabora postoji Odbor za ljudska prava, s pododborom za prava etničkih i nacionalnih manjina koji je determiniran implementacijom politike manjinske politike i njezinom implementacijom u proceduri prihvaćanja novih zakona, a bavi se i pripremom implementacije međunarodne zaštite ljudskih prava, međunarodnih ugovora, prava manjina i programa međunarodne kulturne suradnje međunarodnih grupa.

Novi Ustavni zakon predviđa proporcionalno zastupanje na svim razinama lokalne uprave i uspostavljanje savjeta za nacionalne manjine na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini, kao konzultativnih tijela koji daju mišljenja o manjinskim pitanjima.

Savjet nacionalnih manjina je utemeljen 1998. godine kao nevladino, koordinacijsko i konzultativno tijelo svih registriranih manjina u Hrvatskoj u cilju promoviranja svih manjinskih zajednica, implementacijom i promocijom manjinskih prava, davanjem zakonodavnih prijedloga koji se tiču manjinske problematike, prenoseći njihove stavove Saboru, vladinim tijelima i Vladi u cilju rješavanja specifičnih problema, te suradnjom s vladinim i međunarodnim organizacijama, posebno s Venecijanskom komisijom. U 2003. godini Savjet za nacionalne manjine je usvojio *Model ostvarivanja etničkih prava pripadnika nacionalnih manjina* koji polazi od kriterija iz temeljnih međunarodnih dokumenata kojima se uređuju prava pripadnika nacionalnih manjina, Ustava i Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina. Takvim modelom se osigurava zaštita i razvoj kulturnog i etničkog identiteta pripadnika nacionalnih manjina i njihova integracija u hrvatsko društvo. Prioritet se daje amaterskim i kulturnim institucijama, knjižnicama, medijima i izdavaštvu, istraživanju i kazališnim predstavama, a raspored sredstava iz državnog budžeta utvrđuje Savjet za nacionalne manjine.[7]

3.3. Obrazovanje pripadnika nacionalnih manjina

Hrvatsko zakonodavstvo dopušta pripadnicima nacionalnih manjina obrazovanje na manjinskom jeziku s nastavnim programom koji obuhvaća

[7] U 2003. godini, na temelju iskazanih potreba i interesa, Hrvatska financijski pomaže ostvarivanje programa rada 35 nevladinih udruga i ustanova nacionalnih manjina i za tu namjenu je izdvojeno 2,8 milijuna eura, a u 2008. je godini Savjetu za nacionalne manjine Republike Hrvatske dodijeljeno oko 5,7 milijuna eura iz državnoga proračuna, 19% više u odnosu na 2007.

manjinsku kulturu, povijest i jezik. Pripadnici manjina, individualno i grupno imaju pravo odabira obrazovanja i na većinskom jeziku. Nastavni plan i program odgoja i obrazovanja na jeziku i pismu nacionalne manjine uz opći dio obvezatno sadrži dio čiji je sadržaj vezan uz posebnost nacionalne manjine. Neke nacionalne manjine (Talijani) biraju samo programe s cjelovitom nastavom na manjinskom jeziku, dok drugi biraju programe prema kojima se uči manjinski jezik, povijest i kultura (Rusini i Ukrajinci).

Posebno važnim predstavnici Evropske komisije smatraju pravo manjinskog predstavljanja u Saboru Republike Hrvatske, kao i pravo nacionalnih manjina na zastupljenost u predstavničkim tijelima lokalne samouprave, izvršnoj vlasti, te u tijelima sudbene vlasti. Pravni okvir zaštite manjina vide u ratifikaciji svih konvencija Vijeća Evrope, Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i temeljnim slobodama, Okvirnoj konvenciji o zaštiti nacionalnih manjina, Evropskoj povelji o regionalnim i manjinskim jezicima, te Konvenciji UN-a o građanskim i političkim pravima, kao i bilateralnim ugovorima o manjinskoj zaštiti.

4. Limitiranost manjinskih prava u Hrvatskoj

Izvještaji Evropske komisije o napretku su bitni instrument monitoringa i ocjenjivanja Hrvatskog napetka ka EU, te usklađenosti sa Kopenhagenškim kriterijima. Od trenutka dobivanja statusa kandidata, EK preko godišnjih izvještaja sustavno prati proces pridruživanja Hrvatske kroz probleme obuhvaćajući političke kriterije za demokratizacijom društva, vladavinom prava i poštivanjem ljudskih i manjinskih prava koji nisu lako prevodivi kao *acquis communautaire* - pravnu stečevinu EU. (Kochenov, 2004)

Uspoređujući zadnjih sedam izvještaja Evropske komisije[8] ne primjećuje se različitost tematike na koju Hrvatska treba obratiti pažnju i svi ukazuju na „određeni napredak", uz ponavljanje preporuka iz prošlih godina uz isticanje nedovoljne zastupljenosti manjina u državnoj upravi, pravosuđu i policiji. Nije primjećen povećan broj zapošljavanja pripadnika manjina u državnoj upravi na razini županija, gradova i općina (Croatia, 2011, Progress Report, internet). Nedostaje i dugoročna strategija za provedbu odredbi UZPNM-a o zapošljavanju pripadnika manjina, naročito srpske. Vlada nije donijela posebne mjere koje bi osigurale dugoročna rješenja ovog problema. U brojne zakone je potrebno ugraditi

[8] Croatia 2005 Progress Report, European Commission, (2005) 561, Brussels, 9 November, 2005; Croatia Progress Report, European Commission, (2006) 649, Brussels, 8 November, 2006; Croatia 2007 Progress Report, European Commission (2007)1431, Brussels, 6 November, 2007; Croatia 2008 Progress Report, European Commission, 5 November 2008 (2008) 674 and Croatia 2009, Progress Report Brussels, 14 October, 2009 European Commission, (2009) 1333, Croatia 2010 Progress Report Brussels, 09 November 2010, Brussels, Croatia 2011 Progress Report 12.10.2011, Brussels,

elemente pozitivne diskriminacije i uskladiti ih s Ustavnim zakonom o pravima nacionalnih manjina. Unaprijeđena je i sposobnost lokalnih vijeća za nacionalne manjine (VNM-a) da jedinicama lokalne samouprave pružaju savjetodavne usluge o pitanjima koja se tiču manjina. Usprkos povećanoj financijskoj potpori, većina jedinica lokalne samouprave dovoljno ne priznaje vijeća za nacionalne manjine kao savjetodavna tijela. Postignut je napredak u predškolskom obrazovanju Roma u okviru Vladina Akcijskog plana za „Desetljeće uključivanja Roma 2005-2015", ali je većina Roma i dalje isključena iz glavnine hrvatskoga društva sa prisutnom sveopćom nezaposlenošću. Praksa upotrebe jezika i pisma, te školovanje pripadnika manjina na njihovu pismu ocjenjena je kao korektna jer su načela usklađena načelima sadržanim u Okvirnoj konvenciji Vijeća Evrope o zaštiti nacionalnih manjina i u Evropskoj povelji o regionalnim i manjinskim jezicima (Croatia 2012 Progress Report, internet). Kulturna prava, odredbe o školovanju iz UZPNM-a i drugi zakoni koji se odnose na manjine, uglavnom se provode na zadovoljavajući način. Zadovoljavajući je kontinuirani proces obrazovanja manjina, ali se ističe postojeća obrazovna struktura koja zadržava segregaciju, a ne teži integraciji različitih etničkih grupa (podjeljeni razredi).

Općeniti zaključak Evropske komisije svodi se na činjenicu da je poboljšan položaj manjina u Hrvatskoj, ali sa mnogo neriješenih problema vezanih za srpsku i romsku nacionalnu manjinu. Potrebno je dodatno promicati inicijative kojima se potiče bolja integracija, pomirenje i tolerancija, kao i zajedničke aktivnosti unutar postojećeg sustava. Što se tiče srpske manjine, ostvaren je pozitivan napredak uz oštre kritike vezane uz zapošljavanje. Identične zaključke moguće je vidjeti i u godišnjem izvještaju o stanju ljudskih prava u Hrvatskoj Ureda za demokraciju i ljudska prava Vlade SAD.

Preporuke UNHCR usmjerene Vladi ukazuju da se treba osigurati puna implementacija zakonodavnih mjera usmjerenih prvenstveno na regionalne i lokalne vlasti koje trebaju u skladu sa Ustavnim zakonom osigurati zapošljavanje u lokalnoj samoupravi, te spriječiti diskriminaciju u privatnom sektoru (Kälin, internet).

ZAKLJUČAK

OESS i Vijeće Evrope su razvile standarde manjinskih prava primjenjive za evropski kontekst. Oni nastoje teoriju spojiti sa različitim interesima različitih centara moći, te pokušati implementirati te norme u zemlje kandidata za EU, bez pretjeranog mješanja u domaće prilike, uzimajući u obzir povijesne i društvene okolnosti razvoja svake zemlje i bez nametanja koje može biti kontraproduktivno. Evropske norme manjinskog

prava slijede liberalni oblik multikulturalnosti jer su inspirirane liberalinim vrijednostima slobode, jednakosti i tolerancije. Tu leži jedan od glavnih razloga zašto su ti standardi neprihvatljivi nacionalnim državama kao zakonodavni oblici, a teško i zakonodavne regule nalaze primjenu u životu. Nacionalne države smatraju da tim standardima ugrožavaju svoje kulturne i političke identitete, ali je isto tako vidljivo i postojanje političke volje i javne podrške civilnog društva. Svako vrijeme ima svoje vrijednosti i politička filozofija ne može dati beskonačne vrijednosne teorije koje se mogu primijeniti na sve ljudske zajednice; ona je vremenski ograničena. Nije moguće sveobuhvatno artikulirati mnoštvo moralnih promišljanja i nemoguće ih je generalizirati jer je moralno znanje praktično i sjedinjeno u našoj praksi. S druge strane, politička moralnost nema univerzalnu vrijednost jer se društvo neprestano mijenja, a kompleksnost društvenih uvjeta ne dozvoljava primjenu univerzalnih i nepromjenjivih principa na te uvjete.

Na svom putu ka EU države pronalaze različite načine izbjegavanja primjenjivanja međunarodnih normi, uvjeravajući međunarodnu zajednicu da manjine nisu bitno obespravljene u svom nastojanju za ostvarenjem svojih prava. Domaća politika iziskuje generiranje održivih političkih utjecaja nastalih vanjskom političkom uvjetovanošću.

Iako se na primjeru Hrvatske može vidjeti da su usvojene promjenom zakonodavstva mnoge evropske norme zaštite manjina, iz izvještaja Evropske komisije najbliže je moguće vidjeti i njihovu limitiranost tj. ne primjenjivanje zakona u realnosti. Izvještaji Evropske komisije o napretku u posljednjih pet godina od svih manjinskih zajednica ističu srpsku i romsku. Nije slučajno što se naglašavaju problemi baš te dvije manjinske zajednice. Romska manjina je teritorijalno rasuta i marginalizirana, te politički slabo senzibilna manjina. Iako je srpska manjina teritorijalno kompaktna i politički organizirana, bila je sukobljena strana, mnogo ljudi je otišlo iz zemlje i teško je povjerovati da bi ta zajednica mogla imati lak put integracije u hrvatsko društvo bez utjecaja međunarodne zajednice.
Izvještaji Evropske komisije o napretku prikazuju da manjinski problem nije prioritet EU u pristupnim pregovorima, te poteškoće EU u praćenju napretka u nedostatku jasno definiranih mjerila u području manjinskih prava. Nedostaje zakonodavna kompetencija, jer situcija unutar EU nikako nije savršena, te nema zakonodavno obavezujućeg dokumenta unutar same Unije. Postavlja se pitanje dosljednosti, jer se manjinska prava sagledavaju kao ispunjenje političkih kriterija, pa i u samim izvještajima je moguće vidjeti prešutne političke kompromise koji ponekad ne zvuče preoptimistično, a ponekad ne prodiru u bit problema. Kako izvještaji nisu utemeljeni na pravnom poretku EU, EK mora naći drugačiji i precizniji način definiranja koncepta koji bi mogao mjeriti političke kriterije koji

mogu utjecati na zakonodavstvo, ali i na promjenu mentaliteta potičući toleranciju i granice političke korektnosti.

Evropski standardi manjinskih prava su zakonodavno kofuzni jer nemaju utemeljenje na zajedničkoj pravnoj stečevini evropskih zajednica, neodređeno su formulirani u politički nejasnim kategorijama, a nejasne su i koristi koje bi zemlja mogla imati ako ih prihvati. Mehanizmi prihvaćanja standarda zavise isključivo od volje državne vlasti koja će u budućnosti sigurno biti u mogućnosti shvatiti i mimo evropskih standarda zaštite manjina da manjine samo mogu obogatiti društvo u cjelini, a da će mjere usmjerene očuvanju njihovih specifičnih karakteristika smanjiti rizike nasilnih sukoba. Unija je davala modele, a zemlje kandidati su ih trebale preslikati ili imitirati baziranim na liberalnim načelima odnosa prema različitosti. Međutim, kako liberalizam shvaća odnos prema različitosti od tolerancije do nediskriminacije ili u konačnici do politike priznanja kulturne različitosti, mogućnosti su bile mnogobrojne. EU nema politiku koja bi bila čvrsto determinirana, a područja „socijalne politike" ostavljaju dovoljno mjesta da zemlje biraju iz niza modela ili ih prilagođavaju vlastitim postojećim rješenjima. Hrvatska nastoji što više njegovati svoj nacionalni identitet, maksimalno prilagođavajući zakonodavstvo evropskim normama koje nalažu politiku priznanja različitosti, te se u tom kontekstu može govoriti o modelu liberalne multikulturalnosti. Ipak, realnost pokazuje da se položaj manjina može shvatiti dvojako i kao asimilacija i kao getoizacija. Kroz Vladine subvencije srpskoj manjini su svake godine data velika sredstva za razvoj kulturnog identiteta, kao paravan za podršku političkog partnera koji svoju manjinu getoizira, dok demografski podaci pokazuju da se provodi asimilacijski model Millovog tipa.

BIBLIOGRAFIJA:

1. Council of Europe, Resolution on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Croatia. (internet) dostupno na:http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_1st_CM_Res_Croatia_en.pdf (pristupljeno 13.2.2010
2. Croatia 2009, Progress Report Brussels, Brussels, 12.10.2011 European Commission, (2011) 1200; (internet) dostupno na; http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/hr_rapport_2011_en.pdf.(pristupljeno 2.12.2012)
3. Habermas, Jürgen (2005). »Equal Treatment of Cultures and the Limits of Postmodern Liberalism«, *The Journal of Political Philosophy,* 13, (1) pp. 1–28.

4. Kälin, Walter (2009). Mission to Croatia, Specific groups and individuals: mass exoduses and dispaced persons, Report of the Representative of the Secretary-General on the human rights of internally displaced persons. (internet) dostupno na :http://www.unhcr.org/refworld/topic,4565c22511,4565c25f17f,441182000,0.html (pristupljeno 14.2.2010)
5. Katunarić, Vjeran (1994). *Labirint evolucije*. Zagreb: Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
6. Kelley, Judith (2004) *Ethnic Politics in Europe: The Power of Norms and Incentives* ,Princeton:Princeton University Press.
7. Kochenov, Dimitry (2004) Behind the Copenhagen façade, *European Integration online Papers*, 8 (6).(internet) dostupno na :http://eiop.or.at/eiop/pdf/2004-010.pdf (pristupljeno 12.1.2010)
8. Kymlicka, Will (1995). *Multicultural Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
9. Kymlicka, Will (2001). *Can Liberal Pluralism be Exported?* Oxford: Oxford University Press..
10. Kymlicka, Will (2004). *Liberalizam, zajednica i kultura*. Zagreb: Deltakont.
11. Kymlicka, Will (2007). *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity*. Oxford: Oxford University Press.
12. Minority Rights Group International Report, Minorities in Croatia, 2003, 12, (internet) dostupno na: www.minorityrights.org/adm./Croatia (pristupljeno 3.2.2010.)
13. Murray, Robert (1999). „Liberalism, culture, aboriginal rights: in defence of Kymlicka", *Canadian Journal of Philosophy*, god. 29, br. 1, str. 10–21.
14. Radaeli, M. Claudio (2000). Whither Europeanization:Concept Stretching and Substantive Change, *European Integration online Papir* (EioP) 4 (8):3.
15. Raz, Joseph (1994). „Multiculturalism: A liberal perspective", u: Joseph Raz. *Ethics in the Public Domain*. New York: Oxford University Press, str. 171–194.
16. Sasse, Gwendolyn (2008). „EU Conditionality and Minority Rights: Translating the Copenhagen Criterion into Policy", *Journal of European Public Policy,*15(6) September 2008,str. 842–860.
17. Tamir, Yael (1993). *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press.
18. Young, Iris Marion (2005). *Pravednost i politika razlike*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

LIBERAL MULTICULTURALISM – EXAMPLE OF CROATIA

Summary: *In the area of minority rights, the European Union promotes the norms of liberal multiculturalism that have no stronghold in EU legislation and which are not part of the acquis communautaire. The limits of conditionality implementation of minority rights that EU promotes are shown in the mechanism of monitoring that implementation, also including Regular Reports of the European Commission on the country's progress towards the EU, which are monitoring minority issues in the political context of a country. The reports are based on the Copenhagen criteria on minority protection. Serious efforts are needed to implement legal norms of minority rights. There are several factors that affect implementation: confusion about the legal nature of protection of minority rights, vagueness of formulation of standards and benefits that a country would have by their conduction. To prevent those factors not to contribute to further ambiguities, the EU must unify and clearly define the minority rights standards by persuading the governments that the existence of minority groups enriches the society. Measures aimed at preserving their specific impact influence reducing the risk of conflicts. Although from the Croatian example it can be seen that many European norms of protecting minorities were adopted by changing the legislation, from the Report of the European Commission it is possible to see their limitations, that is, not applying the law in reality. The Reports of the European Commission about the progress show that the minority issue is not a priority to the EU in accessible negotiations, and also show the difficulties of the EU in monitoring the progress in the lack of clearly defined standards on minority rights.*

Key words: *liberal multiculturalism, minority rights, EU, Croatia*

Vojćeh Ščepanjski
Komisija za balkanistiku, Poljska akademija nauka, Odeljenje u Poznanju u Poljskoj

(NE)MULTIETNIČKO, (NE)MULTIKULTURNO KOSOVO RAZMATRANJA O PREDSTAVLJANJU SPECIFIČNOSTI KOSOVA PRILIKOM JEDNE IZLOŽBE ETNOGRAFSKOG MUZEJA U POZNANJU (POLJSKA) OD 22. OKTOBRA 2011. GODINE

Rezime: *U Etnografskom muzeju u Poznanju (u sastavu Narodnog muzeja) do 22. 10.2011. realizovan je jedan zanimljiv i ambiciozan muzejski projekat pod naslovom „Tragovima Kanuna. Albanska kultura na multietničkom Kosovu". Na navedenoj izložbi uglavnom su se mogli videti eksponati koje sačinjavaju odela i predmeti korišćeni tokom XIX i (najviše) XX veka, a takođe i početkom XXI veka na Kosovu, Metohiji i u nekim delovima Albanije i Makedonije. Muzejski projekat je osim izložbe obuhvatio i impozantan katalog koji pored podataka o izloženim predmetima sadrži i članke o istoriji i etnografiji (posebno o običajima) stanovništva Kosova i Metohije. Polazeći od podataka o muzejskoj izložbi koja svakako zaslužuje pažnju, autor predloženih razmatranja uzima u obzir i pitanje načina predstavljanja specifičnosti Kosova tom izložbom (a takođe kroz tekstove u spomenutom katalogu i sve propratne događaje organizovane u Etnografskom muzeju koji su imali za cilj približavanje osobenosti tog područja). Da li je to, kako je izraženo naslovom izložbe, predstavljanje Kosova kao multietničke i, s tim u vezi, multikulturne zemlje ili pak prezentacija Kosova viđenog samo kao zemlje Albanaca, albanske tradicije i isključivo albanske kulture? Da li je gledajući izložbu i koristeći katalog, ali i učestvujući u predavanjima u poznanjskom muzeju, moguće upoznati kosovsku multikulturalnost, a ako jeste – na koji način je ona shvaćena? Mišljenje autora u ovom članku nije jednoznačno. Sama ekspozicija, čiji je karakter obojen stvarno vrednim eksponatima, stvara među posetiocima sliku nemultietničkog i nemultikulturnog Kosova, mada prenosi neke od specifičnosti različitih unutaralbanskih kulturnih diferencijacija. Neki drugi događaji koji su upotpunili izložbu zamišljeni su sa ciljem da se na dosta upečatljiv način skrene pažnja publike na faktor albansko-srpske koegzistencije na Kosovu i Metohiji, kao na jednu od najvažnjih pojava multikulturalnosti u toj zemlji.*

Ključne reči: *Kosovo, etnografija, muzejske ekspozicije, (ne)multietničnost, (ne)multikulturalnost, Albanci, Srbi, Poznanj.*

U Etnografskom muzeju u Poznanju, u jednom od odeljenja veće strukture kakav je Narodni muzej (otvoren još 1857. godine, a pod sadašnjim nazivom od 1950. godine), 22. X 2011. otvorena je izložba „Tragovima Kanuna. Albanska kultura na multietničkom Kosovu"[1]. Kustos izložbe je etnolog dr Joana Minkšim[2] (Joanna Minksztym), dok za aranžiranje odgovaraju profesori Vojćeh Hora (Wojciech Hora) i Marek Franćišek Ovsjan (Marek Franciszek Owsian) – obojica sa Umetničkog univerziteta u Poznanju. U uvodnim zapažanjima ne može da se ne spomene još jedna osoba, izuzetno zaslužna za ceo projekat. Reč je o mr Jaroslavu Rosohackom (Jarosław Rosochacki), etnografu (sa iskustvom u radu na muzejskim izložbama) i istoričaru koji se detaljnije bavi istorijom Albanaca u XIX i XX veku, a takođe i učeniku poznatog poljskog balkaniste i istraživača starog veka iz Poznanja (istorija Ilira) doc. dr Vlođimježa Pajonkovskog (Włodzimierz Pająkowski) (1934-1992)[3]. U grupi poljskih balkanista Jaroslav Rosohacki je poznat i zbog drugih aktivnosti – veoma aktivnog vršenja dužnosti generalnog, počasnog konzula Republike Albanije u Poznanju[4].

Uloga koju je Jaroslav Rosohacki imao u organizaciji etnografske izložbe posvećene Kosovu u Poznanju, pored staranja J. Minkštim, bila je fundamentalna. Angažujući se oko njene pripreme, konzul se prihvatio pokroviteljstva, kao i promovisanja tog događaja u Velikopoljskoj i van nje.

Komentarišući „kosovsku izložbu" poznanjskog Etnografskog muzeja, treba obratiti pažnju i na još nekoliko činjenica i suvislosti. Predstavljeni projekat, koji je realizovan u saradnji poznanjskog centra i nekoliko poljskih i kosovskih institucija, poduhvat je vanlokalnog, čak i od međunarodnog značaja, a dr J. Minkštim ga je opisala kao prvu izložbu tog tipa u Evropi. Kao što je napisala, izložba predstavlja: „[...] zbirku Etnografskog muzeja u Poznanju, prikupljanu preko četrdeset godina, najveću u Poljskoj i jednu od bitnijih na našem kontinentu, koja broji više

1 http://www.mnp.art.pl/ (pristup 27 XI 2012).

2 J. Minkštim je vezana za Etnografski muzej od 1988. (Odeljenje tkanina i narodne nošnje). Doktorsku disertaciju je napisala na Istorijskom fakultetu Univerziteta Adama Mickjeviča u Poznanju (Institut etnologije i kulturne antropologije) o *Neformalnim običajima velikogradjanske omladine*. U svojoj naučno-istraživačkoj karijeri poseduje stipendijske boravke na Univerzitetu u Aberistvitu u Velikoj Britaniji, kao i na Univerzitetu u Tuskonu (Arizona) u SAD. Njena interesovanja se koncentrišu na takvim pitanjima kao što su: funkcija i simbolika narodne nošnje, narodna bižuterija, promene kulturnih obrazaca (naručito na Kosovu i u severnoj Albaniji), a takođe i na istoriji etnološke muzeologije u Poznanju. Podaci prema biogramu u *Poznać Bałkany. Historia – polityka – kultura – języki IV*, priredili K. Taczyńska, A. Twardowska, Toruń 2012, str. 552.

3 J. Rosohalski je autor neobjavljenog magistarskog rada *Albanska liga osnovana u Prizrenu (1878-1881) i njena borba za teritorijalnu nedeljivost teritorije Albanaca u okviru Osmanske imperije* (1982). Takođe, pripremio je muzejski katalog *Albanska narodna nošnja* (bez godine i mesta izdavanja), koji je pratio ranije izložbe albanske narodne nošnje koje je u Volštinu i Novoj Soli organizovao poznanjski Etnografski muzej.

4 Informacije o tome: E. Wozińska, M. Zaradniak, *Słudzy dwóch panów*, na: http://krakow.naszemiasto.pl/artykul/153637,sludzy-dwoch-panow,id,t.html, (pristup 28 XI 2012).

od 250 eksponata sa područja Kosova i Albanije. Eksponati uglavnom potiču iz druge polovine XX veka. To su predmeti unikatne vrednosti koji dokumentuju kulturno nasleđe te oblasti, nepovratno izgubljeno tokom ratnih dejstava 1998-1999. i ubrzane globalizacije. [...] Izložbu, koja je istovremeno i prezentacija celokupne kosovske i albanske zbirke u Poljskoj, obogatili su eksponati većinom iz XIX i prve polovine XX veka pozajmljeni iz kolekcija Državnog etnografskog muzeja u Varšavi i Etnografskog muzeja „Severina Uđeli" u Krakovu."[5]

Ova razmatranja nemaju za cilj detaljan opis izložbe zasnovan na prikazivanju eksponata iz postavke. Taj zadatak odlično je odrađen katalogom koji je, vredi podvući, bogat ilustracijama i tekstovima koji ukazuju na istorijski, antropološki i umetnički kontekst. To čini spomenutu publikaciju zanimljivom knjigom o Kosovu, njegovom albanskom društvu, narodnoj kulturi kosovskih Albanaca, kao i o kosovskoj istoriji[6]. Dalja razmatranja u ovom radu biće koncentrisana na idejnom konceptu poznanjskog poduhvata posvećenog albanskoj kulturi na Kosovu. Na taj način, ponuđena rešenja biće pokušaj odgonetanja kome taj projekat, usmeren na širu publiku, stvarno služi.

Ideju na koju su se pozvali kustos i njeni saradnici nabolje možemo približiti ponovo navodeći odgovarajuće reči dr J. Minkštim.

U uvodnom tekstu u katalogu ekspozicije, naslovljenom „O izložbi", napisala je: „Preko prezentacije primera materijalne kulture, na izložbi je pokazana tradicionalna kultura, a pomoću fotograma – elementi savremene kulture zasnovani na tradiciji. U tom kontekstu – tradicionalne i savremene kulture – predstavljamo, takođe, funkcionisanje pravila običajnog prava (na osnovu *Kanuna Leka Dukađinija*), kao i sa njima usko povezana načela časti, gostoprimstva, verske tolerancije, podele poslova i obaveza u okviru porodice. Problematika ima univerzalan karakter, a naročito je aktuelna sada kada je prisutan veliki broj kontroverzi na međunarodnoj sceni po pitanju Kosova. [...] Želja autorke koncepta izložbe i propratnog kataloga bila je da izazove interesovanje, toleranciju i otvorenost prema drugačijoj kulturi u kojoj su prisutni jaki muslimanski uticaji što u Evropi izaziva brojne negativne konotacije. Realizovanje ovog projekta ima za cilj pokretanje dijaloga među kulturama i produbljivanje znanja u poljskom društvu o mehanizmima obrazovanja i održavanja kulturnog identiteta (između ostalog, oslanjanjem na običajno pravo), kao i o uzrocima koji determinišu nastajanje novih država u Evropi i na svetu – ranije i sada"[7].

5 J. Minksztym, *O wystawie*, [in:] *Śladami Kanunu. Kultura albańska w wieloetnicznym Kosowie*, red. J. Minksztym, Poznań 2008, str. 8.

6 *Śladami Kanunu*..., str. 210+2 b. p. Uz knjigu je dodat i CD sa prevodom kataloga na engleski jezik.

7 J. Minksztym, *O wystawie*…, str. 8-9.

Tako zacrtana ideja izložbe vešto je povezana sa likovnim aranžmanom koji treba da je odgovarajuće predstavi. Mada to ne čini suštinu ovih razmatranja, ipak bi tome trebalo posvetiti nekoliko rečenica. U cilju jasnog prikazivanja veze između ideje i konvencije izložbe, kao i pružanja njenog kompetentnog i istovremeno kratkog opisa, još jednanput će biti upotrebljeni zaključci dr J. Minkštin (iz njenih razmatranja o izložbi u uvodnom tekstu kataloga).

Dakle, u cilju jasnog predstavljanja poruke projekta, koja neće biti protkana nikakvim izumima niti blještavilom, na poznanjskoj muzejskoj izložbi posvećenoj Kosovu odlučeno je da se upotrebe asketske izložbene forme. Izložbena površina obuhvatila je tri prostorije od skoro 300 m^2 – ulaz i dve izložbene sale. Ulaz je poslužio da bi se gostima pokazale ženske narodne nošnje XX veka iz Albanije. Jedna od sala bila je namenjena za izložbu predmeta gradske kulture XIX i početka XX veka, bogato ukrašenih zlatnim i srebrnim vezom i sofisticiranim šivenjem i filigranom. Organizator se pobrinuo da u toj sali sve lepe stvari budu adekvatno osvetljene, da predoči njihovu vrednost kako bi estetski utisak izazvan njihovom izuzetnošću i stilskom posebnošću (orijentalna soficistiranost) bio stvarno dubok. U drugoj sali bili su izloženi predmeti iz XX veka (zajedno sa nekoliko savremenih predmeta), a u centru te sale knjiga običajnog prava – već pomenuti *Kanun Leka Dukađinija*. Na tri dela izložbene površine naglašena su tri važna aspekta albanske kulture koja su došla do izražaja u *Kanunu*: načelo gostoprimstva, položaj i uloga muškarca, kao i položaj i uloga žene; osim toga – oformljena kao rezultat istorijskog procesa, verska i kulturna diferencijacija terena nastanjenog stanovništvom koje se poziva na *Kanun*.

U ranijim citatima, kojima se kustoskinja pozivala na ideju vodilju izložbe, podjednako kao i u pasusu koji ukazuje na podređivanje te ideje određenim formama aranžiranja, odjekuje poziv na kosovsku stvarnost (a u izvesnom stepenu i na susednu Albaniju), kao stvarnost kulturne različitosti (uključujući i versku) koja ima za posledicu raznolikost predmeta materijalne kulture stanovništva te oblasti. Ovde je, kao što se vidi, do izražaja došla multikulturalnost. Treba primetiti, ali istovremeno i reći da se to ne dešava neposredno, kako bi se moglo očekivati od projekta koji bi, prema pretpostavkama, trebalo da prikaže kosovsku kulturu kao rezultat podjednakog stvaralaštva Albanaca, Srba, Vlaha, Roma, Turaka i Crnogoraca (navodimo samo brojnije nacije na Kosovu u XIX i XX veku[8]).

Predstavljanje prostora kao što je Kosovo (koje posetioci poznanjskog muzeja retko prepoznaju ne samo na kulturnoj, nego i na

8 U katalogu izložbe etnička struktura Kosova je ukazana pomoću mape te provincije (str. 40) i dela teksta: M. Kołczyńska, *Jedna krew, jeden język, jedne obyczaje. Zarys etnografii Kosowa*, [w:] *Śladami Kanunu*…, trs. 20-32.

političkoj mapi Evrope), kroz brojne predmete izuzetne estetike prisutne u svakodnevnom životu, vodi posmatrača ka njihovim tvorcima – stanovnicima pokrajine koja se nalazi u samom srcu „balkanskog bureta baruta" (ili bolje rečeno kulturnog i političkog bureta baruta).

Na takav zaključak upućuje i druga, „nekosovska" delatnost u radu kustosa izložbe „Tragovima *Kanuna*" (npr. ciklus susreta ostvaren 2012. čiji je koncept sigurno već ranije bio obrađen, a koji je pratio drugu izložbu Etnografskog muzeja – *Stvari govore. Sto godina etnografske zbirke u Poznanju*, u okviru koje je dr J. Minkštim održala, između ostalih, predavanje na temu *Razgovor sa... tirolskim pojasom*[9]), kao i uvod u katalogu izložbe posvećene Kosovu koji je napisao profesor Vojćeh Suhocki, direktor poznanjskog Narodnog muzeja. U spomenutom tekstu ukazao je na postulat koji ostvaruje izložba „Tragovima Kanuna" – takav pogled na prostor koji izložba približava, koji pre svega usmerava pažnju na društva te oblasti – preko kontemplacije predmeta koji služe za obavljanje svakodnevnih poslova, ali i za potrebe verskih obreda i praznika. Po mišljenju profesora Suhockog, koje sigurno deli i J. Minkštim, svi ti predmeti koje etnolozi i muzejski radnici prikupljaju, ispituju i pokazuju savremenom čoveku, svedoče o ljudskim sudbinama i njihovim promenama[10].

Ideja naracije pomoću predmeta (među njima i onih iz svakodnevne upotrebe), o prošlosti, identitetu njihovih tvoraca i korisnika, o vrednostima koje su poštovali, bliska je gore pomenutim osobama, što dokazuju njihove reči[11], a u slučaju kustosa izložbe posvećene Kosovu i razna predavanja[12], radovi[13] i susreti sa posetiocima prilikom prezentacije izložbe. Priča o raznovrsnosti i raznorodnosti krajeva upotrebljena na izložbi kao što je „Tragovima Kanuna", omogućava posetiocima da preko izloženih eksponata stvore jasniju sliku o Kosovu – multietničkom Kosovu. Ipak, takvo naglašavanje mulietničnosti oblasti iz koje potiču većina eksponata prikazanih publici (deo je, kao što je ranije rečeno, iz Albanije), čini se preteranom.

Kosovo je, bez sumnje, u XIX i XX veku (iz tog perioda potiču eksponati) odlikovala multietničnost, a time i multikulturalnost. Posetilac

9 Informacije o predavanju 17. XI 2012.: http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeum-etnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/11/17/k/////Rozmowa_z_pasem_tyrolskim_Prelekcja_dr_Joanny_Minksztym/ (pristup 29 XI 2012)

10 W. Suchocki, *Przedmowa,* [in:] *Śladami Kanunu*…, str. 7.

11 Ibidem.

12 Osim ranije spomenutog predvanja o tirolskom pojasu, ovde možemo navesti i predavanje dr J. Minkštim 4. II 2012. *O aktinama i mahmudima tj. balkanska bižuterija*, koje je održano u sklopu susreta u Etnografskom muzeju koji su pratili izložbu posvećenu Kosovu. O predavanju: http://poznan.culturowo.pl/o-altynach-i-mahmudach-czyli-bizuteria-balkanska--e14662/; http://www.wzar.pl/wydarzenia/o-altynach-i-mahmudach-czyli-bizuteria-balkanska-wyklad-dr-joanny-minksztym-zapraszamy; http://balkanistyka.org/wp/o-altynach-i-mahmudach-czyli-bizuteria-balkanska-wyklad-dr-joanny-minksztym/;

Muzeja koji već ima svest o tome ili je tek stiče u trenutku čitanja kataloga čiji naslov naglašava multietničnost, mogao bi očekivati da izložba, pored toga što je posvećena albanskoj kulturi koja nosi tragove *Kanuna*, barem delimično predstavi i primere kultura drugih stanovnika Kosova – Srba, Roma itd. Međutim, na izložbi su prikazani samo pojedini predmeti srpskog porekla, njihov broj je izrazito manji od broja albanskih eksponata iz severne Albanije, pa čak i srednje ili južne Albanije (Elbasan, Đirokastra sa okolinom).

Izložba je, dakle, zamišljena tako da pokaže albansku raznolikost na Kosovu, a ne etničku raznovrsnost Kosova. *De facto* ne pokazujući multietničnost Kosova, pokazuje multikulturalnost albanskog društva te pokrajine. Naime, možemo da primetimo i to šta povezuje albanske zajednice u društvo (norme običajnog prava, jezik, nacionalni simboli), ali i šta ih razlikuje (najlakše je uočiti versku šarolikost). Sama izložba „Tragovima Kanuna" pruža sliku albanske kulture koja tesno ispunjava Kosovo, gotovo da je jedina prisutna na tom terenu, što daje sliku albanskog Kosova, homogenog i raznovrsnog samo u albanskom okviru.

Projekat dr J. Mikštin i njenih saradnika iz Etnografskog muzeja, kao i iz drugih institucija u Poljskoj i inostranstvu koje su učestvovale u prikupljanju eksponata za izložbu (koja nesumnjivo zaslužuje reči hvale), uopšte ne otelotvorava zamisao prikazivanja multietničkog i multikulturnog Kosova (ne samo u okviru unutaralbanske miltikulturalnosti) koje je u različitim periodima svoje istorije bilo mesto sporova, ali i dijaloga između kultura. Definitivno, ne. Ili barem ne sasvim.

Treba ipak imati u vidu da je izložba posvećena Kosovu, otvorena u oktobru 2011. u poznanjskom Etnografskom muzeju – odeljenju tamošnjeg Narodnog muzeja, svakako centralni, ali ipak samo deo većeg projekta. To čak nije ni projekat iz dva dela (izložba + impozantan katalog u elegantnoj formi koji bi, kako je ranije rečeno, mogao biti samostalna publikacija[14]), već mnogo obimniji. Muzejski projekat „Tragovima Kanuna"

[13] J. Minksztym, Biżuteria ludowa na terenie Kosowa i północnej Albanii, [u:] Poznać Bałkany... IV, s. 451-467; eadem, Tajemnice obyczajów i tradycji polskich, Poznań 2008.

[14] Vrednost katalogu dodaju bibliografske reference (s. 208-209) i publikacije navedene u napomenama u članku M. Kolčinjske (s. 31-32). Nažalost u katalogu je minimalan broj bibliografskih referenci radova nastalih na srpskom i hrvatskom jeziku, jednih od bitnih za naučnu i popularnu literaturu iz oblasti etnografije, umetnosti i društveno-kulturne istorije Kosova, koji upotpunjuju rezultate albanskih istraživača (kao npr. Roka Zoji ili Agima Bido). U radu su citirani samo objavljen u Beogradu rad B. Aleksove i izdani u Zagrebu radovi M. Ivanović i J. Jelačića – poznavaoca narodne nošnje Rugove i proizvoda balkanskog i orijentalnog puškarstva.

[15] W. Szczepański, *Krótki zarys historii Kosowa*, [u:] *Śladami Kanunu*…, s. 10-19.

[16] M. Kołczyńska, *Jedna krew, jeden język, jedne obyczaje*…, s.. 20-32.

[17] J. Minksztym, *Łowienie piękna. Historia kolekcji kosowskiej i albańskiej Muzeum Etnograficznego w Poznaniu*, [u:] *Śladami Kanunu*…, s. 35-40.

[18] J. Rosochacki, *Historia fascynacji*, [u:] *Śladami Kanunu*…, s. 33-34.

čine osim navedenih elemenata i prateći događaji kao što su raznovrsne priredbe i programi - od standardnog obilaska izložbe sa kustosom, preko obilaska ekspozicije u društvu počasnog konzula Albanije u Poznanju, J. Rosohackog (u prisustvu kustosa) do nekoliko prigodnih predavanja delimično posvećenih izložbi i eksponatima, a delimično Kosovu – o njegovoj etnografiji, istoriji, društvenom životu, pa čak i muzičkim interesovanjima i razonodom tamošnje omladine.

Zamisao prikazivanja multikulturalnosti i multietničnosti Kosova, čiji je značaj za Etnografski muzej naglašen samim nazivom izložbe i svojevrsno smeštanje pripremljene prezentacije u kontekst etničke nejednorodnosti te oblasti ostvareni su, pre svega, katalogom u kojem značajan deo čine tekstovi o istoriji Kosova (dr Vojćeh Ščepanjski)[15], etnografiji Kosova (mr Marta Joana Kolčinjska)[16], istorijatu kolekcije (dr J. Minkštim)[17] i o poljskom interesovanju za Kosovo (mr J. Rosohacki)[18]. Ogovarajuća doza istraživačke i stvaralačke slobode koju poseduju pomenuti autori dozvolila je tumačenje pitanja koje se ne vezuje isključivo i tesno za problematiku albanske kulture na Kosovu.

Gore navedeno naročito je došlo do izražaja u tekstu o istoriji Kosova. Njegov autor nije toliko opisao društveno-političku istoriju kosovskih Albanaca, koliko je predstavio koncizan (s obzirom na ograničenja, lišen napomena i ne razvijajući neke probleme), a istovremeno i prvi u poljskoj literaturi, nacrt političke istorije provincije čija je politička reprezentacija (prištinski parlament) u februaru 2008. proglasila nezavisnost, što je imalo za posledicu da nekoliko zemalja (između ostalih i Poljska) prizna Kosovo kao nezavisnu državu. U članku V. Ščepanjskog naglašena su pitanja koja se odnose na: srpsko srednjovekovno nasleđe na Kosovu i Metohiji, političke i pravno-administrativne sisteme koje su na Balkanu (dakle i na Kosovu i Metohiji) zaveli Turci (funkcionisanje elajeta i vilajeta, naročito kosovskog vilajeta u periodu od 1877. do 1912. sa sedištima u Prištini i Skoplju), na problematiku albansko-srpskih razmimolaženja i sporova u toj provinciji u XIX i na početku XX veka, kao i na probleme funkcionisanja Kosova u okviru Kraljevine SHS - Jugoslavije, socijalističke jugoslovenske države, Srbije i Crne Gore i na kraju, u okviru same Srbije (u uslovima stvarne ranije separacje kao posledice konflikta 1999. godine)[19]. Sa sigurnošću taj rad, svakako samo kratak opis tih komplikovanih pitanja, ne kreira sliku Kosova (u etničkom i kulturnom smislu) kao isključivo albansku oblast.

---

[19]W. Szczepański, *Krótki zarys*…, s. 10-19.
[20]http://www.mnp.art.pl/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/04/21/k/////Kosowo_kraj_zywej_historii/ (pristup 17. 12.2012).

Aspekti multikulturalnosti i multietničnosti Kosova bili su naglašeni i u prigodnim govorima održanim u muzeju (predavanja sa kompjuterskim prezentacijama u *Microsoft Power Pointu*), koji su predstavljeni kao deo ciklusa pratećih događaja izložbe i sastavni deo projekta kojim je rukovodila dr J. Minkštim.

U bliskoj vezi sa člankom V. Ščepanjskog o istoriji Kosova, u katalogu izložbe je i njegovo predavanje u okviru gore opisanog ciklusa, kome je dat naziv „Kosovo - zemlja žive istorije" (21. IV 2012.). U pozivu na taj referat njegov autor je napisao: „[...] predavanje je poziv na *putovanje* po prošlosti te, kod nas još nepoznate zemlje i njenog stanovništva (pre svega Albanaca i Srba), pred kojima je težak zadatak integracije u jedno društvo[20]". Reči o izazovima i zajedništvu Albanaca i Srba ukazali su na zamisao pokazivanja istorije i sadašnjice Kosova kao multietničke države (termin korišćen uslovno; u vezi sa odlukom poljske vlade od 26. II 2008. da prizna Kosovo kao suverenu državu) čiji društveno-politički problemi, uslovno i drugi, moraju biti razmatrani u sklopu dijaloga albanskog i manjinskog stanovništva na čelu sa Srbima koji su nabrojnija manjinska grupa.

Versku raznolikost Kosova, koja je jedan od važnijih aspekta kosovske multikulturalnosti, iscrpno je u svom referatu prikazala M. Kolčinjska, istraživač iz Varšave, koja se izdvaja u mladom pokolenju poljskih balkanista. Njen referat „Religija na savremenom Kosovu. Između stereotipa, opasnosti i tradicije" (4. III 2012. godine) prikazao je ne samo pitanja u vezi sa funkcionisanjem srpskog pravoslavlja na Kosovu, nego i problematiku verske diferencijacije među kosovskim Albancima (sunitski islam, mulimanska mistička bratstva, hrišćanstvo sa dominacijom rimskog katoličanstva nad pravoslavljem), a takođe i pitanje verskog raslojavanja kosovskih Roma i funkcionisanje katolika hrvatske narodnosti (marginalno) na Kosovu.[21]

[21] http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeum-etnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/03/04/k/////
Religia_we_wspolczesnym_Kosowie_miedzy_stereotypem_zagrozeniem_i_tradycja_Wyklad_na_wystawi/ (pristup 17.12.2012).

[22] Videti nap. 12.

[23] http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeum-etnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/09/29/k///// Z_podozy_po_Albanii_obrazy_i_historie_niezwykle_Prelekcja_Joanny_Minksztym/ (pristup 22.11.2012).

[24]http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeum-etnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/01/14/k///// Rodzina_albanska_tradycja_i_przemiany_Prelekcja_na_wystawie_Sladami_Kanunu/ (pristup 29.09.2012).

[25] http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeum-etnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/05/27/k////
Scena_muzyczna_w_Kosowie_dzis/ (pristup 16.12.2012).

[26] http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeum-etnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/10/19/k///// Udzial_Polskich_Sil_Zbrojnych_w_misji_stabilizacyjnej_w_Kosowie/ (pristup 16.12.2012). Videti: http://wsiz.rzeszow.pl/kadra/tbak/default.aspx (pristup 28.10.2012).

Dr J. Minkštim - *spiritus movens* izložbe u Poznanju, u ciklusu predavanja koja su pratila taj poduhvat, pored ranije navedenog predstavljanja balkanske bižuterije[22] opisala je posetiocima i svoje lične utiske sa putovanja po Republici Albaniji (29. IX 2012. godine)[23], što je izazvalo interesovanje publike, ali generalno, nije donelo nikakva nova saznanja osobama koje su bile zainteresovane za izložbu multietničkog lica Kosova. Takvo lice Kosova nije pokazao (mada se odnosio i na samo Kosovo i mada je pokretao važno pitanje diferencijacije albanskog društva) ni susret sa konzulom J. Rosohackim posvećen albanskoj porodici i promenama koje se odvijaju u tom osnovnom društvenom tkivu.[24]

Druga predavanja u Etnografskom muzeju u Poznanju koja su izazvala prilično interesovanje, a u okviru ciklusa koji je pratio izložbu eksponata sa Kosova i Albanije, održali su dr Rigels Halili (naučno vezan za Varšavu i Torunj, inače stručnjak za kulturu albanske nacionalnosti) i general brigade u penziji dr inž. Tomaš Bonk (Viša škola za menadžment i informatiku u Žešovu). Predavanje dr Halilija imalo je naslov „Muzička scena na Kosovu danas - tradicija, društveni protest i zabava" (27. V 2012.)[25]. Susret sa drugim predavačem je bio posvećen pitanju „učešća poljskih oružanih snaga na Kosovu" (19. X 2012.)[26]. Prezentacija dr T. Bonka, koji je sa činom majora bio komadant Poljskog vojnog kontingenta na Kosovu[27], sadržavala je brojne pozive na problem multietničnosti te provincije i često konfliktno funkcionisanje grupa različitog kulturnog porekla. Pokazani podaci i mišljenja provocirali su brojna pitanja prisutnih među kojima je bio i pisac ovog članka.

---

[27] D. Kwietniewska, „*Śladami Kanunu*" – *reportaż z wystawy w Poznaniu*, http://www.towpolalb.pl/index php?option=com_content&view=article&id=304%3Aqladami-kanunuq-reporta-w-wystawy-w-Poznaniu&Temid
=36 (pristup 23.11.2012).

[28]http://www.mnp.art.pl/wystawy/wystawa/cal/2011/10/22/k/////Sladami_Kanunu_Kultura_albanska_w_wieloetnicznym_Kosowie/ (pristup 21.11.2012).

[29] Mišljenje koje je autoru izložio istoričar-balkanista mr Marcin Mikolajčik (Mikołajczyk) iz Poznanja, koji se bavi koordinacijom projekata iz domena kulturne politike, januara 2012.

[30] Vidi: http://www.widok.waw.pl/wydarzenia/prof-barbara-kirshenblatt-gimblett-o-muzeum-historii-zydow-polskich (pristup 26.11.2012). U vezi uloge savremenog muzeja uporedi takođe mišljenje Mažene Ramus: „muzeji danas nisu smao ustanove koje prikupljaju i održavaju kolekcije, ali pre svega su centri kulture koja utiče na dotična društva, oživljavaju kulturno-umetničku delatnost stanovnika i vrše prosvetni rad sa posetiocima. Svi muzeji umetnosti, mada se razlikuju kolekcijama, traže najefikasnije i najbolje metode pokazivanja ih posetiocima koje bi efikasno uticale na njih, koje bi prosvetni rad muzeja podigli na viši nivo" – M. Ramus, *Metody uprzystępniania uczniom klas IV-VI muzealnych zbiorów sztuki (na przykładzie Muzeum Okręgowego w Sandomierzu*), diplomski rad (mentor – prof. dr. hab. Czesława Gierak), Wszechnica Świętokrzyska, Kielce 2002.

[31] J. Minksztym, *O wystawie*…, str. 9.

Sažimajući, u prvom redu treba primetiti značaj i objektivnu vrednost muzejskog poduhvata u Poznanju posvećenog Kosovu, koji je, pri tome, poneo veliko priznanje građana Poznanja i probudio veliko interesovanje posetilaca i iz drugih krajeva Poljske (koji su često dolazili i iz važnih univerzitetskih centara, npr. iz Varšave, Torunja, Lođa, Lublina), a među njima profesora i studenata koji se bave izučavanjem balkanske problematike i članova poljsko-albanskog društva[28]. Priznanje projektu odala su i veća koja se profesionalno bave muzeologijom što je za posledicu imalo produžetak trajanja izlože za još nekoliko meseci (do aprila 2013. umesto do 22. oktobra 2012. godine) i uručenje prve nagrade dr J. Minkštim na konkursu „Muzejski događaj godine - Izabela 2011" (u kategoriji izložbi)[29]. Primedbe pojedinih osoba, koje su se ticale forme ekspozicije (staromodna, nije interaktivna)[30] neutralizovane su, ako se na inicijativu Etnografskog muzeja pogleda kao na veći projekt gde nedostatke same izložbe nadoknađuje ciklus pratećih događaja koji joj pruža podršku, promoviše i vrši popularizaciju znanja o Kosovu i etnografskom materijalu. Među takvim događajima poseban značaj imaju susreti sa stručnjacima koji su živopisno i uz upotrebu neophodnih tehničkih sredstava opisivali raznovrsne probleme vezane za etnografiju Kosova i uopšteno govorili o prošlosti i sadašnjosti te balkanske regije.

Upravo spomenuti događaji i sama izložba čine impozantan projekat muzeja -institucije naročito pozvane da igra ulogu prosvetne ustanove čija je delatnost (široko shvatana, a ne samo estetska) usmerena i na stručnjake i na tzv. obične ljude (prof. Barbara Kirshenblat-Gimblet)[31]. Prema rečima autorke izložbe dr J. Minkštim, koja je unela dimenziju multetničnosti i multikulturalnosti, zbog želje „[...] buđenja interesovanja, otvorenog i tolerantnog stava [...] u cilju pokretanja dijaloga među kulturama [..]"[32]

Sa poljskog jezika na srpski preveo mr Miloš Zečević
(Torunj)

Bibliografija

http://balkanistyka.org/wp/o-altynach-i-mahmudach-czyli-bizuteria-balkanska-wyklad-dr-joanny-minksztym/.
http://krakow.naszemiasto.pl/artykul/153637,sludzy-dwoch-panow,id,t.html.
http://poznan.culturowo.pl/o-altynach-i-mahmudach-czyli-bizuteria-balkanska--e14662/.
http://wsiz.rzeszow.pl/kadra/tbak/default.aspx.
http://www.mnp.art.pl/.
http://www.mnp.art.pl/muzeum/ oddzialy/ muzeum-etnograficzne/wydarzenia/.
http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeumetnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/11/17/k/////Rozmowa_z_pasem_tyrolskim_Prelekcja_dr_Joanny_Minksztym/.
http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeumetnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/03/04/k/////Religia_we_wspolczesnym_Kosowie_miedzy_stereotypem_zagrozeniem_i_tradycja_Wyklad_na_wystawi/.
http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeumetnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/09/29/k/////Z_podozy_po_Albanii_obrazy_i_historie_niezwykle_Prelekcja_Joanny_Minksztym/.
http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeumetnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/01/14/k/////Rodzina_albanska_tradycja_i_przemiany_Prelekcja_na_wystawie_Sladami_Kanunu/.
http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeumetnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/05/27/k//// Scena_muzyczna_w_Kosowie_dzis/.
http://www.mnp.art.pl/muzeum/oddzialy/muzeumetnograficzne/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/10/19/k/////Udzial_Polskich_Sil_Zbrojnych_w_misji_stabilizacyjnej_w_Kosowie/.
http://www.mnp.art.pl/wydarzenia/wydarzenie/cal/2012/04/21/k/////Kosowo_kraj_zywej_historii/.
http://www.mnp.art.pl/wystawy/wystawa/cal/2011/10/22/k/////Sladami_Kanunu_Kultura_albanska_w_wieloetnicznym_Kosowie/.
http://www.widok.waw.pl/wydarzenia/prof-barbara-kirshenblatt-gimblett-o-muzeum-historii-zydow-polskich.
http://www.wzar.pl/wydarzenia/o-altynach-i-mahmudach-czyli-bizuteria-balkanska-wyklad-dr -joannyminksztym-zapraszamy.
Kołczyńska M., *Jedna krew, jeden język, jedne obyczaje. Zarys etnografii Kosowa*, [w:] *Śladami Kanunu*…, s. 20-32.
Kwietniewska D., *„Śladami Kanunu" – reportaż z wystawy w Poznaniu*, u: http://www.towpolalb.pl/indexphp?option=com_content&view=article&id=304%3Aqladami-kanunuq-reporta-w-wystawy-w-Poznaniu&Temid **=36.**
*Ludowy strój albańsk*i, oprac. J. Rosochacki (bez god. i mesta izdavanja).
Minksztym J., *Biżuteria ludowa na terenie Kosowa i północnej Albanii*, [u:] *Poznać Bałkany... IV*, s. 451-467.
Minksztym, J. *Łowienie piękna. Historia kolekcji kosowskiej i albańskiej Muzeum Etnograficznego w Poznaniu*, [u:] *Śladami Kanunu*…, s. 35-40.
Minksztym, J. *O wystawie…*, [u:] *Śladami Kanunu...,* s. 8-9.
Minksztym, J. *Tajemnice obyczajów i tradycji polskich*, Poznań 2008.
Poznać Bałkany. Historia – polityka – kultura – języki IV, priredili K. Taczyńska, A. Twardowska, Toruń 2012.

Ramus, M. *Metody uprzystępniania uczniom klas IV-VI muzealnych zbiorów sztuki (na przykładzie Muzeum Okręgowego w Sandomierzu*), praca dyplomowa pod kier. prof. dr hab. Czesławy Gierak, Wszechnica Świętokrzyska, Kielce 2002.
Rosochacki, J. *Historia fascynacji*, [u:] *Śladami Kanunu*…, s. 33-34.
Rosochacki, J. *Liga Albańska zawiązana w Prizrenie (1878-1881) i jej walka w obronie niepodzielności terytorialnej obszaru zamieszkałego przez Albańczyków w ramach Imperium Osmańskiego*, praca magisterska pod kier. doc. dr. hab. Włodzimierza Pająkowskiego, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Poznań 1982.
Śladami Kanunu. Kultura albańska w wieloetnicznym Kosowie, ured. J. Minksztym, Poznań 2011.
Suchocki, W. *Przedmowa,* [u:] *Śladami Kanunu*…, s. 7.
Szczepański, W. *Krótki zarys historii Kosowa*, [u:] *Śladami Kanunu*…, s. 10-19.

(NON)MULTIETHNIC , (NON)MULTICULTURAL KOSOVO CONSIDERATIONS PRESENTING SPECIFICS OF KOSOVO IN THE EXHIBITION AT THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM IN POZNAN (POLAND), OCTOBER 22 , 2011

Summary: *The purpose of this paper is to familiarize the reader with an interesting and ambitious museum project realized starting October 22, 2011 at the Ethnographic Museum in Poznan (part of the National Museum) entitled "Traces of the Kanun. Albanian culture in a multiethnic Kosovo." The exhibition is mainly composed of exhibits such as suits and items for daily use in Kosovo, Metohija and in some regions of Albania and Macedonia in the 19th and (mostly) 20th centuries, as well as at the beginning of 21st century. In addition, the museum project also included publication of a valuable catalog not only with the data of presented objects, but also with articles about the history and ethnography, mainly customs of the population of Kosovo and Metohija. Starting with information about the exhibition, the author's great attention is paid to the ways in which Kosovo is specific, which is showed in that exhibition, as well as in the texts from the catalog, and in all events associated with the exhibition, whose goal is to represent a diversity of Kosovo. Is Kosovo, as emphasized in the title of the exhibition, understood as a multiethnic and multicultural land, or rather a country of Albanians only, of Albanian tradition and exclusively Albanian culture? Is it possible, regarding the exhibition and using its catalog, as well as participating in the exposure at the Poznan Museum, to get acquainted with multiculturalism of Kosovo? If the answer is "Yes" – in what manner is that multiculturalism comprehended? The author's opinion about the reviewed project is not unambiguous. In the exhibition valuable exhibits are displayed which represent an image of a non-multiethnic and non-multicultural Kosovo, although specific differences within the Albanian cultural differentiation are noted. Some additional events complementing the exhibition are aimed at drawing the attention of the public to the factor of Albanian-Serbian co-existence in Kosovo and Metohija, as one of the most important phenomena of multiculturalism in that country.*

Key words: *Kosovo, ethnography, museum exhibition, (non)multiethnicity, (non)multiculturalism, Albanians, Serbs*

Доц. др Живорад Миленовић
Учитељски факултет у Призрену, Универзитет у Приштини, Србија[1]

ОБРАЗОВАЊЕ ВЛАХА У СРБИЈИ

Резиме: *Власи су маргинална етничка заједница грађана настањених на подручју североисточне Србије. Образовни ниво становништва је незадовољавајући, а има и Влаха који су неписмени. Они сами, оптерећени пореклом, језиком, традицијом, обичајима и веровањем у надрилечење, црну магију и загробни живот, образовању не придају посебан значај. То је допринело да се највећи број Влаха у Србији нађе на дну лествице друштвеног просперитета. Да би се идентификовали фактори баријера партиципације становништва влашке регије Хомоље у образовању, спроведено је истраживање на узорку од 168 Влаха у селима те регије које је приказано у овом раду. Подаци прикупљени скалером обрађени су факторском анализом. Издвојена су три фактора која указују на најчешће разлоге недовољне партиципације Влаха у образовању: потреба за образовањем на влашком језику, важност традиције и обичаја и веровање Влаха.*

Кључне речи: *влашка регија Хомоље, Власи, образовање, влашки језик, Влашки речник, традиција Влаха, обичаји Влаха, веровање Влаха, црна магија, надрилечење, загробни живот.*

Увод

У Србији као и у осталим земљама са геопростора некадашње Југославије постоје два приступа интеркултуралности. Први приступ подразумева *етноцентризам* и резервисаност према другим етничким заједницама док је други заснован на *етнорелативизму* и у различитима не види опасност, већ подразумева поштовање принципа интеркултуралности. Полазећи од Унескових *Смерница за интеркултурално образовање,* циљеви интеркултуралног образовања у Србији су бројни и могу се сврстати у четири групе. Прва група промовише услове који воде плурализму у друштву повећане осетљивости за сопствену културу и подсећа децу на чињеницу да постоје и други начини поступања и другачији вредносни системи. Друга група код деце развија поштовање стилова живота који се разликују од њиховог како би могли разумети и ценити једни друге. Трећа група негује равноправност и оспособљава децу да одговорно и на основу познавања чињеница праве изборе и предузимају акције

[1] E-mail: zivorad.milenovic@pr.ac.rs

усмерене против дискриминације и предрасуда. Четврта група циљева доприноси уважавању сличности и различитости у погледу вредности и оспособљавања деце да говоре у своје име и да промовишу сопствену културу и историју.

Образовање Влаха у Републици Србији је проблем који подједнако задире како у интеркултурализам, тако и у подручје инклузивног образовања. Подсећања ради, данашње друштво поставило је школи задатак спровођења образовања којим би се обезбедила систематска знања усвојена активним учењем сваког ученика сразмерно његовим способностима. При томе, посебна пажња се посвећује образовању припадника мањинских етничких заједница и сегрегираних група. Све оне су задржале елементе експлицитне и имплицитне културе. Карактерише их традиционална повезаност која их је дуги низ година одржала на окупу. У новим условима грађанског живота традиционалност прети да припаднике тих група одвуче на дно лествице друштвеног просперитета.

Једна од сегрегираних група у Републици Србији је *влашка етничка заједница*, посебно Власи који живе на подручју регије Хомоље. Ову етничку групу осим традиционалних обичаја карактеришу и надрилечење и веровање у црну магију и загробни живот. То су одувек биле значајне карактеристике у историји и култури живљења Влаха. Углавном се баве пољопривредом и сточарством. Мали је број Влаха који су запослени у привредном сектору и служби, а природни ресурси Хомоља не пружају могућност ни за озбиљнију и профитабилнију пољопривреду. Недовољно су и образовани. Већина Влаха образовање завршава са основном школом. Мање је оних са завршеном средњом школом, док је број високообразованих Влаха занемарљив. Зато су Власи данас једна од најугроженијих етничких заједница у Србији.

1. Порекло Влаха

Порекло Влаха је проблем који је заокупљао и заокупља етнографе, етнологе, историчаре, историчаре уметности, географе, антропологе, топонимисте, социологе, а у ширем смислу и филозофе, психологе, педагоге, андрагоге, дефектологе и друге. Сматра се да су на ове просторе дошли као номади пре Старих Словена (Гацовић, 2008б). Осим у североисточној Србији Влаха је било и у другим крајевима Србије. На то указују и подаци турских пописа *Нишког кадилука* из 1498. године, према којима је у тамошњим селима, влашко становништво било већинско (Ћирић, 1995). Ове податке не треба повезивати са чињеницом да су Турци целокупно покорено становништво називали Власима.

Према највећем броју схватања Власи су румунског порекла. Има и тврдњи да су настали од једног племена Келта (Гацовић, 2008а: 85). Порекло Влаха потребно је тражити и у трачанским племенима сродним Дачанима, који су се мешали са римским колонизаторима прихватајући њихов језик и културу. Власи су имали значајну улогу и у настанку и развоју *Другог бугарског царства*, познатог као *Царство Влаха и Бугара* а основаног 1185. године. Власи су све до 13. века настањивали области северно од Дунава, укључујући и Трансилванију одакле су мигрирали у Валахију (*Земљу Влаха* тј. *Влашку*) и Молдавију које су постале независне кнежевине у 13. и 14. веку, а касније у 19. веку формирале данашњу Румунију. Други Власи мигрирали су у остале крајеве Балкана. Они који су се одселили у данашњу Македонију, називали су се *Македо-Власи* или *Цинцари*. У то време Власи су основали независну државу *Велику Валахију* (*Велика Влашка*) која је обухватала централне и јужне делове планинског ланца Пинд у Грчкој и области Македоније. Након успостављања Источног Римског Царства у Константинопољу 1204. године, *Велика Влашка* је потпала под грчки деспотат Епир. Касније су је Срби припојили својој држави, а 1393. пала је под турску владавину. Друга влашка област - *Мала Валахија* (*Мала Влашка*), простирала се у Аетолији и Акарнанији. Власи познати као *Морлаци* или *Мавровласи* тј. *Црни Власи*, насељавали су области у Црној Гори, Херцеговини, северној Албанији и јужне области Далмације где су основали град Рагусу (данашњи Дубровник).

2. Влашки језик и писмо

Један од проблема недовољне партиципације Влаха у образовању јесте језик којим говоре, а који званично није признат. Поред тога, ни сами Власи не говоре истим наречјем. Они који живе у насељима ослоњеним на Румунију говоре мешавином *влашко-румунског* језика. Други, пак, који живе у насељима ослоњеним на Бугарску говоре мешавином *влашко-бугарског* језика. А Власи који живе у насељима ослоњеним на централну Србију говоре мешавином *влашко-српског* језика.

Власи осим језика имају проблем и са *влашким писмом* које до данас није објављено. Поред тога, ниједан од објављених речника не носи назив *Влашки речник.* Изузетак је *Влашко-македонски речник* објављен у Македонији (Димчев, 2006). Према аутору могао би се звати и речником *ароманско-македонског језика.* Оправдање за овакво схватање налази се у значењу појма *народ* који потиче од речи *автохтоно (тесакиско, елирско, македонско, трачко и илирско*) балканско порекло са латинизираним језиком као резултатом дуге

владавине Римљана на овим просторима. Претходили су му речници *Македонско-романски* (Dalametra, 1906) и *Романско-македонски и македонско-романски речник* (Tomić, 1987), али и чињеница да је у два наврата *влашки језик* био повезиван са *романским језиком* (Mihajleanu, 1901). Зато се за влашки језик и каже да је то *језик без писма.*

3. Власи у Републици Србији

У Србији Власи живе на подручју североисточне и југоисточне Србије. Настањени су у око 170 насеља. Стварни број Влаха је тешко утврдити јер се у већини случајева на основу личних имена и презимена не разликују од припадника већинских народа. Поред тога многа сеоска насеља више не постоје. Радно способно становништво одлази у иностранство, а један број Влахиња склапа мешовите бракове губећи на тај начин национални идентитет. Према процени Пауна Дурлића (2010), у Србији има близу 120.000 Влаха. Пописи, међутим, показују далеко мањи број. Према попису из 2002. године (подаци пописа из 2011. године још нису публиковани), у Србији је било 40.054 Влаха (Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, 2004). Оправдање зашто се већина на попису није изјаснила Власима, Паун Дурлић налази у фиктивној слободи изјашњавања коју је Власима омогућила држава. Највећи број становника на попису се није изјаснио Власима сматрајући да ће изјашњавањем према већинском становништву себи обезбедити бољи статус у друштву.

У североисточној Србији постоје три групе Влаха. Први живе у насељима ослоњеним на Румунију (подручје од Неготина до Кладова) и називају се *Царанима.* Највише њих живи и ради у Аустрији и Швајцарској. Други живе у насељима ослоњеним на Бугарску (подручје од Неготина до Зајечара и Бољевца и делом према Књажевцу). Власи у околини Зајечара (подручје према бугарској граници) и Књажевца називају се *Торлацима.* Трећу групу чине Власи који живе у насељима ослоњеним на централну Србију (подручје од Ресаве и Деспотовца до Браничева, подручје Хомоља око Кучевских планина, од Нереснице у општини Кучево и долином реке Пек на подручју Мајданпека до Бора и Жагубице). Ови Власи називају се *Унгурјанима.*

Према подацима из 2002. удео Влаха у укупном броју становништва Србије је 0,53%. Процентуално их је нешто више у централној Србији (0,73%). Просечна старост влашког становништва је 47,28, а индекс старења 2,14. Од укупног броја Влаха у Србији 5,22% су деца узраста до седам година, а 28,67% узраста од седам до 14 година (Кнежевић, 2005:108). Поређења ради, од укупног броја српског становништва у Србији 6,37% су деца узраста до седам година, а 16,88% деца узраста од седам до 14 година.

Такође, према подацима из 2002. године у општини Мајданпек од укупно 13.203 становника на подручју града, 405 су Власи. Далеко је већи број Влаха у сеоским насељима. Од укупно 10.500 становника сеоског подручја, Влаха је 2.412 (Републички завод за статистику Србије, 2011). Према подацима из истог извора, на подручју Мајданпека, Срба је 11.649. Од тога 7.690 живи у сеоским насељима. По селима подаци су следећи: Бољетин 672 (70), Влаоле 767 (521), Голубиње 1.079 (2), Дебели Луг 458 (131), Јасиково 717 (349), Клокочевац 711 (45), Лесково 431 (178), Мироч 406 (0), Мосна 787 (15), Рудна Глава 2309 (636), Тополница 1.064 (153) и Црнајка 1.099 (312) - (подаци у заградама представљају број Влаха, а испред заграда укупан број становника). Осим у Мајданпеку Влаха има и на подручју Бора 10.064, Кладова 568, Неготина 3.000, Зајечара 7.155, Бољевца 4.162, Доњег Милановца 19 и у другим местима у Србији.

4. Методолошки концепт истраживања

1. Проблем истраживања. Да би се уопште разматрао проблем образовања Влаха у Србији неопходно је да се објасне проблеми који су Влахе довели на дно лествице економског и друштвеног просперитета. Њихов образовни ниво је незадовољавајући. Оптерећени традицијом, пореклом, обичајима, надрилечењем и веровањем у црну магију и загробни живот, Власи образовању углавном нису поклањали значајнију пажњу или су то чинили недовољно. Поред тога, влашка регија Хомоље не фаворизује образовање и не сматра да оно може допринети унапређењу квалитета живота. Зато је и становништво те регије недовољно образовано.

Табела 1. – *Образовна структура влашког становништва у Србији старијег од 15 година (фреквенције и проценти).*

Фреквенције (N)									
Подручје	Без школе	1-3 раз.ош	4-7 раз. ош	Основна школа	Средње образовање	Више образовање	Високо образовање	Непознато	Укупно
Централна Србија	4452	1.357	13461	9398	4856	310	276	858	34968
Војводина	17	0	26	19	18	6	5	0	91
Укупно	4469	1357	13487	9417	4874	316	281	858	35059
Проценти (%)									
Централна Србија	12,73	3,88	38,50	26,88	13,89	0,89	0,79	2,45	100
Војводина	18,68	0	28,57	20,88	19,78	6,59	5,49	0	100
Укупно	17,75	3,87	38,47	26,86	13,90	0,90	0,80	2,45	100

У Табели 1. приказани су упоредни подаци образовног нивоа

влашког становништва у централној Србији и Војводини према попису из 2002. године. У то време у Србији је живело 35.059 Влаха старијих од 15 година. Према образовној структури (Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, 2004), 4.469(17,75%) је без школе, 1.357(3,87%) је са једним до три разреда основне школе, њих 13.487(38,47%) има четири до седам разреда основне школе, 9.417(26,86%) је са завршеном основном школом, 4.874(13,90%) са средњом школом, 316(0,90%) је са вишим образовањем, 281(0,80%) је са високим образовањем, док је за 858(2,45%) Влаха степен образовања непознат. Уочљиво је да је образовни ниво Влаха незадовољавајући. Поред 17,75% оних који су без школе нарочито забрињава податак да од укупног броја уписаних, њих 42,34% није завршило основну школу упркос чињеници да је она законски обавезна. Подаци приказани у Табели 1. показују и занемарљив број високообразованих Влаха (0,90% са вишом и 0,80% са високом школском спремом).

Табела 2. – *Образовна структура влашког становништва у Србији старијег од 15 година према полу (фреквенције и проценти).*

Пописом из 2002. утврђено је да је у Србији било 17.074(48,70%)

Фреквенције (N)									
Пол	Без школе	1-3 раз. о.ш.	4-7 раз. о.ш.	Основна школа	Средње образовање	Више образовање	Високо образовање	Непознато	Укупно
мушкарци	859	493	5798	5340	3520	215	210	639	17074
жене	3610	864	7689	4077	1354	101	71	219	17985
укупно	4469	1357	13487	9417	4874	316	281	858	35059
Проценти (%)									
мушкарци	5,05	2,89	33,96	31,28	20,62	1,26	1,23	3,74	100
жене	20,07	4,80	42,75	22,67	7,53	0,56	0,39	1,22	100
укупно	12,75	3,87	38,47	28,86	13,90	0,90	0,80	2,45	100

мушкараца и 17.985(51,30%) жена старијих од 15 година. Без школе је 859(5,05%) мушкараца и 3.610 (20,07%) жена. Са једним до три разреда основне школе је 493(2,89%) мушкараца и 864 (4,80%) жена. Са завршених четири до седам разреда основне школе је 5.798(33,96%) мушкараца и 7.689 (42,75%) жена. Завршену основну школу има 5.340 (31,28%) мушкараца и 4.077 (22,67%) жена. Завршену средњу школу има 3.520(20,62%) мушкараца и 1.354 (7,53%) жена. Вишу школу завршило је 215(1,26%) мушкараца и 101 (0,56%) жена. Високо образовање стекло је 210 (1,23%) мушкараца и 71 (0,39%) жена, док код 639 (3,74%) мушкараца и 219 (1,22%) жена степен образовања није утврђен (Табела 2). Подаци о образованој структури у зависности од пола показују да мушкарце више од жена партиципирају у образовање.

Уочљиво је да је без школе 5,05% мушкараца насупрот 20,07% жена. Од укупног броја уписаних у основну школу 36,85% мушкараца и 47,55% жена не заврши основну школу. Највећа разлика израчуната је на нивоу средњег образовања (20,62% мушкараца и само 7,53% жена).

На подручју Хомоља, где је истраживање и спроведено, постоји само једна основна школа. Налази се у селу Влаолу и носи назив ОШ *Миладин Бучановић.* У школи је организована и припремна предшколска група. Наставно особље углавном је са подручја где се налази школа и квалификовано је за наставнички позив. Сви наставници предметне и разредне наставе имају вишу или високу школску спрему. Број учитеља са петим степеном школске спреме је мали и углавном се ради о учитељима који су пред завршетком учитељске каријере. Школа од првог до четвртог разреда има издвојена одељења у околним селима. Сва деца завршавају основну школу и углавном се уписују у средње школе, мада има и оних која своје примарно образовање завршавају са основном школом. Мали је, међутим, број свршених средњошколаца из села хомољске регије који се уписују на високе школе и факултете.

Који су најчешћи разлози због којих се становништво влашке регије Хомоље у недовољној мери укључује у образовање? Утичу ли на то традиција, обичаји, надрилечење и веровање Влаха у црну магију и загробни живот? Има ли разлика и у чему се оне огледају? Да би се то утврдило спроведено је истраживање приказано у овом раду. Одговори су затражени непосредно од становника у селима влашке регије Хомоље.

2. Предмет истраживања. У ширем приступу предмет је истраживање образовања, а у ужем идентификација најчешћих разлога недовољне партиципације становништва влашке регије Хомоље у образовању.

3. Циљ истраживања. Полазећи од проблема и предмета рада, циљ истраживања је идентификација процена становника влашке регије Хомоље о најчешћим разлозима њихове недовољне партиципације у образовању.

4. Задаци истраживања. Према предмету и циљу истраживања, задатак истраживања јесте да се издвоје фактори баријера партиципације становника влашке регије Хомоље у образовању.

5. Хипотезе истраживања. Општа хипотеза гласи да становништво влашке регије Хомоље образовање углавном завршава са основном школом. Недовољан број њих завршава средњу школу, док је број Влаха који уписују високе школе и факултете занемарљив. Посебна хипотеза гласи: најчешћи разлози због којих се становништво влашке регије Хомоље недовољно образује јесу потреба за образовањем

на влашком језику, важност традиције и обичаја и веровање Влаха.

6. Варијабле истраживања. Независну варијаблу представљају становници влашке регије Хомоље, а зависну њихови разлози недовољног укључивања у образовање (испитивани су на Скалеру – РНУО).

6. Поступци, методе, технике и инструменти истраживања. Примењен је компаративни и трасферзални поступак. Коришћене су: метода теоријске анализе и синтезе, сервеј истраживачки метод, аналитичко-дескриптивна и компаративна метода. Истраживачка техника је скалирање, а инструмент Скала процене становништва влашке регије Хомоље о разлозима недовољне партиципације у образовању. Састоји се од 10 тврдњи са скалом интензитета сагласности: а)потпуно се слажем, б)углавном се слажем, в)нисам сигуран-а, г)углавном се не слажем и д)уопште се не слажем. Конструисана је за ово истраживање. Испитиване су метријске и друге карактеристике и вршена је корекција инструмента.

Прегледом Корелационе матрице (*Corelation matrix*), која због своје обимности није приказана у раду, утврђено је да 78 коефицијената од укупно 100 има вредности које су веће од 0,30. Подаци потврђују адекватност узорка истраживања, факторабилност матрице и оправданост факторске анализе.

Табела 3. – *КМО показатељ и Бартлетов тест сферичности*

КМО		,867
Бартлетов тест сферичности	χ^2	9270,383
	df	190
	p	,000

Кајзер-Мејер-Оклинов показатељ (КМО), при хи квадрат тесту (χ^2-9270,383), уз 190 степени слободе (df-190) је задовољавајући (КМО-0,867). То указује на значајну поузданост инструмента. Бартлетов коефицијент сферичности показује значајну разлику на нивоу p<0,001 (p-0,000) (Табела 3). На овај начин, потврђена је адекватност узорка истраживања. На адекватност узорка истраживања указују и подаци о израчунатим појединачним Кронбаховим алфа коефицијентима. Све вредности веће су од 0,60. Најмању вредност има фактор пет – *Образовање није у сагласности са традицијом и обичајима Влаха.* Овај фактор има вредност Коронбаховог алфа коефицијента 0,798. Највећа вредност израчуната је код фактора седам - *Када би се настава изводила на влашком језику, више бих се образовао-ла*. Код овог фактора израчуната вредност Кронбаховог алфа коефицијента

износи 0,956 (Табела 4).

8. Популација и узорак. Популацију чини целокупно становништво влашке регије Хомоље у месецима јануар-март 2011. године када је истраживање спроведено. У узорку је 168 становника који су обухваћени истраживањем. Узорак је случајан и репрезентативан је.

9. Организација и ток истраживања. Истраживање је спроведено у месецима јануар-март 2011. године на узорку становника влашке регије Хомоље у селима Дебели Луг, Лесково, Јасиково и Влаоле.

10. Обрада података. Подаци прикупљени скалером обрађени су факторском анализом. Рачунато је: фреквенција (N), проценти (%), Кајзер-Мејер-Оклинов показатељ (KMO), Бартлетов тест сферичности, Кронбахов алфа коефицијент (α), хи квадрат тест (χ^2), степени слободе (df) и приближна значајност разлике (p). Резултати истраживања приказани су табелама.

5. Резултати истраживања

Резултати истраживања приказани су према подацима добијеним факторском анализом матрице о најчешћим разлозима због којих се становништво влашке регије Хомоље недовољно образује.

Табела 4. – *Факторска матрица о разлозима недовољног образовања становника влашке регије Хомоље*

Тврдње	α = 0,862
ф7 Када би се се настава изводила на влашком језику више бих се образовао-ла.	0,956
ф2 Битније је да се сачувају обичаји и култура Влаха него да се становништво више образује.	0,952
ф9 Власи се не образују у довољној мери јер верују у надрилечење, црну магију и загробни живот.	0,902
ф4 Завршавам само основну школу јер је она по закону једина обавезна.	0,897
ф6 Издавање влашког речника значајно би допринело већем учешћу Влаха у образовању.	0,857
ф1 Издавање уџбеника и других публицкација на влашком језику мотивисало би многе Влахе да се више образују.	0,845
ф3 Власи, образовали се или не, увек ће у друштву бити третирани на исти начин.	0,823

Ф8 Ако би се организовали курсеви и семинари за Влахе са циљем да нешто науче, већи број грађана би се укључио у образовање.	0,809
ф10 Образовање сваког појединца зависи како га ка томе усмерава породица.	0,806
ф5 Образовање није у сагласности са традицијом и обичајима Влаха.	0,798

Истраживањем су издвојена три фактора чиме је задовољено правило оптималног решења да три факторске тежине одређују најчешће разлоге због којих се становништво влашке регије Хомоље недовољно образује. Издвојени фактори објашњавају 79,25% укупне варијансе. Први је фактор седам (α = 0,956) - *Када би се настава изводила на влашком језику више бих се образовао-ла,* који је назван *Потреба образовања на влашком језику*. Други је фактор два (α = 0,952) - *Битније је да се сачувају обичаји и култура Влаха него да се становништво више образује,* који је назван *Важност традиције и обичаја Влаха.* Трећи је фактор девет (α = 0,902) – *Власи се не образују у довољној мери јер верују у надрилечење, црну магију и загробни живот* који је назван *Веровање Влаха* (Табела 4).

Издвојени фактори показају и да се образовање становништва влашке регије Хомоље углавном завршава са основном школом. На то указује фактор четири – *Завршавам само основну школу јер је она по закону једина обавезна*, (α = 0,897), који је назван *Обавезност основног школовања.* Овај фактор је, међутим, у супротности са подацима пописа из 2002. године. Они показују да од укупног броја уписаних Влаха основну школу, без обзира што је по закону обавезна, не заврши 42,34% (Табела 1). Према полу, од укупног броја уписаних Влаха 36,85% мушкараца и 47,55% жена не заврши основну школу (Табела 2).

Овај фактор повезан је се прва три издвојена фактора који указују да се Власи недовољно образују зато што се настава не изводи на влашком језику, већ на српском који није њихов матерњи језик. Такође и зато што сматрају да је важније да очувају своју традицију и обичаје уместо да се више образују. Поред тога, на образовање Влаха значајно утиче надрилечење и њихово веровање у црну магију и загорбни живот (Табела 4). Уочљиво је да влашка регија Хомоље не фаворизује образовање као значајну друштвену категорију. Зато се и примарно образовање већине Влаха завршава са основном школом.

Процене Влаха да се недовољно образују јер се настава не изводи на влашком језику не значи истовремено и да Власи не налазе своје интересе у образовању. Власи желе да се образују и предлажу начине како да се њихово образовање побољша. На то указују фактори шест

(α = 0,857) и један (α = 0,845), које су лица из узорка овог истраживања високо вредновала (Табела 2). Управо у овим факторима налазе се предлози Влаха за превазилажење њихових баријера партиципације у образовању. Они сматрају да би увођење влашког језика и појава публикација на влашком језику створили услове за брже укључивање становништва у образовање на свим нивоима.

На разлоге недовољног образовања Влаха значајно је утицала традиција у влашким селима. С једне стране, она је одиграла значајну улогу у очувању влашких села у најтежим условима њиховог постојања, а са друге традиција прети да их у данашњим условима свеопште глобализације одвуче на дно друштвене лествице (Петровић, 2011). Традиција и обичаји значајни су елементи културе Влаха којих се они никада неће одрећи или ће то учинити доста отежано (Дурлић, 2003; 2002; 1996). Све то је у супротности са захтевима модерних цивилизацијских токова у којима су образовање и учење значајни фактори друштвеног и економског просперитета.

Резултати истраживања показали су да надрилечење и веровање Влаха у црну магију и загробни живот представља значајан фактор ремећења њиховог образовања. Проучавајући влашку магију, Јасна Јојић-Павловски (2009) наводи да је њен утицај толико доминантан у култури Влаха да је готово немогуће умањити њен значај нарочито у култури живљења становништва Хомоља. То се показало и у овом истраживању где је фактор *Веровање Влаха* означен значајним реметилачким фактором њиховог образовања. Веровање у надрилечење, црну магију и загробни живот карактеристично је за све Влахе (Бошковић Матић, 1962; Дурлић, Бојковић, 2005, Дурлић, 2010), а посебно за жене. Оне су опседнуте црном магијом и њеном моћи, па оправдање за све што им се у животу дешава налазе у томе.

Приказани резултати поклапају се са резултатима истраживања које је спроведено у Енглеској 1990. године. У овом истраживању утврђено је да се недовољан број испитаних укључује у образовне активности показујући одбојан став према образовању јер им оно није одговарало и било је у супротности са неким њиховим традиционалним схватањима (McGiveney, 1990). То је идентично проценама и мишљењима лица из узорка овог истраживања. Истраживањем су потврђена и нека ранија проучавања и истраживања из ове области (Rosen, 2003; Yilmaz, 2008) Посебно су потврђена истраживања подручја садржаја образовања и учења одраслих (Савићевић, 2000). Нема, међутим, података да је за Влахе ико организовао неки облик неформалног образовања и учења. Да за тим има потребе показују и процене Влаха обухваћених овим истраживањем пошто су *фактор осам,* који се односи на њихово

неформално образовање - *Ако би се организовали курсеви и семинари за Влахе са циљем да би они нешто научили већи број грађана би се укључио у образовање*, високо вредновали (α = 0,809). Зато би за Влахе и требало организовати предавања и курсеве из различитих области како би стекли знања која би за њих имала практични значај у решавању свакодневних проблема и у бављењу пољопривредом и другим корисним пословима.

У теоријском приступу проблему истраживања указано је да су Власи на дну лествице друштвеног просперитета и да је ниво њиховог образовања незадовољавајући. Утврђено је и да влашка средина не фаворизује образовање у довољној мери, а управо у оваквим срединама и становништво је мање заинтересовано да се више образује (Brookfield, 1987; Миленовић, 2010). Стога је Влахе потребно мотивисати да се више образују и укључе у различите облике образовања и учења и то, пре свега, зато што је „...образовање потребно обезбедити за оне који су у најтежем материјалном положају (...) јер је њима излаз најпотребнији" (Galbraith, 1997: 63). У прилог томе иде и чињеница да становници влашке регије Хомоље налазе своје интересе у образовању. То су показала и истраживања образовања неких мањинских заједница на Косову и Метохији сличних влашкој етничкој групи (Миленовић, 2012; 2010). У њима је утврђено да је образовање општа потреба друштва; да данас није довољно знати читати и писати и имати само основно образовање; да образовање доприноси бољем разумевању друштвених односа; да је без образовања сваки грађанин онемогућен да самостално и нормално комуницира са друштвеном средином; да је образовање основни предуслов за укључивање грађана у све животне и радне токове у друштвеној заједници; да доприноси смањењу стопе криминалитета, посебно ситног; да доприноси професионалном усавршавању за бројне радне ситуације; да доприноси повећању нивоа опште културе и да је доживотно образовање цивилизацијска потреба савременог друштва.

Закључак и педагошке импликације

Теоријско-емпиријским истраживањем образовања становништва влашке регије Хомоље утврђени су резултати који се могу изнети у форми закључка:

1. Власи су етничка група, претежно настањена на простору североисточне Србије. О њима се говори као о заборављеној мањини на Балкану. Сматрају их румунском националном мањином, а заступа се и теза о дуготрајном и вековном културном прожимању некадашњих

Трачана, данашњих Влаха или Румуна са околним Словенима, односно касније Србима.

2. Утицај традиције, обичаја, надрилечења и веровања у црну магију и загробни живот и даље је постојан међу становништвом влашке регије Хомоље. Власи немају званичан језик и писмо. Не школују се на матерњем језику, а српски језик није њихов матерњи. Зато и нису у могућности да успешно усвоје наставне садржаје који се изучавају у основној школи. То се касније одражава и у средњој школи, а број Влаха који уписују високе школе и факултете је занемарљив.

3. Истраживањем је утврђено да је образовни ниво Влаха незадовољавајући. Посебно забрињава податак да од укупног броја Влаха у Србији старијих од 15 година, њих 42,34% није потпуно завршило основну школу. Кривицу за тако нешто не треба тражити искључиво у Власима који се самовољно искључују из основног образовања. Потребно ју је тражити и у систему који им није наклоњен, али и у небризи општинских и, пре свега, просветних власти које су непрофесионалним односом допринеле да готово половина становништва једне етничке групе не заврши основну школу. То се никако не би смело дозволити у данашњој основној школи где је учешће деце у образовању углавном стопроцентно.

4. Емпиријским истраживањем издвојени су фактори који указују на најчешће баријере партиципације Влаха у образовању. То су: *потреба образовања на влашком језику, важност традиције и обичаја и веровање Влаха.*

5. У циљу превазилажења уочених проблема неопходно је, макар до средње школе, увести образовање на влашком језику. Такође, потребно је признати влашко писмо. То би допринело издавању публикација на влашком језику, а уједно и мотивисало становништво да се више образује.

6. Одраслом становништву потребно је пружити могућност укључивања у разноврсне облике неформалног образовања и учења. Све то би допринело стицању знања из различитих области које би им помогло у решавању свакодневних животних проблема, али и за бављење пољопривредом, сточарством и другим корисним пословима.

7. Свему томе могу допринети и истраживања која би се бавила разним аспектима образовања становништва влашке регије Хомоље. Да за тим има потребе показују и резултати овог теоријско-емпиријског истраживања чији је предмет образовање Влаха, а које је показало да је образовање потребно свима – највише онима који га најмање имају.

Литература

1. Бошковић Матић, М. (1962). *Народни обичаји.* Гласник Етнографског музеја у Београду, (25), 96-102.

2. Brookfield, S. (1987). *Developing Critical Thinkers.* San Francisco: Jossey-Bass.

3. Galbraith, J. (1997). *Добро друштво – хумани редослед.* Београд: ПС *Грмеч*.

4. Гацовић, С. (2008a). *Куд се дедоше Румуни Тихомира Ђорђевића.* Бор: Национални савет влашке националне мањине.

5. Гацовић, С. (2008b). *Од Римљана и латинског до Румуна тимочана и румунског*. Бор: Национални савет влашке националне мањине.

6. Dalametra, O. (1906). *Dicţionar macedo-romaˆn.* Bucureşti : Editiunea Academia Româna.

7. Димчев, Д. (2006). *Влашко-Македонски речник.* Скопје: Печатница *Наумовски*.

8. Дурлић, П., Бојковић, Б. (2005). *Влашка митолошка песма о пореклу зла, из Рашанца на Млави.* Развитак, 55(221-222), 138-144.

9. Дурлић, П. (2010). *Свети укус влашког хлеба – Сликовница са речником у 40 слика.* Београд: Балкан култ.

10. Дурлић, П. (2003). *Небеска тела и обред „Мартурија" у култу мртвих код Влаха североисточне Србије.* Развитак, 53(213-214), 122-146.

11. Дурлић, П. (2002). *Рајска свећа у култури мртвих код Влаха и источној Србији,* Развитак, 52(209-210), 124-143.

12. Дурлић, П. (1996). *Леска као мушки апотропеон поречких Влаха.* Гласник Етнографског института САНУ, 44(45), 137-143.

13. Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе. *Етнички мозаик Србије* (2004).

14. Јојић Павловски, Ј. (2009). *Влашка магија.* Нови Сад: Прометеј.

15. Кнежевић, А. (2005). *Становништво Србије према националној припадности по резултатима пописа 2002. године.* Гласник српског географског друштва, 85(1), 103-110.

16. Миленовић, Ж. (2010). *Образовање горанске етничке заједнице на Косову и Метохији од 1918. године до данас*. Баштина, (28), 223-230.

17. Миленовић, Ж. (2012). *Образовање у функцији боље еманципације женске омладине српске националности у Сиринићкој жупи*. У: М. Вантић Тањић (ур.) (2012): Трећа међународна научно-стручна конференција *Унапређење квалитета живота дјеце и младих* (305-318). Тузла: Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли.

18. Mihajleanu, Š. (1901). *Dicţionar macedo-romaˆn: Tip rit cu cheltuiala ministerulu Instrucţiuni Publice şi al Cultular.* Bucureşti: C. Gobl.

19. McGivney V. (1990). *Education's for Other People*. Access to Education for Non-participant Adults. A. Research. Leicester: NIACE.

20. Петровић, Ј. (2011). *Писменост и образовна структура становништва пограничних општина Источне и Југоисточне Србије: потенцијал развоја или фактор социјалне искључености.* Теме, 35(4), 1495-1520.

21. Републички завод за статистику Србије. *Статистички годишњак* (2011).

22. Rosen, A. (2003). *Evidence-based social work practice: Challenges and promise.* Social Work Research, 27(4), 197-208.

23. Савићевић, Д. (2000). *Пут ка друштву учења.* Београд: ЈНИП *Просветни преглед*.

24. Tomić, M. (1987). *Makedonsko-romanski in romansko-makedonski slovar.* Bucureşti: C. Gơbl.

25. Ћирић, Ј. (ред.) (1995). *Енциклопедија Ниша.* Ниш: Градина.

26. UNESCO (2006). *UNESCO Guidelines on Intercultural Education.* Paris: UNESCO.

27. Yilmaz, K. (2008). *Constructivismus: Its Theoretical Underpinnings, Variations, and Implicatio ns for Classroom Instruction.* Educational Horizons, 86(3), 161-172.

THE EDUCATION OF VLACHS IN SERBIA

Summary: *Vlachs are a marginal ethnic group of citizens who lived in north-eastern Serbia. The educational level of the population, is unsatisfactory, and there are Vlachs who are illiterate. They themselves, burdened by origin, language, traditions, customs and beliefs of the nadrilečenje, black magic and the afterlife, education does not attach special significance. This contributed to the highest number of Vlachs in Serbia found at the bottom of the social prosperity. To identify barriers to participation factors of the Vlach population in the region Homolje education, research was conducted on a sample of 168 Vlachs Vlach villages in the region Homolje that is shown in this paper. Data collected scaler, were analyzed by factor analysis. Three factors were identified that indicate the most common reasons for lack of participation in education Vlachs: the need for education in the Vlach language, the importance of tradition and custom and belief Vlachs.*

Key words: *Vlachs, Walachian regions Homolje region, education, Vlach language, Vlach dictionary, Vlach traditions, Vlach customs, Vlach belief, black magic, wild treatment, after life*

SEKCIJA PSIHOLOGIJA

PSYCHOLOGY SESSION

Biljana Mirković[1]
Univerzitet u Banja Luci, Filozofski fakultet

ODANOST ORGANIZACIJI: UTICAJ CRTA LIČNOSTI I ZADOVOLJSTVA POSLOM

Rezime: *Odanost organizaciji uključuje prihvatanje organizacijskih ciljeva i sistema vrijednosti, spremnost zaposlenog da uloži dodatni napor u korist organizacije, te njegovu želju da ostane u organizaciji. Zaposleni sa većim stepenom odanosti organizaciji su manje skloni apsentizmu i fluktuaciji, kvalitetnije obavljaju radne zadatke i kreativniji su u obavljanju radnih zadataka, što rezultira većim radnim učinkom i čini organizaciju konkurentnijom. Cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi koji prediktori iz domena crta ličnosti i zadovoljstva poslom i u kojoj mjeri doprinose afektivnoj, normativnoj i instrumentalnoj odanosti organizaciji. Uzorak je činilo 178 osoba zaposlenih u zdravstvu i prosvjeti u Banjaluci. U istraživanju su korišćeni slijedeći instrumenti: Skala odanosti organizaciji, Petofaktorski upitnik ličnosti i Skala zadovoljstva poslom. Kao važni prediktori afektivne odanosti organizaciji izdvojili su se savjesnost, neuroticizam, zadovoljstvo napredovanjem, zadovoljstvo radnim procedurama i zadovoljstvo prirodom posla. Kada je riječ o normativnoj odanosti organizaciji, kao važni prediktori izdvojili su se savjesnost, neuroticizam, zadovoljstvo napredovanjem, zadovoljstvo radnim procedurama, zadovoljstvo saradnicima i zadovoljstvo prirodom posla. Na kraju, kao važni prediktori instrumentalne odanosti izdvojili su se prijatnost, neuroticizam, zadovoljstvo beneficijama, zadovoljstvo radnim procedurama i zadovoljstvo saradnicima. Dobijeni rezultati mogu predstavljati značajne smjernice za selekcijske postupke i praksu upravljanja ljudskim resursima.*

Ključne riječi: *odanost organizaciji, crte ličnosti, zadovoljstvo poslom.*

1. Uvod

Tokom protekle dvije decenije istraživači ulažu velike napore u nastojanju da ispitaju i razumiju prirodu, porijeklo i posljedice odanosti organizaciji. Rezultati brojnih metaanaliza pokazuju da odanost organizaciji igra važnu ulogu u predviđanju radnog ponašanja. Zaposleni sa većim stepenom odanosti organizaciji manje su skloni apsentizmu i fluktuaciji, kvalitetnije obavljaju radne zadatke i kreativniji su u obavljanju radnih zadataka, što rezultira većim radnim učinkom i čini organizaciju konkurentnijom (Cohen, 1993; Katz & Kahn, 1966; Mathieu & Zajac, 1990; Meyer et al., 2002; Riketta & Van Dick, 2005).

[1] biljana.mirkovic@blic.net.

Iako su brojne studije nastojale da identifikuju antecedente organizacijske odanosti, odnos između Velikih pet i odanosti organizaciji, te zadovoljstva poslom i odanosti organizaciji, malo je ispitivan. Tek nekoliko studija je ispitivalo odnose između izolovanih aspekata petofaktorskog modela ličnosti, neuroticizma i ekstraverzija, i odanosti organizaciji (Erdheim & Zickar, 2006; Gelade, Dobson & Gilbert, 2006; Russ, 2007). U literaturi o organizacijskoj odanosti nedostaju istraživanja koja povezuju kompletnu taksonomiju petofaktorskog modela ličnosti i odanosti organizaciji. Slična situacija je i kada je u pitanju odnos između zadovoljstva poslom i odanosti organizaciji. Samo nekoliko studija je ispitivalo odnos isključivo između zadovoljstva poslom kao jednodimenzionalnog konstrukta i odanosti (Fletcher & William, 1996; Ward & Davis, 1995). U literaturi nedostaju istraživanja koja povezuju zadovoljstvo poslom kao multidimenzionalni konstrukt i odanost organizaciji.

Budući da je za svaku organizaciju u svrhu njenog blagostanja poželjno da ima odane pojedince, rasvjetljavanje veze između crta ličnosti i odanosti organizaciji, kao i zadovoljstva pojedinim aspektima posla i odanosti organizaciji može pružiti značajne smjernice za proces selekcije i praksu upravljanja ljudskim resursima.

1.1. Odanost organizaciji

Prema Porteru i saradnicima (Porter et al., 1974), odanost organizaciji uključuje prihvatanje organizacijskih ciljeva i sistema vrijednosti, spremnost radnika da uloži dodatni napor u korist organizacije, te njegovu želju da ostane raditi u toj organizaciji.

Istraživanja odanosti organizaciji provedena u posljednjih dvadesetak godina zasnovana su na multidimenzionalnom modelu odanosti koji su postavili Alen i Majer 1990. godine (Allen & Mayer, 1990). Prema ovom modelu, odanost organizaciji se sastoji od tri komponente: afektivne, instrumentalne i normativne. Afektivna odanost se manifestuje kao zaposlenikov osjećaj privrženosti organizaciji, identifikacije s organizacijom i zaokupljenost organizacijom. Instrumentalna odanost se odnosi na zaposlenikovu svijest o cijeni napuštanja organizacije. Ona proizlazi iz potrebe radnika da se ponaša dosljedno s ranijim odlukama i izborima, i kao takva predstavlja potvrdu ranijeg ponašanja, ali isto tako uključuje i odnos razmjene ulaganja i dobiti između radnika i organizacije. Normativna odanost se temelji na internalizovanom osjećaju moralne obaveze ostanka u organizaciji. Razvija se putem socijalizacije i rezultat je internalizacije vrijednosti prema kojima je ispravno biti odan organizaciji.

Dakle, prema Alenu i Majeru (Allen & Mayer, 1990) afektivno odani zaposlenici rade u organizaciji jer to žele, oni čija se vezanost uz

organizaciju zasniva primarno na instrumentalnoj odanosti jer im je to potrebno, a visokonormativno odani zaposlenici osjećaju da moraju ostati u organizaciji jer takvo ponašanje vide kao moralno ispravno.

1.2. Petofaktorski model ličnosti

Petofaktorski model ličnosti podrazumijeva da se ličnost sastoji od pet relativno nezavisnih dimenzija koje zajedno pružaju smislenu taksonomiju za proučavanje individualnih razlika (McCrae & John, 1992; McCrae & Costa, 1997). Svaka od pet velikih dimenzija ovog modela sadrži skup crta koje imaju tendenciju da se pojavljuju zajedno. Te dimenzije su: otvorenost ka iskustvu, savjesnost, ekstraverzija, prijatnost i neuroticizam.

Otvorenost ka iskustvu odnosi se na broj interesovanja kojima je neko okupiran i dubinu sa kojom se ta interesovanja prate. Osobe sa visokim skorom na ovoj dimenziji imaju relativno više interesovanja i često manje dubine u okviru svakog od njih. Osobe otvorene ka iskustvu gledaju unaprijed, radoznale su, maštovite, originalne, imaju potrebu za raznovrsnim iskustvima, estetski su osjetljive i imaju nekonvencionalan sistem vrijednosti (McCrae & Costa, 1999). Savjesnost se odnosi na broj ciljeva na koje je neko usmjeren. Osobe sa visokim skorom na ovoj dimenziji usmjerene su na nekoliko ciljeva i pokazuju samodisciplinu povezanu sa tim usmjerenjem. Savjesni ljudi su odani dužnosti i samodisciplinovani, ambiciozni i vrijedni (McCrae & Costa, 1999). Ekstraverzija se odnosi na broj međuljudskih odnosa u kojima se ljudi osjećaju ugodno. Osobe sa visokim skorom na ekstraverziji karakteriše veliki broj međuljudskih odnosa i veća vjerovatnoća da provode vrijeme sa drugima. Ekstraverti ispoljavaju tendenciju da budu vođe, fizički i verbalno su aktivni, prijateljski naklonjeni i okruženi drugim ljudima (McCrae & Costa, 1999). Prijatnost ili saradništvo se odnosi na broj izvora iz kojih neko kreira norme za vlastito ispravno ponašanje. Osobe sa visokim skorom na ovoj dimenziji usvajaju važeće norme, dok osobe sa niskim skorom slijede samo vlastiti glas. Osobe koje sarađuju su saosjećajne, uviđajne, kooperativne, ljubazne, povjerljive, sklone praštanju, velikodušne i sklone da lične potrebe podrede interesima grupe (McCrae & Costa, 1999). Neuroticizam se odnosi na individualne razlike u tendenciji da se iskuse hronične negativne emocije kao što su bijes, anksioznost ili depresija. Osobe sa visokim skorom na neuroticizam uglavnom su anksiozne, depresivne, bijesne, uznemirene, zabrinute i nesigurne (McCrae & Costa, 1999).

Rezultati brojnih istraživanja (npr. Erdheim, Wang & Zickar 2006; Ilies, Scott & Judge, 2006; Judge, Heller & Mount, 2002; LePine & Van Dyne, 2001; Organ & Ryan, 1995) ukazuju na to da Velikih pet ima značajnu ulogu u predviđanju radnog ponašanja i stavova prema radu.

1.3. Zadovoljstvo poslom

U određivanju i mjerenju zadovoljstva poslom postoje dva pristupa. Prvi je holistički pristup koji zadovoljstvo poslom posmatra kao jednodimenzionalni konstrukt. Prema ovom pristupu, zadovoljstvo poslom je opšti stav pojedinca prema poslu, odnosno jedno centralno osjećanje vezano za posao koje se ne dijeli na pojedinačne aspekte.

Drugi pristup zadovoljstvu poslom je aditivni pristup koji zadovoljstvo poslom posmatra kao multidimenzionalni konstrukt. Prema ovom pristupu, zadovoljstvo poslom čini zadovoljstvo pojedinim aspektima posla. Ono što osoba osjeća prema poslu jeste suma zadovoljstava pojedinim aspektima posla, poput plate, komunikacije, rukovođenja, napredovanja, odnosa sa saradnicima, beneficija, uslova rada itd. Aditivni pristup pruža potpuniju sliku zadovoljstva poslom.

U okviru aditivnog pristupa, danas je najprihvaćenije Spektorovo određenje zadovoljstva poslom. Spektor (Spector, 1997) zadovoljstvo poslom definiše kao „ono što osoba osjeća prema svom poslu i različitim aspektima posla" (Spector, 1997: 2).

2. Cilj istraživanja

Cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi koji prediktori iz domena crta ličnosti i zadovoljstva poslom, i u kojoj mjeri, doprinose afektivnoj, normativnoj i instrumentalnoj odanosti organizaciji.

3. Metod

3.1. Uzorak i procedura

Istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku od 178 osoba zaposlenih u zdravstvu i prosvjeti u Banjaluci. Podaci su prikupljeni tokom novembra 2012. godine. Istraživanje je bilo dobrovoljno i anonimno. Ispitanici su samostalno popunjavali upitnik. Struktura uzorka prema polu, starosti, nivou obrazovanja i dužini radnog staža prikazana je u tabeli 1.

Tabela 1: Struktura uzorka prema polu, starosti, nivou obrazovanja i dužini radnog staža

			Učestalost	Procenat
Pol	Muškarci		57	32,0
	Žene		121	68,0
		Ukupno	178	100,0
Starost	Do 30 god.		70	39,32
	31–40 god.		54	30,36
	41–50 god.		36	20,22
	Preko 51 god.		18	10,11
		Ukupno	178	100,00
Nivo obrazovanja	Osnovna škola ili manje		1	0,6
	Zanat		10	5.6
	Srednja škola		39	21,9
	Viša škola		30	16,9
	Fakultet ili više		98	55,1
		Ukupno	178	100,0
Dužina radnog staža	Do 5 god.		69	38,8
	6–15 god.		58	32,6
	16–25 god.		26	14,6
	Preko 26 god.		23	12,92
		Ukupno	178	100,00

3.2. Instrumenti

Skala odanosti organizaciji (Allen & Meyer, 1990). Sadrži osamnaest tvrdnji raspoređenih u tri supskale koje ispituju tri komponente odanosti organizaciji: afektivnu, instrumentalnu i normativnu odanost. Ispitanik na petostepenoj skali Likertovog tipa procjenjuje u kojoj mjeri se slaže sa svakom navedenom tvrdnjom. Skor ispitanika za svaku supskalu formira se kao linearna kombinacija procjena na tvrdnjama koje čine supskalu.

Petofaktorski upitnik ličnosti (John, Donahue & Kentle, 1991). Sadrži četrdeset četiri tvrdnje raspoređene u pet supskala koje ispituju pet velikih dimenzija ličnosti: otvorenost ka iskustvu, savjesnost, ekstraverziju, prijatnost i neuroticizam. Ispitanik na petostepenoj skali Likertovog tipa procjenjuje u kojoj mjeri se svaka navedena tvrdnja odnosi na njega. Skor ispitanika za svaku supskalu formira se kao linearna kombinacija procjena na tvrdnjama koje čine supskalu.

Skala zadovoljstva poslom (Spector, 1999). Sadrži trideset šest tvrdnji raspoređenih u devet supskala, koje mjere zadovoljstvo s devet aspekata posla: plata, napredovanje, rukovođenje, beneficije, nagrađivanje,

radne procedure, saradnici, priroda posla i komunikacija. Ispitanik na šestostepenoj skali Likertovog tipa procjenjuje u kojoj mjeri se slaže sa svakom navedenom tvrdnjom. Skor ispitanika za svaku supskalu formira se kao linearna kombinacija procjena na tvrdnjama koje čine supskalu.

Upitnik sociodemografskih karakteristika. Sastoji se od četiri pitanja koja se odnose na slijedeća sociodemografska obilježja ispitanika: pol, starost, nivo obrazovanja i dužinu radnog staža.

4. Rezultati

U tabeli 2 dati su deskriptivni pokazatelji za sve varijable korišćene u istraživanju.

Tabela 2: Deskriptivni pokazatelji ispitivanih varijabli

		α	M	SD
Crte ličnosti	Ekstraverzija	0,77	28,31	4,41
	Prijatnost	0,74	36,59	4,84
	Savjesnost	0,78	35,09	5,26
	Neuroticizam	0,70	19,03	4,42
	Otvorenost ka iskustvu	0,79	32,65	5,38
Odanost organizaciji	Afektivna	0,82	20,45	4,48
	Normativna	0,87	19,11	4,48
	Instrumentalna	0,73	20,34	3,58
Zadovoljstvo poslom	Plata	0,73	8,90	3,67
	Napredovanje	0,74	13,20	4,69
	Rukovođenje	0,82	17,25	4,29
	Beneficije	0,70	10,31	4,28
	Nagrađivanje	0,70	12,77	4,52
	Radne procedure	0,71	9,76	3,43
	Saradnici	0,74	17,73	3,94
	Priroda posla	0,74	18,56	4,26
	Komunikacija	0,75	12,26	3,38

Sve skale imaju zadovoljavajuću pouzdanost tipa unutrašnje konzistencije (Cronbach α).

U cilju utvrđivanja uticaja crta ličnosti i zadovoljstva poslom na ispoljavanje afektivne, normativne i instrumentalne odanosti organizaciji sprovedene su tri hijerarhijske regresione analize.

Prva hijerarhijska analiza odnosila se na utvrđivanje faktora afektivne odanosti organizaciji. U model su uključena dva skupa varijabli kako bi se

provjerilo koje promjene donosi svaki od tih skupova kada se na osnovu njih predviđa afektivna odanost organizaciji. U prvom koraku u regresiju se uključene crte ličnosti (ekstraverzija, prijatnost, savjesnost, neuroticizam, otvorenost ka iskustvu), a drugi skup varijabli činilo je zadovoljstvo poslom (zadovoljstvo platom, zadovoljstvo napredovanjem, zadovoljstvo rukovođenjem, zadovoljstvo beneficijama, zadovoljstvo nagrađivanjem, zadovoljstvo radnim procedurama, zadovoljstvo saradnicima, zadovoljstvo prirodom posla, zadovoljstvo komunikacijom).

Tabela 3: Podaci o regresionim modelima za afektivnu odanost organizaciji

Model	R^2	Prilagođeni R^2	F	p	Statistika promjene		
					Promjena prilagođenog R^2	Promjena F	Značajnost promjene F
1	0,170 [a]	0,144	6,736	0,001	0,170	6,736	0,001
2	0,471 [b]	0,424	9,924	0,001	0,302	9,882	0,001

a. Prediktori: otvorenost ka iskustvu, neuroticizam, prijatnost, ekstraverzija, savjesnost;

b. Prediktori: otvorenost ka iskustvu, neuroticizam, prijatnost, ekstraverzija, savjesnost, zadovoljstvo platom, zadovoljstvo radnim procedurama, zadovoljstvo rukovođenjem, zadovoljstvo saradnicima, zadovoljstvo prirodom posla, zadovoljstvo beneficijama, zadovoljstvo napredovanjem, zadovoljstvo komunikacijom¸ zadovoljstvo nagrađivanjem.

Tabela 4: Tabela koeficijenata regresionih modela za afektivnu odanost organizaciji

Model		Beta	t	p	Poludjelimični koeficijent korelacije
1	Ekstraverzija	-0,004	-0,044	0,965	-0,003
	Prijatnost	0,083	0,922	0,358	0,065
	Savjesnost	0,411	4,327	0,001	0,307
	Neuroticizam	0,176	2,217	0,028	0,157
	Otvorenost ka iskustvu	-0,081	-0,966	0,335	-0,069

2	Ekstraverzija	-0,035	-0,518	0,605	-0,030
	Prijatnost	0,102	1,292	0,198	0,075
	Savjesnost	0,241	2,860	0,005	0,167
	Neuroticizam	0,242	3,633	0,001	0,212
	Otvorenost ka iskustvu	-0,051	-0,710	0,479	-0,041
	Zadovoljstvo platom	0,076	0,742	0,459	0,043
	Zadovoljstvo napredovanjem	0,203	2,305	0,022	0,134
	Zadovoljstvo rukovođenjem	0,132	1,555	0,122	0,091
	Zadovoljstvo beneficijama	-0,161	-1,752	0,082	-0,102
	Zadovoljstvo nagrađivanjem	0,150	1,438	0,152	0,084
	Zadovoljstvo radnim procedurama	0,164	2,512	0,013	0,146
	Zadovoljstvo saradnicima	-0,077	-0,986	0,325	-0,057
	Zadovoljstvo prirodom posla	0,308	4,103	0,001	0,239
	Zadovoljstvo komunikacijom	-0,031	-0,389	0,698	-0,023

Crte ličnosti objašnjavaju 17% varijanse afektivne odanosti organizaciji, odnosno 14,4% ako se uzme korigovani koeficijent determinacije. Značajan parcijalni doprinos objašnjenju afektivne odanosti organizaciji daju savjesnost (beta = 0,41, p<0,01) i neuroticizam (beta = 0,18, p<0,05). Nakon unošenja zadovoljstva poslom, u drugom koraku, modelom kao cjelinom objašnjeno je 47,1% varijanse afektivne odanosti organizaciji, odnosno 42,4% ako se uzme korigovani koeficijent determinacije. Zadovoljstvo poslom objasnilo je dodatnih 30,2% varijanse afektivne odanosti organizaciji. U konačnom modelu značajan parcijalni doprinos objašnjenju afektivne odanosti organizaciji daju savjesnost (beta = 0,24, p<0,01), neuroticizam (beta = 0,24, p<0,01), zadovoljstvo napredovanjem (beta = 0,20, p<0,05), zadovoljstvo radnim procedurama (beta = 0,16, p<0,05) i zadovoljstvo prirodom posla (beta = 0,31, p<0,01).

Druga hijerarhijska analiza odnosila se na utvrđivanje faktora normativne odanosti organizaciji. U prvom koraku u regresiju se uključene crte ličnosti, a u drugom koraku zadovoljstvo poslom.

Tabela 5: Podaci o regresionim modelima za normativnu odanost organizaciji

Model	R^2	Prilagođeni R^2	F	p	Statistika promjene		
					Promjena prilagođenog R^2	Promjena F	Značajnost promjene F
1	0,117 [a]	0,091	4,388	0,001	0,117	4,388	0,001
2	0,284 [b]	0,219	4,409	0,001	0,166	4,020	0,001

a. Prediktori: otvorenost ka iskustvu, neuroticizam, prijatnost, ekstraverzija, savjesnost;

b. Prediktori: otvorenost ka iskustvu, neuroticizam, prijatnost, ekstraverzija, savjesnost, zadovoljstvo platom, zadovoljstvo radnim procedurama, zadovoljstvo rukovođenjem, zadovoljstvo saradnicima, zadovoljstvo prirodom posla, zadovoljstvo beneficijama, zadovoljstvo napredovanjem, zadovoljstvo komunikacijom¸ zadovoljstvo nagrađivanjem.

Tabela 6: Koeficijenti regresionih modela za normativnu odanost organizaciji

Model		Beta	t	p	Poludjelimični koeficijent korelacije
1	Ekstraverzija	0,025	0,299	0,765	0,022
	Prijatnost	-0,028	-0,305	0,761	-0,022
	Savjesnost	0,380	3,885	0,001	0,284
	Neuroticizam	0,140	1,712	0,089	0,125
	Otvorenost ka iskustvu	-0,015	-0,177	0,860	-0,013
2	Ekstraverzija	0,004	0,056	0,955	0,004
	Prijatnost	0,041	0,444	0,658	0,030
	Savjesnost	0,265	2,698	0,008	0,183
	Neuroticizam	0,190	2,445	0,016	0,166
	Otvorenost ka iskustvu	0,020	0,240	0,810	0,016
	Zadovoljstvo platom	-0,019	-0,159	0,874	-0,011
	Zadovoljstvo napredovanjem	0,266	2,593	0,010	0,176
	Zadovoljstvo rukovođenjem	0,030	0,306	0,760	0,021
	Zadovoljstvo beneficijama	-0,082	-0,772	0,441	-0,052
	Zadovoljstvo nagrađivanjem	0,136	1,125	0,262	0,076
	Zadovoljstvo radnim procedurama	0,172	2,263	0,025	0,153
	Zadovoljstvo saradnicima	-0,246	-2,714	0,007	-0,184
	Zadovoljstvo prirodom posla	0,183	2,093	0,038	0,142
	Zadovoljstvo komunikacijom	-0,041	-0,445	0,657	-0,030

Crte ličnosti objašnjavaju 11,7% varijanse normativne odanosti organizaciji, odnosno 9,1% ako se uzme korigovani koeficijent determinacije. Značajan parcijalni doprinos objašnjenju normativne odanosti organizaciji daje savjesnost (beta = 0,38, p<0,01). Nakon unošenja zadovoljstva poslom, u drugom koraku, modelom kao cjelinom objašnjeno je 28,4% varijanse normativne odanosti organizacji, odnosno 21,9% ako se uzme korigovani koeficijent determinacije. Zadovoljstvo poslom objasnilo je dodatnih 16,6% varijanse normativne odanosti organizaciji. U konačnom modelu značajan parcijalni doprinos objašnjenju normativne odanosti organizaciji daju savjesnost (beta = 0,26, p<0,01), neuroticizam (beta = 0,19, p<0,05), zadovoljstvo napredovanjem (beta = 0,27, p<0,01), zadovoljstvo radnim procedurama (beta = 00,17, p<0,05), zadovoljstvo saradnicima (beta = -0.25, p<0,01) i zadovoljstvo prirodom posla (beta = 0,18, p<0,05).

Treća hijerarhijska analiza odnosila se na utvrđivanje faktora instrumentalne odanosti organizaciji. U prvom koraku u regresiju su uključene crte ličnosti, a u drugom koraku zadovoljstvo poslom.

Tabela 7: Podaci o regresionim modelima za instrumentalnu odanost organizaciji

Model	R^2	Prilagođeni R^2	F	p	Statistika promjene		
					Promjena prilagođenog R^2	Promjena F	Značajnost promjene F
1	0,114 [a]	0,087	4,220	0,001	0,114	4,220	0,001
2	0,212 [b]	0,140	2,972	0,001	0,098	2,132	0,030

a. Prediktori: otvorenost ka iskustvu, neuroticizam, prijatnost, ekstraverzija, savjesnost;

b. Prediktori: otvorenost ka iskustvu, neuroticizam, prijatnost, ekstraverzija, savjesnost, zadovoljstvo platom, zadovoljstvo radnim procedurama, zadovoljstvo rukovođenjem, zadovoljstvo saradnicima, zadovoljstvo prirodom posla, zadovoljstvo beneficijama, zadovoljstvo napredovanjem, zadovoljstvo komunikacijom¸ zadovoljstvo nagrađivanjem.

Tabela 8: Tabela koeficijenata regresionih modela za instrumentalnu odanost organizaciji

Model		Beta	t	p	Poludjelimični koeficijent korelacije
1	Ekstraverzija	0,149	1,804	0,073	0,133
	Prijatnost	0,257	2,751	0,007	0,202
	Savjesnost	0,086	0,875	0,383	0,064
	Neuroticizam	0,193	2,348	0,020	0,173
	Otvorenost ka iskustvu	-0,077	-0,883	0,379	-0,065

2	Ekstraverzija	0,126	1,535	0,127	0,109
	Prijatnost	0,294	3,049	0,003	0,217
	Savjesnost	0,015	0,141	0,888	0,010
	Neuroticizam	0,187	2,288	0,023	0,163
	Otvorenost ka iskustvu	-0,049	-0,566	0,572	-0,040
	Zadovoljstvo platom	0,173	1,381	0,169	0,098
	Zadovoljstvo napredovanjem	0,069	0,642	0,522	0,046
	Zadovoljstvo rukovođenjem	0,174	1,682	0,095	0,120
	Zadovoljstvo beneficijama	-0,290	-2,588	0,011	-0,185
	Zadovoljstvo nagrađivanjem	-0,073	-0,573	0,568	-0,041
	Zadovoljstvo radnim procedurama	0,210	2,624	0,010	0,187
	Zadovoljstvo saradnicima	-0,283	-2,965	0,004	-0,211
	Zadovoljstvo prirodom posla	0,065	0,712	0,477	0,051
	Zadovoljstvo komunikacijom	-0,045	-0,463	0,644	-0,033

Crte ličnosti objašnjavaju 11,4% varijanse instrumentalne odanosti organizaciji, odnosno 8,7% ako se uzme korigovani koeficijent determinacije. Značajan parcijalni doprinos objašnjenju instrumentalne odanosti organizaciji daju prijatnost (beta = 0,26, p<0,01) i neuroticizam (beta = 0,19, p<0,05). Nakon unošenja zadovoljstva poslom, u drugom koraku, modelom kao cjelinom objašnjeno je 21,2% varijanse instrumentalne odanosti organizacji, odnosno 14% ako se uzme korigovani koeficijent determinacije. Zadovoljstvo poslom objasnilo je dodatnih 9,8% varijanse normativne odanosti organizaciji. U konačnom modelu značajan parcijalni doprinos objašnjenju instrumentalne odanosti organizaciji daju prijatnost (beta = 0,29, p<0,01), neuroticizam (beta = 0,19, p<0,05), zadovoljstvo beneficijama (beta = -0,29, p<0,05), zadovoljstvo radnim procedurama (beta = 0,21, p<0,01) i zadovoljstvo saradnicima (beta = -0,28, p<0,01).

5. Diskusija i zaključak

Budući da je odanost organizaciji višedimenzionalni konstrukt, nastojalo se, koristeći model Alena i Majera (Allen & Mayer, 1990), ispitati odnos crta ličnosti i zadovoljstva poslom s njegovim komponentama. Dobijeni rezultati su pokazali da oba skupa prediktorskih varijabli značajno predviđaju sve tri komponente odanosti organizaciji, s tim da zadovoljstvo poslom ipak ima nešto veću prediktivnu snagu od crta ličnosti.

Od crta ličnosti značajnim prediktorima afektivne i normativne odanosti organizaciji pokazali su se savjesnost i neuroticizam, dok su se značajnim prediktorima instrumentalne odanosti organizaciji pokazali neuroticizam i prijatnost. Savjesni pojedinci su odani dužnosti i samodisciplinovani (McCrae & Costa, 1999) pa ne čudi da razvijaju i osjećaj moralne obaveze ostanka u organizaciji, odnosno normativnu odanost organizaciji. Kao rezultat ovih tendencija, savjesni pojedinci imaju i tendenciju da budu veoma uključeni u svoj posao, a samim tim i u organizaciju koja pruža taj posao (Meyer & Herscovitch, 2001). Na taj način savjesnost, preko ličnog uključivanja u posao, iscrtava put afektivnoj odanosti organizaciji. Osobe sa visokim skorom na neuroticizmu sklone su hroničnim negativnim emocijama kao što su bijes, anksioznost ili depresija (McCrae & Costa, 1999). Kod takvih osoba naglašena je instrumentalna odanost organizaciji vjerovatno zbog straha od troškova povezanih sa napuštanjem organizacije i suočavanja sa novom radnom sredinom (Watson & Clark, 1984). Pozitivna povezanost neuroticizma sa afektivnom i normativnom odanošću organizaciji, dobijena u našem istraživanju, najvjerovatnije je posljedica trenutne loše ekonomske situacije i visoke stope nezaposlenosti. U većini ranijih istraživanja utvrđena je negativna korelacija neuroticizma i značajnih rezultata rada kao što su, na primjer, radne performanse i zadovoljstvo poslom (Barrick & Mount, 1991; Brief, Butcher & Roberson, 1995; Judge, Heller & Mount, 2002; Levin & Stokes, 1989). Takođe, dobijeni rezultati pokazuju da je prijatnost značajan prediktor instrumentalne odanosti organizaciji. Ovakav nalaz ne iznenađuje budući da su osobe sa visokim skorom na ovoj dimenziji sklone praštanju i usvajanju važećih normi (McCrae & Costa, 1999).

Dobijeni rezultati pokazuju da zadovoljstvo napredovanjem, prirodom posla i radnim procedurama predstavlja značajne prediktore afektivne odanosti organizaciji. Značajnim prediktorima normativne odanosti organizaciji pokazali su se zadovoljstvo napredovanjem, prirodom posla i radnim procedurama, te zadovoljstvo saradnicima kao obrnuto srazmjeran prediktor. Instrumentalnu odanost organizaciji određuju zadovoljstvo beneficijama i zadovoljstvo saradnicima kao obrnuto srazmjerni prediktori, te zadovoljstvo radnim procedurama. Napredovanje omogućava lični razvoj, više odgovornosti i veći društveni status (Robbins, 1993; Spector, 1997), pa ne iznenađuje što zaposlenici zadovoljni napredovanjem razvijaju osjećaj privrženosti organizaciji i osjećaj moralne obaveze ostanka u organizaciji. Posao omogućava socijalne interakcije koje su važan izvor zadovoljenja čovjekovih afilijacijskih potreba (Robins, 1993; Warr, 1983), pa je razumljivo i da veće nezadovoljstvo saradnicima ima za posljedicu manju normativnu i manju instrumentalnu odanosti organizaciji. Budući da ljudi preferiraju poslove koji su mentalno izazovni, koji im

omogućavaju da koriste svoje vještine i sposobnosti, obavljaju različite zadatake, omogućavaju slobodu djelovanja, te pružaju povratnu informaciju o uspjehu (Robbins, 1993), ne iznenađuje da zadovoljstvo prirodom posla stimuliše osjećaj privrženosti organizaciji i osjećaj moralne obaveze ostanka u organizaciji. Radne procedure, prema rezultatima istraživanja Džadža, Bona i Loka (Judge, Bono & Locke, 2000), te Spektora (Spector, 1997), čine osnovu doživljaja smislenosti rada, osjećaja odgovornosti i autonomije u poslu, pa je očekivano da zadovoljstvo radnim procedurama u značajnoj mjeri doprinosi afektivnoj, normativnoj i instrumentalnoj odanosti organizaciji. Na kraju, budući da se instrumentalna odanost organizaciji „temelji na odnosu razmjene između pojedinca i organizacije, pri čemu zaposleni nude dobre performanse i lojalnost u zamjenu za materijalne pogodnosti" (Tetrick, 1995: 590), ne čudi da nezadovoljstvo beneficijama doprinosi manjoj instrumentalnoj odanosti zaposlenih organizaciji.

Glavna ograničenja sprovedenog istraživanja odnose se na veličinu i specifičnost korišćenoga uzorka ispitanika. Uzorak ispitanika je relativno mali, odnosno nedovoljno reprezentativan i s obzirom na djelatnost i s obzirom na geografsko područje, što onemogućava generalizaciju dobijenih nalaza.

Uprkos ograničenjima, važnost istraživanja organizacijske odanosti temelji se upravo na pretpostavci da ona značajno doprinosi uspješnosti organizacije. Prediktivnost crta ličnosti i zadovoljstva poslom za odanost organizaciji, koja u konačnici utiče na uspješnost organizacije, ima važne implikacije za selekcijske postupke i praksu upravljanja ljudskim resursima. Upravo su zbog toga ovakva istraživanja od velike važnosti za organizacijsku psihologiju, pogotovo u zemlji koja je ekonomski relativno slabo razvijena, gdje mnoge organizacije nemaju razvijenu kadrovsku strategiju te su u maloj mjeri orijentisane na organizacijske stavove svojih zaposlenika.

6. Literatura

1. Allen, N. J. & Meyer, J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance, and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63, 1–18.
2. Barrick, M. R. & Mount, M. K. (1991). The Big Five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. *Personnel Psychol.*, 44, 1–26.
3. Brief, A. P., Butcher, A. H. & Roberson, L. (1995). Cookies, disposition and job attitudes: The effects of positive mood-inducing events and negative affectivity on job satisfaction in a field experiment. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 62: 55–62.
4. Cohen, A. (1993). Organizational commitment and turnover: A meta-analysis. *Academy of Management Journal*, 36 (5): 1140–1157.

5. Erdheim, M. Wang & Zickar, M. J. (2006). Linking the big five personality constructs to organizational commitment. *Personality and Individual Differences*, 41: 959–970.
6. Fletcher, C. & William R. (1996). Performance management, job satisfaction and organizational commitment. *British Journal of Management*, 7: 61–81.
7. Gelade, G. A., Dobson, P. & Gilbert, P. (2006). National differences in organizational commitment: effect of economy, product of personality, or consequence of culture? *Journal of cross-cultural psychology*, 37 (5): 542–556.
8. Ilies, R., Scott, B. A. and Judge, T. A. (2006). The interactive effects of personal traits and experienced states on intraindividual patterns of citizenship behavior. *Academy of Management Journal*, 49 (3), 561–575.
9. John, O. P., Donahue, E. M., & Kentle, R. L. (1991). *The Big Five Inventory –Versions 4a and 54*. Berkeley: University of California, Berkeley, Institute of Personality and Social Research.
10. Judge, T. A., Bono, J. E. & Locke, E. A. (2000). Personality and job satisfaction: The mediating role of job characteristics. *Journal of Applied Psychology*, 85, 237–249.
11. Judge, T., Heller, D. & Mount, M. (2002). Five-factor model of personality and job satisfaction: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 87, 530–541.
12. Katz, D. & Kahn, R. L. (1966). *The social psychology of organizations*. New York: Wiley.
13. LePine, J. A., & Van Dyne, L. (2001). Voice and cooperative behavior as contrasting forms of contextual performance: Evidence of differential relationships with big five personality characteristics and cognitive ability. *Journal of Applied Psychology*, 86 (2), 326–336.
14. Levin, I. & Stokes, J. P. (1989). Dispositional approach to job satisfaction: Role of negative affectivity. *Journal of Applied Psychology*, 74, 754–758.
15. Mathieu, J. E. & Zajac, D. (1990). A review and meta-analysis of the antecedents, correlates, and consequences of organizational commitment. *Psychological Bulletin*, 108, 171–19.
16. McCrae, R. R. and Costa, P. T., Jr. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 52, 509–516.
17. McCrae, R. R. & Costa, P. T., Jr. (1999). A five-factor theory of personality. U: L. A. Pervin & O. P. John (Eds.). *Handbook of personality: Theory and research* (2nd ed., 139–153). New York: Guilford Press.
18. McCrae, R. R. & John, O. P. (1992). An introduction to the five-factor model and its applications. *Journal of Personality*, 60, 175–215.
19. Meyer, J. P. & Herscovitch, L. (2001). Commitment in the workplace: Toward a general model. *Human Resource Management Review,* 11 (3), 299–326.
20. Meyer, J. P., Stanley, D. J., Herscovitch, L. &. Topolnytsky, L. (2002). Affective, continuance and normative commitment to the organization: A meta-analysis of antecedents, corelates and consequences. *Journal of Vocational Behavior*, 61, 20–52.

21. Organ, D. W. & Ryan, K. (1995). A meta-analytic review of attitudinal and dispositional predictors of organizational citizenship behavior. *Personnel Psychology*, 48 (4), 775–802.
22. Porter, L. W., Steers, R. M., Mowday, R. T. & Boulian, P. V. (1974). Organizational commitment, job satisfaction, and turnover among psychiatric technicians. *Journal of Applied Psychology*, 1974, 59, 603–609.
23. Riketta, M. & Van Dick, R. (2005). Foci of attachment in organizations: A meta-analytic comparison of the strength and correlates of workgroup versus organizational identification and commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 67, 490–510.
24. Robbins, S. (1993). *Organizational Behaviour: Concepts, Controversies, and Applications* (6th edition). New Jersey: Prentice Hall.
25. Russ, M. J. (2007). *Individual and organizational differences in organizational commitment and escalation of commitment*. PhD dissertation. Department of Psychology, Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College, Louisiana.
26. Silva, P. (2006). Effects of disposition on hospitality employee job satisfaction and commitment. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 18 (4), 317–328.
27. Spector, P. E. (1997). *Job satisfaction: Application, assessment, causes, and consequences*. London: Sage.
28. Tetrick, L. E. (1995). Developing and maintaining union commitment: A theoretical framework. *Journal of Organizational Behavior*, 16, 583–595.
29. Ward, E. A. & Davis E. (1995). The effect of benefit satisfaction on organizational Commitment. *Compensation and Benefits Management*, 11, 35–40.
30. Watson, D. & Clark, L. A. (1984). Negative affectivity: The disposition to experience negative aversive emotional states. *Psychological Bulletin*, 96, 465–490.

ORGANIZATIONAL COMMITMENT: THE IMPACT OF PERSONALITY TRAITS AND JOB SATISFACTION

Summary: *Organizational commitment includes accepting the organization's goals and system of values, willingness of an employee to make additional efforts on behalf of the organization and his desire to remain within the organization. Employees with a higher degree of commitment are less prone to absenteeism and fluctuation, are better and more creative in doing their jobs, which results in higher performance and makes the organization more competitive. The aim of this study was to determine which predictors in the domain of personality traits and job satisfaction contribute to affective, normative and instrumental commitment to the organization and to what extent. The sample encompassed 178 persons employed in health and education areas in Banja Luka. The following instruments were used during the study: Organizational commitment scale, Five-factor personality questionnaire and Job satisfaction scale. Important predictors of affective commitment to the organization were found to be conscientiousness, neuroticism, satisfaction with the job promotion, satisfaction with the job operating conditions and satisfaction with the nature of the job. When it comes to normative commitment to the organization the important predictors were found to be conscientiousness, neuroticism, satisfaction with the job promotion, satisfaction with the job operating conditions, satisfaction with the co-workers and satisfaction with the nature of the job. At last, important predictors of instrumental commitment were found to be agreeability, neuroticism, satisfaction with the benefits, satisfaction with the job operating conditions and satisfaction with the co-workers. The obtaine results may represent significant guidelines for the selection procedures and practices of human resource management.*

Key words: *organizational commitment, personality traits, job satisfaction***.**

Dejan Lalović[1]
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Odeljenje za psihologiju

OD NAUČENE BESPOMOĆNOSTI DO NAUČENOG OPTIMIZMA ILI O VEZI EKSPERIMENTALNE I POZITIVNE PSIHOLOGIJE

Rezime: *Iskustva sa nepredvidljivim i nekontrolabilnim averzivnim događajima dovoljan su uslov za nastanak naučene bespomoćnosti shodno teoriji o naučenoj bespomoćnosti, eksperimentalnom modelu reaktivne depresije (Seligman, 1975). Opažena nezavisnost averzivnih događaja od vlastitog delovanja navodi ljude na pitanja o uzroku takve nekontingencije, teza je revidiranog modela naučene bespomoćnosti (Abramson i sar, 1978; 1989). Objašnjenje nekontingencije teče kroz proces atribuiranja njenih uzroka. Poznato je da određeni složaj atribucija tvori depresivni atribucioni stil, a da ovaj predstavlja predispoziciju za razvoj depresije. U novije vreme raste interesovanje za istraživanje suprotnog, optimističnog atribucionog stila koji olakšava iskustva sa averzivnim i nekontrolabilnim događajima čineći od njih priliku, a ne samo nedaću. Optimistični atribucioni stil može se usvojiti i tada čini pandan naučenoj bespomoćnosti - naučeni optimizam (Selidžmen, 2008). Naučeni optimizam ishodište je pozitivne psihologije, pokreta koji za cilj ima proučavanje ljudskih vrlina i uslova koji pogoduju njihovom razvoju i ispoljavanju. Naš rad posvećen je razmatranju razvojnog puta koji je vodio od naučene bespomoćnosti, kao teorijski vanredno značajnog eksperimentalnog fenomena i modela depresije, do analize njime inspirisanih istraživanja uloge i delovanja optimističkog atribucionog stila u različitim domenima savremenog života.*

Ključne reči: *naučena bespomoćnost, depresija, atribucioni stil, optimizam.*

Istorija naučne psihologije započinje, saglasna je većina istoričara nauke, u poslednjoj četvrtini XIX veka eksperimentalnim istraživanjima koja je Vilhelm Vunt započeo sa svojim saradnicima osnivajući prvu laboratoriju za psihologiju na Univerzitetu u Lajpcigu koju je nazvao Institutom za psihologiju (Mandler, 2007). Nakon izvesnog perioda „latencije", tokom kojeg su predmet eksperimentalne psihologije bili pretežno čulni procesi, procesi pamćenja i mišljenja, počev približno od dvadesetih pa sve do

[1] dlalovic@f.bg.ac.rs. Tekst je delom proistekao iz rada autora na projektu *Unapređivanje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja u procesima modernizacije Srbije*, broj III 47008, čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (2011 – 2014).

sredine pedesetih godina XX veka, mereno obimom i značajem produkcije naučnih radova, glavna tema, slobodno se može reći naučne psihologije u celini, postaje psihologija učenja. Broj i teorijski značaj radova iz ove oblasti nije, međutim, srazmeran uticaju koji su oni izvršili na ostale discipline primenjene psihologije. Možda ne najznačajniji, ali svakako značajan razlog jeste dominacija psihološke škole bihejviorizma, počev praktično od objavljivanja njenog manifesta, Votsonovog rada „Psihologija, kako je vidi bihejviorista" (Watson, 1913), pa sve do sredine šezdesetih godina XX veka.

Fenomen i teorija naučene bespomoćnosti kao tačka razilaženja psihologije učenja sa bihejviorizmom

Doktrina bihejviorizma trpela je tokom svoje, prilično duge istorije brojne transformacije (pogledati pregled razvoja ove škole u: Radonjić, 1988). Ono što je zajedničko za sve etape bihejviorizma jeste programsko nastojanje da se celokupno ponašanje, odnosno reagovanje objasni u terminima podsticaja iz sredine ili unutrašnjosti organizma - draži. Jedan od dva najviše izučavana oblika učenja u okvirima bihejviorizma bilo je instrumentalno učenje ili uslovljavanje (drugi je klasično ili pavlovljevsko uslovljavanje). Instrumentalno učenje odvija se na taj način što organizam koji uči emituje nekakvu reakciju koja u zavisnosti od njenih posledica biva učvršćena u repertoaru ponašanja i stoga učestalija, ili pak biva postepeno eliminisana. Te posledice nazivaju se potkrepljenjem. Potkrepljenje može biti pozitivno - kada određeno reagovanje sledi povoljan ishod i tada ga nazivamo nagradom, a može biti i negativno, kada reagovanje prekida postojeću neprijatnost. I pozitivno kao i negativno potkrepljenje učvršćuje reakciju koja mu prethodi. Suprotno potkrepljenju deluje kazna, koja eliminiše reakciju koja ju je izazvala.

Jedan od često izučavanih oblika instrumentalnog učenja kako zbog svog teorijskog, tako i adaptivnog i evolutivnog značaja jeste učenje reakcije izbegavanja. U toj situaciji organizam uči kako da tačno određenim reagovanjem izbegne neprijatnost kojoj će biti izložen. U prototipskoj situaciji učenja reakcije izbegavanja, nakon nekakvog signala - paljenja ili gašenja svetla, jakog zvuka i tome slično, organizam koji instrumentalno uči doživljava neprijatnost, električni šok, na primer[2]. Ovaj događaj deluje motivišuće, pa se učenje reakcije izbegavanja obično odvija vrlo brzo, tako što ispitanik već nakon nekoliko paničnih pokušaja izvrši ispravnu reakciju - preskakanje ograde, okretanje točkića i tome slično, učeći tako uz negativno potkrepljenje. Ta reakcija isprva prekida averzivnu draž kojoj je izložen, da bi potom već na pojavu signala ispitanik vršio dotičnu reakciju i tako u potpunosti izbegao neprijatnost.

[2] Ovde se jasno radi o eksperimentalnoj životinji – modelu ljudskog ponašanja.

Ovakav postupak učenja reakcije izbegavanja pokazao se efikasnim i pouzdanim u nizu istraživanja, sa različitim subhumanim ispitanicima. Sredinom šezdesetih godina prošlog veka, Martin Seligmen je radeći na doktoratu iz oblasti instrumentalnog učenja, zajedno sa svojim kolegama uočio nešto što se isprva činilo tehničkom poteškoćom u pokušajima učenja reakcije izbegavanja. Naime, eksperimentalne životinje koje su pre seanse instrumentalnog učenja ove reakcije bile podvrgnute nekom od eksperimentalnih postupaka koji podrazumeva izlaganje nepredvidljivim, neprijatnim dražima koje nije bilo moguće izbegnuti, nisu bile u stanju da nauče reakciju izbegavanja. Takav postupak koji je prethodio i otežavao potonje instrumentalno učenje reakcije izbegavanja obično je bilo pavlovljevsko uslovljavanje na bolne draži. Psi koji su prošli takav tretman kasnije su upadljivo loše učili reakciju izbegavanja, do te mere da ih je to neretko koštalo života kojeg ih je lišavalo izlaganje električnim šokovima koje nisu bili u stanju da nauče da izbegnu.

Ideja da iskustvo sa nepredvidljivim, averzivnim dražima koje nije moguće kontrolisati (nekontrolabilnim) uzrokuje kasnije značajne deficite u situacijama kada se može naučiti kako da se ovlada takvim dražima proverena je u dva značajna istraživanja iz 1967. U prvom su Overmajer i Seligmen ubedljivo demonstrirali da ne samo pavlovljevsko uslovljavanje na bolne draži, već bilo kakvo iskustvo sa neprediktabilnim i nekontrolabilnim neprijatnim događajima remeti potonje učenje izbegavanja (Overmier & Seligman, 1967). U drugom su ponovili i proširili ovaj nalaz, primenjujući nešto što se u doktrini naučene bespomoćnosti smatra, te tako i naziva, standardnim postupkom (Seligman & Maier, 1967).

Standardni postupak podrazumeva postojanje tri grupe ispitanika i dve faze u eksperimentu[3]. Jedna grupa u prvoj fazi eksperimenta biva izložena neprediktabilnim bolnim dražima koje svojim reagovanjima može da prekine. U početnim Seligmenovim istraživanjima radilo se o električnim udarima koje su psi mogli da prekinu udarajući određenim ritmom u ploče između kojih im je bila smeštena glava. Druga, sa ovom uparena grupa doživljava isti broj udara jednakog intenziteta i trajanja, s tom razlikom što, šta god činila, ne može da ih prekine. Seligmen i saradnici su precizno i vrlo slikovito ovu grupu nazvali podjarmljenom. Treća, kontrolna grupa u prvoj fazi eksperimenta provodi u identičnoj situaciji jednako vreme kao prva i

[3] Upoznavanje sa standarnim postupkom, osim što je potrebno da bi se razumeo fenomen naučene bespomoćnosti sa svojim važnim implikacijama, neophodno je i da bi mogla da se uoči često neopravdana i paušalna upotreba ovog fenomena u pokušajima da se objasne određeni društveni fenomeni i ponašanje naših ljudi u poslednjoj deceniji, pa čak i u ranijim periodima. Ova tema biće obrađena u završnom delu teksta. Detalje standardnog postupka, primenjenog kako na subhumane ispitanike, tako i na ljude izneli smo u opširnijem i tehničkim detaljima opremljenijem radu posvećenom naučenoj bespomoćnosti (Lalović, u štampi).

druga, ne bivajući izložena udarima. U drugoj, transfernoj fazi standardnog postupka eksperimentalne životinje stave se u situaciju u kojoj im se pruži prilika da nauče reakciju izbegavanja, to jest da na signal – gašenje svetla – preskoče barijeru koja deli deo komore u kojoj se nalaze i gde im sledeje električni šok u drugi deo komore gde su bezbedne. Zapanjujući nalaz bio je da, čak, tri četvrtine podjarmljenih pasa ne uspeva da nauči reakciju izbegavanja, dok to polazi za rukom (ako se metafora može primeniti na ove životinje) svim psima iz grupe koja je mogla da ovlada šokom u prvoj fazi (Seligman & Maier, 1967). Taj deficit se mogao u približnom intenzitetu konstatovati nakon, u životu pasa, dugih sedam dana, a zanimljivo je i značajno da podjarmljeni psi i ako bi uspešno izvršili poneku reakciju izbegavanja, nisu bili u stanju da je potom ponove.[4]

U godinama koje slede, fenomen naučene bespomoćnosti demonstriran je na nizu životinjskih vrsta (pogledati u: Maier & Seligman, 1976), ali (što je za naše izlaganje zanimljivije) i kod ljudi. Za prve demonstracije ovog fenomena kod ljudi korišćen je standardni postupak, tek neznatno modifikovan u odnosu na ono kako je primenjivan u istraživanjima na životinjama. U prvoj fazi je tako primenjen zadatak izbornog reagovanja u kojem su ispitanici bili u prilici da prekinu blago neprijatni strujni udar na ruku (prva grupa), ili im to pak nije omogućeno (druga, sada više ne možemo reći podjarmljena grupa). U transfernoj fazi primenjen je sličan zadatak i tu se druga grupa ispitanika, izložena u prvoj fazi nepredvidljivim i nekontrolabilnim strujnim udarima, pokazala slabija (Thornton & Jacobs, 1971). Usledile su mnogo zanimljivije i značajnije demonstracije naučene bespomoćnosti ljudi. Hiroto je tako pokazao da iskustvo, ovog puta ne sa averzivnim, nekontrolabilnim i nepredvidljivim događajima u prvoj fazi standardnog postupka, već sa nerešivim *kognitivnim* zadacima (varijanta zadatka diskriminacije, kakav se sreće u istraživanjima formiranja pojmova) u transfernoj fazi, drastično umanjuje učinak ispitanika i to ne u učenju reakcije izbegavanja, već u izradi drugog *kognitivnog* zadatka - rešavanja anagrama (Hiroto & Seligman, 1975).

Empirijska evidencija o fenomenu naučene bespomoćnosti, prikupljena za relativno kratko vreme, nametnula je potrebu da se svi ti brojni i ubedljivi nalazi stave pod odgovarajući teorijski „krov". Taj „krov" čini teorija o naučenoj bespomoćnosti koja u najčešće navođenoj formulaciji glasi: *Kada su životinja ili čovek suočeni sa ishodom koji je nezavisan od njihovih odgovora, oni uče da je ishod nezavisan od odgovora* (Seligman, 1975, p. 46). Ova teorija sadržala je sledeće smele i revolucionarne postavke

[4] Eksperimentima u kojima su ispitanici ljudi mora se dodati treća, mentalnohigijenska faza. Tu je eksperimentator dužan da objasni svojim ispitanicima svrhu i nacrt eksperimenta, navodeći im tako pravi razlog za blage neprijatnosti koje su iskusili u prvoj fazi i za probleme koje su imali u transfernoj fazi.

o tome šta se i kako uči u sklopu postupka učenja reakcije izbegavanja. Za razliku od bihejviorističke ideje da se uči puka vremenska veza draži i reagovanja, teorija naučene bespomoćnosti je tvrdila da se uočava, odnosno uči *kontingencija* - povezanost, odnosno nepovezanost (averzivnih)[5] draži sa reagovanjem na njih onog ko im je izložen. Teza većine bihejvioriста jeste da se instrumentalno uče odgovori, te da je to slučaj i u okvirima standardnog postupka. Teorija naučene bespomoćnosti tvrdi da se u prvoj fazi ovog postupka stiču *očekivanja* i da ona rukovode ponašanjem u transfernoj fazi. Radi se o očekivanjima da će neprijatni događaji i nadalje biti nezavisni od vlastitog delovanja. Konačno, upravo očekivanja formirana u prvoj fazi, a ne sličnost te i potonje transferne faze, rukovode ponašanjem u transfernoj fazi kada se onom ko uči pruži prilika da ovlada situacijom sa neprijatnim ishodima. Očito je da je teorija o naučenoj bespomoćnosti predstavljala jedan od najznačajnih teorijskih otklona od bihejviorizma, ne samo u psihologiji učenja već, moguće je, u psihologiji tog doba u celini.

Naučena bespomoćnost = (naučena) depresija?

Naučena bespomoćnost dovodi do, ili je možda bolje reći sastoji se od tri osnovne kategorije deficita koji se nakon izlaganja nepredvidljivim i nekontrolabilnim događajima u prvoj fazi standardnog postupka, očitiju u drugoj, transfernoj fazi. Naučeno bespomoćni ispitanici imaju umanjenu motivaciju, odnosno spremnost da vlastitim delovanjem promene neprijatne okolnosti, nisu u stanju da uoče vezu vlastitih postupaka i ponekog povoljnog njihovog ishoda (kod životinja se o tome može zaključivati, a kod ljudi se to može konstatovati) i na sve ovo treba dodati afektivne promene koje se isprva ispoljavaju u strahu i anksioznosti u susretu sa averzivnim događajima, a potom u mirenju sa time. Ove *motivacione*, *kognitivne* i *afektivne* psihološke deficite prati veliki broj dramatičnih fizioloških promena. Frapantna je činjenica da samo jedno kratkotrajno iskustvo „učenja bespomoćnosti" može biti dovoljno da eksperimentalne životinje postanu podložnije razvoju malignih tumora (Sklar & Anisman, 1979). Na sličan način, izlaganje nekontrolabilnim električnim udarima upola smanjuje verovatnoću da će implantirani tumor biti odbačen, a dva puta povećava verovatnoću da će takav tumor uzrokovati smrt pacova u odnosu na kontrolne životinje koje su mogle ovladati udarima (Visintainer,

[5] Čitalac upućen u psihologiju učenja setiće se da postoje demonstracije apetitivne bespomoćnosti, u stručnom žargonu označene kao *naučena lenjost*. Naučena lenjost konstatuje se kada organizmi, koji u prvoj fazi standardnog postupka bivaju izloženi nepredvidljivim i nekontrolabilnim *prijatnim* događajima, poput dobijanja hrane nezavisno od vlastitog reagovanja, potom u transfernoj fazi ispoljavaju deficite slične naučenoj bespomoćnosti, ali sa kritičnim razlikama na koje upućuje naziv fenomena (Engberg et al., 1972). O ovom fenomenu i njegovim značajnim teorijskim i praktičnim implikacijama čitalac se može pregledno informisati u: Lalović, u štampi.

Volpicelli & Seligman, 1982). Istraživanja ove vrste pokazuju da je dovoljno i samo jedno iskustvo sa događajima opisanog tipa da značajno umanji imuni odgovor, odnosno proizvodnju određene vrste limfocita i „ćelija ubica", od kojih značajno zavisi reagovanje organizma na infekciju (Laudenslagerer et al., 1983). Neka ovo navođenje tek nekih od niza dramatičnih posledica naučene bespomoćnosti na telesnom planu posluži kao ilustracija značaja koji ovladavanje, odnosno uspostavljanje kontrole nad (neprijateljskom) okolinom može imati. Nas će nadalje zanimati psihološka dimenzija naučene bespomoćnosti.

Ukoliko određeni eksperimentalni fenomen dovodi do motivacionih, kognitivnih i afektivnih promena kakve se sreću ili koje možda čak definišu depresiju, može li taj fenomen postati model barem nekih kategorija ovog duševnog poremećaja? Pitanje je, naravno, retoričko. Primenjujući postupak iz jednog od eksperimenata Hirotoa i Seligmena (1975) na grupama depresivnih i nedepresivnih studenata - na uzorku, dakle, vrlo udaljenom u pogledu stepena depresivnosti od klinički depresivnih pacijenata, Miler i Seligmen (1975) demonstrirali su značajne sličnosti naučene bespomoćnosti i depresivnosti, kako se ona fenomenološki, „prirodno" javlja. Naučeno bespomoćni ispitanici iz grupe nedepresivnih i ispitanici iz grupe depresivnih koji u prvoj fazi nisu imali nikakav tretman, zovimo ih kolokvijalno „prirodno depresivni" (inače, kontrolni ispitanici, u nacrtu standardnog postupka), bili su jednako (ne)uspešni u transfernom zadatku rešavanja anagrama. Pored toga, ove dve grupe ispitanika nisu se razlikovale ni u pogledu afekta jer su i jedni i drugi na kraju eksperimenta imali povišene skorove za depresivnost i anksioznost. Ovakva i slična istraživanja podržala su ideju Seligmena i njegovih saradnika da naučena bespomoćnost, čija je ključna komponenta odsustvo kontrole nad ugrožavajućim događajima, može predstavljati model barem jedne kategorije depresija - reaktivnih depresija, u sklopu kojih je moguće locirati događaj koji bi bio uzrok ovog problema.

Hod ka optimizmu započinje razumevanjem depresije

Uspostavljanje paralele između naučene bespomoćnosti i depresije počelo je fenomen koji je dotad mahom bio eksperimentalno istraživan u okvirima psihologije učenja, polako da premešta u polje kliničke psihologije. Interesovanje specijalista u oblasti afektivnih poremećaja, među kojima je depresija jedan od najčešćih, stavilo je neke od postavki teorije naučene bespomoćnosti kao objašnjenja depresije pred ozbiljna pitanja.

Teorija naučene bespomoćnosti u svom prvobitnom obliku postulira da je iskustvo nekontrolabilnosti averzivnih događaja dovoljan uslov za nastanak depresije. Međutim, u takvom vidu teorija vrlo neodređeno govori o činiocima od kojih zavisi transformacija opažene, aktuelne u očekivanje

buduće nekontrolabilnosti. Očekivanje nekontrolabilnosti, podsećamo, jeste upravo ono što dovodi do deficita koje zovemo naučenom bespomoćnošću. Takođe, izvorna teorija ne kazuje ništa o vrlo važnim svojstvima depresije kao, na primer, da li će nekontrolabilnost jednako delovati na sve osobe koje je iskuse i opaze, potom u kojim će se (sve) domenima ispoljiti njeni simptomi i, vrlo značajno, koliko dugo će trajati depresija. Razumno je pretpostaviti da čovek, za razliku od svojih evolutivnih predaka, jednom kada opazi da su neprijatni događaji kojima je izložen nezavisni od njegovog delovanja, postavlja sebi pitanje o uzrocima opažene nekontingencije. Shodno reformulisanom modelu naučene bespomoćnosti koji polazi od ove pretpostavke, postoje tri osnovne dimenzije objašnjavanja sebi samom, odnosno atribuiranja uzroka nekontrolabilnosti. Od ovih dimenzija atribucije zavisi na koji način će se aktuelna nekontrolabilnost transformisati u očekivanje buduće nekontrolabilnosti koja bi onda bila glavni uzrok deficita (Abramson, Seligman, & Teasdale, 1978). *Lokus* atribucije definiše se time da li se uzrok nekontrolabilnosti pripisuje isključivo sebi ili se pak doživljava kao nešto nad čime ni takozvani važni drugi nemaju kontrole (na primer, neuspeh na ispitu pripisan vlastitom nezalaganju ili pak namćorastom profesoru koji je oborio sve kandidate). *Globalnost* koja se pripisuje uzroku govori o tome da li se uzrok nekontrolabilnosti vidi u nečemu što se ispoljava u širem spektru ponašanja, ili pak nečem što je usko specifično za dotičnu situaciju (na primer, isti taj neuspeh pripisan nesnalaženju u svim situacijama provere znanja ili pak tremi pred ćudljivim profesorom). Konačno, uzročnici nekontrolabilnosti se mogu opažati kao *trajni* ili prolazni (na primeru o kojem je reč, nedostatnoj intelektualnoj sposobnosti ili pak bančenju noć uoči ispita). Pretpostavka autora reformulisanog modela jeste da su ove tri dimenzije atribucije logički nezavisne, te da se tako mogu kombinovati. Reformulisani model naučene bespomoćnosti očigledno je izrazito kognitivno orijentisan čime je omogućeno objašnjenje i fino razlikovanje niza pojava koje prate depresiju. O ovim, za razumevanje kliničkih fenomena značajnim aspektima reformulisanog modela zainteresovani čitalac se može informisati u izvornom članku Abramsonove i saradnika (1978), ili u nekim domaćim preglednim izvorima (Lalović, u štampi; Vlaškalin, 1995).

Jedno od novijih viđenja depresije, možemo reći pre inspirisanih teorijom o naučenoj bespomoćnosti, nego zasnovanih na njoj, jeste model naučene beznadežnosti (Abramson, Metalsky & Alloy, 1989). Jedno bitno odstupanje udaljava ovaj model od izvorne teorije naučene bespomoćnosti proistekle iz tradicije eksperimentalne psihologije učenja. U sklopu izvorne teorije kauzalni lanac koji vodi do depresije nužno započinje opaženom nekontrolabilnošću averzivnih ili visoko poželjnih ishoda (čije se nepostizanje, posledično, doživljava kao averzivno), koja se

transformišu u očekivanje da će i u budućnosti događaji te vrste izmicati kontroli subjekta. Model naučene beznadežnosti započinje nečim što je mnogo češće u ljudskom iskustvu, neželjenim životnim događajem koji ne mora pratiti nikakva akcija onog ko ga iskusi. Potom takav događaj biva atribuiran na način koji predviđa reformulisani model. Što su te atribucije u većoj meri lične, stabilne i globalne, to rastu šanse da se iskusi beznađe za koje autori modela smatraju da predstavlja glavno svojstvo zasebnog podtipa depresije. Jer, može se biti bespomoćan, ali ne i beznadežan kada, na primer, opažamo da ni mi, ali ni važni drugi nisu u stanju da ovladaju nekom nedaćom. Obrnuto pak nije moguće, biti beznadežan a ne biti bespomoćan, smatraju neki (Weiner & Litman-Adizes, 1980). Autori modela naučene beznadežnosti ključni značaj za razumevanje depresije dodeljuju depresivnom atribucionom stilu, odnosno relativno stabilnoj tendenciji da se, u ovom slučaju neželjeni, događaji tumače na određeni način. Depresivni atribucioni stil koji onog ko ga poseduje navodi da životne nedaće doživljava kao nešto što se samo njemu dešava, što zavisi od nekih trajnih činilaca i što utiče na celokupni njegov život, predstavlja odličnu podlogu za razvoj depresije. Atribucije i atribucioni stil, a ne istorija učenja pojedinca, postaju glavni činilac objašnjavanja ovog domena duševnog života.

(Naučeni) optimizam na delu

Nije bilo teško pokazati da iz viđenja depresije inspirisanih teorijom naučene bespomoćnosti slede jasne pouke kako da se depresija prevenira i leči. Lista bihejvioralnih i psihoterapijskih intervencija je dosta široka počev od mera koje treba preduzeti da se okolina i događaji u životu pojedinca učine kontingentnim od njegovog delovanja (bilo putem promena okoline, bilo obučavanjem pojedinca veštinama ovladavanja životnim događajima), pa sve do delovanja na stil atribucije, posebno za neželjene događaje. Uspesi različitih varijanti kognitivno-bihejvioralne terapije u podsticanju i postizanju ovakvih promena su evidentni i ohrabrujući. Novi izazov bio je potražiti odlike atribucionog stila pojedinaca koji suočeni sa nedaćama ne samo da ne padaju u beznađe, već se sa njima suočavaju i, pokazujući upornost, pobeđuju ih. Očito i sam sklon izazovima, toga se prihvatio Martin Selidžmen, „otac" teorije naučene bespomoćnosti.

Počev od sredine osamdesetih godina prošlog veka, Selidžmen i rastući broj njegovih saradnika i istomišljenika promovišu istraživanja atribucionog ili objašnjavalačkog stila koji doprinosi uspešnosti, ličnoj sreći i zdravlju. Loše stvari se događaju svima, takva je priroda sveta u kom živimo, ali je verovatnije da će one kod pesimista biti uzročnik depresije, nego kod ostalih ljudi. Pesimizam Selidžmen manje-više definiše kao posedovanje ili barem sklonost depresivnom atribucionom stilu (Seligman,

2008). Ličnoj, globalnoj i stabilnoj atribuciji neželjenih događaja, koje tvore depresivni atribucioni stil, Selidžmen dodaje i sklonost takozvanom preživarenju, opetovanom udubljivanju u loše događaje koje sprečava pojedinca da deluje proaktivno. Nasuprot njima stoje optimisti sa svojim viđenjem sveta i atribucionim stilom koji ih krasi.

Atributivni stil Selidžmen ispituje na dva načina. Prvi je upitnički, čemu je namenjen upitnik ASQ (Attributional Style Questinaire, Peterson et al., 1982) i različiti derivati ovog instrumenta. Ljudi sa optimističkim atribucionim stilom, mereno ASQ-om, pokazali su se kao neuporedivo bolji u zanimanjima i aktivnostima koje iziskuju upornost i toleranciju na frustraciju koju nosi visoka stopa neuspeha koje te aktivnosti podrazumevaju. Tako se pokazalo da agenti za prodaju životnog osiguranja iz 90. percentila u pogledu optimizma prodaju čak 88% polisa više od kolega u 10. percentilu iste raspodele (Seligman & Schluman, 1986). Deca optimisti, mereno posebnom formom upitnika namenjenog mlađim uzrastima, znatno su pod manjim rizikom od razvijanja depresije nakon razvoda roditelja (Seligman, 2008). Isti inverzni odnos optimizma dece i pojave depresije kod njih pokazala je i Prinston-Pen studija petogodišnjeg praćenja četiri stotine učenika trećeg razreda osnovne škole (Nolen-Hoeksma, Girgus & Seligman, 1986). Istraživanje potencijala instrumenata koji se koriste prilikom selekcije za prijem na studije u SAD, za predviđanje uspeha na studijama, takođe su dala zanimljive rezultate. Pokazalo se da tri standardne selekcione mere na prijemu - skor na SAT-u, ocene iz srednje škole i uspeh na prijemnom ispitu, u trećini slučajeva daju pogrešno predviđanje uspeha tokom studija, bilo da kandidati sa visokim učinkom na prijemnom kasnije podbace na studijama, bilo da se dogodi obrnuto sa kandidatima koji podbace na prijemnom. Skor na ASQ-u, međutim, sasvim dobro koriguje ovu predikciju tako što pokazuje da nepredviđeno podbacuju pesimisti, a prebacuju optimisti (Peterson & Barrett, 1987). Optimizam plivača američke reprezentacije na Olimpijskim igrama u Seulu 1988. konstatovan ASQ-om takođe je, gotovo idealno, predvideo njihov uspeh. Legendarni Mat Bjondi, najoptimističniji (istina i daleko najbolji plivač) među njima uspeo je da nakon početnih slabijih uspeha u dve trke, u narednih pet disciplina osvoji zlatne medalje (Seligman et al., 1990).

Druga tehnika za procenu atribucionog stila čini se daleko inventivnijom, ali kompleksnijom za primenu i verovatno manje pouzdanom. Radi se o tehnici analize verbalnih iskaza ljudi u kojima se izdvajaju vrste i tipovi objašnjenja za različite lične i druge događaje (tehnika CAVE, što je akronim za content analysis of verbatim explanations). Ova tehnika omogućava da se iz različitih izjava, novinskih članaka, transkribovanih razgovora i sličnog materijala, koji se inače ne mora prikupljati planirano za svrhe analiziranja, izdvoje atribucije tj. objašnjenja

pojava koje čine sadržaj tog verbalnog materijala. CAVE se, naravno, može primeniti retrospektivno, pa su tako Selidžmen i Elder (1985) uspeli da primenom te tehnike na iskaze devojčica u doba velike ekonomske krize u SAD tridesetih godina dvadesetog veka naprave postdikciju, koje će od njih u zrelom i starom dobu imati duševne i telesne probleme. Ne ulazeći u sociološki aspekt ovog „predviđanja unazad" i ne negirajući ga, može se reći da se radilo prevashodno o devojčicama koje su u periodu odrastanja usvojile pesimistički, depresivan objašnjavalački stil, sudeći po CAVE analizi sadržaja, koje su produkovale u doba odrastanja. Zanimljivi za ljubitelje sporta jesu i Selidžmenovi nalazi dobijeni CAVE analizom intervjua i komentara protagonista značajnih košarkaških i bejzbol plej-of duela. Selidžmen je analizirao ovakav materijal prvo na nivou pojedinaca, potom i zbirno celog tima i ustanovio da stil objašnjavanja ekipe daje dobru prognozu pobede ili poraza u plej-of seriji, ali i odnosa pobeda i poraza tokom čitave takmičarske sezone (Selidžmen, 2008). Podrazumeva se, naravno, da su timovi skloni optimističnom atribucionom stilu bili uspešniji. Spektakularno zvuči da je na sličan način bilo moguće praviti i napraviti postdikcije parlamentarnih i predsedničkih izbora u SAD od 1948. pa sve do 1984, ali što je još spektakularnije i predvideti izbor Džordža Buša starijeg za predsednika 1988. Uz mala odstupanja, objašnjiva faktorom uverljivosti tj. iskrenosti i autentičnosti CAVE-analiziranih govora i nastupa kandidata, praktično su uvek pobeđivali kandidati sa optimističkim atribucionim, odnosno objašnjavalačkim stilom (Zullov et al., 1988).

Ovu kratku ilustraciju moći optimizma završićemo objašnjenjem zagrade oko reči „naučeni" u podnaslovu. Naime, ukoliko je na sledećem modelu naučene bespomoćnosti relativno jednostavno pokazati kako je ona naučena, u slučaju optimizma je to znatno teže. Model i teorija *naučenog* optimizma ne postoje u rigoroznom vidu u kojem je demonstrirana i definisana naučena bespomoćnost. Za utehu, sam Selidžmen, jedan od najcitiranijih živih psihologa u udžbenicima psihologije (u pogledu ranga 13, ukupno; Hagbloom et al., 2002), za sebe tvrdi da nije rođen optimističan i da se optimizmu naučio. Na koji način, objašnjava u brojnim naučno-popularnim knjigama.

Naučena bespomoćnost, optimizam, kultura i religija

Činjenica je da je ogromna većina nalaza o naučenoj bespomoćnosti i o optimističnom objašnjavalačkom stilu potiče iz istraživanja sprovedenih u SAD. U samoj srži teorije o naučenoj bespomoćnosti jeste pojam neuspeha da se ovlada neprijatnim događajima ili da se postignu željeni ishodi. Poimanje uspeha i neuspeha u velikoj meri zavisi od kulture, a optimizma i pesimizma takođe dosta i od religije kojoj se pripada[6]. Kontrola nije ideal

[6] Stopa incidencije depresije, primera radi, konstantno je niža u kulturama Istoka no što je to

u svim kulturama, pogotovu ne u religijama, pa je razumno očekivati da se odsustvo kontrole ne doživljava svuda na isti način. Sociološki faktori definitivno zaslužuju pažnju u istraživanjima fenomena kojima je posvećen ovaj tekst. Zasad se čini da je mnogo više apela da se oni istraže no što je postojećih istraživanja, upućuje uvid i u literaturu nešto novijeg datuma (Maier, Peterson, & Schwartz, 2000).

Neka zapažanja Selidžmenovih saradnika govore o tome da su ranijih godina postojale određene razlike u atribucionom stilu pripadnika jednog istog naroda, kojima su oni bili skloni da pronađu uzrok u društvenom uređenju. Tako su Nemci iz Istočne Nemačke uoči rušenja Berlinskog zida, činilo se, bili skloniji pesimističnom atribucionom stilu od svojih sunarodnika sa druge strane, sudeći prema rezultatima neformalne CAVE analize malog uzorka novinskih tekstova posvećenih tadašnjim aktuelnim Zimskim olimpijskim igrama u Sarajevu 1984. (Oettingen & Seligman, 1990). Selidžmenovi saradnici potvrdu za ovakvo zapažanje potražili su i pronašli u ponašanju i telesnom držanju Nemaca iz Istočne Nemačke u njihovoj varijanti pabova, koje je odavalo znake tipične za stanje beznađa i depresije (isti izvor). Kao što vidimo, ovi podaci, premda zanimljivi, ne nadilaze ubedljivo status anegdotalnih zapažanja. Slične su i CAVE analize sekularnog i religioznog pisanog materijala ruskih Jevreja i pravoslavnih Slovena koji su živeli na istom prostoru. Potporu za nešto sa čim bismo se mogli složiti kao sa ispravnim istorijskim zapažanjem, a to je da pripadnici jevrejske i pravoslavne zajednice drugačije reaguju na pritisak i nasilje tako što su Jevreji manje skloni trpljenju, a više preduzimanju koraka da se ono izbegne od pravoslavaca, Selidžmenovi saradnici su potražili u objašnjavalačkom stilu koji se može pronaći u judaističkim i pravoslavnim spisima namenjenim vernicima. Judaistički pisani materijal promoviše, njihov je zaključak, optimističniji atribucioni stil od pravoslavnih knjiga i to se posebno očituje u atribucionoj dimenziji permanentnosti. Jevrejski izvori uzroke zemaljskih jada vide kao manje trajne. U isto vreme, sekularni materijal namenjen ovim dvema verskim grupacijama koje žive na istom prostoru ne razlikuje se bitno u pogledu svojstava atribucije (Selidžmen, 2008).

Naučena bespomoćnost i naša novija istorija

Nakon iznošenja činjenica pribavljenih naučnim istraživanjima, ili makar beležaka koje mogu predstavljati inspiraciju za dublja istraživanja, iznosimo i nešto što u odsustvu podataka ne može biti drugo do lično zapažanje.

---

slučaj na Zapadu. Pravoslavna religija u dosta svojih pisanih stavova gleda na depresiju kao na kaznu i osuđuje obolelog od depresije i tako dalje.

Kao što je nekoliko puta u ovom radu naglašeno, naučena bespomoćnost je fenomen koji je odavno „izašao" iz laboratorija eksperimentalnih psihologa, te se neretko može sresti ne samo u izvorima iz popularne psihologije, mentalne higijene, samopomoći i tome slično, nego i u situacijama kada se žele objasniti neki društveni fenomeni. Krajem devedesetih godina prošlog veka i početkom novog milenijuma, isprva neki psiholozi a potom i stručnjaci iz drugih nauka koje se bave ljudima i društvom, počeli su da nešto što su opažali kao opštu apatiju, nedostatak inicijative i optimizma građana Srbije tumače u terminima naučene bespomoćnosti. Uprošćeno, njihova teza glasila je da su ljudi na ovom prostoru bili u proteklih deset i više godina izloženi stresogenim i neprijatnim događajima, te da je upravo to glavni uzrok opaženim psihološkim problemima građana Srbije. Ti problemi uzrok su pak mnogih pojava koje otežavaju *tranziciju*, prilagođavanje svetskim standardima rada i ponašanja i svemu onom što otežava *hvatanje koraka* sa savremenim svetom.[7] Čitaocu koji je makar i ovlaš prelistao ovaj tekst, ili je pak znanja o naučenoj bespomoćnosti stekao iz nekog naučnog izvora, mora biti jasno da je ova analogija, iako zavodljiva, poprilično slaba. Laici, pa i neki ljudi koji poseduju izvesna znanja iz psihologije lako su tih godina previđali neke, čini se, očigledne činjenice. Puka semantika sintagme „naučena bespomoćnost" nalaže da onaj koji je upotrebi demonstrira kako su i šta naučili njegovi ispitanici. Tek primera radi i pojednostavljeno, čak i ukoliko doživljavate neprediktabilne i nekontrolabilne neprijatne, averzivne događaje, a pri tome *ne* preduzimate ništa, iz teorije naučene bespomoćnosti sledi da nećete postati bespomoćni već da ćete samo trpeti, verovatno tranzijentne posledice stresa. Zatim i važnije, da bi se naučena bespomoćnost upotrebila kao objašnjenje društvenih fenomena valja prethodno analizirati i pribaviti verodostojna saznanja o nečemu što su Selidžmen i njegovi saradnici nazvali nacionalnim stilom objašnjavanja i sami neuvereni potpuno u njegovo

7 **U štampi i drugim sredstvima javnog informisanja tih godina neretko se čulo da je naučena** bespomoćnost odgovorna i za preterano korišćenje malih trankvilizatora („bensedin", „leksilijum", „bromazepam" itd.) koji se koriste za lečenje anksioznosti koja u velikom broju slučajeva zbilja jeste pratilac depresije. Autor se seća jedne TV emisije iz ovog doba posvećene zdravlju, u kojoj je poznati psihijatar vatreno zastupao ovo stanovište. Jedno, čini se sasvim ispravno zapažanje kliničara o sve češćoj (zlo)upotrebi benzodiazepinskih lekova, dobilo je pred širom javnošću u naučenoj bespomoćnosti lakonsko objašnjenje. Poznato je, naime, da su prediktori korišćenja psihoaktivnih supstanci u koje spadaju pomenuti psihotropni lekovi, ipak drugačiji. Primera radi, jedan od najmoćnijih je već postojeća sklonost psihoaktivnim supstancama (**O'Brien, 2005). Sećamo se da je relativno lako** bilo **nabaviti alkohol, takozvane lake droge pa čak i opijate tokom perioda o kome je reč.** Dostupnost **psihoaktivnih supstanci, njihova cena, uticaj članova referentne grupe koji su** korisnici **psihoaktivnih supstanci na potencijalnog korisnika - to su bile tek neke od varijabli** čiji **je uticaj na (prethodno pouzdano konstatovanu) veću stopu korišćenja psihoaktivnih** supstanci **valjalo ispitati pre nego što se pred širokim auditorijumom poseglo za naučenom** bespomoćnošću **kao objašnjenjem.**

postojanje (Selidžmen, 2008: 254). Iz postojanja i osobenosti nacionalnog stila objašnjavanja sledile bi posledice koje bi bile empirijski proverljive, kakva je stopa prevalencije depresije u nekoj populaciji, da uzmemo samo jedan primer. Već sam pojam nacionalnog stila objašnjavanja ilustrovanje gotovo anegdotalnim istraživanjima što mu daje tek hipotetički status, a da ne govorimo o tome da malo ko razmišlja o prikupljanju podataka o njegovim potencijalnim konsekvencama i kroskulturnim poređenjima. U odsustvu makar početnih i grubih podataka o onom što smo samo naznačili, valja se kloniti metaforičke i analoške upotrebe dobro definisanih empirijskih pojmova u bilo kakve, a posebno u svrhe objašnjavanja sociooloških fenomena kao što je stanje duha nacije i slično.

***

Nema sumnje da su istraživanja naučene bespomoćnosti izvršila ogroman uticaj u teorijskoj i kliničkoj psihologiji. Ovim istraživanjima inspirisan fenomen naučenog i urođenog optimizma izvršio je sličan uticaj na pozitivnu psihologiju - pokret posvećen izučavanju pozitivnih ljudskih iskustava, crta ličnosti koje ih podstiču i čine učestalijim kod svakog pojedinca, pozitivnim međuljudskim odnosima i institucijama koje podstiču prethodna tri fenomena (Peterson, 2009). Pozitivna psihologija predstavlja značajnu dopunu, nikako alternativu, „mejnstrim" psihologiji koja je tokom svoje kratke istorije prečesto i previše bila zabavljena analizom i popravljanjem anomalija u duševnom životu. Da li se naučena bespomoćnost i naučeni optimizam mogu smatrati fenomenima jednakog empirijskog i eksplanatornog statusa? Nadamo se da ovaj rad pruža dobre argumente za naš zaključak da nije tako. Naučena bespomoćnost je čvrsto utemeljen eksperimentalni fenomen koji pruža dovoljno dobro objašnjenje za određene vidove ponašanja ljudi i za određene psihopatološke fenomene - neke, to „neke" naglašavamo, kategorije depresija. Optimizam je povezan, nemamo razloga da ne verujemo evidenciji kojom raspolažemo, sa uspehom u nizu delatnosti i nizom obeležja dobrog duševnog i telesnog zdravlja. Je li ta veza kauzalna i ako jeste, u kom pravcu je usmerena kauzalna strela, zasad ne možemo biti sigurni u svim slučajevima kada je veza uspešno demonstrirana[8]. Uz rizik da ono čime ćemo zaključiti zazvuči lakonski, čini nam se da onoliko koliko i kako naučena bespomoćnost objašnjava depresiju, toliko za sada optimizam, bio on urođen ili nekako usvojen, objašnjava uspeh i blagostanje, ponekad i u nekim slučajevima. Fenomeni za koje se interesuje pozitivna psihologija nose veliki humani i naučni značaj tako da valja biti optimističan u pogledu daljeg toka i rezultata istraživanja jednog od temeljnih pojmova ove nove psihološke škole - optimizma.

[8] Primera radi, da bismo tvrdili da optimizam *uzrokuje* uspeh u sportu i to još tako što takmičara nagoni na ulaganje napora uprkos početnim i povremenim neuspesima, bio bi nam potreban Mat Bjondi -pesimista (pogledati 11. stranu ovog teksta). Takav Mat Bjondi jednostavno ne bi bio - Mat Bjondi.

Literatura

Abramson, L. Y., Metalsky, G. I., & Alloy, L. B. (1989). Hopelessness depression: A theory-based subtype of depression. *Psychological Review, 96*(2), 358-372.

Abramson, L. Y., Seligman, M. E. P., & Teasdale, J. D. (1978). Learned helplessness in humans: Critique and reformulation. *Journal of Abnormal Psychology, 87*(1), 49-74.

Engberg, L. A., Hansen, G., Welker, R. L., & Thomas, D. R. (1972). Acquisition of key-pecking via autoshaping as a function of prior pxperience: "Learned laziness"?. *Science, 178,* 1002-1004.

Haggbloom, J. S., Warnick, R., Warnick, J. E., Jones, V. K., Yarbrough, G., Tenea M. Russell, T. M., Borecky, C. M., McGahhey, R., Powell J. L. III, Beavers, J., & Monte, E. (2002). The 100 most eminent psychologists of the 20th century. *Review of General Psychology, 6*(2), 139-152.

Hiroto, D. S., & Seligman, M. E. P. (1975). Generality of learned helplessness in man. *Journal of Personality and Social Psychology, 31*(2), 311-327.

Lalović, D. (u štampi). Naučena bespomoćnost: (skoro) pola veka jednog eksperimentalnog fenomena. *Treći program*.

Laudenslager, M. L., Ryan, S. M., Drugan, R. C., Hyson, R. L., & Maier, S. F. (1983). Coping and immunosuppression: Inescapable but not escapable shock suppresses lymphocyte proliferation. *Science, 221,* 568-570.

Maier, S. F., & Seligman, M. E. P. (1976). Learned helplessness: Theory and evidence. *Journal of Experimental Psychology: General, 105*(1), 3-46.

Maier, S. F., Peterson, C., & Schwartz, B. (2000). From helplessness to hope: The seminal career of Martin Seligman. In J. Gillham (Ed.), *The science of optimism and hope* (11-37). Radmor, PA: Templeton Foundation Press.

Mandler, G. (2007). *A history of modern experimental psychology.* Cambridge, MA; London, England: The MIT Press.

Nolen-Hoeksema, S., Girgus, J., & Seligman, M.E.P. (1986). Learned helplessness in children: A longitudinal study of depression, achievement, and explanatory style. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*, 435-442.

O'Brien, C. P. (2005). Benzodiazepine use, abuse, and dependence. *Journal of Clinical Psychiatry, 66,* 28–33.

Oettingen, G., & Seligman, M. E. P. (1990). Pessimism and behavioural signs of depression in East versus West Berlin. *European Journal of Social Psychology, 20,* 207-220.

Overmier, J. B., & Seligman, M. E. P. (1967). Effects of inescapable shock upon subsequent escape and avoidance responding. *Journal of Comparative and Physiological Psychology, 63,* 28-33.

Peterson, C., & Barrett, L. (1987). Explanatory style and academic performance among university freshmen. *Journal of Personality and Social Psychology, 53,* 603-607.

Peterson, C. (2009). Positive psychology. *Reclaiming Children and Youth, 18*(2), 3-7.

Peterson, C., Semmel, A., von Baeyer, C., Abramson, L. T., Metalsky, G. I., & Seligman, M. E. P. (1982). The Attributional Style Questionnaire. *Cognitive Therapy and Research, 6,* 287-300.

Radonjić, S. (1988). *Uvod u psihologiju* (6. izdanje). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Selidžmen, M. (2008). *Naučeni optimizam.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Seligman, M., & Schluman, P. (1986). Explanatory style as a predictor of productivity and quitting among life insurance agents. *Journal of Personality and Social Psychology, 50,* 832-838.

Seligman, M. E. P., & Elder, G. (1985). Learned helplessness and life-span development. In A. Sorenson, F. Weinert, & L. Sherrod (Eds.), *Human development and the life course: Multidisciplinary perspectives* (377-342). Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

Seligman, M. E. P. (1975). *Helplessness: On depression, development and death.* San Francisco: W. H. Freeman.

Seligman, M. E. P., & Maier, S. F. (1967). Failure to escape traumatic shock. *Journal of Experimental Psychology, 74*(1), 1-9.

Seligman, M. E. P., Nolen-Hoeksma, S., Thornton, N., & Thornton, K. M. (1990). Explanatory style as a mechanism of disappointing athletic performance. *Psychological Science, I,* 143-146.

Sklar, L. S., & Anisman, H. (1979). Stress and coping factors influence tumor growth. *Science, 205,* 513-515.

Thornton, J. W., & Jacobs, P. D. (1971). Learned helplessness in human subjects. *Journal of Experimental Psychology, 87*, 351-367.

Visintainer, M. A., Volpicelli, J. R., & Seligman, M. E. P. (1982). Tumor rejection in rats after inescapable or escapable shock. *Science, 216*, 437-439.

Vlaškalin, Z. (1995). *Naučena bespomoćnost – mogućnost kontrole pozitivnih ishoda* (neobjavljena magistarska teza). Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Watson, J. B. (1913). Psyshology as the behaviorist views it. *Psychological Review, 20,* 158-177.

Weiner, B., & Litman-Adizes, T. (1980). An attributional, expectancy-value analysis od learned helplessness and depression. In J. Garber, & M. E. P. Seligman (Eds), *Human helplessness, Theory and applications* (35-57). New York: Academic Press.

Zullow, H. M., Oettingen, G., Peterson, C., & Seligman, M. E. P. (1988). Pesimistic explanatory style in the historical record: CAVEing LBJ, presidental candidates and East versus West Berlin. *American Psychologist, 43,* 673-682.

FROM LEARNED HELPNESSNESS TO LEARNED OPTIMISM: THE RELATIONSHIP BETWEEN EXPERIMENTAL AND POSITIVE PSYCHOLOGY

Summary: *Aversive events uncontrolability and unpredictability experienced constitutes a sufficient condition for learned helplessness, according to learning helplessness theory. Learned helplessness is considered viable experimental model of reactive depression (Seligman, 1975). Perceived aversive events-personal actions independence presumably leads person exposed to self questioning about the causes of perceived independence, would be the pivotal assumption in the reformulated learned helplessness model (Abramson et al., 1978; 1989). The observed independence self explaining is qualified by a process of attributing the independence causes. Attributions of certain complexion consitute specific depressive attributional style known for promoting depressiont. Recently there is an interest growing in research of the opposite, optimistic attributional style, which alleviates uncontrolability effects thus making aversive and uncontrolable events an opportunity rather then mearly life hardship. Optimistic attributional style can be acquired. Such style constitutes a learning helplessness counterpart – learned optimism (Selidžmen, 2008). Learned optimism is one of the positive psychology core concepts. Positive psychology could be labeled as movement dedicated to human virtues and conditions which promote them research. Our contribution reviews in perspective a path that led from learned helplessness, as one of extremely important experimental psychology of learning phenomena and depression model, to analysis of optimism effects and its role in various aspects of contemporary life.*

Key words: *learned helplessness; depression; attributional style; optimism.*

Mirosava Đurišić-Bojanović[1]
Filozofski fakultet u Beogradu

PSIHOLOŠKI USLOVI MULTIKULTURALNOG DIJALOGA

Rezime: *Psihološka dimenzija multikulturalnosti tiče se pitanja da li određene psihološke konfiguracije podržavaju ili ometaju konsolidovanje interkulturalnog i multikulturalnog dijaloga. Pretpostavili smo da će prihvatanje/neprihvatanje pluraliteta ideja kao trokomponentna kognitivno elaborativna psihološka predispozicija biti značajan prediktor stava prema multikulturalnosti i kompetentnosti u međukulturalnoj komunikaciji. Polazeći od dispozicionog modela ispitivanja stava prema multikulturalnosti i multikulturalnih kompetencija, istraživanje smo dizajnirali kao korelacionu studiju. Ispitivanje je izvedeno na prigodnom uzorku studenata društvenih i tehničkih fakulteta u Nišu i Novom Pazaru (N = 336) tokom 2012. godine. Za merenje stavova prema multikulturalnosti korišćena je Monroova skala stavova prema multikulturalnosti (Mmasq – Munroe multicultural attitudes scale questionaire). Za merenje kompetentnosti u međukulturalnoj komunikaciji korišćena je Skala međukulturalne senzitivnosti (Intercultural sensitivity scale, Chen and Starosta), a za merenje stepena prihvatanja pluraliteta ideja upotrebljena je Skala prihvatanja pluraliteta ideja autorke M. Đurišić-Bojanović. Rezultati ispitivanja potvrdili su početne pretpostavke, ali i neke rezultate ranijih istraživanja. Prihvatanje pluraliteta ideja je značajan prediktor pozitivnog stava prema multikulturalnosti i kompetentnosti u multikulturalnom dijalogu. U radu će biti diskutovane teorijsko-konceptualne i prakseološke implikacije rezultata.*

Ključne reči: *multikulturalnost, međukulturalna senzitivnost, multikulturalni dijalog, prihvatanje pluraliteta ideja.*

Uvod

Pretpostavljajući pravo na autentičnost i autonomiju grupa, pojedinaca, ali i ideja, pluralizam promoviše načelo uvažavanja različitosti. Uvažavanje različitosti nužno se povezuje sa osnovnim načelima demokratije – slobodom, jednakošću, solidarnošću. Kako Hartman kaže, sloboda nije moguća u jednoslojnom svetu (Hartman, 1998). Pluralizam realnog društvenog konteksta, uključujući etničku, kulturnu, jezičku, versku raznolikost, zahteva raznovrsne društvene akcije za normativnu regulaciju društvenih odnosa. Demokratski normativni diskurs artikuliše

[1] mirosava.djurisic@f.bg.ac.rs.

i promoviše ideju o svetu alternativa i razlika kao ličnom i društvenom resursu kvalitetnijeg zajedništva. Implicitna pretpostavka demokratskih normi usmerenih na obezbeđivanje kvalitetnijeg zajedništva je pretpostavka o kapacitetu za pregovaranje onih na koje se norme odnose. Neophodni minimum kapaciteta za pregovaranje odnosio bi se na institucionalnu podršku jednakih prava na pregovaranje. To bi dalje uključivalo jednaku dostupnost pregovaračkih kanala i informisanost u vezi sa manje ili više spornim temama koje bi mogle biti predmet pregovaranja.

Dakle, reč je o zahtevu formalno-institucionalne prirode koji bi trebalo da zadovolji i razvojno i zaštitnički orijentisan koncept demokratske prakse, a koji bi se pridružio minimumu demokratije kao izbornog prava. Na pomenuti način obezbeđuje se prvi formalni i opšti uslov interkulturalnog i multikulturalnog dijaloga. Dalja pitanja mogla bi se ticati mnogih nivoa međusobnih odnosa različitih etničkih, jezičkih, kulturnih, verskih i nacionalnih grupa. U tom slučaju nužno se susrećemo sa prakseološkim argumentom o raznolikosti kao izvoru kreacije, ali i destrukcije. Tako se fokus pomera ka pitanjima društvene pravednosti, koju pluralizam vidi na nivou pojedinca a multikulturalizam na nivou kulturnih i etničkih grupa. U tom slučaju *neophodan* minimum kapaciteta za pregovaranje povezuje se stavovima i kompetencijama pojedinaca.

Multikulturalnost i multikulturalna ideologija odnosi se na „ukupnu evaluaciju većinske grupe koja se odnosi na to da li gradi pozitivne stavove prema imigrantima i kulturnim različitostima" (Arends-Toth & Van de Vijver, 2002: 252). Sve dok pojedinci održavaju ukupnu evaluaciju pozitivnom, oni uvažavaju kulturne različitosti i kulturne osobenosti etničkih grupa. Pomenuti autori smatraju da je jedna od glavnih karakteristika multikulturalizma fokusiranje na kulturološke razlike. Međutim, one se različito opažaju od strane pripadnika većinskih i manjinskih grupa. Ljudi iz manjinskih, imigrantskih grupa, kao na primer onih u SAD, Kanadi, Australiji, promovišu multikulturalizam, verujući da im on pomaže u očuvanju sopstvenog identiteta i kulture. S druge strane, pripadnici većinskih grupa često su ambivalentni prema **multikulturalizmu.** U pozitivnom smislu, veruju da multikulturalizam donosi različita gledišta nove radne snage, koja mogu da doprinesu ekonomskom jačanju zemlje. U negativnom, multikulturalizam se opaža kao želja imigranata da održe svoje kulture i tako se suprotstave većinskoj kulturi, a time i dovedu u pitanje socijalni status „starosedelaca" (Arends-Toth & Van de Vijver, 2002).

Multikulturalizam se opaža kao „paradoks u procesu rešavanja pitanja kako konstruisati društvo koje će akomodirati univerzalna prava sa pravima manjinskih grupa… omogućavajući dijalog izvan i unutar kultura – i većinskih i manjinskih, i na taj način konstituiše zajedničke vrednosti i prava…" (Bailey & Harindranath, 2006: 304).

Psihološka dimenzija multikulturalnosti

Pitanje traganja za univerzalnijim psihološkim mehanizmima kojim bi se podržavalo kvalitetnije zajedništvo nije samo kako usaglasiti potrebe i interese različitih društvenih grupa, već kako osposobiti pojedince za demokratsku raspravu (Đurišić-Bojanović, 2011; 2012). Na taj način pitanje multikulturalnosti, kao sapostojanja i saradnje među pripadnicima različitih kultura, razmatramo iz psihološke perspektive, tačnije iz perspektive pojedinca i njegovih komunikacionih kompetencija.

Istraživanja koja su se bavila međukulturalnom komunikacijom i kompetencijama, ponudila su, s jedne strane, dispozicione modele kojima su objašnjavane razlike u kompetencijama u međukulturalnoj komunikaciji, dok su druga merila međukulturalno uspešne oblike ponašanja kao što su međukulturalna adaptacija, prikladnost u ponašanju i efektivnost u interakciji (Gudykunst, Wiseman & Hammer, 1977; Gudykunst & Hammer, 1984; Hammer, 1987; Martin & Hammer, 1989; Wiseman, Hammer & Nishida, 1989). Kompetentnost u međukulturalnoj komunikaciji u ovom radu konceptualizovana je kao sposobnost individue da razvije pozitivne stavove prema drugim kulturama.

Naša ranija ispitivanja dala su rezultate od posebnog interesa za istraživački problem koji je predmet ovog rada. Polazeći od psiholoških, a pre svega kognitivno elaborativnih i evaluativnih razlika između osoba koje u komunikaciji ispoljavaju različit stepen tolerancije/netolerancije i nalaza u oblasti psihologije demokratije i antidemokratije, konceptualizovali smo psihološki konstrukt, prihvatanje pluraliteta ideja.

Polazište za konceptualizaciju psihološkog konstrukta, koji smo nazvali prihvatanje pluraliteta ideja, je pojam dvostrukog mentalnog fokusa Lipita i Vajta. „U svesti moraju istovremeno postojati dve verzije realnosti i moraju se ispitivati i upoređivati implikacije obe verzije. Dok ovo promišljanje i upoređivanje traje realnost se posmatra kao dvosmislena (nejasna), podložna dvama različitim tumačenjima, od kojih se oba mogu pokazati kao tačna. To dvostruko viđenje može biti stvarno neugodno. Zbog toga je neophodan psihološki složaj koji ne nastoji da odbrani sebe od ove neugodnosti jednostavnim negiranjem jedne ideje slepim prihvatanjem druge“ (Lippit and White, 1960).

Prihvatanje pluraliteta ideja predstavlja kompleksan fenomen koji sadrži kognitivnu, afektivnu i konativnu komponentu, a tiče se tolerisanja nesaglasnih stavova, a posebno kognitivne evaluacije različite argumentacije za suprotna gledišta u vezi sa kontroverznim temama (Đurišić-Bojanović, 2009).

Nalazi psihologije demokratije i antidemokratije sugerišu više osobina ličnosti kao predispozicije za demokratsko mišljenje i ponašanje. Prema ego odbrambenoj teoriji, crte – dogmatizam, nisko

samovrednovanje, autoritarnost, netolerisanje neizvesnosti, spoljašnji lokus kontrole, predstavljaju predispozicije za nedemokratsko ponašanje i mišljenje. S druge strane, grupa osobina koje predstavljaju predispozicije za demokratsko mišljenje i ponašanje čine: visoko samovrednovanje, snaga ega, unutrašnji lokus kontrole, te osobine koje sve zajedno možemo nazvati osobine snažnog ega, a za koje se može pretpostaviti da predstavljaju predispozicije za prihvatanje pluraliteta ideja.

Dve grupe osobina ličnosti imenovali smo arbitrarno kao osobine slabog i snažnog ega. U grupi slabog ega izdvojene su sledec e osobine: autoritarnost, dogmatizam, netolerancija neizvesnosti i nisko samocenjenje. Drugu grupu snažnog ega su činili: ego snaga, lokus kontrole, visoko samocenjenje. Osnovne hipoteze su: (1) odlike slabog ega su u značajnoj negativnoj korelaciji sa prihvatanjem pluraliteta ideja; (2) odlike snažnog ega su u značajnoj pozitivnoj korelaciji sa prihvatanjem pluraliteta ideja. Istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku od 386 studenata tri grupe fakulteta (društvenih, tehničkih i prirodnih nauka). Obe istraživačke hipoteze su potvrđene. Na taj način identifikovali smo dispozicioni model održive komunikacije (Đurišić-Bojanović, 2005a).

Budući da je prihvatanje pluraliteta ideja uslov produktivne komunikacije u kojoj je moguć dijalog sa neistomišljenicima postavili smo sledeće hipoteze. Pretpostavili smo da će prihvatanje pluraliteta ideja biti u pozitivnoj relaciji sa stavovima prema multikulturalnosti. Dalje smo pretpostavili da će prihvatanje pluraliteta ideja kao trokomponentna kognitivno elaborativna i evaluativna psihološka predispozicija tolerantne, produktivne komunikacije biti značajan prediktor pozitivnog stava prema multikulturalnosti. Prvu pretpostavku smo proverili istraživanjem na prigodnom uzorku (N = 306) višenacionalne grupe učenika gimnazije i srednjih stručnih škola u Subotici 2005. godine. Dobijeni rezultati ukazuju na značajnu pozitivnu vezu između stavova prema drugim kulturama i prihvatanja pluraliteta ideja ($r = 0,43$; $p<0,01$) (Đurišić-Bojanović, 2006).

Psihološki korelati multikulturalnog dijaloga

Osnovno pitanje našeg rada tiče se psiholoških konfiguracija koje podržavaju ili ometaju konsolidovanje interkulturalnog i multikulturalnog dijaloga. Drugo, kako se pomenute psihološke konfiguracije povezuju sa pozitivnim, negativnim ili indiferentnim stavom prema multikulturalnosti.

Predmet našeg istraživanja tiče se psiholoških uslova multikulturalnog dijaloga, konkretnije – psihološke spremnosti na dijalog sa predstavnicima različitih kulturnih grupa. *Problem* istraživanja formulisan je pitanjem u kojoj meri prihvatanje pluraliteta ideja doprinosi pozitivnom

stavu prema multikulturalnosti i multikulturalnoj senzitivnosti. *Cilj istraživanja* odnosio se na utvrđivanje povezanosti prihvatanja pluraliteta ideja, multikulturalnosti i multikulturalne senzitivnosti. *Zadaci istraživanja* definisani su sledećim pitanjima: (a) da li je i na koji način povezano prihvatanje pluraliteta ideja i multikulturalnosti; (b) da li je i na koji način povezano prihvatanje pluraliteta ideja i multikulturalna senzitivnost; (c) da li je prihvatanje pluraliteta ideja značajan prediktor pozitivnog stava multikulturalnosti i multikulturalne senzitivnosti.

Operacionalizacija varijable prihvatanje pluraliteta ideja sadrži sledeće komponente:

Kognitivna komponenta odnosi se na generalno prihvatanje razlika između ljudi i njihovih uverenja i stav da gledišta sa kojima se u načelu ne slažemo u nekim svojim aspektima mogu biti prihvatljiva. *Afektivna komponenta* odnosi se na stav o poželjnosti različitih ideja kao intelektualnoj stimulaciji i odsustvo agresivnosti prema neistomišljenicima. *Konativna komponenta* tiče se stava i ponašanja osoba u interpersonalnim odnosima prema neistomišljenicima.

Varijabla *multikulturalnost* operacionalizovana je preko kognitivnih emocionalnih i bihejvioralnih evaluacija pripadnika drugih kultura, kao i socijalne distance u odnosu na pripadnike drugih kultura.

Međukulturalna svesnost predstavlja kognitivnu dimenziju kompetentnosti u međukulturalnoj komunikaciji i odnosi se na sposobnost osobe da razume sličnosti i različitosti drugih (njemu stranih) kultura. Dimenzija uključuje dve komponente: samosvesnost i kulturnu svesnost. *Međukulturalna senzitivnost* je afektivna dimenzija međukulturalne komunikacije i kompetentnosti za ostvarenje međukulturalne komunikacije sa komponentama: samopoštovanje, samokontrola, empatičnost, otvorenost duha, sklonost predrasudama i relaksiranost u društvu (*social relaxation*). *Međukulturalna spretnost* (*intercultural adroitness*) je bihejvioralna dimenzija kompetentnosti u međukulturalnoj komunikaciji i odnosi se na sposobnost osobe da ostvari ciljeve u komunikaciji sa osobama iz drugih kultura. Sadrži sledeće komponente: veštinu prenošenja poruka (informacija), prikladno otkrivanje detalja o sebi, bihejvioralnu fleksibilnost i uspešnost u upravljanju komunikacijom (Chen, 1990; Chen & Starosta, 1996; 1998; 1999). Postavili smo sledeće *hipoteze*:

- Postoji značajna pozitivna povezanost između prihvatanja pluraliteta ideja i stava prema multikulturalizmu.
- Postoji značajna pozitivna povezanost između prihvatanja pluraliteta ideja i međukulturalne senzitivnosti.
- Pretpostavili smo da će prihvatanje pluraliteta ideja i senzitivnost u međukulturalnoj komunikaciji biti značajan prediktor stava prema multikulturalnosti.

Metod

Metodologija istraživanja. Istraživanje je dizajnirano kao *korelaciona* studija. Polazeći od dispozicionog modela ispitivanja stava prema multikulturalnosti i multikulturalnih kompetencija, istraživanje smo dizajnirali kao korelacionu studiju. Osnovni cilj istraživanja bilo je utvrđivanje povezanosti svake pojedinačne uslovno nezavisne varijable (osobine ličnosti) i uslovno zavisne varijable (prihvatanje pluraliteta ideja).

Uzorak. Ispitivanje je izvedeno na prigodnom uzorku studenata društvenih i tehničkih fakulteta u Nišu i Novom Pazaru (N = 336) tokom 2012. godine. Struktura uzorka po polu: muški pol (N = 136, P = 40,2%); ženski pol (N = 202, P = 59,8%). Deo uzorka ispitanika Univerziteta u Nišu činili su studenti departmana za: psihologiju (N = 79, P = 23,4%), sociologiju (N = 68, P = 20,1%), anglistiku (N = 70, P = 20,7%) sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, kao i studenti Elektronskog fakulteta u Nišu (N = 60, P = 17,8%). Deo uzorka ispitanika Univerziteta u Novom Pazaru činili su studenti Odeljenja za psihologiju u Novom Pazaru (N = 61, P = 18%). U pogledu starosti ispitanika, najveći broj studenata činila je kategorija od 19 do 23 godine (80,76%), zatim od 24 do 28 godina (14,80%) i kategorija od 29 do 32 godine (4,44%). Prema nacionalnoj pripadnosti uzorak je činilo: 74% ispitanika srpske nacionalnosti, crnogorske 2,1%, bošnjačke 0,3%, romske nacionalnosti 0,3%, te kategorija drugo 1,2%, što je ukupno činilo 77,9% uzorka, jer 22,1% ispitanika nije dalo odgovor na ovo pitanje.

Instrumenti. Za merenje *stavova prema multikulturalnosti* korišćena je Monroova skala stavova prema multikulturalnosti (Mmasq – Munrooe multicultural attitudes scale questionaire Munroe and Pearson, 2006), skraćena verzija sa 23 ajtema (originalna sadrži 28 ajtema). Budući da je skalu trebalo prilagoditi uslovima u našoj sredini, isključene su one tvrdnje iz originalne verzije koje po sadržaju nisu mogle biti relevantne za našu sredinu (reč je o tvrdnjama koje su se odnosile na svakodnevna iskustva sa pripadnicima druge rase). Skala ima 3 supskale koje se odnose na 3 različita aspekta: razumevanje (*know*), delovanje (*act*) i brigu (*care*). Petostepena skala prati Likertovu proceduru. Pouzdanost skale je visoka (Cronbach's α = 0,894).

Za merenje *kompetentnosti u međukulturalnoj komunikaciji* korišćena je Skala međukulturalne senzitivnosti (*Intercultural sensitivity scale*, Chen and Starosta, 2000). Model međukulturalne senzitivnosti Čena i Staroste predstavlja konstelaciju tri aspekta: međukulturalna svesnost (*intercultural awareness*), međukulturalna senzitivnost (*intercultural sensitivity*) i snalažljivost u međukulturalnim interakcijama (*intercultural adroitness*). Skala pored ukupnog skora dobijenog na aspektima

međukulturalne senzitivnosti sadrži i pet dimenzija: angažovanost u interakciji, poštovanje kulturnih razlika, samopouzdanje u interakciji, prijatnost u interakciji, te opažanje i razumevanje u interakciji. Skala ima 24 ajtema, svaki ajtem je skala Likertovog tipa sa 5 ponuđenih odgovora. Pouzdanost skale, merena Kronbahovom alfom, iznosi α = 0,874. Za merenje izraženosti prihvatanja pluraliteta ideja upotrebljena je Skala prihvatanja pluraliteta ideja autorke Đurišić-Bojanović (2009). Skalu čini 27 ajtema, koji slede Likertovu proceduru sa četiri ponuđena odgovora: sasvim tačno, uglavnom tačno, uglavnom netačno i potpuno netačno. Pouzdanost skale je visoka (Cronbach's α = 0,915).

Statistička analiza. Statistička analiza određena je osnovnim metodološkim planom. Obrada podataka dobijenih u ovom istraživanju urađena je u programu SPSS (17.0). Za utvrđivanje povezanosti između pomenutih varijabli korišćen je Pirsonov koeficijent korelacije.

Rezultati istraživanja i interpretacija

Prema dobijenim rezultatima, na uzorku studenata društvenih nauka i tehničkih grupa fakulteta u Nišu i Novom Pazaru, spremnost za prihvatanje pluraliteta ideja u značajnoj je pozitivnoj umereno visokoj korelaciji sa međukulturalnom senzitivnošću (r = 0,478, *p<0,01*). Spremnost za prihvatanje pluraliteta ideja u značajnoj je pozitivnoj visokoj korelaciji sa pozitivnim stavom prema multikulturalnosti (r = 0,577, *p<0,01*) na istom uzorku.

Rezultati dobijeni na celokupnom uzorku (N = 338) pokazuju da postoje značajne pozitivne korelacije između prihvatanja pluraliteta ideja, pozitivnih stavova prema multikulturalnosti i međukulturalnoj senzitivnosti. Tako su hipoteze o pozitivnoj povezanosti između prihvatanja pluraliteta ideja i stava prema multikulturalizmu, kao i između prihvatanja pluraliteta ideja i međukulturalne senzitivnosti potvrđene.

Multiplom regresionom analizom proverili smo kako prihvatanje pluraliteta ideja i međukulturalna senzitivnost u komunikaciji predviđaju stav prema multikulturalnosti. Nalazi govore u prilog značajnoj prediktivnoj vrednosti prihvatanja pluraliteta ideja i međukulturalne senzitivnosti u komunikaciji za stav prema multikulturalnosti (R = 0,793, R^2 = 0,628, *Adj* R^2 = 0,629, *SE* = 8,003). Varijable prihvatanje pluraliteta ideja i međukulturalna senzitivnost u komunikaciji zajedno objašnjavaju 62,9% varijanse kriterijumske varijable stav prema multikulturalnosti ($F_{2,335}$ = 282,868, p<0,001) sa βs = 0,282 (p<0,001, t = 7,429 , p = 0,000) za prihvatanje pluraliteta ideja i sa βs = 0,618 (p<0,001, t = 16,301 , p = 0,000) za međukulturalnu senzitivnost u komunikaciji.

Hipoteza da će prihvatanje/neprihvatanje pluraliteta ideja biti značajan prediktor stava prema multikulturalnosti i senzitivnosti u međukulturalnoj komunikaciji – potvrđena je. Međutim, podatak da je rezultat o značajnoj pozitivnoj povezanosti između prihvatanja pluraliteta ideja i pozitivnih stavova prema multikulturalnosti dobijen i u drugoj sredini (2005. u Subotici, 2012. u Nišu i Novom Pazaru) sugeriše određene zaključke.

Zaključna razmatranja

Dobijeni rezultati sa teorijsko-konceptualnog stanovišta mogu se posmatrati kao empirijska podrška dispozicionom modelu multikulturalnosti. To znači da su određene psihološke karakteristike značajne determinante za razumevanje fenomena multikulturalnosti iz perspektive pojedinca. Budući da su rezultati istraživanja potvrdili ranije nalaze o pozitivnoj povezanosti stava prema multikulturalnosti i multikulturalnoj senzitivnosti sa prihvatanjem pluraliteta ideja kao ključne, pre svega kognitivne karakteristike pojedinca, iz navedenog nalaza slede još neke praktične posledice. Jedna od osnovnih premisa za uspešnu socijalnu integraciju pojedinca u demokratsko društvo jeste sposobnost za dijalog (Rescher, 1995). Pluralizam i multikulturalnost realnog društva su činjenice koje zahtevaju određene akcije (Degler, 1993), pre svega u domenu obrazovanja. Svakako, ostaje pitanje koje su mogućnosti razvijanja demokratskih principa koegzistencije i uvažavanja različitosti u obrazovanju (Ravitch, 1992; Banks, 1999; Ker, 2004; Đurišić-Bojanović, 2002; 2003; 2006; 2012). Sposobnost da se razmatra argumentacija, stavovi i gledišta sa kojima se ne slažemo, predstavljala bi jednu od mogućnosti za učenje tolerantne komunikacije i generalnog prihvatanja različitosti, kao psihološkog uslova multikulturalnog dijaloga.

Iako izgleda prihvatljiva pretpostavka da vežbanje prihvatanja pluraliteta ideja kroz obrazovanje može biti dobra prilika za usvajanje demokratskih vrednosti i razvijanje multikulturalne senzitivnosti, ipak ta ideja sadrži više kontroverzi. Tim pre ovo pitanje postaje kompleksno ako se ima u vidu da se nalazi polarizuju oko suprotnih stavova, kada je u pitanju dispozicioni pristup. Osobe slabijeg ega, u odnosu na one snažnijeg ega, nisu sklone prihvatanju pluraliteta ideja i nekonvencionalnih, heurističkih načina učenja, i to važi i za učenike i za nastavnike (Leach, 1975; Đurišić-Bojanović, 2004; 2005b; 2008). S druge strane, postoje podaci koji ukazuju na povezanost nivoa i tipa obrazovanja sa većom kognitivnom fleksibilnošću i spremnošću za multikulturalni dijalog. Rezultati prikazani u ovom radu, kao i rezultati prethodnih istraživanja, dosledno podupiru ideju o vezi demokratije, pluralizma i multikulturalnosti, uprkos gledištima koja

argumentuju značajne razlike među pomenutim konceptima (Feinberg, 1996; Van den Berghe, 2002; Kaningam, 2003). Stav da je teško stvoriti stabilnu političku zajednicu i istovremeno zadovoljiti legitimne težnje manjina može se prihvatiti samo pod određenim uslovima – uslovima rivalskih pozicija. Ako cilj nije stvaranje stabilnih političkih zajednica, već zajednica koje uvećavaju institucionalni i psihološki kapacitet ljudi za pregovaranje, moguće je prividnu konceptualnu kontroverzu između demokratije, pluralizma i multikulturalnosti prevazići. I to može biti ideja za drugačije obrazovne prakse.

Napomena:
Članak predstavlja rezultat rada na projektu „Unapređivanje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja u procesima modernizacije Srbije", broj III 47008, i „Identifikacija, merenje i razvoj kognitivnih i emocionalnih kompetencija važnih društvu orijentisanom na evropske integracije" 79018, čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (2011–2014).

Literatura:

1.Arends-Toth, J. & Van de Vijver, F. J. R. (2003). Multiculturalism and acculturation: Views of Dutch and Turkish-Dutch. *European Journal of Social Psychology*, 33, 249–266.

2.Bailey, O. G. & Harindranath, R. (2006). Ethnic minorities, cultural difference and the cultural politics of communication. *International Journal of Media and Cultural Politics*, 2, 299–316.

3.Banks, J. A. (1999). *An introduction to multicultural education*. Boston: Allyn & Bacon.

4.Chen, G. M. (1990). Intercultural communication Competence: Some perspectives of research. *The Howard Journal of Communications*, 2, 243–261.

5.Chen, G. M. & Starosta, W. J. (1996). Intercultural communication competence: a synthesis. *Communication Yearbook*, 19, 353–383.

6.Chen, G. M. & Starosta, W. J. (1998). A review of the concept of intercultural sensitivity. *Human Communication*, 1, 1–16.

7.Chen, G. M. & Starosta, W. J. (1999). A review of the concept of intercultural awareness. *Human Communication*, 2, 27–54.

8.Chen, G. M. & Starosta, W. J. (2000). The development and validation of the international communication sensitivity scale. *Human Communication*, 3, 2–14.

9.Degler, K. (1993). Multikulturalizam kao izazov. *Pregled*, 261, 36–41.

10.Джуришич-Боянович, М.(2011): Устойчивостъ плюралистического образователъного понятия. *Психолого-педагогические аспекты восспитателъного процесса в системе высшего образования* (материалы международной научно практической конференции 25. марта 2011). Волгоград: ФГОУ ВПО Волгоградская ГСХА.

11.Đurišić-Bojanović, M. (2002). Građansko vaspitanje kao predmet. U: Z. Avramović i S. Maksić (prir.). *Izazovi demokratije i škola* (65–80). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

12.Đurišić-Bojanović, M. (2004). Demokratizacija škole i komunikacija učenik–nastavnik. U: B. Jovanović (red.). *Komunikacija i mediji* (430–441). Jagodina: Učiteljski fakultet; Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

13.Đurišić-Bojanović, M. (2005a). Problemi obrazovanja za demokratiju i psihološke predispozicije. *Pedagogija*, 60 (2), 514–531.

14.Đurišić-Bojanović, M. (2005b). Kognitivni aspekt obrazovanja za demokratiju. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 37 (2), 21–35. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

15.Đurišić-Bojanović, M. (2006). Stavovi mladih prema multikulturalnosti i prihvatanje pluraliteta ideja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 38 (2), 430–444.

16.Đurišić-Bojanović, M. (2009). *Psihološka perspektiva demokratskih odnosa*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, Čigoja štampa.

17.Đurišić Bojanović Mirosava (2012). Why the Pluralist Educational Concept: Some Theoretical and Empirical Arguments. In: Baucal, Aleksandar, Radišić, Jelena [ed.]. *Patchworks. Learning diversities*. Belgrade: Institute of Psychology (191–198).

18.Feinberg, W. (1996). The goals of multicultural education: a critical re-evaluation. *Philosophy of education*. http://www.ed.uiuc.edu/EPS/PESyearbook/96_docs/feinberg.htm.

19.Gudykunst, W. B. & Hammer, M. R. (1984). Dimensions of intercultural effectiveness: Culture specific or culture general? *International Journal of Intercultural Relations*, 8, 1–10.

20.Gudykunst, W. B., Hammer, M. R. & Wiseman, R. L. (1977). An analysis of an integrated approach to cross-cultural training. *International Journal of Intercultural Relations*, 8, 1–10.

21.Hammer, M. (1987). Behavioral dimensions of intercultural effectiveness: A replication and extension. *International Journal of Intercultural Relations*, 11, 65–88.

22.Hartman, N. (1998). *Novi putevi ontologije*. Beograd: Plato.

23.Kaningam, F. (2003). *Teorije demokratije*. Beograd: Filip Višnjić.

24.Kerr, D. et al. (2004). *Citizenship education longitudinal study: second annual report: first longitudinal survey making citizenship education real*. National Foundation for Educational Research.

25.Leach, J. (1970). A critical study of the literature concerning rigidity. In: P. B. Warr (ed.). *Thought and personality* (19–35). *Baltimore*: Penguin Books.

26.Lippit and White (1960). *Democracy and Autocracy*. New York: Harper.

27.Martin, J. N. & Hammer, R. M. (1989). Behavioral categories of intercultural communication competence: Everyday communicator's perception. *International Journal of Intercultural Relations*, 13, 302–32.

28.Munroe, A., Pearson, C. (2006). The Munroe multicultural attitude scale questionnaire – a new instrument for Multicultural Studies. *Educational and Psychological Measurement*, Volume 66, Num. 5, 819–834.

29.Ravitch, D. (1992). Raznolikost u obrazovanju. *Pregled*, 258, 39–43.

30.Rescher, N. (1995). Against the demand for consensus. http//journals.tandf.co.

31.Wiseman, R. L., Hammer, M. R. & Nishida, H. (1989). Predictors of intercultural communication competence. *International Journal of Intercultural Relations*, 13, 349–70.

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF MULTICULTURAL DIALOGUE

Summary: *Psychological dimension of multiculturalism concerns the question of whether certain psychological configurations support or hinder the consolidation of intercultural and multicultural dialogue. We assumed that acceptance/rejection of plurality of ideas as a Three Component elaborative cognitive psychological predisposition would be a significant predictor of attitudes towards multiculturalism and intercultural competence in communication. Starting from the dispositional model we tested the attitude towards multiculturalism and multicultural competency. The research was designed as a correlation study. It was conducted on a convenience sample of students of Humanities and Technical faculties in Nis and Novi Pazar (N = 336) in 2012. For measuring attitudes towards multiculturalism we used the Munroe multicultural attitude scale (Mmasq – Munroe multicultural attitudes scale questionnaire). Competence in intercultural communication was measured by the Intercultural Sensitivity Scale (Chen and Starosta). The scale of acceptance of plurality of ideas (Djurisic-Bojanovic) was used for measuring the degree of acceptance of different ideas. Research results confirmed the initial assumptions and some of the results of previous studies. Acceptance of plurality of ideas is a significant predictor of positive attitudes towards multiculturalism and competence in multicultural dialogue. The author also discusses some conceptual, theoretical and practical implications of the results.*

Keywords: *multiculturalism, intercultural sensitivity, intercultural dialogue, acceptance of plurality of ideas.*

Мр Ирена Костова[1]
Докторанд, Универзитет у Минстеру, Немачка

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА СВЕТСКИХ КОМУНИКАЦИЈА

Резиме: *Сваки период човечанства носи своје судбинске проблеме. Данашњи проблеми имају ту особину, они су глобални и односе се на цело човечанство, односно целокупну цивилизацију. Глобални проблеми нису изоловани један од другог, него постоји велика узајмна повезаност и обухватају све аспекте друштвеног живота: социјални, политички, економски, културни, еколошки, итд.*

Од почетка еволуције глобалног цивилизираног света Данте Алигијери, касније Гете, Шопенхауер, Ниче пишу и развијају идеју глобализације.

Глобализација са психолошког аспекта представља тежњу ка откривању друге стране еволуције човечанства, односно тежњу ка откривању нове суштине, морала, тежњу ка идеалном и модерном.

Глобализација, као феномен у модерном свету, манифестује се у многим облицима људског битисања: ***социјални, економски,*** *политички, правни, хуманитарни и друге области. Ради овога, глобализација је неочекивано и нежељено прослеђена са бројним позитивним и негативним променама и деформацијама друштвене психе, резултирјући социјалним психопатијама које се, нажалост, у данашњим данима игноришу. У основи овог процеса дубоко су укорењени интереси и стратегије ка будућности, много неизвесности и ризци за цело друштво, лишени људскости и религиозне доброте. Последице глобализације не треба игнорисати. Напротив, треба их истраживати, анализирати, контролисати и управљати најефикаснијим методама.*

Кључне речи: *глобализација, светска комуникација, социјалне психопатије, технолошки прогрес.*

Ако велики део човечанства са сумњом гледа на процесе „глобализације" и верује да је појава транзиторне функције, нова епоха показује да је реч о суштинском феномену, рођеном на основи друштвене цивилизације, односно епохе глобализацације.

Велики број аутора инсистира на појму глобализације као контрадикторном процесу, неизбежном историјском току и

1 Докторанд у Републици Немачкој, контакт тел: +491768436752, e-mail: kostovairena@yahoo.com.

покретачкој снази темељног преображаја света, чији крајни ефекти нису предвидљиви ни извесни. Идеје и ставови аутора овог правца истичу тензије које постоје у савременом свету, које га креирају и чине нејасним и неизвесним. Они за разлику од скептика, прихватају факта глобализације, али за разлику од хиперглобалисте не сматрају да је глобализација завршено стање и неупитан, стабилан поредак.[2]

Савремена глобализација је процес излажења из локалних граница, стварања нових веза и комуникација са спољним светом и његово прихватање као својег; превазилажење националности, растојања; уопштавање рада, производње, културе, размене, економије; стварање и поштовање општих правила трговине, понашање, итд. Својим политичким, економским, трговинским, финансијским, демографским, социјалним, еколошким, информацијским, комуникацијским и другим променама она оформљује средину у којој протичу трансформације и развој на светском нивоу. Глобализација дотиче комплетан друштвени живот: производњу, трговину, финансије, власништво, управљање, институције, науку, културу, законодавство, информације, комуникације, технологију, социјалне односе, политику, емиграцијске процесе, демографске процесе, људско мишљење и понашање, последице нашег понашања према природној средини и бригу о њеном очувању, промене у климатологији, безбедност, систем моралних вредности, преступе, корупцију, итд. Обухват и брзина глобализације су бескрајни. Успешан развој није могућ ако није у складу са фундаменталним процесима глобализације. У управљању глобализацијом главну улогу имају високоразвијене земље, уз свој економски, научнотехнички, политички и војни потенцијал. Мањим и мање развијеним друштвима преостаје да пронађу најадекватнии начин за инволвирање у многослојни процес и да се прилагоде његовим захтевима.[3]

Али, као све што постоји на овом земаљском свету и има своју тамну и светлу страну, не би било добро да се слепо упустимо у глобални свет и не размислимо о ризицима који су реално присутни.

Цео процес глобализације заснива се на неједнаким основама, у којим лидерску улогу имају богате земље на челу са САД-ом као лидером, а које су, захваљујући геоекономији, постигле значајне успехе последњих деценија. Ако се уистину говори о изградњи глобализованог света и новог светског поретка, евидентно је да благодети, права и обавезе морају бити подједнако подељени. Током времена развијене земље су постале спремне за активности у оквиру глобалног дејствовања, што се не може рећи о неразвијеним земљама.

2 Luard, E., (1990), *International Society*, New Amsterdam Books, New York.

3 Кацарски, И., (2010), *„Глобализация" – синоним на социално насилие, Глобализация и толерантност*, Софи. http://www.globalisierung-fakten.de/globalisierung/was-ist-globalisierung.html

Оне су на маргинама овог процеса, и ако не буду у њега укључене, не само што ће се тешко говорити о глобалном развоју и новом светском поретку, већ и сама глобализација може да буде ограничена и прекинута у даљем развоју.[4]

Глобализација је процес наметање општег језика, општих културних норми и вредности, општих визија у политици и светској економији. Она је и процес наметања једне културе према другим територијама и културама, процес асимилације и суштинских трансформација локалних култура. Процес глобализације подразумева распад локалних вредности под притиском универзалних, али и постепено претварање дела локалних вредности у универзалне. На пример, ово не може да не проузрокује код народа, на одређеним местима у свету, друштвене осећаје одвајања од народности, од етничке припадности, осећаје потиснутости, узбуне, страха, опрезности. Мања и мање развијена друштва су принуђена да се подвргну већим, богатијим и снажнијим друштвима. Процес подразумева с једне стране њихов даљи развој и укључивање у глобалном свету, али с друге стране губљење националних карактеристика (језика, обичаја, новчаних јединица), у којима одлучује моћнија страна глобалног организма. И можда су неки поступци неморални и егоистични, али понекад човек није у стању да одабере...већ само да прихвати оно што је понуђено.[5]

Мања и мање развијена друштва, у односу према доминирајућем Западу, излажу се великим опасностима – да постигну друштвену уређеност и економске разултате на нивоу развијених земаља. Ипак, та стратегија крије у себи велике противречности. Потребе се све више оформљују према светским стандардима, а задовољавају се према националним могућностима. Народ очекује и тражи брзо повећање животног стандарда, а економија је по природи снажно инертан систем са кумулативним ефектом.[6]

Процес глобализације се оформљује у дугом временском раздобљу. Иако је у прошлим вековима глобализација представљала паралелан развој независних цивилизација и мањих културних идентитета, после Другог светског рата глобализација добија масовни карактер и представља процес који се увукао у целокупно човечанство. У позадини су два светска рата, распад ЧССР-а и СССР-а, распад берлинског зида, револуције у капиталистичким и социјалистичким земљама; ране које човечанство лечи, кораци уједињења, услови

4 Vukadinovic, R., (2001), *Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka*, Zagreb, стр. 400.

5 Григоров, А., (2003), *Тринадесет тезиса за глобализацията, геополитиката и културата на информационното общество*, Стопанска Академия „Д. А. Ценов", Свищов, Списание „Диалог".
Кънев, М., (2003), *Глобализация и държавност*, Стопанска Академия „Д. А. Ценов" Свищов, Списание „Диалог".

6 Кънев, М., (2003), *Глобализация и държавност*, Стопанска Академия „Д. А. Ценов" Свищов, Списание „Диалог".

у којима се развија глобализација на чије место долази блистави напредак технологије, науке, комуникације, појаве и инволвирање интернета у свакој сфери људског постојања.

Савремена глобална промена производње и коришћење напредних технологија и комуникација протиче брзим темпом. Међународно искуство показује да је то у основи државних и међудржавних стратегија и политика за друштвени развој, и да узрокује суштинске промене у људском размишљању. Услови за глобалне технолошке промене, брзина, механизам и путеви за распростирање нових технологија, они су који одређују економски развој и основни акценат државне политике у развијеним земљама. Глобална технолошка промена испољава снажан утицај на друштвени развој.[7]

У дањашнем модернем свету постоје три технолошке револуције (периоди) у транспорту и комуникацијама.

Захваљујући усавршавању штампарске револуције, почетком XVII века се појављују новине, које постепено, у току индустријске револуције, добијају савремен изглед. Оне не само што доприносе радикалном распрострањивању информација, већ стварају савршено новудинамикусоцијално-политичкихикултурнихпроцеса,узрокујући интензивно протицање „културне дифузије" и доприносећи развоју нових, моћних, манипулативних техника, чијом помоћи се утиче на опредељење схватања, укус, ставове и колективне емоције.[8] Прва технолошка револуција је значајна по откривању парне машине у XIX веку, што је помогло у смањивању цена материјалних добара и развоју железничког саобраћаја и парних бродова. Откриће бродова на пару допринело је смањењу цена прекоокеанског транспорта у касном XIX веку. Откриће телеграфије је такође део технолошке револуције у комуникацијама у XIX веку.

Друга технолошка револуција средином XX века односи се на масовну производњу у аутомобилској индустрији и ваздушном саобраћају. Као резултат масовне производње, смањују се цене аутомобилског и ваздушног транспорта и услуге у вези са њима. У односу глобализације и комункације за XX век значајан је период 20-их и 30-их година и појава радио-телевизјиске комуникацијске технологије, која тријумфује бурним развојем после Другог светског рата. Обим и брзина диструбуције информација при овој комуникацискоj технологији достигао је врхунац успеха. Бројни космички сателити, земаљски пријемни и предајни уређаји преносе информације са свих страна и о свему, а доступни су сваком

7 http://www.globalisierung-fakten.de/globalisierung/globalisierung-der-wirtschaft.html

8 Кондев, А., (2012), *Електронни комуникации и културни различия – глобализация и контраглобализация*, Електронно научно списание "Реторика и комуникации".

становнику планете Земље. Ова комуникацијска технологија утиче на мишљење и социјално понашање људи, и има моћ манипулације над емоцијама и схватањима. Да би један текст из новина или часописа проузроковао интересовање, потребна је ранија припрема: ментална, емоционална, припрема за интелектуалне активности. Звучне и визуелне информације које се добијају преко радио-телевизијских медијума спонтано улазе у свест индивидуе, савлађујући логичке баријере. Критичко осмишљавање информација отежано је великом брзином комуникацијског процеса (информације се брзо мењају, тако да није могуће на сваку се сконцентрисати се и над њима замислити, као што је, на пример, могуће при читању). За снагу манипулативног импулса који се предаје преко радија и телевизије, говори и чињеница да слушалац радија и гледалац телевизијског програма нису у стању да направе разлику између реалности и информације која им се саопштава. Ако се пође од легитимности, они мењају места: за гледаоце и слушаоце је информација коју су чули на радију и видели на телевизији веродостојнија од окружења, од реалности која им не изгледа истинито без обзира што је непосредно доживљавају. У другој половини XX века радио и телевизија проузрокују толико моћан утицај на друштвени живот, да постају један од најзначајнијих предмета анализе у социјалним и хуманистичким дисциплинама. Тада се појављују изрази „масовни медиј" и „масовно друштво".[9]

Трећа технолошка револуција у преносу и технологији комуникација, у процесу глобализације крајем XX века, дефинише се као дигитална. Специфично за њу јесте да доприноси значајном смањивању цена комуникација (разговора) на великим даљинама, што пружа могућност да се брзо дође до нових знања и информација доступних из целог света. Основне карактеристике интернета као типа комуникације су интерактивност, стална доступност информација из целог света, компактност информација, једнакост учесника у комуникацијском процесу. Његово масовно улажење у све сфере живота проузроковало је пуно социјално-економских, политичких и правних последица. Најважнија последица је разбијање монопола информацијских извора, што за последицу има контролу информацијских извора, коју реализују медијске компанија и различите државне, привредне и политичке институција. Бројне дискусије на највишем нивоу, посвећени посебно контроли интернета, категорично констатују ову појаву.[10]

9 Антология. *Социологически измерения на изкуството. Част втора*, (2001), София, Аскони-издат, стр. 165-174. Зигмунт Бауман, (1999), *Голбализацията*, София: ЛИК.
Stiglitz, J., (2002), *Die Schatten der Globalisierung*, Berlin, GGP Media.

10 Кондев, А.,(2012), *Електронни комуникации и културни различия – глобализация и контраглобализация*, Електронно научно списание "Реторика и комуникации", София.
Alpsancar, S., **Blanke, U., Nowak, F., (2009),** *Welt der Technik – Technisierte Welt? Bericht von internationalen Tagung*

Производ глобализације – интернет – допринео је масовној употреби енглеског језика. Последња открића показују да је више људи који користе енглески језик као други језик него оних којима је матерњи. Са друге стране, то доприноси смањењу комуникацијских трошкова између држава. Број коришћених језика у свету се смањује. То је резултат процеса глобализације, који на светском тржишту намеће коришћење лаког и широко доступног језика за беспрекорну комуникацију међу људима из свих крајева света. Америка и Енглеска као високоразвијене и моћне економске силе на међународном тржишту намећу употребу енглеског језика.[11] Ипак, теза да је глобализација агресивно наметање једне културе и њених економских, политичких и социјалних организација (као што је западна – америчка) над осталим светом, површно је и неправилно. Глобализација је много сложенији процес стварања нових, универзалних, културних и вредносних система, специфичних и адекватних за људско понашање. Они више нису производ еволуције једне цивилизације, наметнуте другим цивилизацијама, већ су део различитих локалних културних традиција, које активно учествују у савременом процесу глобализације. Један кратак пример који говори томе у прилог – Кинези запослени у великим националним и интернационалним компанијама у Пекингу, Шангају или другим градовима, паузу за ручак, између осталог, користе у Мекдоналдсу. Исто тако житељи Њујорка, Лондона, Париза, Берлина, без сумње, паузе за ручак користе уживајући у укусном менију спремљеном у кинеским ресторанима.[12]

Трећа технолошка револуција интернет, Wi-Fi, Blackberry, iPhone и друштвене мреже из корена мењају начин живота, рада и комуникација. Придоносе искључиво брзој, тоталној, понекад неконтролисаној размени информација, услуга и идеја међу становницима планете Земље. Савремена технологија омогућује индивидуама и групама да раде на великом растојању, са флексибилним радним временом, да стварају виртуална радна места, развијају тенденције ка тимском раду, превазилажењу расних, етничких, религиозних, националних, културних, социјалних и физичких препрека у стремљењу да раде тамо где имају интерес.[13]

Jeffrey A. Joerres је убеђен да: „Технологија игра кључну улогу у развоју људске епохе и вероватно ће наставити да игра кључну улогу

"Technologies of Globalization", **Journal Article, s.122-126.**

11 **Докладът на Шайлман, (2002),** *Хората като богатство – към една интелигентна икономика на* ***XXI век***, София.

12 Stiglitz, J., (2002), *Die Schatten der Globalisierung*, Berlin, GGP Media.
Кондев, А., (2012), *Електронни комуникации* ***и културни различия – глобализация и контраглобализация***, Електронно научно списание "Реторика и комуникации", София.
http://www.globalisierung-fakten.de/globalisierung/vorteile-der-globalisierung.html

13 Върбанов,И.,(2011), *Стопанска Академия* „Д. А. Ценов" Свищов, Списание „Диалог".

у развоју људских способности и карактерних особина. Технологија се развила до тог степена да представља ослободиоца људског потенцијала."

Технологија доприноси развоју људске епохе само захваљујући често игнорисаној чињеници да је она објективан, материјалан, реализован људски интелектуални капацитет. То је прави основ покретачке снаге у савременом процесу глобализације.

Према Jeffrey A. Joerres савремена епохална промена обухвата двадесет основних димензија, представљених у Табели 1.

Анализа димензије људске епохе показује њихову истоветност са основним карактеристикама глобализације изван граница капитализма, наглашавајући актуелна и разматрана питања која се односе на људски потенцијал.

Глобализација је у једру људске епохе. Људска епоха не може да буде ништа друго, осим глобалне епохе и савремене етапе у развитку процеса глобализације.[14]

Таблела 1. 20 епохалних промена у људској епохи

Јуче	Сутра
Индустријска – информацијска епоха	Људска епоха
Капитализам	Таленат
Диференцијатор – приступ капиталу	Диференцијатор – приступ талентима
Покретачка снага – власници и компаније	Покретачка снага – квалификоване индивидуе
Радници траже компаније	Компаније траже раднике
Компаније диктирају услове	Радници диктирају услове
Радници живе у близини радних места	Радници живе свукуда
Презасићеност талентима	Недостатак талената
Беспосленост ради велике понуде	Беспосленост ради специфичних услова
Технологија је поробљивач	Технологија је ослободилац
Затворене границе	Отворене границе
Ретка миграција	Уобичајена миграција
Једно радно место за цео живот	10-14 радних места до 38 године живота
Корпоративна непрозирност, затвореност	Корпоративна транспарентност, отвореност, људски приступ
Развој и доминантност земаља чланица OECD-а	Развој и доминантост земаља које нису чланице OECD-а, на пример Кина, Индија, Африка

14 .Jeffrey A. Joerres, *Entering the Human Age*, wefanthology2011.pdf (application/pdf Објект).

Рад за једну органицазију	Рад са једном организацијом
Да се буде скроман	Да се гледа напоље, а не унутра
Величина има значење	Покретљивост има значење
Запосли моћ	Запосли страст
Издавање заповести и контрола	Флексибилне мреже

Споменуте технолошке развитке у преносу и комуникацији, у модерном свету глобализације, подржавају владина решења за либерализацију трговине и инвестиционих режима. Осамдесетих година примећује се појачана либерализација страних девизних тржишта, развијају се нови финансијски инструменти, појављује се велики интерес према спољној трговини и инвестиционим политикама. Већина држава испољава интерес за реформе, чиме се омогућује међународни приступ тржишту робе и услуга. То доприноси повећању домаћег буџета. Заједно са технолошком револуцијом, реформе, које за циљ имају либерализацију, доприносе стабилнијем међународном трговинском систему и глобалном тржишту капитала.

Трећа технолошка револуција комуникација, у процесу глобализације – интернета – доприноси, а уједно и побољшава, могућноси за примену људских права. Људи се интересују за људска права најчешће кад су нарушена или угрожена. Правила, закони и људска права опредељују живот којим живимо. Интернет више доприноси људским правима, него што их угрожава. Интернет омогућује примену основних људских права и слобода: слобода савести, мисли, избора, религиозних опредељења и атеистичких погледа на људе.[15]

На почетку развоја високих технологија, обичани грађанин, са просечним месечним новчаним примањима, није могао да их приушти. Током времена и развојем глобализације, произвођачи стварају новије, напредније, модерније и „паметније" технологије, што доводи до смањивања вредности старијих модела и њихове веће доступности обичним грађанима. Произвођачи располажу висококвалификованим тимовима за маркетинг, који разрађују планове за укључење човечанства у глобализацију комуникација. Велики проценат становништва поседује мобилне телефоне, све више се користе интернет услуге, које претпостављају масовност комуникација и информација. Комуникација постаје важан део људскох живота.[16]

15 Докладът на Шайлман, (2002), Хората като богатство – към една интелигентна икономика на **XXI век,** София. http://www.globalisierung-fakten.de/globalisierung/globalisierung-folgen.html

16 Стоянов, В., (2005), Парите и смъртта на Запада през призмата на глобализацията, София.

Захваљујући савременим технологијама и интернету, човек контактирасапријатељимасвудапосвету,доступнесумунајразличитије информације за све што је предмет његовог интересовања, проучава друге културе, изучава и примењује различите стране језике. Интернет отвара нове перспективе и интегрише се у свим сферама људског живота, што доприноси рушењу многих граница које је човечанство раније поставило. Уз помоћ мрежне комуникације у контакту смо са целим светом, шаљемо пошту, пребацујемо паре са једног на други рачун не размишљајући да ли ће циљ бити постигнут, купујемо седећи на столици са кућног рачунара...интернет је постао нераздвојни део човековог живота. И све то би изгледало превише иделано, перспективно, свет без граница, свет као једно иделано место за живот, где савремена комуникација доприноси заједништву, усмерености и задовољству грађана, али појављује се други проблем. Човечанство постаје све више материјализовано и завидљиво. Одједном се побуђује интерес за престиж, постаје више важно ко какав телефон поседује и колико вреди, каква кола поседује, каквом технологијом располаже у домаћинству. Материјални интерес замењује место хуманог у човеку и влада изнад свега. Савремене технологије чине живот лакшим, помажу да човечанство буде у корак са догађајима у свету, али човек је тај који треба да изабере правилан пут и одлучи докле су човекове границе независно од муњевитог развоја технологије.[17]

Савремена глобална промена у производњи и коришћењу напредне технологије и комуникације резултира међусобном повезаношћу друштва у један заједнички организам. Било би нелогично ако би се неко супроставио глобализацији, зато је што глобализација процес еволуције, прогрес који влада простором и комлетном космичком цикличношћу. Пут према будућности није лак, али ако се не удружимо изгубићемо се или закаснити у савлађивању нових проблема и изазова, а то је оно што нам доноси XXI век.

17 Стоянов, В., (2003), Пазар, трансформация, глобализация, нов световен ред, София.
http://www.globalisierung-fakten.de/globalisierung/nachteile-der-globalisierung.html

Литература:

1.Антология. Социологически измерения на изкуството. Част втора, (2001), София, Аскони-издат, стр. 165-174.
2.Върбанов, И., (2011), Стопанска Академия „Д. А. Ценов" Свищов, Списание „Диалог".
3.Григоров, А., (2003), Тринадесет тезиса за глобализацията, геополитиката и културата на информационното общество, Стопанска Академия „Д. А. Ценов", Свищов, Списание „Диалог".
4.Докладът на Шайлман, (2002), Хората като богатство – към една интелигентна икономика на XXI век, София.
5.Зигмунт Бауман, (1999), Голбализацията, София: ЛИК.
6.Кацарски, И., (2010), „Глобализация" – синоним на социално насилие, Глобализация и толерантност, София.
7.Кънев, М., (2003), Глобализация и държавност, Стопанска Академия „Д. А. Ценов" Свищов, Списание „Диалог".
8.Кондев, А., (2012), Електронни комуникации и културни различия – глобализация и контраглобализация, Електронно научно списание "Реторика и комуникации", София.
9.Стоянов, В., (2003), Пазар, трансформация, глобализация, нов световен ред, София.
10.Стоянов, В., (2005), Парите и смъртта на Запада през призмата на глобализацията, София.
11.Vukadinovic, R., (2001), Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka, Zagreb, стр. 400.
12.Alpsancar, S., Blanke, U., Nowak, F., (2009), Welt der Technik – Technisierte Welt? Bericht von internationalen Tagung "Technologies of Globalization", Journal Article, s.122-126.
13.Luard, E., (1990) "International Society", New Amsterdam Books, New York.
14.Stiglitz, J., (2002), Die Schatten der Globalisierung, Berlin, GGP Media.
15.Jeffrey A. Joerres, Entering the Human Age, wefanthology2011.pdf (application/pdf Објект).
16.http://www.globalisierung-fakten.de/globalisierung/was-ist-globalisierung.html .
17.http://www.globalisierung-fakten.de/globalisierung/globalisierung-der-wirtschaft.html .
18.http://www.globalisierung-fakten.de/globalisierung/vorteile-der-globalisierung.html
19.http://www.globalisierung-fakten.de/globalisierung/nachteile-der-globalisierung.html .
20.http://www.globalisierung-fakten.de/globalisierung/globalisierung-folgen.html .

GLOBALIZATION OF THE WORLD COMMUNICATION

Summary: *Each period in the history of mankind has its fateful problems. Today's problems have a peculiarity, they are global and they apply to all of humanity, or the world civilization. Global problems are not isolated from one another, but rather there is a strong mutual connection which covers all aspects of social life: social, political, economic, cultural, environmental, etc.*

Since the beginning of the evolution of modern and globalized world Dante Aligeri later Goethe, Schopenhauer, Nidze wrote and developed the idea of globalization.

Globalization of the psychological aspect of an aspiration towards discovering the other side of the evolution of the mankind, the pursuit of discovering new essence, morality, pursuit of the ideal and modern.

Globalization as a current phenomenon of the modern world is manifested in various areas of human functioning: social, economic, political, legal, humanitarian and other fields. Also the globalization as unexpected phenomenon is accompanied by a number of positive and negative changes and deformations in the social psyche, resulting in social psychopaths, which unfortunately in today's days are ignored. At the core of this process are deeply rooted interests and strategies for the future, many uncertainties and risks for the whole society, deprived of their essential humanity and religious goodness.

The consequences of the globalization should not be ignored. Rather, they need to explore, analyze, control and manage on the most effective way.

Keywords: *globalization, world communication, social psychopaths', technological progress.*

Goran Jevtić[1]
Filozofski fakultet u Novom Sadu
Vesna Gojković[2]
Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić", Novi Sad

NARCIZAM I PRISNOST U PRIJATELJSTVU

Rezime: *Prijateljski odnosi u ljudskoj komunikaciji, procesi izbora bliskih osoba, kao i pitanja na koji način gradimo prijateljske relacije i koje osobine ličnosti definišu odnose između prijatelja, relativno su nova i retko istraživana tema u psihologiji individualnih razlika. Mi smo istraživanjem pokušali da utvrdimo da li ekstremna investicija u sopstveni self, koja definiše narcistički sklop ličnosti, utiče na investiranje selfa u prijateljske odnose. Osnovne premise su bile da veći stepen narcizma podrazumeva slabije ulaganje u prijateljske odnose, kao i da postoje polne i starosne razlike u odnosu na oba merena konstrukta. Istraživanje je sprovedeno na 102 ispitanika na fakultetu i u radnim organizacijama, sa približno istim brojem osoba muškog i ženskog pola. Za testiranje varijable narcizam korišćen je upitnik NPI-40 (Yuong & Pinsky, 1988). Za merenje varijable prisnost u prijateljstvu korišćen je upitnik Skala prisnosti u prijateljstvu SPUP (Lacković-Grgin, Valčić, 2006). Ustanovljeno je da postoje značajne polne i starosne razlike u odnosu na oba merena konstrukta, i to tako da su muškarci u većoj meri narcistični od žena, dok su žene u većoj meri okrenute prijateljskim vezama. Osim toga, mlađi muškarci su u većoj meri narcistični od starijih. Takođe, dobijene su značajne i uglavnom negativne korelacije između narcizma i narcističkih faktora sa različitim tipovima prijateljskih relacija. Generalno, na osnovu dobijenih rezultata, možemo reći da su žene više okrenute ulaganju u prijateljske odnose, dok muškarci reinvestiraju u sopstveni self. Konačno, narcistički strukturirane ličnosti imaju slabije izražene prijateljske odnose. To znači da su prijateljski odnosi, kao značajan segment interpersonalnih odnosa uopšte, u značajnoj meri determinisani polnom pripadnošću, kao i stepenom samoljublja.*

Ključne reči: *narcizam, prisnost u prijateljstvu, NPI -40, SPUP.*

1. Uvod

Konstrukt prijateljstva je najčešće istraživan u okviru psiholoških studija koje se baziraju na eksplanaciji konstrukta afektivne vezanosti, koji konotira premisu da je urođena potreba jedinke za pripadanjem i senzornom

[1] gocke@live.com.
[2] vesna_gojkovic@vektor.net.

stimulacijom, usled psihosocijalnog i psihofiziološkog razvoja, sublimirana u potrebu za kontaktom sa vršnjacima. Taj složeni razvojni proces je moguć u tolikoj meri ukoliko je veća sposobnost pomeranja afektivnih investicija sa sopstvenog selfa na osobe u okruženju. Međutim, retka su istraživanja koja empirijskim putem izučavaju uticaj osobina ličnosti koje podrazumevaju visok stepen samoljublja i koje strukturiraju narcistički sklop, na preferenciju prijateljskih odnosa kao obliku ljubavi prema drugima. Narcizam je, zajedno sa makijavelizmom i supkliničkom psihopatijom, najčešće proučavan u odnosu na osobine kao što su agresivnost, impulsivnost, samopoštovanje, inteligencija. Takođe, postoje istraživanja koja konstrukt narcizma dovode u vezu sa izborom romantičnog partnera, ali ne i vezu sa izborom prijatelja ili načina na koji održavamo prijateljske relacije.

Iz tog razloga, mi smo istraživanjem pokušali da utvrdimo da li i u kojoj meri narcistički sklop ličnosti utiče na tipove prijateljskih odnosa, da li se muškarci i žene razlikuju prema stepenu izraženosti narcističkih osobina i narcizma uopšte, kao i da li postoje polne razlike u tipovima prijateljstva. Takođe, interesovalo nas je i da li ljudi u različitim godinama starosti grade različite tipove prijateljskih relacija i da li se intenzitet u ispoljavanju narcizma menja sa procesom starenja (sazrevanja).

Konstrukt narcizma je definisan dimenzionalno, dakle kao interpersonalna crta ličnosti (Pinsky & Yuong, 1988), koja podrazumeva sklonost ka ekstremnom samoljublju uz nisko vrednovanje drugih ljudi, što je praćeno potrebom da se ima moć i kontrola nad drugim ljudima. Visok stepen narcizma ne podrazumeva narcistički poremećaj ličnosti, ali ukazuje na visok stepen ispoljavanja sledećih narcističkih osobina: prenaglašen doživljaj sopstvene važnosti (grandiozan doživljaj), nisko samopoštovanje, nedostatak empatije (saosećanja), preosetljivost na kritiku (narcistički bes), hroničnu zavist, sklonost ka manipulaciji, nesposobnost da se voli i dožive duboka osećanja, instrumentalizaciju seksualnosti, nestabilno raspoloženje, preokupiranost fantazijama o neograničenom uspehu (Bulajić-Stepanović, 2012).

Za potrebe ovog rada, konstrukt prijateljstvo je definisan kao trajan odnos između dve osobe, koji odlikuju prisnost, odanost i uzajamna privlačnost (Lacković-Grgin, 2006). Psiholozima ova tema nije bila naročito istraživački interesantna, o čemu, između ostalog, svedoči manjak validnih definicija. Najčešće se govori o prijateljstvu koje se formira u periodu adolescencije, i koje ima izuzetan značaj u procesu formiranja ličnog identiteta osobe. Nije slučajno da su mnoga „doživotna" prijateljstva inicirana upravo u tom formativnom periodu, i, kako kažu autori, tada najboljeg prijatelja biramo prvenstveno na osnovu sličnosti sa samim sobom, što je u skladu sa adolescentskim egocentrizmom. Revolt prema autoritetu, najpre roditeljskom, doprinosi tome da se prijateljski odnos

zasniva na deljenju intime, pa je druga odlika prisnost. Prisno prijateljstvo (Sharabany, 1994) je definisano različitim ali kvantitativno merljivim dimenzijama: iskrenošću i spontanošću, osetljivošću i privrženošću, davanju i deljenju zajedničkih aktivnosti, odanošću i poverenjem, kao i ekskluzivnošću i mogućnošću nametanja prijatelju.

U cilju rešavanja postavljenog problema o relacijama između narcizma i prijateljstva varijable su određene kao psihološke i sociodemografske (pol i starost), a u zavisnosti od toga koje smo problemsko pitanje testirali pozicionirane su kao nezavisne ili zavisne.

2. Metod

Uzorak su činila 102 ispitanika, koji su podeljeni u dve starosne podgrupe: u prvoj je bilo 50 ispitanika starosti do 30 godina, a u drugoj 52, starosti do 40 godina. U grupi ispitanika do 30 godina bilo je po 25 osoba muškog i ženskog pola, dok je u drugoj starosnoj grupi do 40 godina bilo 25 osoba muškog i 27 osoba ženskog pola. Testiranje je obavljeno prema standardnim uputstvima, a testirane su osobe sa Fakulteta za pravne i poslovne studije i u radnim organizacijama, poput Instituta za ratarstvo i povrtarstvo. Testiranje je bilo anonimno, obavljeno je u slobodno vreme ispitanika, a testovi su primenjivani u skladu sa standardnim uputstvima.

Za testiranje varijable narcizam koristili smo upitnik NPI-40 Narcissistic personality inventory (Pinsky & Young, 1988). Skala je dihotomna i sastoji se od 40 parova oprečnih tvrdnji. U svojoj originalnoj formi supsumira 7 supskala: *autoritet*, koja se sastoji od 8 oprečnih tvrdnji/ajtema, *samodovoljnost*, koja se sastoji od 6 oprečnih tvrdnji/ajtema, *superiornost*, koja se sastoji od 5 oprečnih tvrdnji/ajtema, *egzibicionizam*, koja se sastoji od 7 oprečnih tvrdnji/ajtema, *eksploativnost*, koja se sastoji od 6 oprečnih tvrdnji/ajtema, *sujeta*, koja se sastoji od 3 oprečne tvrdnje/ajtema, *privilegovano pravo*, koja se sastoji od 5 oprečnih tvrdnji/ajtema. Na našem govornom području pokazala je različite stepene pouzdanosti, a u našem istraživanju dobijena je zadovoljavajuća pouzdanost ($\alpha = 0,82$).

Za merenje varijable prisnost u prijateljstvu koristili smo Skalu prisnosti u prijateljstvu SPUP (Lacković-Grgin i Valčić, 2000), koja sadrži tri faktora, odnosno tri supskale, koje su interpretirane kao: *poznavanje i deljenje*, *privrženost* i *poverenje i odanost*. Skala je Likertovog tipa i sastoji se od 32 ajtema. U našem istraživanju skala je pokazala visok nivo pouzdanosti ($\alpha = 0,94$).

Za ispitivanje povezanosti između narcizma i narcističkih fakora korišćena je Pirsonova korelacija. Za starosne i polne razlike u narcizmu, kao i za starosne razlike u prijateljstvu korišćen je t-test.

3. Rezultati

Analizom mera deskriptivnih podataka dobijenih primenom upitnika NPI-40 uočili smo da ispitanici ostvaruju najviše rezultate na supskali *autoritet*, a najmanje na supskali *sujeta*. Na ukupnom narcizmu maksimalan postignut rezultat je 30 od mogućih 40, a minimalan 2. Pitanja na kojima su ispitanici imali najveći stepen slaganja ukazuju na želju koja postoji u svakom čoveku, a to je: da bude srećan, da bude neupadljiv u masi, da mu se niko ne meša bez razloga u život, ali su svesni činjenice da je liderstvo osobina za koju treba dosta vremena da se razvije. Oni znaju da će morati puno da nauče od drugih, nadajući se da će biti uspešni.

Na osnovu deskriptivnih podataka dobijenih primenom Skale prisnosti u prijateljstvu SPUP videli smo da ispitanici ostvaruju najviše rezultate na supskali *poznavanje i deljenje*, a najniže na supskali *privrženost*. Na ukupnoj Skali prisnosti u prijateljstvu maksimalan ostvaren rezultat je 180 od mogućih 192, dok je minimalan 78.

3.1. Mere povezanosti između varijabli

Povezanost između narcizma i prijateljskih odnosa testirana je primenom Pirsonovog korelacionog metoda, a rezultati su prikazani u tabeli 1. Između ukupnih skorova na NPI-40 i SPUP nije računata korelacija, jer ukupan skor na SPUP nema adekvatno psihološko značenje.

Tabela 1. Korelacije između narcizma i narcističkih faktora sa različitim tipovima prijateljskih odnosa

		NPI	Autoritet	Samodovoljnost	Superiornost	Egzibicionizam	Eksploativnost	Sujeta	Pravo
Poznavanje i deljenje	r	-0,109	-0,022	0,008	-0,121	-0,018	-0,204*	-0,066	-0,116
	p	0,274	0,824	0,939	0,226	0,861	0,040	0,512	0,245
Privrženost	r	0,106	0,079	-0,098	0,017	0,286**	-0,023	0,002	0,119
	p	0,290	0,431	0,325	0,868	0,004	0,822	0,986	0,234
Poverenje i odanost	r	-0,160	0,017	-0,004	-0,237*	0,036	-0,304**	-0,192	-0,169
	p	0,107	0,863	0,969	0,016	0,717	0,002	0,053	0,089

Iz tabele se vidi da samo tri narcistička faktora ostvaruju značajne korelacije sa prijateljskim vezama i da su one uglavnom negativno usmerene.

Jedina pozitivna korelacija je između egzibicionizma i privrženosti kao stila prijateljskih veza, što znači da oni koji vole da se pokazuju i traže divljenje publike traže i privrženost ljudi iz neposrednog okruženja koje smatraju prijateljima.

Koristoljublje je jedini narcistički faktor koji ima dve značajne korelacije sa dva tipa prijateljskih relacija, obe negativne. Dakle, manipulativnost kao interpersonalna tehnika smanjuje verovatnoću održavanja veza sa prijateljstvom, koje podrazumevaju poverenje i odanost, kao i privrženost. Slično tome, izraženost osobine superiornost podrazumeva prijateljstva koja se ne zasnivaju na bazi poverenja i odanosti.

Ukoliko bismo uzeli u obzir i rezultate dobijene u odnosu na ukupni skor NPI-40 skale sa tipovima prijateljskih odnosa, mogli bismo reći da narcisi ne preferiraju odnose sa drugim ljudima koji se zasnivaju na empatičnoj komponenti, kao što su poverenje i deljenje, ali vole kada su im bliske osobe privržene, jer time pokazuju da su u njihovom posedu.

Ovi nalazi delimično potvrđuju početnu hipotezu da postoje značajne korelacije između narcizma i narcističkih faktora sa različitim tipovima prijateljskih relacija.

3.2. Polne razlike u odnosu na narcizam i prijateljske odnose

Prema merama prosečnih postignuća na skali NPI-40 muškarci (AS = 14,16) imaju u većoj meri izražen narcizam nego žene (AS = 11,21). Ta razlika je statistički značajna ($t = 2,42$; $df = 100$; $p<0,001$), što znači da su muškarci u većoj meri nego žene narcisi i da ih odlikuju narcističke osobine autoritet i eksploativnost.

Muškarci i žene se značajno razlikuju i u odnosu na prijateljske odnose ($t = -3,34$; $df = 100$; $p<0,001$) tako da su žene u većoj meri nego muškarci sklone ostvarivanju prijateljskih relacija, i to u odnosu na sva tri tipa prijateljskih veza.

3.3. Starosne razlike u narcizmu

Pregledom mera deksriptivne statistike videli smo da je na ukupnom skoru NPI upitnika prosečna vrednost veća kod dvadesetogodišnjaka (AS = 13,14) nego kod tridesetogodišnjaka (AS = 12,19). Na supskali autoritet, prosečna vrednost, kao i varijabilnost, veća je kod tridesetogodišnjaka, a isto važi i za supskalu samodovoljnost. Kod supskala superiornost, egzibicionizam, eksploativnost, sujeta i pravo aritmetička sredina, kao i varijabilnost, veće su kod dvadesetogodišnjaka. Dakle, stariji ispitanici se osećaju zrelijim da preuzmu odgovornost i liderstvo, oni su sigurniji u sebe i smatraju da mogu samostalno uspešno da funkcionišu.

Primenom t-testa utvrdili smo da na narcističkim supskalama eksploativnost (t = 2,14; df = 100; p = 0,035) i sujeta (t = 2,41; df = 100; p = 0,018) postoji statistički značajna razlika, i to tako da su mlađi ispitanici u većoj meri sujetni, traže potvrdu publike i ne libe se da manipulišu zarad lične koristi. To znači da su neke narcističke osobine ispoljenije u mlađem uzrastu.

3.4. Starosne razlike u prijateljstvu

Kod dvadesetogodišnjaka je veća srednja vrednost i varijabilnost nego kod tridesetogodišnjaka (AS = 139,98 i AS = 135,75). To bi značilo da su mlađi ispitanici skloniji prijateljskim vezama od starijih, odnosno da uzrast ima veze sa načinom na koji se družimo i biramo prijatelje. Međutim, ta razlika nije statistički značajna (t = 1,09; df = 100; p = 0,278).

4. Diskusija

Istraživanjem smo dobili rezultate koji doprinose jasnijoj slici o prirodi relacija između narcizma kao osobine ličnosti i tipova prijateljskih odnosa.

Kada je reč o korelaciji između merenih konstrukata, potvrđeno je da veći stepen posedovanja narcističkih osobina utiče na slabije prijateljske preferencije. S obzirom na to da je primenjena skala za merenje prijateljskih odnosa koncipirana tako da ukupni skorovi nemaju adekvatno psihološko značenje, nismo testirali korelacije ukupne mere narcizma i ukupnih skorova na skali prijateljstva, tako da ne možemo govoriti o tome da li su, i na koji način, ovi konstrukti povezani. Međutim, kada smo testirali povezanost između narcizma i njegovih osobina sa dimenzijama koje meri skala prijateljstva, dobijene su uglavnom negativno usmerene značajne korelacije. Taj nalaz govori u prilog naših početnih očekivanja. Naime, jedino narcistička osobina egzibicionizam određuje stepen privrženosti u prijateljstvu. Mogli bismo reći da osobe koje imaju sklonost da paradiraju sobom tako tretiraju i prijatelje: oni uživaju u tome da se hvale time da su im prijatelji uspešni, poznati ili po nečemu posebni.

Prijateljstvo definisano kroz odanost i poverenje isključuje osobe koje se smatraju superiornim i koje vole da manipulišu i koriste druge ljude zarad sopstvenih ciljeva. Ova dimenzija prijateljstva ima najveći broj značajnih korelacija, pa bi se reklo da je i najosetljivija na narcističke sklonosti. Potreba za deljenjem sa prijateljem i osećanje intime i bliskosti nije odlika ljudi koji vole da manipulišu, što je potpuno u skladu sa osobinama manipulatora.

Kada je reč o polnim razlikama, rezultati dobijeni na našem uzorku govore o tome da je narcizam odlika muškog pola. Oni su u većoj meri nego žene skloni tome da se identifikuju sa autoritetima, vole moć i kontrolu, i vole da manipulišu, pri čemu smatraju da je dozvoljeno koristiti druge ljude da bi ostvarili ono što žele. S druge strane, žene imaju veće skorove na svim dimenzijama prijateljstva. Dobijeni nalazi su u skladu sa nekim dosadašnjim nalazima (Bertović, 2012; Živojnović, 2012) o predominaciji narcističkih osobina kod muškaraca, što se često objašnjava kao posledica različitih (patrijarhalnih) poruka koje deca različitog pola dobijaju tokom odrastanja. Drugim rečima, u našoj sredini se toleriše i podrazumeva da su muškarci ti koji treba da vode i čuvaju porodicu, pa su im sva sredstva odobrena. Takođe, nalaz da žene više investiraju u prijateljstvo od muškaraca u skladu je sa rezultatima do kojih su došle i autorke skale koju smo koristili. Objašnjenje bi moglo biti vezano ne samo za vaspitne procese i polne uloge nego i predominaciju crte emocionalne topline (Katel, 1978) kod žena, kao i biološke predisponiranosti za odgajanjem potomstva, koja se sublimira, i na potrebu za afektivnim ulaganjem u šire socijalne odnose.

Istraživanjem je utvrđeno da se stepen ispoljavanja narcističkih osobina može dovesti u vezu i sa uzrastom, tj. da su mlađi više nego stariji sujetni, osetljiviji su na mišljenje okoline i skloniji manipulaciji drugima. Međutim, nije potvrđeno da se tipovi prijateljskih odnosa razlikuju u odnosu na starost ispitanika.

Uopšteno se može reći da mladići preferiraju nezavisnost u prijateljstvu, a zbog osećaja gubitka nezavisnosti spremniji su da prekinu prijateljstvo od devojaka (Lacković-Grgin, 2006; Kozina, 2007). Žene obično stvaraju duboke veze sa svojim prijateljicama i njihova prijateljstva obično obuhvataju širok spektar, dok se muška prijateljstva okreću oko određenih aktivnosti (Gouldner & Strong, 1987). Generalno, u odnosu na naš uzorak, možemo reći da veći stepen narcizma smanjuje mogućnost formiranja prijateljskih odnosa koji podrazumevaju nesebičnost i deljenje, kao i odanost i privrženost. U svetlu muško-ženskih odnosa, koji su detektovani u ovom istraživanju, rekli bismo da su muškarci više narcistični, dok žene investiraju u afektivne odnose koje su u osnovi dimenzija prijateljskih relacija. U terminima teorije o afektivnoj vezanosti, znači da žene odlikuje permanentna potreba za pripadanjem, a muškarce potreba za posedovanjem. Različiti psihološki mehanizmi dominiraju u odnosu na muški i ženski self: žene u odnosu na bazično povećanu emocionalnu reaktivnost investiraju u interpersonalne relacije i time se ostvaruju, dok muškarci inhibiranost u socijalnim relacijama zamenjuju individualnom samopotvrdom.

Literatura

1. Bertović, Lj. (2012). *Kognitivne sposobnosti, narcizam i težnja ka slavi kod adolescenata.* Završni rad. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić".
2. Bulajić-Stepanović, J. (2012). Narcisoidnost, *PfarmaMedica*, 21, 4–8.
3. Gouldner, H. & Strong, M. S. (1987). Speaking of friendship: Middle-class women and their friends. New York: Greenwood Press, 105–106. In: Rind, Patricia (2002). *Womens best friendships: beyond Betty, Veronica, Thelma, and Louise*, Chapter 1 (1). The Howorth Press.
4. Katel, B. R. (1978). *Naučna analiza ličnosti*. Beograd: BIGZ.
5. Kozina, M. (2007). *Suočavanje sa stresom u adolescenciji: povezanost s roditeljskim ponašanjem i prisnosti u prijateljstvu*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju, diplomski rad.
6. Lacković-Grgin, K. (2006). *Psihologija adolescencije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
7. Raskin, R. & Terry, H. (1988). A principal-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory and further evidence of its construct validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 890–902.
8. Sharabany, R. (1994). Intimate friendship scale: Conceptual underpinnings, psychometric properties and construct validity. *Journal of Social and Personal Relationships*, 11, 449–469. Preuzeto sa: http://spr.sagepub.com/content/11/3/449.full.pdf.
9. Živojnović, T. (2012). *Narcizam, afektivna vezanost i kognitivni sklop adolescenata.* Masterski rad. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić".

NARCISSISM AND INTIMACY IN FRIENDSHIP

Summary: *Since self-focus and self-absorption are among defining features of narcissism, it might be interesting to know whether and to what extent are narcissists capable of forming intimate friendships with other people. In this study we looked at correlations between narcissism and intimacy in friendship and at correlations among their latent dimensions. For this purpose 102 respondents (52 females and 50 males) in their twenties and their thirties were administered Narcissistic Personality Inventory (NPI -40) and the Intimacy in Friendship Scale (IFS). The data indicated that NPI-40 dimension Exploitativeness had statistically negative correlations with IFS' dimensions Acquaintance and sharing and Trust and devotion. At the same time, NPI-40 dimension Exhibitionism positively correlated with IFS' dimension commitment. In addition, narcissism was more expressed in men and people in their twenties and men had significantly higher scores on NPI-40 dimensions Authority and Exploitativeness, while women had significantly higher scores on IFS' dimensions Acquaintance and sharing, Devotion, and Trust and loyalty. We conclude that both gender and narcissism exert important influence on friendship.*

Key words: *narcissism, intimacy in friendship, NPI -40, IFS.*

Ana Kasa
Aniko Kokai
Dušana Šarčević
Aleksandar Vasić
Katedra za poslovnu psihologiju
„Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić", Novi Sad

IZRADA I PROVERA MAĐARSKE VERZIJE SKALE MOTIVACIJE ZA POSTIGNUĆE *MOP/D-M*

Rezime: *Srpsku verziju skale namenjene merenju motivacije za postignuće kod ispitanika mlađeg adolescentnog doba* MOP/D *preveli su na mađarski jezik dvosmernim putem kompetentni korisnici ovih jezika. Tako je nastala, po broju stavki, njihovoj sadržini, teorijskom modelu i pretpostavkama uporediva, mađarska verzija skale sa tehničkim nazivom* MOP/DM. *Mađarska verzija skale* MOP/D *primenjena je na uzorku od 250 ispitanika uzrasta od 10 do 16 godina i oba pola (oko 48% ispitanica). Interne metrijske karakteristike stavki i mađarske verzije skale u celini uporedive su sa procenama tih karakteristika dobijenim u prethodnim proverama srpske verzije skale na višestruko većim uzorcima ispitanika. Koeficijenti diskriminativnosti i interne valjanosti 35 stavki iz skale* MOP/DM *su svi prihvatljivih veličina. Reprezentativnost stavki, izračunata kao mera adekvatnosti uzorkovanja iznosi 0,807. Pouzdanost čitave skale je* α*= 0,857. Prostorom merenja, koji je definisan ovim stavkama, dominira prvi glavni predmet merenja koji obuhvata nešto više od 18% ukupnog varijabiliteta. Ali, kao i u prethodnim istraživanjima, konstatovana je složena struktura prostora merenja skale* MOP/DM *sa četiri uža aspekta motivacije za postignuće i jednim generalnim faktorom. Na osnovu* Promax*-faktora prvog reda uži aspekti motivacije za postignuće definisani su kao takmičenje sa drugim osobama, takmičenje sa sobom, planiranje i istrajnost.*

Ključne reči: *motivacija za postignuće, rano adolescentno doba, pouzdanost, faktorska analiza.*

Uvod

Za Maxa Webera motivacija za postignuće predstavlja „karakternu osnovu razvoja jednog društva" (prema Franceško i Mirković, 2008: 67). Jedna od značajnih funkcija osnovne škole je socijalizacija dece. Da bi taj cilj postigla, škola kao obrazovna ustanova ima za cilj da nauči decu društveno

poželjnim oblicima ponašanja i ophođenja prema drugim ljudima, osposobi ih za određene radne aktivnosti i omogući razvijanje društveno prihvatljivih stavova i vrednosti mladih. Preduslov za funkcionisanje jednog društva predstavlja sveobuhvatno prihvatanje pozitivnih vrednosti konkretnog društva. Jedna od osnovnih vrednosti svakog društva jeste produktivnost, koja omogućuje egzistenciju, kako pojedinca tako i društva. Dakle, društvo nas od najranijeg detinjstva motiviše za rad kroz vrednosti koje zastupa. Ukoliko se znanje i rad u jednom društvu ne ceni nego se vrednuju neke druge osobine, mladi neće biti motivisani za produktivan rad i razvijanje intelektualnih i drugih psihičkih sposobnosti.

Društvene vrednosti treba da naglašavaju kvalitet i da promovišu posebno nagrađivanje onih koji su najuspešniji u nekim aktivnostima, kao i usmeravanje njihove pažnje ka sadašnjosti i budućnosti (Franceško i Mirković, 2008). Zbog toga je od posebne važnosti istraživanje onih vrsta motivacije čije su najvažnije karakteristike: 1) da su u znatnoj meri ishodi socijalizacije; 2) da proističu iz osnovnih psiholoških potreba; 3) da se zadovoljavaju kroz interakciju sa drugim ljudima; i 4) da su manje ili više opšte pokretačke snage ponašanja članova jednog društva (Franceško i Mirković, 2008: 67). Motivacija za postignuće delom spada u tu klasu motivacija. Od sada već klasičnih istraživanja i pretpostavki McClellanda i saradnika polovinom prošlog veka, ova složena motivaciona dispozicija određuje se kao težnja pojedinca da se takmiči sa nekim standardom izuzetne uspešnosti, da se prevaziđu sopstvena ili tuđa dostignuća u nekoj centralnoj aktivnosti, ekonomskoj, akademskoj, sportskoj ili nekoj drugoj, te da se istakne pred drugim ljudima (Franceško, 2009).

Nalazi iz mnogih istraživanja ukazuju da na razvoj motivacije za postignuće, pored školskog okruženja, značajno utiču porodična klima i način vaspitanja. Veoma je bitno koje vrednosti propagiraju roditelji. Da bi se kod dece razvila motivacija za postignuće potrebno je da roditelji cene rad i znanje. Na primer, prema nekim nalazima, način vaspitanja u pogledu autoritarnog i autoritativnog stila značajno određuje razvoj motivacije za postignuće kod dece. Autoritativan način vaspitanja adolescenata im pomaže da se lakše izbore sa brojnim promenama koje im se dešavaju u tom periodu života: fizičke i psihičke promene, kao i stalni rastući zahtevi okoline. Pritisci autoriteta često imaju kontraefekat na adolescente, dok kod autoritativnih roditelja ključnu ulogu u vaspitanju ima zajedničko donošenje odluka. Na taj način mladi postepeno dobijaju autonomiju i izbegava se njihov osećaj bazične inferiornosti, koji je u neposrednoj vezi sa motivacijom. Mladi koji su uspešni u školi obično imaju roditelje koji su zainteresovani za njihov napredak i probleme u usvajanju gradiva, dok niži uspeh imaju adolescenti čiji roditelji imaju autoritaran i popustljiv stil vaspitanja. Nezainteresovani ili neuključeni stil vaspitanja ima najmanje

pozitivan uticaj na motivaciju za postignuće adolescenata i vremenom dovodi do opšteg pogoršanja školskog uspeha. Važno je da nastavne aktivnosti podstiču mišljenje višeg nivoa.

Pored porodice i škole, vršnjačka kultura takođe utiče na motivaciju za postignuće. Period puberteta je period života u kome su adolescenti veoma osetljivi na mišljenje vršnjaka. Taj uticaj je posebno izražen kod etničkih manjina. Prema Berkovoj: „Podrška vršnjaka za visoka postignuća zavisi takođe i o opštem uticaju vršnjačke kulture, koja je u slučaju mladih etničkih manjina, pod snažnim uticajem društvenog poretka. Adolescenti pripadnici etničkih manjina koji imaju niski socioekonomski status često se protive napornom učenju jer su uvereni da visoke ocene neće imati uticaj na njihovu budućnost. Oni zato mogu ugroziti svoje vršnjačke odnose i etnički identitet" (Berk, 2008: 373).

Prema novijim istraživanjima motivacija za postignuće sačinjena je od četiri komponente, a to su: takmičenje sa drugim ljudima, istrajnost u ostvarivanju cilja, ostvarivanje cilja kao izvor zadovoljstva i orijentacija ka planiranju (Franceško, Mihić i Bala, 2002). Skala *MOP2002* sadrži stavke koje mere izraženost sve četiri komponente kod ispitanika uglavnom odraslog doba. Zbog značaja razumevanja i merenja motivacije za postignuće, a imajući u vidu mnoge specifičnosti i razvojne karakteristike mladih, sačinjena je verzija skale *MOP/D* sa 35 ajtema, namenjena proceni ove vrste motivacije u ranom adolescentnom dobu. Ova skala je u više navrata proverena i ispostavilo se da poseduje dobre interne metrijske karakteristike i konvergentnu i diskriminativnu valjanost (Šarčević i Vasić, 2012; Vasić i Šarčević, 2012). Za razliku od polaznog mernog modela, nastalog na istraživanjima sa uzorcima odraslih ispitanika, kod ispitanika ranog adolescentnog doba izostaje dimenzija *ostvarivanje cilja kao izvora zadovoljstva*, a pojavljuje se *takmičenje sa sobom u domenu ostvarivanja školskih ciljeva* ili, jednostavno, *postignuće u učenju*. Izolovanje posebne dimenzije može biti posledica razvojne specifičnosti ispitanika u tom dobu, ali i rezultat apriorne selekcije i adaptacije sadržaja stavki za ispitanike tog doba (Vasić i Šarčević, 2012). Prevodom skale *MOP/D* na mađarski jezik i prilagođavanjem jedne dobre upitničke operacionalizacije konstrukta motivacije za postignuće za primenu na ispitanicima mlađeg adolescentnog doba, kojima je prvi jezik mađarski, mogu se ostvariti dva cilja. Prvo, kao opšte, da se dodatno provere teorijska osnova i dosadašnji rezultati, a drugo, kao posebno, da se doprinese razumevanju značajnih osobina mladih iz jedne od etničkih zajednica koje žive, obrazuju se i rade u vojvođanskoj populaciji.

Metod

U ovom istraživanju je korišćena skala *MOP/DM* za rani adolescentni uzrast, koja je prevedena sa srpskog na mađarski jezik. Skalu su dvosmerno prevedele bilingvalne osobe, a zatim je diplomirani hungarolog uradio jezičku recenziju. U Prilogu 1 nalaze se skala za merenje motivacije za postignuće *MOP/D* na srpskom jeziku, od koje se pošlo u prevođenju na mađarski jezik, i skala *MOP/DM* na mađarskom jeziku.

Skala *MOP/D* za rani adolescentni uzrast predstavlja adaptaciju skale *MOP2002* (Franceško i sar., 2002) koju su sačinili studenti, asistenti i nastavnici M. Šegrt, J. Ratić, T. Bosanac, I. Surutka, D. Šarčević i A. Vasić sa *Visoke škole Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić* u Novom Sadu. Pored ukupne mere motivacije za postignuće, skala omogućava procenu sledećih aspekata: takmičenje sa drugima, istrajnost u ostvarivanju cilja, ostvarivanje cilja kao izvor zadovoljstva i orijentacija ka planiranju. Pouzdanost skale je visoka (α = 0,89) (Vasić i Šarčević, 2012). Ispitanici su odgovarali zaokruživanjem jednog od ponuđenih odgovora, koji su predstavljali njihov stepen slaganja sa tvrdnjom u rasponu od potpunog neslaganja (kodirano sa 1), neodlučnosti (kodirano sa 2) do potpunog slaganja (kodirano sa 3).

Istraživanje je obavljeno u OŠ „Petar Kočić" i OŠ „Kokai Imre" u Temerinu, u školskoj 2011/2012. godini. Istraživanje je sprovedeno na 250 ispitanika. Uzorak čine pripadnici oba pola, od kojih je 131 ispitanik muškog pola, što obuhvata 52,4% uzorka, dok 119 ispitanika ženskog pola obuhvata 47,6% od ukupnog uzorka. Istraživanje je sprovedeno na ispitanicima ranog adolescentnog uzrasta, koji su učenici od petog do osmog razreda osnovne škole. Zbog ponavljanja razreda ili ranijeg polaska u školu, u uzorku su dva (0,8%) ispitanika od 16 godina, 30 (12%) ispitanika od 11 godina i jedan ispitanik od 10 godina (0,4%). Detaljnije informacije o karakteristikama uzorka izložene su u tabelama 1 i 2.

Tabela 1 – Struktura ispitanika po polu

	f	%
muški	131	52,4
ženski	119	47,6
Total	250	100,0

NAPOMENA: *f* – frekvencija; % – procenat.

Tabela 2 – Struktura ispitanika po uzrastu.

	f	%
10	1	0,4
11	30	12,0
12	62	24,8
13	61	24,4
14	62	24,8
15	32	12,8
16	2	0,8
Total	250	100,0

NAPOMENA: *f* – frekvencija; % – procenat.

U analizi podataka primenjeni su postupci za proveru osnovnih metrijskih karakteristika nove, mađarske verzije skale *MOP/D*, kao što su:

- težina stavki na osnovu procena parametara centralne tendencije i disperzije;
- diskriminativnost stavki na osnovu korigovane ajtem-total korelacije;
- pouzdanost stavki i skale u celini;
- reprezentativnost skale; i
- faktorska valjanost putem analize glavnih komponenata u ekstrakciji i *Promax* rotacijom, uz kriterijume jedinice, osuline i teorijskog broja na osnovu dosadašnjih rezultata za određivanje broja značajnih faktora.

Rezultati

U matrici interkorelacija stavki iz skale *MOP/DM* uglavnom su pozitivni koeficijenti. Sa najvećom pozitivnom korelacijom od 0,559 izdvajaju se ajtemi 25 (uvek nastoji da pokaže da je bolji od drugih) i 35 (uvek se trudi da postigne više od ostalih). Negativne korelacije su zastupljene u praktično zanemarljivom broju i većina oscilira oko nule. Nešto veće negativne korelacije su između ajtema 1 (biti najbolji je životni moto) i 11 (kad nauči jedan predmet odmah prelazi na učenje drugog; r = -0,104) i između ajtema 11 i 9 (voli da se takmiči sa drugima; r = -0,130). Generalno gledano, ovakva matrica je i očekivana s obzirom na to da je pretpostavljeni predmet merenja skale po strukturi složen i najverovatnije hijerarhijski uređen.

Procene težina stavki izložene su zajedno sa procenama nekih internih metrijskih karakteristika u tabeli 3.

Tabela 3 – Neke metrijske karakteristike stavki iz skale *MOP/DM*.

Nazivi stavki	*AS*	*SD*	r_{it}	*F*
MOP01 (Životni moto je biti najbolji)	2,336	0,694	0,327	0,370
MOP02 (Istraje dok ne ostvari cilj)	2,864	0,398	0,195	0,220
MOP03 (Odličan uspeh je zadovoljstvo)	2,744	0,536	0,323	0,375
MOP04 (Planira svoje učenje)	2,284	0,778	0,434	0,507
MOP05 (Želi da je najbolji u školi)	2,148	0,764	0,305	0,343
MOP06 (Trudi se da ima bolje ocene)	2,856	0,415	0,317	0,386
MOP07 (Vidi sebe kao uspešnu osobu)	2,204	0,576	0,198	0,209
MOP08 (Trudi se da uči na vreme)	2,744	0,544	0,331	0,404
MOP09 (Voli takmičenje sa drugima)	2,020	0,833	0,233	0,262
MOP10 (Uvek je spreman za školu)	2,612	0,579	0,442	0,526
MOP11 (Kad nauči jedno gradivo prelazi na drugo)	2,492	0,684	0,174	0,227
MOP12 (Napravi plan za svaki dan)	2,100	0,842	0,404	0,483
MOP13 (Sada zna šta želi u životu)	2,392	0,663	0,233	0,277
MOP14 (Trudi se da nauči iako je teško)	2,748	0,511	0,324	0,406
MOP15 (Divi se uspešnim osobama)	2,700	0,589	0,263	0,313
MOP16 (Nervozan kad nema isplaniran dan)	1,820	0,824	0,418	0,490
MOP17 (Najvažnije da je među najboljima)	2,336	0,755	0,454	0,493
MOP18 (Novo gradivo nastoji da savlada)	2,556	0,645	0,417	0,504
MOP19 (Dobra ocena je važna nagrada)	2,796	0,493	0,364	0,427
MOP20 (Voli da planira na vreme)	2,404	0,750	0,491	0,569
MOP21 (Voli pohvale pred drugima)	2,652	0,655	0,303	0,348
MOP22 (Nastoji da uči iako ne ide dobro)	2,400	0,728	0,243	0,308
MOP23 (Uspeva zato što planira)	1,912	0,706	0,508	0,558
MOP24 (Trudi se da sve bude isplanirano)	2,068	0,831	0,560	0,645
MOP25 (Nastoji da je bolji od drugih)	2,176	0,792	0,478	0,520
MOP26 (Govore mu da je istrajna osoba)	2,400	0,717	0,289	0,335
MOP27 (Zadovoljan kad ostvari planove)	2,784	0,500	0,238	0,288

MOP28 (Planira prema školskom rasporedu)	2,384	0,769	0,354	0,426
MOP29 (Želi da drugi znaju njegov uspeh)	2,104	0,790	0,385	0,423
MOP30 (Druži se sa uspešnim osobama)	2,212	0,786	0,365	0,394
MOP31 (Drži se napravljenog plana)	2,304	0,773	0,493	0,570
MOP32 (Trudi se da postigne najviše)	2,812	0,466	0,316	0,373
MOP33 (Nastoji da sve uradi savršeno)	2,740	0,507	0,373	0,457
MOP34 (Kad planira spreman je za sve)	2,524	0,654	0,381	0,449
MOP35 (Trudi se više od ostalih)	2,316	0,745	0,414	0,452
Za ukupan test	2,336	0,694		

NAPOMENA: *AS* – aritmetička sredina rezultata u stavkama; *SD* – standardna devijacija tih rezultata; r_{it} – korigovana ajtem-total korelacija; *F* – struktura prve glavne komponente.

Najviši stepen slaganja ispitanici su ispoljili u vezi sa stavkama 2 (uvek istraje u ostvarivanju svog cilja), 6 (uvek se trudi da ima još bolje ocene), 32 (uvek nastoji da postigne najviše što može), sa stavkom 19 (dobra ocena je veoma važna nagrada) i 14 (trudi se da nešto nauči čak i kad mu je teško). Najniži stepen slaganja ispitanici su pokazali u stavkama 6 (uznemiri se kada nema isplaniran dan), 23 (uspeva zato što dobro planira) i 9 (voli da se takmiči sa drugima). Ispitanici pokazuju tendenciju da se u manjem stepenu slažu sa tvrdnjama koje se po izvornoj skali odnose na dimenziju *sklonost ka planiranju*. Razlog za slabiji stepen slaganja sa stavkama koje predstavljaju instrumentalne oblike ponašanja za postizanje željenog cilja možemo pripisati nedovoljnoj uključenosti roditelja u svakodnevne školske zadatke svoje dece. Roditelji se interesuju samo za krajnje pokazatelje uspeha, za ocene, te otuda i nešto više slaganje sa stavkama u kojima se ističe dobijanje priznanja za trud.

Korigovane ajtem-total korelacije su sve prihvatljivog predznaka i gotovo sve su veće od 0,20, što se u slučaju manjeg raspona skale odgovaranja, te i manjih varijansi, može uslovno smatrati prihvatljivom donjom granicom. Nešto niže vrednosti nego u drugim stavkama primetne su kod stavke 11 (kad nauči jedno gradivo prelazi na drugo) i kod stavke 2 (istraje dok ne ostvari cilj). Na osnovu ovakvih rezultata može se konstatovati da je najveći broj stavki iz skale prihvatljive diskriminativnosti, dok je svega nekoliko stavki nešto niže diskriminativnosti.

Pouzdanost skale iznosi α = 0,857. Kaizer–Mejer–Olkinova mera adekvatnosti uzorkovanja varijabli dostiže vrednost od 0,807, što bi, prema Kaiserovoj kvalifikaciji, predstavljalo prilično do zaslužnu reprezentativnost, pa stavke skale *MOP/DM* predstavljaju skup varijabli koji je pogodan za faktorsku analizu. Ekstrakcija faktora obavljena je analizom glavnih komponenata, čije su karakteristične vrednosti poslužile u izvođenju grafikona osuline ili plazine (slika 1). Prva glavna komponenta, čija je struktura prikazana u tabeli 3, obuhvata 18% ukupne varijanse analiziranog sistema varijabli. Po Kaiser–Guttmanovom kriterijumu jedinice ispostavlja se da je broj značajnih komponenata 11, što je gotovo tri puta više od broja koji je očekivan na osnovu analiza srpske verzije skale *MOP/D*. Cattellov (1966) empirijski kriterijum, koji se zasniva na prostom pregledu grafikona osuline ili plazine, ukazuje na broj koji je identičan očekivanom broju užih dimenzija motivacije za postignuće i u mađarskoj verziji skale *MOP/D*. Četiri komponente obuhvataju nešto više od 38% ukupne varijanse analiziranih stavki. Nakon *Promax*-rotacije varijanse faktora su relativno ujednačene i iznose u apsolutnom smislu 4,368 za prvi, 4,366 za drugi, 4,155 za treći i 3,344 za četvrti faktor.

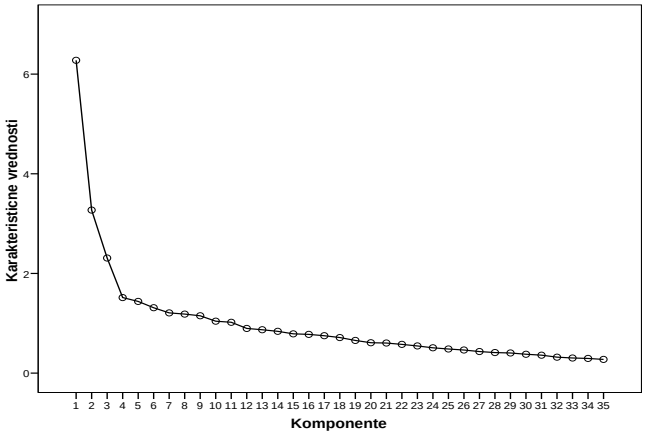

Slika 1 – Test osuline ili plazine za prostor merenja skale *MOP/DM*

Struktura prve glavne komponente (tabela 3) govori o valjanosti stavki. Većina stavki ima pozitivne i relativno zadovoljavajuće projekcije na prvu glavnu komponentu kao aproksimaciju glavnog predmeta merenja skale *MOP/DM*. Korelacije sa prvom glavnom komponentom, koje su nešto niže od uobičajenog kriterijuma koji se koristi u određivanju zadovoljavajuće zasićenosti, su kod stavki 2 (uvek istraje u ostvarivanju svog cilja), 7 (već

sada sebe vidi kao uspešnu osobu), 9 (voli da se takmiči sa drugima), stavke 11 (kad nauči jedan predmet odmah prelazi na učenje drugog), 13 (već sada zna šta želi u životu) i 27 (veoma je zadovoljan kada ispuni planove). Manja zasićenost ovih stavki glavnim predmetom merenja može biti odlika nemotivisanosti ispitanika za ciljeve koji se odnose na budućnost i ulaganje napora u ostvarivanje ciljeva. Razlog za ovakve rezultate može se potražiti u socioekonomskoj situaciji, nezaposlenosti visokoobrazovanih ljudi, niskom standardu života i nepovoljnim izgledima za rešavanje ovih problema u skorijoj budućnosti.

U tabelama od 4 do 8 nalaze se izvodi iz matrica sklopa i strukture *Promax*-faktora, zajedno sa tehničkim oznakama i sadržajima stavki koje su značajno opterećene faktorima.

Tabela 4 – Izvod iz matrica sklopa i strukture prvog *Promax*-faktora u prostoru skale *MOP/DM*

Tehnička oznaka	*Sadržaj ajtema*	*A*	*F*
MOP1	Biti najbolji je njegov životni moto	0,497	0,532
MOP3	Najbolje se oseća kada postiže odličan uspeh	0,416	0,448
MOP5	Želi da je najbolji u školi	0,478	0,470
MOP7	Već sada sebe vidi kao uspešnu osobu	0,522	0,421
MOP9	Voli da se takmiči sa drugima	0,555	0,550
MOP17	Najvažnije mu je da bude među najboljima	0,683	0,708
MOP25	Uvek nastoji da pokaže da je bolji od drugih	0,671	0,727
MOP29	Ima potrebu da i drugi znaju koliko je uspešan	0,616	0,630
MOP30	Voli da se druži sa onima koji su uspešni kao on	0,573	0,578
MOP35	Uvek se trudi da postigne više od ostalih	0,727	0,723

NAPOMENA: *A* – koeficijenti sklopa; *F* – koeficijenti strukture.

Ova dimenzija sažima značajnu porciju varijansi osam stavki čiji je sadržaj indikativan za doživljavanje uspeha kod adolescenata u smislu visoke ocene, isticanja među vršnjacima i pohvala od strane roditelja i nastavnika. Dakle, sadržina stavki iz ovog faktora ukazuje na tendenciju mladih da sebe ocene na osnovu postignutog uspeha. Na to zajedništvo posebno ukazuje sadržaj stavki 17 (najvažnije mu je da bude među najboljima) i 35 (trudi se da postigne više od ostalih). Na osnovu toga, prvi *Promax*-faktor sadržinom odgovara jednom od faktora iz srpske verzije skale *MOP/D*, te će se tako imenovati – dakle, kao *takmičenje sa drugima*.

Tabela 5 – Izvod iz matrica sklopa i strukture drugog *Promax*-faktora u prostoru skale *MOP/DM*

Tehnička oznaka	*Sadržaj ajtema*	*A*	*F*
MOP12	Voli da napravi plan za svaki dan	0,726	0,710
MOP13	Već sada zna šta želi u životu	0,353	0,356
MOP16	Uznemiri se kada nema isplaniran dan	0,709	0,694
MOP20	Voli da planira na vreme	0,686	0,713
MOP23	Uspeva zato što dobro planira	0,632	0,679
MOP24	Trudi se da mu aktivnosti budu isplanirane	0,755	0,799
MOP31	Veoma mu je stalo da se drži napravljenog plana	0,604	0,659

NAPOMENA: *A* – koeficijenti sklopa; *F* – koeficijenti strukture.

Drugi faktor takođe, kao i prvi, određuje instrumentalne oblike ponašanja motivacije za postignućem i značajno objašnjava varijansu sedam stavki iz skale *MOP/DM*. Te stavke opisuju tendenciju učenika ka planiranju radnji koje su usmerene na postizanje uspeha. Može se pretpostaviti da se iza ove manifestne sadržine nalaze razlike u oblikovanju radnih navika i njihovom praktikovanju u pravcu ostvarivanja ciljeva. Ali valja istaći kako je ova sadržina ravnomerno raspodeljena u rasponu od lagodnog planiranja, indikativnog za introjekciju i identifikaciju (stavka 12 – voli da planira za svaki dan), do prisilnog planiranja radi umanjenja napetosti, što bi bilo indikativno za nedovoljno integrisane kompulzije i opsesije (stavka 16 – uznemiri se kada nema isplaniran dan). Može se konstatovati i da ovaj *Promax*-faktor predstavlja relativno uspešnu replikaciju dimenzije koja je definisana u istraživanjima strukture srpske verzije *MOP/D*. Dimenzija će se imenovati kao *sklonost ka planiranju*.

Tabela 6 – Izvod iz matrica sklopa i strukture trećeg *Promax*-faktora u prostoru skale *MOP/DM*

Tehnička oznaka	*Sadržaj ajtema*	*A*	*F*
MOP4	Uvek istraje u ostvarivanju svog cilja	0,571	0,628
MOP6	Uvek se trudi da ima još bolje ocene	0,430	0,480
MOP8	Trudi se da uči na vreme	0,646	0,669
MOP10	Stalo mu je do toga da bude spreman za školu	0,535	0,625
MOP11	Kad nauči jedan predmet uvek odmah uči drugi	0,670	0,588
MOP14	Trudi se da nešto nauči čak i kad mu je teško	0,430	0,505
MOP15	Divi se uspešnim osobama	0,588	0,539
MOP19	Dobra ocena je za njega veoma važna nagrada	0,258	0,350
MOP22	Interesuje ga gradivo i kada iz njega ima slabiji uspeh	0,552	0,559

MOP26	Mnogi mu kažu da je istrajna osoba	0,286	0,320
MOP28	Organizuje svoje aktivnosti na osnovu školskog rasporeda	0,350	0,453
MOP34	Kada planira uvek je spreman za zadatak pred kojim se nađe	0,374	0,438

NAPOMENA: *A* – koeficijenti sklopa; *F* – koeficijenti strukture.

Treći *Promax*-faktor sadrži najviše ajtema. Bliže određenje ovog faktora može se uspostaviti pomoću stavki koje se odnose na ulaganje truda radi postizanja željenog cilja i upornosti i nakon neuspeha. Ovaj faktor je određen i iskazivanjem konkretnog svrsishodnog ponašanja radi postizanja cilja, što je takođe odlika istrajnosti. Na to ukazuju stavke 4 (uvek istraje u ostvarivanju cilja), 8 (trudi se da uči na vreme) i 11 (kada nauči jedan predmet odmah prelazi na učenje drugog). Shodno tome, izgleda da faktor obuhvata individualne razlike koje proističu iz unutrašnje pokretačke snage čak i kada ishod truda nije jasno definisan, pri čemu taj pokretač prati i strpljivost koja je neophodna za realizaciju. Faktor je dosta sličan još jednom faktoru iz ranijih istraživanja, te se može definisati kao *upornost u ostvarivanju cilja*.

Četvrti faktor sadrži sedam ajtema koji se odnose na postignute uspehe učenika, koji određuju njihovu ličnost i budućnost. Faktor odražava individualne razlike koje se odnose na to u kojoj meri mlade osobe istrajavaju u ostvarivanju cilja, nastojeći pritom da postignu i prevaziđu lične standarde. Faktor je drugačiji od dimenzija koje su definisane u srpskim verzijama skala motivacije za postignuće namenjene mladim i odraslim ispitanicima. Tentativna definicija dimenzije je *takmičenje sa sobom*.

Tabela 7 – Izvod iz matrica sklopa i strukture četvrtog *Promax*-faktora u prostoru skale *MOP/DM*

Tehnička oznaka	*Sadržaj ajtema*	*A*	*F*
MOP2	Uvek istraje u ostvarivanju svog cilja	0,218	0,267
MOP18	Svako novo gradivo nastoji da savlada	0,473	0,563
MOP21	Voli kada ga pohvale pred drugima	0,377	0,415
MOP27	Oseća se veoma zadovoljno kada ispuni svoje planove	0,524	0,508
MOP32	Uvek nastoji da postigne najviše što može	0,568	0,574
MOP33	Nastoji da svaki zadatak savršeno uradi	0,587	0,634

NAPOMENA: *A* – koeficijenti sklopa; *F* – koeficijenti strukture.

U tabeli 8 prikazane su korelacije među definisanim *Promax*-faktorima i struktura prve glavne komponente faktorskog prostora, koja obuhvata nešto više od 42% varijanse faktora prvog reda. Koeficijent

korelacije između prvog (*takmičenje sa drugima*) i trećeg (*upornost u ostvarivanju cilja*) faktora je 0,109. To je koeficijent koji je niži nego drugi koeficijenti korelacija među faktorima. Mogući razlog za nižu interkorelaciju ovih faktora jeste da se prvi faktor odnosi na shvatanje uspeha, a treći faktor na instrumentalni oblik uspeha. Najviša povezanost je između drugog (*sklonost ka planiranju*) i trećeg (*upornost u ostvarivanju cilja*) faktora i iznosi 0,295. Uzrok ove visoke povezanosti je to što se oba faktora baziraju na instrumentalnim oblicima motivacije za postignuće.

Tabela 8 – Interkorelacije *Promax*-faktora i prva glavna komponenta kao generalni faktor (*F*)

Faktori	*1.*	*2.*	*3.*	*4.*	*F*
1. *Takmičenje sa drugima*	1,000	0,255	0,109	0,247	0,594
2. *Sklonost ka planiranju*	0,255	1,000	0,295	0,198	0,687
3. *Upornost u ostvarivanju cilja*	0,109	0,295	1,000	0,272	0,650
4. *Takmičenje sa sobom*	0,247	0,198	0,272	1,000	0,666

Svi faktori prvog reda imaju visoke i pozitivne projekcije na prvi glavni ili generalni faktor skale *MOP/DM*. Korelacije faktora prvog reda sa generalnim faktorom su uglavnom ujednačene, ali se može primetiti da su po visini tih korelacija nešto više istaknute primarne dimenzije koje su definisane kao *sklonost ka planiranju* i *takmičenje sa sobom*.

Diskusija i zaključci

Cilj istraživanja je bio da se provere neke interne metrijske karakteristike stavki i skale *MOP/DM*, koja je namenjena merenju motivacije za postignuće u populaciji mladih kojima je prvi jezik mađarski. Istraživanje je imalo za cilj da proveri da li stavke i skala *MOP/DM* poseduju zadovoljavajuće metrijske karakteristike i da li je faktorska struktura te skale jednaka ili bar bliska skali *MOP/D* na srpskom jeziku.

Većina stavki ima pozitivne i relativno zadovoljavajuće projekcije na prvu glavnu komponentu kao aproksimaciju glavnog predmeta merenja skale *MOP/DM*. Korigovane ajtem-total korelacije su sve prihvatljivog predznaka i uglavnom prihvatljivih iznosa s obzirom na manji raspon skale odgovaranja, te i manjih varijansi. Rezultati ukazuju na to da je najveći broj stavki iz skale prihvatljiv, dok je svega nekoliko stavki nešto niže diskriminativnosti. Skala poseduje zadovoljavajuću reprezentativnost i pouzdanost.

Rezultati faktorske analize ukazuju na izvesne razlike u strukturi skale u odnosu na rezultate prethodnih istraživanja obavljenih na starijim ispitanicima i ispitanicima koji su u mlađem adolescentnom dobu

(Franceško, 2008; Šegrt, 2010; Vasić i Šarčević, 2012). U skali se mogu izdvojiti 4 faktora, kao i kod skale *MOP/D* na srpskom jeziku, ali postoji razlika u definisanju četvrtog faktora, koji je u ranijim istraživanjima imenovan *cilj kao izvor zadovoljstva*. Četvrti faktor skale na mađarskom jeziku opisuje komponentu motivacije za postignuće koja se može definisati kao *takmičenje sa sobom*. Faktori međusobno koreliraju i u njihovom prostoru izolovana je jedna značajna glavna komponenta koja predstavlja generalni faktor analiziranog sistema varijabli. Četiri faktora u prvom redu obuhvataju nešto više od 38% ukupne varijanse analiziranih stavki. Faktori su definisani kao *takmičenje sa drugim osobama*, *sklonost ka planiranju*, *upornost u ostvarivanju cilja* i *takmičenje sa sobom*.

Rezultati ukazuju na povoljne metrijske karakteristike i faktorsku strukturu skale *MOP/DM* i mogućnost njene praktične primene. Primena instrumenta bi pomogla u evaluaciji efektivnosti nastavnih metoda u motivisanju učenika mađarskog maternjeg jezika. Pomoću skale *MOP/DM* može se dobiti uvid u stepen izraženosti motivacije učenika, posebno kada je reč o motivaciji za postignuće. Primenom ovog i sličnih instrumenata mogu se potražiti i odgovori na brojna pitanja koja se tiču razvojnih kapaciteta učenika. Na primer, da li su učenici pored postavljanja ciljeva razvili ponašanje za postizanje ciljeva, da li ih motiviše takmičarska klima, da li su naučili da planiraju radnje za postizanje ciljeva, koliko im je motivacija stabilna, da li su istrajni u naporu za postizanje željenog cilja. Primena ovog instrumenta otvara mogućnost dalje akumulacije značajnih podataka o uticaju sredinskih činilaca na motivaciju za postignuće, proširujući domet samog instrumenta na proučavanje fenomena motivacije za postignuće kod adolescenata različite etničke pripadnosti i efekta te različitosti na lično i društveno prilagođavanje.

Literatura

1. Beck, R. C. (2000). *Motivacija: Teorije i načela*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
2. Berk, L. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
3. Cattell, R. B. (1966). The scree test for number of factors. *Multivariate Behavioral Research*, 1, 140–161.
4. Franceško, M. i Mirković, B. (2008). *Organizaciono ponašanje*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije – Prometej.
5. Palekčić, M. (1985). *Unutrašnja motivacija i školsko učenje*. Sarajevo: Svjetlost.
6. Šarčević, D. i Vasić, A. (2012). Korelati motivacije za postignuće u ranom adolescentnom dobu. VIII konferencija *Dani primenjene psihologije*. Niš: Filozofski fakultet, Departman za psihologiju (knjiga rezimea, 116).
7. Šegrt, M. (2011). *Motiv postignuća kao prediktor školskog uspeha*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić".
8. Vasić, A. i Šarčević, D. (2012). *Skala motivacije za postignuće u ranom adolescentnom dobu*. VIII konferencija *Dani primenjene psihologije*. Niš: Filozofski fakultet, Departman za psihologiju (knjiga rezimea, 116).

Prilog 1 – Skala motivacije za postignuće *MOP/DM* (u zagradi su stavke skale *MOP/D* na srpskom jeziku)

		VÁLASZOK		
1.	Az életmottóm: a legjobbnak lenni. (Biti najbolji je moj životni moto)	1	2	3
2.	Mindig kitartok a céljaim megvalósításában. (Uvek istrajem u ostvarivanju svog cilja)	1	2	3
3.	Akkor érzem magam a legjobban ha kitűnő eredményt érek el. (Najbolje se osećam kada postižem odličan uspeh)	1	2	3
4.	Mindig megtervezem a tanulásom folyamatát. (Uvek isplaniram svoje učenje)	1	2	3
5.	Az iskolában szeretek a legjobb lenni. (Želim da sam najbolji u školi)	1	2	3
6.	Mindig törekedek arra, hogy minél jobb osztályzataim legyenek. (Uvek se trudim da imam još bolje ocene)	1	2	3
7.	Már most egy sikeres embernek látom magamat. (Već sada sebe vidim kao uspešnu osobu)	1	2	3
8.	Törekedek ara, hogy időben megtanuljam amit kell. (Trudim se da učim na vreme)	1	2	3
9.	Szeretek versengeni másokkal. (Volim da se takmičim sa drugima)	1	2	3
10.	Fontos nekem, hogy mindig fölkészült legyek a tanulásra. (Stalo mi je do toga da uvek budem spreman za školu)	1	2	3
11.	Amikor egy tantárgyból megtanulom amit kell, rögtön áttérek a másikra. (Kad naučim jedan predmet odmah prelazim na učenje drugog)	1	2	3
12.	Szeretem minden napomat előre megtervezni. (Volim da napravim plan za svaki dan)	1	2	3
13.	Máris tudom mit szeretnék az élettől. (Već sada znam šta želim u životu)	1	2	3
14.	Igyekszem valamit megtanulni még akkor is ha nehéz. (Trudim se da nešto naučim čak i kada mi je teško)	1	2	3
15.	Felnézek a sikeres emberekre. (Divim se uspešnim osobama)	1	2	3
16.	Nyugtalan vagyok ha a napom nincs betervezve. (Uznemirim se kada nemam isplaniran dan)	1	2	3
17.	Számomra az a legfontosabb, hogy a legjobbak között legyek. (Najvažnije mi je da budem među najboljima)	1	2	3

18.	Minden új anyagrészt igyekszem elsajátítani. (Svako novo gradivo nastojim da savladam)	1	2	3
19.	A jó jegy számomra nagyon fontos ajándék. (Dobra ocena je za mene veoma važna nagrada)	1	2	3
20.	Szeretek időben tervezni. (Volim da planiram na vreme)	1	2	3
21.	Szeretem ha megdicsérnek mások előtt. (Volim kada me pohvale pred drugima)	1	2	3
22.	Akkor is érdekel az anyag ha abból gyengébb eredményt érek el. (Interesuje me gradivo i kada iz njega imam slabiji uspeh)	1	2	3
23.	Azért vagyok sikeres, mert jól tudok előre tervezni. (Uspevam zato što dobro planiram)	1	2	3
24.	Igyekszem, hogy minden cselekvésem meg legyen tervezve. (Trudim se da sve moje aktivnosti budu isplanirane)	1	2	3
25.	Mindig törekedek arra, hogy megmutassam, jobb vagyok a többieknél. (Uvek nastojim da pokažem da sam bolji od drugih)	1	2	3
26.	Sokan monđák nekem, hogy kitartó vagyok. (Mnogi mi kažu da sam istrajna osoba)	1	2	3
27.	Elégedettnek érzem magam amikor megvalósítom a terveimet. (Osećam se veoma zadovoljno kada ispunim svoje planove)	1	2	3
28.	A tevékenységeimet az iskolai órarendhez igazítom. (Organizujem svoje aktivnosti na osnovu školskog rasporeda)	1	2	3
29.	Szükségem van arra, hogy mások is tuđák mennyire sikeres vagyok. (Imam potrebu da i drugi znaju koliko sam uspešan)	1	2	3
30.	Szeretek azokkal barátkozni akik olyan sikeresek mint én. (Volim da se družim sa onima koji su uspešni kao i ja)	1	2	3
31.	Nagyon fontos számomra, hogy tartsam magam a terveimhez. (Veoma mi je stalo da se držim napravljenog plana)	1	2	3
32.	Mindig igyekszem a legjobbat kihozni magamból. (Uvek nastojim da postignem najviše što mogu)	1	2	3
33.	Törekszem, hogy minden feladatot tökéletesen elvégezzek. (Nastojim da svaki zadatak savršeno uradim)	1	2	3

34.	Mikor megtervezek valamit, mindig készen állok az előttem levő feladatra. (Kada planiram uvek sam spreman za zadatak pred kojim se nađem)	1	2	3
35.	Mindig törekszem arra, hogy többet érjek el mint mások. (Uvek se trudim da postignem više od ostalih)	1	2	3

CONSTRUCTION AND EVALUATION OF HUNGARIAN VERSION OF ACHIEVEMENT MOTIVATION SCALE *MOP/D-M*

Summary: *The Serbian version of scale designed to measure achievement motivation in early adolescence* MOP/D *has been translated bidirectionaly into Hungarian language by competent users of both languages. Thus came to being by number of items, their contents, theoretical model and assumptions, a Hungarian version of the scale with technical name* MOP/DM. *Hungarian version of the scale* MOP/D *was applied on sample of respondents age from 10 to 16 years, and both sexes (48% female). Internal psychometric characteristics of items is entirely comparable with estimates of those characteristics obtained for items of Serbian version on several times larger samples of respondents. Coefficients of discrimination and internal validity of 35 items of the scale* MOP/DM *are all acceptable. Representativeness of items, calculated as measure of sampling adequacy, was .807. Reliability of* MOP/DM *is* $\alpha = .857$. *There is one dominant principal component with more than 18% of total variability. As in previous research, here is defined complex hierarchical structure of scale* MOP/DM *with four* Promax*-factors and one general factor of achievement motivation. Narrower aspects of achievement motivation was defined as competition with another parsons, competition with themselves, planning and perseverance.*

Key words: *Achievement motivation, early adolescence, reliability, factor analysis.*

Vuk Kockar[1]
Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“ u Novom Sadu
Vesna Gojković[2]
Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“ u Novom Sadu

POVEZANOST SOCIJALNE ANKSIOZNOSTI I NARCIZMA

Rezime: *Novija psihološka istraživanja, kao i izveštaji SZO, ukazuju na tendenciju porasta marcizma, s jedne strane, i mentalnih poremećaja uzrokovanih anksioznošću, s druge strane. Imajući u vidu da narcizam kao interpersonalna crta ličnosti podrazumeva sindrom osobina koje isključuju anksioznost, i da su istraživanja na ovu temu relativno retka, pokušali smo da utvrdimo međusobnu prirodu odnosa između ova dva konstrukta. Takođe smo proveravali premisu da je moguće identifikovati posebnu potkategoriju narcističkog sklopa ličnosti, vulnerabilne narcise, koju odlikuje upravo visoka anksioznost. Testirali smo 100 studenata poslovne psihologije Fakulteta za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“ u Novom Sadu, starih prosečno 23 godine. Primenjena je skala za merenje narcizma NPI-40 i upitnik za merenje socijalne anksioznosti SA. Potvrđena je sedmofaktorska struktura narcizma, koju čine faktori autoritet, samodovoljnost,* ***superiornost,*** *egzibicionizam, sklonost ka iskorišćavanju, sujeta i privilegovano pravo. Potvrđena je i četvorofaktorska struktura socijalne anksioznosti:* ***inhibiranost*** *u socijalno neizvesnim situacijama, socijalno-evaluaciona anksioznost, nisko samopoštovanje, hiperosetljivost na odbacivanje. Statistička analiza podataka je pokazala da nema značajne povezanosti između ukupnih skorova na skalama narcizma i socijalne anksioznosti, ali da postoji značajna negativna korelacija između pojedinačnih faktora narcizma (autoritet, egzibicionizam i manipulativnost) i socijalne anksioznosti. Utvrđeno je da su muškarci i žene u jednakoj meri anksiozni i narcistički strukturirani. Dobijeni nalazi govore u prilog tome da je reč o osobinama ličnosti koje isključuju jedna drugu, ali i da se radi o heterogenim konstruktima koje je nužno meriti na adekvatnijem uzorku i primenom složenijih statističkih postupaka.*

Ključne reči: ***Narcizam, socijalna anksioznost, NPI -40.***

[1] vukkockar@gmail.com
[2] vesna_gojkovic@vektor.net

1. Uvod

U našoj zemlji, psihološka istraživanja koja se bave izučavanjem narcizma kao interpersonalne crte ličnosti prilično su retka, a posebno nedostaju istraživanja koja ovu osobinu dovode u vezu sa konstruktom socijalna anksioznost. Prema različitim etiološkim paradigmama, strepnja u formi bazične nesigurnosti čini jednu od mogućih komponenata dinamike i razvoja narcističkog sklopa ličnosti (Kernberg, 1974), dok, prema drugim autorima, veći stepen narcizma, izražen kroz grandioznost na primer, isključuje osećanje anksioznosti (Twenge & Campbell, 2009). Treća grupa autora, međutim (Dickinson & Pincus, 2003), empirijskim putem dijagnostikuje posebnu podvrstu narcističke ličnosti za koju je karakteristična ograničenost u pogledu sopstvenih očekivanja, odnosno niska grandioznost a izrazita ranjivost i hronična strašljivost (anksioznost). Iz tog razloga, ovaj podtip narcisa nazvan je „vulnerabilnim" narcisom, i on je po svojoj etiopatodinamici različit u odnosu na drugi tip nazvan „grandioznim" narcisom. Vulnerabilne narcise karakterišu osobine poput skromnosti, suzdržanosti i povučenosti, ali uz istovremeno postojanje velikih očekivanja od sebe u pogledu budućih planova. Vulnerabilne narcise, za razliku od grandioznih, primarno određuje visok stepen anksioznosti. Za razliku od socijalno inhibiranih neurotičara, narcisi bezočno manipulišu ovom svojom „slabošću" i tako determinišu svoje interpersonalne relacije.

Drugo, psihološka istraživanja koja su rađena na anglosaksonskom govornom području, u kojima su upoređivane generacije rođene 1980. i 2006. ukazuju na to da je narcizam (meren instrumentom NPI-40) u porastu, naročito kod ženske populacije (Twenge et al., 2009). Slične nalaze dobili su i autori koji su upoređivali generacije rođene sedamdesetih i devedesetih godina, a koji su utvrdili značajne razlike u odnosu na anksioznost, samopoštovanje, seksualnost i lokus kontrole. S druge strane, sa aspekta psihopatološke fenomenologije (prema podacima Instituta za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut"), raste prevalencija mentalnih poremećaja koji podrazumevaju visoku anksioznost (depresija, PTSP), ali i poremećaja ličnosti (prema podacima SZO) koji gotovo isključuju anksioznost.

U tom smislu, mi smo istraživanjem pokušali da utvrdimo u kakvom su odnosu ova dva konstrukta, da li se mogu dovesti u pretpostavljenu negativnu vezu ili se radi o nezavisnim psihološkim osobinama i pratećim bihejvioralnim korelatima.

Konstrukt narcizma je definisan kao crta ličnosti (Raskin & Terry, 1988) koju odlikuju grandiozan osećaj selfa, opsednutost fizičkim izgledom, izražena potreba za divljenjem drugih, manipulativnost i okupacija uspehom. U interpersonalnim relacijama, odnos narcističkih ličnosti sa

drugim ljudima je eksploatatorski i parazitski, iako može da bude maskiran ispod atraktivne površine. Njihovi odnosi poremećeni su zbog nedostatka saosećanja, osećanja zavisti, arogancije, iskorišćavanja drugih i osećanja odabranosti, zbog kojeg misle da im drugi ljudi moraju činiti posebne usluge na koje ne moraju da uzvrate (Davison & Neale, 1999).

Narcis mora uvek da bude u centru pažnje, koristi druge samo za zadovoljenje isključivo svojih potreba, ispoljava istovremeno nedostatak empatije, traži i zahteva bezuslovnu ljubav, i opsednut je time šta drugi misle o njemu.

Socijalna anksioznost je definisana prema DSM-IV, gde se kaže da je to ekstremni strah u društvenim situacijama koje podrazumevaju eksponiranje ili procenu od strane autoriteta, pri čemu je strah ili izbegavanje koje je u vezi sa strahom tako intenzivno da značajno remete socijalni i profesionalni život osobe ili da za osobu predstavljaju upadljivu smetnju.

To znači da i socijalna anksioznost, nalik narcizmu, proizilazi iz „očekivanja ili prisutnosti interpersonalne evaluacije zamišljenim ili stvarnim socijalnim okruženjem" (Leary i Kowalski, 1995). Za razliku od narcizma, ovde se radi o permanentnom strahu od javnog eksponiranja, strepnji da će biti izložen na sceni i/ili proceni od strane drugih, što dodatno povećava već prisutnu napetost i nesigurnost. Osoba se boji kako će na javnom mestu ispasti smešna, nespretna, pokazati neznanje, napraviti nepopravljivu glupost i tako se javno osramotiti. Strah se javlja kad je pojedinac suprotstavljen skupu drugih osoba u socijalnim situacijama u kojima on na neki način dolazi u centar pažnje. Upravo zbog važnosti tuđeg mišljenja u očuvanju sopstvene psihičke ravnoteže sve situacije koje sa sobom nose procenu od strane drugih praćene su emotivnom tenzijom i izbegavaju se (Erić, 1998).

Polazeći od opšte hipoteze da socijalna anksioznost i narcizam značajno koreliraju, i to tako da veći skorovi na anksioznosti označavaju manji stepen narcizma, postavili smo i posebnu hipotezu da postoje značajne polne razlike u odnosu na stepen narcizma i socijalne anksioznosti, i to tako da devojke postižu veće skorove na obe merene varijable u odnosu na mladiće. Takođe, proveravali smo i da li socijalna anksioznost gradi narcizam i da li se zaista može detektovati poseban tip „vulnerabilnih" i „grandioznih" narcisa prema meri anksioznosti.

U zavisnosti od cilja koji smo testirali, varijable su određene kao zavisne ili nezavisne. Psihološke varijable su operacionalizovane primenom mernih instrumenata, NPI-40 (Raskin & Terry, 1988) za merenje narcizma, i SA (Tovilović, 2004) upitnik za merenje socijalne anksioznosti.

2. Metod

Uzorak je činilo 100 ispitanika, starih prosečno 23 godine, i to 21 muškarac i 79 žena, studenata prve tri godine studija poslovne psihologije Fakulteta za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić" u Novom Sadu.

Za merenje varijable socijalna anksioznost koristili smo upitnik SA (Tovilović, 2004), koji je Likertovog tipa i sadrži 32 tvrdnje. Pokazao je zadovoljavajuću pouzdanost (α = 0,92). Supskale su: socijalno-evaluaciona anksioznost, inhibiranost u socijalno neizvesnim situacijama, nisko samopoštovanje i hiperosetljivost na odbacivanje. Apstrahovani faktori u našem istraživanju potvrdili su originalnu latentnu strukturu socijalne anksioznosti.

Za merenje varijable narcizam korišćen je upitnik NPI-40 (Narcissistic personality inventory, Pinsky & Yuong, 1998). Skala je dihotomna i sastoji se od 40 parova oprečnih tvrdnji, pri čemu ispitanici zaokružuju jednu od tvrdnji iz svakog para za koju smatraju da se u većoj meri odnosi na njih. Skala se sastoji od 7 supskala: *autoritet*, *samodovoljnos*t, *superiornost*, *egzibicionizam*, *sklonost ka iskorišćavanju*, *sujeta*, *privilegovano pravo*. Faktorskom analizom podataka potvrđena je originalna latentna struktura narcizma.

Primenom faktorske analize, koja je sprovedena u konfirmatornu svrhu, ispitana je latentna dimenzionalnost korišćenih instrumenata i definisani su faktori skala koji su korišćeni kao varijable u kasnijim analizama. Povezanost između varijabli ispitivana je bivarijantnom korelacionom analizom, upotrebom Pirsonovog koeficijenta linearne korelacije. T-test je korišćen za utvrđivanje razlika između ispitanika muškog pola i ispitanica ženskog pola.

3. Rezultati

3.1. Deskriptivni podaci za upitnik NPI-40

Na svim supskalama postignut je teorijski maksimalan i minimalan rezultat. Na ukupnom narcizmu maksimalan postignut rezultat je 36 od mogućih 40, a minimalan 3 od mogućih 40. Ispitanici ostvaruju najviše rezultate na supskali *autoritet* a najniže na subskali *sujeta*. Najveći stepen slaganja ispitanici su postigli na stavkama: 18 (A. Želim da budem srećan/ srećna koliko i svi drugi ljudi; B. Želim da mi se drugi dive), gde je 84% ispitanika dalo odgovor pod A.

Na stavci 38 (A. Smeta mi kada ljudi na ulici ne primete moj izgled; B. Ne smeta mi kada se stopim u masi), gde je takođe 84% ispitanika dalo odgovor pod A, zatim na stavci 36 (A. Ja sam rođeni vođa; B. Liderstvo je

osobina kojoj je potrebno mnogo vremena da se razvije) – 82% ispitanika je dalo odgovor pod A.

Ispitanici se u najvećoj meri slažu oko doživljavanja sebe kao autoriteta, razvijene sposobnosti uticanja na druge i doživljavanja sebe kao lidera. Takođe, veoma veliki broj ispitanika daje veliki značaj telesnom izgledu i bitnosti isticanja. Stavke na kojima su ispitanici pokazali najmanji stepen slaganja ukazuju na to da su ispitanici podeljeni kada je u pitanju autoritarna dominacija ili submisivnost.

3.2. Deskriptivni podaci za upitnik SA

Najveći stepen slaganja na skali socijalne anksioznosti ispitanici su iskazali na sledećim stavkama: 8 (Izbegavam da se družim sa ljudima) – 68% ispitanika je odgovorilo da je tvrdnja potpuno netačna, zatim na stavci 15 (Mislim da sam manje vredan od drugih ljudi) – 62% ispitanika je takođe dalo odgovor da je tvrdnja potpuno netačna. Najmanji stepen slaganja ispitanici su pokazali na stavkama 11, 16 i 24, sa malim razlikama u odnosu na odgovore. Struktura odgovora govori o tome da su ispitanici društveni, sigurni u sebe i svoje socijalno eksponiranje.

3.3. Provera faktorske strukture NPI-40

Četrdeset stavki skale narcizma NPI-40 bilo je podvrgnuto analizi glavnih komponenti, a pre toga bila je ocenjena prikladnost podataka za faktorsku analizu. Vrednost Kajzer–Mejer–Oklinovog pokazatelja bio je 0,65, što premašuje preporučenu vrednost 0,6. I Bartletov test sferičnosti je, takođe, dostigao statističku značajnost.

Faktorska analiza je potvrdila originalno sedmofaktorsko rešenje; pregledom dijagrama prevoja (Screeplot) utvrđeno je postojanje jasne tačke loma posle sedmog faktora. Sprovedena je ortogonalna Varimax rotacija radi lakšeg tumačenja faktora. Sedam potvrđenih faktora objašnjava ukupno 41,5% varijanse, a prihvaćeni su originalni nazivi: *autoritet*, *samodovoljnost*, *superiornost*, *egzibicionizam*, *sklonost ka iskorišćavanju*, *sujeta* i *privilegovano pravo* (tabela 1).

Tabela 1. Faktorska struktura testa NPI-40

	karakterističan koren	% varijanse	kumulativni %
1. Autoritet	7,152	17,88	6,86
2. Samodovoljnost	2,630	6,57	13,28
3. Superiornost	2,183	5,45	19,29
4. Egzibicionizam	2,020	5,04	25,08
5. Sklonost ka iskorišćavanju	1,816	4,54	30,83
6. Sujeta	1,724	4,31	36,44
7. Privilegovano pravo	1,659	4,14	41,52

3.4. Faktorska struktura SA

Vrednost Kajzer–Mejer–Oklinovog pokazatelja bio je 0,82, što ponovo premašuje preporučenu vrednost 0,6. I Bartletov test sferičnosti je, takođe, dostigao statističku značajnost, što ukazuje na faktorabilnost matrice. Sprovedena je ortogonalna Varimax rotacija sa Kajzerovom normalizacijom radi lakšeg tumačenja faktora. Rezultati su prikazani u sledećoj tabeli.

Tabela 2. Faktorska struktura testa SA

	karakteristični koren	% varijanse	kumulativni %
1. Inhibiranost u socijalno neizvesnim situacijama	10,210	31,90	16,29
2. Socijalno-evaluaciona anksioznost	2,598	8,12	27,07
3. Nisko samopoštovanje	1,997	6,24	37,71
4. Hiperosetljivost na odbacivanje	1,701	5,31	45,20

Analiza glavnih komponenata otkrila je prisustvo četiri značajne komponente koje objašnjavaju 32%, 8,1%, 6,2% i 5,3% varijanse. Na osnovu Katelovog kriterijuma u dijagramu prevoja odlučeno je da se zadrže te četiri komponente. Četvorofaktorsko rešenje je objasnilo ukupno 45,2% varijanse. Rezultati analize podržavaju četiri faktora koje je autorka testa dektektovala i imenovala kao *inhibiranost u socijalno neizvesnim situacijama*, *socijalno-evaluaciona anksioznost*, *nisko samopoštovanje* i *hiperosetljivost na odbacivanje*.

3.5. Povezanost između supskala i ukupnih skorova NPI-40 i SA

U cilju provere pretpostavljene negativne povezanosti narcizma i socijalne anksioznosti primenili smo Pirsonov korelacioni metod. U sledećoj tabeli prikazani su samo rezultati koji su statistički značajni, kao i korelacija između ukupnih skorova NPI-40 i SA.

Tabela 3. Prikaz statistički značajnih korelacija socijalne anksioznosti i narcizma, kao i između ukupnih skorova NPI-40 i SA

		inhibiranost u socijalno neizvesnim situacijama	socijalno-evaluaciona anksioznost	nisko samo-poštovanje	hiper-osetljivost na odba-civanje	Socijalna anksi-oznost ukupan skor
Narcizam ukupan skor	r	-0,164	-0,123	0,009	-0,043	-0,160
	p	0,103	0,223	0,927	0,674	0,112
Autoritet	r	-0,161	-0,160	-0,070	-0,043	-0,217(*)
	p	0,109	0,111	0,487	0,673	0,030
Egzibi-cionizam	r	-0,366(**)	0,035	0,065	0,016	-0,125
	p	0,001	0,730	0,520	0,871	0,216
Sklonost ka iskorišćavanju	r	-0,091	-0,217(*)	0,079	-0,059	-0,144
	p	0,367	0,030	0,436	0,561	0,152

r – Pirsonova produkt moment korelacija; p – nivo značajnosti.
* p<0,05 ** p<0,01.

Na našem uzorku nije dobijena statistički značajna korelacija između ukupnih skorova narcizma i socijalne anksioznosti, što znači da u ovom istraživanju nije dokazana povezanost između merenih konstrukata. Ukoliko bismo ipak uzeli u razmatranje nalaz, vidimo da je veza niskog intenziteta i negativno usmerena.

Međutim, utvrđeno je da ipak postoje neke značajne povezanosti između pojedinih faktora narcizma i socijalne anksioznosti, sve okrenute u negativnom smeru, što ukazuje na pretpostavljenu prirodu odnosa između anksioznosti i narcizma.

Narcistički faktori koji koreliraju sa socijalnom anksioznošću, bilo sa ukupnim skorom ili njenim faktorima, su autoritet, egzibicionizam i manipulativnost (sklonost ka iskorišćavanju). Autoritet negativno korelira sa ukupnim skorom socijalne anksioznosti, što znači da osobe koje imaju doživljaj sebe kao lidera, i vole moć, svakako nisu socijalno anksiozne.

Egzibicionizam poništava inhibiranost u socijalnim relacijama – oni su upravo dezinhibirani. Manipulativne osobe takođe nisu podložne socijalnoj evaluaciji.

Na osnovu dobijenih nalaza, mogli bismo reći da je delimično potvrđena pretpostavljena negativna povezanost merenih konstrukata. To takođe znači da u ovom istraživanju nije potvrđena premisa da se mogu identifikovati vulnerabilni narcisi kao posebna podgrupa narcističkog sklopa.

Polne razlike u odnosu na narcizam i socijalnu anksioznost

Pregledom deskriptivnih mera na skali NPI-40 utvrdili smo da muškarci imaju veće skorove na faktorima autoritet, samodovoljnost, manipulativnost i privilegovano pravo (gde je i najveća razlika u odnosu na žene), dok su žene imale veće skorove na superiornosti, egzibicionizmu i sujeti.

Pregledom deskriptivnih mera na skali SA uočili smo da su muškarci više inhibirani u socijalno neizvesnim situacijama i imaju veće samopoštovanje, dok žene više strepe u socijalno evalucionim situacijama i više su osetljive na odbacivanje. Međutim, nakon provere statističke značajnosti opisanih prosečnih postignuća na svim merenim faktorima, utvrdili smo da te razlike nisu statistički značajne.

Sličan nalaz smo dobili i kada smo merili polne razlike u odnosu na ukupno postignuće na primenjenim skalama. Muški ispitanici postižu veće skorove na skali narcizma nego ženski (AS = 16,23 i AS = 15,77), ali ta razlika ipak nije statistički značajna. Muškarci takođe imaju veće skorove na skali socijalne anksioznosti (AS = 0,39 i AS = -0,11), ali ni ta razlika nije statistički značajna. To znači da su mladići i devojke u jednakoj meri narcistički strukturirani i socijalno anksiozni, uprkos polnoj neujednačenosti uzorka.

4. Diskusija i zaključak

Najvažniji nalazi dobijeni na našem uzorku su sledeći:

1. Narcizam i socijalna anksioznost ne koreliraju statistički značajno kada se relacija meri kroz ukupno postignuće, što bi značilo da ova dva psihološka konstrukta nisu međusobno povezana. Međutim, da je odnos između ovih konstrukata složen potvrđuju dobijene značajne negativne korelacije između pojedinačnih faktora. Prvi tip objašnjenja dobijenog nalaza odnosio bi se na metodološke odlike istraživanja, a drugi na psihološke. Metodološki nedostaci, koji su verovatno uticali na dobijene skorove, vezani su za strukturu uzorka, psihometrijsku prirodu mernih instrumenata i odabir statističkih postupaka.

Kada je reč o nedostacima vezanim za uzorak istraživanja, testiran je relativno mali broj ispitanika, što znači da bi se možda drugačiji rezultati dobili na većem uzorku. Druga odlika uzorka je polna neujednačenost (dve trećine žena). Treće, skala NPI-40 meri klinički aspekt narcizma kao stanja ličnosti, jer su simptomi narcističkog poremećaja ličnosti pretočeni u osobine koje čine narcističku dimenziju ličnosti, i oni po prirodi stvari isključuju anksiozne simptome. Moguće je da bi neke druge skale omogućile drugačiji uvid u pretpostavljene relacije između narcizma i anksioznosti. Takođe, pretpostavljamo da bi neki drugi složeniji statistički postupak možda dao drugačiju sliku.

2. Ipak, kao što smo već rekli, statistički značajne negativne korelacije između pojedinačnih faktora narcizma i anksioznosti potvrđuju premisu da osobe koje imaju osobine narcizma nisu socijalno anksiozne. Mogli bismo reći da se (prema našem nalazu) ne može govoriti o vulnerabilnim narcisima kao posebnoj potkategoriji narcističke strukture ličnosti.

Potvrđeno je da autoritarne osobe, one koje vole da imaju moć, da kontrolišu i da vode, nikako nisu socijalno anksiozne, ne strepe od publike, procene javnog mnjenja i sl. Svoju moć i zadovoljstvo sopstvenim telom i umom rado prikazuju, traže aplauze i divljenje, a do ciljeva dolaze manipulacijom ljudima bez zaziranja od moguće osude ili negativne reakcije. Takvi ljudi svakako ne mare za socijalnu evaluaciju i nisu inhibirani u socijalnim relacijama.

3. Drugi značajan nalaz jeste da su muškarci i žene u jednakoj meri narcistički strukturirani i socijalno anksiozni, što je posebno interesantno ako se ima u vidu da je uzorak bio polno neujednačen. Ranija istraživanja su uglavnom pokazivala da su emocionalna nestabilnost i generalna anksioznost, kao i nedostatak samopouzdanja, jedna od osnovnih komponenti ženske prirode.

Međutim, u našem radu, ukoliko pogledamo razlike u visini prosečnih postignuća skorova na primenjenim skalama, vidimo da muškarci postižu veće skorove i na narcizmu i na socijalnoj anksioznosti.

To bi značilo da su muškarci više narcistični od žena, i to tako da su u većoj meri okrenuti autoritetu, imaju veći stepen samopouzdanja jer su zadovoljniji sobom, oni su manipulativniji od žena i smatraju da im stvari pripadaju već samim tim što ih oni žele. Žene su, s druge strane, manji narcisi, ali su više sklone samoprikazivanju, posebno vole da prikazuju svoje telo i fizičke atribute i više su sujetne. Psihološki gledajući, nalaz je potpuno očekivan i u skladu sa ranijim istraživanjima na našim prostorima (Bertović, 2012; Lazarević, 2011; Živojnović, 2012), ali ne i u skladu sa anglosaksonskim istraživanjima (Raskin & Terry, 1998; Campbell, 2006), gde je utvrđeno da je narcizam globalno u porastu, i to posebno kod žena. Naši rezultati potvrđuju filogenetsku sliku, jer je muškarac taj koji treba da

bude vođa, siguran u sebe i da se ne libi ničega da bi omogućio opstanak sebi i svom čoporu. Žena je ta kojoj ove osobine nisu neophodne da bi opstala, ona bira takvog mužjaka, a da bi on nju birao ona treba da bude atraktivna i submisivna, i da to eksplicitno stavi u izlog.

Rezultati koje smo dobili mereći socijalnu anksioznost samo potvrđuju ovu sliku, jer je jasno da su muškarci ti koji imaju veće samopoštovanje, manje se brinu o tome šta će reći drugi i kako će oni oceniti njegovo ponašanje ili njegovo mišljenje. Stoga manje nego žene brinu o tome da li će biti odbačeni. U socijalno neizvesnim situacijama više su inhibirani jer ne žele previše da rizikuju, njihov poraz pogrešnim izborom može imati teže posledice nego ženski poraz koji se češće pravda njihovom ženstvenošću i time se umanjuje. I, s druge strane, nalaze se žene koje su nesigurne u sebe, manje socijalno inhibirane, ali vrlo osetljive na kvalitet socijalnih relacija i ocenu koja dolazi od drugih.

Generalno gledajući, dobijene nalaze možemo povezati sa nekim savremenim konceptima o tumačenju narcizma i socijalne anksioznosti, koji ukazuju na kretanja u modernom društvu i izmene vrednosnih sistema koji se kaleme na dijametralno različite temperamentne strukture ličnosti. U tom smislu, kod jednih se razvija dominacija, kod drugih submisivnost, prvi svoj strah sublimiraju u vladanje nad drugima, moć i posedovanje, a drugi ga generalizuju na sve socijalne aspekte.

Literatura

1. Bertović, Lj. (2012). *Kognitivne sposobnosti, narcizam i težnja ka slavi*. Masterski rad. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić".
2. Cain, N. M., Pincus, A. L., Ansell, E. A. (2008). Narcissism at the crossroads: Phenotypic description of pathological narcissism across clinical theory, social/personality psychology, and psychiatric diagnosis. *Clinical Psychology Review*, 28, 638–656.
3. Campbell, W. K., Brunell, A. B. & Finkel, E. J. (2006). Narcissism, interpersonal self-regulation, and romantic relationships: An agency model approach. In: K. D. Vohs & E. J. Finkel (Eds.). *Self and relationships: Connecting intrapersonal and interpersonal processes* (57–83). New York: Guilford.
4. Davison, G. C. & Neale, J. M. (1999). *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
5. Dickinson, K. & Pincus, A. (2003). Interpersonal analysis of grandiose and vulnerable Narcissism. *Journal of Personality Disorders*, 17, 188–203.
6. Erić, Lj. (1998). *Socijalna fobija*. Beograd: Medicinski fakultet.
7. Frojd, S. (1981). *Uvod u psihoanalizu*. Novi Sad: Matica srpska.
8. Kernberg, O. (1974). Barriers to falling and remaining in love. *Journal of the American Psychoanalytic Assocation*, 22, 486–515.
9. Lasch, C. (1991). *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York: Norton.
10. Lazarević, N. (2011). *Žudnja za slavom i narcizam*. Završni rad. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić".
11. Leary, M. R., Kowalski, R. M. (1995). *Social anxiety*. New York: Gullford Press.
12. Pinsky, D. S., Young, M. (2009). *The Mirror Effect: How Celebrity Narcissism Is Seducing America*. London: HarperCollins.
13. Raskin, R. N. & Hall, C. S. (1979). A narcisstic personality inventory. *Psychological Reports*, 45, 590.
14. Raskin, R. & Terry, H. (1988). A principal-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory and further evidence of its construct validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 890–902.
15. Tovilović, S. (2004). Latentna struktura skale socijalne anksioznosti i relacije između socijalne anksioznosti i iracionalnih uverenja. *Psihologija*, 37, 63–82.
16. Twenge, J. M., Campbell, W. K. (2009). *The narcissism epidemic: Living in the age of entitlement*. New York: Free Press.
17. Živojnović, T. (2012). *Narcizam, afektivna vezanost i kognitivni sklop adolescenata*. Masterski rad. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić".

NARCISSISM AND SOCIAL ANXIETY

Summary: *Recent research and the World Health Organization reports indicate an overall simultaneous rise in narcissism and the incidence of anxiety-driven mental disorders. Having in mind that narcissism refers to personality features that exclude anxiety, in this study we investigated relationship between narcissism (as an interpersonal trait) and social anxiety. For these purpose 100 psychology students (average age 23) were administered psychometric scales designed to measure the two psychological constructs. Factor analysis confirmed the original latent structure of both constructs allocating the following latent dimensions of social anxiety: inhibition in uncertain social situations, social-evaluation anxiety, low self-esteem and hypersensitivity to rejection. At the same time, factor analysis of narcissism allocated seven factors: authority, self-sufficiency, superiority, exhibitionism, exploitativeness, vanity and privilege. There was no evidence for statistically significant correlation between total scores on narcissism and social anxiety. However, significant negative correlations were detected between specific dimensions of narcissism and social anxiety: between narcissistic exhibitionism and inhibition in uncertain social situations, and between narcissistic exploitativeness and social-evaluative anxiety. Also, there was a negative between the total score on social anxiety and narcissistic dimension of authority. No gender-related differences in both narcissism and social anxiety were detected. Our data support the notion that narcissism and social anxiety are heterogeneous and negatively correlated phenomena.*

Key words: ***narcissism, social anxiety, NPI-40.***

Aniko Kokai
Ana Kasa
Dušana Šarčević
Aleksandar Vasić
Katedra za poslovnu psihologiju
„Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić", Novi Sad

KRITERIJUMSKA VALIDACIJA MAĐARSKE VERZIJE SKALE MOTIVACIJE ZA POSTIGNUĆE *MOP/D-M*

Rezime: *Radi provere kriterijumske valjanosti mađarske verzije skale motivacije za postignuće MOP/D-M i dosadašnjih nalaza nastalih proverom srpske verzije ove skale, obe skale su primenjene na uzorcima ispitanika iz populacija odgovarajuće etničke pripadnosti i primarne jezičke kompetencije. Uzorci su brojali po 250 ispitanika i u svakom uzorku ispitanici su bili uzrasta od 10 do 16 godina i oba pola (oko 48% ispitanica). Rezultati na skalama u obe jezičke verzije definisani su kao prosti zbirni rezultati na čitavoj skali i na podskalama namenjenim merenju četiri uža aspekta motivacije za postignuće. Kriterijumska varijabla izvedena je na osnovu polugodišnjeg školskog uspeha, tako da razlikuje učenike ispodprosečnog, prosečnog i iznadprosečnog školskog postignuća. Analizom varijanse (ANOVA) faktorom koji razlikuje tri nivoa školskog uspeha i zavisnim varijablama ukupne motivacije za postignuće i njenih užih aspekata uporedno je proverena valjanost instrumenata različitih jezičkih verzija u odnosu na školski uspeh. Nije registrovana statistički značajna razlika u ukupnoj meri, ali su registrovane značajne razlike na nekim užim aspektima motivacije za postignuće između ispitanika različitog školskog uspeha. Naime, kod ispitanika mađarske nacionalnosti i primarnog mađarskog jezika registrovane su statistički značajne razlike na merama istrajnosti i motivacije za školsko postignuće, a kod ispitanika srpske nacionalnosti i srpskog kao primarnog jezika samo na meri motivacije za školsko postignuće. Ovakvi rezultati dosledno se nastavljaju na prethodne nalaze koji, pre svega, dovode u pitanje valjanost školskog uspeha kao kriterijumske varijable.*

Ključne reči: *motivacija za postignuće, rano adolescentno doba, valjanost,* ANOVA.

Uvod

Prema McClellandu, motivacija za postignuće se može definisati kao pozitivan ili negativan afekt koji se pobuđuje u situacijama koje uključuju kompetenciju sa standardima savršenstva i kada izvođenje u takvim situacijama može da se evaluira kao uspešno ili neuspešno (Palekčić, 1985). Prema Atkinsonu, motivacija za postignuće uključuje i osećaj ponosa zbog postignuća (Palekčić, 1985). Franceško, Mihić i Bala (2002) smatraju da motivacija za postignuće podrazumeva težnju individue da se takmiči sa suparnikom izuzetne uspešnosti i da se istakne pred drugim ljudima. Ljudi imaju potrebu da stvaraju nešto večno i zato pokušavaju da maksimiraju svoj potencijal tako što traže aktivnosti (školovanje, posao, hobi) koje im za to nude najbolje mogućnosti.

Atkinson razlikuje dve osnovne tendencije u ovoj vrsti motivacije, koje su definisane kao orijentacija na uspeh i izbegavanje neuspeha (Beck, 2003). Ljudi koji su orijentisani na uspeh obično biraju umereno teške zadatke, dok oni koji izbegavaju neuspeh često izbegavaju sam zadatak sa kojim se suočavaju, jer ga procenjuju zahtevnim, i biraju lakše zadatke. Težnja za uspehom uključuje motivaciju za uspeh i odnosi se na potrebu za postignućem kao jednom od univerzalnih psiholoških potreba, verovatnost i vrednost uspeha u smislu doživljaja značaja cilja. Na drugoj strani, težnja za izbegavanjem neuspeha zavisi od motivacije za izbegavanje neuspeha, odnosno straha od neuspeha, verovatnosti neuspeha i negativnog vrednovanja cilja.

Ljudi kod kojih je potreba za postignućem veoma izražena istrajniji su u radu, rade naporno i spremni su da rizikuju. Rizik u ovom slučaju znači ostvarivanje ravnoteže između verovatnoće osećanja ponosa zbog uspeha i sramote zbog neuspeha. Te individue imaju visoku motivaciju za postignuće, biraju izazovne zadatke, gde njihov napor može imati uticaj na ishod događaja, i očekuju jasnu povratnu informaciju o postignutom napredovanju. One izbegavaju zadatke gde uspeh ne zavisi od njih nego od sreće ili od napora drugih, i preferiraju situacije u kojima su ishodi rezultat njihovog napora. Sa visokom motivacijom za postignuće obično ide i visoko samopouzdanje, ali i izvesna nezavisnost i nezainteresovanost za tuđe potrebe i emocije. Takve osobe imaju uspostavljenu ravnotežu između straha od neuspeha i orijentacije na uspeh, biraju umereno teške zadatke i sposobne su da rade istrajno i naporno (Reeve, 2010). Osobe kod kojih je motivacija za postignuće relativno nisko izražena obično ispoljavaju strah od neuspeha ili su inhibirane prethodnim neuspehom koji je vremenski duže trajao. U opisu takvih osoba ponekad se ističe i strahovanje od razočarenja ili nepovoljnih doživljaja drugih osoba. Ljudi koji izbegavaju neuspeh imaju za cilj zadatke gde sigurno postižu uspeh. Oni koji prihvataju

neuspeh imaju slabo postignuće i motivaciju, emocionalno su prazne i kod njih se obično razvija pasivnost u situacijama gde treba postići cilj (Tóth, 2012).

McClelland i saradnici u svojoj izvornoj koncepciji ističu da motivacija za postignuće ima hedonističke osnove. „Znakovi koji su u prošlosti bili povezani s hedonistički pozitivnim događajima ponovo pobuđuju nekad doživljene osećaje" (Beck, 2003: 318). Kada se pojavi pozitivan osećaj osoba će se više usmeriti ka ostvarivanju ciljeva. Na primer, učenik koji je doživeo rešavanje zadatka na testu pozitivno i pri tome ostvario odličnu ocenu, u budućnosti će se više truditi jer mu to donosi zadovoljstvo. Suprotno tome, ako je učenik imao negativno iskustvo, nije ostvario uspeh i pri tome bio kažnjen, u budućnosti će strahovati od neuspeha i biće motivisan za izbegavanje neuspeha.

Vaspitni stil roditelja je važan prediktor u razvijanju motivacije za postignuće. Roditelji koji nagrađuju samokontrolu i nezavisnost podstiču razvoj motivacije za postignuće kod dece. Takođe, roditeljsko nastojanje da dete dobije zadatke koji odgovaraju njegovom uzrastu i sposobnostima imaju pozitivan ishod u razvijanju motivacije za postignuće. Osim toga, važno je da se detetu ukaže na to da je dozvoljeno grešiti i da to treba korigovati. Nagrađivanje visokog postignuća i ohrabrenje je izuzetno važno za dete. Međutim, preterana, previsoka ili nerealna očekivanja mogu biti prepreka detetu jer ne može da postigne očekivani cilj. Takva neodmerena očekivanja često dovode do razočarenja, posebno ako se izostanak očekivanog postignuća kažnjava. Pogrešno je i reagovanje roditelja da, kada dete doživi neuspeh, to ne primećuju, ili govore da to nije ono čime bi se trebalo baviti, ili se pozivaju na spoljne faktore koji ne zavise od deteta (Csíkszentmihályi, 2011).

Škola i funkcionisanje u školi predstavljaju važan aspekt života adolescenta. Najčešći problemi učenika vezani za školu su strah od škole, izostajanje sa časova i napuštanje škole, problemi u učenju, nezadovoljavajući uspeh i problemi vezani za ponašanje u školi. Bežanju sa časova i napuštanju škole obično prethodi nezadovoljavajući školski uspeh i različiti oblici ponašanja kao što su izostanak sa nastave, zloupotreba alkohola i droge, te bežanje od kuće. Kao najčešći uzroci takvih poteškoća u ponašanju adolescenata navode se nerazvijene radne navike i druge potrebne akademske veštine, problemi u porodici ili sa vršnjacima, emocionalni i psihološki problemi, poremećaj pažnje i hiperaktivnost. Važno je pomenuti i neuspeh u školi, čiji su razlozi takođe brojni i odnose se na probleme u vaspitanju, sposobnosti deteta, različite psihičke teškoće i drugo. Mnoga istraživanja ovih problema u ličnom i društvenom prilagođavanju dece i mladih ukazuju na to da oni posebno dolaze do izražaja od petog razreda, tj. prelaskom iz razredne u predmetnu nastavu. Promene kao što su novi

profesori, okolina, smanjenje nadzora, rast samostalnosti, ubrzavanje tempa nastave, uvećanje obima gradiva i kriterijuma za dete predstavljaju značajnu, ponekad i drastičnu promenu. Ali kao najvažniji antecedent svih ovih manje ili više nepovoljnih uticaja, koji istovremeno povratno trpi te uticaje, svakako se izdvaja motivacija dece i mladih (Tóth, 2012; Šarčević, 2011; Šarčević i Vasić, 2012).

Školski neuspeh je povezan sa nizom negativnih promena u motivaciji i emocijama, kao što su osećaj nezadovoljstva, omalovažavanja, gubitak samopouzdanja, nezainteresovanost za akademske aktivnosti i postignuće, sa svim daljim nepovoljnim ishodima u razvoju, pa čak i pojavom antisocijalnog ponašanja. Bez obzira na to šta ga je izazvalo, školski neuspeh treba ozbiljno shvatiti, treba koristiti pouzdane i valjane instrumente za procenu relevantnih biopsihosocijalnih karakteristika i na osnovu toga sprovoditi primerene psihološke intervencije (Tóth, 2012).

Jedna od važnih karakteristika ličnosti dece i mladih, posebno u kontekstu razumevanja procesa i ishoda obrazovanja kao socijalizacije, je svakako i motivacija za postignuće (Đurić, 2011). Razumevanje prirode ove vrste motivacije, te izrada i provera prikladnog mernog instrumenta omogućili bi i podsticanje ličnog razvoja i školskog postignuća kao jednog od društveno najvažnijih činilaca u ličnom i društvenom blagostanju. Stoga je u nizu domaćih istraživanja sačinjen jedan instrument namenjen merenju motivacije za postignuće u odrasloj domaćoj populaciji (Franceško i sar., 2002). Motivacija za postignuće je u tim istraživanjima definisana kao složaj četiri relativno nezavisne komponente takmičenja sa drugim ljudima, istrajnosti u ostvarivanju cilja, ostvarivanja cilja kao izvora zadovoljstva i orijentacije ka planiranju. U narednom nizu istraživanja učinjen je pokušaj da se sačini verzija ovog instrumenta koja je prilagođena uzrastu ispitanika od približno 10 do 15 godina – dakle, koji su u ranom adolescentnom dobu (Šarčević i Vasić, 2012; Vasić i Šarčević, 2012). Međutim, prostor merenja ove verzije skale definisan je nešto drugačije, preko četiri relativno nezavisne dimenzije koje su imenovane kao motivacija za učenje, istrajnost, kompetitivnost i planiranje. Slične dimenzije su dobijene i u skorašnjoj verziji tog instrumenta, koja je sačinjena na mađarskom jeziku i prilagođena primeni na ispitanicima iz mađarske vojvođanske populacije koji su u mlađem adolescentnom dobu (Kasa, 2012). U ovom radu izveštava se o daljoj proveri mađarske verzije skale motivacije za postignuće koja je usmerena na odmeravanje kriterijumske valjanosti. Dakle, cilj ovog istraživanja jeste da se proveri povezanost između motivacije za postignuće i školskog uspeha kod učenika srpske i mađarske nacionalnosti.

Metod

Za polazište u izradi mađarske verzije skale za merenje motivacije za postignuće korišćena je srpska verzija skale sa tehničkim nazivom *MOP/D* (Vasić i Šarčević, 2012), koja je nastala po uzoru na upitnik *MOP2002*, namenjen odraslim ispitanicima (Franceško i sar., 2002). Pouzdanost skale *MOP/D* je visoka i u prvim ozbiljnijim proverama procenjena je na α = 0,90 (Vasić i Šarčević, 2012). Skala sadrži ukupno 35 stavki, na koje ispitanici odgovaraju preko trostepenih uređenih skala koje odražavaju stepen saglasnosti. Pored ukupne mere motiva postignuća, skala daje i mere užih aspekata motivacije za postignuće koji su definisani kao *planiranje* (Uznemiri se kada nema isplaniran dan), *motivacija za učenje* (Svako novo gradivo nastoji da savlada), *takmičenje sa drugima* (Uvek se trudi da postigne više od ostalih) i *istrajnost* (Mnogi mu kažu da je istrajna osoba).

Srpska verzija skale *MOP/D* prevedena je dvosmernim putem na mađarski jezik. Prvo su skalu prevele sa srpskog na mađarski jezik studentkinje Visoke škole *Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić* Ana Kasa i Aniko Kokai, kojima je mađarski maternji jezik. Sledeći korak je bio da skalu na mađarskom jeziku vrsni lingvista prevede na srpski jezik. To je bilo neophodno kako bi se u najvećoj mogućoj meri smanjila razlika između originalnog i prevedenog instrumenta i tako obezbedila sadržinska valjanost. Tako nastala verzija skale nazvana je *MOP/DM*.

Osnovne varijable u ovom istraživanju su stavke iz skale *MOP/D* i *MOP/DM*, a ukupan zbirni rezultat i zbirni rezultati dimenzija motivacije za postignuće dobijeni su na osnovu rezultata po stavkama iz ovih instrumenata. Ukupna mera i mere užih aspekata motivacije za postignuće predstavljaju prediktore ili, u terminima analize varijanse (*ANOVA*) zavisne varijable, dok je školski uspeh učenika na kraju prvog polugodišta kriterijumska varijabla ili faktor. Na pitanje na početku primenjenog instrumenta ispitanici su davali jedan od pet ponuđenih odgovora: 1) nezadovoljavajući; 2) zadovoljavajući; 3) dobar; 4) vrlo dobar; i 5) odličan školski uspeh. S obzirom na to da su odgovori ispitanika pokazivali ozbiljno pozitivno zastranjivanje, varijabla školskog uspeha je transformisana tako da su definisana tri nivoa ovog faktora. Ispitanici koji su imali nezadovoljavajući, zadovoljavajući i dobar uspeh svrstani su u jednu grupu, ispitanici sa vrlo dobrim uspehom činili su drugu grupu, a ispitanici sa odličnim uspehom treću grupu. Kontrolne varijable, kao što su pol ispitanika, uzrast i obrazovni status roditelja, korišćene su u opisu uzoraka ispitanika.

Istraživanje je sprovedeno na ukupnom uzorku od 500 ispitanika. Od toga je polovina (250) ispitanika sa srpskim kao prvim, a druga polovina (250) sa mađarskim kao prvim jezikom. U oba uzorka ispitanici muškog i ženskog pola bili su gotovo podjednako zastupljeni. Najveći broj ispitanika je u oba uzorka uzrasta od 11 do 15 godina, sa neznatnim odstupanjima

nastalim usled bržeg ili sporijeg napredovanja tokom školovanja. Detaljniji opis uzoraka ispitanika izložen je u tabelama od 1 do 4.

Tabela 1 – Struktura uzorka ispitanika srpske nacionalnosti po polu

Pol	Frekvencija	Procenat
muški	129	51,6
ženski	121	48,4
Total	250	100,0

Tabela 2 – Struktura uzorka ispitanika mađarske nacionalnosti po polu

Pol	Frekvencija	Procenat
muški	131	52,4
ženski	119	47,6
Total	250	100,0

Tabela 3 – Struktura uzorka ispitanika srpske nacionalnosti po uzrastu

Uzrast	Frekvencija	Procenat
10	1	0,4
11	31	12,4
12	33	13,2
13	50	20,0
14	81	32,4
15	53	21,2
16	1	0,4
Total	250	100,0

Tabela 4 – Struktura uzorka ispitanika mađarske nacionalnosti po uzrastu

Uzrast	Frekvencija	Procenat
10	1	0,4
11	30	12,0
12	62	24,8
13	61	24,4
14	62	24,8
15	32	12,8
16	2	0,8
Total	250	100,0

U tabelama 5 i 6 prikazane su distribucije vrednosti na transformisanoj varijabli školskog uspeha, posebno za ispitanike srpskog i mađarskog primarnog jezika.

Tabela 5 – Školski uspeh ispitanika srpske etničke pripadnosti

Školski uspeh	Frekvencija	Procenat
1	72	28,8
2	91	36,4
3	87	34,8
Total	250	100,0

Tabela 6 – Školski uspeh ispitanika mađarske etničke pripadnosti

Školski uspeh	Frekvencija	Procenat
1	52	20,8
2	101	40,4
3	97	38,8
Total	250	100,0

Istraživanje je započeto u toku letnjeg semestra školske 2011/2012. godine za potrebe izrade završnog rada na Katedri za poslovnu psihologiju Visoke škole *Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić* u Novom Sadu. Neposredna primena instrumenata obavljena je u osnovnim školama *Petar Kočić* i *Kokai Imre* u Temerinu. Prvi korak u istraživanju je bilo dobijanje potvrde da je istraživač redovni student fakulteta i da mu je potrebna saradnja u prikupljanju podataka o učenicima u školama za izradu završnog rada. Uprave obe institucije su dale saglasnost i obezbedile neophodnu saradnju sa nastavnicima. Istraživanje je sprovedeno tokom školskih časova u dogovoru sa nastavnicima u odeljenjima koja su brojala od 12 do 30 učenika. Nakon datih instrukcija učenici su odgovarali na upitnik u trajanju od približno 15 minuta. Primena instrumenata je u petom razredu trajala nešto duže jer su se mnogi od učenika po prvi put našli u ovakvoj situaciji. Neki učenici su imali i teškoće u razumevanju nekih izraza koji su korišćeni u skali motivacije za postignuće, podjednako u verzijama na srpskom i na mađarskom jeziku. Nekim jedanaestogodišnjacima su reči *životni moto* i *istrajnost* bile potpuno nepoznate i nastavnici su uložili dodatni napor pružajući im potrebna objašnjenja. Pored toga, nekim učenicima nije bilo jasno šta treba zaokružiti i gde se nalazi objašnjenje brojeva, iako to piše na upadljivom mestu. Stariji učenici iz sedmog i osmog razreda pokazivali

su izvesnu neozbiljnost iako je bilo naglašeno da je potrebna iskrenost i ozbiljnost prilikom ispunjavanja upitnika. Pre predaje ispunjenog upitnika istraživač je proveravao da li su svi odgovorili na svako pitanje.

Nakon obavljenog istraživanja kreirana je matrica podataka radi planiranih analiza. U opisivanju uzoraka korišćeni su uobičajeni postupci za procenu parametara apsolutne i relativne učestalosti. U testiranju razlika u aritmetičkim sredinama na merama motivacije za postignuće između ispitanika različitog školskog uspeha na oba uzorka korišćena je jednosmerna *ANOVA*.

Rezultati

Osnovni rezultati *ANOVA* izloženi su za ispitanike sa maternjim srpskim jezikom u tabelama 7, 8 i 9, a za ispitanike sa maternjim mađarskim jezikom u tabelama 10, 11 i 12. Uopšte, na oba uzorka može se primetiti tendencija da ispitanici sa boljim školskim uspehom imaju i više rezultate na ukupnoj meri motivacije za postignuće, kao i na nekim užim aspektima ove motivacije (tabele 8 i 11). Međutim, taj trend nije dosledan i linearan kod ispitanika mađarske nacionalnosti, među kojima ispitanici prosečnog uspeha uglavnom imaju niže prosečne rezultate na merama motivacije za postignuće od onih koji imaju ispodprosečan i iznadprosečan školski uspeh. Na uzorku ispitanika srpske nacionalnosti registrovana je statistički značajna razlika samo u dimenziji motivacije za školsko učenje (tabela 7).

Tabela 7 – Ishodi testiranja razlika u izraženosti motivacije za postignuće (*MOP*) između ispitanika srpskog maternjeg jezika različitog školskog uspeha (*ANOVA*)

Mere *MOP*		Sume kvadrata	df	Prosečni kvadrati	F	p
Planiranje	Između grupa	44,13	2	22,06	0,965	0,38
	Unutar grupa	5.650,65	247	22,87		
	Total	5.694,78	249			
Istrajnost	Između grupa	17,24	2	8,62	2,254	0,10
	Unutar grupa	944,79	247	3,82		
	Total	962,03	249			
Kompetitivnost	Između grupa	0,91	2	0,45	0,024	0,97
	Unutar grupa	4.720,45	247	19,11		
	Total	4.721,36	249			
Motivacija za učenje	Između grupa	360,96	2	180,4	9,147	**0,01**
	Unutar grupa	4.853,91	246	19,7		
	Total	5.214,87	248			

Ukupna mera *MOP*	Između **grupa**	724,26	2	362,130	2,341	0,09
	Unutar grupa	38.046,29	246	154,659		
	Total	38.770,40	248			

Tabela 8 – Procene parametara centralne tendencije i disperzije **grupa** različitog školskog uspeha u merama motivacije za postignuće (*MOP*) ispitanika srpske nacionalnosti

Mere *MOP*	Školski uspeh	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Standardna greška	95% Interval poverenja Donja gran.	Gornja gran.
Planiranje	1	72	19,15	5,00	0,58	17,97	20,32
	2	91	20,01	4,62	0,48	19,04	20,97
	3	87	20,13	4,75	0,51	19,12	21,15
	Total	250	19,80	4,78	0,30	19,21	20,40
Istrajnost	1	72	12,01	2,02	0,23	11,53	12,48
	2	91	12,23	1,88	0,19	11,83	12,62
	3	87	12,65	1,97	0,21	12,23	13,07
	Total	250	12,31	1,96	0,12	12,07	12,56
Kompetitivnost	1	72	18,54	4,30	0,50	17,52	19,55
	2	91	18,59	4,37	0,45	17,68	19,50
	3	87	18,68	4,42	0,47	17,74	19,63
	Total	250	18,61	4,35	0,27	18,06	19,15
Motivacija za učenje	1	72	26,22	4,65	0,54	25,12	27,31
	2	90	27,14	4,74	0,50	26,14	28,13
	3	87	29,13	3,90	0,41	28,30	29,96
	Total	249	27,57	4,58	0,29	27,00	28,14
Ukupna mera *MOP*	1	72	77,79	13,46	1,58	74,62	80,95
	2	90	79,53	13,42	1,41	76,72	82,34
	3	87	82,02	10,30	1,10	79,82	84,21
	Total	249	79,89	12,50	0,79	78,33	81,46

Prema rezultatima u istraživanju, učenici sa postignutim uspehom odličan imaju veću motivaciju za školsko učenje od učenika sa postignutim uspehom dobar, zadovoljavajući i nezadovoljavajući. Takođe, odlični učenici imaju veći postignuti uspeh u školi od učenika sa vrlo dobrim uspehom.

Tabela 9 – Testiranje razlika u aritmetičkim sredinama mera motivacija za postignuće (*MOP*) između pojedinih grupa različitog školskog uspeha kod ispitanika srpskog maternjeg jezika (Scheffe)

Mere MOP	*Školski*	*uspeh*	*Prosečna razlika*	*Standardna greška*	*p*	*95% Interval poverenja Donja gr.*	*Gornja gr.*
Planiranje	1	2	-0,85	0,75	0,52	-2,71	0,99
		3	-0,98	0,76	0,43	-2,86	0,89
	2	1	0,85	0,75	0,52	-0,99	2,71
		3	-0,12	0,71	0,98	-1,89	1,63
	3	1	0,98	0,76	0,43	-0,89	2,86
		2	0,12	0,71	0,98	-1,63	1,89
Istrajnost	1	2	-0,21	0,30	0,78	-0,97	0,54
		3	-0,64	0,31	0,12	-1,40	0,12
	2	1	0,21	0,30	0,78	-0,54	0,97
		3	-0,42	0,29	0,35	-1,14	0,29
	3	1	0,64	0,31	0,12	-0,12	1,40
		2	0,42	0,29	0,35	-0,29	1,14
Kompetitivnost	1	2	-0,05	0,68	0,99	-1,74	1,64
		3	-0,14	0,69	0,97	-1,86	1,56
	2	1	0,05	0,68	0,99	-1,64	1,74
		3	-0,09	0,65	0,98	-1,71	1,51
	3	1	0,14	0,69	0,97	-1,56	1,80
		2	0,09	0,65	0,98	-1,51	1,71
Motivacija za učenje	1	2	-0,92	0,70	0,42	-2,65	0,80
		3	**-2,91**	0,70	**0,01**	-4,65	-1,17
	2	1	0,92	0,70	0,42	-0,80	2,65
		3	**-1,99**	0,66	**0,01**	-3,63	-0,34
	3	1	**2,91**	0,70	**0,01**	1,17	4,65
Ukupna mera *MOP*	1	2	-1,74	1,96	0,67	-6,58	3,10
		3	-4,23	1,98	0,10	-9,11	0,64
	2	1	1,74	1,96	0,67	-3,10	6,58
		3	-2,48	1,86	0,41	-7,09	2,11
	3	1	4,23	1,98	0,10	-0,64	9,11
		2	2,48	1,86	0,41	-2,11	7,09

Za razliku od ispitanika srpske nacionalnosti, na uzorku ispitanika mađarske vojvođanske populacije registrovana je statistički značajna razlika u dimenzijama motivacije za školsko učenje i istrajnosti kao užim aspektima motivacije za postignuće.

Tabela 10 – Ishodi testiranja razlika u izraženosti motivacije za postignuće (*MOP*) između ispitanika mađarskog maternjeg jezika različitog školskog uspeha (*ANOVA*)

Mere MOP		*Sume kvadrata*	*df*	*Prosečni kvadrati*	*F*	*p*
Planiranje	Između grupa	29,67	2	14,83	0,84	0,43
	Unutar grupa	4.364,46	247	17,67		
	Total	4.394,14	249			
Istrajnost	Između grupa	15,05	2	7,52	3,12	**0,04**
	Unutar grupa	594,25	247	2,40		
	Total	609,31	249			
Kompetitivnost	Između grupa	73,25	2	36,62	2,10	0,12
	Unutar grupa	4.305,25	247	17,43		
	Total	4.378,50	249			
Motivacija za učenje	Između grupa	85,50	2	42,75	4,28	**0,01**
	Unutar grupa	2.464,49	247	9,97		
	Total	2.550,00	249			
Ukupna mera *MOP*	Između grupa	728,42	4	182,10	1,92	0,10
	Unutar grupa	23.130,71	245	94,41		
	Total	23.859,20	249			

Tabela 11 – Procene parametara centralne tendencije i disperzije grupa različitog školskog uspeha u merama motivacije za postignuće (*MOP*) ispitanika mađarske nacionalnosti

Mere MOP	*Školski uspeh*	*N*	*Aritmetička sredina*	*Standardna devijacija*	*Standardna greška*	*95% Interval poverenja* *Donja gr.*	*Gornja gr.*
Planiranje	1	52	21,00	3,66	0,50	19,97	22,02
	2	101	20,21	4,46	0,44	19,33	21,10
	3	97	20,86	4,18	0,42	20,02	21,70
	Total	250	20,63	4,20	0,26	20,10	21,15
Istrajnost	1	52	12,32	1,84	0,25	11,81	12,84

	2	101	12,52	1,49	0,14	12,22	12,81
	3	97	12,93	1,43	0,14	12,64	13,22
	Total	250	12,64	1,56	0,09	12,44	12,83
Kompetitivnost	1	52	19,90	4,19	0,58	18,73	21,07
	2	101	19,85	4,37	0,43	18,98	20,71
	3	97	20,97	3,94	0,40	20,18	21,77
	Total	250	20,30	4,19	0,26	19,77	20,82
Motivacija za učenje	1	52	29,50	3,10	0,43	28,63	30,36
	2	101	29,25	3,51	0,34	28,56	29,95
	3	97	30,52	2,77	0,28	29,96	31,08
	Total	250	29,80	3,20	0,20	29,40	30,19
Ukupna mera *MOP*	1	52	84,51	9,76	1,35	81,80	87,23
	2	101	83,38	10,58	1,05	81,29	85,47
	3	97	86,79	8,66	0,87	85,04	88,53
	Total	250	84,94	9,78	0,61	83,72	86,16

Što je postignuti uspeh viši to je motivacija za učenje veća, što se pokazuje u odnosu postignutog uspeha koji može biti odličan ili vrlo dobar. Ovaj rezultat podržava očekivanu hipotezu. Kod motivacije za učenje, i na ukupnim merama motivacije za postignuće pojedine razlike se ispostavljaju značajnima između učenika sa postignutim uspehom odličan i sa uspehom vrlo dobar.

Tabela 11 – Testiranje razlika u aritmetičkim sredinama mera motivacija za postignuće (*MOP*) između pojedinih grupa različitog školskog uspeha kod ispitanika mađarskog maternjeg jezika (Scheffe)

Mere MOP	*Školski*	*uspeh*	*Prosečna razlika*	*Standardna greška*	*p*	*95% Interval poverenja Donja gr.*	*Gornja gr.*
Planiranje	1	2	0,78	0,71	0,55	-0,98	2,54
		3	0,13	0,72	0,98	-1,64	1,91
	2	1	-0,78	0,71	0,55	-2,54	0,98
		3	-0,64	0,59	0,55	-2,11	0,82
	3	1	-0,13	0,72	0,98	-1,91	1,64
		2	0,64	0,59	0,55	-0,82	2,11
Istrajnost	1	2	-0,19	0,26	0,75	-0,84	0,45
		3	-0,61	0,26	0,07	-1,26	0,04

	2	1	0,19	0,26	0,75	-0,45	0,84
		3	-0,41	0,22	0,17	-0,95	0,12
	3	1	0,61	0,26	**0,07**	-0,04	1,26
		2	0,41	0,22	0,17	-0,12	0,95
Kompetitivnost	1	2	0,05	0,71	0,99	-1,70	1,80
		3	-1,07	0,71	0,32	-2,84	0,69
	2	1	-0,05	0,71	0,99	-1,80	1,70
		3	-1,12	0,59	0,16	-2,58	0,33
	3	1	1,07	0,71	0,32	-0,69	2,84
		2	1,12	0,59	0,16	-0,33	2,58
Motivacija za učenje	1	2	0,24	0,53	0,90	-1,08	1,57
		3	-1,02	0,54	0,17	-2,36	0,31
	2	1	-0,24	0,53	0,90	-1,57	1,08
		3	**-1,26**	0,44	**0,02**	-2,37	-0,16
	3	1	1,02	0,54	0,17	-0,31	2,36
		2	**1,26**	0,44	**0,02**	0,16	2,37
Ukupna mera *MOP*	1	2	1,13	1,65	0,79	-2,94	5,21
		3	-2,27	1,66	0,39	-6,38	1,83
	2	1	-1,13	1,65	0,79	-5,21	2,94
		3	**-3,40**	1,37	**0,04**	-6,80	-0,00
	3	1	2,27	1,66	0,39	-1,83	6,38
		2	**3,40**	1,37	**0,04**	0,00	6,80

Diskusija i zaključak

Cilj ovog istraživanja je razumevanje relacija motivacije za postignuće i školskog uspeha, što bi dodatno razjasnilo i kriterijumsku valjanost novijih upitnika za merenje motivacije za postignuće u ranom adolescentnom dobu kod ispitanika srpske i mađarske etničke populacije u Vojvodini. Na osnovu rezultata analiza može se zaključiti da postoji trend da učenici koji imaju najviši postignuti uspeh u školi imaju veću motivaciju za postignuće, kao i više izražene rezultate na pojedinim komponentama motivacije za postignuće. Kod učenika sa većim školskim uspehom statistički je značajno viša motivacija za učenje. Jedno od mogućih objašnjenja proizlazi i iz same definicije ovog aspekta motivacije za postignuće. Učenik koji je zainteresovan za samu aktivnost ili temu lakše pamti gradivo koje treba da se nauči. Naučeno gradivo ispunjava učenika zadovoljstvom, čiji je rezultat učenikova znatiželjnost i želja za napredovanjem, što se može definisati

upravo kao motivacija za učenje. Zajedno s tim razvija se i potreba da se bude bolji od drugih i da se postigne najveći uspeh u konkretnoj situaciji, mada kasnije i u svim aspektima života pojedinac zahteva od sebe visoko postignuće. Učenici koji pripadaju ovoj grupi školu tretiraju kao sredstvo za njihovo postignuće. Alternativno, ovaj rezultat se može objasniti i time da su stavke vezane za motivaciju za učenje najjasnije definisane ili da su ovi ajtemi za učenike tog uzrasta dovoljno jasno formulisani za razliku od drugih stavki. Potrebna su dodatna istraživanja kako bi se razjasnio empirijski status ovih alternativnih tumačenja.

Interesantan je i deo rezultata koji govori o specifičnostima u odnosu između motivacije za postignuće i školskog uspeha u zavisnosti od etničke pripadnosti. Naime, za razliku od uzorka iz srpske, na uzorku ispitanika iz mađarske etničke pripadnosti registrovana je i značajna razlika između ispitanika različitog školskog uspeha u aspektu istrajnosti kao jedne od dimenzija motivacije za postignuće. Da li je ovde reč o sistematskom razlikovanju, čije se objašnjenje može potražiti u različitostima u socijalizacijskim procesima, takođe treba proveriti u daljim istraživanjima.

Takođe, dodatna i dalja istraživanja valjalo bi posvetiti i učenicima koji su postigli nezadovoljavajući, zadovoljavajući i dobar školski uspeh. Šta može izazvati taj neuspeh? Očigledno, razlike u stepenu izraženosti motivacije za postignuće, posebno pojedinih njenih komponenata, delom mogu poslužiti u objašnjenju razlika u školskom postignuću. Takođe, mere motivacije za postignuće valjalo bi proveriti i u odnosu na druge činioce neuspeha kao što su, na primer, opšti i specifični obrazovni kontekst i atmosfera u obrazovnim ustanovama, ali i druge individualne karakteristike učenika, poput sposobnosti i drugih osobina ličnosti, različitog tempa sazrevanja tokom puberteta i njihovog primarnog socijalizacijskog polja ili porodice. Rezultati ovog i budućih istraživanja mogu dovesti i do formulisanja obrazovnih programa koji bi bili namenjeni svim značajnim učesnicima vaspitno-obrazovnog procesa – dakle, učenicima, roditeljima i nastavnicima. Pri tome, po svemu sudeći, treba imati na umu i već više puta do sada istaknut problematičan status školskog uspeha kao kriterijumske varijable (Šarčević, 2011; Vasić, 2001), kao i ovde registrovane kulturne specifičnosti u zavisnosti od statusa većinske etničke zajednice ili etničke manjine.

Literatura

1. Beck, R. C. (2003). *Motivacija: teorija i načela*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
2. Csikszentmihályi, M. (2011). *A fejlődés útjai*. Budapest: Nyitott könyvműhely.
3. Đurić, Đ. (2011). *Psihologija i obrazovanje: osnove pedagoške psihologije*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije – Prometej.
4. Franceško, M., Kodžopeljić J. i Mihić, V. (2002). Neki sociodemografski i psihološki korelati motiva postignuća. *Psihologija*, 35, 65–79.
5. Franceško, M., Mihić, V. i Bala, G. (2002). Struktura motiva postignuća merena skalom MOP2002. *Ličnost u višekulturnom društvu* – zbornik Odseka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, vol. 4, 134–143.
6. Kasa, A. (2012). Uporedna evaluacija skale MOP2010-D na mađarskom i srpskom jeziku. Završni rad. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
7. Palekčić, M. (1985). *Unutrašnja motivacija i školsko učenje*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
8. Reeve, J. (2010). *Razumijevanje motivacije i emocija*. Zagreb: Naklada Slap.
9. Šarčević, D. (2011). *Motivacija za školsko učenje prema teoriji samoodređenja*. Masterski rad. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
10. Šarčević, D. i Vasić, A. (2012). Korelati motivacije za postignuće u ranom adolescentnom dobu. VIII konferencija *Dani primenjene psihologije*. Niš: Filozofski fakultet, Departman za psihologiju (knjiga rezimea, 116).
11. Tóth, L. (2012*). Pszichológia a tanitásban*. Debrecen: Pedellus Tankönyvkiadó.
12. Vasić, A. (2001). Šta je školski uspeh učenika? *Pedagoška stvarnost*, 9–10, 697–725.
13. Vasić, A. i Šarčević, D. (2012). Skala motivacije za postignuće u ranom adolescentnom dobu. VIII konferencija *Dani primenjene psihologije*. Niš: Filozofski fakultet, Departman za psihologiju (knjiga rezimea, 116).

CRITERION VALIDITY OF THE HUNGARIAN VERSION OF THE ACHIEVEMENT MOTIVATION SCALE *MOP/D-M*

Summary: *In order to evaluate criterion validity of the Hungarian achievement motivation scale* MOP/D-M *and to verify the hitherto gathered results of the Serbian achievement motivation scale measuring the same aspects as the Hungarian version, both scales were applied to a number of examinees who belong to the corresponding ethnicity and have primary language competence. Both versions of the survey tested 250 examinees of 10 and 16 years (48% females). The results on the scales of both language versions are shown as simple sums on the entire scale and the sub-scales designed to measure four aspects of achievement motivation. The determination of the criterion variable was based on the semi-annual school reports classified into three groups of students with below-average, average and above-average academic achievement. With the one-way analysis of the variance (*ANOVA*), where the factor of academic achievement had three levels and the dependent variables were measures of overall achievement motivation and its aspects, the validity of the instruments of different languages in relation to the academic achievement was tested. There was no significant difference in the overall measure, but there were some significant differences in certain aspects of the achievement motivation among the examinees with different academic achievement. Specifically, the examinees of Hungarian nationality and Hungarian language competence produced significant differences in the measures of persistence and motivation for academic achievement, whereas the Serbian examinees with primary language competence of Serbian produced different measures of motivation for academic achievement. In accordance with previous findings, this results again question the validiti of criterion variable.*

Key words: *achievement motivation, early adolescence, validity,* ANOVA.

Peđa Miladinović[1]
Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
Vesna Gojković[2]
Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad

AUTORITARNOST I NARCIZAM

Rezime: *Povlađivanje i snishodljiv odnos prema autoritetima, uz istovremeno prisutan doživljaj sebe kao autoriteta, jesu neke od osnovnih osobina narcističkog sklopa ličnosti. Osećanje grandioznosti i potreba da se poseduje moć izgleda da su u psihološkim radovima podrazumevane kao segment druge psihološke osobine – autoritarnosti. Tako, na primer, postoji veliki broj istraživanja koja konstrukt autoritarnosti dovode u vezu sa različitim osobinama ličnosti, ali su relativno retka istraživanja koja su empirijskim putem testirala odnos između ovog konstrukta i narcizma. U našem istraživanju pokušali smo da utvrdimo da li zaista veći stepen ispoljenosti narcističkih osobina podrazumeva i veći stepen autoritarnosti, koje osobine narcisa se mogu dovesti u vezu sa autoritarnim konativnim stilom, i da li postoje polne razlike prema merenim varijablama. Takođe, interesovalo nas je da li opredeljenost za zanimanja koja podrazumevaju rad sa ljudima (psiholozi i menadžeri) zavisi od stepena posedovanja osobina narcizma i autoritarnosti. Testirano je 115 studenata Fakulteta za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“ u Novom Sadu, i to 53 studenta menadžmenta i 62 studenta poslovne psihologije (29,6% muškaraca i 70,4% žena), skalama za merenje narcizma i autoritarnosti. Statističkom analizom je utvrđeno da ne postoji povezanost između ukupnih skorova na primenjenim skalama, ali da neki faktori autoritarnosti značajno koreliraju sa nekim narcističkim osobinama, pri čemu autoritarni faktor impulsivna agresivnost ima najveći broj korelacija. Utvrđeno je da su muškarci i žene, kao i budući menadžeri i psiholozi, u jednakoj meri narcisi, ali da su muškarci i studenti menadžmenta u većoj meri autoritarni od žena i studenata psihologije. Nalazi delimično potvrđuju tezu da je autoritarnost osobina narcisa (i obrnuto). Autoritarnost je, pre nego narcizam, osobina mušaraca, posebno onih koji preferiraju tip zanimanja koja podrazumevaju upravljačku funkciju i kontrolu. Jedan od ishoda istraživanja ukazuje na to da je moguće da bi se drugačiji rezultati dobili primenom drugačije koncipiranih mernih instrumenata na adekvatnijem uzorku.*

Ključne reči: *autoritarnost, narcizam, menadžeri, psiholozi.*

[1] pedjafcv@live.com.
[2] vesna_gojkovic@vektor.net.

1. Uvod

Autoritarnost i narcizam su konstrukti primarno definisani u okviru psihoanalitičke teorije, a zatim su, uporedo sa promenama u pristupu izučavanja, operacionalizovani kroz psihologiju individualnih razlika. Zajednički sadržaj obe osobine je pozicija selfa, odnosno radi se o self centriranim osobinama koje se na različite načine ispoljavaju u interpersonalnim odnosima. I dok je narcističku samoživost i nedostatak empatije psihijatrija svojevremeno prepoznala kao aberacionu strukturu ličnosti, klasifikujući je kao mentalni poremećaj, dotle je samoživost, ekstremna želja za manipulacijom i kontrolom autoritaraca ostala u domenu socijalne psihologije. Diskrepancija u pristupu se možda može razumeti u odnosu na istorijski kontekst, koji je u velikoj meri doprineo da konstruktu autoritarnosti psiholozi posvete veliki broj istraživanja. Naime, politički fanatizam, definisan kao slepa poslušnost mase „voljenom" vođi, i strahotne posledice takvog ponašanja u drugoj polovini prošlog veka, pokrenuo je istraživačke pokušaje utvrđivanja porekla i determinanti ovog fenomena. Kao jedan od najznačajnijih momenata u istraživanju autoritarnosti mnogi autori navode istraživanje koje je sproveo Adorno sa svojim saradnicima, koje je i dovelo da formulisanja koncepta „autoritarne ličnosti" 1950. godine (Mihić, Bodroža i Čolović, 2006). Neke od glavnih odlika autoritarnog sklopa ličnosti su: *konvencionalizam*, *autoritarna submisivnost*, *autoritarna agresivnost*, *antiintraceptivnost*, *praznoverice i stereotipi*, *preokupacija ka moći*, *destruktivnost i cinizam*, *projektivnost i interesovanja za seksualna dešavanja* (Rot, 1994). Pretpostavka u osnovi celog istraživanja bila je demistifikacija političkih, socijalnih i ekonomskih uverenja pojedinaca, koja obrazuju širok i koherentan sklop u sistemu pojedinca za koje se pretpostavljalo da može da bude i latentnog karaktera.

Istovremeno, narcistički sklop ličnosti, koji možda prema svojim osobinama čini tu latentnu strukturu autoritaraca, pridobio je istraživačku pažnju tek u novije vreme, kada je pretpostavljena njegova univerzalnost. Narcizam se u tom smislu definiše kao crta ličnosti koja podrazumeva osobine kao što su grandioznost, sujeta, manipulativnost, omalovažavanje drugih ljudi, egzibicionizam, potreba da se ima moć i kontrola, a drugi ljudi su sredstvo da se to ostvari. Konstrukt narcizma se u našoj zemlji još uvek sistematski ne izučava, dok je u svetu dovođen u vezu najčešće sa osobinama koje konotiraju autoritarnost kao iracionalnu mržnju prema drugima (drugim narodima, rasama, verama), uz istovremeno obožavanje sebe (sopstvenog naroda, rase, vere). Tako je, na primer, Grunberger (prema Stevović, 1999) zastupao mišljenje da antisemitizam vuče poreklo od primarnog narcizma, Rokeach je tvrdio da je etnocentrizam manifestacija narcizma (prema Di Maria, Formić, Scrima 2007), dok je Makfarland

(prema Stević, 1999) tvrdio da je narcizam antecedent autoritarnosti, što je blisko stanovištu Boba Altermejera (1996).

Ipak, kao što smo rekli, još uvek nedostaju empirijski radovi koji bi doprineli rasvetljavanju odnosa između ova dva konstrukta. Iz tog razloga, mi smo istraživanjem pokušali da utvrdimo da li narcističke osobine (i narcizam uopšte) definišu autoritarnost, da li postoje polne razlike u odnosu na stepen izraženosti oba konstrukta i da li se osobe koje biraju zanimanja koja podrazumevaju rad sa ljudima (psiholozi i menadžeri) razlikuju prema merenim varijablama.

Psihološke varijable autoritarnost i narcizam, kao i kontrolne varijable pol i studijska grupa, su centrirane kao zavisne ili nezavisne u odnosu na to koje smo istraživačko pitanje testirali.

2. Metod

Istraživanje je sprovedeno na Fakultetu za pravne i poslovne studije u Novom Sadu**,** uzorak je činilo 115 studenata poslovne psihologije i menadžmenta, a struktura uzorka određena je prema polnoj pripadnosti (29,6% muškaraca i 70,4% žena) i prema studijskoj grupi (53 studenta menadžmenta i 62 studenta poslovne psihologije).

Primenili smo upitnik za merenje autoritarnosti AUT (Franceško i sar, 2006), koji sadrži 46 ajtema i koji supsumira sledeće faktore: 1. Poštovanje pravila i prenošenje odgovornosti; 2. Negativan stav prema ljudskoj prirodi i značajna uloga lidera koji bi trebalo sve da uredi; 3. Ekstremno pozitivan odnos prema vlasti sa dozom strahopoštovanja; 4. Antiintrospektivnost; 5. Slepa ali deklarativna poslušnost autoritetima; 6. Negativan stav prema demokratiji u dva značenja: sputavanja slobode i otpora prema svemu novom što dolazi sa Zapada; 7. Latentna agresivnost (ova vrsta agresivnosti znači upotrebu zakona kao „pokriće" za vlastitu agresivnost); 8. Rigidnost i previsoko samopouzdanje; 9. Impulsivna agresivnost. Narcizam je meren dihotomnim upitnikom NPI-40 – *Narcissistic personality inventory* (Raskin&Terry, 1988), koji se sastoji od 40 ajtema raspoređenih u sedam supskala: autoritet, samodovoljnost, superiornost, egzibiocionizam, eksploativnost, sujeta i privilegovano pravo.

Dobijeni podaci su statistički analizirani primenom Pirsonovog korelacionog metoda i t-testa za nezavisne uzorke.

3. Rezultati

3.1. Utvrđivanje povezanosti između merenih varijabli

Između ukupnih skorova na skali narcizma i autoritarnosti nije dobijena statistički značajna korelacija ($r = 0,12$; $p = 0,202$), što bi značilo da

na našem uzorku nije potvrđena veza između ova dva konstrukta. Međutim, utvrđena je statistička značajnost između faktora narcizma i autoritarnosti, a u sledećoj tabeli su prikazani samo statistički značajni rezultati.

Tabela 1. Statistički značajne interkorelacije supskala autoritarnosti i narcizma

	Autoritarnost	Samodovoljnost	Egzibicionizam	Eksploatacija	Privilegovano pravo
F3	**0,115**	**0,282****	**0,065**	**0,078**	**0,170**
F4	**0,079**	**-0,031**	**0,105**	**0,230***	**0,122**
F6	**0,073**	**-0,058**	**0,134**	**0,129**	**0,224***
F8	**0,242****	**0,185***	**-0,049**	**0,115**	**0,151**
F9	**0,202***	**-0,025**	**0,221***	**0,208***	**0,201***

1. F3 – Ekstremno pozitivan odnos prema vlasti sa dozom strahopoštovanja;
2. F4 – Antiintrospektivnost;
3. F6 – Negativan stav prema demokratiji u dva značenja;
4. F8 – Rigidnost i previsoko samopouzdanje;
5. F9 – **Impulsivna agresivnost.**

* $p < 0,05$

** $p < 0,01$

Iz tabele se može videti da postoje značajne korelacije većine narcističkih supskala sa nekim supskalama autoritarnosti. Autoritarnost narcisa podrazumeva autoritarne osobine ličnosti kao što su rigidnost i impulsivna agresivnost. Narcisi koji smatraju da su dovoljni sami sebi poseduju autoritarne osobine kao što su ekstremno pozitivan odnos prema vlasti i rigidnost. Narcise koje odlikuje egzibicionizam istovremeno odlikuje i autoritarna osobina impulsivna agresivnost. Manipulatori i narcisi koji vole da iskorišćavaju druge ljude za postizanje ličnih ciljeva istovremeno imaju i autoritarne osobine antiintrospektivnost i impulsivnu agresivnost. Privilegovano pravo kao narcistička osobina podrazumeva negativan stav prema demokratiji i impulsivnu agresivnost. Generalni zaključak u odnosu na dobijene nalaze je taj da autoritarni faktor impulsivna agresivnost ostvaruje najveći broj interkorelacija sa supfaktorima narcizma (osim samodovoljnosti).

3.2. Polne razlike u odnosu na narcizam i autoritarnost

Muškarci postižu veće skorove i na narcizmu (Asm = 17,41; Asž = 16,49) i na autoritarnosti (Asm = 107,37; Asž = 100,05), ali je razlika statistički značajna samo u odnosu na autoritarnost (t = 1,92; df = 113; p=0,058). To bi značilo da su oba pola (mereno na našem uzorku) u jednakoj meri narcistički strukturirana, ali su muškarci u većoj meri autoritarni. Dalje nas je interesovalo da utvrdimo šta čini sadržaj muške autoritarnosti, tj. koji faktori autoritarnosti definišu dobijenu polnu razliku. Utvrđeno je da su to faktori poštovanje pravila i prenošenje odgovornosti (t = 2,22; df = 113; p = 0,028), ekstremno pozitivan stav prema vlasti sa strahopoštovanjem (t = 2,43; df = 113; p = 0,017) i slepa poslušnost autoritetima (t = 2,83; df = 113; p = 0,005).

Ovaj nalaz ukazuje na jedno posebno poimanje vlasti kod muških ispitanika, gde je izražena određena sklonost privrženog odnosa prema autoritetima, konvencionalizmu i karakteristika prebacivanja odgovornosti na druge usled sklonosti za ispunjavanje direktiva koje su izdali autoriteti.

Kada smo proveravali da li postoji polna razlika u odnosu na faktore narcizma dobili smo rezultat da muškarci u većoj meri nego žene smatraju da imaju privilegovano pravo (t = 2,05; df = 113; p = 0,043), dok u ostalim faktorima nema značajnih razlika.

3.3. Utvrđivanje statističkih razlika prema studijskoj grupi

Studenti menadžmenta postižu veće skorove u obe merene varijable (AS aut = 92,99 i AS aut = 112,99; AS npi = 15,73 i AS npi = 17,85), ali je razlika statistički značajna samo u odnosu na autoritarnost (t = -6,63; df = 113; p = 0,001). Takođe, utvrđeno je da menadžeri postižu statistički značajno veće skorove u svim faktorima autoritarnosti nego psiholozi.

Posmatrajući narcističke faktore utvrđeno je da su menadžeri u većoj meri od psihologa autoritarni (t = -2,07; df = 113; p = 0,041), manipulativni (t = -2,26; df = 113; p = 0,026) i smatraju da imaju privilegovano pravo (t = -2,35; df = 113; p = 0,021).

4. Diskusija

Prema rezultatima koji su dobijeni u ovom istraživanju rekli bismo da narcizam i autoritarnost nisu značajno povezani, ukoliko se prisustvo ovih osobina izražava ukupnim skorom na primenjenim skalama, što bi značilo da osobe koje su autoritarne ne moraju biti i narcistički strukturirane, i obrnuto. Međutim, izvesna povezanost postoji, i ona je izražena kroz interkorelacije osobina narcizma i osobina autoritarnosti. Kao jedan od mogućih razloga dobijanja ovih (nedoslednih) rezultata

navodimo određena metodološka ograničenja, a ona se odnose na uzorak istraživanja i izbor mernih instrumenata. Takođe, mora se imati u vidu latentni sadržaj primenjenih skala: NPI-40 sasvim izvesno nosi breme kliničke kategorizacije, te možemo pretpostaviti da je nesindromatski (skala socijalnih stavova) pristup dimenziji autoritarnosti instrumentom AUT u relaciji sa NPI-40 odrazio izvesnu nedoslednost.

Argument koji ide u prilog ovoj našoj tvrdnji je nalaz da je najveći broj međusobnih korelacija detektovan kod autoritarnog faktora impulsivna agresivnost u odnosu na skoro sve izolovane narcističke faktore. To nije slučajno, jer se radi o osobini koja „zahvata" jednu od osnovnih osobina narcisa, a to je impulsivnost i slaba tolerancija na frustraciju, koja često vodi ka narcističkoj dekompenzaciji.

Ukoliko bismo sve nalaze sublimirali u mogući *profil autoritarne osobe koja je narcistički strukturirana*, rekli bismo da je to: osoba kojoj prija poznanstvo sa „važnim" ljudima ili ljudima koji su procenjeni kao autoriteti u nekoj oblasti, koji su poznati i koje narcisi rado žele u svojoj blizini, pa su prema njima snishodljivi, prijatni i submisivni. Tako se osećaju samodovoljnim i izražavaju ekstremno pozitivne stavove prema vlasti. S druge strane, oni uživaju u ulozi vođe – tada su vrlo rigidni, agresivni, nastoje da ponize ili umanje značaj ljudima koji su hijerarhijski niže od njih, veoma su osetljivi na mišljenje okoline, rado se prikazuju i izrazito burno reaguju ukoliko naslute negativnu procenu. Smatraju da imaju privilegovano pravo i stoga ne podnose demokratiju kao interpersonalni obrazac; smatraju se kraljevima koji imaju apsolutističke sisteme kontrole i imaju podanike kojima manipulišu i zahvaljujući kojima ostvaruju ciljeve. Kada su osujećeni u navedenim obrascima adaptacije reaguju agresijom i nekontrolisanim besom. U političkom smislu, to su konzervativci, desničari, i teže totalitarnim sistemima.

Drugi značajan nalaz govori o polnim razlikama prema merenim varijablama. Naime, utvrđeno je da muškarci postižu veće skorove u obe dimenzije, ali da je ta razlika značajna samo kada je reć o autoritarnosti. Kada je reč o narcizmu nalaz je saglasan sa rezultatima dobijenim u ranijim istraživanjima na domaćoj populaciji – da su muškarci u Srbiji u većoj meri nego žene narcisi. Mi smo detektovali da jedini faktor koji razlikuje žene i muškarce jeste faktor privilegovanog prava, što znači da, iako su u jednakoj meri narcistički strukturirani, muškarci smatraju da imaju pravo na nešto već samim tim što žele da im to pripada. Moguće je da je ova osobina nagrađivana tokom procesa vaspitanja muške dece, jer čini deo seta „muške" odgovornosti i uloge u društvu, ali i deo samopouzdanja i samopoverenja, koje muškarca čini uspešnim u propisanim ulogama. Ovu sliku dopunjuje nalaz o razlikama vezanim za autoritarnost, gde se pokazalo da su muškarci u većoj meri nego žene autoritarni, kao i da više

poštuju pravila, izražavaju ekstremno pozitivan odnos prema autoritetu i slepu poslušnost autoritetu. To znači da, budući da se oni sami određuju kao neko ko je lider i ko treba da odlučuje, ne samo da poštuju sve ono što ta uloga nosi, nego i da podrazumevaju navedene osobine i kod drugih ljudi.

Međutim, naglašavamo da treba imati u vidu da su u našem istraživanju muški ispitanici bili uglavnom studenti menadžmenta, pa je interesantno pogledati i razlike dobijene prema studijskim grupama. Naime, utvrđeno je da studenti menadžmenta imaju više izražen narcizam i autoritarnost, ali da je ta razlika u odnosu na psihologe značajna samo kada je u pitanju autoritarnost. Drugo, studenti menadžmenta imaju značajno izraženije sve osobine sindroma autoritarnosti. Stoga je moguće da su razlike prema studijskoj grupi dobrim delom određene i polnim razlikama. No, ukoliko bismo interpretirali samo studijsku opredeljenost, to bi značilo da osobe koje biraju zanimanje koje se odnosi na (o)čuvanje vlasti (institucija ili ljudi), u odnosu na osobe koje biraju empatičnost i brigu o drugim ljudima (nezavisno od uloge u sistemu), diferenciraju sistem stavova koji se odnosi na tumačenje i shvatanje toga šta je „vrednosni stub" društva, a ne samoljublje. Ovo je očekivan rezultat, i može se psihološki povezati sa latentnim sadržajem primenjenih skala, o čemu smo ranije govorili. Slične rezultate potvrdilo je istraživanje Rota i Havelke (1970), kada je uočen trend slabih autoritarnih tendencija kod ljudi bliskih humanističkim delatnostima, poput psihologije u našem slučaju. Sa aspekta našeg istraživanja, rekli bismo da budući menadžeri imaju potrebne osobine koje ih čine kvalifikovanim za buduće uspešno bavljenje poslom, jer navedene osobine autoritarnosti dodatno potkrepljuju self centrirane osobine kao što su eksploativnost (manipulativnost) i privilegovano pravo.

Literatura

1. Altemeyer, B. (1996). *Authoritarian Specter*. Cambridge & London: Harvard University Press.
2. Di Maria, F., Formica, I., Scrima, F. (2008). Narcissistic and Obsessive-Compulsive disorder: a different angle. http://www.rivistadipsicologiaclinica.it/english/.
3. Franceško, M., Mihić, V., Kajon, J. (2006). *Upitnik za merenje autoritarnosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.
4. Fromm, E. (1989). *Zdravo društvo*. Beograd: Nolit.
5. Freud, S. (1920). *A general introduction to psychoanalisis*. New York: Boni and Liveright.
6. Grahek, I. (2008). Autoritarno društvo. /humanrightschools.org/Autoritarno-drutvo&catid=77%3Aomladinska-grupa-srbija-beograd&lang=srbahrcg.
7. Maslow, A. H. (1943). The authoritarian character structure. *Journal of social psychology*.

8. Mihić, V., Bodroža, B., Čolović, P. (2006). *Latentna struktura i konvergentna validnost nove skale autoritarnosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.
9. Petrović, N. (2001). Specifikacija elemenata autoritarnosti u modelu Boba Altemejera. *Psihologija*, 1–2, 169–194.
10. Raskin, R. & Terry, H. (1988). A principal-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory and further evidence of its construct validity. *Journal of Personality and Social Psychology*.
11. Rot, N. (1970). Psihološki sadržaj nacionalizma, *Filozofija*.
12. Stevović, D. (1999). *Autoritarnost i pogled na svet*. Beograd: Akademija.
13. Todosijević, B. (1996). Relacije između porodičnog funkcionisanja i autoritarnosti. U: L. Genc & I. Ignjatović (ur.). *Ličnost u višekulturnom društvu*, Vol. 3 (195–213). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.

RELATIONSHIP BETWEEN AUTHORITARIANISM AND NARCISSISM WITH STUDENTS OF BUSINESS PSYCHOLOGY AND MANAGEMENT

Summary: *In the study we have tested the relationship between narcissism as interpersonal trait and dimensions of authoritarianism, in relation to the variables of belonging to a particular study group (business psychology and management) and gender. The construct of authoritarianism was measured with the questionnaire AUT (Francesco et al., 2006), and the construct of narcissism with the NPI 40 questionnaire (Terry & Raskin, 1998). The sample consisted of 115 students of The Faculty of Legal and Business Studies "Dr. Lazar Vrkatić" of Novi Sad, with 53 students of Management and 62 students of Business Psychology (29.6% men and 70.4% women). The results showed that authoritarianism and narcissism, measured through total scores, are not significantly correlated, but that there is correlation between subfactors of authoritarianism and those of narcissism. In terms of narcissism, there were no statistically significant gender differences and differences in relation to the study group. However, it was confirmed that men and students of Management are to a significantly greater extent authoritarian towards women and students of Psychology.*

Key words: *authoritarianism, narcissism, study group, gender.*

Nebojša Petrović[1]
Filozofski fakultet, Beograd

PSIHOLOGIJA I GLOBALIZACIJA: MOGUĆNOSTI I DOMENI SUSRETANJA

Rezime: *Globalizacija je širok i ne potpuno određen pojam, te za razne ljude neretko ima veoma različito značenje i različite konotacije. Globalizacija ne utiče samo na ekonomske, političke i kulturne faktore nego ima značajan uticaj i na pojedince, te je ima smisla izučavati i sa psihološkog stanovišta. Ona je snažan distalni agens socijalizacije koji je već danas očit u formiranju identiteta ljudi, posebno onih koji su se preselili u područja drugih kultura. U radu je detaljno diskutovan način formiranja i promene identiteta pod uticajem globalizacije, kao i problema koji se javljaju u tom procesu.*

Ključne reči: *globalizacija, elementi, akteri, indentitet, grupe.*

Širom današnjeg sveta, u državama potpuno različitim po ekonomskom razvoju, geografskom meridijanu ili dominantnoj rasi ili verskoj pripadnosti, možemo pronaći obožavaoce mega pop zvezda poput Adel i Bjons, fudbalskih asova poput Mesija i Ronalda, ili glumaca kao što su Džordž Kluni i Meril Strip. Njihovi obožavaoci ne vole samo njihove pesme, igre ili uloge, nego se neretko sasvim identifikuju s njima, preuzimaju njihove životne vrednosti, manire ponašanja i dobar deo svog vremena posvećuju praćenju informacija o svojim idolima. To je svakako jedna od posledica globalizacije, koja omogućava da jedan te isti agens socijalizacije utiče na neke ljude iz svih ili gotovo svih kultura. Centralna psihološka posledica globalizacije jeste transformacija identiteta, odnosno onoga što ljudi misle o sebi kao delu svog socijalnog okruženja. Kao posledica globalizacije, većina ljudi danas razvija *bikulturalni identitet*, što znači da je deo njihovog identiteta vezan za lokalnu kulturu, dok drugi deo nastaje iz svesti o sopstvenom odnosu sa globalnom kulturom. Pored toga, konfuzija identiteta raste među mladim ljudima u nezapadnim kulturama pošto su zapadni modeli ipak najuticajniji u globalizaciji (ali nikako nisu jedini; pomenimo samo ogroman uticaj tzv. *world music*, tj. autentične muzike iz svih krajeva sveta u drugim kulturama, posebno na Zapadu). Kako se lokalna kultura menja, kao odgovor na globalizaciju, neki mladi ljudi shvataju da ne pripadaju ni lokalnoj, niti globalnoj kulturi. To je posebno veliki problem, kako kod dece tako i kod odraslih imigranata kod kojih je konfuzija dodatno usložena.

[1] npetrovi@f.bg.ac.rs.

Elementi globalizacije

No šta je u stvari globalizacija, i da li je to pozitivan ili negativan proces? Što više proučavamo literaturu bićemo sve dalje od odgovora na ovo pitanje. Dok jedni smatraju globalizaciju važnim procesom u kome svi ili bar velika većina dobija, drugi u njoj vide neokolonijalizaciju i dominaciju velikih i snažnih. Često se globalizacija meša sa razvojem tehnologije, što je svakako jedan od osnovnih uzroka koji podstiče globalizaciju, ali se ne može s njom identifikovati. Globalizacija se, opet, često posmatra samo u ekonomskim terminima, iako je ona isto toliko i politička, kulturna i tehnološka stvar. Ona se ne može vezati ni samo za velike sisteme, poput svetskog finansijskog poretka, niti samo za neke stvari udaljene od pojedinca: ona isto tako utiče na lične aspekte naših života i zato je i značajna za psihologe.

U jednom novijem radu, Prileltinski (Prelleltensky, 2012) pokušava da dovede u vezu globalizaciju i psihologiju, te smatra da se globalizacija može definisati pomoću njenih elemenata, aktera, uzroka i dinamike, koji odgovaraju na pitanja šta, ko, zašto i kako, respektivno. U vezi sa svojim elementima, globalizacija se tiče kretanja ljudi, procesa i produkata iz jednog u drugi deo sveta. Ako se zapitamo: globalizacija – s kim i za koga, dolazimo do aktera. Pitanje „zašto" pokreće dve vrste odgovora: o razlozima ili poreklu ovog procesa, što zahteva socioistorijski odgovor, te o ciljevima globalizacije, koji opet, zavisno od gledišta, mogu ići od maksimiranja profita do pravde i dobrobiti. Konačno, kao odgovor na pitanje „kako" možemo reći da globalizacija dejstvuje preko društvenih, ekonomskih, političkih i psiholoških nivoa.

Da bi se pomerili iz pasivne pozicije objekta, pa i žrtve globalizacije, ka agensu promene, pojedinci i grupe treba da razumeju šta globalizacija „čini njima", bilo dobro ili loše. Dokle god se globalizacija posmatra samo kao udaljeni konstrukt koji se tiče isključivo političara ili društvenih aktivista, obični ljudi, na koje ona najviše utiče, neće biti uključeni. Socijalni psiholozi se intenzivno bave proučavanjem uticaja proksimalnog konteksta (npr. malih grupa kojima pripadamo: porodice, bliskog kruga prijatelja, kolega) na kogniciju, emocije, ponašanje, pa i na mentalno zdravlje ljudi, dok malo pažnje obraćaju na uticaje distalnih socijalnih faktora, od kojih su mnogi direktno vezani za globalizaciju.

Bikulturalni identiteti

Najistaknutiji teoretičari globalizacije tvrde da danas mnoga deca i adolescenti odrastaju sa globalnom svešću. Svakako da je teško pronaći mlade osobe koje imaju mogućnost potpunog izbora, na ravnopravnom

„tržištu" kulturnih obrazaca, jer na nekim mestima je ponuda ograničena, dok je na drugim, bogatijim mestima različit nivo dostupnosti informacija. Mlada osoba u Londonu danas može pronaći bar sa etiopskom muzikom, pijacu sa proizvodima sa Jamajke ili hindu hram, ali će neuporedivo lakše na televiziji ili u okruženju vršnjaka pronaći neke druge sadržaje. U, za nas dalekim kulturama: na Andima ili Himalajima, u podsaharskoj Africi ili u Sibiru, gotovo su svima dostupne utakmice Lige šampiona Evrope ili holivudski filmovi. Prema Gidensu (Giddens, 1991), deca i adolescenti imaju „pojavni svet koji je najvećim delom globalan". Drugi autori ističu da deca danas postepeno „razvijaju svest o svetu kao celovitom" (Robertson, 1992), te da svet kao celina „sve više postoji kao kulturni horizont u koji mi (u različitom stepenu) uokvirujemo svoje iskustvo" (Tomlison, 1999). Sa psihološkog gledišta, ove posledice globalizacije mogli bismo konceptualizovati terminom *bikulturalni identitet*. Koncept bikulturalnih identiteta je do sada razmatran samo u vezi sa identitetima koje razvijaju imigranti ili pripadnici manjinskih grupa (npr., Berry, 1997; Phinney & Devich-Navarro, 1997), ali on može biti primenjen i kada se govori o globalizaciji (Arnett, 2002). U ovom kontekstu to znači da mladi ljudi, pored svog lokalnog identiteta, razvijaju i globalni identitet koji im pruža osećaj pripadanja kulturi koja je rasprostranjena u čitavom svetu i uključuje svest o događajima, ponašanjima, stilovima i informacijama koje su deo te globalne kulture. Globalni identitet omogućava mladim ljudima da, kada putuju, komuniciraju sa ljudima iz različitih mesta, sa ljudima koji su doputovali u njihovo mesto, kao i da komuniciraju sa ljudima iz drugih mesta preko tehnologije medija (npr. socijalne mreže, Skype, e-mail). Televizija je do sada bila ključna za proces razvijanja globalnog identiteta, zato što omogućava upoznavanje sa ljudima, događajima i informacijama iz čitavog sveta. Neki kanali, poput *National Geographic* ili *Travel* su čak specijalizirani za upoznavanja sa drugim kulturama, ali i drugi informativni, muzički, sportski i filmski programi takođe mogu imati sličnu namenu. Izgleda da će za buduće generacije dece i adolescenata internet preuzeti ključnu ulogu, upravo zbog toga što omogućava direktnu komunikaciju sa ljudima širom sveta (npr. u chat okruženjima ili kroz niz socijalnih mreža), kao i direktan pristup informacijama iz svih delova sveta gotovo u trenutku dešavanja nekog događaja. Uporedo sa razvojem globalnog identiteta, ljudi i dalje razvijaju lokalni identitet koji se zasniva na lokalnom okruženju i tradiciji. Ovaj deo identiteta je od veće važnosti u svakodnevnim interakcijama sa porodicom, prijateljima i članovima bliže zajednice. Na primer, kod Inuita, domorodačkog naroda koji živi na obali Arktika, u delu naroda koji živi u Kanadi (Condon, 1988), adolescenti svakodnevno gledaju TV i saznaju informacije o Kanadi i ostatku sveta. Vatreni su obožavaoci profesionalnih hokejaških utakmica i ne propuštaju takve televizijske prenose. Neki od njih napuštaju rodno mesto da bi se školovali ili profesionalno trenirali u

većim gradovima. Ali i pored toga oni održavaju svoj lokalni identitet, koji je prepoznatljiv. Njihov lokalni identitet je delom određen sredinom – idu na pecanje u ledu i trkaju se motornim sankama; izvan kuće su sve vreme tokom letnjih dana, kada je obdanica gotovo neprestana, dok zimi, kada dan traje samo nekoliko sati, provode vreme u kući. Njihov lokalni identitet je definisan i tradicionalnim vrednostima poput uzdržanosti, skromnosti i porodičnih obaveza. Ipak, iako zadržavaju intuitski identitet, oni razvijaju svoj identitet i kao članovi globalne kulture. Slične primere imamo i mnogo bliže nama, recimo među ekonomskom emigracijom iz druge polovine XX veka, tzv. gastarbajterima, koji su, obično iz najmanje razvijenih delova naše zemlje odlazili na rad u Zapadnu Evropu, najčešće u SR Nemačku. Mnogi od njih su prihvatili društvene norme, obrasce ponašanja, pa i neke karakteristike ličnosti svojstvene tamošnjoj kulturi, ali, bar za vreme letnjih odmora i poseta rodnom kraju, ispoljavaju, često i prenaglašeno, neke druge obrasce ponašanja naučene u detinjstvu. Njihova deca, koja su obično i rođena van naše zemlje, neretko razvijaju *hibridni identitet* koji nastaje kombinovanjem lokalne kulture i elemenata globalne kulture. Veće migracije stanovništva su takođe jedan od faktora koji podstiče globalizaciju (Hermans & Kempen, 1998), a formiranje i očuvanje identiteta kod imigranata je znatno složenije nego u slučaju meštana. Oni mogu razviti identitet koji je kombinacija njihove zavičajne kulture, lokalne kulture u koju su imigrirali i globalne kulture, na taj način dovodeći do formiranja *multikulturalnog ili složenog hibridnog identiteta*. (U sličnoj situaciji se mogu naći i ljudi koji su pripadnici drugih manjina, ne samo imigranti.) Da bi sve bilo i složenije, ljudi koji žive u kulturama u koje su pridošli imigranti mogu inkorporisati delove kulture imigranata u sopstveni identitet. Na taj način „različite i kontrastne kulture mogu biti deo repertoara skupine glasova, koji igraju svoju ulogu u višeglasnom selfu" (Hermans & Kempen, 1998).

Konfuzija identiteta

Lokalna kultura se menja kao odgovor na globalizaciju, te se većina ljudi trudi da se prilagodi promenama i razvije bikulturalni ili hibridni identitet, koji im omogućava život u njihovoj lokalnoj kulturi, ali takođe i učešće u globalnoj kulturi. Za neke osobe adaptacija na učestale promene koje se dešavaju u njihovoj kulturi predstavlja veliku teškoću. Slike, vrednosti i mogućnosti koje opažaju kao deo globalne kulture podrivaju njihovu veru u lokalnu kulturu. U isto vreme, putevi globalne kulture im izgledaju nedostižni, isuviše strani svemu što poznaju iz ličnog iskustva. Umesto da postanu bikulturalni, oni mogu doživeti sebe kao isključene i iz sopstvene lokalne kulture, te iz globalne kuture, istinski ne pripadajući nijednoj (Arnett, 2002).

U psihologiji se konceptom identiteta prvi sistematski bavio Erik Homburger Erikson (1976). Pošto je Erikson posebno izučavao probleme konfuzije identiteta, iako je jedna njegova knjiga prevedena i kod nas, važno je da na ovom mestu napravimo makar kratak osvrt na taj rad. Analizirajući Eriksonove radove, Blejzi (1988, prema Mirić 2001) navodi čak 12 odrednica Eriksonovog koncepta identiteta, koje uključuju i definiciju i značaj identiteta. Identitet je tako odgovor na pitanje „Ko sam ja?"", koji se sastoji iz postignuća novog jedinstva među elementima nečije prošlosti i očekivanja od budućnosti, pri čemu to jedinstvo predstavlja izvor fundamentalnog osećaja istosti i kontinuiteta. Do odgovora na pitanje o identitetu dolazi se putem realističkog ocenjivanja sebe i svoje prošlosti, uzimanjem u obzir svoje *kulture*, naročito ideologije, kao i toga *šta društvo očekuje* od nas, dok se u isto vreme kritički preispituje *valjanost i kulture i društva*[2], kao i primerenost tuđih percepcija i očekivanja (kriza). Proces integrisanja i preispitivanja treba da se odvija oko nekih fundamentalnih oblasti kao što su zanimanje, seksualnost, religijske i političke ideje, a treba i da dovede do fleksibilne, a ipak trajne privrženosti tim oblastima, tako da obezbedi, gledano iz objektivne perspektive, integraciju jedinke u društvo, da obezbedi, subjektivno gledano, osećaj bazične lojalnosti i poverenja, kao i, predsvesno, osećanje ukorenjenosti i dobrobiti, samocenjenja i svrhovitosti. Osetljiv period za razvoj identiteta jeste doba adolescencije, mada Erikson govori o životnom ciklusu koji traje od rođenja do smrti. Prema Eriksonu, razvoj čoveka se odvija po epigenetskom principu kroz osam *psihosocijalnih* stadijuma. To znači da se stadijumi pojavljuju po određenom redosledu i da svaki ima svoje presudno i kritično vreme. Svaki stadijum sadrži određene razvojne zadatke koje treba ispuniti pre njegovog okončanja. Prelaz iz jednog u drugi stadijum praćen je psihosocijalnim krizama, a ukoliko se uspešno razreši data kriza formira se psihosocijalna vrlina ili snaga koja pomaže u prolasku kroz druge stadijume. Ako se kriza ne razreši uspešno moguće su negativne, pa i patološke posledice, što otežava, a ponekad i onemogućava dalji razvoj. Jedna od kriza, u periodu adolescencije, je u vezi sa formiranjem identiteta naspram konfuzije identiteta. Izgleda da globalizacija povećava procenat mladih ljudi, u kulturama van zapadne (koja ne određuje u potpunosti globalizacijske vrednosti, ali im daje najjači pečat), koji češće dožive stanje konfuzije identiteta nego što uspešno oforme identitet, tj. koji u manjem procentu slučajeva uspešno prođu kroz ovu fazu. Marsija (Marcia, 1994) dopunjuje i proširuje Eriksonovu teoriju, dolazeći do četiri statusa identiteta: difuzije, prinude, moratorijuma i postignuća. Osnovna ideja jeste da nečiji smisao identiteta u velikoj meri određuju izbori i posvećenosti načinjeni u vezi sa određenim ličnim i društvenim karakteristikama. Eriksonova ideja o konfuziji identiteta uglavnom se

[2] Kurziv autorov.

ignoriše u istraživanjima identiteta, za razliku od Marsijine paradigme o statusu identiteta, ali je vredna ponovnog razmatranja zbog njene primene na psihologiju globalizacije. Brojni istraživači su diskutovali o ovoj temi, koristeći termine *delokalizacija*, *izmeštanje* i *deteritorizacija* (Giddens, 1990). To znači da mladi u sve većem broju odrastaju sa globalnom svešću, i da je kod njih verovatno oslabila vezanost za određeno mesto u kome žive. Pri određivanju znanja i iskustava deteta sada je manje nego ranije važno gde dete odrasta. Elektronski mediji, kao što su televizija i računari, su, logično, u središtu ove transformacije zbog načina na koji prodiru u lokalno iskustvo i omogućavaju pristup informacijama i osobama iz svih krajeva sveta. Za većinu mladih ljudi, zbog toga što odrastaju na ovakav način, verovatnije je da će doživeti ovaj osećaj delokalizacije kao normalni i sastavni deo života, pre nego kao gubitak ili deprivaciju (Tomlinson, 1999). Međutim, za neke od njih delokalizacija može imati za posledicu akutni osećaj otuđenosti i nestalnosti, s obzirom na to da odrastaju uz manjak kulturne sigurnosti, uz nedostatak jasnih i stabilnih smernica kako da žive život i kako da interpretiraju svoje doživljaje. U kulturama koje se ubrzano menjaju mladi ljudi mogu doći do zaključka da je pogled na svet koji je deo njihove kulturne tradicije irelevantan za novu globalnu kulturu kojoj pristupaju. Pogledi na svet se baziraju na načinima življenja – kako se tradicionalni životni stilovi, odgovarajući na globalizaciju, menjaju, može se pretpostaviti da tradicionalnim pogledima na svet nedostaje ubedljiva emocionalna i ideološka snaga koja bi privukla mlade ljude. Dobar primer za to je opadanje kolektivizma kod mladih u dalekoistočnim kulturama, npr. Japanu i Kini. Istovremeno, oni mogu imati teškoće u nalaženju značenja onog pogleda na svet koji je osnova globalne kulture, sa vrednostima individualizma i konzumerizma. Ovaj novi pogled na svet nije saglasan sa njihovom kulturom; štaviše, može biti u direktnoj suprotnosti sa njihovim kulturnim tradicijama. Možda najznačajniji autor u ovom području, Džon Beri (Berry, 1993), razvio je nekoliko koncepata, zasnovanih na decenijama istraživanja imigracije i akulturacije, koji se mogu primeniti na globalizaciju, a naročito na pitanje konfuzije identiteta.

Marginalizacija je Berijev termin za obrazac akulturacije u kome pojedinac pokazuje malo interesovanja za očuvanje originalne kulture, ali istovremeno odbacuje ili biva odbačen od strane nove kulture. Primenjeno na globalizaciju, marginalizacija bi bila stanje individue koja doživljava konfuziju identiteta kao posledicu gubljenja vere u lokalnu kulturu usled izloženosti globalizaciji, ali se takođe oseća i isključenom iz globalne kulture.

Menjanje kulture je takođe Berijev (Berry, 1997) termin za „zaboravljanje aspekata nečijeg pređašnjeg repertoara, koji više nisu odgovarajući". Moglo bi se reći da globalizacija zahteva izvestan stepen

menjanja kulture, pošto globalna kultura zamenjuje lokalne kulture. Na primer, kulture u kojima su porodice tradicionalno patrijarhalno uređene, kao posledica globalizacije postaju više egalitarističke, bilo da je reč o Japanu ili afričkim društvima – koja imaju veoma malo zajedničkog. Otac je nazvan gubitnikom položaja, a njegov nekada neosporni autoritet se gubi kako deca u tinejdžerskom uzrastu i njihove majke nalaze svoje mesto u svetu ne zaviseći od očevog vođstva.

Termin koji je Beri skovao za doživljavanje konflikta između prvobitne i nove kulture pojedinca je *akulturalni stres*. Moglo bi se reći da globalizacija rezultira takvim konfliktima onda kada su norme i ponašanja lokalne kulture nekompatibilne sa normama i ponašanjima koje sa sobom donosi globalna kultura. I akulturalni stres može doprineti konfuziji identiteta.

Konačno, *kulturna distanca* je stepen razlikovanja među verovanjima i običajima različitih kultura. Što je veća kulturna distanca, to je teži proces adaptacije. Primenjeno na globalizaciju, to znači da su ljudi, koji će najverovatnije pretrpeti konfuziju identiteta kao posledicu globalizacije, oni u kulturama koje su na najvećoj kulturnoj distanci od globalne kulture (Arnett, 2002).

Više puta pominjana konfuzija identiteta među mladim ljudima može se reflektovati u problemima kakvi su depresija, konzumiranje različitih supstanci ili čak samoubistvo. Različite kulture su, otkad se ubrzano integrišu u globalnu kulturu, doživele znatan porast samoubistava i korišćenja supstanci među omladinom. Na primer, tri istraživača u Obali Slonovače su istraživala promene u problemima mladih ljudi između 16 i 20 godina starosti u periodu od 1980. do 1991. (Delafosse, et al., 1993). Koristeći kliničke intervjue i podatke dobijene od policije i socijalnih radnika, oni izveštavaju da je tokom tog perioda došlo do porasta broja samoubistava, zloupotrebe droga, agresije uz korišćenje oružja, kao i muške i ženske prostitucije. Povećan broj takvih problema autori pripisuju konfliktima između vrednosti tradicionalne kulture i vrednosti Zapada, koje su ti mladi ljudi doživeli.

I ovde ima puno nerešenih pitanja koja bi trebalo da razreše buduća istraživanja, npr. kako meriti konfuziju, odnosno difuziju identiteta? Potom, da li je konfuzija identiteta trajnija u kulturama gde globalizacija doprinosi ubrzanim socijalnim promenama ili u industrijskim društvima, koja najvećim delom stoje iza globalizacije? Ali se javlja još jedno pitanje posebno značajno za naš region. To je pitanje diferencijacije problema multikulturalizma u do sada opisanom smislu, najčešće viđenog kao problema imigranata ili problema globalnog i lokalnog identiteta, s jedne strane, te problema tzv. multikulturalizma u suštinski jedinstvenoj kulturi među južnoslovenskim narodima. Često se iz lukrativnih razloga, ili zbog

prostog neznanja, olako na naše podneblje kopiraju modeli iz sveta, u pokušaju da se reše svakako postojeći problemi, ali problemi druge vrste. Kao što Andrić briljantno objašnjava u *Travničkoj hronici* da razne vere žive ovde: „Svi žive pod jednim nebom i od iste zemlje, ali svaka od te četiri grupe ima sedište svoga duhovnog života daleko, u tuđem svetu, u Rimu, u Moskvi, u Carigradu, Meki, Jerusalimu ili sam bog zna gde, samo ne onde gde se rađa i umire. I svaka od njih smatra da su njeno dobro i njena korist uslovljeni štetom i nazatkom svake od tri ostale vere, a da njihov napredak može biti samo na njenu štetu. I svaka od njih je od netrpeljivosti načinila najveću vrlinu i svaka očekuje spasenje odnekud spolja, i svaka iz protivnog pravca." I drugi normalni ljudi su primetili da se moderne reči pretenciozno i neprilično primenjuju posvuda, i lucidno im se ismevaju, poput pisca Sidrana koji opsuje kad mu neko pomene suživot, ili premijera Milanovića koji, kako i priliči normalnom čoveku, ne poziva na suživot nego na normalan život.

Odabrane (sup)kulture

Vrednosti globalne kulture su, po mišljenju relevantnih autora, zasnovane na individualizmu, ekonomiji slobodnog tržišta i demokratiji, te uključuju slobodu izbora, individualna prava, otvorenost za promene i toleranciju na različitost (Friedman, 2000; Giddens, 2000). Ove vrednosti dominiraju globalnom kulturom dobrim delom zbog toga što su to vrednosti koje preovlađuju u zemljama koje u procesu globalizacije imaju najviše uticaja (na Zapadu, naročito u Sjedinjenim Američkim Državama). No kako globalna kultura prelazi veliki broj kulturnih i nacionalnih granica da bi ujedinila ljude bez obzira na postojanje tih granica, ona neizostavno naglašava toleranciju, a može se reći i da veliča postojanje razlika. To znači da su vrednosti globalne kulture delom određene i negativno, onim što nisu: nisu dogmatske, nisu isključive, ne pristaju na odbacivanje pojedinaca ili grupa koji imaju tačku gledišta ili način života koji se razlikuje od većine.

Ono što globalna kultura mora da ponudi većini ljudi širom sveta jeste dopadljivost. Izuzev država gde nedemokratski režimi neprekidno pokušavaju da spreče svoje građane da usvoje bilo šta osim onoga što im nudi vladajući totalitarni režim, u državama kao što su Saudijska Arabija i Severna Koreja, ljudi širom sveta su pokazali da će, ako im se pruži prilika, prihvatiti globalnu kulturu (Friedman, 2000). Brojne kritike su upućene na račun globalizacije, a jedna od najoštrijih jeste da ona preti da stvori jednu homogenu svetsku kulturu u kojoj sva deca odrastaju želeći da budu kao najnovije pop-zvezde, da jedu u Makdonaldsima, da se provode u

Diznilendu, nose farmerke, bejzbol kape i najke. Međutim, nema previše izgleda da će se ovo opasno predviđanje u potpunosti ostvariti, i to ne samo zbog toga što će većina ljudi verovatno razviti bikulturalni identitet koji uključuje lokalni identitet uporedo sa njihovim globalnim identitetom, kao što smo već objasnili. Kulturna različitost će i dalje postojati i zato što će neki ljudi odabrati da postanu deo one kulture koja obezbeđuje više značenja i sadržaja od globalne kulture. Većina mladih ljudi sa entuzijazmom uskače na globalnu pozornicu, ali uvek će biti onih koji će tražiti način da označe sebe kao drugačije, kao ljude koji odbijaju da se pridruže gomili. Neki to rade tako što se pridružuju samoizabranim kulturama „odmetnika". Često te samoizabrane kulture imaju religijsku osnovu. Globalna kultura je nemilosrdno sekularna, a religijski sadržaji su stavljeni na marginu u korist konzumerizma, zabave i potere za ličnim uživanjem. Ukoliko religijski sadržaji uopšte postoje u globalnoj kulturi, postoje samo u formi tolerancije, kao ideja da religijska ubeđenja ne treba da budu izvor diskriminacije ili konflikta. Ali, za neke ljude, takva vrednost u svom negativnom obliku ne uspeva da obezbedi sadržaj i značenje koji su im potrebni. Umesto toga, dešava se da se pretvori u religijski sistem koji odbacuje sekularne vrednosti i obećava večne, transcendentne istine. Možda je najbolji primer iz našeg okruženja skorašnji bosanski film *Na putu*, kao i niz primera pojačanog značenja religije za identitet širom Bliskog istoka. No ovaj fenomen se nikako ne vezuje isključivo za islam. U literaturi tako nalazimo i žene koje su odrasle u sekularnim jevrejskim porodicama u Sjedinjenim Državama, ali kako su ulazile u zrelo doba zaključile su da sekularne vrednosti na kojima su odgajane ne pružaju odgovarajuću osnovu za življenje. Umesto toga, one su u svojim ranim dvadesetim prihvatile ortodoksni judaizam, uprkos strogim polnim ulogama i ograničenjima koja on postavlja ženama. No one su ga prihvatile zato što im je ponudio definitivno mesto u svetu, smernice određene ortodoksno-judaističkom teologijom, i korene u dugoj, postojanoj tradiciji. Mnogi fundamentalistički pokreti različitih vrsta primećeni su širom sveta, i u zapadnim i nezapadnim društvima (Marty & Appleby, 1993). U pravoslavlju, posebno grčkom, ali u zadnje vreme i srpskom, pojavljuju se i pravoslavni ziloti. Mnogi od tih pokreta nastali su pred kraj dvadesetog veka kao direktan odgovor na promene izazvane globalizacijom (Giddens, 2000; Marty & Appleby, 1993). Obično su fundamentalisti manjinska kultura u svom društvu, sačinjena od pojedinaca koji su izabrali da odbace društvene promene, i da se posvete potrazi za nepromenjivim, večnim istinama. Iako se fundamentalistički pokreti razlikuju po mnogo čemu, zajedničko im je pridržavanje strogih pravila ponašanja, verovanja u svetu prošlost koja je iznad sadašnjosti, osećaj opkoljenosti od strane ostatka sveta, te verovanje u hijerarhiju autoriteta, u kojoj je muškarac nadređen ženi, odrasli deci, a Bog iznad svih (Marty & Appleby, 1993).

Vrednosti koje zastupaju fundamentalisti suprotne su vrednostima globalne kulture. Dok je, sa jedne strane, globalna kultura određena sekularizmom, fundamentalisti svoje stavove i akcije zasnivaju na religioznim verovanjima. Dok je jedna od determinišućih karakteristika globalne kulture konzumerizam, fundamentalisti se suprotstavljaju pohlepi i rasipništvu. Nasuprot toleranciji i inkluzivnosti globalne kulture, fundamentalisti brane svoje verovanje da postoji samo jedna istinska vera i da svi oni koji je ne prihvate rizikuju svoj život i dušu. Ali, samoizabrane kulture mogu biti i nereligiozne. Na primer, kulture mladih odraslih uz hevi metal muziku osamdesetih i devedesetih (Arnett, 1996). Mladi *metalci* koji su bili deo te kulture izdvojili su se od ostatka društva, ne samo po njihovom entuzijazmu za hevi metal muziku, nego i po načinu oblačenja, noseći duge kose i crne majice na kojima su utisnuti logotipi hevi metal bendova. Iako se hevi metal pesme ponekad bave temama od globalnog značaja, kakve su uništavanje životne sredine i moć multinacionalnih korporacija, vrednosti hevi metal kulture nisu bile eksplicitno suprotne vrednostima globalizacije. Pre se može reći da je pogled izražen u hevi metal pesmama ciničan i pesimističan i da izražava protivljenje svim institucijama, bile one globalne ili ne (Arnett, 1996). Bez obzira na to, učešće miliona mladih širom sveta u hevi metal kulturi može biti posmatrano kao pokušaj formiranja identiteta u samoodabranoj kulturi, izdvojenoj od globalne kulture koja definiše ono što je glavni tok (mejnstrim), sigurno i konvencionalno. Možda je donekle ironija to što je svetska popularnost hevi metal muzike pokazatelj ekonomskih i trgovinskih dostignuća globalizacije, što za posledicu ima da mladi ljudi u svim delovima sveta imaju pristup istim kulturnim produktima. A i kad se gleda na jednom drugom planu, i ta muzika je globalistička jer sjedinjuje ljude iz svih krajeva sveta, tako da ni po izgledu, ni po ponašanju, a posebno ne po muzičkom ukusu, ne možete razlikovati fanove grupa *Gun's'Roses* ili *Metallica* iz Srbije, SAD, Argentine ili sa Novog Zelanda.

Jedan drugi tip samoizabrane kulture sebe definiše eksplicitno protiv globalizacije. U poslednjih nekoliko godina organizovani su energični protesti (recimo svake godine u Davosu), uglavnom od strane mladih, protiv *Svetske banke* i *Međunarodnog monetarnog fonda*, koji su percipirani kao nosioci širenja globalizacije. Iako se do sada mali broj ljudi uključio u te proteste, taj broj može porasti ako se razvije percepcija da globalizacija vodi kulturnoj zatvorenosti, političkoj i ekonomskoj nestabilnosti i povećanju jaza između bogatih i siromašnih (Larson, 2002).

Usled problema sa globalizacijom, ili bar sa percepcijom globalizacije, etnički, religiozni i nacionalni identitet je poslednjih godina istaknutiji i eksplicitniji u mnogim, veoma različitim zemljama – Rusiji, zemljama Latinske Amerike ili arapskim zemljama – kao direktan

protivodgovor na homogenizujuću silu globalizacije (Larson, 2002). Na primer, stanovnici Samoe su odskora ponovo oživeli tradicionalni običaj ukrašavanja tela mladića tetovažama geometrijskih oblika od kukova do kolena (Arnett, 2001). Nekada se taj ritual smatrao ključnim za seksualnu privlačnost i bio je neophodan da bi mladić bio prihvaćen kao legitimni kandidat za odraslog člana. Međutim, danas se taj ritual posmatra kao eksplicitan pokušaj otpora totalnom utapanju njihove domorodačke kulture u globalnu kulturu. Tako neki aspekti identiteta, koji su možda asimilovani bez otpora u prethodnim generacijama, sada svesno bivaju ponovo vraćeni i oživljeni kako raste pritisak globalizacije.

Globalizacija kao agens socijalizacije: perspektive

Izgleda da je globalizacija jedna od dominantnih sila u socijalizaciji ljudi i njihovom psihološkom razvoju u današnje doba. Danas se u mnogim kulturama ljudi srednjih godina i stariji mogu setiti vremena kada su njihove kulture bile čvrsto zasnovane na dugotrajnoj tradiciji i jedva dotaknute bilo čim što je globalno. Međutim, samo mali broj mladih ljudi koji danas odrastaju, čak i na najizolovanijim mestima, imaće takva sećanja u decenijama koje dolaze. Mladi su u svim delovima sveta pod uticajem globalizacije i skoro svi oni su svesni, iako u različitom stepenu, globalne kulture koja postoji pored njihove lokalne kulture. Kao posledica globalizacije, izazovi stvaranju održivog identiteta su danas verovatno teži nego što je to bio slučaj u prošlosti. Kada globalizacija razori i zameni tradiciju, kako Gidens (2000) primećuje, identitet „mora biti kreiran i obnovljen na aktivnijoj osnovi nego ranije". Identitet postaje manje zasnovan na propisanim socijalnim ulogama, a više na individualnim izborima, odlukama pojedinca o vrednostima koje želi da prihvati i putevima kojih se u bliskim odnosima i profesiji želi pridržavati.

Neke osobe na takvu odgovornost reaguju konfuzijom identiteta, dok druge beže u samoizabrane kulture, koje su više strukturirane i na sebe preuzimaju odgovornost za donošenje nekih odluka. No ipak, većina ljudi prihvata da donosi odluke za sebe. Kada je ljudima dopušteno da sami donose odluke o vrednostima, porodici i poslu, verovatnije je da će oni u tome naći psihološko zadovoljstvo, usaglašavajući svoje izbore sa svojim željama i sposobnostima. Globalizacija će postepeno omogućiti većem broju ljudi širom sveta veći opseg mogućnosti za izbor identiteta, uz istovremeno postojanje kulturnih različitosti kako lokalne kulture budu usvajale globalne uticaje u lokalne okolnosti i kako ljudi nastave da stvaraju samoizabrane kulture različite od globalne kulture ili ponekad čak potpuno suprotne od nje. Na nivou pojedinaca, problemi identiteta će se povećavati kako globalizacija bude za ishod imala sve složenije bikulturalne,

multikulturalne i hibridne identitete (Arnett, 2002). Iz svega ovoga izgleda da će psihologija globalizacije ubrzo predstavljati izazovnu, složenu i važnu oblast teorije i istraživanja.

Literatura

1. Arnett, J. J. (1996). M*etal heads: Heavy metal music and adolescent alienation*. Boulder, CO: Westview Press.
2. Arnett, J. J. (2001). Conceptions of the Transition to Adulthood: Perspectives from Adolescence to Midlife. J*ournal of Adult Development*, 8, 133–143.
3. Arnett, J. J. (2002). The psychology of globalization. *American Psychologist*, 57, 774–783.
4. Berry, J. W. (1993). An ecological approach to understanding cognition across cultures. In: J. Altarriba (Ed.). *Cognition and culture: A Cross-cultural approach to cognitive psychology* (361–375). (Advances in Psychology Series). Amsterdam: Elsevier.
5. Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology*, 46, 5–68.
6. Condon, R. G. (1988). *Inuit youth: Growth and change in the Canadian Arctic*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
7. Delafosse, R. J. C., Fouraste, R. F. & Gbobouo, R. (1993). Between yesterday and tomorrow: A study of identity difficulties in a population of young people in Cote d'Ivoire. In: F. Tanon & G. Vermes (Eds.). *Individuals and their culture* (156–164). Paris: L'Harmattan.
8. Erikson, E. (1968/1976). *Omladina, kriza, identifikacija*. Titograd: Pobjeda.
9. Friedman T. (2000). *The Lexus and the Olive Tree*. London: Harper Collins.
10. Giddens, Anthony (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
11. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
12. Giddens, A. (2000). *The Third Way and its Critics*. Cambridge, UK: Polity Press.
13. Hermans, H. J. M. & Kempen, H. J. G. (1998). Moving Cultures: The Perilous Problems of Cultural Dichotomies in a Globalizing Society. *American Psychologist*, 53, 1111–1120.
14. Larson, R. (2002). Globalization, societal change, and new technologies: What they mean for the future of adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 12, 1–30.
15. Marcia, J. (1994). The empirical study of ego identity. In: H. A. Bosma, L. G. Tobi, H. D. Grotevant & D. J. de Levita (Eds.). *Identity and development: An interdisciplinary approach*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
16. Marty, M. E. & Appleby, R. S. (1993). *Fundamentalisms Comprehended*. Chicago: University of Chicago Press.
17. Mirić, J. (2001). O pojmu identiteta u psihologiji. *Psihologija*, 1–2, 49–60.
18. Phinney, J. S. & Devich-Navarro, M. (1997). Variations in Bicultural Identification Among African American and Mexican American Adolescents. *Journal of Research on Adolescence*, 7, 3–32.
19. Prelleltensky, I. (2012). The What, Why, Who, and How of Globalization: What is Psychology to Do? *Journal of Social Issues*, Vol. 68, No. 3, 611–628.
20. Robertson, R. (1992). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Sage Publications.
21. Tomlinson, J. (1999). *Globalization and Culture*. Cambridge: Polity Press.

PSYCHOLOGY AND GLOBALIZATION: POSSIBILITIES AND DOMAINS OF ENCOUNTER

Summary: *Globalization is wide and not absolutely determined concept, so it often has very different meaning and different conotation for different people. Globalization does not affect only economics, political and cultural factors, but it has strong influence on individuals, too. Therefore, it makes sense to study globalization from psychological poit of view, either. Globalization is strong distal agent of socialization that has already been clear in identity formation, especially for the people who changed their cultural settings. The way of formation and changing identity as a result of globalisation has been discussed in details, in the paper. The problems along that process has also been discussed.*

Key words: *globalization, elements, agents, identity, groups.*

Ivana B. Petrović
Milica Vukelić
Svetlana Čizmić
Institut za psihologiju
Odeljenje za psihologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu[1]

KONCEPT ZLOSTAVLJANJA NA RADU U GLOBALNOM KONTEKSTU[2]

Rezime: *U radu je razmatran koncept zlostavljanja na radu u okviru tri fundamentalna domena naučnog značenja: lingvističkom, konceptualnom i fizičkom, u kontekstu sve izraženije globalizacije. Korišćena terminologija ukazuje na „bullying" kao dominantno prihvaćen termin. Raznolikost korišćenih termina utemeljena je u sociokulturnim specifičnostima. Ejnarsenovo konceptualno određenje zlostavljanja na radu prepoznaje se kao globalno prihvatljivo. Iako „globalna", Ejnarsenova sveobuhvatna definicija olakšava naučnoistraživačku komunikaciju i razmenu, ali ne pruža uvid u specifičnosti ispoljavanja i doživljavanja negativnih postupaka na radu. Operacionalizacija koncepta, tesno usklađena sa konceptualnim određenjem, pruža polazište za razvoj oblasti, naučnoistraživački rad, intervencije i upravljanje problemom.*

Ključne reči: *definisanje zlostavljanja na radu, mobing, buling.*

Teodor Levit je pre tri decenije objavio rad o globalizaciji tržišta, zbog čijeg je značaja često (pogrešno) proglašavan i za autora samog termina (Levitt, 1983). I dok su oni koji se neposredno bave marketingom i menadžmentom odmah prepoznali važnost globalizacije, društvene nauke su bile uzdržanije. Ipak, tokom poslednje dve decenije globalizacija se i u društvenim naukama izdvaja kao jedna od najpopularnijih tema (Marsella, 2012). Promene i izazovi globalne ere, a pre svega razvoj komunikacije posredovan informacionim tehnologijama, sve drastičnije menjaju razmere, pa i značenje samog koncepta globalizacije, daleko prevazilazeći Levitovu zamisao (npr. Abdelal & Tedlow, 2003). Dok su tehnološke promene u svetu rada, uopšteno posmatrano, obavljanje posla učinile fizički bezbednijim,

[1] ipetrovi@f.bg.ac.rs, mbvukeli@f.bg.ac.rs, scizmic@f.bg.ac.rs.
[2] Rad je nastao u okviru projekta Instituta za psihologiju 179018 koji finansira Ministarstvo za nauku, prosvetu i tehnološki razvoj Republike Srbije.

dotle su globalne promene u „životu na radu“ donele niz psihosocijalnih rizika, uključujući zlostavljanje (Salin, 2003).

Ako danas, tri decenije od objavljivanja Levitovog rada, preko Gugla pretražujemo „zlostavljanje na radu“, dobijamo višestruko upečatljivu sliku efekata globalizacije kao interakcije koja menja. Gugl akademik identifikuje preko 33.000 dokumenata, a opšti Gugl pretraživač identifikuje skoro tri miliona mesta na internetu koja se odnose na zlostavljanje na radu (termin za pretraživanje bio je „workplace bullying“, pretraživanje obavljeno 26. januara 2013). Gugl nam pruža dobru globalnu ilustraciju onoga što se događa sa konceptom zlostavljanja na radu.

U radu ćemo se baviti analizom koncepta zlostavljanja na radu u okviru tri fundamentalna domena naučnog značenja: lingvističkom, konceptualnom i fizičkom (Teas & Palan, 1997). Lingvistički domen je domen termina i nominalnih definicija kojima se specifikuje da je definiendum ekvivalentan definiensu. Nominalna definicija povezuje konceptualni domen sa lingvističkim domenom. Fizički domen je domen operacionalnih definicija pojmova, odnosno odnosa između koncepata i fizičkog sveta – fizičkih stvari, činjenica, svojstava i događaja (Zaltman et al., 1973). Fizički domen je osnova istraživačkih aktivnosti i saznanja koja one pružaju, a koja su u kontekstu paradigme naučnik-praktičar polazište za intervencije i upravljanje problemom.

1. Domen termina

Već i sam izbor termina za pretraživanje predstavlja ulazak u lingvistički domen koncepta. Opredeljivanjem za samo jedan termin izbegavamo neodređenost koja se javlja kada veći broj termina iz lingvističkog domena označavaju jedan ili veći broj koncepata.

Negativni postupci na radu označavaju se različitim terminima u različitim delovima sveta. Možda najpoznatiji termin kojim se opisuje ova pojava jeste „mobbing“. Reč „mobing“ vezuje se za poznatog etologa, nobelovca, Konrada Lorenca (Lorenz, 2002), koji u svojoj knjizi *O agresiji* opisuje ponašanje tzv. socijalnih životinja (životinje koje žive u zajednici) kada se udružuju kako bi sa svoje teritorije isterale usamljenog predatora. Nešto dalje u Lorencovoj knjizi, nailazimo na termin „mobing“ koji se odnosi na agresivno ponašanje ljudi, tj. pripadnika neke socijalne grupe prema pojedincu-autsajderu koji svojim ponašanjem odstupa od običaja i vrednosti grupe. Ipak, ni sam Lorenc nije izvorno upotrebio termin, nego je do termina došao prevodilac kada je, prevodeći Lorencovu knjigu sa nemačkog na švedski, izabrao da izvorne termine „ausstiessen“ (izbaciti, izopštiti, prokleti) i „die soziale Verteidigungsreaktion“ prevede engleskom rečju „mobbing“ (Björkvist & Österman, 1999). Engleski termin „mobbing“

označava napad rulje na pojedinca.

Nakon toga, termin mobing se pojavljuje kod švedskog lekara Hajnemana, koji ga upotrebljava za opis grupnog nasilja kod školske dece (Björkvist & Österman, 1999). Potom, Hajnc Lejman, jedan od prvih istraživača fenomena zlostavljanja na radu, preuzima ovaj termin za opis agresivnog ponašanja zaposlenih. Termin mobing je prihvaćen u Skandinaviji paralelno sa terminom koji se na engleski prevodi kao „bullying". Razlog za uvođenje novog termina – „bulinga", pored postojećeg „mobing", je taj što se termin mobing, u svojoj izvornoj upotrebi, kod Lorenca i Hajnemana, koristio za opis napada grupe na pojedinca (Pikas, 1989), a ne za pojedinačne napade.

Takođe, treba imati u vidu i to da je Lejman (Leymann, 1990) koristio termin mobing kako bi opisao nasilje u kontekstu završne faze eskalacije konflikata među zaposlenima istog hijerarhijskog nivoa, upravo u situacijama u kojima grupa napada kolegu na istom hijerarhijskom nivou. U Lejmanovim istraživanjima s početka 1990-ih pokazano je da je među napadačima bilo više kolega istog hijerarhijskog nivoa nego nadređenih (Zapf, Escertin, Hoel & Vartia, 2011). Dakle, upotreba termina mobing nije sasvim adekvatna da opiše napade jednog pojedinca na drugog, koji su najčešći u radnoj situaciji.

U Engleskoj, na primer, u skladu sa situacijom, autori dominantno koriste termin „bullying" (Einarsen, 2000). Istraživanja ovog fenomena identifikuju ljude na nadređenim pozicijama kao napadače u daleko većem broju slučajeva nego kolege istog hijerarhijskog nivoa i podređene. Po rečima Capfa i saradnika (Zapf i sar., 2011), ovaj nalaz ujedno odražava i sliku koja se često sreće u velikom broju istraživanja u Evropi. Ova razlika se može objasniti međukulturnim razlikama između skandinavske kulture i nacionalnih kultura ostalih evropskih zemalja u pogledu Hofstedeove (Hofstede, 1980) distance moći (odnosi se na to koliko je nejednaka distribucija moći u jednom društvu očekivana i prihvaćena). U skandinavskim zemljama distanca moći je niska, pa je tako zloupotreba moći veoma kažnjiva. Odnos moći između nadređenih i podređenih neznatno je drugačiji nego odnos moći koji postoji među kolegama, što u velikoj meri može objasniti opisane nalaze, po kojima se jednak broj napadača može naći na nivou kolega i od strane nadređenih. Upravo zbog toga, kod skandinavskih istraživača je, pored termina „mobing", prihvaćen i sveobuhvatniji termin „zlostavljanje" (*bullying*) (Einarsen, 2000), čime je uvažena mogućnost da se zlostavljanje na radu desi i u odnosu „jedan na jedan".

U zemljama u kojima je fenomen detaljno istraživan prihvaćeno je i nešto šire terminološko određenje, i to izborom termina „bullying" (Engleska), „harcèlment moral" (Francuska), „Belästigung am Arbeitsplatz"

(Nemačka), „harassment", „workplace trauma", „employee abuse", „petty tyranny", „bullying" (Kanada i Sjedinjene Američke Države), „acoso laboral" (Španija), „priekabiavimas darbe" (Litvanija, što se prevodi kao „work harrasment"). I termin mobing je odomaćen u tim kulturama, ali je više rezervisan za neformalniji kontekst borbe za prava žrtava, novinske članke i svakodnevni govor. U literaturi je uočljivo da se zlostavljanje na radu (*workplace bullying*) i uznemiravanje na radu (*workplace harrassment*) često koriste kao sinonimi (npr. Matthiesen, Bjorkelo, Burke, 2011).

Slična situacija je i u Srbiji gde je termin zlostavljanje rezervisan za formalno-pravni kontekst (Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu, *Sl. glasnik RS*, br. 36/2010), dok se termin mobing češće sreće u štampi, na internetu i u televizijskim emisijama.

2. Domen definicija

Prema najšire prihvaćenoj definiciji (Einarsen et al., 2011: 22):

„Zlostavljanje na radnom mestu znači maltretiranje, vređanje i socijalno isključivanje pojedinca, kao i negativan uticaj ovih oblika ponašanja na njegovo obavljanje radnih zadataka. Da bi se određena aktivnost, interakcija ili proces mogli označiti kao zlostavljanje (mobing) potrebno je da se ponavljaju, da se odvijaju vremenski pravilno (npr. na nedeljnom nivou) i da traju tokom određenog perioda (npr. oko šest meseci). Zlostavljanje je eskalatorni proces tokom koga osoba koja je s njim suočena završava u inferiornoj poziciji i postaje meta sistematskih negativnih socijalnih ponašanja. Dakle, neki konflikt se ne može nazvati zlostavljanjem ukoliko je incident samo izolovani događaj ili ukoliko su u konfliktu dve strane koje poseduju približno istu moć."

Uzimajući u obzir mogućnosti da se fenomen ispolji na različit način u različitim socijalnim i kulturnim kontekstima i imajući u vidu različite pristupe definisanju zlostavljanja na radu (Einarsen, 2000; Saunders, Huynth, Goodman-Delahunty, 2007; Keashly & Jagatic, 2011), može se reći da definicija koju nude Ejnarsen i saradnici (Einarsen et al., 2011) u velikoj meri može obuhvatiti razlike u ispoljavanju ovog fenomena. S druge strane, uprkos obuhvatnosti, može se reći da ona ne pruža uvid u sve moguće socijalne i kulturne specifičnosti i varijetete, i to uzimajući u obzir (Saunders et al., 2007) sledeće odrednice: 1. izloženost negativnim ponašanjima; 2. negativan efekat ponašanja na žrtvu; i 3. neuravnotežene pozicije moći žrtve i napadača.

Posebno su interesantne međukulturne razlike u odnosu na izloženost negativnim ponašanjima. Ejnarsen i saradnici navode da postoji samo mali broj ponašanja u pogledu kojih bi se većina ljudi složila da predstavljaju zlostavljanje na radu (Einarsen et al., 2011). Tako se može reći da je veoma

teško odrediti da li je neko zlostavljan ili ne ukoliko ne poznajemo žrtvu, napadača i situaciju u kojoj se određeno ponašanje dogodilo.

U velikoj skorašnjoj međukulturnoj studiji Pauerove i saradnika (Power et al., 2013) otkriveno je da se kulture razlikuju prema tome koliko prihvataju zlostavljanje na radu. Baveći se zlostavljanjem u severnoameričkoj kulturi, kulturi južne Azije, Latinske Amerike, supsaharske Afrike, istočne Evrope i konfučijanske Azije, utvrdili su da je zlostavljanje na radu prihvatljivije u kulturama usmerenim na postignuće (podsticanje uspeha i rezultata, npr. kultura konfučijanske Azije), a manje prihvatljivo u kulturama usmerenim na budućnost (vrednovanje odlaganja zadovoljstva u cilju investiranja u budućnost i građenje dugoročnih odnosa, npr anglosaksonska kultura) i humane odnose (podsticanje ljubaznosti, pravičnosti, altruizma i zainteresovanosti za druge, npr. supsaharska Afrika i Latinska Amerika).

3. Fizički domen

Fizički domen koncepta zlostavljanja na radu razmatramo u kontekstu operacionalizacije, odnosno instrumenata koji su korišćeni u istraživanjima, kao i nalazima istraživanja. Upitnik predstavlja najčešće korišćenu metodu procene zlostavljanja na radu. Dva najpoznatija i najviše korišćena upitnika su Upitnik o negativnim postupcima (NAQ, Negative Acts Questionnaire) Ejnarsena i saradnika (Einarsen et al., 2009) i Lejmanov inventar psihološkog zastrašivanja (LIPT, Leymann Inventory of Psychological Terrorization), koji je konstruisao Lejman a njegovu reviziju su uradili Nidl i Capf (Cowie, Naylor, Rivers, Smith & Pereira, 2002).

Tabela 1.
Rezultati pretraživanja ključnih instrumenata na Gugl akademiku

	Period				
Broj rezultata	Do 26. 01. 2013.	1981–1991.	1991–2001.	2001–2011.	2011–2012.
Negative Acts Questionnaire		–	13	427	233
Leymann Inventory of Psychological Terrorization		2	36	203	54

Kako navode Kovi i saradnici (Cowie, Naylor, Rivers, Smith & Pereira, 2002), kao i Himenez i saradnici (Jimenéz et al., 2007), u upotrebi su brojni instrumenti, kao što su WHS (Work Harrasment Scale) Bjorkvista i saradnika, Bergen Bullying Index i Generalized Workplace Harassment

Questionnaire Rospende i Ričmena. Ovi upitnici su razvijeni u skandinavskim zemljama i zemljama severne Evrope, a Generalized Workplace Harassment Questionnaire je razvijen u Sjedinjenim Američkim Državama.

NAQ je korišćen u velikom broju međunarodnih studija zlostavljanja na radu (40 zemalja, 40.000 ispitanika), uključujući i Srbiju. Podaci iz međunarodnih istraživanja skupljeni su u zajedničku bazu *Bergen Bullying Research Group* „International database on the prevalence and risk factors of bullying at work". Trenutno se u istraživanjima koristi revidirana verzija Upitnika o negativnim postupcima (Negative Acts Questionnaire – Revised, NAQ-R, Einarsen, Hoel & Notelaers, 2009). Ova verzija se sastoji od 22 ajtema koji opisuju različite oblike negativnih postupaka na radu u kojima se ne pominju termini „zlostavljanje" ili „mobing". Ispitanici procenjuju stavke na petostepenoj skali koja se odnosi na učestalost izloženosti negativnom ponašanju. Veći skor na skali znači da je osoba češće izložena većem broju negativnih oblika ponašanja tokom poslednjih šest meseci. Na kraju upitnika ispitanicima je ponuđena definicija zlostavljanja na radnom mestu, a od njih se traži da se izjasne da li su u toku poslednjih šest meseci zlostavljani ili ne i, ako jesu, koliko često. NAQ-R ima visoku pouzdanost. Kronbahova alfa je, na primer, u rasponu od 0,87 do 0,93 na uzorku zaposlenih u Velikoj Britaniji (Einarsen et al., 2009), a na uzorcima zaposlenih u Srbiji 0,94 (Čizmić & Vukelić, 2010) i 0,959 (Vukelić, Čizmić, Petrović, 2013).

NAQ-R je moguće koristiti kao jednofaktorsko, dvofaktorsko i trofaktorsko rešenje – zlostavljanje usmereno na rad, usmereno na ličnost i fizičko zastrašivanje (Einarsen at al., 2009). Provera faktorske strukture NAQ-R na uzorku zaposlenih u Srbiji (N = 1.998) ukazuje na jednofaktorsko rešenje (Vukelić et al., 2013).

Ključna prednost globalizacije istraživanja je u mogućnosti poređenja različitih populacija i sagledavanju pojave u širem međukulturnom kontekstu. Tako, na primer, podaci o trajanju zlostavljanja ukazuju na prilično slaganje među zaposlenima u različitim zemljama. U različitim studijama u Nemačkoj nađeno je da zlostavljanje traje, u proseku, od 16 do 47 meseci, u Španiji od 12 do 30 meseci, u Turskoj 36 meseci, Finskoj od 24 do 32 meseca, Norveškoj 18 meseci, Irskoj 41 mesec, Švajcarskoj 62 meseca, a u Švedskoj 15 meseci (Zapf i sar., 2011). U istraživanju u Srbiji utvrđeno je da najveći broj žrtava (45%) navodi da je zlostavljanje počelo pre više od dve godine i da još traje (Vukelić et al., 2013).

Kada je u pitanju izloženost pojedinačnim negativnim postupcima na radu, u različitim kulturama se potvrđuje nalaz o tome da je zlostavljanje na radu u najmanjoj meri akt fizičkog nasilja, a da je prvenstveno reč o aktivnim formama psihološkog zlostavljanja (Zapf i sar., 2011), što je potvrđeno i u ispitivanju obavljenom u Srbiji (Vukelić, Čizmić, Petrović, 2013).

Analiza zastupljenosti žena i muškaraca među žrtvama zlostavljanja na radu Capfa i saradnika (Zapf i sar., 2011), na osnovu 53 uzorka iz Evrope i sveta (ukupno 8.169 žrtava), pokazala je da su žene zastupljenije među žrtvama (62,5% žrtava su žene). Na uzorku iz Srbije (N = 1.767) žene su takođe zastupljenije među žrtvama (55,2%, Vukelić et al., 2013).

4. Zaključak

Uočljivo je da se globalizacija višestruko odražava na koncept zlostavljanja na radu. Zbog same prirode fenomena zlostavljanje izaziva veliko interesovanje stručnjaka različitih profila. To je situacija u kojoj, prirodno, dolazi do „šuma" u razvoju koncepta. Međutim, analiza koncepta u lingvističkom, konceptualnom i fizičkom domenu ukazuje na raznolikosti koje su, u stvari, izraz sociokulturnih specifičnosti. Ono što iz globalne perspektive izgleda kao nesavršenost može se posmatrati i kao otpor globalizaciji i izraz potrebe da se sačuva fenomenološka strana koncepta.

Reference

1. Abdelal, R. & Tedlow, R. (2003). Theodore Levitt's' The Globalization of Markets': An Evaluation after Two Decades. *Harvard NOM Research Paper No. 03-20. Harvard Business School Working Paper No. 03-082*. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=383242##.
2. Cowie, H., Naylor, P., Rivers, I., Smith, P. K. & Pereira, B. (2002). Measuring workplace bullying. *Aggression and violent behavior*, 7 (1), 33–51.
3. Čizmić, S. i Vukelić, M. (2010). Ispitivanje maltretiranja na radnom mestu Upitnikom o negativnim postupcima na uzorku zaposlenih iz Srbije. Rezimei – XVI naučni skup *Empirijska istraživanja u psihologiji* (104–105). Beograd: Filozofski fakultet, Institut za psihologiju i Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.
4. Einarsen, S. (2000). Harassment and bullying at work: A review of the Scandinavian approach. *Aggression and Violent Behavior*, 5 (4), 379–401.
5. Einarsen, S., Hoel, H. & Notelaers, G. (2009). Measuring bullying and harassment at work: Validity, factor structure, and psychometric properties of the Negative Acts Questionnaire – Revised. *Work & Stress*, 23 (1), 24–44.
6. Einarsen, S., Hoel, H., Zapf, D. & Cooper, C. L. (2003). The concept of bullying at work. The European tradition. In: S. Einarsen, H. Hoel, D. Zapf & C. L. Cooper (Eds.). *Bullying and Harassment in the Workplace: Developments in Theory, Research, and Practice* (3–39). Boca Raton, FL: CRC Press, Taylor & Francis.
7. Hofstede, G. (1980). Culture's consequences: International differences in work related values. Newbury Park, CA: Sage.
8. Jiménez, B. M., Muñoz, A. R., Gamarra, M. M. and Herrer, M. G. (2007). Assessing workplace bullying. *The Spanish Journal of Psychology*, 10 (2), 449–57.

9. Keashly, L. & Jagatic, K. (2011). North American perspectives on hostile behaviors and bullying at work. In: S. Einarsen, H. Hoel, D. Zapf & C. L. Cooper (Eds.). *Bullying and Harassment in the Workplace: Developments in Theory, Research, and Practice* (41–74). Boca Raton, FL: CRC Press, Taylor & Francis.
10. Levitt, T. (1983). The globalization of markets. *Harvard Business Review*, 61 (3), 93–102.
11. Leyann, H. (1990). Mobbing and Psychological Terror at Workplaces. *Violence and Victims*, 5 (2), 119–126.
12. Lorenz, K. (1962/2002). *On Aggression*. London: Routledge.
13. Marsella, A. (2012). Psychology and globalization: Understanding a complex relationship. *Journal of Social Issues*, 68 (3), 454–472.
14. Matthiesen, S. B., Bjorkelo, B. & Burke, R. J. (2011). Workplace bullying and the dark side of whistle blowing. In: S. Einarsen, H. Hoel, D. Zapf & C. L. Cooper (Eds.). *Bullying and Harassment in the Workplace: Developments in Theory, Research, and Practice* (301–324). Boca Raton, FL: CRC Press, Taylor & Francis.
15. Pikas, A. (1989). A pure concept of mobbing gives the best results for treatment. *School Psychology International*, 10 (2), 95–104.
16. Power, J. L. et al. (2013). Acceptability of workplace bullying: A comparative study on six continents. *Journal of Business Research*, 66 (3), 374–380.
17. Salin, D. (2003). *Workplace Bullying among Business Professionals: Prevalence, Organizational Antecedents and Gender Differences*. Helsinki: Swedish School of Economics and Business Administration.
18. Saunders, P., Huynh, A. & Goodman-Delahunty, J. (2007). Defining workplace bullying behavior professional lay definition of workplace bullying. *Journal of Law and Psychiatry*, 30 (4–5), 340–354.
19. Teas, R. K. & Palan, K. M. (1997). The realms of scientific meaning framework for constricting theoretically meaningful nominal definitions of marketing concepts. *Journal of Marketing*, 61 (2), 52–67.
20. Vukelić, M., Čizmić, S., Petrović, I. (2013). Odnos između zlostavljanja na radu i želje da se napusti organizacija: Moderatorska uloga percipirane organizacione podrške. *Empirijska istraživanja u psihologiji*, EIP 2013. (U štampi).
21. Zaltman, G., Pinson, C. R. A. & Angelmar, R. (1973). *Metatheory and Consumer Research*. Hinsdale, Illinois: Dryden Press.
22. Zapf, D., Escertin, J., Einarsen, S., Hoel, H. & Vartia, M. (2011). Empirical findings on prevalence and risk groups of bullying in the workplace. In: Einarsen, S., Hoel, H., Zapf, D., Cooper, C. L. (Eds.). *Bullying and harassment in the workplace: Developments in theory, research and practice* (75–106). Boca Raton, FL: CRC Press, Taylor & Francis Group.

THE CONCEPT OF WORKPLACE BULLYING IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Summary: *Paper deals with the concept of workplace bullying in the framework of three fundamental domains of scientific meaning: linguistic, conceptual and physical, in the context of increasingly evident globalization. Terminology in use points out that "bullying" is dominantly accepted term. Diversity of terms in use is grounded in socio-cultural distinctions. Einarsen's conceptual definition of workplace bullying is recognized as globally acceptable. Although being "global", Einarsen's encompassing definition supports scientific research and communication, but it does not give the insight in distinction of outputs and perceptions of negative acts at work. Operationalization of the concept which is tightly tuned to the conceptual definition offers a base for developing the field of workplace bullying, scientific research, interventions and problem management.*

Key words: *definition of workplace bullying, mobbing, bullying.*

Irena Rica
Leposava Vukičević[1]
Veljko Đurić
Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić", Novi Sad

SAMOPOUZDANJE KAO PREDIKTOR ODNOSA PREMA UPADLJIVOJ POTROŠNJI

Rezime: *Upadljiva potrošnja (kupovina proizvoda i usluga prvenstveno zbog toga što su skupi) je onaj vid potrošnje koji ima za cilj isticanje i održavanje statusa potrošača. Samim tim upadljiva potrošnja jasno odudara od racionalnih modela potrošačkog ponašanja. Moguće psihološko tumačenje ove pojave poziva se na kompenzaciju, psihološkom mehanizmu prevazilaženja lične nesigurnosti rastrošnim razmetanjem. U ovom radu testirana je osnovna hipoteza po kojoj postoji prediktivna veza između stepena samopouzdanja i pozitivnog odnosa prema upadljivoj potrošnji. Ispitivanje je izvršeno na uzorku od 112 ispitanika, učenika trećeg razreda gimnazije „Dušan Vasiljev" u Kikindi. Odnos prema upadljivoj potrošnji ispitivan je preko odnosa prema firmiranoj garderobi, a samopouzdanja preko njegovih različitih socijalnih manifestacija. Utvrđena je statistički značajna linearna povezanost između odnosa prema upadljivoj potrošnji i samopouzdanja, kao i između različitih latentnih dimenzija ovih konstrukata. Ukupan skor na skali kojom je mereno samopouzdanje bio je u statistički značajnoj pozitivnoj korelaciji sa svim latentnim dimenzijama skale za merenje odnosa prema upadljivoj potrošnji, pa samim tim i sa celom skalom. Ovi rezultati idu u prilog našoj osnovnoj pretpostavci da je nedostatak samopouzdanja odista povezan sa bar nekim oblicima upadljive potrošnje.*

Ključne reči: *upadljiva potrošnja, firmirana garderoba, samopouzdanje.*

1. Uvod

Veblenovo tumačenje upadljive potrošnje (1899/2008) sugeriše da će društvene grupe koje žive u izobilju upotrebiti svoju kupovnu moć da bi zadobile i održale društveni status kroz vidljivo izlaganje kupljenih roba i usluga. Javno pokazivanje onoga što se ima i može jednako je važno kao i samo bogatstvo. Međutim, upadljiva potrošnja nije samo privilegija bogatih. Primere upadljive, razmetne potrošnje možemo naći u svim istorijskim

[1] leposavavukicevic@open.telekom.rs.

razdobljima (Berkovitz, 2001; Schoep, 2004; Zuckerman, 2007) i u svim društvenim slojevima (Calzi & Corno, 2007; Wisman, 2009). Sirotinja, a ne samo kraljevi, priređuje raskošne gozbe, venčanja, proslave i ispraćaje (Bloch, Rao & Desai, 2004). Svaki takav događaj je festival statusne, upadljive potrošnje koja ne govori samo o onome koji troši već i o tome kakav utisak bi on želeo da ostavi na okolinu (Reinstaller & Sanditov, 2005). Upadljiva potrošnja se kosi sa tradicionalnim tumačenjem potrošačkog ponašanja (npr. Howard, 1989; Schiffman & Kanuk, 2009), po kome potrošač krajnje razumno donosi odluke o budućoj kupovini. Prema ovom tradicionalnom modelu, potrošač prikuplja informacije o nekoj klasi proizvoda, upoređuje prednosti i mane pojedinih robnih marki i donosi optimalnu odluku o kupovini, nastojeći da postigne što povoljniji odnos između uloženog novca i kvaliteta kupljenog proizvoda ili usluge. Očigledno je da se upadljiva potrošnja ne uklapa u ovaj eksplanatorni okvir: mnogo je primera kada se potrošači utrkuju da potroše što više novca na stvari koje im ne trebaju, koje zapravo sebi ne mogu da priušte. Stoga se sa pravom može postaviti pitanje šta pokreće ovakvo, bar naizgled, iracionalno ponašanje potrošača? Koji psihološki mehanizmi mogu da objasne ovo ekonomski besmisleno, a toliko često ponašanje potrošača? Kakva je zapravo korist od ovakve vrste potrošnje? Po savremenom evolucionističkom tumačenju, upadljiva potrošnja je jedan od načina na koji potencijalnim seksualnim partnerima odašiljemo signale o našoj reproduktivnoj vrednosti (Sundie et al., 2011). Podizanje ljudskih mladunaca je višegodišnji posao kome pogoduje raspolaganje značajnim materijalnim resursima, pa se emitovanjem znakova bogatstva (pravog ili lažnog) kod potencijalnih reproduktivnih partnera postiže povoljan utisak, sličan onom koji se postiže emitovanjem znakova (pravih ili lažnih) mladosti i zdravlja (Buss & Schmitt, 1993).

U želji da što bolje razumemo psihološku osnovu upadljive potrošnje, tokom nekoliko poslednjih godina sproveli smo niz istraživanja u kojima smo, uglavnom na primeru firmirane garderobe, ispitivali psihološke korelate odnosa prema upadljivoj potrošnji. Tako smo do sada utvrdili da se pozitivan odnos prema upadljivoj potrošnji može predvideti na osnovu konformizma (Velov, Bosiok, Mitić i Đurić, 2010), visokog vrednovanja interpersonalne vrednosti „*vlast*" (Mitić, Bosiok, Velov i Đurić, 2010; Vukičević, Velov, Mitić i Đurić, 2011), autoritarnosti (Dragojević, Kontić i Đurić, 2011), socijalne anksioznosti (Vukičević i Đurić, 2011), bezobzirne samopromocije (jedne od strategija vršnjačke kompeticije među adolescentima) i makijavelizma (Mitić, 2011). Ukoliko su upadljivoj potrošnji sklonije autoritarne osobe koje visoko vrednuju vlast, i postižu visoke skorove na skalama konformizma, makijavelizma, socijalne anksioznosti i bezobzirne samopromocije onda se – u svetlu poznatih psiholoških znanja – može sa pravom postaviti pitanje o povezanosti

samopouzdanja i pozitivnog odnosa prema upadljivoj potrošnji. Da li osobe niskog samopouzdanja nastoje da taj nedostatak nadoknade okretanjem ka upadljivoj potrošnji?

Samopouzdanje se najšire može definisati kao verovanje u sopstvene sudove, stavove, sposobnosti i mogućnosti, izraženo kroz čvrst, stabilan osećaj lične vrednosti (Rosenberg et al., 1960), koji nam omogućava da se izborimo sa osnovnim izazovima života (Branden, 1969).

Osnovni cilj ovog rada bio je da ispita prediktivni odnos između pozitivnog odnosa prema upadljivoj potrošnji i nivoa samopouzdanja, kao i prediktivni odnos između latentnih dimenzija ova dva psihološka konstrukta. Pretpostavili smo da će osobe niskog samopouzdanja pokazati pozitivniji odnos prema upadljivoj potrošnji nego osobe višeg nivoa samopouzdanja.

2. Metod

2.1. Uzorak

Terenski deo istraživanja sproveden je tokom januara i februara 2011. godine. Uz saglasnost školske uprave, ispitivanje je izvršeno na uzorku od 112 učenika (36 mladića i 76 devojaka) trećeg razreda gimnazije „Dušan Vasiljev" iz Kikinde. U opštem uputstvu ispitanicima je garantovana anonimnost i od njih je zahtevano da daju podatke o polu i godinama starosti.

2.2. Instrumenti

Nivo samopouzdanja meren je agregacijom šest različitih skala koje pojedinačno zahvataju različite aspekte samopouzdanja. Tih šest skala su: *Skala potrebe za pripadanjem* (Leary & Kelly, 2009), *Skala anksioznosti pri interakciji* (Leary, 1983), *Skala anksioznosti u vezi sa fizičkim izgledom* (Hart, Leary & Rejeski, 1989), *Skala emocionalne povredivosti* (Leary & Springer, 2000), *Skala lažnog predstavljanja* (Leary, Patton, Orlando & Funk, 2000) i *Skala sklonosti ka crvenjenju* (Leary & Meadows, 1991). Na taj način dobijena je jedinstvena *Skala samopouzdanja* od 59 petostepenih tvrdnji Likertovog tipa (Skala SP).

Odnos prema upadljivoj potrošnji meren je našim standardnim instrumentom CC-55 (Mitić, Bosiok, Velov i Đurić, 2010; Vukičević, Velov, Mitić i Đurić, 2011; Mitić, 2011), koji je u dosadašnjoj upotrebi pokazao visoku pouzdanost, te smisaonu i ponovljivu faktorsku strukturu (Kosanović, Vukičević i Đurić, 2011).

2.3. Statistička analiza

Pouzdanost skala proverena je preko Kronbahovog alfa koeficijenta. Latentna struktura korišćenih instrumenata ispitivana je faktorskom analizom: metodom glavnih komponenti i Varimax rotacijom sa Kajzerovom normalizacijom. Povezanost između faktora izdvojenih na datim skalama ispitivana je bivarijantnom korelacionom analizom, upotrebom Pirsonovog koeficijenta linearne korelacije. Nivo statističke značajnosti bio je određen na nivou $\alpha = 0,05$.

3. Rezultati

3.1. Pouzdanost

Oba merna instrumenta korišćena u ovom istraživanju pokazala su visoku pouzdanost. Njihovi Kronbahovi alfa koeficijenti prikazani su u tabeli 1.

Tabela 1. Pouzdanost korišćenih mernih instrumenata

Br.	Naziv skale	Kronbahov alfa koeficijent
1.	*Skala za ispitivanje nivoa samopouzdanja (Skala SP)*	0,836
2.	*Skala odnosa prema upadljivoj potrošnji (Skala CC-55)*	0,941

3.2. Latentna struktura psihometrijskih skala

Faktorskom analizom odgovora na Skali SP izdvojeno je šest interpretabilnih faktora koji objašnjavaju 41,721% ukupne varijanse (tabela 2).

Tabela 2. Latentna struktura Skale za ispitivanje samopouzdanja (SP)

Faktori Skale SP	Objašnjena varijansa (%)	Karakteristični koren	Sadržaj karakterističnih tvrdnji, koji objedinjuje stavke čiji sadržaj opisuje
Sklonost ka crvenjenju	16,068	9,641	Nedostatak samopouzdanja izražen kroz sklonost ka crvenjenju u različitim socijalnim situacijama: prilikom usmene procene školskog znanja, interakciji sa vršnjacima, nameri stvaranja pozitivnog utiska itd.
Stidljivost	7,266	4,360	Nedostatak samopouzdanja izražen kroz osećanje stidljivosti u novim situacijama, kao i želje za većom opuštenošću u prisustvu drugih ljudi i željom za lakoćom uspostavljanja kontakta sa drugima.

Lažno predstavljanje	5,582	3,349	Svest o lažnom predstavljaju, sklonost ka lažnom predstavljanju i strah od otkrivanja lažnog predstavljanja i namere da sebe prikažemo u nerealno povoljnijem svetlu.
Potreba za pripadanjem	5,427	3,256	Nedostatak samopouzdanja izražen kroz ispoljavanje preterane potrebe za pripadanjem.
Emocionalna nepovredivost	3,880	2,328	Samopouzdanje kroz ispoljavanja emotivne nepovredivosti. Manifestuje se kao odsustvo emotivnog regovanja pri postojanju izvesne osude drugih.
Važnost mišljenja drugih	3,497	2,098	Nedostatak samopouzdanja izražen kroz pridavanje prevelike važnosti mišljenju drugih, tendenciju da se uvek ostavi savršen utisak u društvu, želju za pozitivnim mišljenjem o sebi i anksioznost koja dolazi usled mogućeg odbacivanja ili osude.

Faktorskom analizom odgovora na skali odnosa prema upadljivoj potrošnji izdvojeno je pet interpretabilnih faktora, koji objašnjavaju 47,242% ukupne varijanse (tabela 3).

Tabela 3. Latentna struktura Skale za ispitivanje odnosa prema upadljivoj potrošnji

(Skala CC-55)

Faktori skale *CC-55*	Objašnjena varijansa (%)	Karakteristični koren	Sadržaj karakterističnih tvrdnji, koji objedinjuje stavke čiji sadržaj opisuje
Pripadnost grupi	24,934	13,714	Nošenje firmirane odeće da bi se istakla sopstvena vrednost i privlačnost u očima drugih pripadnika grupe i izbeglo njeno odbacivanje.
Privlačnost	8,973	4,935	Firmirana odeća kao sredstvo za povećanje fizičke privlačnosti i doprinos lepšem izgledu.
Samoafirmacija	5,071	2,789	Firmirana odeća kao sredstvo za lično isticanje, samopotvrdu i samopromociju.
Prestiž	4,322	2,377	Firmirana odeća kao sredstvo za izražavanje boljeg materijalnog statusa, bogatstva i imovnog prestiža.
Poštovanje	3,942	2,168	Odnos prema firmiranoj odeći koja ima za cilj da posluži kao sredstvo za izazivanje ugleda, poštovanja, popularnosti i utiska uspešnosti.

3.4. Prediktivni odnos mernih instrumenata i njihovih latentnih dimenzija

Linearni prediktivni odnos dveju skala i njihovih latentnih dimenzija prikazan je u tabeli 4. Uočljiva je statistički značajna korelacija između ukupnih skorova obe skale ($r = 0,355$; $p < 0,001$). Istovremeno, ukupni skor na Skali SP i na svih pet faktora Skale CC-55. Faktori skale samopouzdanja *sklonost ka crvenjenju*, *lažno predstavljanje* i *važnost mišljenja drugih* statistički su značajno korelirali sa većinom faktora Skale CC-55, kao i sa ukupnim skorom na Skali CC-55. Jedini faktor Skale SP za koji nije utvrđen prediktivni odnos sa Skalom CC-55 (na nivou značajnosti $p < 0,05$), kao ni sa jednom od njenih pet latentnih dimenzija, bio je faktor *potreba za pripadanjem*.

Posebno je zanimljivo da je utvrđena nulta korelacija ovog faktora sa faktorom *pripadnost grupi* Skale CC-55 ($r = 0,043$; $p = 0,65$), mada bi se, sudeći po nazivu samih faktora, mogla očekivati njihova značajna povezanost. Međutim, detaljnijim pregledom sadržaja stavki objedinjenih u ova dva faktora otkriva se da, uprkos sličnosti u njihovim nazivima, svaki od njih zahvata jedinstven psihološki sadržaj. Faktor *potreba za pripadanjem* Skale SP objedinjuje stavke koje ističu negativne posledice usamljenosti i nepripadanja (*Želim da me drugi ljudi prihvate*; *Ne volim da budem sam*; *Veoma me nervira kada nisam uključen/uključena u planove drugih ljudi*), dok faktor *pripadnost grupi* Skale CC-55 objedinjuje stavke koje ističu afirmativnu vrednost grupne pripadnosti izraženu kroz prihvatanje, koja dolazi kroz upadljivu potrošnju, tj. nošenje firmirane garderobe (*Nošenje firmirane garderobe obezbeđuje popularnost među prijateljima i kolegama*; *Firmirana odeća se nosi da bi se drugim ljudima nešto saopštilo*; *Devojke nose firmiranu odeću kako bi povećale sopstvenu vrednost u očima drugih devojaka*).

Isto tako, utvrđena je slaba povezanost faktora *stidljivost* Skale SP sa skalom CC-55. Ovaj faktor nije statistički značajno korelirao sa ukupnim skorom Skale CC-55, a ni sa 4 od 5 faktora Skale CC-55. Jedina statistički značajna korelacija ovog faktora bila je sa faktorom *samoafirmacija* ($r = 0,218$; $p = 0,021$). Isto tako, faktor *emocionalna nepovredivost* Skale SP svoju jedinu vezu sa Skalom CC-55 ostvaruje preko linearne povezanosti sa njenim faktorom *prestiž* ($r = 0,273$; $p = 0,004$). Prema tome, prediktivni odnos Skale SP sa Skalom CC-55 počiva prvenstveno na prediktivnoj moći faktora *sklonost ka crvenjenju*, *lažno predstavljanje* i *važnost mišljenja drugih*.

Tabela 4. Linearna povezanost faktora Skale CC-55 sa faktorima Skale SP

Skala SP		Skala CC-55					
		Pripadnost grupi	Privlačnost	Samo-afirmacija	Prestiž	Poštovanje	Ukupan skor
Sklonost ka crvenjenju	r	0,194	0,203	0,311	0,106	0,128	0,255
	p	0,041	0,033	0,001	0,268	0,180	0,007
Stidljivost	r	0,071	0,075	0,218	0,025	0,106	0,131
	p	0,458	0,434	0,021	0,796	0,268	0,171
Lažno predstavljanje	r	0,278	0,241	0,260	0,121	0,176	0,290
	p	0,003	0,010	0,006	0,204	0,064	0,002
Potreba za pripadanjem	r	0,043	0,086	0,142	0,186	0,087	0,130
	p	0,650	0,367	0,134	0,050	0,362	0,171
Emocionalna nepovredivost	r	0,129	0,118	0,181	0,273	0,091	0,189
	p	0,176	0,213	0,056	0,004	0,340	0,046
Važnost mišljenja drugih	r	0,179	0,138	0,246	0,236	0,197	0,246
	p	0,060	0,146	0,009	0,012	0,037	0,009
Ukupan skor	r	0,260	0,249	0,386	0,211	0,258	0,355
	p	0,006	0,009	0,001	0,027	0,006	0,001

r – Pirsonov koeficijent linearne korelacije;
p – nivo statističke značajnosti.

Sadržaj stavki koje grupišu faktor *lažno predstavljanje* ukazuju na sklonost ka lažnom predstavljanju, ali i na emociju straha kao moguće posledice otkrivanja pravog lica, nedostataka i mana. Ispitanici kod kojih je izraženija emocija straha kao moguća posledica otkrivanja pravog lica, određenih nedostataka i mana, pokazuju veću sklonost ka firmiranoj garderobi, i to u svrhu ostvarivanja veće pripadnosti grupi, povećanja sopstvene privlačnosti i samoafirmacije.

Pozitivniji odnos prema firmiranoj garderobi raste i sa izrazitijom manifestacijom *sklonosti ka crvenjenju*. Oni pojedinci koji u različitim socijalnim situacijama pokazuju veću sklonost ka crvenjenju, jasnoj manifestaciji simpatičke aktivacije izazvane osećanjem socijalne nelagodnosti, takođe poseduju veću sklonost ka firmiranoj garderobi. Pozitivan odnos prema firmiranoj garderobi se takođe, kao i kod *lažnog predstavljanja* odnosi na ostvarivanje veće pripadnosti grupi, povećanje sopstvene privlačnosti i samoafirmacije.

Slično tome, uz dimenziju nedostatka samopouzdanja, koja je ovde nazvana *važnost mišljenja drugih*, raste i sklonost ka firmiranoj garderobi, i to kao sredstvu za samoafirmaciju, isticanje boljeg imovnog statusa i materijalnog prestiža. Sklonost ka firmiranoj garderobi povezuju želja za pozitivnim mišljenjem drugih o nama i anksioznost koja dolazi usled mogućeg odbacivanja ili osude.

4. Diskusija

Glavni nalaz ovog istraživanja je demonstracija prediktivne povezanosti dveju psihometrijskih skala i njihovih latentnih dimenzija, što ukazuje na psihološku povezanost različitih manifestacija samopouzdanja i pozitivnog stava prema upadljivoj potrošnji. Ispitanici koji na različite načine ispoljavaju nedostatak samopouzdanja istovremeno su pokazali i veću naklonost ka firmiranoj garderobi kao jednom od vidova ispoljavanja upadljive potrošnje. To ukazuje na moguću kompenzatornu (Adler, 1963) funkciju upadljive potrošnje. Po tom tumačenju, osećanje lične nadmoći koje dolazi od nošenja firmirane garderobe ima za cilj prevazilaženje intenzivnog osećanja manje vrednosti. Bar deo koristi od nošenja vidljivo skupe odeće dolazi od suzbijanja osećanja sopstvene niže vrednosti. Ako je tako, onda je svaki dinar potrošen u kupovinu firmirane garderobe zapravo uložen radi sticanja samopouzdanja. Štaviše, trošenje novca na skupu i samim tim svima nedostupnu odeću je siguran, jednostavan i srazmerno jeftin način za kupovinu trenutnog (ali i jalovog) ličnog mira.

Iako je osećanje samopouzdanja i lične vrednosti svakako u tesnoj vezi sa našim opažanjem sopstvene reproduktivne vrednosti, ovaj nalaz svakako dopunjuje savremeno tumačenje upadljive potrošnje kao sistema za signalizaciju poželjnih partnerskih osobina (Sundie et al., 2011). Isto bi se moglo reći i za naše prethodne nalaze koji su sasvim saglasni ovde iznetim rezultatima (Velov et al., 2010; Mitić et al., 2010; Vukičević et al., 2011; Dragojević et al., 2011; Vukičević i Đurić, 2011; Mitić, 2011). Time je još jednom empirijski potvrđena opravdanost naše opšte istraživačke orijentacije usmerene ka pronalaženju psiholoških korelata upadljive potrošnje. Visoka pouzdanost i njihova smislena faktorska struktura, kojom se objašnjava veliki deo ukupne varijanse odgovora, preporučuje obe ovde korišćene skale za dalju upotrebu u budućim istraživanjima. Ekonomski, kulturni i socijalni potencijal upadljive potrošnje (Saad, 2007; Truong, 2010), kao i njen značaj za razumevanje mnogih svakodnevnih ponašanja, ohrabruje napore učinjene u tom pravcu.

Literatura

1. Adler, A. (1963). *Poznavanje čoveka*. Beograd: Kosmos.
2. Berkovitz, J. R. (2001). Social and religious controls in pre-revolutionary France: rethinking the beginnings of modernity. *Jewish History*, 15, 1–40.
3. Bloch, F., Rao, V. & Desai, S. (2004). Wedding celebrations as conspicuous consumption: signalling social status in rural India. *Journal of Human Resources*, 39, 675–695.
4. Branden, N. (1969). *The psychology of self – esteem*. New York: Bantam.
5. Buss, D. M. & Schmitt, D. P. (1993). Sexual strategies theory: an evolutionary perspective on human mating. *Psychological Review*, 100, 204–232.

6. Calzi, R. & Corno, P. (2007). *Gypsy arhitecture: houses of the Roma in Eastern Europe*. Stuttgart: Axel Menges.
7. Dragojević, A., Kontić, V., Đurić, V. (2011). Upadljiva potrošnja, autoritarna struktura ličnosti i materijalni status kod mladih. Knjiga rezimea XVII naučnog skupa *Empirijska istraživanja u psihologiji*, 146–147. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za psihologiju i Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.
8. Hart, E. A., Leary, M. R. & Rejeski, W. J. (1989). The measurement of social physique anxiety. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 11, 94–104.
9. Howard, J. A. (1989). *Consumer behavior in marketing strategy*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall Inc.
10. Kosanović, B., Vukičević, L., Đurić, V. (2012). Metrijske karakteristike i faktorska struktura skale za ispitivanje odnosa prema upadljivoj potrošnji. *Civitas*, časopis za društvena pitanja – pravo, bezbednost, psihologiju, filologiju i menadžment, vol. 2, no. 3, 24–33.
11. Leary, M. R. (1983). Social anxiousness: The construct and its measurement. *Journal of Personality Assessment*, 47, 66–75.
12. Leary, M. R. & Kelly, K. M. (2009). Belonging motivation. In: M. R. Leary & R. H. Hoyle (Eds.). *Handbook of individual differences in social behavior*. New York: Guilford.
13. Leary, M. R. & Meadows, S. (1991). Predictors, elicitors, and concomitants of social blushing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 254–262.
14. Leary, M. R., Patton, K. M., Orlando, A. E., Funk, W. W. (2000). The impostor phenomenon: self-perceptions, reflected appraisals and interpersonal strategies. *Journal of Personality*, 68, 725–756.
15. Leary, M. R. & Springer, C. (2000). Hurt feelings: The neglected emotion. In: R. M. Kowalski (Ed.). *Behaving badly: Aversive behaviors in interpersonal relationships* (151–175). Washington, DC: American Psychological Association.
16. Mitić, A. (2011). Upadljiva potrošnja i makijavelizam kao oblici socijalne kompeticije. Masterski rad. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić".
17. Mitić, A., Bosiok, D., Velov, B., Đurić, V. (2010). Upadljiva potrošnja, interpersonalne vrednosti i materijalni status kod mladih. Knjiga rezimea XVI naučnog skupa *Empirijska istraživanja u psihologiji* (80). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za psihologiju i Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.
18. Reinstaller, A. & Sanditov, B. (2005). Social structure and consumption: on the diffusion of consumer good innovation. *Journal of Evolutionary Economics*, 15, 505–531.
19. Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self – image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
20. Saad, G. (2007). *The evolutionary bases of consumption*. Mahwah, New Jersey: Erlbaum.
21. Saundie, J. M., Kenrick, D. T., Griskevicius, V., Tybur, J. M., Vohs, K. D. & Beal, D. J. (2011). Peackoks, Porsches, and Thorsten Veblen: conspiciuous consumption as sexual signalling system. *Journal of Personality and Social Pychology*, 100, 664–680.
22. Schlenker, B. R., Leary, M. R. (1982). Social anxiety and self-presentation. A conceptualization and model. *Psychological Bulletin*, 92, 641–669.
23. Schoep, I. (2004). Assessing the role of conspiciouos consumption in the middle Minoan I–II periods. *Oxford Journal of Archeology*, 23, 243–269.

24. Shiffman, L. & Kanuk, L. (2009). *Consumer behavior.* 10th edition. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, Inc.
25. Truong, J. (2010). Personal aspirations and the consumption of luxury goods. *International Journal of Market Research*, 52, 653–671.
26. Veblen, T. (1899/2008). *Teorija dokoličarske klase.* Novi Sad: Mediterran Publishing.
27. Velov, B., Bosiok, D., Mitić, A., Đurić, V. (2010). Upadljiva potrošnja, osetljivost na interpersonalni uticaj i konformizam kod mladih. Knjiga rezimea XVI naučnog skupa *Empirijska istraživanja u psihologiji* (80–81). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za psihologiju i Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.
28. Vukičević, L., Đurić, V. (2011). Socijalna anksioznost i odnos prema upadljivoj potrošnji kod učenika šestog i sedmog razreda osnovne škole. *Psihološka istraživanja*, vol. 14, br. 2, 179–191.
29. Vukičević, L., Velov, B., Mitić, A., Đurić, V. (2011). Psihološki korelati pozitivnog stava prema upadljivoj potrošnji. Knjiga rezimea XVII naučnog skupa *Empirijska istraživanja u psihologiji* (143–144).. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za psihologiju i Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.
30. Wisman, J. D. (2009). Household saving, class identity and conspicuous consumption. *Journal of Economic Issues*, 52, 89–114**.**
31. Zuckerman, S. (2007). Slaying oxen and killing sheep, eating meet and drinking wine: feasting in bronze age Hazor. *Palestine Exploration Quarterly*, 139, 186–204.

SELF-CONFIDENCE PREDICTS THE ATTITUDE TOWARDS CONSPICUOUS CONSUMPTION

Summary: *The main objective of conspicuous consumption (procuring goods and services primarily because they are expensive) is to establish and maintain social status of the purchaser. Thus, conspicuous consumption contradicts models of consumer behavior that are based on the assumption on rational (value for money) decision making. In other words, we still do not have a complete answer to the question: why would people pay exuberant amounts of money for things with little or no functional value? One possible psychological explanation of conspicuous consumption calls on compensation, that is, on prevailing over one's own lack of self-confidence through public display of lavish spending. In this study, we tested our assumption about predictive relationship between the level of self-confidence and the attitude towards conspicuous consumption. For this purpose 36 boys and 76 girls (aged 17–19) were probed on their attitude towards designer garments (as an example of conspicuous consumption) and on self-confidence, buy use of standardized psychometric scales. The data revealed statistically significant correlation between the attitude towards conspicuous consumption and the self-confidence, as well as among various latent dimensions of these two constructs. We conclude that lack of self-confidence predisposes to, at least some, manifestations of conspicuous consumption.*

Key words: *conspicuous consumption, designer garments, self-confidence.*

Ruženka Šimoniová Černáková
Pedagoški fakultet, Sombor[1]

PEDAGOŠKI ASPEKTI MULTIKULTURALNOG DRUŠTVA

Rezime: *Rad je iz oblasti psihologije dvojezičnosti i bavi se načinima razvijanja i održavanja manjinskog obrazovanja. Multikulturalnost možemo definisati i kao suživot različitih kultura, a svako kulturno heterogeno društvo je i jezički heterogeno. U takvim društvima, u koje spada i Srbija i većina država u Evropi, postavlja se ozbiljno pitanje obrazovanja autohtonih jezičkih manjina čiji se maternji jezici nalaze u manjinskoj situaciji. Manjinsko obrazovanje možemo posmatrati kao podsistem obrazovnog sistema u svakoj zemlji. Kao takvo, ono ima svoje specifičnosti koje su odraz pedagoških aspekata jezički i kulturno različitih društava. U radu se razmatraju sledeći pedagoški aspekti: izbor nastavnog jezika prilikom upisa u osnovnu školu, promena nastavnog jezika u osnovnoj i srednjoj školi i učenje drugog, većinskog, jezika. Osnovni zaključak koji proističe iz analize obrazovnih specifičnosti autohtonih manjina jeste da njihovim pripadnicima moramo obezbediti obrazovanje na njihovom maternjem jeziku uz intenzivno učenje većinskog jezika. Na taj način su multikulturalna društva na dobrom putu da sačuvaju svoju jezičku i kulturnu heterogenost kao bogat resurs.*

Ključne reči: *manjinsko obrazovanje, nastavni jezik, maternji jezik, drugi jezik.*

1. Nacionalna manjina

Nacionalna manjina je pojam koji je vezan za pravni status jedne nacionalne grupe ili etničke manjine. Takav pravni status je u direktnoj vezi sa garancijama određenih prava, između ostalog u oblasti obrazovanja i očuvanja jezika manjine. Pri tome je sasvim nevažno da li manjinska grupa etnički pripada narodu susedne države, da li živi kao manjina razasuta u više država ili je kao zatvorena grupa prisutna samo u jednoj državi. Nacionalna manjina se definiše kroz objektivne i subjektivne karakteristike. Objektivne karakteristike su: jezik, istorija, kultura, tradicija i posebnosti verskih obreda, dok je subjektivna karakteristika isključivo princip samoodređenja, odnosno samoopredeljenja. Razlika između etničke i nacionalne manjine je u tome što je nacionalna manjina kategorija međunarodnog prava i u

[1] cernak@stcable.rs.

Evropi regulisana kroz okvirne dogovore Saveta Evrope (Rada Európy, 2005). Politički su nacionalne manjine u mnogo boljoj poziciji nego etničke manjine zato što su kao manjine i zakonski priznate. Jezička manjina je lingvistički pojam i označava jezičke zajednice koje su brojčano manje od preovladavajuće jezičke zajednice i kulture. Jedno od osnovnih prava svakog čoveka je pravo na sopstveni maternji jezik, i to ne samo u privatnoj sferi nego i u javnoj upotrebi.

U novijoj literaturi i u oblasti psiholingvistike i sociolingvistike često se koristi pojam autohtona jezička manjina, označavajući osobe koje su, ne menjajući mesto stanovanja, promenile državu i postale etnička ili nacionalna manjina. Svoj nacionalni identitet određuju na osnovu jezika i kulture a ne na osnovu države u kojoj žive (Göncz, u štampi).

2. Manjinsko obrazovanje

Naučna istraživanja potvrđuju stav da deca, pripadnici jezičkih manjina, mogu uz pomoć porodice i uz pomoć škole postati i ostati dvojezična i dvokulturna. Ako imamo u vidu ulogu i poziciju manjinskog jezika, onda kao najčešće modele osnovnoškolskog obrazovanja u koje je uključen manjinski jezik možemo navesti sledeće:

1. škole u kojima je dominantan manjinski jezik a većinski jezik se izučava kao predmet;
2. škole u kojima je dominantan manjinski jezik a ograničen broj predmeta se predaje na većinskom jeziku;
3. škole gde je dominantan većinski jezik i u kojima su neki časovi na manjinskom nastavnom jeziku;
4. termin dvojezična škola treba koristiti za škole koje se trude da održe oba jezika, manjinski i većinski, na istom nivou važnosti, kroz nastavni plan i program i kroz razne predmete.

Izbor tipa obrazovanja, nastavnih metoda i obrazovnih sadržaja zavisi od mnogih faktora, između ostalih od:

1. ciljeva obrazovanja u pojedinim regionima i njihovog kulturnog i političkog konteksta;
2. broja, potrebe, zahteva i očekivanja manjinskih učenika i učitelja;
3. nivoa jezičkih kompetencija dece na manjinskom i većinskom jeziku. U nekim slučajevima nivo jezičkih kompetencija u manjinskom jeziku nije dovoljan da bi se deca obrazovala samo na manjinskom jeziku;
4. demografskog profila određene grupe;
5. dostupnosti prikladnih udžbenika koji se razvijaju u datoj državi ili u matičnim zemljama;
6. finansijskih i ostalih resursa.

Najveća potreba pravljenja raznih sistematizacija i modela obrazovanja dece postoji upravo u višejezičnim društvima koja u svojim obrazovnim sistemima imaju implementirano i manjinsko obrazovanje. Modele i tipologije možemo praviti sa različitih polazišta:

- koji jezik se koristi u nastavi;
- kakva je politika jezičkog planiranja u obrazovanju;
- kakvi su ciljevi obrazovanja sa jezičkog aspekta; i
- povezanost porodičnog i školskog jezika.

Iz različitih tipologija dvojezičnog obrazovanja proizilazi:

1. preko programa u kojima se samo jedan jezik koristi kao nastavni često se u manjinskoj situaciji postiže bolji dvojezični razvoj nego u slučaju kada postoje dva nastavna jezika;
2. osnovni princip za svako obrazovanje koje ima za cilj dvojezičnost treba da bude sledeći: dati svu moguću podršku onom jeziku u školi za koji postoje manje mogućnosti da se van škole adekvatno razvije.

Za potrebe obrazovanja autohtonih jezičkih manjina, posebno u centraloistočnim evropskim zemljama, korisna je razlika između koncepta dvojezičnog obrazovanja i koncepta nastave na dva jezika (Göncz, u štampi). Dvojezično obrazovanje ima šire značenje i uključuje sve forme obrazovanja koje kao jedan od svojih primarnih ciljeva imaju promociju dvojezičnih učenika, bez obzira na broj jezika koji se koristi u nastavi. Sa druge strane, nastava na dva jezika podrazumeva korišćenje dva nastavna jezika, a promocija dvojezičnosti nije neophodan cilj. Razlikovanje ova dva koncepta je za pripadnike autohtonih manjina važno zbog toga što je u njihovom slučaju jednojezično obrazovanje na maternjem jeziku, uz učenje većinskog jezika kao posebnog predmeta, najbolji put ka postizanju visokog nivoa dvojezičnosti, bolji od nastave na dva jezika (Šimonji Černak, 2012).

3. Specifičnosti u obrazovanju autohtonih manjina

U daljem tekstu će biti razmatrane specifičnosti sa kojima se susreće manjinsko obrazovanje a koje nisu predmet rasprave obrazovanja učenika koji pripadaju većinskom narodu. Imamo u vidu decu – pripadnike autohtonih manjina – gde je manjinska zajednica dovoljno jaka da može svoj model obrazovanja svrstati u razvojne modele dvojezičnog obrazovanja.

Specifičnosti, ili izazovi obrazovanja dvojezične dece su sledeće:

1. izbor nastavnog jezika u osnovnoj školi;
2. promena nastavnog jezika u osnovnoj i srednjoj školi;
3. učenje većinskog jezika.

3.1. Izbor nastavnog jezika

Izbor nastavnog jezika za pripadnike autohtonih manjina u jezički i kulturno heterogenim društvima usko je povezan sa modelima obrazovanja jezičkih manjina. Na osnovu analiza više obrazovnih sistema nama susednih država moguće je definisati četiri moguća programska ostvarenja obrazovanja na jezicima manjina (Ivanović, 2007):

1. A model: celokupna nastava se izvodi na jeziku manjine, s tim da se, pored toga, obavezno uči državni jezik;
2. B model: na jeziku manjine se izvodi nastava tzv. nacionalnih predmeta;
3. C model: celokupna nastava se izvodi na jeziku većinskog naroda. Pored toga, sluša se maternji jezik i književnost manjine kao obavezni ili izborni predmet;
4. D model: celokupna nastava se izvodi na većinskom jeziku. Pored toga, sluša se predmet jezik nacionalne manjine sa elementima nacionalne kulture (tzv. negovanje maternjeg jezika i kulture) kao izborni predmet.

Već je rečeno da je najbolji model za razvoj maternjeg jezika i razvoj dvojezičnosti prvi, A model. Međutim, postoje sredine gde je koncentracija pripadnika jezičke manjine i većine takva da postoje škole ili odeljenja i sa maternjim (manjinskim) jezikom i sa većinskim nastavnim jezikom. Zbog toga se u tim sredinama pred roditelje postavlja važna dilema: na koji nastavni jezik upisati svoje dete prilikom polaska u osnovnu školu. Pri tome moramo imati u vidu i različite kombinacije porodičnih jezika: u porodici se govori samo na manjinskom jeziku, ali postoje i porodice u kojima se govori i na manjinskom i na većinskom jeziku jer roditelji imaju različite maternje jezike. Naša pažnja biće sada usmerena na prvi slučaj, a to je da je detetov porodični jezik onaj u manjinskoj situaciji. Roditelji mogu odluku o nastavnom jeziku doneti na osnovu više faktora:

1. pošto su svesni da će dete morati da promeni nastavni jezik u petom razredu osnovne škole (jer živi u takvoj sredini u kojoj se nastava na maternjem jeziku realizuje samo u nižim razredima) ili u prvom razredu srednje škole (jer je većina srednjih škola na većinskom jeziku);
2. da bi izbegli kasnije jezičke poteškoće i negativan uticaj promene jezika na školski uspeh deteta;
3. da bi dete od početka učilo većinski jezik;
4. da ne bi kasnije imalo problema sa slabim jezičkim kompetencijama u većinskom jeziku;
5. odlučuju se za većinski nastavni jezik i pored toga što je njihov porodični jezik manjinski.

Ili, drugi način razmišljanja koji vodi ka drugoj odluci:

1. imamo naš porodični jezik, maternji jezik;
2. pripadamo određenoj kulturi, identifikujemo se sa svojom etničkom grupom;
3. osećamo obavezu da se jezik, kultura i etnicitet očuvaju;
4. dete će svakako učiti većinski jezik na svim nivoima obrazovanja;
5. možda će ići u srednju školu ili na studije u matičnu zemlju (gde je naš maternji jezik većinski jezik);
6. odlučuju se za maternji nastavni jezik.

Naravno, ovi pretpostavljeni načini donošenja odluke o nastavnom jeziku nastali su na osnovu iskustva sa roditeljima dece pripadnika autohtonih manjina. Bilo bi korisno napraviti istraživanje posvećeno upravo ovoj problematici sa ciljem da se proveri na koje faze u odlučivanju se može uticati da bi se odluka skrenula u smeru očuvanja i razvoja maternjeg jezika kroz upotrebu tog jezika u nastavi.

Dve odluke o nastavnom jeziku vode ka dva različita puta u obrazovanju deteta na manjinskom maternjem jeziku. Ta dva puta se mogu opisati sledećim faktorima:

1. obrazovnim programom u koji je dete uključeno;
2. tipom dvojezičnosti koji će se razviti;
3. jezičkom kompetencijom u oba jezika.

Ako dete pohađa nastavu na većinskom jeziku ono se nalazi u programu obrazovanja koji je, prema svim nalazima istraživanja, najmanje primeren deci – pripadnicima autohtonih manjina. Taj program možemo nazvati program utapanja u jezik, čiji je cilj jednojezičnost na jeziku većine za decu koja pripadaju manjinskoj grupi. Još neki nazivi koji se koriste za ovaj tip obrazovanja su submerzni model, suptraktivno obrazovanje, slabi modeli ili slabe forme dvojezičnog obrazovanja, a zajednička karakteristika im je da ne pružaju nikakvu podršku razvoju maternjeg jezika – dvojezičnost nije cilj obrazovanja, maternji jezik ostaje na niskom nivou i postoji opasnost da se vremenom izgubi, dete nije pismeno na maternjem jeziku, što može vremenom dovesti do zamene jezika. Dok deca ne razviju odgovarajuće jezičke kompetencije, u drugom jeziku imaju slabije školsko postignuće od svojih mogućnosti (Göncz, 2007). Ukoliko učenici pohađaju nastavu na jeziku koji im nije maternji, jer nemaju drugi izbor (ili možda i imaju), društvo im na taj način šalje poruku da su njihov jezik i njihova kultura manje vredni i da za njih nema mesta u školi. I ako su roditelji izabrali za svoje dete školovanje na nematernjem jeziku, a imali su i drugačiji izbor, zapravo im poručuju isto (Šimonji Černak, 2012).

Pored brojnih podela dvojezičnosti, za razmatranje uticaja nastavnog jezika na tip dvojezičnosti koji se može razviti kod dece čini se da je najadekvatnija podela na balansiranu i dominantnu dvojezičnost. Jezička ravnoteža ili balans znači podjednako dobro vladanje sa oba jezika. Dominantna dvojezičnost podrazumeva značajno bolje poznavanje jednog od jezika. Ako dete pohađa nastavu na nematernjem jeziku realno je očekivati da će taj jezik bolje poznavati i da će steći pismenost na tom jeziku. Dete će biti u situacijama da ga često koristi u komunikaciji sa svojim vršnjacima, nastavnicima i raznim vanškolskim situacijama. Može se reći da će se kod njega razviti dominantna dvojezičnost sa prevagom drugog jezika, iako će u porodici nastaviti da komunicira na svom maternjem jeziku (Romaine, 2007). Sa druge strane, ako dete pohađa nastavu na svom maternjem jeziku steći će osnovne jezičke veštine na oba jezika (govorenje, čitanje i pisanje). Pošto se drugi jezik izučava kao poseban obavezni predmet od predškolske ustanove, dete će steći pismenost i na tom jeziku, što znači da će govoriti, čitati i pisati i na većinskom jeziku. Na taj način će se uz pomoć nastave na maternjem jeziku razviti balansirana dvojezičnost (ili dvojezičnost što bliža ovom idealu). Dete, a kasnije i odrasla osoba, će moći bez problema koristiti oba jezika u različitim situacijama. Istraživanja su takođe potvrdila da deca kod kojih se razvila balansirana dvojezičnost imaju određene kognitivne prednosti nad svojim jednojezičnim vršnjacima (Toth, 2006).

O jezičkim kompetencijama dvojezičnog deteta možemo raspravljati u kontekstu hipoteze o međuzavisnosti u razvoju jezika, dalje sa aspekta podele jezičkih kompetencija na komunikativnu (površinsku) i kognitivnu kompetenciju, te u svetlu hipoteze o pragu. Ako smestimo raspravu u okvire pedagoških aspekata dvojezičnosti, naročito kod pripadnika autohtonih manjina, dobijamo sledeće odrednice:

1. Pošto nivo jezičkih kompetencija u prvom jeziku predstavlja prediktor jezičkih kompetencija u drugom jeziku (hipoteza o međuzavisnosti u razvoju jezika), za dvojezično dete je poželjno razvijati sve jezičke performanse prvog jezika kroz institucionalno obrazovanje na tom jeziku, uz učenje drugog jezika bez bojazni da će razvoj prvog jezika ugroziti usvajanje drugog (većinskog jezika).
2. Nastava na manjinskom jeziku, koji ima manje šanse da se razvija bez podrške škole kao institucije, potpomaže i omogućava razvoj i komunikativne kompetencije na tom jeziku i kognitivne kompetencije. Ako se manjinski maternji jezik ne bi razvijao uz pomoć škole postojala bi opasnost da dete ne bi bilo u stanju da koristi svoj maternji jezik kao sredstvo mišljenja i rešavanja problema. Isto tako, ako bi se dete obrazovalo na drugom, većinskom jeziku, trebalo bi mu više vremena da postigne kognitivnu jezičku

kompetenciju kao izvorni govornici tog jezika njegovog uzrasta. Pošto sa uzrastom kognitivna jezička kompetencija ima sve značajniju funkciju u akademskom postignuću deteta (Šimonji Černak, 2007) sasvim je jasno da je njen razvoj važan.

3. Pozitivni efekti dvojezičnosti na kognitivni razvoj deteta, o kojima govore različita istraživanja (Šimonji Černak, 2012), pojaviće se samo tada kada dete dostigne određeni prag jezičkih kompetencija u oba jezika (hipoteza o pragu). Sve ispod toga može dati ili negativne efekte na kognitivni razvoj ili nikakve. Zato je sa aspekta nastavnog jezika i manjinskog obrazovanja bitno omogućiti dvojezičnoj deci da kroz nastavu na maternjem jeziku i kroz paralelno intenzivno učenje drugog jezika ostvare sve moguće dobiti od svoje dvojezičnosti.

3.1. Promena nastavnog jezika

Promena nastavnog jezika sa maternjeg na drugi, većinski jezik je jedna od specifičnosti manjinskog obrazovanja u multikulturnim društvima. Deca koja se obrazuju na svom maternjem (manjinskom) jeziku mogu se naći u situaciji da budu prinuđena da promene nastavni jezik u osnovnoj školi, najčešće u petom razredu osnovne i u prvom razredu srednje škole. Prva promena je uslovljena etničkim sastavom sredine u kojoj dete živi ili nedostatkom odgovarajućih kadrova koji mogu predmetnu nastavu izvoditi na manjinskim jezicima. Druga promena je uslovljena ponudom srednjih škola na manjinskim jezicima, što je pod uticajem i demografskih faktora, kao što je, na primer, broj pripadnika date jezičke manjine. U vezi sa promenom nastavnog jezika možemo postaviti sledeća pitanja:

1. Kako ona utiče na školski uspeh učenika?
2. Kako se odvija adaptacija na novi nastavni jezik?

Nalaze istraživanja koja su se bavila uticajem promene nastavnog jezika na školski uspeh učenika u osnovnoj i srednjoj školi sa različitim kombinacijama jezika (Velišek, 1993; Göncz, Otoranov, 2001; Göncz, 2007; Šimonji Černak 2012) možemo sažeti i zaključiti da:

1. Kada su dva jezika strukturalno i genetički slična, kao što je slučaj sa slovačkim i srpskim jezikom, onda promena nastavnog jezika nema negativan uticaj na školski uspeh učenika nakon promene. Uspeh u petom razredu osnovne škole i u prvom razredu srednje škole jeste niži nego u prethodnim razredima, ali to nije uticaj jezičkih faktora.
2. U slučaju da se dva jezika značajno razlikuju, da ne pripadaju istim jezičkim grupama, kao što je slučaj sa mađarskim i srpskim

jezikom, možemo sa velikom verovatnoćom očekivati negativan uticaj promene nastavnog jezika na školski uspeh učenika i u petom razredu osnovne škole i u prvom razredu srednje škole.

3. Razloge negativnog uticaja promene nastavnog jezika na školski uspeh učenika možemo pronaći u nedovoljnim jezičkim kompetencijama učenika, posebno u niskom nivou kognitivne jezičke kompetencije u srpskom jeziku koja bi omogućavala adekvatno korišćenje srpskog jezika u akademskim situacijama, a onda i u elementima suptraktivne dvojezične situacije u kojoj se deca mogu naći nakon promene nastavnog jezika (Göncz, 2007), kao i u neadekvatnim ili maternjem jeziku učenika neprilagođenim metodama učenja srpskog jezika kao drugog jezika u osnovnoj školi. Sa uzrastom kognitivna jezička kompetencija ima sve veći uticaj na školski uspeh učenika, dok se uticaj komunikativne jezičke kompetencije sa uzrastom smanjuje (Šimonji Černak, 2012). To znači da je za što bezbolniji prelazak sa jednog na drugi nastavni jezik u srednjoj školi neophodno obezbediti visok nivo te jezičke kompetencije u većinskom jeziku za učenike sa manjinskim maternjim jezikom. Elemente suptraktivne jezičke situacije možemo pronaći u novoj sredini za učenike i u novoj školi, i u njih spada niže vrednovanje manjinskog jezika i kulture, te zamena manje vrednovanog jezika više vrednovanim. Sve to dovodi do nerealizacije kognitivnih prednosti koje sa sobom može doneti dvojezičnost i do smanjene obrazovne efikasnosti učenika (Göncz, 2007). Promena sredine u kojoj se deca obrazuju može dosadašnju prevagu aditivnih elemenata u dvojezičnoj situaciji skrenuti u korist suptraktivnih elemenata.

Treba uzeti u obzir da je odnos između promene nastavnog jezika i školskog uspeha učenika nakon promene jezika složen i da postoje činioci koji utiču na njega. Ti činioci su sličnost dva jezika, da li sa promenom jezika dolazi i promena škole i promena mesta školovanja, u kakvoj sredini se nalazi nova škola (jezički homogena/heterogena), kakav je odnos nastavnika i školskih drugova prema učeniku kao izvornom govorniku manjinskog jezika.

Kada učenik promeni nastavni jezik neophodan je određeni vremenski period adaptacije na novi jezik, što podrazumeva prilagođavanje u komunikaciji u školskim i vanškolskim situacijama. Sa psihološkog stanovišta, obe vrste situacija su bitne za samopouzdanje učenika u korišćenju drugog jezika. Jedno istraživanje sa učenicima prvog razreda srednjih škola koji su promenili jezik nastave sa slovačkog na srpski (Šimonji-Černak, 2010; Šimonji-Černak, 2011) o procesu adaptacije na novi nastavni jezik dalo je sledeće rezultate:

1. Učenici kao svoj najveći jezički problem navode nedovoljan fond reči u srpskom jeziku i nepoznavanje stručnih izraza iz pojedinih predmeta.
2. Školski predmeti koji stvaraju najveće poteškoće su opšti predmeti: fizika, hemija, srpski jezik i književnost, matematika i istorija. Te predmete su učenici učili najpre na slovačkom jeziku u osnovnoj školi, terminologiju poznaju na tom jeziku i upravo tu imaju jezički problem u smislu nepoznavanja stručne terminologije pri ponovnom susretu sa datim predmetima ali na drugom jeziku. Predmeti koje učenici od početka uče na srpskom jeziku, a najčešće su to stručni predmeti iz oblasti u kojoj se školuju, predstavljaju manji problem.
3. Predmet srpski jezik i književnost zaslužuje posebnu pažnju jer se tu učenici nalaze u neravnopravnom položaju u odnosu na učenike koji su učili ovaj jezik kao svoj maternji jezik. Plan i program učenja srpskog jezika i književnosti kao maternjeg i kao drugog jezika značajno se razlikuje, nije na istom nivou i pred učenike, koji su učili ovaj jezik u osnovnoj školi kao drugi jezik, u srednjoj školi postavljaju se zahtevi koji se nadovezuju na kompetencije u srpskom jeziku kao maternjem.
4. Usmeno odgovaranje predstavlja veći problem sa jezičkog aspekta nego pismeno odgovaranje, upravo zbog prethodno pomenutih razloga. Ponekad se učenici osećaju frustrirano – znaju odgovor na svom maternjem jeziku a ne mogu pronaći adekvatan prevod na srpski jezik, bar ne zadovoljavajuće brzo. Učenici navode da razmišljaju na slovačkom jeziku, formulišu na njemu odgovor i onda ga u sebi prevode na srpski jezik. Taj proces iziskuje određeno vreme, što profesor može protumačiti kao nedovoljno znanje.
5. U komunikaciji sa školskim drugovima nema poteškoća, a i profesori su tolerantni prema jezičkim problemima.
6. Period adaptacije traje prvu školsku godinu, pri čemu je najintenzivniji u prvom polugodištu.
7. Oko pitanja da li je bolje završiti osnovnu školu na srpskom jeziku kod učenika postoji podeljeno mišljenje. Većina njih smatra da su u gorem položaju od učenika koji su osnovnu školu završili na srpskom jeziku, ali opet većina anketiranih učenika misli da promena nastavnog jezika ne utiče negativno na njihov školski uspeh. Ostaje dilema u čemu se sastoji taj „gori" položaj: više vremena koje treba posvetiti učenju a koje često nije u srazmeri sa dobijenom ocenom, pribegavanju verbalno-mehaničkom učenju, potrebi povećane koncentracije i pažnje na časovima zbog nastavnog jezika… Ovo mogu biti teme za dalja istraživanja kojima bi se objasnio proces adaptacije na novi nastavni jezik.

3.1. Učenje drugog jezika

Poznavanje većinskog jezika, ili jezika sredine ili drugog jezika, neophodno je za pripadnike autohtonih manjina. Njima treba obezbediti potpunu komunikativnu ravnopravnost sa izvornim govornicima većinskog jezika u obrazovanju, profesionalnom razvoju i u svakodnevnoj komunikaciji u svim životnim situacijama. U tome odlučujuću ulogu treba da odigra škola, a u okviru nje ciljevi nastave većinskog jezika, planovi i programi, metode učenja, odgovarajući udžbenici i nastavnici većinskog jezika u školama sa manjinskim nastavnim jezikom. U tekstu koji sledi bavićemo se nastavnim planom i programom učenja većinskog jezika. Deca bi trebalo da uz pomoć škole prihvate većinski jezik kao sredstvo komunikacije u široj društvenoj sredini.

U jezički heterogenom društvu kakvo je, na primer, vojvođansko imamo više manjinskih jezika koji se u velikoj meri razlikuju u pogledu sličnosti sa većinskim, srpskim jezikom. Iskustva koje nam donosi učenje drugog jezika u takvoj situaciji, a koja se mogu primeniti na multikulturna društva u celini, su sledeća:

1. Nastava većinskog jezika ne sme da sputava učenike u njihovim jezičkim postignućima, ali ne sme da ih preopteretі nefunkcionalnim znanjima.
2. Treba praviti razliku između sredina u kojima se odvija nastava većinskog jezika: da li je sredina jezički homogena u smislu da preovlađuje upotreba manjinskog jezika ili heterogena.
3. Moramo uzeti u obzir strukturalnu i genetičku sličnost između maternjeg i većinskog jezika, da li su različiti ili slični sa većinskim jezikom, kao i stepen komunikacije sa većinskim jezikom.
4. Kao najoptimalnije rešenje kada je reč o programu nastave na većinskom jeziku pojavljuje se jedan fleksibilan program koji sa jedne strane određuje minimum znanja, veština i sposobnosti upotrebe većinskog jezika, a sa druge strane određuje granicu preko koje ne treba ići (Zvekić-Dušanović, 2010).
5. Postoji mogućnost kretanja između te dve granice, uzimajući u obzir predznanja učenika i prethodno nabrojane faktore.
6. Dve granice mogu biti predstavljene kao dve varijante programa učenja većinskog jezika, pri čemu imaju različite ishode na kraju obrazovanja. U varijanti koja je bliža minimumu znanja, veština i sposobnosti nastavi većinskog jezika se prilazi kao nastavi stranog jezika, a u varijanti koja je bliža gornjoj granici nastavi se prilazi kao nastavi maternjeg jezika. To je diferenciran program učenja većinskog jezika (Zvekić-Dušanović, 2010).

7. Učenici koji prođu obe varijante programa treba da steknu samopouzdanje u korišćenju većinskog jezika kako bi ga mogli koristiti nesmetano u svim situacijama gde je to potrebno.
8. Učenje većinskog jezika je i put ka upoznavanju kulture i tradicija većinskog naroda, što je bitno za kvalitetan suživot u heterogenim društvima. Isto tako, i pripadnici većinskog naroda bi trebalo da upoznaju kulturu i tradicije manjinskih naroda sa kojima su u svakodnevnom kontaktu.

Zaključak

Jednojezična i jednokulturna društva su u Evropi pre izuzetak nego pravilo. To znači da je većina država i društava na evropskim prostorima višejezična i višekulturna. U takvim okolnostima država, i njen obrazovni sistem, treba da posebnu pažnju obrati na podsistem manjinskog obrazovanja. Donosioci odluka o načinu obrazovanja dece koja pripadaju jezičkim ili autohtonim manjinama treba da u svom radu koriste naučna saznanja iz oblasti psihologije dvojezičnosti, psiholingvistike, sociolingvistike i ostalih naučnih oblasti koje se bave manjinskim obrazovanjem i pedagoškim aspektima dvojezičnosti i višejezičnosti. Isto tako, treba se ugledati na primere dobre prakse i što više ih koristiti. Zaključak našeg razmatranja pedagoških aspekata multikulturalnosti je vrlo jasan: deci iz manjinskih grupa treba obezbediti obrazovanje na maternjem jeziku, najbolje kroz jednojezično obrazovanje u tom jeziku, uz intenzivno učenje većinskog jezika, i to od predškolske ustanove pa kroz sve nivoe obrazovanja. U svemu tome je važna osnovna škola, jer je obavezna za sve učenike i vremenski duže traje. Na taj način će društvo kroz svoje obrazovne institucije pružiti podršku u razvoju manjinskih jezika, a time će očuvati i razviti višejezičnost i višekulturnost.

Literatura

1. *Advisory committee on the framework convention for the protection of national minorities* (2005). Retrieved May 22, 2008 from: www.radaeuropy.sk/?1220.
2. Göncz, L. (2007). Novija istraživanja pedagoško-psiholoških aspekata dvojezičnosti u Vojvodini. U: Tamaš, J., Szalma, J., Göncz, L. (ur.). Zbornik radova *Jezik, obrazovanje, nauka, kultura, zaštita ljudskih i manjinskih prava u Vojvodini i zemljama u tranziciji* (110–129). Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti.
3. Göncz, L. (u štampi). *Maintenance of languages and cultures of indigenous communities in Central-East Europe through education with an eye of a psychologist*.
4. Göncz, L., Otoranov, B. (2001). Jedna provera subtraktivne dvojezične situacije na obrazovnu efikasnost učenika. *Pedagoška stvarnost*, 7–8, 571–583.
5. Ivanović, J. (2007). Mogući modeli obrazovanja na jezicima manjina. *Misao*, 36.

6. Romaine, S. (2006). Planing for the Survival of Linguistic Diversity. *Language policy*, 5 (4), 443–75.
7. Šimoniová-Černáková, R. (2007). Važnost obrazovanja na maternjem jeziku u višejezičnom okruženju. *Pedagoška stvarnost*, 9–10, 819–828.
8. Šimonji-Černak, R. (2011). Adaptacija na drugi nastavni jezik u srednjoj školi sa aspekta učenika i nastavnika. *Primenjena lingvistika*, 12, 100–111.
9. Šimonji Černak, R. (2012). *Dvojezičnost i obrazovanje*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
10. Šimonjiova-Černakova, R. (2010). Potreba istraživanja i unapređivanja obrazovanja dece sa slovačkim maternjim jezikom. U: Toldi, E. (ur.). *Jezici otvaraju vrata različitih kultura* (75–78). Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine.
11. Toth, D. P. (2006). Processing Instruction and a Role of Output in Second Language Acquisition. *Language Learning*, Vol. 56, No. 2, 387–390.
12. Velišek, G. (1997). Promena nastavnog jezika i školsko postignuće. *Deseti kongres psihologa Jugoslavije, knjiga rezimea* (82). Petrovac na moru: Savez Društava psihologa Jugoslavije.
13. Zvekić-Dušanović, D. (2010). Planovi i programi nematernjeg jezika. U: Toldi, E. (ur.). *Jezici otvaraju vrata različitih kultura* (41–48). Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine.

PEDAGOGICAL ASPECTS OF A MULTICULTURAL SOCIETY

Summary: *The work is in the field of psychology of bilingualism and it deals with the ways of development and maintainance of the education of minorities. Multiculturalism can also be defined as the coexistence of different cultures and each cultural heterogeneous society is linguistically heterogeneous as well. In such societies, including Serbia, and most countries in Europe, a serious question is raised about the education of indigenous linguistic minorities whose native languages are in the minority. We may observe the minority education as a subsystem of the educational system in each country. As such it has its own characteristics that reflect the pedagogical aspects of linguistically and culturally different societies. The paper discusses the following pedagogical aspects: the choice of language teaching in primary school enrollment, the change of the language teaching in primary and secondary schools and learning of the other majority language. The main conclusion derived from the analysis of educational characteristics of indigenous minorities is that their members must be provided with the education in their native language with an intensive learning of the majority language. In this way, the multicultural societies are on their way to preserve their linguistic and cultural heterogeneity as a rich resource.*

Key words: *minority education, language learning, native language, second language.*

Silvija Ručević[1]
Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku,
L. Jagera 9, 31000 Osijek, Hrvatska

PSIHOPATSKE TENDENCIJE KOD MLADIH IZ HRVATSKE I ŠVEDSKE: KULTURA KAO MODERATOR

Rezime: *Potencijalne kroskulturalne razlike u ekspresiji psihopatskih tendencija ispitane su na uzorcima mladića i djevojaka iz opće populacije iz Hrvatske (n = 550) i Švedske (n = 500). Psihopatske tendencije mjerene su Inventarom psihopatskih osobina mladih (YPI). U skladu s hipotezom istraživanja, multigrupnom konfirmatornom faktorskom analizom utvrđena je parcijalna kroskulturalna invarijantnost trofaktorskog modela Inventara, pri čemu je utvrđena invarijantnost faktorske strukture i zasićenja, ali ne i jednaka ishodišta manifestnih varijabli. Konkretno, rezultati na subskalama* laganje, izostanak kajanja, manipulativnost *i* neodgovornost *ne mogu se direktno uspoređivati između dvije grupe mladih. Latentne srednje vrijednosti parcijalno-invarijantnog modela bile su niže u švedskom nego u hrvatskom uzorku. Rezultati koji pokazuju invarijantnost faktorske strukture i faktorskih zasićenja pružaju empirijski dokazi implicitnoj pretpostavci da rezultati na Inventaru mjere iste psihološke osobine kod ovih dviju skupina mladića i djevojaka. Na razini strukture, utvrđena je invarijantnost faktorskih varijanci i kovarijanci.*

Ključne riječi: *psihopatske tendencije, invarijantnost, kultura, opća populacija, stabilnost.*

1. Uvod

U proteklih 10-ak godina niz se istraživanja fokusirao na konstrukt psihopatije kod adolescenata. Postojeća istraživanja sugeriraju da se psihopatska obilježja ponašanja i osobine ličnosti počinju manifestirati već rano u djetinjstvu te da su stabilna tijekom života (Forth i Mailloux, 2000; Frick, 1998; Johnstone i Cooke, 2004; Lynam, 2002). Istraživanja također pokazuju da je konstrukt psihopatije značajni prediktor različitih oblika

[1] srucevic@ffos.hr.

antisocijalnog ponašanja adolescenata, uključujući službeno zabilježeno delinkventno ponašanje (Vincent, Corrado, Cohen i Odgers, 1999), nasilje u penalnim ustanovama (Kosson, Cyterski, Steuerwald, Neumann i Walker-Matthews, 2002; Murrie, Cornell, Kaplan, McConville i Levy-Elkon, 2004), te samoiskazano agresivno ponašanje (Penney i Moretti, 2007). Dakle, psihopatske tendencije su potencijalni marker za mlade osobe s relativno visokim rizikom za nasilno i dugotrajno antisocijalno ponašanje (Edens, Guy i Fernandez, 2003; Farrington, 2005).

No, iako je rano prepoznavanje izraženih psihopatskih tendencija kod mladih važno, jedan od problema s kojim se susreću istraživači mladenačke psihopatije je odabir osobina i ponašanja koja bi se smatrala karakterističnima za mlade izraženih psihopatskih tendencija. Na primjer, Seagrave i Grisso (2002) smatraju da su neki ponašajni aspekti psihopatije (npr. neodgovornost, egocentričnost, snižena sposobnost planiranja) normativni za mlade, zbog čega postoji mogućnost da se mlada osoba etiketira kao „poremećena" iako su obrasci ponašanja koje ta osoba manifestira normativni i prolazni. Dodatne poteškoće uzrokovane su i činjenicom da su ponašanja i manifestacije osobina ličnosti osoba dijelom određene i sociokulturnim normama.

1.1. Konceptualizacija psihopatije

Danas se psihopatija definira kao poremećaj ličnosti kojeg obilježava posebna konstelacija *interpersonalnih*, *afektivnih* i *ponašajnih* karakteristika. Ta konstelacija je rezultat integracije specifičnih motivacijskih predispozicija, razvojnih faktora, individualnih razlika i mentalnog zdravlja (Cooke, Forth i Hare, 1998; Neumann, Hare i Newman, 2007). Iako se uz psihopatiju često veže i antisocijalno, odnosno delinkventno i kriminalno ponašanje, još uvijek postoji neslaganje je li ono simptom ili posljedica psihopatije. Naime, neki autori naglašavaju da se psihopatija od drugih poremećaja ličnosti razlikuje upravo po prisutnosti antisocijalnog ponašanja. Na primjer, histrionski poremećaj ličnosti je vrlo sličan psihopatiji u afektivno-interpersonalnoj dimenziji; međutim, razlikuje se od psihopatije upravo po nepostojanju antisocijalnog ponašanja (Hare, 2003). Suprotno tome, drugi smatraju da antisocijalno ponašanje nije niti nužno niti dovoljno za dijagnozu psihopatije. Odnosno, osoba može imati izražene psihopatske tendencije a da ne manifestira antisocijalno, kriminalno ponašanje (Lilienfeld, Purcell i Jones-Alexander, 1997). Nadalje, neki autori smatraju da je antisocijalno ponašanje samo jedan od mogućih ishoda psihopatije, a ne njezin simptom (npr. Cooke i Michie, 2001; Cooke, Michie, Hart i Clark, 2004; Frick, Bodin i Barry, 2000). Također, današnja istraživanja polaze od pretpostavke da je psihopatija zasebni klinički entitet koji se razlikuje od antisocijalnog/

disocijalnog poremećaja ličnosti u odrasloj dobi i poremećaja ophođenja u dječjoj (Frick, 1998; Hare, 2003; Hare, Hart, Forth, Harpur i Williamson, 1998).

Kao rezultat, danas u istraživanjima koegzistiraju tri modela konstrukta psihopatije: (a) dvofaktorski model; (b) trofaktorski model; i (c) četverofaktorski model. Odabir modela prije svega ovisi o tome smatra li istraživač antisocijalno ponašanje simptomom ili posljedicom psihopatskih tendencija. Dvofaktorski i četverofaktorski model, uz osobine ličnosti, obuhvaćaju i antisocijalno, tj. delinkventno i kriminalno ponašanje, dok se trofaktorski model fokusira na osobine ličnosti.

1.2. Psihopatske tendencije i kultura

Iako etiologija psihopatskih tendencija još uvijek nije poznata, istraživanja pokazuju da je konstelacija osobina ličnosti koje se povezuju sa psihopatijom slična u različitim zemljama, od Škotske do Sjedinjenih Američkih Država (npr. Cooke, Michie, Hart i Clark, 2005a; Cooke, Michie, Hart i Clark, 2005b). Slično tome, istraživanja u SAD sugeriraju da je psihopatija relevantan konstrukt i među različitim etničkim skupinama, uključujući Afroamerikance i Latinoamerikance (Kosson, Smith i Newman, 1990; Skeem, Edens, Camp i Colwell, 2004; Sullivan, Abramowitz, Lopez i Kosson, 2006). No, iako istraživanja sugeriraju da sudionici iz različitih kultura slično procjenjuju važnost pojedinih osobina povezanih sa psihopatijom (npr. Cooke i sur., 2005a; Cooke i sur., 2005b), pokazalo se da se razina izraženosti pojedinih obilježja psihopatije razlikuje u različitim kulturama. Tako su, na primjer, Cooke i Michie (1999) utvrdili da su površni šarm i grandioznost bili izraženi kod svih zatvorenika iz Sjeverne Amerike obuhvaćenih istraživanjem, dok su te iste osobine u škotskom uzorku bile izražene samo kod zatvorenika koji su postigli najviše rezultate na revidiranoj Provjernoj listi za psihopatiju (Psychopathy Checklist Revised: PCL-R; Hare, 2003). Autori su objasnili rezultate time da sociokulturne norme u Škotskoj supresiraju manifestaciju ponašanja povezanih s prethodno navedenim osobinama. Nadalje, Cooke i suradnici (2005a) su, uspoređujući rezultate na PCL-R između sudionika (zatvorenika) iz Sjeverne Amerike i Ujedinjenog Kraljevstva, utvrdili da su sudionici iz Ujedinjenog Kraljevstva postizali niže rezultate od sudionika iz Sjeverne Amerike, iako su čestice na PCL-R bile jednako važne u obje skupine. Ovi su rezultati replicirani u istraživanju Cooka i sur. (2005b), u kojem su uspoređivani sudionici iz kontinentalne Europe (Belgija, Danska, Norveška, Švedska, Njemačka i Španjolska) s uzorkom iz Sjedinjenih Američkih Država.

Ukupno uzevši, ova istraživanja sugeriraju da bi kultura mogla imati značajan utjecaj na manifestaciju psihopatskih tendencija. Unatoč tome, kroskulturalna istraživanja su vrlo rijetka, a malobrojna istraživanja koja su se bavila ovim problemom uglavnom su se fokusirala na usporedbu uzoraka regrutiranih u Sjevernoj Americi (npr. SAD i Kanadi) i Zapadnoj Europi (npr. Velikoj Britaniji) (Cooke, 1996; Cooke, Hart i Michie, 2004). Kao rezultat, malo se zna o tome kako se psihopatske tendencije manifestiraju u društvima čije se norme i kulturalne vrijednosti razlikuju od onih u Sjevernoj Americi. Osim toga, većina kroskulturalnih istraživanja se provela među zatvorenicima, a kao glavni instrument korištena je revidirana Provjerna lista za psihopatiju (Psychopathy Checklist Revised: PCL-R; Hare, 2003) (npr. Cooke, Kosson i Michie, 2001; Skeem, Edens, Camp i Colwell, 2004). Jedan od problema provođenja istraživanja među zatvorenicima je taj da je gotovo nemoguće eliminirati učinke dugotrajne institucionalizacije i akutni utjecaj zatvaranja na zavisne varijable (tj. osobine ličnosti) (Kirkman, 2002). Drugim riječima, psihopatske tendencije kod zatvorenika mogle bi biti reakcija na situaciju u kojoj se nalaze (tzv. sekundarna psihopatija). Naposljetku, treba naglasiti da se većina prethodno spomenutih istraživanja fokusirala gotovo ekskluzivno na mladiće i muškarce te se još uvijek malo zna o manifestaciji psihopatskih tendencija kod djevojaka i žena.

S obzirom na navedeno, cilj ovog rada bio je ispitati ulogu kulture (Hrvatska i Švedska) kao moderatora ekspresije psihopatskih tendencija. Pri tome je naglasak stavljen na osobine ličnosti povezane sa psihopatijom, odnosno trofaktorski model. Treba naglasiti da su prikazani rezultati dio većeg istraživanja psihopatskih tendencija kod mladih. S obzirom da nema prethodnih istraživanja u kojima se ispitivala kulturalna invarijantnost trofaktorskog modela psihopatije kod mladih pretpostavljeno je da se struktura neće razlikovati kod mladića i djevojaka iz Hrvatske i Švedske.

2. Metoda

2.1. Sudionici i postupak

U radu su prikazani rezultati 1.000 sudionika iz Hrvatske (n = 500) i Švedske (n = 500), od čega je njih 50% muškog spola. Dob sudionika je između 14 i 18 godina, s prosjekom od 15,93 (SD = 0,48). Sudionici iz Hrvatske i Švedske su bili izjednačeni po nizu sociodemografskih varijabli, uključujući spol, dob, veličinu grada (između 100.000 i 150.000 stanovnika), obrazovanje, sastav obitelji (jednoroditeljska/dvoroditeljska obitelj), te obrazovanje roditelja. Ispitivanje je bilo anonimno, a provodilo se grupno u trajanju od jednog školskog sata. Za svakog sudionika pribavljena je i suglasnost roditelja.

2.2. Instrumenti

2.2.1. Upitnik sociodemografskih podataka

Za svakog sudionika prikupljeni su podaci o spolu, dobi, veličini grada iz kojeg dolazi, obrazovanju, obrazovanju roditelja, sastavu obitelji (jednoroditeljska/dvoroditeljska obitelj).

2.2.2. Inventar psihopatskih osobina mladih (Youth Psychopathic Traits Inventory [YPI]; Andershed i sur., 2002)

Inventar je namijenjen mjerenju psihopatskih tendencija mladih u dobi od 12 do 18 godina. Inventar se sastoji od 50 tvrdnji za koje sudionik na skali od četiri stupnja treba odrediti koliko se neka tvrdnja odnosi na njega (1 – Uopće se ne odnosi na mene; 2 – Ne odnosi se na mene; 3 – Prilično se odnosi na mene; i 4 – U potpunosti se odnosi na mene). Tvrdnje Inventara oblikovane su tako da mjere psihopatska obilježja na neizravan način. Naime, psihopatska obilježja nisu formulirana kao deficiti (npr. „Lažem više od drugih ljudi") već kao *pozitivne* kvalitete (npr. „Mogu uvjeriti ljude da povjeruju u gotovo sve"). Nadalje, u odnosu na neke druge mjere psihopatije, npr. Liste za psihopatiju – revidirana forma (PCL-R), Inventar se prvenstveno fokusira na interpersonalne i afektivne dimenzije psihopatije te ne sadrži čestice kojima se izravno mjeri delinkventno i/ili agresivno ponašanje.

Tvrdnje Inventara organizirane su u 10 podljestvica. Svaku podljestvicu čini pet čestica. Podljestvicama se mjere različiti aspekti površnog šarma (*neiskreni šarm*), grandiozni aspekt psihopatskih osobina ličnosti (*grandioznost*), tendencija čestom laganju (*laganje*), manipulativnost (*manipulacija*), bezosjećajnost i izostanak empatije (*bezosjećajnost*), plitak afekt / siromaštvo emocija (*neemocionalnost*), relativan izostanak adekvatnih osjećaja kajanja i krivnje (*izostanak kajanja*), impulzivnost (*impulzivnost*), potreba za stimulacijom i sklonost dosadi (*traženje uzbuđenja*) te neodgovornost (*neodgovornost*).

Eksploratorne i konfirmatorne faktorske analize pokazale su da ove podljestvice čine tri međusobno povezana faktora: (1) faktor *grandioznost–manipulativnost* (GM) mjeri interpersonalni aspekt psihopatije, a čine ga podljestvice *neiskreni šarm*, *grandioznost*, *laganje* i *manipulativnost*; (2) faktor *bezosjećajnost–neemocionalnost* (BN) mjeri afektivni aspekt, a čine ga podljestvice *izostanak kajanja*, *neemocionalnost* i *bezosjećajnost*. Treći faktor, nazvan *impulzivnost–neodgovornost* (IN), odnosi se na ponašajni aspekt psihopatije, a čine ga podljestvice *traženje uzbuđenja*, *impulzivnost* i *neodgovornost* (Andershed i sur., 2002; Ručević, 2009). U ovom istraživanju

tri faktora su umjereno povezana (r = 0,48 do 0,61), s najvećom povezanošću između dimenzije *grandioznost–manipulativnost* i dimenzije *impulzivnost–neodgovornost*. Pouzdanost unutarnje konzistencije (Cronbach alpha) dobivenih dimenzija psihopatskih obilježja prikazana je u tablici 2 na str. 85. Prethodna istraživanja također pokazuju da rezultat na Inventaru pozitivno korelira s različitim indikatorima delinkventnog ponašanja (npr. Andershed, Hodgins i Tengström, 2007; Larsson, Andershed i Lichtenstein, 2006), kao i kršenjem institucionalnih pravila (forenzični uzorci) (Skeem i Cauffman, 2003).

3. Rezultati

Konfirmatorna i multigrupna konfirmatorna faktorska analiza provedeni su u programu AMOS 16.0 (Arbuckle, 2007). Slično prethodnim istraživanjima (npr. Andershed i sur., 2002; Ručević, 2009), pri provjeri mjernih/strukturalnih modela ispitivanih varijabli korišten je princip procjene *Maximum Likelihood Estimation* (*MLE*). Za procjenu pogodnosti modela korišteni su različiti indeksi, npr. *indeksi opće pogodnosti modela*: hi-kvadrat; *indeksi apsolutne pogodnosti modela*: standardized root mean square residual (SRMR) i goodness-of-fit index (GFI); *komparativni indeksi pogodnosti*: comparative fit index (CFI) i Tucker-Lewis index (TLI); te *indeksi prilagođeni parsimoničnosti modela*: root mean square error of the approximation (RMSEA).

3.1. Mjerni model Inventara psihopatskih osobina mladih

Konfirmatornom faktorskom analizom provjeren je trofaktorski model Inventara psihopatskih osobina mladih u poduzorcima mladića i djevojaka iz Hrvatske i Švedske *zasebno*. Analiza je provedena na skalnim rezultatima, pri čemu je predviđeno da će podljestvice *neiskreni šarm*, *grandioznost*, *laganje* i *manipulativnost* činiti faktor *grandioznost–manipulativnost*; podljestvice *izostanak kajanja*, *neemocionalnost* i *bezosjećajnost* faktor *bezosjećajnost–neemocionalnost*; a podljestvice *traženje uzbuđenja*, *impulzivnost* i *neodgovornost* faktor nazvan *impulzivnost–neodgovornost* (IN) (Andershed i sur., 2002; Larsson i sur., 2006; Ručević, 2009). U analizi su korištene podljestvice, a ne pojedine čestice, jer podljestvice imaju veću pouzdanost. Također, i manji je broj parametara modela, što rezultira njihovom procjenom s većom preciznošću (West, Finch i Curran, 1995).

Rezultati konfirmatorne faktorske analize Inventara psihopatskih osobina mladih sugeriraju prihvatljivu pogodnost modela, i kod mladića iz Hrvatske, χ^2 (32, n = 250) = 177,23, p < 0,001, GFI = 0,94, TLI = 0,96,

CFI = 0,97, RMSEA = 0,051; SRMR = 0,036, i kod mladića iz Švedske, χ^2 (32, n = 250) = 158,93, p < 0,001, GFI = 0,95, TLI = 0,92, CFI = 0,94, RMSEA = 0,061; SRMR = 0,040. Osim hi-kvadrat testa svi preostali indeksi pogodnosti ukazuju na adekvatnost trofaktorske strukture Inventara. Sve podljestvice su najviše i značajno zasićene predviđenim faktorima. Slični rezultati utvrđeni su i za djevojke iz Hrvatske, χ^2 (32, n = 250) = 135,39, p < 0,001, GFI = 0,95, TLI = 0,96, CFI = 0,97, RMSEA = 0,061, SRMR = 0,034, te djevojke iz Švedske, χ^2 (32, n = 250) = 143,60, p < 0,001, GFI = 0,91, TLI = 0,93, CFI = 0,94, RMSEA = 0,058, SRMR = 0,041. Povezanost pojedinih indikatora s predviđenim faktorima je u rasponu od umjerene do visoke, osim za podljestvicu *izostanak kajanja* (β = 0,58). Iako je preporučena vrijednost faktorskog zasićenja indikatora latentnom varijablom β = 0,70 (Schumacker i Lomax, 2004), podljestvica *izostanak kajanja* nije isključena iz modela zbog središnje uloge ove osobine u konstruktu psihopatije.

3.2. Test invarijantnosti mjernog modela Inventara psihopatskih osobina mladih kod mladića i djevojaka iz Hrvatske i Švedske

U drugom koraku multigrupnom konfirmatornom faktorskom analizom provjerena je invarijantnost („jednakost") mjernog modela Inventara između mladih iz Hrvatske i Švedske. Dosadašnja istraživanja provedena među mladima uglavnom nisu testirala mjernu invarijantnost modela. No ako se ne provjeri faktorska invarijantnost modela ili ako ne postoji potvrda o (ne)postojanju mjerne invarijantnosti utvrđene razlike ne mogu se jednoznačno interpretirati. Na primjer, razlike u dimenziji kojom se mjeri osobina bezosjećajnosti-neemocionalnosti mogu biti rezultat stvarnih razlika među mladima iz dviju zemalja u latentnom modelu, ali i rezultat sistematske pristranosti koja je odraz načina na koji mladi iz Hrvatske i Švedske odgovaraju na pojedine čestice (Horn, 1991).

Testiranje invarijantnosti trofaktorskog modela Inventara provedeno je po sljedećim koracima: (1) početni model bez ikakvih ograničenja (*konfiguralna invarijantnost*); (2) model kojem su izjednačena faktorska zasićenja (*metrijska invarijantnost*); (3) model kojem su, uz faktorska zasićenja, izjednačena i ishodišta (engl. *intercept*) manifestnih varijabli (*skalarna invarijantnost*), te (4) model kojem su uz sva prethodna ograničenja izjednačene i (ko)varijance latentnih varijabli (*strukturalna invarijantnost*) (Arbuckle, 2007). Kako bi se testirala invarijantnost, najprije je uključen model za mlade iz Švedske, a nakon toga model za mlade iz Hrvatske. Analize su provedene zasebno za mladiće i djevojke. Alternativni modeli uspoređeni su na temelju razlike u CFI (ΔCFI) (Cheung i Rensvold, 2002). Pri tome, vrijednosti između 0 i 0,01 označavaju invarijantnost modela. Rezultati su prikazani u tablici 1.

Tablica 1. Indeksi pogodnosti za alternativne modele Inventara psihopatskih osobina mladih

Model	χ^2	ss	RMSEA ≤ 0,08	CFI ≥0,90	TLI ≥0,90	SRMR ≤ 0,08
Mladići						
Konfiguralna invarijantnost	176,71***	62	0,050	0,965	0,95	0,045
Metrijska invarijantnost	197,71***	70	0,050	0,961	0,95	0,045
Skalarna invarijantnost	**305,22*** **	**80**	**0,062**	**0,931**	**0,923**	**0,044**
Parcijalna skalarna invarijantnost	235,20***	77	0,053	0,952	0,944	0,046
Parcijalna skalarna invarijantnost i strukturalna invarijantnost	246,73***	83	0,052	0,950	0,946	0,050
Djevojke						
Konfiguralna invarijantnost	218,48***	62	0,050	0,962	0,945	0,041
Metrijska invarijantnost	227,25***	70	0,047	0,962	0,950	0,042
Skalarna invarijantnost	359,67***	**80**	0,086	0,858	0,841	0,054
Parcijalna skalarna invarijantnost	267,69***	76	0,052	0,954	0,946	0,042
Parcijalna skalarna invarijantnost i strukturalna invarijantnost	281,03***	82	0,053	0,951	0,941	0,043

Napomena: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; ss = stupnjevi slobode.

Kod mladića, rezultati sugeriraju postojanje konfiguralne i metrijske invarijantnosti. Metrijska invarijantnost pokazuje da je diskriminativna snaga pojedinih podljestvica Inventara psihopatskih obilježja ponašanja podjednaka kod mladića iz Hrvatske i Švedske. No indeks razlike u CFI (ΔCFI) za model kojim se ispitivala invarijantnost ishodišta (engl. *intercept*) manifestnih varijabli (skalarna invarijantnost) sugerira da se neki od ishodišta razlikuju kod mladića iz Hrvatske i Švedske. Analizom ishodišta pojedinih varijabli utvrđeno je da se srednje vrijednosti podljestvica *izostanak kajanja*, *neodgovornost*, *manipulativnost* i *laganje* razlikuju kod mladića iz Hrvatske i mladića iz Švedske. Dakle, utvrđena je parcijalna skalarna invarijantnost. Pri tome su ishodišta prethodno navedenih podljestvica bila veća kod mladića iz Hrvatske nego kod mladića iz Švedske. Na primjer, procjena ishodišta za podljestvicu *izostanak kajanja* kod mladića iz Švedske iznosi 1,99, a kod mladića iz Hrvatske 2,32. Ako pretpostavimo da mladići iz Hrvatske i Švedske pokazuju **jednaku razinu**

izraženosti osobine *bezosjećajnost–neemocionalnost* tada će prosječni rezultat mladića iz Hrvatske na podljestvici *izostanak kajanja* biti veći za 0,33 bodova od prosječnog rezultata mladića iz Švedske. Naposljetku, rezultati sugeriraju postojanje strukturalne invarijantnosti, odnosno korelacije među trima dimenzijama psihopatije su podjednake kod mladića iz Švedske i Hrvatske.

Slični rezultati utvrđeni su i za djevojke. Dakle, djevojke iz Hrvatske i Švedske podjednako konceptualiziraju konstrukt psihopatije; međutim, ishodišta pojedinih manifestnih varijabli se značajno razlikuju (parcijalna skalarna invarijantnost). Pri tome su značajne razlike utvrđene za podljestvice *izostanak kajanja*, *laganje* i *manipulativnost*. Slično rezultatima za mladiće, srednje vrijednosti svih spomenutih podljestvica su veće kod djevojaka iz Hrvatske nego kod djevojaka iz Švedske. Tako, na primjer, kada bi djevojke iz Hrvatske i djevojke iz Švedske imale jednaku razinu izraženosti grandioznog i manipulativnog interpersonalnog stila tada bi prosječni rezultat djevojaka iz Hrvatske na podljestvici *manipulativnost* bio veći za 0,57 bodova od djevojaka iz Švedske. Rezultati također pokazuju da su korelacije među trima dimenzijama psihopatskih tendencija podjednake kod djevojaka iz Švedske i Hrvatske, odnosno utvrđena je strukturalna invarijantnost.

Naposljetku, na temelju parcijalne skalarne invarijantnosti (Byrne, Shavelson i Methuén, 1989; Steenkamp i Baumgartner, 1998), uspoređene su srednje vrijednosti latentnih varijabli, odnosno triju dimenzija psihopatskih tendencija između mladih iz Hrvatske i Švedske. Rezultati su pokazali da mladići iz Hrvatske postižu značajno viši rezultat samo u dimenziji *impulzivnost–neodgovornost* (d = 1,25; p < 0,01), dok u ostalim dimenzijama, odnosno *grandioznost–manipulativnost* i dimenziji *bezosjećajnost–neemocionalnost* nisu utvrđene značajne razlike (p > 0,05). Slični rezultati utvrđeni su i za djevojke. Odnosno, značajne razlike između djevojaka iz Hrvatske i djevojaka iz Švedske utvrđene su u dimenzijama *impulzivnost–neodgovornost* (d = 0,97; p < 0,01) i *grandioznost–manipulativnost* (d = 0,31; p < 0,05).

4. Rasprava

Cilj ovog rada bio je ispitati ulogu kulture kao moderatora ekspresije psihopatskih tendencija. U skladu s očekivanjima i slično prethodnim istraživanjima (npr. Cooke i suradnici, 2005a; 2005b), utvrđena je konfiguralna i strukturalna stabilnost trofaktorskog modela psihopatije među mladima različite etničke pripadnosti, odnosno mladima iz Hrvatske i Švedske. U svim poduzorcima iste podljestvice su bile zasićene istim dimenzijama, što sugerira da ista obilježja definiraju psihopatiju kod mladih iz Hrvatske i Švedske. Iako su utvrđene razlike u zasićenjima

pojedinih podljestvica, te razlike su bile vrlo male. Osim toga, povezanost triju dimenzija psihopatskih tendencija bila je jednaka kod mladih iz Hrvatske i Švedske.

Iako je utvrđeno da mladi iz Hrvatske i Švedske konceptualiziraju psihopatiju na isti način, te odgovaraju na pitanja jednako, ishodišta pojedinih podljestvica su veća kod mladih iz Hrvatske nego kod mladih iz Švedske. Dakle, kada bismo uspoređivali mlade iz Hrvatske i Švedske s **istom razinom izraženosti** pojedinih psihopatskih obilježja, tada bi mladi iz Hrvatske, u prosjeku, postizali viši rezultat na podljestvicama *izostanak kajanja*, *neodgovornost*, *laganje* i *manipulativnost*. Iako je na razini pojedinih podljestvica razlika u prosječnim vrijednostima mladih iz Hrvatske i Švedske mala (u prosjeku 0,40 bodova), na razini cijeloga Inventara mladići iz Hrvatske bi postizali 1,07 bodova više, a djevojke iz Hrvatske 0,76 bodova više od mladih iz Švedske.

Iako bi se moglo reći da je jednakost ishodišta pojedinih varijabli pretjerano strog test invarijantnosti, poznavanje razlika među njima može pružiti važne informacije o prirodi razlike među grupama. Tako bi se, na primjer, razlike utvrđene na pojedinim podljestvicama u ovom istraživanju mogle objasniti razlikama u sociokulturnim normama. Naime, prema modelu kulturalne facilitacije, složeni socijalni procesi kao što su socijalizacija mogu supresirati razvoj određenih aspekata ličnosti i facilitirati razvoj nekih drugih (Weisz i McCarty, 1999). Također je moguće da poremećaji ličnosti imaju manje robusnu pankulturnu osnovu od drugih mentalnih poremećaja jer predstavljaju „pretjerano izraženi obrazac adaptacije unutar društva" (Cooke i suradnici, 2005a). No razlike u ishodištima mogu značajno utjecati i na odluke stručnjaka u različitim kontekstima. Konkretno, kada bi se mladići iz Hrvatske i Švedske trebali klasificirati u one koji iskazuju i one koji ne iskazuju osobinu *bezosjećajnost–neemocionalnost* na temelju rezultata na Inventaru, veći broj mladića iz Hrvatske bi bio krivo klasificiran kao bezosjećajna osoba („lažno pozitivni") upravo zbog razlike u početnoj vrijednosti na pojedinim ljestvicama. Ukupno uzevši, ovi rezultati sugeriraju važnost provjere invarijantnosti modela u različitim kulturama kako bi se osiguralo da instrumenti zaista mjere isti konstrukt.

S obzirom da je utvrđena parcijalna skalarna invarijantnost ispitane su razlike između mladih iz Hrvatske i Švedske u latentnim dimenzijama psihopatije. Pri tome je utvrđeno da mladići i djevojke iz Hrvatske postižu značajno više rezultate u dimenziji kojom se mjeri impulzivno i neodgovorno ponašanje od mladih iz Švedske. Osim toga, utvrđeno je da su djevojke iz Hrvatske postigle značajno viši rezultat u dimenziji grandiozan i manipulativan interpersonalni stil. Slično razlikama u ishodištima, dobivene razlike u latentnim varijablama mogle bi se objasniti modelom kulturalne facilitacije (Weisz i McCarty, 1999).

Na kraju, treba napomenuti da dobivene rezultate treba promatrati i u kontekstu nekih nedostataka ovoga istraživanja. Prije svega, ono je provedeno transverzalno i u potpunosti se temelji na podacima dobivenim samoprocjenom. Naime, može se postaviti pitanje koliko su samoprocjene korisne u procjeni psihopatskih tendencija (Edens, Hart, Johnson, Johnson i Olver, 2000). Osobe izraženih psihopatskih tendencija sklone su pretjeranom laganju te im nedostaje uvid u prirodu i izraženost psiholoških problema. Na primjer, paradoksalno je pitati pojedince da izvještavaju o emocijama (npr. empatiji) koje su doživjeli rijetko, a možda i nikada. No drugi pak istraživači (npr. Lilienfeld, 1994) naglašavaju da odgovori na samoprocjenama, iako nisu činjenično točni, mogu pružiti dijagnostički korisne informacije o pojedinčevom viđenju svijeta i sebe. Nadalje, s obzirom da nije korištena druga metoda procjene psihopatskih tendencija nije jasno jesu li utvrđene razlike specifične isključivo za samoprocjenu psihopatskih tendencija ili bi se slične razlike utvrdile i kod drugih mjera, npr. intervjua. Nadalje, istraživanje se fokusiralo na metrijske i strukturalne karakteristike Inventara, odnosno cilj rada nije bio ispitati njegovu prediktivnu valjanost. S obzirom na to, u budućim istraživanjima bi se trebalo fokusirati i na povezanost pojedinih dimenzija psihopatije s različitim aspektima ponašanja mladih osoba, uključujući i antisocijalna i prosocijalna ponašanja.

5. Literatura

1. Andershed, H. A., Hodgins, S. i Tengström, A. (2007). Convergent Validity of the Youth Psychopathic Traits Inventory (YPI). Association with the Psychopathy Checklist: Youth Version (PCL:YV). *Assessment*, 14, 144–154.
2. Andershed, H. A., Kerr, M., Stattin, H. i Levander, S. (2002). Psychopathic traits in non-referred youths: Initial test of a new assessment tool. U: E. Blaauw i L. Sheridan (ur.). *Psychopaths: Current International Perspectives* (131–158). The Hague: Elsevier.
3. Arbuckle, J. L. (2007). *Amos 16.0 User's Guide*. Chicago, IL: SPSS, Inc.
4. Byrne, B. M., Shavelson, R. J. & Methuén, B. (1989). Testing for the equivalence of factor covariance and mean structures: The issue of partial measurement invariance. *Psychological Bulletin*, 105, 456–466.
5. Cheung, G. W. i Rensvold, R. B. (2002). Evaluating goodness-of-fit indexes for testing measurement invariance. *Structural Equation Modeling*, 9 (2), 233–255.
6. Cooke, D. J. (1996). Psychopathic personality in different cultures: What do we know? What do we need to find out? *Journal of Personality Disorders*, 10, 23–40.
7. Cooke, D. J., Forth A. E. i Hare, R. D. (1998). *Psychopathy: Theory, Research, and Implications for Society*. Dordrecht: Kluwer.
8. Cooke, D. J., Hart, S. D. i Michie, C. (2004). Cross-national differences in the assessment of psychopathy: Do they reflect variations in raters' perceptions of symptoms? *Psychological Assessment*, 16, 335–339.
9. Cooke, D. J., Kosson, D. S. i Michie, C. (2001). Psychopathy and ethnicity: Structural, item, and test generalizability of the Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R) in Caucasian and African American participants. *Psychological Assessment*, 13, 531–542.

10. Cooke, D. J. i Michie, C. (1999). Psychopathy across cultures: North America and Scotland compared. *Journal of Abnormal Psychology*, 108, 58–68.
11. Cooke, D. J. i Michie, C. (2001). Refining the construct of psychopathy: towards a hierarchical model. *Psychological Assessment*, 13, 171–188.
12. Cooke, D. J., Michie, C., Hart, S. D. i Clark, D. A. (2004). Reconstructing psychopathy: Clarifying the significance of antisocial and socially deviant behavior in the diagnosis of psychopathic personality disorder. *Journal of Personality Disorders*, 18, 337–357.
13. Cooke, D. J., Michie, C., Hart, S. D. i Clark, D. A. (2005a). Assessing psychopathy in the UK: Concerns about cross-cultural generalisability. *British Journal of Psychiatry*, 186 (4), 335–341.
14. Cooke, D. J., Michie, C., Hart, S. D. i Clark, D. A. (2005b). Searching for the pancultural core of psychopathic personality disorder. *Personality and Individual Differences*, 39, 283–295.
15. Edens, J. F., Guy, L. S. i Fernandez, K. (2003). Psychopathic traits predict attitudes toward a juvenile capital murderer. *Behavioral Sciences and Law*, 21 (6), 807–828.
16. Edens, J. F., Hart, S. D., Johnson, D. W., Johnson, J. K. i Olver, M. E. (2000). Use of the Personality Assessment Inventory to assess psychopathy in forensic populations. *Psychological Assessment*, 12, 132–139.
17. Farrington, D. P. (2005). The Importance of Child and Adolescent Psychopathy. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 33 (4), 489–497.
18. Forth, A. E. i Mailloux, D. L. (2000). Psychopathy in youth: What do we know? U: C. B. Gacono (ur.). *The clinical and forensic assessment of psychopathy: A practitioners guide* (25–54). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
19. Frick, P. J. (1998). Callous-unemotional traits and conduct problems: applying the two-factor model of psychopathy to children. U: D. Cooke, A. Forth i R. Hare (ur.). *Psychopathy: Theory, Research and Implications for Society* (161–189). Dordrecht: Kluwer.
20. Frick, P. J., Bodin, S. D. i Barry, C. T. (2000). Psychopathic traits and conduct problems in community and clinic-referred samples of children: Further development of the Psychopathy Screening Device. *Psychological Assessment*, 12, 382–393.
21. Hare, R. D. (2003). *The Hare Psychopathy Checklist-Revised*. 2nd edition. Toronto: Multi-Health Systems.
22. Hare, R. D., Hart, S. D., Forth, A. E., Harpur, T. J. i Williamson, S. E. (1998). Psychopathic personality disorder: Development of a criteria set for use in the DSM-IV antisocial personality disorder field trial. *DSM-IV Sourcebook*. Washington, DC: American Psychiatric Press.
23. Horn, J. L. (1991). Comments on issues in factorial invariance. U: L. M. Collins i J. L. Horn (ur.). *Best methods for the analysis of change* (114–125). Washington, DC: American Psychological Association.
24. Johnstone, L. i Cooke, D. J. (2004). Psychopathic-like traits in childhood: Conceptual and measurement concerns. *Behavioral Sciences and the Law*, 22, 103–125.
25. Kirkman, C. A. (2002). Non-incarcerated psychopaths: Why we need to know more about the psychopaths who live amongst us. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 9, 155–160.
26. Kosson, D. S., Cyterski, T. D., Steuerwald, B. L., Neumann, C. S. i Walker-Matthews, S. (2002). The reliability and validity of the psychopathy checklist: Youth version (PCL:YV) in nonincarcerated adolescent males. *Psychological Assessment*, 14 (1), 97–109.

27. Kosson, D. S., Smith, S. S. i Newman, J. P. (1990). Evaluating the construct validity ofpsychopathy in black and white male inmates: Three preliminary studies. *Journal of Abnormal Psychology*, 99, 250–259.
28. Larsson, H., Andershed, H. i Lichtenstein, P. (2006). A genetic factor explains most of the variation in the psychopathic personality. *Journal of Abnormal Psychology*, 115, 221–230.
29. Lilienfeld, S. O. (1994). Conceptual problems in the assessment of psychopathy. *Clinical Psychology Review*, 14, 17–38.
30. Lilienfeld, S. O., Purcell, C. i Jones-Alexander, J. (1997). The assessment of antisocial behavior in adults. U: J. Maser, D. Stoff i D. Breiling (Eds.). *Handbook of antisocial behavior* (60–74). New York: John Wiley & Sons.
31. Lynam D. R. (2002). Fledgling psychopathy: a view from personality theory. *Law and Human Behavior*, 26, 255–259.
32. Murrie, D. C., Cornell, D. G., Kaplan, S., McConville, D. i Levy-Elkon, A. (2004). Psychopathy scores and violence among juvenile offenders: A multi-measure study. *Behavioral Sciences and the Law*, 22 (1), 49–67.
33. Neumann, C. S., Hare, R. D. i Newman, J. P. (2007). The super-ordinate nature of the Psychopathy Checklist-Revised. *Journal of Personality Disorders*, 21 (2), 102–117.
34. Penney, S. i Moretti, M. M. (2007). The relation of psychopathy to concurrent aggression and antisocial behavior in high-risk adolescent girls and boys. *Behavioral Sciences and the Law*, 25, 21–41.
35. Ručević, S. (2009). Psychopathic Personality Traits and Delinquent and Risky Sexual Behaviors in Croatian Sample of Non-Referred Boys and Girls. *Law and Human Behavior*. DOI 10.1007/s10979-009-9196-6.
36. Schumacker, R. E. i Lomax, R. G. (2004). *A beginner' guide to structural equation modeling*. 2nd ed. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
37. Seagrave, D. i Grisso, T. (2002). Adolescent development and the measurement of juvenile psychopathy. *Law and Human Behavior*, 26 (2), 219–239.
38. Skeem, J. L. i Cauffman, E. (2003). Views of the downward extension: Comparing the Youth Version of the Psychopathy Checklist with the Youth Psychopathic Traits Inventory. *Behavioral Sciences and the Law*, 21, 737–770.
39. Skeem, J. L., Edens, J. F., Camp, J. & Colwell, L. H. (2004). Are there ethnic differences inlevels of psychopathy? A meta-analysis. *Law and Human Behavior*, 28, 505–527.
40. Steenkamp, J.-B. E. M. & Baumgartner, H. (1998). Assessing measurement invariance in cross-national consumer research. *Journal of Consumer Research*, 25, 78–90.
41. Sullivan, E. A., Abramowitz, C. S., Lopez, M. i Kosson, D. S. (2006). Reliability and construct validity of the Psychopathy Checklist Revised for Latino, European American, and African American male inmates. *Psychological Assessment*, 18, 382–392.
42. Vincent, G. M., Corrado, R. R., Cohen, I. i Odgers, C. (1999, July). *Identification of psychopathy in adolescents: The utility of two measures.* Paper presented at the International Conference of the European Psychology and Law Society, Dublin, Ireland.
43. Weisz, J. R. i McCarty, C. A. (1999). Canwe trustparents' reports on cultural and ethnic differences inchild psychopathology? *Journal of Abnormal Psychology*, 108, 598–605.
44. West, S. G., Finch, J. F. i Curran, P. J. (1995). Structural equation models with nonnormal variables: Problems and remedies. U: R. H. Hoyle (ur.), *Structural equation modeling: Concepts, issues, and applications* (56–75). Thousand Oaks, CA: Sage.

PSYCHOPATHOLOGICAL TENDENCIES AMONG YOUNG POPULATION: CULTURE AS MODERATOR

Summary: *Potential cross-cultural differences in the expression of psychopathic personality traits were investigated in a community sample of Croatian (n = 550) and Swedish (n = 500) male and female adolescents. Psychopathic traits were measured by the self-report Youth Psychopathic Traits Inventory (YPI). Consistent with the study's hypothesis, the results of a multi-group confirmatory factor analysis revealed that the three-factor model of the YPI exhibited partial measurement invariance across cultures, i.e., Croatia and Sweden, demonstrated by invariant factor structure and factor loadings but nonequivalent observed score intercepts. Specifically, scores on the YPI subscales Lying, Remorselessness, Manipulation and Irresponsibility are not directly comparable between the two groups. Latent means of the partial invariant model were lower for the Swedish sample, compared to the Croatian sample. The finding of invariant factor structure and factor loadings provides empirical evidence to support the implicit assumption that scores on the YPI are measuring equivalent psychological traits across these two groups of boys and girls. At the structural level, the model exhibited invariant factor variances and covariances.*

Keywords: *psychopathic traits, invariance, culture, community sample, stability.*

Doc.dr S.Todoroska-Đurčevska[1]
Fakultet za detektive i kriminalistiku
Evropski univerzitet, Skoplje, R. Makedonija

NEKA RAZMIŠLJANJA O ZATVORSKOJ PSIHOLOGIJI

Rezime: *Kada se govori o zatvorskoj psihologiji obično se misli da je to jasno određeni pojam, iako o njegovom određivanju postoje neke nesuglasice. Enriko Feri (1925) je pisao predgovor Altavilinoj „Sudskoj psihologiji", u kojem pominje da je pozitivno proučavanje zločinca dovelo do konstituisanja četiri naučne grane za psihološko proučavanje ličnosti zločinca. Te grane su:* ***kriminalna psihologija,*** *koja proučava zločinca kao autora zločina,* ***sudska psihologija*** *koja ga proučava ukoliko je okrivljen za neki zločin,* ***zakonska psihologija*** *koja koordinira psihološke i psihopatološke pojmove koji su potrebni za primenu važećih kaznenih propisa, dok* ***zatvorska psihologija*** *proučava zločinca kada je osuđen i za vreme izdržavanja kazne lišavanja slobode. Zatvorska psihologija, takođe, proučava i psihičke pojave za vreme pritvaranja, te dok lice koje je lišeno slobode još nije osuđeno, nego se protiv njega vodi krivični postupak. U zatvorsku psihologiju spada i psihološko proučavanje nevino osuđenih lica. Okviri intereresovanja zatvorske psihologije obuhvataju probleme lišavanja slobode, razlike i sličnosti među osuđenicima, zatvorenički sistem i klimu, osećanja lišavanja i druge psihološke posledice boravka u zatvoru, uključujući i zatvorske psihoze.*

Ključne reči: *kriminalna, sudska, zakonska i zatvorska psihologija, lišavanje slobode, zatvorenički sistem i klima, deprivacije, zatvorske psihoze.*

1. Uvodna razmatranja

Zatvorska psihologija se u stručnoj literaturi pominje kao potpuno jasan i određen pojam iako u vezi određivanja tog pojma postoje različite nesuglasice. Enriko Feri (1925) je napisao predgovor Altavilinoj "Sudskoj Psihologii", u kojem je naveo da je pozitivno proučavanje zločinca dovelo do formiranja **četiri naučne grane** za psihološko proučavanje njegove ličnosti. **Kriminalna psihologija** proučava zločinca ukoliko je autor zločina. **Sudska psihologija** ga proučava ukoliko je okrivljen za neki zločin. **Zakonska psihologija** koordinira psihološke i psihopatološke pojmove koji su potrebni za primenu važećih kaznenih propisa. **Zatvorska psihologija** proučava zločinca za vreme izdržavanja kazne zatvora. Iako je tačan ovakav

[1] slobodanka.todoroska@gmail.com

opis predmeta zatvorske psihologije, on nije dovoljan. Zatvorska psihologija se odnosi i na psihičke pojave dokle god je neko lišen slobode. Ona proučava i psihološke pojave za vreme pritvaranja tj. dok lice koje je lišeno slobode još nije osuđeno nego se protiv njega vodi krivični postupak. U zatvorsku psihologiju spada i psihološko proučavanje nevino osuđenih lica. Zatvorska psihologija, za razliku od sociologije zatvora koja proučava sociologiju „svake ustanove u kojoj osuđena lica izdržavaju kaznu lišavanja slobode", vrši psihološka izučavanja i tamo gde još nije došlo do izdržavanja kazne nego su samo nadležni organi izvršili lišavanje slobode nad nekim licem.

Zatvorska psihologija se najčešće definiše kao naučna oblast koja se bavi izučavanjem psihičkih zbivanja kod lica lišenih slobode. Treba imati u vidu da se radi o lišavanju slobode koje su izvršili nadležni organi. Isto tako je potrebno da se proučavaju promene koje mogu ostati posle prestanka lišavanja slobode, ili usled lišavanja slobode, mada proučavanje tih promena u ovoj naučnoj oblasti nema neki veliki značaj.

2. Lišavanje slobode

Definicija zatvorske psihologije pominje lišavanje slobode, ali ga ne definiše kao pojam. Pokušaćemo da definišemo lišavanje slobode. Kako bismo to uradili prvo treba da objasnimo pojam slobode. Objašnjenje ne može da se nađe u psihološkoj literaturi i zato moramo da se oslonimo na filozofiju prema kojoj je sloboda pravo da se čini sve ono što nije zabranjeno zakonom. Engels, koji se poziva na Hegela, kaže da se sloboda sastoji u vlasti nad nama samima i nad vanjskom prirodom zasnovanom na saznanju prirodne nužnosti. Usled toga, sloboda je neminovno proizvod istorijskog razvitka. Engels o slobodi volje kaže: „Sloboda volje ne znači ništa drugo do sposobnost da možemo da donosimo odluke na osnovu poznavanja stvari"[2]. Dakle, ukoliko je slobodniji sud nekog čoveka o određenom pitanju, utoliko će većom nužnošću biti određena sadržina tog suda, a na neznanju zasnovana nesigurnost, koja naizgled proizvoljno bira između različitih i protivrečnih mogućih odluka. Upravo time dokazuje da nije slobodna, da njome gospodari onaj predmet kojim bi trebalo da ona gospodari.[3]

Ako bismo ovako opisanu slobodu hteli da izrazimo psihološkim pojmovima, s jedne strane možemo da kažemo da je to saznajna nužnost, a sa druge da treba da postoji prostor slobodnog kretanja tj. ono što neko oseća kao takvu širinu. Taj prostor je različit kod različitih pojedinaca, klasa i kultura. Za zdravu, uspešnu, obrazovanu osobu koja živi u slobodnoj socijalnoj klimi prostor kretanja je ogroman. Za osobu koja je bolesna, nesposobna, bez privilegija ili za žrtvu socijalne diskriminacije i nepravde

[2] Engels, F. Anti-Diring, Naprijed, Zagreb, 1972, str.127.
[3] Ibid, str. 128.

prostor slobodnog kretanja može da bude vrlo sužen. Znači, sloboda nije samo saznajna nužnost, nego je ona i mogućnost biranja ličnog ponašanja u okvirima saznanja nužnosti. Ona je osećaj da se mogu doneti odluke. Slobodan čovek hteo je svoje postupke i on se rukovodi svesnim motivima. Ta svest o slobodi predstavlja nepostojanje spoljne prinude, pa se sloboda definiše i kao „odsustvo spoljne prinude".

Razumevanje pojma prinude doprinosi i razumevanju pojma lišavanja slobode. Licima lišenim slobode očigledno je više ili manje sužen „prostor slobodnog kretanja", odnosno ono što oni osećaju kao takvu svoju slobodu. Prilikom raznih razgovora sa licima lišenih slobode često se čuje kako oni najviše misle „na slobodu" i najteže im pada „gubitak slobode". Svakako da im nije lako da definišu ovaj pojam, ali kad bi znali da ga definišu oni bi po svoj prilici pokazali da usled ognaničenja koja moraju da trpe, misle na ono što osećaju kako takav prostor slobodnog kretanja i postupanja. Kod određenog broja osuđenih lica može postojati, ili se postepeno razvija, i saznanje o nužnosi izdržavanja kazne lišavanja slobode, pri čemu mogu postojati i razlike o tome da li je nužno onoliko zatvorske discipline i onoliko trajanje kazne koliko je određeno, ili treba da bude drugačije i kraće.

Slobodu možemo da opišemo kao svest o nužnosti određenog ponašanja, delanja ili kretanja, ali uz nju ide i osećanje da u okviru te saznate nužnosti postoji mogućnost izvesnog biranja pravca ili načina kretanja, odlučivanja ili činjenja.

Postavlja se pitanje, da li neko može da bude lišen takve svesti, osećanja ili mogućnosti i šta je onda lišavanje slobode? **Pojam lišavanja slobode** često se upotrebljava i svima izgleda jasan i zbog toga se u literaturi ne nailazi na njegovu definiciju. U **krivičnom pravu** se kaže da je to „kazna" ili „vrsta kazne", ali se obično ne govori precizno u čemu se ona sastoji. Uvođenje progresivnog sistema pri izvršenju ove kazne, gde njeno izvršenje počinje u ustanovi zatvorenog tipa, a završava se na uslovnom otpustu ili probaciji, učinilo je njeno definisanje još težim.

U krivičnom procesnom pravu za lišavanje slobode postoji interesovanje, ukoliko se radi o preventivnom lišavanju slobode čiji je najkarakterističniji oblik pritvor. **Lišavanje slobode sastoji se u „odizimanju lične slobode zatvaranjem", a preventivno lišavanje slobode nije kazna, već „mera" koja isključivo služi određivanju prisustva okrivljenog i uspešnom vođenju krivičnog postupka.**

U penološkoj literarturi lišavanje slobode je bliže određeno, pa se pominje da se ono sastoji u tome što se prvo zatvorenik odvaja od društva zatvaranjem u instituciju i drugo, njemu se znatno ograničava kretanje unutar institucije.[4] Lišavanje slobode praćeno je i nemogućnošću da se

[4] Đinić-Špadijer, J. Zatvoreničko društvo, st.37.

bira željena hrana, cigarete, pića, zahteva ponašanje prema određenim pravilima i naredbama, a određeni osuđenici su izloženi nesigurnosti zbog siledžijskog ponašanja drugih osuđenika.

Najpravilnije bi bilo da prihvatimo da je lišavanje slobode u pravnom, odnosno u krivično pravnom smislu jedna vrsta kazne ili preventivna mera. Ona se prema dosta pojednostavljenom objašnjenju sastoji u **„lišavanju slobode kretanja".** U stvari, radi se o oduzimanju, odnosno ograničavanju mogućnosti biranja pravca ili načina kretanja, odlučivanja ili činjenja. To je psihološki propraćeno odgovarajućim osećanjem ili stanjem svesti.

3. Razlike i sličnosti među osuđenicima

Prilikom proučavanja psihičkih osobina i pojava kod lica lišenih slobode, uključujući proučavanje njihovih stanja i osećanja, treba da imamo u vidu da između tih lica postoje razlike. Za neke od njih možemo reči da su pretežno objektivne prirode, dok su druge pretežno psihološke. Te pretežno objektivne, uglavnom, spoljne okolnosti koje utiču na spoljna zbivanja osuđenika bile bi: trajanje kazne zatvora na koje je lice osuđeno, faza u kojoj se tada nalazi lice lišeno slobode, izvršeno krivično delo i osnovanost kazne, eventualno zatvorsko iskustvo koje obično imaju povratnici, pol, starost, zdravstveno stanje zatvorenika, eventualno i trudnoća kod žena, itd.

Na psihološke razlike među osuđenicima može se ukazati polazeći od poznate podele osobina ličnosti na tri velike grupe. To su: osobine karaktera, temperamenta i sposobnosti. Karakter se sastoji od voljnih osobina čoveka koje se ispoljavaju u formi određenih odnosa prema moralnim vrednostima u jednom društvu. **Karakter čine razni kvaliteti, kao što su navike, motivi, osećanja, vrednosti[5].** Usađivanje društveno prihvatljivih stavova, formiranje radnih i drugih korisnih navika, potiskivanje nečasnih, destruktivnih, egoističkih motiva i osećanja, usađivanje opštedruštvenih ideala i vrednosti treba da budu uključeni u procesu resocijalizacije koji se sprovodi u ustanovama za izvršenje kazni lišavanja slobode.

Temperamenti osuđenika takođe su veoma različiti. Shvaćen kao način mobilizacije energije kojom čovek raspolaže ili dispozicije za emocionalno reagovanje, temperament osoba sa labilnim emocijama ne samo što ponekad doprinosi izvršenju krivičnih dela, nego stvara i dosta problema pri postupku resocijalizacije osuđenika.[6] Razlike u načinu emocionalnog reagovanja mogu da zahtevaju i znatnu raznolikost u tretmanu i psihološkoj terapiji osuđenika. Fenomeni zatvorskih psihoza takođe su povezani sa emocionalnim osobinama zatvorenika.

[5] Rot, N. Psihologija ličnosti, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1969, str.65.
[6] Ibid. str.45.

Razlike u sposobnostima osuđenika zahtevaju da se i o njima povede računa kada se proučava psihologija lica lišenih slobode. Pošto su **sposobnosti takve osobine ličnosti, od kojih zavisi razlika u uspešnom obavljanju određenih poslova, ako oni koji obavljaju poslove imaju slično iskustvo i ako su podjednako motivisani da te poslove uspešno obavljaju, sposobnost može imati uticaja i na uspeh izvršenja krivičnog dela, a sposobnost delimično može da utiče na proces resocijalizacije i tretmana**. Od psihomotornih i senzornih sposobnosti zavisiće raspoređivanje osuđenika na određene poslove. Intelektualne sposobnosti verovatno najviše utiču i na to kako će neko shvatiti lišavanje slobode, pa time utiču i na to kako će doživeti.

Iz onoga o čemu je prethodno bilo reči, o razlikama među osuđenicima, izgleda da se može zaključiti da su to uglavnom razlike, odnosno osobine koje možemo zapaziti i kod drugih neosuđivanih lica, a veći deo tih psiholoških razlika nastaje usled specifičnog delovanja uslova kažnjavanja i zatvaranja koji bi delovali takoreći na svakog čoveka. Među osuđenicima postoje i neke sličnosti tako da bi se o njihovim osobinama, sa izvesnom rezervom, mogli stvoriti izvesni opštiji zaključci. Najćešće se smatra da su svi osuđeni zatvorenici zakonskim putem proglašeni kriminalcima, ali svi kriminalci ne moraju postati osuđenici, odnosno zatvorenici. Postoji **šest** grupa kriminalaca koji ne dospevaju u zatvor[7]. Prva kategorija ne dospeva u zatvor jer krši propise čija primena ne biva ostvarena od strane policije i drugih organa pošto ti, uglavnom neosnovani, propisi zabranjuju društveno neprihvatljiva ponašanja (kockanje, prostituciju i sl.) Drugu kategoriju čine oni koji vrše krivična dela kod kojih nema žrtava, ili bolje rečeno žrtve to dobrovoljno prihvataju tako da postaju neka vrsta saučesnika (pobačaj, kocka i sl.) Trećoj grupi pripadaju kriminalci sa belim okovratnikom koje nazivaju još i kriminalcima po zanimanju jer su to lica sa visokim društvenim statusom koja krše propise kojima se reguliše nihova poslovna delatnost (a to čine kroz prevare, nelojalnu konkurenciju, poreske utaje i sl.) Četvrtu grupu kriminalaca koji retko dospevaju u zatvor čine organizovani kriminalci, a pod tim nazivom ovde se podrazumevaju lica koja pružaju zakonom zabranjene usluge (narkotici, kocka, prostitucija i sl.). Petu kategoriju čine pripadnici takozvane srednje klase koji čine kategoriju koja ponekad biva izuzeta od gonjenja i zatvaranja. Šesta grupa kriminalaca ne dolazi u kazneno-popravne ustanove zahvaljujući diskrecionim mogućnostima policije koja ponekad pušta učtive i slične prestupnike. U stručnoj literaturi ne postoje podaci koji bi navodili na zaključak da zatvorenik pripada nekom specijalnom tipu ličnosti. Pre bi se moglo reći da zatvorenici predstavljaju presek nižih društveno-ekonomskih

[7] Dean, C.Crime, Corrections and Trends (13-34), u kniz. R. Hardy-J.Cull: Applied Psychology in Low Enforcement and Corrections, Thomas, Springfield III, 1973 g.

segmenata. Statistika pokazuje da se zatvorenici, u pogledu obrazovanja i zanimanja, ne mogu ravnati sa opštom populacijom nego dolaze iz nižih obrazovnih i ekonomskih slojeva. Što se tiče nivoa inteligencije, testovi kod zatvorenika pokazuju malo nižu inteligenciju nego kod opšte populacije. To se pripisuje dvama faktorima. Najpre, zatvorenici potiču iz sredina u kojima je niži obrazovni i ekonomski nivo i zbog toga se teže snalaze na testovima, a drugo, gluplji pojedinci bivaju lakše uhvaćeni prilikom vršenja krivičnih dela, a tipičan zatvorenik možda pokazuje ozbiljniji problem prilagođavanja, nego prosečna osoba na slobodi. Međutim, razlike u duševnom zdravlju su male i verovatno više rezultiraju iz nenormalnosti zatvorskih uslova, nego iz neke neuobičajene karakteristike zatvorenika. Dakle, razlike među zatvorenicima su manje nego što se misi, a sličnosti postoje. Ovo važi i za razlike i sličnosti između zatvorenika i osoba na slobodi.

4. Zatvorsko društvo i zatvorska klima

Ponašanje lica osuđenih na kaznu lišavanja slobode zavisi od raznih karakteristika tih osuđenika i od okolnosti koje mogu biti različite kod pojedinih osuđenika. Postoje izvesni, opštiji uticaji koji na neki način deluju. Jelena Špadijer-Đinić navodi opšte uslove u kojima se stvara zatvorsko društvo. Ti uslovi su: **kultura jednog društva kao okvirni opšti faktor** koji može da deluje (jer zatvor ne može da se posmatra kao „kulturno ostrvo"); **razlike u stepenu profesionalizacije kriminaliteta** (pripadanje devijantnim subkulturama); **karakteristike prema kojima se delinkventi upućuju u određene vrste institucija** ("latentni društveni identitet"); **karakteristike relevantne za formalnu i neformalnu zatvorsku organizaciju** (recidivizam, pol, godine, zanimanje, obrazovanje, IQ, krivično delo itd.); **različite vrste penitencijarnih institucija** (pol, kategorija lica, stepen obezbeđenja), **različite programe tretmana.** Ukoliko ovi uslovi već sami po sebi nisu psihološke karakteristike pojedinih zatvorenika, svi oni čineći zatvorsko društvo imaju uticaj na psihička zbivanja kod osuđenika, odnosno na zatvorsku psihologiju[8]. **Takve uticaje vrše ne samo neformalne zajednice zatvorenika, nego i formalna organizacija zatvora, a treba pomenuti i ono što se ponekad naziva "zatvorskom klimom".** Objašnjavajući nastanak zatvorskog društva, Špadijer-Đinić ističe da postoje dva objašnjenja, odnosno teorijska pristupa. Jedan pristup je "hipoteza učenja". Prihvatajući devijantni sistem vrednosti, odnosno učeći te vrednosti, zatvorenik odbija prihvatanje sistema koji nudi osoblje institucije i tako ona postaje škola kriminaliteta koji se širi putem "diferencijalne asocijacije".

Drugo objašnjenje je "funkcionalna hipoteza" po kojoj "zatvore-

[8] Špadijer-Đinić, J. *Zatvoreničko društvo* , str. 48-50.

nička kultura" nastaje da bi ublažila patnje i rešila problem zatvorenika. To je njena funkcija. Deo zatvorske populacije je zaista integrisan u vanzavodsku kriminalnu strukturu što utiče i na devijantne vrednosti i odnose u zatvoru. Mnogi zatvorenici, ipak, nisu tako integrisani i njihovo učešće u zatvorskoj subkulturi pre je funkcionalni odgovor na zatvorsko iskustvo nego li prihvatanje kriminalnog vrednosnog sistema na apstraktnom nivou[9].

Zatvorenička klimu čine fizički i psihološki elementi kojima se odlikuje svaki zatvor. U njih se ubrajaju zatvorska pravila, postupci i rukovođenje, stavovi zatvorskog osoblja, ali i fizički uslovi kao što su boje zidova, čistoća i konstrukcija stambenih odeljenja[10]. Odnosi između zatvorenika i zatvorskog osoblja daju važno obeležje „zatvorskoj klimi". Ako se ti odnosi uspostave na odgovarajući način, život u zatvoru postaje lakši ne samo za zatvorenika, već i za zatvorsko osoblje, a ciljevi tretmana se uspešnije ostvaruju. Preporučuje se da osoblje očuva samopoštovanje zatvorenika tako što će poštovati njihovo dostojanstvo ličnosti, te će tako poboljšati njihovo psihičko stanje i smanjiti napetost između zatvorskog osoblja i zatvorenika. To će omogućiti i bolji nadzor nad zatvorenicima. Zatvorsko osoblje je odgovorno i za stanje među zatvorenicima i vrlo teško tu odgovornost može preneti na njih same. Ne treba smatrati da zatvorenici postupaju kako im je naređeno zato što se boje zatvorskog osoblja. Zatvorenici uglavnom žele da sarađuju, jer kad toga ne bi bilo zatvor ne bi mogao da funkcioniše kao što se vidi iz ekstremnih situacija kakve su zatvorske pobune. Radi uspostavljanja pravilnih odnosa sa zatvorenicima, osoblju se preporučuje da sa njima postupaju korektno i porofesionalno, da izbegavaju familijarnost, a ujedno da ne daju sudove o drugim zatvorenicima ili osoblju.

5. Lišavanje slobode i prijem u ustanovu

Najjači utisak na većinu osuđenika ostavlja sam događaj **lišavanja slobode ili prijem u ustanovu za izvršenje kazne zatvora. Lišavanje slobode** radi obezbeđivanja prisustva okrivljenog tokom krivičnog postupka odjednom uverava okrivljenog u težinu negovog položaja i u mogućnost nepovoljnih posledica kakve su osuda i boravak u zatvoru. Kasnije dolazi do izvesne psihičke stabilizacije i privikavanja na doživljenu zatvorsku situaciju, pa i do sređivanja koncepcije odbrane, što se ponekad može sastojati u povlačenju datog priznanja ili u naknadnom priznanju onoga što je bilo osporavano. Jednako jak utisak, kakav je verovatno i prilikom

[9] Ibid, str.62.

[10] Pappas, Nick ed: The Jail, Its Operation and Management (Pub.by The Bureau of Prisons and the University of Wisconsin), 1972.

lišavanja slobode radi istrage, ostavlja i prijem u ustanovu za izvršenje kazne u pritvoru. Saslušanja pritvorenika pre osude isto tako mogu imati različite psihološke efekte, što zavisi od opšteg toka postupka i psihičkih osobina okrivljenog. Neki od okrivljenih nestrpljivo očekuju saslušanje želeći da sebi olakšaju položaj ili da dožive psihičko rasterećenje. Drugi su zadovoljni onim što je do tada zapisano i priželjkuju da više nemaju saslušanja i da se „stvar" što pre okonča. Kada posle okončanog krivičnog postupka osuđeno lice bude upućeno u ustanovu za izvršenje kazne, ono tog momenta može da doživi i te kakvo olakšanje, kao i da bude zadovoljno što je okončana jedna, za njega neugodna faza, puna neizvesnosti. Međutim, prijem u kazneno-popravni dom osuđeno lice može da doživi kako novi šok.

Trenutak **prijema u ustanovu** za izvršenje kazne zatvora obično je trenutak najjačeg utiska kod onih lica koja dolaze sa slobode da bi izdržavala kaznu na koju su osuđena. Slično je i sa pritvorom. Položaj tih lica u društvu, na radu, u porodici, kao i u njihovim očima, menja se iz osnova i oni toga vrlo brzo postaju svesni i to ne samo zato što se iza njih zaključavaju zatvorska vrata i što im nadležni službenik pri prijemu daje potrebna objašnjenja i uputstva, nego i zato što im se oduzimaju lične stvari, daktilosporiraju se, uključuju se među nepoznate ljude i počinju da se pridržavaju načina života koji im je nametnut. Pored toga, zajednička i izmenjena ishrana, drugačije stanovanje, ograničeni kontakti sa porodicom i drugim ljudima brzo uveravaju osuđenika da on više nije onaj od ranije, već da mu je izmenjen identitet, oduzet prostor za slobodno ponašanje i sl. Uz to, pri ulasku u zatvor osuđenik nosi dodatni teret društvenog neodobravanja, odbacivanja i svesti o značajnom društvenom promašaju.

Takođe, kod zatvorenika nastaju posebni emocionalni potresi i u toku ličnog pretresa, posle izvođenja pred sud i posle posete članova porodice. Tada se mogu pojačati želje za bekstvom, a može doći i do pokušaja suicida. Deprimiranost se naročito zapaža kod lica koja su imala relativno dobar status u društvu i relativno dobre porodične odnose.

6. Psihološke posledice boravka u zatvoru

Govoreći o psihološkim posledicama boravka u zatvoru, J. Špadijer-Đinić kaže da „prema mišljenju francuskih penologa, psihološki faktori koji negativno deluju na zatvorenika, u smislu njegovog kasnijeg neadaptiranja, jesu sledeći: (a) stalna prinuda i kontrola koje kod zatvorenika izazivaju odbrambene reakcije-pritvornost, dvoličnost, lukavstvo i podmuklost; (b) lišavanje slobode kao emotivni šok koji kasnije stvara zatvorsku psihozu; (c) automatizam koji se stvara pod uticajem strogog regulisanja života i koji dovodi do intelektualnog slabljenja, gubljenja lične inicijative i moći prilagođavanja." Autorka napominje da osuđenici ne osećaju u jednakoj

meri zatvorske deprivacije i frustracije. To su deprivacija slobode, deprivacija materijalnih dobara i usluge, deprivacija heteroseksualnih odnosa, deprivacija autonomije, deprivacija sigurnosti, deprivacija sigurnosti u odnosima sa drugim zatvorenicima.

Prema J. Špadijer-Đinić, prvo lišavanje sastoji se u deprivaciji slobode, odnosno u odvajanju zatvorenika od društva zatvaranjem u instituciju i znatnom ograničavanju njegove slobode kretanja unutar same institucije. Autorka smatra da dužina vremena provedenog u instituciji ne utiče na stepen frustracije koju zatvorenici doživljavaju, iako se u literaturi mogu naći i drugačija mišljenja. Druga deprivacija se odnosi na deprivaciju materijalnih dobara i usluga. Neki autori insistiraju na subjektivnoj proceni, bez obzira što neki osuđenici imaju ta dobra i usluge u zatvoru više nego na slobodi. To je osećanje deprivacije, a zatvorenik smatra da je on sam kriv za svoje siromaštvo. Zbog toga i osiromašenje koje doživljava u zatvoru predstavlja najteži napad na „sliku koju individua ima o sebi". Ovu deprivaciju u većoj meri osećaju oni koji kraće borave u zatvoru. Treća deprivacija heteroseksualnih odnosa ima fiziološko i psihološko značenje, pri čemu se smatra da je psihološka komponenta važnija jer je jedna od esencijalnijih komponenti čovekovog shvatanja sebe - njegov status muškarca doveden je u pitanje. Iskustva govore da je ova deprivacija snažnija kod vremeski kraćih kazni. Deprivacija autonomije, koja se stavlja na četvrto mesto, povlači patnje usled izloženosti velikom broju pravila i naređenja kojima se detaljno kontroliše ponašanje zatvorenika. Peta je deprivacija sigurnosti koja zatvorenika može jako da pogodi, a dovodi ga do osećaja lišenosti sigurnosti.

Razne deprivacije i frustracije, zatim uticaji formalnog i neformalnog zatvorskog sistema kod osuđenika dovode do postepenog prilagođavanja. Promene koje nastaju kod osuđenika kao reakcija na adaptaciju na zatvorske uslove života sastoje se, uglavnom, u navikavanju osuđenika na oficijalnu situaciju u ustanovi, uključujući tu i prihvatanje tehnika na osnovu kojih se odvija život u ustanovi, kao i prihvatanje „zatvorske kulture" koja se sastoji u izučavanju i prihvatanju vrednosti, normi, navika i stavova koji važe među osuđenicima.

Zatvorske psihoze (zatvorenička reaktivna psihička stanja)

Ove psihoze se u zatvorima ponekad javljaju u dosta izrazitoj formi. Jevtić smatra da se u zatvoru mogu manifestovati prave psihoze ili zatvorenička patopsihološka stanja[11]. Prave psihoze su u ovim slučajevima latentna duševna oboljenja koja su ostala nezapažena sve dok se određena

[11]Jevtić, D. (1979). *Sudska psihologija*, Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb, str. 418-423.

osoba nije našla u uslovima pritvora ili zatvora. U ovom kontekstu nas interesuju reaktivna psihopatološka stanja koja se nazivaju „zatvorske psihoze".

Zatvorenička reaktivna psihička stanja predstavljaju psihičku reakciju na neprijatan doživljaj koji nastaje prilikom shvatanja o tome šta znači dospeti u zatvor i kakve sve posledice to nosi za sobom. Ove psihoze se pojavljuju u oblicima nemira, depresivnih stanja, promenljivih afekata, psihogenih halucinatornih stanja, opsednutosti sumanutim idejama i u sumanutom stanju. Svi oblici zatvorskih psihoza nastaju kao psihogena reakcija na prilike u zatvoru, a to znači da nisu postojale u vreme izvršenja krivičnog dela. Čak i privremenim otpuštanjem iz zatvorske ustanove, ili premeštanjem u psihijatrijsku bolnicu, zatvorske psihoze iščezavaju. Smatra se da su dela izvršena u „zatvorskoj psihozi", odnosno u psihogenom zatvoreničkom stanju, izvršena u stanju smanjene uračunljivosti, za razliku od dela kod čijih učinilaca postoji psihoza i za koje se smatra da su neuračunljivi[12].

Zaključak

Kazne - lišavanje slobode i pritvor, moraju da postoje u sadašnjim kaznenim sistemima. Potpuna zamena za lišavanje slobode verovatno još dugo neće moći da se pronađe. Sem nekih drugih, praktičnih prednosti nad ostalim kaznama, lišavanje slobode ima tu prednost što ponekad može da posluži savremenim ciljevima kažnjavanja koji se sastoje u prevaspitavanju i resocijalizaciji (podrazumevaju određene psihološke promene kod osuđenika). To znači da će osuđenici izmeniti deo svoje ličnosti i da će umesto dotadašnjih stavova usvojiti neke druge društveno prihvatljivije, a istovremeno i vrednosti, motive, želje, interese i ideale, menjajući u odgovarajućoj meri i svoje ponašanje.

Lišavanje tj. gubitak slobode sadrži svoju psihološku komponentu sa odgovarajućim osećajima i saznanjima. Ta osećanja, svest o nužnosti i ostale psihičke pojave koje prate lišavanje slobode, mogu uticati na zamenu društveno neprihvatljivih stavova i vrednosti drugima, koje su društveno prihvatljivije. Naravno, na promenu čovekovog ponašanja ne utiču samo psihološki faktori, nego još više uža i šira sredina, društveni uticaj i biološki uslovi kojima se ponekad ne pridaje dovoljan značaj. Ali zbog velikog značaja psiholoških osobina zatvorenika i psiholoških faktora za nihovo prevaspitavanje i resocijalizaciju, izučavanje zatvorske psihologije je veoma važno za uspeh tretmana i ostvarenje njegovih ciljeva.

Međutim, zatvorska sredina ne deluje uvek samo za prevaspitavanje, nego je veoma pogodna i za razvijanje negativnih osobina ličnosti kao

[12] Ibid, str.452-453.

što su pakost, zavist, egoizam i sl. Tu se pojavljuju razni konflikti među osuđenicima. Dolazi do negativnog, čak i kriminalnog ponašanja grupa i pojedinaca[13]. Psihopatske crte ličnosti i labilnost nekih osuđenika pogoršavaju se u uslovima zatvoreničkog života. Zatvorska monotonija dovodi do maštanja, sanjarenja i iluzionističkog dočaravanja sveta, što uglavnom nema veze sa stvarnim životom. Neki zatvorenici zapadaju u apatiju, potištenost i razočarenje. Kod nekih se rađa patnja, povučenost, rezigniranost, tvrdoglavost, indolentnost prema radu i sl. Postoji mogućnost prihvatanja kriminalnih shvatanja i uzora ponašanja[14]. Ovakve negativne psihološke pojave otklanjaju se adekvatnim merama. Odgovarajuće postupanje sa licima lišenim slobode ipak ne bi bilo moguće kada se ne bi poznavale pojave zatvorske psihologije, a negativni uticaji zatvora ne bi mogli da budu otklonjeni, niti bi se moglo dovoljno razviti pozitivno prevaspitno i resocijalizativno delovanje kazni lišavanja slobode. Zato izučavanje zatvorske psihologije ima odgovarajući značaj za uspeh tretmana osuđenih lica i uopšte za postupanje sa licima lišenim slobode.

LITERATURA

1. Aćimović, M. (1976). *Pravci kriminalne psihologije*. Savremena administracija, Beograd. (1980). *Uvod u psihologiju krivičnog postupka*, Savremena administracija, Beograd, II izdanje. (1983). *Sudska psihologija*. Savremena administracija, Beograd.
2. Aleksić, Ž. (1979). *Kriminalistika*. Privredna štampa, Beograd.
3. Arnaudovski, Lj. (1988). *Penologija*. Kultura, Skoplje.
4. Glaser, J. (1983). *Opća psihopatologija*. Narodne novine, Zagreb.
5. Jevtić, D. (1966). *Sudska psihopatologija*. Medicinska knjiga, Beograd – Zagreb. (1973). *O uračunljivosti sa sudskog-psihijatrijskog gledišta*. Naučna knjiga, Beograd.
6. Kanepa, Đ.(1973). *Kriminalna ličnost i psihologija delinkvenata.* (VIII međunarodni kongres za kriminologiju, Beograd).
7. Krstić, B. (1980). *Sudska psihijatrija*. Kulturni centar, G. Milanovac.
Socijalne i psihopatološke crte shizofrenih ubica. JRKKP, br.2/74.
8. Milutinović, M. (1977). *Penologija*. Savremena administracija, Beograd.
(1979). *Kriminologija*, Savremena administracija, Beograd.
9. Sulejmanov, Z. (1995). *Penologija*. Magor, Skoplje.
10. Špadijer-Đinić, J. (1973). *Zatvoreničko društvo*. IKSI, Beograd.
11. Zvonarević, M. (1976). *Socijalna psihologija*. Školska knjiga, Zagreb.

[13] Milutinović, M. (1977). *Penologija*. Savremena administracija, Beograd, str. 206.
[14] Ibid. str. 207-210.

ON PRISON PSYCHOLOGY

Summary: *When it comes to prison psychology, it is usually thought of as a clearly defined notion although its definition has caused certain disagreements. In his preface to the Altavila's "Forensic Psychology" (1925), Enrico Ferri writes about the positively oriented study of a felon which led to the emergence of four scientific disciplined oriented towards the psychological study of the felon's personality. Those disciplines are:* ***Criminal psychology*** *which examines the felon as the author of the crime;* ***Forensic psychology*** *which deals with the felon in case he/she is a accused of a crime;* ***Legal psychology*** *which is focused on coordination between psychological and psychopathological notions crucial to the enforcement of valid criminal regulations;* ***Prison psychology*** *deals with felons which are convicted, while serving their sentence deprived of freedom. In addition, prison psychology is interested in the psychological phenomena occurring while a person is in custody, throughout the criminal procedure while he/she has not been convicted yet. Psychological study of innocent people being accused of a crime is also subject of prison psychology. It focuses on the issues of deprivation of freedom, similarities and differences between prisoners, prison system and atmosphere, feeling of convicted people and other consequences from the stay in prison including prison psychoses.*

Key words: *criminal, forensic, legal, prison psychology, deprivation of freedom, prison system and atmosphere, prison psychoses*

Sanja Stamenković[1] **i Veljko Đurić,**
Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić", Novi Sad

OSOBINE LIČNOSTI I STAV PREMA FALSIFIKOVANOJ FIRMIRANOJ GARDEROBI

Rezime: *Postoje brojni potrošači koji kupuju krivotvorene proizvode, lažno obeležene oznakama uglednih robnih marki. Dok neki kupci nikada ne bi kupili takav proizvod, drugi su oduševljeni mogućnošću da sebi za male novce priušte „tako skupu i lepu stvar". Postavlja se pitanje da li se odnos prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi (tzv. „lažnjacima") može dovesti u vezu sa nekim osobinama ličnosti. Na uzorku od 69 učenica i 61 učenika beogradske Grafičke škole, uzrasta od 17 do 19 godina, sprovedeno je istraživanje u cilju utvrđivanja povezanosti stava prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi (merenog upitnikom koji je konstruisan za potrebe ovog istraživanja) i self-koncepta (merenog skalom SELF40-R (Opačić, 1995). Rezultati su pokazali da pozitivnije stavove prema falsifikovanoj brendiranoj garderobi imaju oni ispitanici koji su nepoverljivi prema drugima, koji svoju kompetentnost ocenjuju nisko, ne vrednuju poštenje i koji smatraju da pretežno spoljašnji faktori usmeravaju tok njihovog života. Takođe je utvrđeno da, u odnosu na devojke, mladići imaju značajno negativnije stavove prema lažnjacima, manje su samopouzdani, tok svoga života ređe objašnjavaju „sudbinom" i poverljiviji su prema ljudima. Na taj način, stav prema lažnjacima doveden je u vezu sa nekim dimenzijama self-koncepta i sa polom ispitanika.*

Ključne reči: *falsifikovana garderoba, self-koncept, upadljiva potrošnja.*

1. Uvod

Prema podacima Međunarodne privredne komore, trgovina falsifikovanom robom čini 5% do 7% ukupne svetske trgovine, sa obrtom od oko 200 do 600 milijardi dolara godišnje. Spektar proizvoda koji se falsifikuju je širok – počev od softvera, lekova, satova, tašni, pa sve do automobila i zlatnih poluga. Falsifikovani proizvodi se od originalnih razlikuju ne samo po kvalitetu već i po jasnoj prevarnoj nameri falsifikatora da poturi svoj proizvod kao pravi. Posebna grana falsifikovanja, i jedna od najšire rasprostranjenih, je i falsifikovanje firmirane garderobe.

[1] stamenkovicsanja@gmail.com.

Pojam falsifikovana firmirana garderoba (lažnjaci) odnosi se na kopije markirane, dizajnerske odeće, koje se proizvode i prodaju mimo zakona. Takva garderoba je obično lošijeg kvaliteta od originala, ali je i znatno jeftinija.

Potrošač se pri kupovini lažnjaka rukovodi različitim kriterijumima, od kojih je verovatno najvažniji odnos cene i kvaliteta, i to ne samo lažnjaka, jer se taj odnos poredi sa odnosom koji nudi originalni proizvod. Značajan broj ljudi bi radije izabrao originalni proizvod, ali, uprkos želji, mnogi nisu u mogućnosti, te pribegavaju jeftinijim kopijama. Ipak, postavlja se pitanje zbog čega ljudi kupuju lažnjake, ako bi radije posedovali original. Očito da kupovinom firmirane garderobe ne podmirujemo osnovne životne potrebe, te želja za posedovanjem falsifikovane firmirane garderobe proizlazi iz nekih drugih motiva. U ovom istraživanju rukovodili smo se idejom da lažnjaci svojim vlasnicima daju osećaj prestiža i da predstavljaju svojevrstan statusni simbol, te da su ujedno i oruđe uklapanja u određene društvene krugove.

Veoma važan je i pravni aspekt nabavljanja i posedovanja lažnjaka, jer dok neki to smatraju „zločinom bez žrtve", drugi su svesni negativnog uticaja trgovine falsifikatima na svetsku ekonomiju. Skorašnja longitudinalna studija (Walthers & Buff, 2008) je pokazala da se, uprkos višestruko povećanoj kupovini falsifikata, stavovi prema falsifikatima tokom poslednjih deset godina nisu značajno izmenili. Uočena je bitna razlika u opštim stavovima prema falsifikatima između onih ispitanika koji su kupovali i onih ispitanika koji nikad nisu kupili falsifikovani proizvod. No, bez obzira na te razlike, svi ispitanici bi ipak radije kupili originalni proizvod, ukoliko bi mogli da ga priušte, prvenstveno zbog razlike u kvalitetu. Zanimljivo je da su mnogi ispitanici smatrali da je kupovina lažnjaka jedan od načina osvete zbog velikih cena, koje velike firme nameću kupcima. Isto tako, bio je veoma raširen i stav da osobe koje kupuju i prodaju falsifikovanu robu ne čine krivično delo.

Self-koncept je multidimenzionalni konstrukt koji se odnosi na stavove osobe prema sebi u odnosu na različite karakteristike, kao što su polne uloge, seksualnost, rasni identitet i sl. Self-koncept je naše viđenje sebe, odnosno procena sopstvenih osobina, mogućnosti, sposobnosti (Rogers, 1992). Do sada je self-koncept dovođen u vezu sa konceptima srodnim stavovima prema lažnjacima, kao što su potrošačko ponašanje, upadljiva potrošnja, potrošački motivi i dr.

Osamdesetih godina prošlog veka postojao je trend utvrđivanja tipova ličnosti na osnovu potrošačkog ponašanja. Polazeći od uverenja da određene osobine ličnosti mogu biti prediktori ponašanja potrošača, ispitivana je i veza potrošačkog ponašanja i self-koncepta. Serdži (Sirgy, 1982) raspravlja o četiri pristupa različitih empirijskih studija koje su se

bavile vezom self-koncepta i reputacijom proizvoda: proizvodi koji se povezuju sa stereotipom prosečnog kupca, slika proizvoda koja se direktno povezuje sa pojmom self-koncepta, imidž brenda kod različitih polova i slike proizvoda koje različiti kupci imaju o njemu.

Lendon (Landon, 1974) je pokušao da rasvetli odnos self-koncepta i idealnog selfa sa potrošačkim motivima i namerama. Od svojih ispitanika je tražio da na devetostepenoj Likertovoj skali ocene podudarnost između različitih proizvoda i slike koju su ispitanici imali o sebi. Utvrdio je da postoje dve grupe ispitanika koje je moguće razlikovati na osnovu korelacionih odnosa između self-koncepta, idealnog selfa i kupovne namere: „ostvarivači" – oni čije kupovne namere značajnije koreliraju sa self-konceptom nego sa idealnim selfom, te „perfekcionisti", tj. oni kod kojih kupovne namere značajnije koreliraju sa idealnim selfom nego sa self-konceptom.

Po našem saznanju, do sada nije ispitivana veza između stava prema kupovini lažnjaka i self-koncepta. Cilj ovog istraživanja bio je da otkrije neke psihološke korelate stava prema prihvatanju, posedovanju i korišćenju „lažnjaka". Zbog nama dostupnog prigodnog uzorka stav prema lažnjacima je ispitivan na primeru firmirane garderobe sa kojom se naši srednjoškolci svakodnevno sreću.

3. Metod

3.1. Uzorak

Uzorak je obuhvatio 130 učenika (69 devojaka i 61 mladića) treće i četvrte godine srednje Grafičke škole „Milić Rakić" iz Beograda, starosti između 17 i 19 godina.

3.2. Instrumenti

Za potrebe ovog istraživanja konstruisana je Skala stavova prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi. Skala se sastojala od 50 stavki Likertovog tipa (od 1 – „potpuno se ne slažem" do 5 – „potpuno se slažem"), koje su obuhvatale četiri pretpostavljene dimenzije stava prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi: odnos cena–kvalitet (npr. *Firmirana roba je skupa samo da bi se održavala fama oko nje*), socijalno prihvatanje – konformizam (npr. *Ako želiš da budeš u trendu, moraš da nosiš nešto firmirano, makar bilo falsifikovano*), statusni simbol– prestiž (npr. *Neki ljudi bi radije kupili original, makar „odvajali od usta" za njega*) i legalitet – uticaj na ekonomiju (npr. *Smatram da je falsifikovanje brendiranih proizvoda „zločin bez žrtve"*). Stavke su formulisane tako da viši stepen slaganja sa iznetim tvrdnjama

(viši skor na skali) označava viši stepen prihvatanja falsifikovane firmirane garderobe.

Self-koncept je ispitivan skalom SELF40-R (Opačić, 1995), koja se sastoji od 40 stavki Likertovog tipa (od 1 do 5), podeljenih u četiri podskale: slika o sebi u različitim domenima (fizički, intelektualni, socijalni; npr. *Zaokupljam pažnju drugih ljudi*), opšte samopoštovanje i kompetentnost (npr. *Koliko god se trudio/la, teško postižem ono što se od mene očekuje*), eksternalnost (npr. *Većina događaja u mom životu je unapred određena*) i (ne)poverenje u ljude (npr. *Čovek je čoveku vuk*). Prve dve podskale su operacionalizacija deskriptivne i evaluativne komponente self-koncepta, dok druge dve operacionalizuju mehanizme za očuvanje globalne slike o sebi.

3.3. Statistička analiza

Podaci su analizirani bivarijantnom korelacionom analizom, faktorskom analizom (metodom glavnih komponenti i Varimaks rotacijom sa Kajzerovom normalizacijom), diskriminativnom analizom i t-testom za poređenje nezavisnih uzoraka. Nivo statističke značajnosti bio je definisan na nivou alfa = 0,05.

4. Rezultati

4.1. Pouzdanost

Kronbahova alfa za skalu SELF40-R iznosio je 0,811, što govori o relativno visokoj pouzdanosti ove skale. Pouzdanost Skale odnosa prema lažnjacima, izražena Kronbahovim alfa koeficijentom, iznosila je 0,753, što je takođe ocenjeno kao zadovoljavajuće za dalju statističku analizu.

4.2. Latentna struktura psihometrijskih skala

Faktorska analiza Skale stavova prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi dala je difuznu sliku mogućih faktora, bez jasnog sažimanja i veze među stavkama koje bi trebalo da ih čine. Stoga je u daljoj statističkoj analizi stav prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi tretiran kao jednodimenzionalni koncept, čiji je intenzitet procenjen na osnovu ukupnog ispitanikovog skora na toj skali.

Faktorska analiza skale SELF40-R izdvojila je 5 faktora koji su objašnjavali 44,92% varijanse. Faktori se delimično poklapaju sa teorijskom podelom upitnika na faktore, a imenovani su kao: opšta kompetentnost, samouverenost, eksternalnost, (ne)poverenje u ljude i ne(poštenje), što je prikazano u tabeli 1.

Tabela 1. Latentna struktura upitnika SELF40-R

Faktori skale SELF40-R	Objašnjena varijansa (%)	Kumulativni % objašnjene varijanse	Karakteristični koren	Kronbahova alfa	Sadržaj karakterističnih tvrdnji
Opšta kompetentnost	14,49	14,49	5,79	0,765	Izdvojene stavke se odnose na opažanje sopstvene sposobnosti ispitanika
Samouverenost	12,35	26,84	4,94	0,846	Stavke uvršćene u faktor govore o slici o sebi koje osoba ima u odnosu na druge ljude, odnosno na utisak koji misli da na njih ostavlja
Eksternalnost	8,19	35,04	3,27	0,721	Objedinjuje stavke koje se odnose na verovanje u „sudbinu", odnosno da li osoba uzroke dešavanja u svom životu vidi u sopstvenim postupcima ili spoljašnjim okolnostima
(Ne)poverenje	5,34	40,38	2,14	0,641	Stavke koje čine ovaj faktor govore o ispitanikovom (ne)poverenju u ljude
(Ne)poštenje	4,45	44,82	1,78	0,684	Stavke opisuju ispitanikov odnos prema poštenju kao vrednosti

4.3. Linearni prediktivni odnos dveju skala i njihovih latentnih struktura

Bivarijantna korelaciona analiza je ukazala na značajnu povezanost Skale stavova prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi i pojedinih faktora skale SELF40-R, i to sa: eksternalnošću ($r_{(128)} = 0,353$; $p < 0,01$), (ne)poštenjem ($r_{(128)} = 0,276$; $p < 0,01$), kompetentnošću ($r_{(128)} = 0,199$; $p < 0,05$) i (ne)poverenjem ($r_{(128)} = 0,218$; $p < 0,05$.

3.4. Prediktivna vrednost latentnih struktura skale SELF40-R

Prediktivna vrednost skale koja ispituje self-koncept i njenih latentnih struktura ispitivana je linearnom multiplom regresijom. Koračnim (*stepwise*) metodom utvrđen je model koji objašnjava 14,3% varijanse (korigovani $R^2 = 0,143$; $p < 0,01$).

Model čine faktori eksternalnost ($\beta = 0,353$; $p < 0,01$) i (ne)poštenje ($\beta = 0,763$; $p = 0,03$), dok ostali faktori nisu ispunjavali uslove za ulazak u model. Valjanost regresionog modela bila je statistički značajna ($F = 11,72$; $p < 0,001$). Rezultati su prikazani u tabeli 2.

Tabela 2. Dimenzije self-koncepta kao prediktori stava prema lažnjacima

Model		Nestandardni koeficijenti		Standardni koeficijenti	*t*	*p*	Korelacije		
		B	*SE*	*β*			Nultog razreda	Parcijalna	Semiparcijalna
1	(Konstanta)	129,882	5,887		22,061	0,001			
	Eksternalnost	1,076	0,253	0,353	4,263	0,001	0,353	0,353	0,353
2	(Konstanta)	120,617	7,194		16,767	0,001			
	Eksternalnost	0,905	0,261	0,296	3,465	0,001	0,353	0,294	0,282
	(Ne)poštenje	0,763	0,350	0,763	2,179	0,031	0,276	0,190	0,178

3. 5. Polne razlike

Opšta razlika između skorova koje su devojke i mladići postizali na Skali stavova prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi i latentnim dimenzijama skale SELF40-R proverena je diskriminativnom analizom (Vilksova = 0,871; $^{2}_{(7)}$ = 17,621; p < 0, 001).

Post hoc t-test analizom polnih razlika utvrđene su statistički značajne razlike u varijablama: stav prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi ($t_{(128)}$ = 2,735; p < 0,01), eksternalnost ($t_{(128)}$ = 2,659; p < 0,01) i (ne)poverenje ($t_{(128)}$ = 2,972; p < 0,01; tabela 3).

Tabela 3. Polne razlike na skali SELF40-R i Skali stavova prema lažnjacima

	Pol	Broj	AS	SD	t	p
Lažnjaci	Muški	61	150,164	14,556	2,735	0,007
	Ženski	69	157,942	17,487		
Kompetentnost	Muški	61	26,279	6,494	1,626	0,106
	Ženski	69	24,304	7,256		
Samouverenost	Muški	61	29,377	6,406	1,953	0,053
	Ženski	69	31,435	5,606		
Eksternalnost	Muški	61	21,361	5,851	2,659	0,009
	Ženski	69	23,841	4,776		
Nepoverenje	Muški	61	18,967	2,972	4,356	0,001
	Ženski	69	21,246	2,982		
Poštenje	Muški	61	16,623	3,787	1,641	0,103
	Ženski	69	17,783	4,218		

5. Diskusija

Glavni nalaz ovog istraživanja ukazuje na povezanost pojedinih dimenzija self-koncepta i stava prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi.

Četiri od pet faktora izdvojenih iz skale *SELF40-R* (opšta kompetentnost, eksternalnost, (ne)poverenje u ljude i poštenje) značajno su korelirali sa Skalom stavova prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi. Samo jedan od pet izdvojenih faktora skale *SELF40-R* (samouverenost) nije bio statistički značajno povezan sa Skalom stavova prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi.

Iz statistički značajne pozitivne korelacije između faktora eksternalnost skale *SELF40-R* i Skale stavova prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi možemo zaključiti da ispitanici koji postižu veće skorove na Skali stavova prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi postižu veće skorove u okviru faktora eksternalnosti, i obrnuto. Mogli bismo reći da osobe koje uzroke događanja u sopstvenom životu pripisuju spoljašnjim faktorima pokazuju tendenciju da imaju pozitivnije stavove prema lažnjacima.

Stavke faktora (ne)poštenja govore o ispitanikovom odnosu prema poštenju, a formulisane su tako da o poštenju govore negativno (npr. *Kome je „Bog dao poštenje" uzeo mu je sve ostalo*). Stoga, pozitivna korelacija ovog faktora sa Skalom stava prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi govori da ispitanici koji imaju negativne stavove prema poštenju imaju pozitivnije stavove prema lažnjacima, i obrnuto. Logična veza, ako uzmemo u obzir da je kupovina i prodaja falsifikata krivično delo, kome su manje sklone osobe koje visoko vrednuju poštenje.

Skala stavova prema lažnjacima pozitivno korelira i sa faktorom opšte kompetentnosti. Stavke skale *SELF40-R* koje formiraju faktor opšte kompetentnosti negativno su kodirane (npr. *Čini mi se da drugi ljudi uspevaju da urade stvari mnogo lakše nego ja*). Drugim rečima, ispitanici koji su postizali visoke skorove u okviru ovog faktora svoju kompetentnost ocenjuju nisko, a ispitanici koji su postizali niske skorove u okviru ovog faktora svoju kompetentnost ocenjuju visoko. Zbog toga ova korelacija govori o tome da su ispitanici koji svoju kompetenciju ocenjuju visoko manje skloni pozitivnom stavu prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi.

Faktor (ne)poverenja u ljude takođe je bio u pozitivnoj korelaciji sa Skalom stavova prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi. Stavke koje formiraju pomenuti faktor bliske su onima koje čine faktor poštenja, pa se i ovde može izvesti zaključak da su osobe koje su bazično nepoverljive prema drugim ljudima sklonije prihvatanju, a verovatno i korišćenju falsifikovane firmirane garderobe.

Imajući sve ovo u vidu, mogli bismo zaključiti da ispitanici koji su nepoverljivi prema drugima, koji svoju kompetentnost ocenjuju nisko, ne vrednuju poštenje, a oni koji smatraju da pretežno spoljašnji faktori usmeravaju tok njihovog života imaju pozitivnije stavove prema falsifikovanoj brendiranoj garderobi. Čini se da ovaj skup osobina obrazuje profil ličnosti okrenutih određenim životnim vrednostima – one koji cene

kvantitet naspram kvaliteta i žive u svetu u kome pošteni „izvuku deblji kraj", te ne vide loše strane krivičnog dela kao što je kupovina i prodaja lažnjaka.

Utvrđeno je da prediktivni model, koji se sastoji od dva faktora skale SELF40-R – eksternalnost i (ne)poštenje – objašnjava 14,3% ukupne varijanse odgovora na Skali stavova prema lažnjacima. Možemo zaključiti da su eksternalnost (uverenje o spoljašnjim uzrocima životnih dešavanja) i negativan stav prema poštenju značajni prediktori pozitivnog stava prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi. Istovremeno, sasvim je jasno da bi neki potpuniji prediktivni model stava prema lažnjacima morao svakako da vodi računa i o brojnim drugim psihološkim konstruktima.

Utvrđene su i značajne polne razlike. Devojke postižu značajno više skorove na Skali stavova prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi, kao i u okviru faktora samouverenost, eksternalnost i (ne)poverenje skale SELF40-R. Dakle, mladići imaju značajno negativniji stav prema lažnjacima, manje su samouvereni, manje su skloni da tok svoga života objašnjavaju „sudbinom" i poverljiviji su prema ljudima.

Pozitivni stavovi prema falsifikovanoj firmiranoj garderobi su, pretpostavljamo, jedan od uslova za kupovinu, a zatim i njeno korišćenje. Budući da je onaj ko je kupio lažnjak najčešće sasvim svestan njegove prave vrednosti, izvesno je da se nošenjem falsifikovane firmirane garderobe odašilju lažni signali o vlastitoj kupovnoj moći. Naši podaci ukazuju na to da se iza takve odluke nalaze niska ocena sopstvene kompetentnosti, nepoverenje u ljude, eksternalnost i negativni stavovi prema poštenju. Osobe sklone slanju takve vrste lažnih signala verovatnije su ženskog pola, nesigurne u sopstvene vrednosti, sa verovatno loše izgrađenim i površnim međuljudskim odnosima, koje pokušavaju kompenzovati osećaj sopstvene nesigurnosti tražeći od okoline potvrdu sopstvene vrednosti.

Upadljiva potrošnja (Veblen, 1902) je pojam sasvim srodan ovde ispitivanom stavu prema lažnjacima. Mogli bismo čak reći da je kupovina lažnjaka jedna od manifestacija upadljive potrošnje. Upadljiva potrošnja se odnosi na iracionalno trošenje novca, a u cilju demonstracije potrošačeve kupovne moći. Iz toga proizlazi da kupci lažnjaka zapravo pokušavaju da pošalju lažnu sliku o sopstvenom materijalnom statusu. Naša buduća istraživanja biće usmerena na detaljnije proučavanje odnosa između upadljive potrošnje i stava prema lažnjacima. Nadamo se da će ta i takva istraživanja doprineti boljem razumevanju vrednosnog sistema mladih.

Reference

1. Landon, E. L. (1974). Self concept, ideal self concept, and consumer purchase intentions. *Journal of consumer research*, 44–51.
2. Opačić, G. Đ. (1995). Samopoimanje i socijalno okruženje. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
3. Rogers, C. (1992). The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60, 827–832.
4. Sirgy, J. (1982). Self-concept in consumer behavior: A critical review. *Journal of Consumer Research*, 9, 287–300.
5. Veblen, T. (1902). *The Theory of the Leisure Class: an Economic Study of Institutions*. New York: The Macmillan company.
6. Walthers, A. & Buff, C. L. (2008). Attitudes towards counterfeiting and counterfeit products: have they changed? *Journal of International Business and Eonomics*, 8, 79–87.

PSYCHOLOGICAL DISPOSITION TOWARDS COUNTERFEIT GARMENTS

Summary: *There are numerous people buying products that calculatedly infringe trademarks of prestigious brands. Although some customers would never buy a counterfeit product (knock-offs), other are delighted with an opportunity for a low-cost purchase of such an 'expensive and beautiful thing'. This study was conducted in order to investigate whether the attitude towards the knock-offs can be associated with some personality traits. For this purpose, 69 girls and 61 boys (aged 17–19) were administered two psychometric scales: the one (specifically designed for this study) measuring the attitude towards knock-offs and the other measuring four different aspects of self-concept. The data indicated that positive attitude towards knock-offs was associated with external locus of control, distrusting other people, having low esteem for honesty, and having low esteem for one's own competence. In addition, it was found that boys are less self-confident, more trusting, have a more internal locus of control and have a more negative attitude towards the knock-offs than the girls. Thus, we have established some predictive relationships among the self-concept, the gender and the attitude towards the knock-offs. To the best of our knowledge, this is the first study addressing the psychological portrait of people inclined towards knock-offs.*

Keywords: *counterfeit garments, knock-offs, self-concept, conspicuous consumption.*

Zoran Sušanj
Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci[1]
Ana Jakopec
Filozofski fakultet, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku[2]

ORGANIZACIJSKA PRAVEDNOST KAO MEDIJATOR ODNOSA STILA RUKOVOĐENJA I NAMJERE ZA NAPUŠTANJEM ORGANIZACIJE

Rezime: *Ovim se istraživanjem ispituje međuodnos percepcije stila vođenja neposrednog rukovoditelja, organizacijske pravednosti i zaposlenikove namjere za napuštanjem organizacije. Podaci su prikupljeni na većem prigodnom uzorku zaposlenika hrvatskih organizacija različitih djelatnosti i analizirani strukturalnim modeliranjem. Rezultati potvrđuju potpuni medijacijski efekt organizacijske pravednosti u odnosu stila rukovođenja i namjere za napuštanjem organizacije. Aktivno rukovođenje (i transakcijsko i transformacijsko) pozitivno utječe na percepciju pravednosti (distributivne, proceduralne i interakcijske), što za posljedicu ima želju za ostankom u organizaciji. Suprotno tome, pasivno rukovođenje (laissez-faire) negativno djeluje na doživljaj pravednosti, što dovodi do povećanja namjere za napuštanjem organizacije. Rezultati istraživanja mogu doprinijeti razjašnjavanju uloge i odgovornosti rukovoditelja u procesima upravljanja ljudskim resursima, posebice onih koji su usmjereni na zadržavanje zaposlenika u organizaciji.*

Ključne riječi: *transakcijsko rukovođenje, transformacijsko rukovođenje, laissez-faire rukovođenje, organizacijska pravednost, namjera napuštanja organizacije*

1. Uvod

Fluktuacija se oduvijek, pa i danas, smatra jednim od ključnih problema s kojim se organizacije suočavaju, neovisno o njihovoj lokaciji, veličini, djelatnosti ili poslovnoj strategiji. Obzirom da se namjera napuštanja organizacije pokazala izuzetno jakim prediktorom fluktuacije, ne iznenađuje interes istraživača za bavljenje ovom temom. Povezanost transformacijskog i transakcijskog stila rukovođenja s namjerom napuštanja organizacije, predmetom je brojnih istraživanja (Bycio i sur. 1995.; Martin i Epitropaki,

[1] zsusanj@ffri.hr
[2] ajakopec1@ffos.hr

2001) koja dosljedno pokazuju da je aktivno rukovođenje bitan čimbenik u redukciji namjere napuštanja organizacije (Bass, 1990). Ujedno je poznat utjecaj percipirane organizacijske pravednosti na namjeru zadržavanja u organizaciji (Cohen-Charash i Spector, 2001). Ovim se radom upravo nastoji razjasniti međuodnos stila rukovođenja, organizacijske pravednosti i namjere napuštanja organizacije.

1.1. Stilovi rukovođenja

Rukovođenje je jedan od najvažnijih faktora povećanja organizacijske učinkovitosti. Definira se kao proces u kojem rukovoditelj kroz interakciju sa sljedbenicima pokušava na njih utjecati u svrhu ostvarenja zajedničkih ciljeva (Yukl, 2008). Od rukovoditelja se očekuje učinkovito izvršavanje zadataka, s minimalnim resursima na maksimalnoj razini, u svrhu očuvanja kompetitivnosti i održavanja profitabilnosti organizacije (Riaz i Heider, 2010).

1.1.1. Transformacijski stil

Transformacijski rukovoditelji imaju sposobnost motivirati i nadahnuti podređene kako bi ulagali veće napore u svrhu ostvarenja izvanrednih ciljeva (Robbins i sur., 2010). Od transformacijskog vođe očekuje se sposobnost pružanja jasne misije i vizije, kao i pridobivanje povjerenja i uvažavanja od strane podređenih kroz svoju karizmu (Bass, 1990). Transformacijski stil rukovođenja obuhvaća sljedeće faktore: (1) *idealizirani utjecaj* – koji uključuje ponašanja poput poticanja i inspiriranja podređenih, ohrabrivanja razvoja i poticanja punog potencijala podređenih, demonstriranja visokih etičkih standarda, te postavljanja osobnog uzora; (2) *intelektualnu stimulaciju* – koja se odnosi na sposobnost rukovoditelja da, ohrabrujući ih, potakne podređene na samostalno rješavanje problema; (3) *individualiziranu brigu* – sposobnost rukovoditelja da svim podređenima posvećuje individualnu pozornost, prihvaćajući individualne razlike u potrebama i željama svakog podređenog, te (4) *inspirativnu motivaciju* – koja se odnosi na sposobnost kreiranja i predstavljanja atraktivne vizije budućnosti, te demonstraciju optimizma i entuzijazma (Avolio i Bass, 2010).

1.1.2. Transakcijski stil

Za razliku od transformacijskog, transakcijsko rukovođenje se većinom zasniva na odnosima razmjene. Transakcijski rukovoditelji prepoznaju što podređeni žele i trebaju, održavajući na taj način harmoniju

radnih odnosa i pružajući nagradu u zamjenu za zadovoljavajući radni učinak (Dessler i Starke, 2004). Više su usmjereni na specifične ciljeve, radne vještine i znanje potrebno da bi se obavili radni zadaci. Transakcijsko rukovođenje sastoji se od sljedećih faktora: (1) *uvjetno nagrađivanje* – odnosi se na razmjenu nagrada između rukovoditelja i podređenih na način da se trud i dobra izvedba nagrađuju, a loša izvedba kažnjava te (2) *upravljanje pomoću iznimaka: (a) aktivno* – odnosi se na aktivan oprez rukovoditelja čiji je cilj postići postavljene standarde te *(b) pasivno* – rukovoditelji interveniraju samo u situacijama nesuradnje ili kada su greške već napravljene (Yukl, 2008; Antonakis i sur., 2003).

1.1.3. Laissez-faire stil

Za razliku od transformacijskog i transakcijskog, laissez-faire je pasivan stil rukovođenja (Long i Thean, 2011). Ovaj tip rukovoditelja obično daje potpunu slobodu podređenima u donošenju odluka i/ili izvršavanju radnih zadataka, na način koji sami smatraju ispravnim (Robbins i sur., 2010). Ovaj je stil rukovođenja suprotan transformacijskom, a podrazumijeva i odsustvo transakcije, na način da rukovoditelj u potpunosti odbacuje odgovornost i izbjegava ili maksimalno odlaže donošenje odluka vezanih uz rad podređenih. Hamidifar (2009) navodi da rukovoditelji koji prakticiraju ovaj stil rukovođenja obično ne uzimaju u obzir pitanja i probleme koji se pojavljuju u radnom okruženju. Istraživači dosljedno drže kako je laissez-faire ujedno i najneučinkovitiji stil rukovođenja (Bass, 1990).

1.2. Organizacijska pravednost

Organizacijska pravednost pokazala se važnim prediktorom brojnih organizacijski relevantnih ishoda. Ona se odnosi na zaposlenikovu percepciju pravednosti u organizaciji, s pripadajućim kognitivnim, emocionalnim i ponašajnim reakcijama (Greenberg, 2011). Organizacijska pravednost uključuje tri dimenzije: distributivnu, proceduralnu i interakcijsku pravednost (McDowall i Fletcher, 2004). Distributivna pravednost odnosi se na pravednost raspoređivanja ishoda (Cropanzano i Folger, 1989). Proceduralna pravednost odnosi se na percipiranu pravednost metoda i postupaka korištenih prilikom procesa donošenja organizacijskih odluka, a koje bi trebale biti dosljedne, nepristrane i moralno prihvatljive (Cropanzano i Greenberg, 1997). Interakcijska pravednost podrazumijeva komunikacijski aspekt međuljudskih odnosa vezanih uz organizacijske postupke (McDowall i Fletcher, 2004). Odnosi se prvenstveno na način prenošenja informacija i tretiranja pojedinaca na koje odluke utječu s poštovanjem i uvažavanjem (Bies i Moag, 1986).

1.3. Namjera napuštanja organizacije

Namjera za napuštanjem organizacije podrazumijeva ozbiljno razmišljanje o napuštanju posla (Firth i sur., 2004), a definira se kao osobna procjena zaposlenika da je svojevoljno donio ozbiljnu odluku u skoroj budućnosti trajno napustiti posao u sadašnjoj organizaciji. Napuštanje organizacije kategorizira se kao dobrovoljno ili nedobrovoljno te kao funkcionalno ili disfunkcionalno, pri čemu svaka kategorija drugačije utječe na organizaciju (Wells i Peachey, 2010). Dobrovoljno napuštanje organizacije definira se kao proces u kojem zaposlenik donosi odluku hoće li ostati u organizaciji ili će ju napustiti. Mobley (1982) tvrdi kako je upravo dobrovoljno napuštanje organizacije izrazito disfunkcionalno i može prilično naštetiti organizaciji. Ujedno upozorava i na činjenicu da su pojedinci koji će donijeti odluku svojevoljno napustiti organizaciju obično upravo oni najtalentiraniji i najvrjedniji zaposlenici. Njihova iskustva, talenti, znanja i vještine će otići s njima i rezultirati smanjenjem organizacijske učinkovitosti (Abbasi i Hollman, 2000). No, ne mora svaka fluktuacija zaposlenika negativno utjecati na organizaciju. Funkcionalna fluktuacija omogućava da na mjesto zaposlenika koji je otišao dođe učinkovitiji, s novim kompetencijama koje mogu doprinijeti učinkovitosti organizacije (Dalton i Todor, 1979).

1.4. Organizacijska pravednost kao medijator odnosa stila rukovođenja i namjere za napuštanjem organizacije

Organizacijska pravednost igra važnu ulogu u rukovođenju. Istraživanja su pokazala kako povećavanje mogućnosti za izražavanje mišljenja pozitivno utječe na percepcije pravednosti podređenih (Lind i Tyler, 1988). Također, brojna su istraživanja potvrdila da će rukovoditelji koji pravilno primjenjuju i transformacijski i transakcijski stil rukovođenja izazvati snažne percepcije pravednosti podređenih o načinu upravljanja (Alexander i Ruderman, 1987; Folger i Konovsky, 1989; Lind i Tyler, 1988). Utjecaj laissez-faire stila rukovođenja na percepcije organizacijske pravednosti i namjeru napuštanja organizacije prema našim saznanjima nije dosad istraživan. S obzirom da se smatra najmanje učinkovitim, pa čak i destruktivnim stilom rukovođenja, opravdano je provjeriti njegov utjecaj na navedene konstrukte.

Brojni su autori pronašli značajnu pozitivnu povezanost percipirane distributivne nepravednosti i namjere za napuštanjem organizacije (Haar i Spell, 2009; Cohen-Charash i Spector, 2001; Colquitt i sur., 2001). McFarlin i Sweeney (1992) su ustanovili da je proceduralna pravednost snažniji prediktor namjere napuštanja organizacije u odnosu na distributivnu

pravednost. Druga su istraživanja potvrdila medijacijsku ulogu namjere za napuštanjem organizacije u odnosu percipirane organizacijske pravednosti i aktualnog odlaska iz organizacije (Aquino i sur., 1997; Jones i Skarlicki, 2003).

Cilj je ovoga istraživanja provjeriti odnos različitih stilova rukovođenja i namjere napuštanja organizacije. Nadalje, nastoji se provjeriti uloga percepcije organizacijske pravednosti kao medijatora odnosa stilova rukovođenja i namjere napuštanja organizacije.

2. Hipoteze

H1: Percipirani transformacijski stil rukovođenja pozitivno će utjecati na percepciju organizacijske pravednosti.
H2: Percipirani transformacijski stil rukovođenja će biti negativno povezan i imati direktne i indirektne efekte na namjeru napuštanja organizacije.
H3: Percipirani transakcijski stil rukovođenja će pozitivno utjecati na percepciju organizacijske pravednosti.
H4: Percipirani transakcijski stil rukovođenja će biti negativno povezan i imati direktne i indirektne efekte na namjeru napuštanja organizacije.
H5: Percipirani laissez-fair stil rukovođenja negativno će utjecati na percepciju organizacijske pravednosti.
H6: Percipirani laissez-fair stil rukovođenja će biti pozitivno povezan i imati direktne i indirektne efekte na namjeru napuštanja organizacije.
H7: Percepcija organizacijske pravednosti bit će negativno povezana s namjerom napuštanja organizacije.
H8: Percepcija organizacijske pravednosti će posredovati odnos između stilova rukovođenja i namjere napuštanja organizacije.

3. Metoda

3.1. Sudionici

U istraživanju je sudjelovalo 537 zaposlenika iz 17 hijerarhijski strukturiranih organizacija različitih djelatnosti (proizvodne, javni sektor, uslužni sektor), odjela (proizvodnja, računovodstvo, osoblje) te organizacijskih razina (u rasponu od zaposlenika na ne-rukovodećim pozicijama (48%), prve linije nadređenih (43%) do srednje razine rukovodstva (9%)). Zbog sadržaja upitnika, u istraživanje nije bila uključena najviša razina rukovodstva. Među sudionicima, njih 66% bilo je ženskog, a 34% muškog spola. Gotovo 52% zaposlenika bilo je u rasponu do 40 godina, a najveći broj zaposlenika (73%) imao je više od pet godina radnog iskustva.

3.2. Instrumenti

3.2.1. Stil rukovođenja

Višefaktorki upitnik rukovođenja (MLQ-Form 5X short; Avolio i Bass, 2010) korišten je u procjeni stila rukovođenja neposredno nadređenog. MLQ je originalno konstruiran u svrhu procjene rukovođenja u okviru teorije cijelog raspona rukovođenja. U ovom istraživanju korišteno je ukupno 32 čestice iz MLQ-a, kao mjere transformacijskog rukovođenja (idealizirani utjecaj – atribuirani i ponašanje, inspirativna motivacija, intelektualna stimulacija te individualizirana briga, ukupno 20 čestica), transakcijskog rukovođenja (uvjetno nagrađivanje i aktivno upravljanje pomoću iznimaka, ukupno osam čestica) i pasivno-izbjegavajućeg stila ili odsustva rukovođenja (laissez-faire, četiri čestice). Čestice su procjenjivane na ljestvicama Likertova tipa s pet stupnjeva: od 1 = uopće se ne slažem do 5 = potpuno se slažem. Kompozitni rezultat je izračunat kao zbroj procjena na pojedinim tvrdnjama – viši rezultati ukazuju na percepciju većeg korištenja pojedinog stila rukovođenja. Cronbach-alpha koeficijenti pouzdanosti za mjeru stila rukovođenja su .95 za transformacijsko, .87 za transakcijsko te .78 za laissez-faire.

3.2.2. Organizacijska pravednost

Upitnik percepcije organizacijske pravednosti (Ćulumović, 2005, prilagođen prema Cropanzano, Prehar i Chen, 2002; Colquitt, 2001; Beugre i Baron, 2001; Niehoff i Moorman, 1993) korišten je u procjeni percepcija organizacijske pravednosti. Upitnik se sastoji od 39 tvrdnji podijeljenih u tri subskale, u svrhu mjerenja tri dimenzije organizacijske pravednosti: proceduralne (15), interakcijske (13) te distributivne (11 čestica). Tvrdnje su procjenjivane na ljestvicama Likertova tipa s pet stupnjeva: od 1 = uopće se ne slažem do 5 = potpuno se slažem. Kompozitni rezultat izračunat je kao zbroj procjena svih tvrdnji pojedine subskale. Viši rezultati ukazuju na višu razinu percipirane organizacijske pravednosti za svaku od tri dimenzije pravednosti. Cronbach-alpha koeficijenti za mjere organizacijske pravednosti iznose .93 za proceduralnu, .94 za interakcijsku te .93 za distributivnu pravednost. Cronbach-alpha koeficijent za ukupnu mjeru organizacijske pravednosti iznosi .97.

3.2.3. Namjera napuštanja organizacije

Namjera napuštanja organizacije procijenjena je tvrdnjama koje se odnose na ponašanja vezana uz traženje novog zaposlenja. Skala je adaptirana prema Maslić-Seršić (1999), sadrži pet čestica koje su procjenjivane na ljestvicama Likertova tipa s pet stupnjeva: od 1 = uopće se ne slažem do 5 = potpuno se slažem. Kompozitni rezultat je izračunat kao zbroj procjena na svim tvrdnjama, pri čemu veći rezultat ukazuje na izraženiju namjeru za napuštanjem organizacije. Cronbach-alfa koeficijent za cijelu skalu iznosi .88.

3.3. Postupak

Istraživanje je provedeno u većim ili manjim grupama u organizacijama u kojima su sudionici zaposleni. Trajalo je približno 25 minuta. Sudjelovanje u istraživanju bilo je dobrovoljno i anonimno. Podaci su obrađeni statističkim paketima SPSS 15.0 for Windows te IBM SPSS Amos Version 20 koristeći strukturalno modeliranje.

4. Rezultati

4.1. Deskriptivna statistika i korelacije

U Tablici 1. prikazane su aritmetičke sredine, standardne devijacije, Cronbach alpha koeficijenti i interkorelacije svih mjerenih varijabli.

Tablica 1. *Aritmetičke sredine, standardne devijacije, Cronbach alpha koeficijenti i korelacije svih mjerenih varijabli*

Deskriptivna statistika				*Korelacije*						
	M	SD	α	2	3	4	5	6	7	8
1. Transakcijski stil	26.1	6.74	.87	.88	-.59	.70	.54	.69	.69	-.30
2. Transforma-cijski stil	65.3	16.94	.95		-.59	.69	.52	.70	.69	-.30
3. Laissez-faire stil	8.9	3.59	.78			-.48	-.35	-.51	-.47	.23
4. Organizacijska pravednost	117.9	32.42	.97				.85	.93	.91	-.30
5. Distributivna pravednost	31.3	10.40	.93					.71	.67	-.28
6. Proceduralna pravednost	44.3	12.93	.93						.81	-.26
7. Interakcijska pravednost	42.2	12.60	.94							-.28
8.Namjera napuštanja organizacije	9.6	4.88	.88							

Napomena: N=537, sve su korelacije značajne na razini p<.01

Očekivano, pronađena je visoka pozitivna povezanost transakcijskog (r=.70, p<.01) i transformacijskog (r=.69, p<.01) stila rukovođenja i percepcije organizacijske pravednosti. Također, sukladno očekivanjima, utvrđena je negativna povezanost (r= -.48, p<.01) laissez – faire stila rukovođenja i organizacijske pravednosti. Percepcije organizacijske pravednosti negativno su povezane s namjerom napuštanja organizacije (r= -.30 p<.01). Transakcijski (r= -.30 p<.01) i transformacijski (r= -.30 p<.01) stil rukovođenja također su negativno povezani s namjerom napuštanja organizacije, dok je laissez – faire stil rukovođenja pozitivno povezan s istom (r=.23, p<.01).

4.2. Strukturalno modeliranje

Strukturalno modeliranje (SEM) korišteno je u svrhu procjene slaganja pretpostavljenog modela prikazanog na Slici 1. s podacima. U svrhu procjene stupnja slaganja pretpostavljenog modela s podacima korišteni su sljedeći pokazatelji: Hi kvadrat test, CFI (*Comparative fit index*), TLI (*Tucker-Lewis index*), NFI (*Normed-fit index*), RMSEA (*Root mean square error of approximation*), GFI (*Goodness-of-fit statistic*), AGFI (Adjusted goodness-of-fit statistic) te SRMR (*Standardised root mean square residual*).

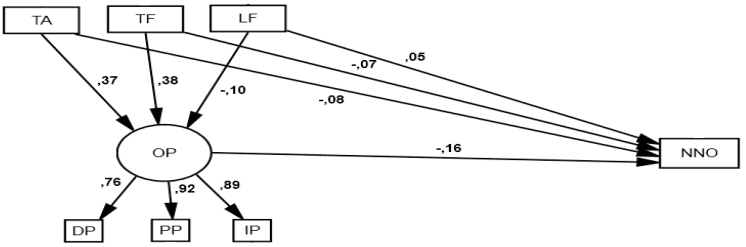

Legenda:
TA – transakcijsko rukovođenje
TF – transformacijsko rukovođenje
LF – laissez-faire rukovođenje
OP – organizacijska pravednost

DP – distributivna pravednost
PP – proceduralna pravednost
IP – interakcijska pravednost
NNO – namjera napuštanja organizacije

Slika 1. *Organizacijska pravednost kao medijator odnosa stilova rukovođenja i namjere za napuštanjem organizacije*

Iako je Hi kvadrat test osnovni pokazatelj slaganja u strukturalnom modeliranju, gotovo je nemoguće ne odbaciti nul hipotezu pri korištenju velikih uzoraka, stoga se Hi kvadrat treba koristiti kao samo jedna od mjera slaganja modela s podacima (Jöreskog & Sörbom, 1993). Vrijednosti CFI, GFI, TLI i NFI pokazatelja koje ukazuju na zadovoljavajuće slaganje pretpostavljenog modela s podacima trebale bi biti ≥ .95 (Hooper, Coughlan i Mullen, 2008). Vrijednosti AGFI više od .90 pokazatelj su zadovoljavajućeg slaganja (Miles and Shevlin, 1998). Gornje ograničenje preporučene RMSEA vrijednosti je .07 (Steiger, 2007). Vrijednosti SRMR manje od .05 pokazatelj su zadovoljavajuće podudarnosti modela s podacima (Byrne, 1998).

Rezultati većine pokazatelja ukazuju na vrlo dobro slaganje pretpostavljenog modela s podacima (χ^2 [df=8; N=528]=26.37, p=.001; SRMR = .0195; GFI = .987; AGFI = .953; CFI=.998; NFI=.990; TLI=.981; RMSEA=.065).

U skladu s pretpostavkama, standardizirani parametri modela potvrdili su pozitivan utjecaj transakcijskog (β = .37, p < .001) i transformacijskog (β = .38, p < .001) stila rukovođenja na percepciju organizacijske pravednosti, čime su potvrđene **H1** i **H3**. U skladu s **H5**, percipirani laissez – faire stil rukovođenja negativno utječe na percepciju organizacijske pravednosti (β = -.10, p < .01). Nadalje, percepcije organizacijske pravednosti negativno utječu na namjeru napuštanja organizacije (β = -.16, p < .001), čime je potvrđena i **H7**.

U svrhu provjere **H8,** odnosno procjene značajnosti medijacijske uloge percipirane organizacijske pravednosti u odnosu stilova rukovođenja i namjere napuštanja organizacije, korištena je Monte–Carlo metoda aproksimacije (bootstrapping). Rezultati su potvrdili potpuni medijacijski utjecaj percepcije organizacijske pravednosti (čime je potvrđena **H8**), odnosno pokazali kako percipirani transakcijski (β = -.06, p < .05) i transformacijski (β = -.06, p < .05) stilovi rukovođenja indirektno, putem percepcije organizacijske pravednosti negativno utječu na namjeru napuštanja organizacije. Navedeni nalaz djelomično potvrđuje **H2** i **H4**. Nadalje, rezultati su potvrdili kako zaposlenici laissez–faire stil rukovođenja percipiraju nepravednim, što u konačnici rezultira povećanjem namjere za napuštanjem organizacije (β = .02, p < .05). Ovaj efekt je također samo indirektan i djelomično potvrđuje **H6**.

5. Rasprava

U ovom je radu predložen i provjeren model povezanosti različitih stilova rukovođenja, organizacijske pravednosti i namjere napuštanja organizacije. Rezultati pokazuju da način rukovođenja predviđa percepciju organizacijske pravednosti, pri čemu su percipirani aktivni stilovi rukovođenja pozitivni prediktori, a pasivno rukovođenje negativan

prediktor organizacijske pravednosti. Nadalje, percepcija pravednosti zaposlenika je odrednica njihove namjere da ostanu ili napuste organizaciju u kojoj rade. Ovi su nalazi u skladu s rezultatima ranijih radova koji s jedne strane ukazuju na jasnu pozitivnu povezanost aktivnog (i transformacijskog i transakcijskog) rukovođenja i organizacijske pravednosti (Bass, 2008; Cohen-Charash i Spector, 2001; Greenberg, 1996; Tyler i Lind, 1992), a s druge na negativan odnos organizacijske pravednosti i namjere za napuštanjem organizacije (Bies i Shapiro, 1987; Dailey i Kirk, 1992; Aryee i Chay, 2001; Konovsky i Cropanzano, 1991).

Odnos između doživljaja pravednosti i namjere napuštanja organizacije može se objasniti teorijom socijalne razmjene (Blau, 1964). Prema ovoj teoriji, ljudi imaju tendenciju osjećati se dužnima vratiti pogodnosti i/ili povoljan tretman kojeg doživljavaju u svojoj organizaciji. Jedan od načina da se pojedinac oduži organizaciji je kroz nastavak svog rada u njoj. U skladu s tim, manje je vjerojatno da će tražiti alternativno zaposlenje ili napustiti organizaciju upravo oni zaposlenici koji percipiraju viši stupanj organizacijske pravednosti. Slično tome, mogući reciprocitet za nepoštene postupke i nepovoljan tretman od strane organizacije je davanje otkaza, odnosno dobrovoljan odlazak iz organizacije. Drugim riječima, zaposlenici koji doživljavaju neki oblik proceduralne, interakcijske ili distributivne nepravde vjerojatno će više razmišljati o odlasku iz organizacije.

Rezultati ovog istraživanja pružaju i empirijsku potvrdu posredujuće uloge percepcije organizacijske pravednosti između stila rukovođenja i namjere odlaska iz organizacije. Naime, percipirani stil vođenja neposrednog rukovoditelja ne predviđa direktno, već ima indirektan efekt na zaposlenikovu namjeru za ostankom u organizaciji, i to putem percepcije organizacijske pravednosti. Ovaj nalaz ima teorijske, ali posebice vrijedne praktične posljedice. On pokazuje da rukovoditelji svojim stilom vođenja posredno utječu na potencijalnu fluktuaciju zaposlenika. Stoga se rukovoditeljima, u svrhu zadržavanja zaposlenika, mogu pružiti konkretni savjeti. Oni se prvenstveno odnose na češće korištenje aktivnih i izbjegavanje pasivnog stila rukovođenja. Ponašanja koja se svakako preporučuju rukovoditeljima ponajprije uključuju poticanje različitih gledišta pri rješavanju problema, nadilaženje osobnih interesa za dobrobit grupe, formuliranje privlačne vizije budućnosti te naglašavanje važnosti posjedovanja zajedničkih ciljeva i izražavanje uvjerenosti u njihovo postizanje, kao i pomaganje svakom pojedincu da razvije svoje jake strane pri tom uvažavajući njegove specifične potrebe, sposobnosti i težnje (transformacijsko vodstvo). Pored toga, rukovoditelji trebaju precizno određivati tko je odgovoran za postizanje zadanih ciljeva u poslu i jasno davati do znanja što će tko dobiti kada ih postigne,

usmjeravati pažnju na nepravilnosti, pogreške, iznimke i odstupanja od standarda, kao i na razrješavanju pogrešaka, prigovora i neuspjeha u radu (transakcijsko vodstvo). Očito, najgore što rukovoditelj može činiti je izbjegavanje preuzimanja odgovornosti za vodstvo, odnosno biti odsutan kad je potrebno, ne uključiti se kad se pojave sporna pitanja i odugovlačiti s donošenjem potrebnih odluka (laissez-faire vodstvo).

Navedena ponašanja rukovoditelja sadržajno se odnose na ključne procese upravljanja ljudskim resursima u organizaciji: postavljanje ciljeva, pružanje povratne informacije o učinku, briga za razvoj i karijeru zaposlenika. Stoga se može reći da rukovoditelj onoliko dobro upravlja ljudskim resursima koliko uspijeva osigurati doživljaj organizacijske pravednosti kod svojih zaposlenika. Utjecaj prakse upravljanja ljudskim resursima na percepcije pravednosti zaposlenika i efekt ovih percepcija na važne organizacijske ishode poznat je u literaturi (Barney, 1995; Huselid, 1995), a potvrđen je i posredujući efekt organizacijske pravednosti u međuodnosu različitih oblika prakse upravljanja ljudskim resursima i zadržavanja zaposlenika u organizaciji (Zhang i Agarwal, 2009).

Potrebno je naglasiti da u upravljanju ljudskim resursima u organizaciji najvažniju ulogu imaju upravo rukovoditelji na svim razinama rukovođenja. Naime, prema nalazima ovog istraživanja, rukovoditelj svojim aktivnim vodstvom, ali i „izbjegavanjem izbjegavanja" rukovođenja, utječe na opću percepciju organizacijske pravednosti kod podređenih. Percepcija organizacijske pravednosti uključuje ne samo uvjerenja zaposlenika o fer postupcima i fer interakciji s nadređenima, već i doživljaj pravedne raspodjele. Za posljedicu će doživljaj pravednosti u organizaciji, pored ostalih poželjnih radnih ishoda, imati i slabljenje namjere za odlaskom iz organizacije.

6. Literatura

Abbasi, S., & Hollman, K. (2000). Turnover: The Real Bottom-line. *Public Personnel Management, 29*(3), 333-342.

Alexander, S., & Ruderman, M. (1987). The role of procedural and distributive justice in organization behavior. *Social Justice Research*, *1*(2), 177-198.

Antonakis, J., Avolio, B.J., & Sivasubramaniam, N. (2003). Context and leadership: An examination of the nine-factor full-range leadership theory using the Multifactor Leadership Questionnaire. *The Leadership Quarterly, 14,* 261-295.

Avolio, B. J., & Bass, B.M. (2010). *Višefaktorski upitnik rukovođenja (MLQ) Priručnik*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Aquino, K., Griffeth, R.W., Allen, D.G., & Hom, P.W. (1997). Integrating justice constructs into the turnover process: A test of a referent cognitions model. *Academy of Management Journal*, 40, 1208–1227.

Aryee, S., & Chay, Y. W. (2001). Workplace justice, citizenship behavior, and turnover intentions in a union context: Examining the mediating role of perceived union support and union instrumentality, *Journal of Applied Psychology*, 86, 154-160.

Barney, J. (1995). Looking Inside for Competitive Advantage. *The Academy of Management Executive*, 9, 49–61.

Bass, B.M. (1990). From transactional to transformational leadership: Learning to share the vision. *Organizational Dynamics*, 18, 19-32.

Bass, B.M. (2008). *The Bass Handbook of Leadership: Theory, Research, and Managerial Applications (4th Ed.)*, New York, Free Press.

Beugré, C.D., & Baron, R.A. (2001). Assessing systemic justice: The role of distributive, procedural, and interactional justice. *Journal of Applied Social Psychology*, *31*(2), 324-339.

Bies, R.J., & Moag, J.F. (1986). Interactional justice: Communication criteria of fairness. *Research on Negotiations in Organizations*, 1, 43-55.

Bies, R.J., & Shapiro, D.L. (1987). Interactional fairness judgments: The influence of causal accounts. *Social Justice Research*, 1, 199–218.

Blau, P. (1964). *Exchange and Power in Social Life*. New York: Wiley.

Bycio, P., Hackett, R.D., & Allen, J.S. (1995). Further assessments of Bass' 1985 conceptualization of transactional and transformational leadership. *Journal of Applied Psychology*, *80*(4), 468–478.

Byrne, B.M. (1998). *Structural equation modeling with LISREL, PRELIS and SIMPLIS: Basic concepts, applications and programming*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Cohen-Charash, Y., & Spector, P.E. (2001). The role of justice in organizations: A meta-analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 86, 278-321.

Colquitt, J.A. (2001). On the dimensionality of organizational justice: A construct validation of a measure. *Journal of Applied Psychology*, *86*, 386-400.

Colquitt, J.A., Conlon, D.E., Wesson, M.J., Porter, C.O.L.H., & Yee Ng, K. (2001). Justice at the Millennium: A Meta-Analitic Review of 25 Years of Organizational Justice Research. *Journal of Applied Psychology, 86*(3), 425-445.

Cropanzano, R., & Folger, R. (1989). Referent cognitions and task decisions autonomy: Beyond equity theory. *Journal of Applied Psychology*, *74*, 293-299.

Cropanzano, R., & Greenberg, J. (1997). Progress in Organizational Justice: Tunneling Through the Maze. In C. L. Cooper & I. T. Robertson (Eds), *International Review of Industrial and Organizational Psychology* (pp. 317-372). New York: John Wiley & Sons.

Cropanzano, R., Prehar, C.A., & Chen, P.Y. (2002). Using social exchange theory to distinguish procedural from interactional justice. *Group & Organizational Management*, 27, 324-351.

Ćulumović, R. (2005). *Percepcija distributivne, proceduralne i interakcijske pravednosti i stavovi prema radu* (Unpublished thesis). Faculty of Humanities and Social Sciences, Rijeka.

Dailey, R.C., & Kirk, D.J. (1992). Distributive and procedural justice as antecedents of job dissatisfaction and intent to turnover. *Human Relations*, 45, 305-316.

Dalton, D.R. & Todor, W.D. (1979). Turnover turned over: An expanded and positive perspective. *Academy of Management Review,* 4(2) 225–235.

Dessler, G., & Starke, F.A. (2004). *Management: Principles and Practices for Tomorrows Leaders*. Pearson Prentice Hall. Upper Saddle River: New York.

Firth, L., Mellor, D.J., Moore, K.A., & Loqet, C. (2004). How can managers reduce employee intention to quit. *Journal of Managerial Psychology*, 19, 170-187.

Folger, R., & Konovsky, M.A. (1989). Effects of procedural justice and distributive justice on reactions to pay raise decisions. *Academy of Management Journal*, *32,* 115-130.

Greenberg, J. (1996). *The quest for justice on the job: Essays and experiments*, Thousand Oaks, CA: Sage.

Greenberg, J. (2011). Organizational justice: the dynamics of fairness in the workplace. In Zedeck, S. (Ed.), *APA Handbook of Industrial and Organizational Psychology (pp. 271-327).* Washington, DC: American Psychological Association.

Haar, J.M., & Spell, C.S. (2009). How does Distributive Justice affect Work Attitudes? The Moderating Effect of Autonomy. *The International Journal of Human Resource Management*, *20*(8), 1827-1842.

Hamidifar, F. (2009). A study of the relationship between leadership styles and employee job satisfaction at Islamic Azad University branches in Tehran, Iran. *AU-GSB- e-Journal*, 1-13.

Hooper, D., Coughlan, J., & Mullen, M.R. (2008). Structural equation modelling: Guidelines for determining model fit. *Electronic Journal of Business Research Methods*, *6*(1), 53-60.

Huselid, M.A. (1995). The Impact of Human Resource Management Practices on Turnover, Productivity and Corporate Financial Performance. *Academy of Management Journal*, 38, 635–672.

Jones, D.A., & Skarlicki, D.P. (2003). The relationship between perceptions of fairness and voluntary turnover among retail employees. *Journal of Applied Social Psychology*, *33* (6), 1226-1243

Jöreskog, K., & Sörbom, D. (1993). *LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language.* Chicago, IL: Scientific Software International Inc.

Lind, E.A., & Tyler, T. (1988). *The social psychology of procedural justice.* New York: Plenum.

Konovsky, M.A., & Cropanzano, R. (1991). Perceived fairness of employee drug testing as a predictor of employee attitudes and job performance. *Journal of Applied Psychology*, 76, 698–707.

Long, C.S., & Thean, L.Y. (2011). Relationship between leadership style, job satisfaction and employees turnover intention: a literature review. *Research Journal of Business Management*, *5*(3), 91 – 100.

Martin, R., & Epitropaki, O. (2001). Role of organizational identification on implicit leadership theories (ILTs), transformational leadership and work attitudes. *Group Processes and Intergroup Relations, 4*(3), 247–262.

Maslić Seršić, D. (1999). An empirical test of Meyer and Allen's three-component model of organizational commitment in a Croatian context. *Review of Psychology*, 6, 17-24.

McDowall, A., & Fletcher, C. (2004). Employee development: an organizational justice perspective. *Personnel Review*, *33*(1), 8 – 29.

McFarlin, D., & Sweeney, P. (1992). Distributive and procedural justice as predictors of satisfaction with personal and organizational outcomes. *Academy of Management Journal.* 35 (3): 626 – 637.

Miles, J., & Shevlin, M. (1998). Effects of sample size, model specification and factor loadings on the GFI in confirmatory factor analysis. *Personality and Individual Differences*, *25*, 85-90.

Mobley, W.H. (1982). *Employee Turnover: Causes, Consequences and Control*. Addison – Wesley Publishing: Philippines.

Niehoff, B.P., & Moorman, R.H. (1993). Justice as a mediator of the relationship between methods of monitoring and organizational citizenship behaviour. *Academy of Management Journal*, *36*(3), 527-556.

Riaz, A., & Haider, M.H. (2010). Role of transformational and transactional leadership on job satisfaction and career satisfaction. *Business and Economic Horizons*, 1, 29-38.

Robbins, S.P., Decenzo, D.A., & Coulter, M. (2010). *Fundamentals of Management: Essential Concepts and Applications*. *7th Ed*., Prentice Hall, New Jersey.

Steiger, J.H. (2007). Understanding the limitations of global fit assessment in structural equation modeling. *Personality and Individual Differences*, *42*(5), 893-98.

Tyler, T.R., & Lind, E.A. (1992). A relational model of authority in groups. In Zanna, M. (Eds.). *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, pp. 115-119, New York: Academic Press.

Wells, J.E. & Peachey, J.W. (2010). Turnover intentions: Do leadership behaviors and satisfaction with leader matter. *Team Performance Management*, 17, 23-40.

Yukl, G. (2008). *Rukovođenje u organizacijama.* Jastrebarsko: Naklada Slap.

Zhang, H., & and Agarwal, N.C. (2009). The mediating roles of organizational justice on the relationships between HR practices and workplace outcomes: an investigation in China. *The International Journal of Human Resource Management*, 20, 3, 676–693.

ORGANIZATION'S FAIRNESS AS A MEDIATOR BETWEEN THE STYLE OF LEADERSHIP AND INTENTION TO LEAVE THE ORGANIZATION

Summary: *This research tackles the issue of the interrelatedness of the perception of the manager's leadership style, the organization's fairness and the employee's intention to leave the organization. The data were gathered through a large sample of Croatian employees who work in companies that are in different lines of business. The data were analyzed using structural modeling. The results show that the organization's fairness acts as a mediator between the manager's leadership style and the employee's intention to leave the company. Active leadership (both transactional and transformational) has a positive effect on the perception of fairness (distributive, procedural and interactional), which results in the employee's wish to stay in the company. On the contrary, passive leadership (laissez-faire) has a negative impact on the perception of fairness, which leads to the employee's intention to leave the company. The results of this research may contribute to defining the roles and responsibilities of the managers engaged in managing human resources, especially of those who strive to retain their employees.*

Key words: *transactional leadership, transformational leadership, laissezfaire leadership, organization's fairness, intention to leave the organization.*

Dobrila Vujić
Katarina Suvajdžić
Aleksandra Sitarević
Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić", Novi Sad[1]

UPRAVLJANJE KULTURNIM RAZLIČITOSTIMA I POSLOVNA USPEŠNOST

Rezime: *U uslovima globalne ekonomije kultura se posmatra kao opštedruštveni koncept, ali nosioci globalne kulture su ljudi sa svojim, često različitim, nacionalnim i kulturnim identitetom. S druge strane, kompanije razvijaju organizacionu kulturu čiji je cilj integracija vrednosti i usmeravanje ponašanja zaposlenih prema zajedničkim poslovnim ciljevima. U tom smislu, kompanije imaju stalni zadatak da upravljaju kulturnim različitostima. Funkcije za upravljanje ljudskim resursima (Human Resource Management – HRM) su prinuđene da razvijaju alate za pomoć linijskim menadžerima da komuniciraju sa zaposlenima iz različitih kulturnih sredina i da omogućavaju novim zaposlenima prihvatanje promena. U ovom radu bavimo se uslovima i problemima upravljanja kulturnim različitostima u organizaciji, i to posebno: kompetencijama za upravljanje kulturnim različitostima, razvijanjem integrativnih vrednosti i radom na smanjenju predrasuda prema pojedincima iz različitih kulturnih miljea.*

Ključne reči: *kulturne različitosti, poslovna uspešnost, kompetencije za upravljanje kulturnim različitostima, vrednosti, predrasude.*

1. Uvod

Svaka rasprava o faktorima poslovne uspešnosti na širem planu danas se nužno vodi u okviru sadržaja dva osnovna pojma – *globalizacije* i *demografskih promena*. Kada je reč o globalizaciji, po mišljenju E. Gidensa (1988), to važi i za sve akademske diskusije u društvenim i političkim naukama. Globalizacija kao *pojam nad pojmovima* definisana je na različite načine i sa različitih aspekata. U ovom tekstu relevantno je određenje globalizacije kao novog svetskog poretka u kome se odvija *slobodan protok kapitala, roba i ljudi*. Ovako jednostavna definicija zvuči optimistički, podsticajno.

[1] vujicd@eunet.rs; katarina.suvajdzic@gmail.com: sicasanjasandra@hotmail.com.

Globalizacija je, međutim, višedimenzionalan i multiplikovan, u svojoj suštini višeznačno protivrečan proces, kako u pogledu uzroka nastanka tako i posledica koje izaziva. Smatra se da je proces globalizacije intenziviran padom Berlinskog zida i prestankom bipolarne podele sveta na Istok i Zapad. Tada je svet, po rečima Tomasa Fridmana (1999), *postao ravan*. U tako *ravnom svetu* pokrenuti su novi dinamički procesi, od kojih je, između ostalog, pitanje nacionalnog identiteta izbilo u prvi plan. Jedan od važnih elemenata nacionalnog identiteta je svakako kulturni identitet nacija. Jer nacionalnu kulturu, najopštije rečeno, „čine karakteristični načini regulisanja života i karakteristični načini ponašanja članova društvene zajednice" (Rot, 1989). Pod kulturom se podrazumevaju: tradicija, običaji, navike, sistem vrednosti, stavovi, merila i norme ponašanja odgovarajuće društvene grupe. Na globalnom planu, susrećemo se, dakle, sa jačanjem kulturnih karakteristika nacija. Istovremeno, organizacije, kompanije – transnacionalne (TNK) i multinacionalne (MNK), nužno razvijaju svoje organizacione kulture, koje imaju integrativni karakter i svrhu da usmeravaju ponašanje zaposlenih prema njihovim strateškim poslovnim ciljevima. „Organizaciona kultura se odnosi na obrasce verovanja, vrednosti i naučenih načina postupanja sa iskustvom, koji su se razvili kroz organizacionu istoriju i koji se manifestuju kroz materijalne objekte kao i ponašanje članova organizacije" (Brown, 1995). Organizaciona kultura se razvija među zaposlenima koji, kada je reč o MNK i TNK, potiču iz različitih nacionalnih sredina i *nose sa sobom* različite kulturne karakteristike. Tako dolazimo do prve dinamičke protivrečnosti na relaciji multikulturalnost – poslovna uspešnost, kojom se bavimo u ovom radu. Pri tome, Danijel Bel (1990), polazeći od suštinske ideje globalizacije, kaže: „Kapital se lako može kretati; ljudi i narodi ne mogu". I dodaje: „Ljudi se ne mogu lako kretati ako nisu ili izuzetno siromašni ili izuzetno visoko kvalifikovani; osim toga, malo je zemalja koje su spremne da ih prime." Ove reči Danijela Bela, sa početka 90-ih, potvrdila je realnost. Danas imamo situaciju da razvijene zemlje Zapada (Evrope) imaju potrebu za mladom radnom snagom, usled starenja svog radno sposobnog stanovništva, ali i probleme kulturne integracije radnika iz manje razvijenih nacionalnih sredina. Često se pod pojmom integracije podrazumeva kulturna asimilacija, što izaziva svojevrsne socijalne tenzije. Istovremeno, seljenje investicija za profitom dovodi do pojava *deindustrijalizacije* zapadnih zemalja i do povećane nezaposlenosti i nepovoljnijeg statusa ljudi u tim zemljama, što opet smanjuje mogućnosti primanja ljudi iz drugih manje razvijenih sredina. Psihološke posledice globalizacije su svakako posebna, složena oblast koja zaslužuje pažnju istraživača. No, za sada, preovladava mišljenje da je globalizacija ireverzibilan proces, datost na koju se valja adaptirati.

1.1 Potreba za upravljanjem kulturnim različitostima u poslovnim organizacijama

Organizaciona kultura sadrži opšte vrednosti, stavove, uverenja, koje deli većina članova i koji, samim tim, imaju *integrativnu funkciju*. Pored opšte, postoji i više posebnih kultura (supkultura) – onoliko koliko i grupa koje imaju sopstvene interese, vrednosti, potrebe. Ovde se bavimo supkulturama prema nacionalno-kulturnom *backgroundu*. S obzirom na to da svaka od organizacionih supkultura ima udela u uspehu organizacije, važno je da top menadžment ima ispravnu strategiju upravljanja tim supkulturama. Ona treba da se zasniva na *uvažavanju i negovanju onih specifičnih karakteristika supkultura koje doprinose ostvarenju zajedničkih ciljeva i vrednosti i uklapaju se u poslovnu filozofiju organizacije, i promeni onih koje joj štete.* Veština vrhovnog menadžmenta se ogleda u tome da neguje razlike i stvara klimu prihvatanja i tolerancije razlika, uz istovremeno poštovanje nužnih, zajedničkih normi i pravila. Inače, jedan od suštinskih ciljeva globalnog HRM-a je: „Jačanje inputa talentovanih pojedinaca različite nacionalne pripadnosti i kulture" (prema: Vujić, 2011). Kulturne različitosti se, dakle, ne opažaju kao problem, već kao novi izvor poslovne uspešnosti.

Uloga funkcije upravljanja ljudskim resursima

Prema studiji konsalting grupe iz Bostona i Evropske asocijacije za personalni menadžment (www.cipd.co.uk›…›Useful Publications), kompanije u Evropi suočavaju se i suočiće se u 21. veku sa pet ključnih izazova na planu HRM-a, i to sa: (1) upravljanjem talentima; (2) upravljanjem demografskim različitostima radne snage; (3) potrebom za razvojem *organizacije koja uči*; (4) upravljanjem fenomenom životnog balansa (*work-life balance*); i (5) upravljanjem promenama i transformacijom kulturnih različitosti.

U skladu sa temom rada, pažnju ćemo usmeriti na peti ključni izazov.

Pošto se TNK i MNK šire i imaju zaposlene iz različitih kulturnih sredina, potreba za transformacijom kulturnih različitosti i usvajanjem integrativnih vrednosti kompanija naglo raste. HR službe u takvim kompanijama prinuđene su da razvijaju alate za pomoć linijskim menadžerima da komuniciraju sa zaposlenima iz različitih kulturnih sredina i da omogućavaju novim radnicima prihvatanje promena. U tom smislu, polazi se od zahteva koje poslovni ambijent postavlja pred kompanije, a kompanije pred funkciju upravljanja ljudskim resursima.

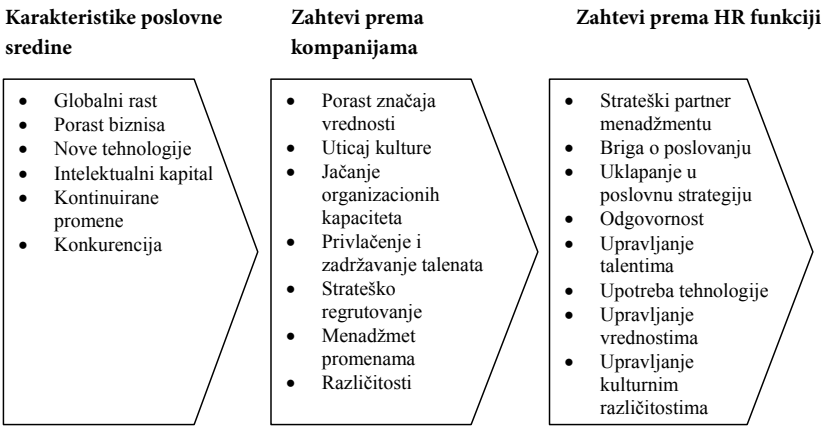

Slika 1. Nova uloga funkcije HRM
Izvor: Rothenberg, E. and Dattner, B., 2003.

Suočavanje sa novim zahtevima poslovnog okruženja rezultiralo je, između ostalog, i orijentacijom na kompetencije za upravljanje kulturnim različitostima.

2. Šta su to kompetencije za upravljanje kulturnim različitostima

U nastojanju da se poveća efektivnost i efikasnost angažovanja ljudskog potencijala, mnoge poslovne organizacije i entiteti državne administracije usmeravaju se prema kompetencijama i sistemu baziranom na kompetencijama kao odgovoru na nove potrebe organizacije. Zato nije čudo, kako navode Redman i Vilkinson (Wilkinson, 2006), da je koncept kompetencija glavna tema u HRM-u poslednjih godina. „Danas je mnogo više potrebno da zaposleni poseduje opšte kompetencije koje će mu omogućiti da obavlja različite složene poslove unutar organizacije kao celine, da je mobilan i fleksibilan u promeni posla i organizacija širom planete, nego da ispunjava tradicionalne zahteve posla kao što su sposobnosti, veštine i znanja neophodni za izvršenje konkretnog posla“ (Ivančević, 2010). Jedna od kompetencija koja se ističe kao obavezujuća za menadžere i HR specijaliste je *kompetencija za upravljanje kulturnim različitostima*.

Primer sadržaja kompetencije za konsultanta u oblasti upravljanja različitostima u organizaciji dat je u tabeli 1.

Tabela 1. Sadržaj kompetencije za bavljenje različitostima

Konsultant koji se bavi različitostima treba da bude u stanju da:

- Razume koncept različitosti kao nešto što utiče na interrelacije 4 organizaciona sloja – pojedinaca, grupa, radnih timova i menadžmenta, i to na interpersonalnom i organizacionom planu.
- Razume poslovanje sa klijentima.
- Bude osposobljen da poveže te različitosti u kontekstu radnog procesa i organizacije rada.
- Razume kako se treba baviti sopstvenim predrasudama i predrasudama u vezi sa individualnim razlikama.
- Razume sistemska pitanja i probleme diskriminacije i primenjuje široko, sveobuhvatno shvatanje različitosti.
- Raspoznaje razlike između koncepta jednakih šansi i afirmacije aktivnosti od pristupa uključivanja uz uvažavanje različitosti.
- Razume i probleme biznisa i probleme ljudi i pokazuje spremnost da se suoči sa teškoćama.
- Pokazuje stalnu spremnost da obnavlja stručno znanje i veštine u različitim oblastima.

Prilagođeno prema: Frase-Blunt, 2004.

Paralelno sa pojmom *kompetencije za upravljanje kulturnim različitostima* razvijen je i pojam *kulturne inteligencije* (Ang & Van Dyne, 2008), na bazi Sternbergovog *modela praktične ili socijalne inteligencije* (Sternberg, 1986). Prikaz strukture *kulturne inteligencije* koju su dali Erli i Ang (Earley, C. & Ang, S., 2003), dat je na slici 2.

Na bazi ovog modela definisana je skala za procenu *kulturne inteligencije* (The Cultural Inteligence Scale [CQS]). Nastavlja se, dakle, orijentacija na shvatanje *inteligencije kao uspešne prakse*, bazirane na *(kon)fuziji* pojmova iz domena akademske psihologije. Podsetimo se, Sternberg navodi da „inteligentno ponašanje uključuje prilagođavanje sredini, promenu te sredine ili izbor bolje sredine". U jednom svom intervjuu kaže: „Moj izbor je bavljenje inteligencijom uspešnih." Pri tome se nedovoljno naglašava moralni i etički okvir u okviru koga se uspeh ostvaruje.

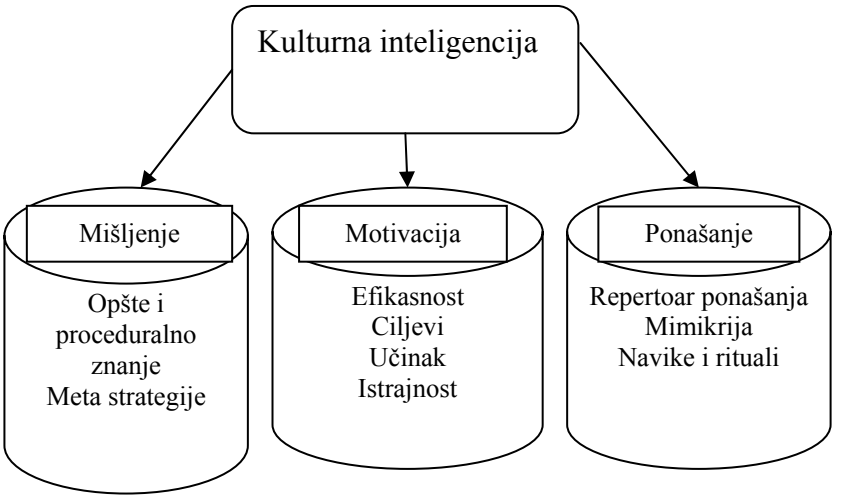

Slika 2. Faceti kulturne inteligencije
(Izvor: Prilagođeno prema: Early, 2000)

3. Upravljanje vrednostima

Kada govorimo o elementima kulture, bilo nacionalne ili organizacione, na prvom mestu su vrednosti. Vrednosti, po Rokičevom shvatanju (1975), imaju dve osnovne funkcije: ulogu standarda, prema kojem osoba procenjuje svoje i tuđe ponašanje, te motivacionu ulogu, pošto relativno trajno i intenzivno usmeravaju ponašanje osobe ka određenim ciljevima (prema: Đurić, Franceško, Kostić, 2010). I kompetencije se izvode iz misije, strategije i ključnih vrednosti organizacije. Tako su, na primer, ključne vrednosti za koje se zalažu Ujedinjene nacije: integritet, profesionalizam i osetljivost za kulturne različitosti.

Kao što je rečeno, upravljanje kulturnim različitostima, u ovom slučaju vrednostima, posebno je značajno u MNK i TNK. U takvim kompanijama je skoro redovna praksa da, na primer, inženjer iz Italije obavlja poslove u Rusiji, kao i da Nemac bude menadžer filijale u Pakistanu. Takve kompanije moraju posvetiti veliku pažnju kulturnim različitostima zaposlenih kako bi se izbegli mogući problemi u rukovođenju, zatim frustracije zaposlenih, nedovoljno korišćenje radnih potencijala i kreativne energije, ali i teži konflikti i nerazumevanja u komunikaciji (prema: Janićijević, 1997).

Problemi do kojih može dovesti loše upravljanje kulturnim različitostima ne odnose se samo na rukovođenje. Oni mogu nastati i među zaposlenima na izvršilačkim pozicijama. Danas je sve češći slučaj da veći deo radne snage u razvijenim zemljama čine stranci koji dolaze iz nerazvijenih

zemalja čije se nacionalne kulture i vrednosni sistemi veoma razlikuju od kulture zemlje u kojoj rade. Upravo taj jaz između kultura otežava njihovu integraciju u kolektiv. Često se osećaju kao „strano telo" u organizaciji, što može dovesti do konflikata. Njihova radna motivacija može biti slaba, usled jezičkih barijera kao i neuklopljenosti u postojeći vrednosni i normativni sistem dominantne kulture.

Pitanje, relevantno za socijalno-antropološke nauke, jeste – kakav je odnos nacionalnih kultura i organizacione kulture kompanije? Autori su saglasni da je nacionalna kultura jedan od bitnih izvora organizacione kulture, ali ne i u pogledu intenziteta tog uticaja. Kako navodi Šljukić (2012), Ouchi (1981) smatra da organizacija ne može do kraja preobratiti zaposlene u specifičnu kulturu firme koja odstupa od kulture društva koje je okružuje. Veronika Zimanji i Gizela Štangl-Šušnjar smatraju da u kreiranju organizacione kulture moraju da se uvaže osnovne karakteristike nacionalnih kultura. Nijedno organizaciono rešenje ne može trajno opstati ukoliko iza tog rešenja ne stoji vrednosni i normativni sistem društvene zajednice u kojoj organizacija živi (Zimanji, Štangl-Šušnjar, 2005; prema: Šljukić, 2012). Analizirajući uticaj nacionalne kulture na uspeh strateškog partnerstva, Petković i Aleksić govore o organizacionoj kulturi kao o refleksiji nacionalne kulture (prema: Mojić, 2011). Mojić takođe ističe da se Hofstede (2001) i Peterson (2000) ne slažu u potpunosti sa prethodno navedenim autorima; oni zagovaraju „srednji put", ističući da odnos između nacionalnih kultura koje su utemeljene prvenstveno na vrednostima i organizacionih kultura koje su zasnovane pretežno na praksi, nije toliko snažan. Gerhart (2009) ne negira činjenicu da pomenuti odnos između nacionalne i organizacione kulture postoji, ali ga smatra neopravdano prenaglašenim. Adler i Jelinek (1986) smatraju da se u praksi organizaciona kultura posmatra kao da je odvojena od društvenog (i kulturnog) okruženja u kom deluje. Autorke ističu da se vrednosti neke organizacije nužno zasnivaju i na vrednosnim sistemima samih članova organizacije, ali i na opštim ciljevima koje postavlja rukovodstvo organizacije (prema: Mojić, 2011). Zaposleni ulaskom u organizaciju sa sobom unose u nju i svoje društveno uslovljene stavove, uverenja i vrednosti. Kultura koja nastaje u interakciji svih zaposlenih utiče na to kako se obavlja posao, kako su strukturirani međuljudski odnosi, ali i kako se percipiraju i interpretiraju događaji, pa ovi faktori ne mogu biti u potpunosti pod uticajem rukovodstva. Čini se da ovo poslednje mišljenje u najvećoj meri odgovara realnosti.

3.1 Kako se u praksi upravlja vrednostima?

Proces upravljanja vrednostima u organizaciji, prema Blanšar i Konoru (2003), odvija se kroz sledeće faze:

(1) Prva faza u procesu upravljanja putem vrednosti u organizaciji jeste pojašnjavanje misije i utvrđivanje suštinskih vrednosti na koje će se oslanjati organizacija prilikom sprovođenja svoje poslovne strategije. Misija treba da odražava identifikovane vrednosti i da bude usklađena sa vizijom kompanije. Veoma je važno da se svi zaposleni, ili bar velika većina njih, slažu sa utvrđenim vrednostima, kao i da usklade svoje lične ciljeve sa vrednostima kompanije. Zato u procesu formiranja ključnih vrednosti treba da učestvuje što veći broj zaposlenih. Ključni su top menadžeri, vlasnici, ali i šefovi pojedinih sektora, koji će te vrednosti širiti na ostale zaposlene. Neophodno je pratiti reakcije zaposlenih na prihvatanje ponuđenih vrednosti.

(2) Druga faza je faza komuniciranja. Ona podrazumeva uklapanje misije i vrednosti u agende i poslovanje zaposlenih. Od svakog pojedinca se očekuje da misiju i vrednosti sprovede na svom radnom mestu. Načini za prenošenje vrednosti mogu biti razni, od postera i plakata na kojima će jasno biti definisane vrednosti kompanije do istih parking mesta za rukovodstvo i za zaposlene.

(3) Treća faza je faza usklađivanja. Ona podrazumeva usredsređenost na organizacionu praksu i ponašanje kako bi oni bili u skladu sa izrečenim namerama, prioritetima i ciljevima. Nije neočekivano da se ponekad dogodi da pojedinac ili proces nisu u skladu sa vrednostima, pa je zato veoma važna uloga posrednika, koji ima zadatak da obezbedi da se rezultat rešenja svakog konflikta uklapa u vrednosti kompanije i, ukoliko je moguće, da donese korist svim stranama koje su u konfliktu.

(4) Četvrta faza sledi na kraju i odnosi se na stalno praćenje uvedenih promena, da bi se obezbedila njihova održivost i da bi se uvodile korekcije na bazi uočenih nedostataka.

4. Rad sa predrasudama

Puna integracija zaposlenih iz različitih nacionalnih sredina podrazumeva da zaposleni sa različitim *nacionalno-kulturnim backgroundom* budu prihvaćeni i u socijalno-emocionalnom smislu. Prepreka punoj integraciji su najčešće predrasude prema pripadnicima različitih nacionalnosti.

Pojam predrasuda može se odrediti na više načina. Stoga se ovaj pojam koristi u brojnim kontekstima. One obuhvataju ponekad pozitivan, mada mnogo češće negativan odnos prema nekom objektu. Predrasude se uglavnom odnose na negativne stavove prema pojedincima ili grupama, posebno prema nacionalnim manjinama. Rot (1989) naglašava da je negativna etnička predrasuda, nesklonost prema određenim grupama, zasnovana na pogrešnoj i teško pristupačnoj generalizaciji. Kada je

reč o prevazilaženju predrasuda, ključni instrumenti su edukacija i trening zaposlenih. Koncepti obuke se u velikoj meri oslanjaju na znanja socijalne psihologije, odnosno konkretnih socijalnih motiva pripadanja, razumevanja, poverenja (Fiske, 2000).

Neophodan prvi korak nakon selekcije kadrova sposobnih za međunarodno poslovanje jeste identifikovanje postojeće i željene vrednosti kojih zaposleni treba da se pridržavaju kako bi što potpunije doprineli ostvarivanju ciljeva kompanije u kojoj rade. Mnoge međunarodno orijentisane kompanije razvijaju sopstvene multikulturalne obuke, koje se namenski definišu i prilagođavaju pojedinim kategorijama zaposlenih. Takvi programi uglavnom se koncipiraju na tri nivoa: a) prema specifičnostima pojedinih kategorija zaposlenih; b) prema specifičnostima ciljnih tržišta i kultura; te c) prema specifičnostima projektnih i poslovnih zadataka. Te vrste treninga usmerene su na prevazilaženje jezičkih i kulturnih barijera, kao i na prilagođavanje zaposlenih i menadžera u novom kulturnom kontekstu.

Kada govorimo o treninzima koji za cilj imaju razbijanje predrasuda i prihvatanje različitosti, moramo uzeti u obzir na kojim nivoima želimo da postignemo očekivanu promenu: a) individualnom; b) interpersonalnom; c) grupnom; d) međugrupnom; ili e) organizacionom nivou (Ferdman & Brody, 1996). U praksi se najčešće očekuje promena na svim nivoima kako bi sama organizacija poslovala što efikasnije. Na individualnom nivou program obuke se usmerava na menjanje stavova zaposlenih koji su oprečni sa vrednostima koje nosi različitost. Ta promena se bazira na davanju informacija i znanja koje će dovesti do razbijanja predrasuda kod zaposlenih. Na interpersonalnom nivou cilj je pomoć zaposlenima da razviju efikasnije obrasce komunikacije koji se tiču problematičnih odnosa. Grupni nivo promena akcenat stavlja na formiranje *team-buildinga* kao koncepta postizanja što intenzivnije grupne kohezije među članovima. Međugrupne promene, koje su rezultat predhodne tri, zahtevaju promene koje se odnose na relacije između dve ili više grupa, pri čemu se teži gubljenju granice između „mi" i „oni". Kao poslednje, promene na organizacionom nivou zahtevaju promene u samoj organizacionoj kulturi kompanije, pre svega u pogledu aspekata, strukture, grupne dinamike i procesa.

5. Zaključak

Poslovanje u uslovima globalizacije nužno nameće potrebu za integrisanjem kulturnih različitosti. U tom smislu, pred zaposlene se postavljaju novi zahtevi u vidu kompetencija za upravljanje kulturnim različitostima. To se posebno odnosi na zaposlene u HR funkciji i na menadžere. Istovremeno, u akademskoj sferi nastavlja se orijentacija na

razvijanje *modela* pomoću kojih se objašnjava *uspešna socijalna razmena u cilju ostvarenja praktičnih rezultata* u novoj poslovno-organizacionoj realnosti. Upravljanje vrednostima i predrasudama, kao ključnim elementima socijalne integracije u organizacijama koje posluju na globalnoj sceni, postaje sve važnije. Njihova operacionalizacija i primena u praksi je jedan od glavnih zadataka HR stručnjaka i psihologa u oblasti socijalne i poslovne psihologije. Pri tome ne bi trebalo zanemariti etički i moralni kontekst ostvarivanja uspešnosti, kao i probleme ukupnog životnog balansa ljudi koji rade po pravilima globalne ekonomije.

6. Literatura

1. Ang, S. & Van Dyne, L. (2008). *Handbook of cultural intelligence: theory, measurement, and applications.* Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe.
2. Bell, D. (1990). As we gou into the nineties. *Dissent*, University of Minesota Press, 171–176.
3. Blanšar, K., Konor, M. (2003). *Upravljanje putem vrednosti*. Novi Sad: Prometej.
4. Brown, A . (1995). *Organizational Culture*. London: Pitman Publishing.
5. Connock, S. (1992). The importance of big ideas to HR Managers. *Personnel Management*, 21–11.
6. Đurić, Đ., Franceško, M., Kostić, A. (2010). *Pojedinac u društvenom okruženju*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije, Prometej.
7. Earley, C. & Ang, S. (2003). *Cultural intelligence: individual interactions across cultures.* Stanford, Calif.: Stanford University Press.
8. Earley, C. & Mosakowski, E. (2000). Creating hybrid team cultures: An empirical test of transnational team functioning. *Academy of Management Journal*, vol. 43, no. 1, 26.
9. Ferdman, B., Brady, S. (1996). *Models of diversity training – Handbook of intercultural training.* Thousan Oaks. CA: Sage.
10. Fiske, S. (2000). Stereotyping, prejudice and discrimination at the seam between the centuries: evolution, culture, mind and brain. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 30.
11. Frase-Blunt, M. (2004). Selecting a diversity consultant. *HR Magazine*, Vol. 49, No 6, 56–61.
12. Fridman, T. (2005). *The World is Flat: A Brief History of the Twenty first Century*. New York: Ferrar, Straus and Giroux.
13. Gidens, E. (1988). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
14. Ivancevich, J. (2007). *Human Resource Management*. Mc Graw Hill, International Edition, Tenth Edition.
15. Janićijević, N. (1997). *Organizaciona kultura*. Novi Sad: Ulixes.
16. Mojić, D. (2011). Uticaj nacionalnih kulturnih vrednosti na organizacionu kulturu i poslovnu praksu. *Singidunum revija*, 145–151.
17. Redman, T. and A. Wilkinson (2006). *Contemporary Human Resource Management*. FT Prentice Hall / Financial Times.

18. Rot, N. (1989). *Osnovi socijalne psihologije – socijalizacija*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
19. Rothenberg, E, Dattner, B. (2003). *The Future Human Resources*. Rothenberg Dattner Consulting, LLC.
20. Sternberg, R. J. (1986). *The Theory of Successful Intelligence*. Medford: Tufts University.
21. Šljukić, M. (2012). Organizaciona i nacionalna kultura u kontekstu procesa globalizacije. Novi Sad: Filozofski fakultet, 389–406.
22. Vujić, D. (2011). *Upravljanje ljudskim resursima – izvor poslovne uspešnosti*. Novi Sad: USEE, Prometej.
23. www.cipd.co.uk ›…› Useful Publications, Study: The Future of HR in Europe. Key Challenges. Through 2015.

MANAGING CULTURAL DIFFERENCES AND BUSINESS SUCCES

Summary: *Factors are analyzed in this work which caused dealing with differences, especially cultural differences in the world of business. It is emphasized that two key factors are in the basis of this need, and they are: trends of demographic changes and politics of equal chances. The factor of globalization is active at the same time as a modern economic and a general social and cultural phenomenon. Culture is seen as a general social concept in the conditions of global economy. In this sense, dealing with cultural differences in the world of business is a field where management of human resources is engaged primarily (Human Resource Management – HRM). Companies, guided by business interests, rapidly employ workers from different cultural backgrounds in order to ensure effective communication and identification with the aims of the company, which are the preconditions of the business success. The need for transformation of cultural differences and adopting integrative values grows rapidly. Companies have a permanent assignment to create a climate of support for differences. At the same time, offices for management of human resources are forced to develop tools to help line managers to communicate with employees from different cultural backgrounds and to provide new employees to accept the changes. In this work we deal with procedures that create a climate in the organization which supports cultural differences, especially with developing integrative values and working on reducing prejudice and then with developing competencies to manage differences on individual level.*

Key words: *cultural differences, business success, climate for supporting differences, competencies to manage cultural differences.*

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
316.722:3(082)
316.722: 009(082)
316.722: 159.9(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп "Мултикултуралност и савремено друштво" (4; 2013; Нови Сад)

Društveno-humanističke nauke, psihologija: zbornik radova / IV Međunarodni naučni skup Multikulturalnost i savremeno društvo. – [Novi Sad, 2013] Novi Sad : Visoka škola "Pravne i poslovne akademske studije Dr. Lazar Vrkatić", 2013 (Novi Sad : Tampograf). - 548 str. ; 24 cm

Radovi na srp. i engl. jeziku. - Tiraž 100.-Bibliografija

ISBN 978-86-7910-067-2
a) Мултикултуралност – Друштвене науке – Зборници б) Мултикултуралност – Хуманистичке науке – Зборници с) Мултикултуралност – Психолошки аспекти – Зборници
COBISS.SR-ID 277818887